

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

BANATICA

33

2023

BANATICA

33

2023

MUZEUL BANATULUI MONTAN REȘIȚA

BANATICA

33

MEGA | Cluj-Napoca | 2023

FONDATOR

Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU

COLEGIUL DE REDACȚIE/ EDITORIAL BOARD

LIVIA MAGINA (manager), LIGIA BOLDEA (secretar de redacție/ editorial secretary), ADRIAN MAGINA (secretar de redacție/ editorial secretary), MINODORA DAMIAN, ALINA GHEORGHE, CRISTIAN OPREAN, VASILE RĂMNEANȚU, FELICIAN VELIMIROVICI

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC/ SCIENTIFIC BOARD

RADU ARDEVAN (Cluj-Napoca), IONEL CÂNDEA (Brăila), CĂLIN COSMA (Cluj-Napoca), OVIDIU CRISTEA (București), COSTIN FENEȘAN (București), RUDOLF GRĂF (Cluj-Napoca), HARALD HEPPNER (Graz), ISTVÁN PETROVICS (Szeged), IOAN AUREL POP (Cluj-Napoca), MARTYN RADY (Londra), VICTOR SPINEI (Iași)

Banatica are calificativul ERIH PLUS (European Reference Index for Humanities)/
Banatica is ranked ERIH PLUS (European Reference Index for Humanities).

Banatica este indexată în baza de date EBSCO (Historical Abstracts with Full Text)/
Banatica is indexed in the EBSCO database (Historical Abstracts with Full Text).

Banatica este indexată în baza de date CEEOL (Central and Eastern European Online Library)/
Banatica is indexed in the CEEOL database (Central and Eastern European Online Library)

Articole din această revistă sunt indexate în „Regesta Imperii”
Articles appearing in this journal are abstracted in „Regesta Imperii”

Toate materialele trimise spre publicare trec prin procesul de peer-review /
All papers submitted for publication go through the peer-review process.

ISSN 1222-0612

BANATICA

Orice corespondență se va adresa / Any mail will be sent to the following address:

MUZEUL BANATULUI MONTAN

320151 REȘIȚA, B-dul Republicii nr. 10, ROMÂNIA

E-mail: office@muzeulbanatuluiimontan.ro; lboldea.ist27@gmail.com; adimagina@gmail.com

http: www.muzeulbanatuluiimontan.ro

tel. 0355/401219; fax. 0355/401220

Editura MEGA | www.edituramega.ro

e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS • CONTENTS • INHALT • SOMMAIRE

ARHEOLOGIE

MIRCEA OANCĂ, ADRIAN-IONUȚ GÎLEA

Noi date despre fortificația de la Obârșeni-Cetățuia, comuna Vinderei, județul Vaslui <i>New Data on the Fortification of Obârșeni-Cetățuia, Vinderei Commune, Vaslui County</i>	19
---	----

CRISTIAN OPREAN

Date preliminare asupra pieselor realizate din materii dure animale din așezarea neo-eneolitică de la Parța (județul Timiș).....	27
<i>Preliminary Data on the Pieces made of Hard Animal Materials from the Neo-Eneolithic Settlement at Parța (Timiș county)</i>	48

GEORGETA EL SUSI

Reconstituirea ecotipurilor rasiale de animale exploatate în fortificația hallstattiană de la Teleac (județul Alba).....	57
<i>Reconstructing of the Racial Eco-types of Animals Exploited in the Hallstattian Fortification at Teleac (Alba county)</i>	71

REMUS MIHAI FERARU

Moirale în coloniile grecești de pe țărmul vestic al Pontului Euxin. Cult, reprezentare iconografică și credințe populare	87
<i>The Moirai in the Greek Colonies on the Western Shore of the Pontus Euxinus. Cult, Iconography, and Popular Faith</i>	100

SEVER-PETRU BOȚAN, SILVIU GRIDAN

Fragmente de vase și obiecte de sticlă provenite din zona băilor castrului roman de la Hoghiz (jud. Brașov)	105
<i>Glassware Fragments and Beads from the Baths Area of the Roman Castrum at Hoghiz (Brașov county)</i>	118

EUGEN D. PĂDUREAN

Cu privire la „Iarcul” de la Cicir – comuna Vladimirescu, județul Arad.....	129
<i>On the „Iarc” at Cicir – Vladimirescu Administrative Unit, Arad County</i>	134

CĂLIN COSMA

Modă, statut social sau atribut etnic. Inele pentru deget din secolele VII-VIII descoperite pe teritoriul Transilvaniei	139
<i>Fashion, Social Status, or Ethnic Attribute. Seventh-Eighth Centuries Finger-Rings Discovered in Transylvania</i>	157

SILVIU OȚA

Piese de armament descoperite în orașul Caransebeș (secolele XVI-XVII/XVIII). Considerații preliminare	159
<i>Pieces of Armament Found in Caransebeș (16th-17/18th centuries). Preliminary Opinions</i>	166

ALEXANDRU MUNTEANU

New Insights regarding the Clay Tobacco Pipes discovered in the Historical City Center of Timișoara	171
<i>Noi semnificații privind pipele de lut descoperite în centrul istoric al Timișoarei</i>	182

OCTAVIAN-CRISTIAN ROGOZEA, BOGDAN ALIN CRAIOVAN

Cercetări arheologice de suprafață în hotarul administrativ al municipiului Timișoara și în zona periurbană (II). Repertoriul arheologic al comunei Sânmihaiu Român (loc. Sânmihaiu Român, loc. Utvin).....	189
<i>Archaeological Surveys in the Administrative Boundary of the Municipality of Timișoara and in the Peri-urban Area (II). Archaeological Repertoire of Sânmihaiu Român Commune (Sânmihaiu Român and Utvin)</i>	203

OCTAVIAN-CRISTIAN ROGOZEA

Cercetări de suprafață în Dealurile Pogănișului. Locuirile din epoca bronzului.....	221
<i>Field research in Pogănișului Hills. Bronze Age settlements</i>	228

ATALIA ONIȚIU, MARIANA BALACI

Cultural Heritage, Social Values and Preventive Archaeological Research in Timișoara.....	235
<i>Moștenire culturală, valori sociale și cercetare arheologică preventivă în Timișoara</i>	246

ISTORIE

LIGIA BOLDEA

Vecinătăți domeniiale: căsătoria în mediul nobiliar din comitatele Banatului medieval (1300-1450)	249
<i>Domenial Neighbourship: Marriage in the Nobiliary Environment in the Medieval Banat (1300-1450)</i>	263

JASON SNIDER

- The Military Communication Network in the Porțile de Fier under the Teutonic Order, 1429–c. 1435 265
Rețeaua de comunicații militare la Porțile de Fier în vremea Ordinului Teutonic, 1429–1435 276

ALEXANDRU SIMON

- On the Metropolitanate of Severin “in” Transylvanian Feleac: the *Archbishop in Transylvania* and the *Professors of the Greek Faith* in the North 277
Despre Mitropolia Severinului “din” Feleacul transilvan: arhiepiscopul din Transilvania și profesorii de credință greacă din nord 291

DRAGOȘ LUCIAN ȚIGĂU

- Familia Bakocz (Băcuț) de Caransebeș în secolele XV–XVI 293
The Family of Bakocz (Băcuț) of Caransebeș in the 15th–16th centuries 311

ADRIAN MAGINA, LIVIA MAGINA

- Inventarul armamentului cetății Deva în anul 1640 313
Weapons Inventory of Deva Fortress in 1640 324

COSTIN FENEȘAN

- Răscoala din 1738 a românilor bănățeni și ecoul ei în presa din Europa 325
The 1738 Uprising of the Banat Romanians and its Echo in the European Press 352

FLORIN BOGDAN

- Cărți românești vechi din secolul al XVIII-lea în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei 365
18th Century old Romanian Books in the Collections of the Library of the Hungarian Academy of Sciences 373

CRISTINA GUDIN

- Reflectarea răscoalei din 1888 în presa vremii 375
The Uprising of 1888 reflected in the Press of the Time 390

PETRONEL ZAHARIUC

- O filă din istoria evreilor din Iași de la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea 393
The Jews’ History in Iași at the end of the 18th – beginning of the 19th Century 409

FELICIA ANETA OARCEA

- Nobilimea românească arădeană în veacurile XIX–XX. Familia Petranu de Ileanda – destin și istorie 411
The Romanian Nobility from the Arad Area in the 19th and 20th Century. Petranu Family of Ileanda – Destiny and History 422

GHIZELA COSMA

- Instituții de ocrotire socială și sanitară ale societăților de femei din Clujul interbelic ... 423
*Social and Sanitary protection Institutions belonging to the Women's Societies in Cluj
in the Interwar Period*..... 450

EUSEBIU NARAI

- Relațiile româno-franceze în luna mai 1932, reflectate în paginile cotidianului
bănățean *Vestul* 451
*Romanian-French Relations in April 1932, reflected in the Pages of the Banat daily
"The West"* 467

MINODORA DAMIAN

- Comercianți ai Reșiței interbelice 469
Traders in Reșița during the Interwar Period 493

CARMEN ALBERT

- Ioșif Jivan din Seleuș și Aurel Cosma jr. Pagini de corespondență 507
Ioșif Jivan from Seleuș and Aurel Cosma jr. Pages of Correspondence 515

FELICIAN VELIMIROVICI

- Învățământul de partid și școlile de cadre în România comunistă. Cazul Școlii
Interjudețene de Partid din Timișoara 517
*Party Education and Cadre Schools in Communist Romania. The case of Timișoara
Intercounty Party School*..... 527

VASILE RĂMNEANȚU

- Instituțiile culturale și artistice timișorene în "epoca" autofinanțării (1984–1989) 529
*Cultural and Artistic Institutions in Timișoara, during the Self-financing "Epoch"
(1984–1989)*..... 549

VARIA

CLAUDIA M. BONȚA

- Propaganda istorică și culturală reflectată în colecții grafice muzeale 553
Historical and Cultural Propaganda reflected in Museum Graphic Collections 563

MIHAELA VLĂSCLEANU

- Concept și identitate în reinterpretarea unui monument de sculptură barocă din
Timișoara..... 571
*Concept and Identity in the Reinterpretation of a Baroque Public Space Statue in
Timișoara* 588

ADRIAN DEHELEANU

Aspecte privind evoluția artei oficiale în România comunistă în perioada 1965–1974	589
<i>Aspects regarding the Evolution of Official Art in Communist Romania between 1965 and 1974</i>	607

DANIELA POPESCU

General Opinions and Beliefs about the Romanian Roma People's Religious Confessions during the 1920s and 1930s	609
<i>Opinii generale și percepții referitoare la confesiunile religioase ale minorității rome din România între anii 1920–1930</i>	619

SÎNZIANA PEDA

A fi țigan sub Ceaușescu	621
<i>Being Gypsy during the Ceaușescu Era</i>	630

MARIANA BALACI, SIMONA ÎLEANA DABU

Poarta – element al arhitecturii vernaculare bănățene	631
<i>The Gate – an Element of the Vernacular Architecture in Banat</i>	634

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

Cătălin Pavel, <i>Animalele care ne fac oameni. Blană, cozi și pene în arheologie</i> , Editura Humanitas, București, 2021, 392 p. (Sergiu Enache)	641
Thomas Jordan, <i>A járványokról</i> [Thomas Jordan, <i>Despre epidemii</i>], traducere și note Magyar László András, ed. Robert Offner, Budapest: Gondolat, 2022, 405 p. (Edit Szegedi)	643

OBITUARIA

In Memoriam Silvia Marinescu-Bîlcu (1935–2023) (Sabin Adrian Luca)	653
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE	657
NORME DE TEHNOREDACTARE	659
EDITORIAL GUIDE	663

ARHEOLOGIE

NOI DATE DESPRE FORTIFICAȚIA DE LA OBÂRȘENI-CETĂȚUIA, COMUNA VINDEREI, JUDEȚUL VASLUI

*Mircea Oancă, Adrian-Ionuț Gilea**

Cuvinte cheie: fortificație, cultura Cucuteni, a doua epocă a fierului, cercetare de teren

Keywords: fortification, Cucuteni culture, Late Iron Age, field survey

Fortificația de la Obârșeni-Cetățuia (Cod RAN 166841.02) este situată la o distanță de aproximativ 12,3 km sud-est de municipiul Bârlad și la aproximativ 2,2 km sud-vest de satul Obârșeni, comuna Vinderei, județul Vaslui (Pl. I/1).

Obiectivul este situat în partea de sud a Podișului Moldovei și a Dealurilor Fălciului, care prezintă un aspect colinar, iar punctul „Cetățuia” ocupă platoul unei culmi secundare mărginită spre vest, sud și est de pante abrupte, delimitat de două văiugi afluate ale pârâului Andonia din bazinul Jăravățului, afluent al râului Bârlad¹.

Altitudinea maximă a platoului pe care se află fortificația este de 295 m, iar a dealului de 320 m. Fortificația domină zona, dealul de la est având o înălțime de 283 m, iar spre sud fiind vale, are vizibilitate până în nordul județului Galați.

Valul și șanțul sunt situate pe latura nordică care face legătura cu restul platoului, singura ușor accesibilă din punct de vedere militar. Ușor arcuit, valul cu șanțul, prezintă o lungime de aproximativ 220 m (Pl. VII), închizând o suprafață de cca. 1,6 ha² la interpretarea inițială, iar după cercetările din 2022, 2,48 ha. Șanțul de apărare taie capătul platoului, legând ravenele situate la sud-vest și nord-est (Pl. VII). Cele două ravene înconjoară fortificația și coboară spre mijlocul văii.

Valul prezintă o înălțime actuală păstrată de cca. 0,30-0,70 metri, o adâncime de aproximativ 3 m și o lățime de 7-8 metri la partea superioară, iar la partea inferioară o lățime de 2-3 metri (Pl. II/1, III/1, VII), dimensiunile fiind mai

* Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad, Str. Vasile Pârvan, nr. 1, e-mail: myrxas_oanca@yahoo.com; gilea_adrian@yahoo.com

¹ Berzovan *et alii* 2020, 170; Berzovan, 2022, 43.

² Berzovan *et alii* 2020, 170.

pregnante în zona centrală, unde se poate observa o posibilă poartă³ (Pl. VII). În zonă se află mai multe izvoare (Pl. III/2) și pâraie.

Prima mențiune a fortificației de la Obârșeni-Cetățuia o descoperim într-un manuscris din anul 1900, aflat în fondul Arhivelor Statului din Iași⁴. În acest manuscris se consemnează următoarele:

„Este o înălțătură de pământ cam de 40 de prăjini și înaltă mai bine de patru metri, spre apus de biserică, peste două dealuri, tocmai pe al treilea deal; îi zice la Cetățuia, dar nu se știe de cine-i făcută și de când; se crede că a fost – și chiar se cunoaște că a fost – o întăritură militară din vremurile trecute, în mijlocul codrilor.

Pe această cetățuie s-au găsit mici săgeți și monede care s-au pierdut, neștiind aflătorii ce însemnătate pot avea aceste lucruri; însă câteva monede de argint se păstrează – 1900. Cetățuia se afla pe proprietatea școlii din Obârșeni”⁵.

În ultimii 40 de ani s-a creat o confuzie legată de fortificația de la Obârșeni-Cetățuia, deoarece a fost consemnată descoperirea unei monede din argint, histriene, într-o localitate care purta același nume (Obârșeni) și aflată pe raza aceluiași județ⁶. Localitatea în cauză este situată la aproximativ 90 de km spre nord-vest și aparține de o unitate administrativă diferită, comuna Voinești, județul Vaslui.

Suntem de părere că manuscrisul din Arhivele Statului din Iași face referire la fortificația de la Obârșeni, comuna Vinderei și nu despre satul cu același nume din comuna Voinești. Afirmatia noastră este întărită și de informația că fortificația se află în locul numit „La Cetățuie”, care se regăsește pe Harta Moldovei de la 1892–1898 în apropierea satului Obârșeni, comuna Vinderei (Pl. I/2).

Situl este cunoscut în literatura de specialitate ca fiind o importantă așezare fortificată, aparținând culturii Cucuteni, faza A, dar cercetările recente au pus în evidență existența în acest loc a unor urme de locuire și din alte epoci.

Corneliu Mateescu relatează că „cetățuia este bogată în ceramică pictată, stil Cucuteni. A servit ca loc întărit și mai târziu, în Evul Mediu”⁷. Iar Mihalache Brudiu menționează fortificația într-un articol din 1970⁸ la punctul 6 ca fiind o așezare eneolitică puternic fortificată, cu val și șanț⁹.

³ Berzovan *et alii* 2020, 170.

⁴ Balica 1971, 282, nr. 33; Coman 1980, 273; Munteanu *et alii* 2023, 132.

⁵ Balica 1971, 282, nr. 33; Coman 1980, 273, nr. LXXI. 10, plasează, eronat, descoperirile respective, în comuna Voinești; Munteanu *et alii* 2023, 132.

⁶ Mihăilescu-Bîrliba 1990, 139, nr. 151.

⁷ Mateescu 1944, 54.

⁸ Brudiu 1970, 511–528.

⁹ Brudiu 1970, 511–528.

Tot Mihalache Brudiu include situl arheologic într-un repertoriu¹⁰, la punctul 18. Îl localizează la aproximativ 3 km de satul Obârșeni, pe un promontoriu cu o formă pătrată, cu versanți puternici și șanț de apărare adânc. Situl este definit ca fiind „cea mai puternică cetățuie cucuteniană din sudul Moldovei cunoscută până acum”¹¹. De asemenea, menționează la vest de satul Obârșeni, în locul numit Izvorul Rece, o așezare parțial distrusă de torenți unde se găsesc fragmente ceramice de tip Poienеști¹².

Ghenuță Coman¹³ plasează situl la 2 km vest de satul Obârșeni, la izvoarele pârâului Valea Lungă și atribuie așezarea fortificată cu val și șanț perioadei neolitice, culturii Cucuteni A₃¹⁴.

Dan Monah și Ștefan Cucoș au inclus fortificația în repertoriul așezărilor Cucuteni la punctul 715¹⁵, încadrată în faza A, care este apărută natural pe trei părți de pantă abrupte și de un șanț adânc cu val pe cea de-a patra latură¹⁶.

În cercetările mai recente, a fost inclusă și de Nicolae Ursulescu¹⁷ în cadrul repertoriului „Cetățuilor Cucuteni”, menționând o locuire doar în perioada eneolitică, Cucuteni A¹⁸.

Primul contact a specialiștilor din cadrul Muzeului „Vasile Pârvan” cu fortificația de la Obârșeni-Cetățuia a fost în anul 2011, la rugămintea Președintelui Consiliului Județean Vaslui, deoarece fusese anunțat de Primăria Vinderei că au în comună o cetate din timpul lui Ștefan cel Mare. Am verificat zona în cauză și am descoperit, în acel an, fragmente ceramice Cucuteni A și ceramică aparținând culturii Sântana de Mureș – Cerneahov.

În anul 2020, cu ocazia publicării unui corpus al fortificațiilor din cea de-a doua epocă a fierului, din județele Vaslui și Bacău, identificate cu ajutorul datelor LIDAR, am menționat și fortificația de la Obârșeni-Cetățuia, ca fiind incertă din punct de vedere al încadrării culturale¹⁹. Datele insuficiente ne-au determinat să presupunem existența unei cetăți ridicată peste o locuire mai veche, cu val și șanț de apărare. Pe baza elementelor specifice de fortificare și a descoperirii în vecinătate a unor vârfuri de săgeți de tip „scitic” (Pl. VI/5), obiectivul a fost datat în perioada secolelor V-III a.Chr.²⁰.

¹⁰ Brudiu 1975, 169–179.

¹¹ Brudiu 1975, 523.

¹² Brudiu 1975, 523.

¹³ Coman 1980, 270.

¹⁴ Coman 1980, 270.

¹⁵ Monah, Cucoș 1985, 124.

¹⁶ Monah, Cucoș 1985, 124.

¹⁷ Ursulescu 2018, 266.

¹⁸ Ursulescu 2018, 266.

¹⁹ Berzovan *et alii* 2020, 170; Berzovan, 2022, 43.

²⁰ Berzovan *et alii* 2020, 170; Berzovan, 2022, 169–171.

După cercetarea efectuată în anul 2022 credem că avem de-a face cu o fortificație cu două incinte (Pl. VII) precum fortificația de la Stâncești-Cetate/Bobeica (com. Mihai Eminescu, jud. Botoșani)²¹ și Oțeleni/Bâra-Cetate (jud. Iași/Neamț)²².

Majoritatea materialelor descoperite în acest sit sunt din incinta B a acestei fortificații, aceasta fiind afectată de lucrările agricole în fiecare an. În incinta A am descoperit doar câteva fragmente ceramice, Cucuteni A, și două getice.

Materialul arheologic descoperit în fortificația de la Obârșeni este constituit în cea mai mare parte din fragmente ceramice aparținând culturii Cucuteni, faza A, celei de-a doua epoci a fierului și culturii Sântana de Mureș – Cerneahov. Locuirea mai intensă pare a fi din perioada celei de-a doua epoci a fierului, majoritatea fragmentelor ceramice fiind din această epocă.

Fragmente ceramice aparținând culturii Cucuteni au fost descoperite atât în incinta A, cât și în celelalte, însă numărul acestora este unul destul de redus. În zona incintei B am găsit ceramică lucrată la roată, cu o culoare cenușie și o fusaiolă (Pl. VI/6) aparținând culturii Sântana de Mureș – Cerneahov.

Materialul aparținând celei de-a doua epoci a fierului provine de la vase lucrate cu mâna. Avem fragmente de la vase borcan decorate cu brăuri alveolare (Pl. V/1, 4); Pl. IV/2), străchini, căni (reprezentate de o toartă) cu toartă (Pl. IV/4) etc.

În timpul cercetărilor din anul 2022 am descoperit și trei fragmente de amfore elenistice, un fragment de toartă și unul din buza unei amfore de Sinope (Pl. VI/2,3) și un fragment de burtă de la o amforă de Heraclea (Pl. VI/1)²³.

În spațiul est-carpatic amforele de Sinope cunoscute până acum au fost datate din secolul IV a. Chr. și până la mijlocul secolului al III-lea a. Chr.²⁴ și cele de Heraclea până spre sfârșitul secolului al III-lea a. Chr.²⁵. Fragmente de amfore de Sinope și de Heraclea au fost descoperite și în fortificațiile de la Cotu Copălău-Cetate (județul Botoșani)²⁶ și Poiana Mănăstirii-Între Șanțuri (comuna Țibana, județul Iași)²⁷.

Am descoperit și o monedă din argint bătută în atelierele de la Histria (tot în incinta B):

Istros, didrahmă, c. 400–350 a.Chr.

²¹ Berzovan 2022, 154.

²² Berzovan 2022, 131.

²³ Mulțumim colegului dr. Ștefan Honcu (Institutul de Arheologie din Iași) pentru sprijinul acordat în identificarea tipuri fragmentelor de amfore.

²⁴ Mateevici 2007, 88; Zanoci, Băț 2020, 65; Berzovan 2022, 93.

²⁵ Berzovan 2022, 93.

²⁶ Berzovan 2022, 93.

²⁷ Berzovan 2022, 140.

Av. Două capete de tineri inversate; cel din partea stângă este în poziție normală, iar cel din dreapta este răsturnat;

Rv. IΣTPIH Acvilă pe delfin, spre stânga; sub delfin, litera A.

AR; 4,20 g, 19 mm, 10 h; f.b.c.; MVPB, nr. inv. B 15887 (Pl. VI/4)²⁸.

Credem că de-a lungul timpului în zona fortificației de la Obârșeni au fost descoperite mai multe monede histriene, una fiind tot în colecțiile Muzeului „Vasile Pârvan” Bârlad²⁹, cele două fiind subiectul altui articol³⁰. Credem că afirmația noastră este întărită de manuscrisul din Arhivele Statului din Iași unde se specifică acest lucru.

Demersul nostru a fost acela de a demonstra apartenența acestei fortificații și la cea de-a doua epoci a fierului. Credem că fragmentele ceramice (inclusiv cele de amfore elenistice), moneda și vârfurile de săgeți pledează pentru această dată.

Este posibil ca această fortificație să-și fi aflat sfârșitul cu ocazia sosirii în zona purtătorilor culturii Poienești–Lucașeuca (și altele din aceeași perioadă), luând în considerare că Mihalache Brudiu la vest de satul Obârșeni, în locul numit Izvorul Rece, fragmente ceramice de tip Poienești³¹.

BIBLIOGRAFIE

Balica 1971,

G. Balica, *Informații arheologice în materiale documentare din Arhivele Statului de la Iași*, în RA, 33/2, 1971, 275–286.

Berzovan *et alli* 2020,

A. Berzovan, M. Oancă, M. Mamalaucă, *Contribuții privind topografia unor cetăți din perioada de început a celei de-a Doua Epoci a Fierului situate în sudul Podișului Moldovei (sec. 5–3 î. Hr.)*, în *Arheovest*, VIII/1, 2020, 155–206.

Berzovan 2022,

A. Berzovan, *At the borders of Great Steppe. Late Iron Age hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th–3rd BC)*, Cluj-Napoca, 2022.

Brudiu 1970,

M. Brudiu, *Cercetări periegetice în sudul Moldovei*, în MCA, 9, 1970, 511–528.

²⁸ Munteanu *et alii* 2023, 129.

²⁹ Munteanu *et alii* 2023.

³⁰ Munteanu *et alii* 2023.

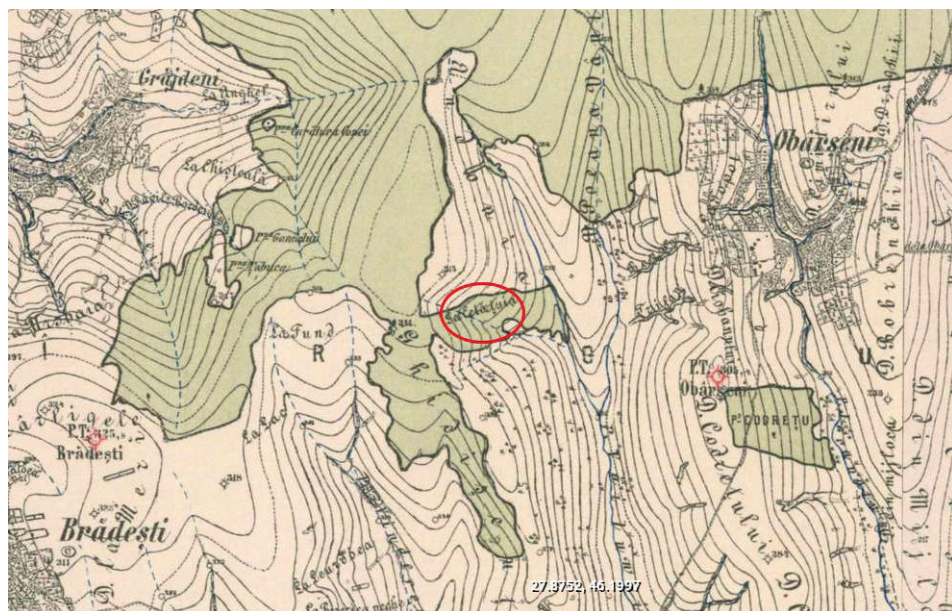
³¹ Brudiu 1975, 523.

- Brudiu 1975,
M. Brudiu, *Două sceptre de piatră din sud-estul Moldovei*, în SCIV(A), 26/2, 1975, 169–179.
- Coman 1980,
G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980.
- Dima 2013,
M. Dima, *Monedele de argint ale cetății Istros în epoca elenistică*, în SCN, 4 (14), 2013, 7–72.
- Mateescu 1944,
C. Mateescu, *Raport asupra cercetărilor arheologice întreprinse în toamna anului 1943 în Jud. Tutova*, în C. Mateescu, ed., *Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942–1943*, București, 1944, 52–54.
- Mateevici 2007,
N. Mateevici, *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI – începutul sec. II a. Chr.*, Chișinău, 2007.
- Mihăilescu-Bîrliba 1990,
V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990.
- Monah, Cucos 1985,
D. Monah, Ș. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din Moldova*, Iași, 1985.
- Munteanu et alli 2023,
L. Munteanu, A.-I. Gîlea, M. Oancă, *Monede histriene din argint aflate în colecția Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad*, în ActaMT, XIX, 2023, 129–139.
- Ursulescu 2018,
N. Ursulescu, *Cucuteni – La Civilisation des Petites Fortifications („Cetățui”)*, în S. Țurcanu, C.-E. Ursu, eds., *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe: Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*, Suceava, 2018, 255–272.
- Zanoci, Băț 2020,
A. Zanoci, M. Băț, *Interacțiuni și schimburi în microzona Saharna în contextul conexiunilor culturale din a doua epocă a fierului*, în *Relații interculturale în spațiul tiso-nistean în epoca fierului*, Chișinău, 2020, 51–104.

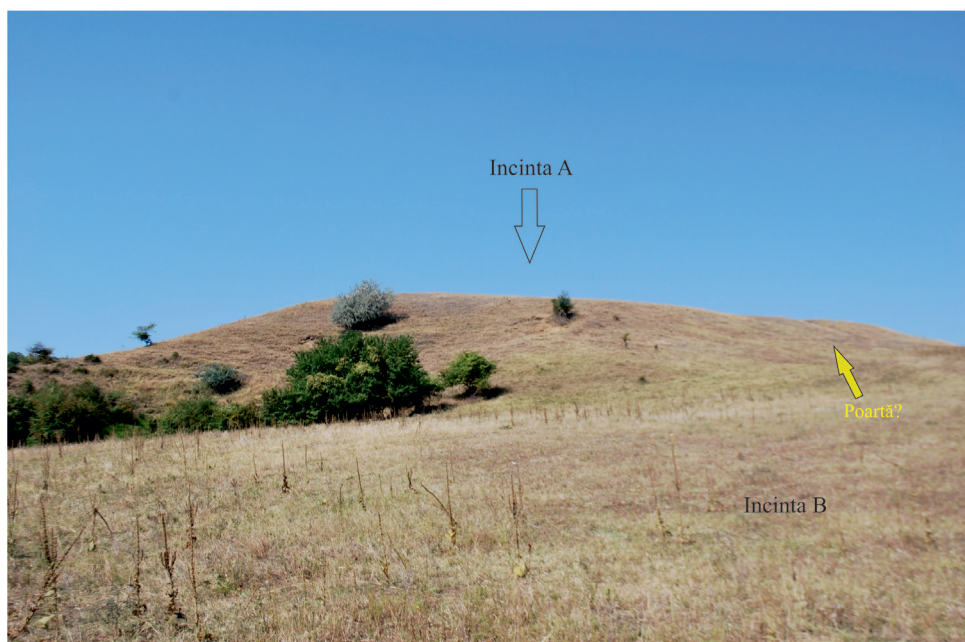
NEW DATA ON THE FORTIFICATION OF OBÂRȘENI-CETĂȚUIA, VINDEREI COMMUNE, VASLUI COUNTY

Abstract

Discovered since the beginning of the 20th century, the fortification at Obârșeni, Vinderei commune, Vaslui county, remained uncertain for specialists. Over the years it has been mentioned on various occasions, but a more careful analysis of it has appeared only in the last decade. Following research in the 2022s we concluded that we have a settlement from three different eras (Neolithic, Second Iron Age and Migration Age). After research in 2022 we concluded that we are dealing with a fortification with two enclosures.

Pl. I. 1. Localizarea sitului de la Obârșeni-Cetățuia, comuna Vinderei, județul Vaslui; 2. Punctul La Cetățuia pe Harta Moldovei de la 1892–1898, <https://maps.arcanum.com>. / 1. Location of the Obârșeni-Cetățuia site, Vinderei commune, Vaslui county; 2. Point La Cetățuia on the map of Moldavia from 1892–1898, <https://maps.arcanum.com>.

2

Pl. II. 1. Cadru de la nord-est spre Obârșeni-Cetățuia; 2. Cadru de la sud-est spre Obârșeni-Cetățuia (imagini făcute în 2011). / 1. North-eastern frame towards Obarseni-Cettuia; 2. Frame from the south-east towards Obarseni-Cetuya (images taken in 2011).

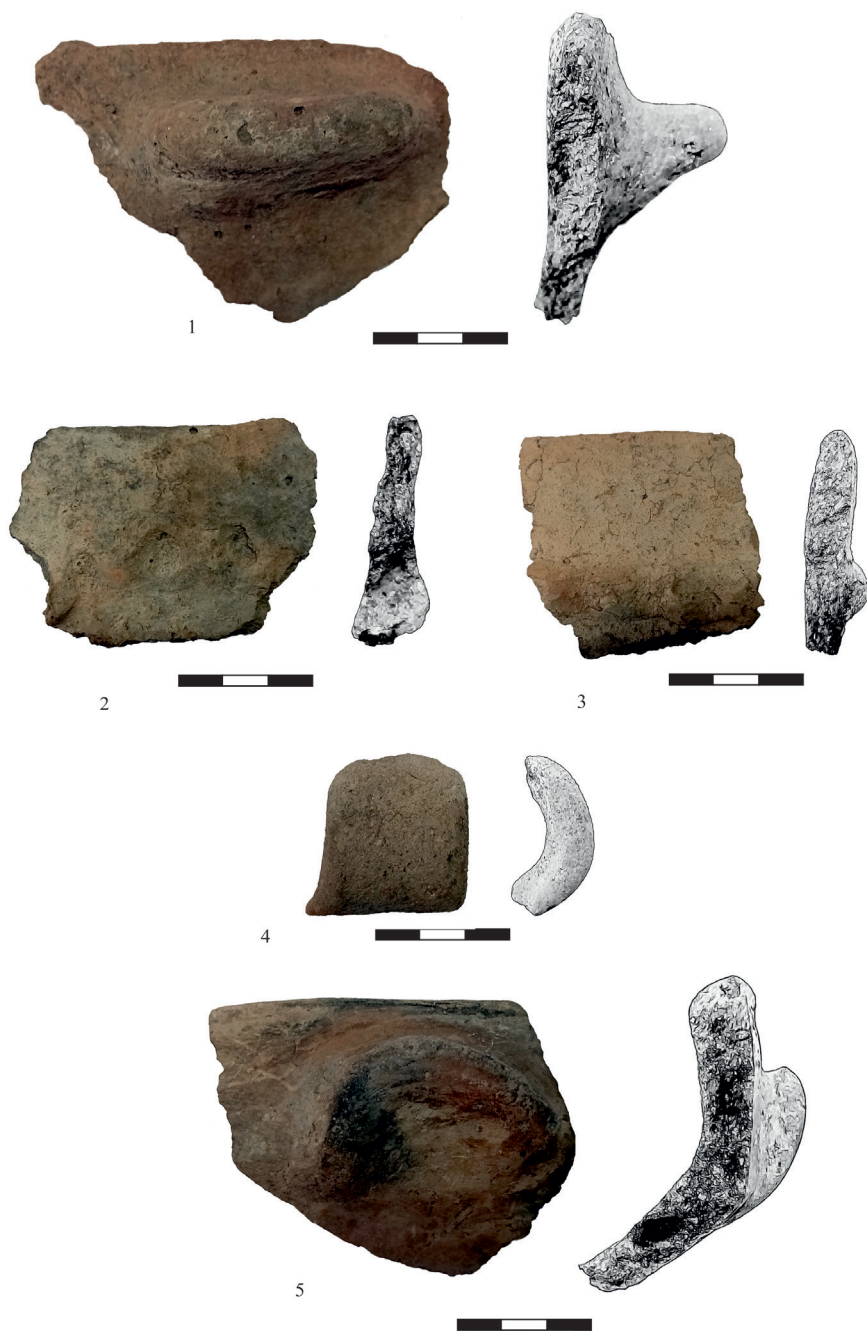

1

Locuire secundară Cucuteni A

Pl. III: 1. Șanțul de apărare de pe latura nordică Obârșeni-Cetățuia, cu privire spre nord-est; 2. Cadru de pe fortificația de la Obârșeni-Cetățuia spre sud-est (imagini făcute în 2011). / 1. Defensive ditch on the north side of Obârșeni-Cetățuia, looking north-east; 2. Frame of the Obârșeni-Cetățuia fortification, looking south-east (images taken in 2011).

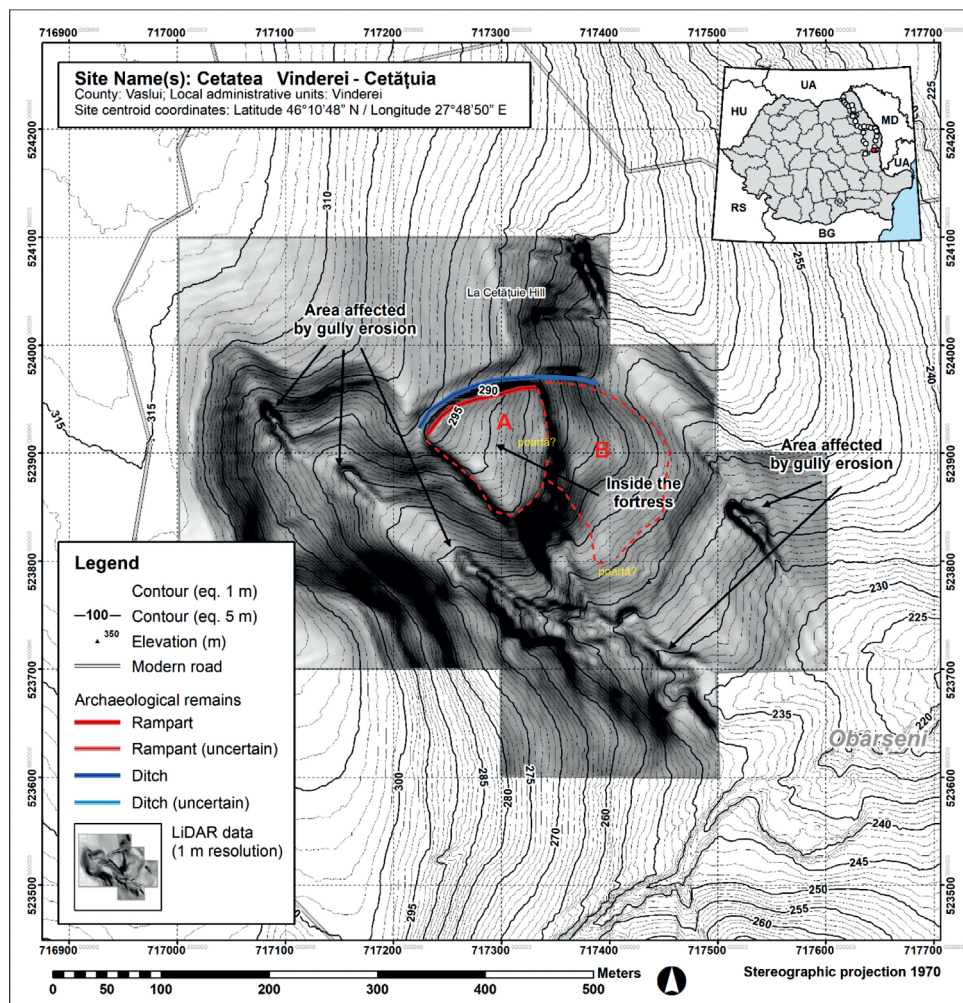
Pl. IV. Materiale selectiv descoperite în incinta B a fortificației de la Obârșeni-Cetățuia.
/ Selective materials found in the enclosure B of the Obârșeni-Cetățuia fortification.

Pl. V. Materiale selective descoperite în incinta B a fortificației de la Obârșeni-Cetățuia. / Selective materials discovered in the B enclosure of the Obârșeni-Cetățuia fortification.

Pl. VI. 1.Fragment de amforă de Heracleea; 2, 3. Fragmente de amforă de Sinope; 4. Monedă emisă de Histria; 5. Vârfuri de săgeți din bronz descoperite la baza fortificației de la Obârșeni Cetățuia; 6. Fusaiolă aparținând culturii Sântana de Mureș – Cerneahov.
/ 1. Fragment of amphora from Heracleia; 2, 3. Fragments of amphora from Sinope; 4. Coin issued from Histria; 5. Bronze arrowheads found at the base of the fortification at Obârșeni-Cetățuia; 6. Spindle belonging to the Sântana de Mureș – Cerneahov culture.

Pl. VII. Fortificația de la Obârșeni-Cetățuia. Harta cu interpretari (prelucrare după Berzovan 2022, 170, fig. 151). / Obârșeni-Cetățuia hillfort. Interpretations map (processing after Berzovan 2022, 170, fig. 151). / Obârșeni-Cetățuia hillfort. Interpretations map (processing after Berzovan 2022, 170, fig. 151).

DATE PRELIMINARE ASUPRA PIESELOR REALIZATE DIN MATERII DURE ANIMALE DIN AȘEZAREA NEO-ENEOLITICĂ DE LA PARȚA (JUDEȚUL TIMIȘ)

*Cristian Oprean**

Cuvinte cheie: materii dure, unelte, arheozoologie, neolitic, Parța.

Keywords: raw materials, bone tools, zooarchaeology, Neolithic, Parța

Introducere

Cercetările arheologice întreprinse în siturile neo-eneolitice din România și din alte țări au evidențiat o gamă largă de artefacte de origine animală, sugerând activități domestice legate de prelucrare a osului și cornului. Încă de la începuturi omul a simțit nevoia făuririi uneltelor, podoabelor, armelor și altor tipuri de obiecte de uz curent, materia primă de origine animală reprezentând o sursă la îndemână, ușor de procurat. Cercetările arheologice de la Parța au reliefat diverse aspecte legate de practicarea acestor îndeletniciri, cât și o largă varietate morfo-funcțională a utilajului de origine animală.

Așezarea de la Parța este una de referință a neo-eneoliticului din câmpia Banatului, impresionantă prin amploarea cercetărilor, prin bogăția materialului arheologic prelevat cât și prin arhitectura sa civilă, militară și religioasă¹.

Este cunoscut faptul că, în comunitățile preistorice se exploatau pe cât posibil, o varietate de materii prime, printre care și cele furnizate de animalele crescute sau vâdate. Ele proveneau din resturile osteologice colectate în urma consumării carcaselor de carne (oase și dinți)². De asemenea, materia primă animală mai era obținută și prin colectarea în mod special pentru prelucrare, prin activități de „cules” a coarnelor de cervide căzute în mod natural³.

În lucrarea de față ne-am propus să prezentăm rezultatele cercetării preliminare asupra obiectelor din os, din locuirea de la Parța. Pentru început, vom analiza tipurile de materii dure animale, apoi vom discuta despre sursele

* Muzeul Banatului Montan, Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: cristioprean2009@gmail.com

¹ Lazarovici *et alii*, 2001.

² Ciugudean 1997, 12.

³ Iațcu *et alii* 2016, 29.

și modul de selecție al lor, continuând cu o clasificare a pieselor prelucrate în funcție de tipul și rolul lor în activitățile domestice.

Tipuri de materii dure animale

Pentru comunitățile preistorice, materia dură animală era reprezentată de coarne, oase și dinți de la speciile de mamifere domestice și sălbatice. Ca materie primă, coarnele sunt de două tipuri și anume, coarne de cervidee și de cavicornie. Coarnele ce provin de la cervide se pot obține direct de la animalul sacrificat sau pot fi culese din natură după ce au fost lepădate de către animal în urma ciclului de dezvoltare⁴. În cazul coarnelor de cavicornie, creșterea este diferită față de cea a cervidelor și nu se leapădă de către animal, iar la unele specii nu se opresc din creștere niciodată⁵. Ca și structură, cornul de cervidee diferă de oase prin faptul că partea internă (partea spongioasă) este lipsită de cavități medulare, iar partea externă nu prezintă o densitate compactă asemenea oaselor tipice⁶.

Oasele, ca materie primă dură, sunt cel mai frecvent utilizate, în stare brută, fie prelucrate în obiecte de uz curent. Ca structură, oasele sunt de două tipuri: haversian, caracteristic vertebratelor superioare și fibros, întâlnit la mamiferele tinere și peștii osoși⁷. Oasele de mamifere se clasifică după forma lor în oase lungi, oase scurte, oase plate și oase neregulate. Elementele anatomice care fac parte din categoria oaselor lungi sunt humerusul, femurul, radiusul, ulna, fibula, tibia, metacarpul și metatarsul. Din categoria oaselor scurte fac parte carpenele, metacarpenele, tarsienele, metatarsienele și falangele. Elementele anatomice care fac parte din grupul oaselor plate/ plane sunt părțile cutiei craniene, coastele, sternul, scapula și coxalul. În categoria oaselor neregulate sunt incluse vertebrele⁸.

Dinții au reprezentat de asemenea o materie dură frecvent utilizată pentru confecționarea obiectelor mici (pandantive, piese ornamentale etc.). Fiind o materie ce se păstrează foarte bine de-a lungul timpului datorită conținutului ridicat de minerale din compoziția sa, a fost preferată pentru obiectele decorative. În cazul pieselor obținute prin prelucrarea dinților, uneori este greu de determinat specia, datorită prelucrării aproape în totalitate a suprafețelor⁹.

⁴ Schibler 2001, 50.

⁵ Nuțu, Stanc, Stan 2014, 31.

⁶ Iațcu *et alii* 2016, 32.

⁷ Iațcu *et alii* 2016, 31.

⁸ Nuțu, Stanc, Stan 2014, 33.

⁹ Iațcu *et alii* 2016, 33–34.

Sursele și selecția materiei dure animală

În cazul așezării de la Parța, din punct de vedere al sursei de materii prime, speciile de animale de la care au fost obținute elemente osteologice pentru prelucrare erau cele comune așezării, provenind din taxonii domestici (bovine, oi, capre, porci) și sălbatici (cerb, căprior, mistreț, bour, rareori alte specii). Oamenii comunităților preistorice alegeau materia primă pe baza unor criterii fizice, ținând de durabilitatea osului, eficacitatea în prelucrare ș.a., dar nu trebuie excluse ca și criterii de alegere cele legate de estetică și simbolistică¹⁰.

Legat de disponibilitatea surselor de materii prime, aceasta depindea de frecvența unor specii în ambientul așezării cât și de abundența unui anume tip de materie. Criteriile de selecție ale materiei erau diverse, fiind legate nu doar de specie, ci și de alte însușiri, ca de pildă, tipul de os, sexul și vârsta animalelor¹¹. Așadar, alegerea animalului-sursă influența calitatea fizică a materiei dure și implicit a piesei obținute; oasele cu pereți mai groși erau ideale pentru confecționarea unor tipuri de unelte, a căror sarcină suporta o anume forță, precum străpungătoarele, spatulele, dălțile etc. Erau alese, de regulă oase de la animale de talie mare. Oasele cu pereți subțiri și dreپți erau ideale pentru confecționarea unor obiecte ușoare precum podoabele, tuburile subțiri etc. (oase ce putea să provină de la unele păsări sălbatice sau de la iepure)¹².

Din punct de vedere al densității, oasele de la animalele sălbatice au o densitate mai mare (aceasta fiind influențată de dieta și mișcarea acestor specii). Însă din punct de vedere al accesibilității, oasele de mamifere domestice au reprezentat sursa cea mai la îndemâna comunităților neo-eneolitice¹³. În cadrul așezării de la Parța, dintre speciile sălbatice, cerbul a fost cel mai bine reprezentat din punct de vedere al resturilor osoase, posibil ca oasele sale să reprezinte una din sursele importante pentru confecționarea uneltelor. Însă, de cele mai multe ori este dificilă diferențierea obiectelor obținute din oase de cerb, față de cele din oasele de bovine; prelucrarea avansată alterând morfologia osului, făcând imposibilă diferențierea.

Pe locul secund în cadrul speciilor sălbatice se află mistrețul, însă și în cazul acestei specii este dificilă diferențierea obiectelor de cele realizate din oasele

¹⁰ Choyke, O'Connor 2013, xiii-xxii.

¹¹ Animalul era ales în funcție de sex atunci când era necesară o materie primă ce putea fi obținută doar de la un anumit gen (de exemplul masculul pentru coarnele de cerb), iar vârsta era luată în considerare și în raport cu tipul de os necesar, deoarece necesitatea unui os tare, rezistent, reprezenta o preferință pentru animale mature, însă pentru obiecte mai puțin rezistente se preferau uneori oase tinere, neepifizare, fiind și ușor de prelucrat.

¹² Iațcu *et alii* 2016, 35.

¹³ Nuțu, Stanc, Stan 2014, 39.

speciei domestice¹⁴. Aceeași dificultate de diferențiere se regăsește și în cazul artefactelor procesate din oase de căprior față de cele obținute din oase de rumegătoare mici.

Criteriile de selecție a elementelor anatomice utilizate de cei care procesau osul și cornul erau în corelație și cu tipul de obiect ce trebuia obținut. Astfel că, oasele lungi ale mamiferelor de talie medie și mare erau folosite pentru confecționarea, de exemplu a străpungătoarelor, fiind preferate, datorită formei alungite a diafizei și a durabilității peretelui acesteia. Ulna și metapodiile sunt tipuri de oase lungi ușor de prelucrat (efortul fiind mic pentru obținerea piesei). Iar oasele plate, precum coastele și scapula sunt elemente potrivite pentru obținerea unor piese ce nu necesitau o grosime mare și ofereau posibilitatea realizării rapide a unor forme, precum teșiturile specifice răzuitoarelor¹⁵.

Tipurile de obiecte prelucrate

Artefactele din os de la Parța ne-au furnizat date importante despre activitățile interne ale comunităților ce au locuit acolo, cât și despre cele desfășurate din afara așezării. Până în prezent, în eșantionul faunistic analizat au fost identificate 50 piese din os prelucrat. Cu toate că numărul obiectelor nu este foarte mare¹⁶, sub raport calitativ, eșantionul este diversificat, piesele putând fi clasate în mai multe grupe: unelte, obiecte de uz cotidian (linguri), obiecte de ornament vestimentar și personal (pandative, obiecte de îmbrăcăminte etc.), cât și resturi de debitaj. În cele ce urmează vom proceda la o descriere a pieselor, însoțite de detalii fotografice. Acolo unde am considerat necesar am adăugat și desene tehnice ale pieselor, întrucât, unele detalii nu au fost suficient redată în fotografii¹⁷.

Pentru analiza și determinarea oaselor prelucrate din eșantionul arheozoologic de la Parța am utilizat ca și descoperiri comparative diferite surse bibliografice. Din păcate, pentru zona de vest a țării nu există studii de specialitate legate de prelucrarea osului și cornului în siturile preistorice, astfel că cele mai apropiate trimiteri sunt la siturile din Ungaria¹⁸ și Serbia¹⁹. De asemenea, am

¹⁴ Oprean, El Susi 2019, 10–13.

¹⁵ Iațcu *et alii* 2016, 36.

¹⁶ Trebuie să precizăm faptul că lucrările de reparații și consolidare de la Muzeul National al Banatului, unde se află artefactele de la Parța, ca și mutarea pieselor din locul unde inițial unde erau depozitate, nu ne-a permis descoperirea tuturor obiectelor realizate din materii dure animale ce provin din situl menționat.

¹⁷ Desenele obiectelor prelucrate din os, prezentate în această lucrare, au fost realizate de către Alina Gheorghe, căreia îi mulțumim pe această cale.

¹⁸ Zalai-Gaál, Gál 2005, 29–66; Gál 2011, 137–164; Choyke, Bartosiewicz 2000, 43–70.

¹⁹ Vitezović 2011, 117–136; Vitezović 2021, 216–220; Vitezović 2021, 393–396.

folosit ca și analogii date obținute pentru siturile neo-eneolitice din Moldova²⁰, Transilvania²¹ și cele din Valea Teleormanului²².

Nu în ultimul rând, trebuie să menționăm că artefactele pe care le vom prezenta în rândurile ce urmează au fost amintite în trecut de alți colegi, care au analizat o parte din piesele descoperite la Parța²³, fără detalii privind dimensiuni sau desene/fotografii.

Unelte

Această categoria este cel mai bine reprezentată, din ea desprinzându-se următoarele subcategorii: unelte cu vârf (împungătoare, ace, dălți etc.) și unelte de răzuit și șlefuit (răzuitoare, spatule etc.).

Uneltele cu vârf erau prevalent obținute din oasele lungi și din coastele rumegătoarelor de talie mare și medie. În majoritatea cazurilor, când s-au obținut din pereți diafizari, a imposibil de precizat elementul anatomic cât și specia, notându-se doar că provin de la animale de talie mare sau medie. Au existat situații în care se specifică utilizarea metapodiilor, tibiilor și radiusurilor de ovicaprine, întrucât s-au păstrat detalii anatomice din părțile proximale sau distale ale oaselor. Epifizele oaselor de prelucrat se păstrau pentru a oferi o manevrabilitate ridicată în mânuirea uneltei.

În aproape toate cazurile metapodul a fost mai întâi despiciat în jumătate cu o unealtă de piatră și atunci producătorul (producătorii) a folosit șlefuirea (transversală și/sau diagonală) pentru a modela punctul activ și al corpului instrumentului. Șlefuirea transversală a fost folosită de obicei în modelarea corpului sculei în timpul șlefuirii diagonale, pentru modelarea capătului activ²⁴. Studiul lor (orientare, întindere, distribuție), ca și compararea lor cu diferite abordări experimentale²⁵, ne-ar putea conduce la presupunerea că majoritatea uneltelor ascuțite trebuie să fi fost utilizate în prelucrarea blănurilor și pieilor. În așezarea de la Parța au fost identificate și analizate 24 unelte cu vârf, dintre care 19 sunt împungătoare, 4 dălți și o piesă de dimensiunile unui ac. Lungimile

²⁰ Bolomey, Marinescu-Bîlcu 2000, 63–90; Mantu, Știrbu, Buzgar 1995, 115–132; Țurcanu, Bejenaru 2012, 173–190; Vornicu 2014, 51–61; Vornicu-Țerna 2018; Popușoi 2005, 69–72; Beldiman, Sztancs 2007, 33–74; Beldiman *et alii* 2012; Beldiman *et alii* 2013, 7–28; Beldiman *et alii* 2016, 199–235; Beldiman *et alii* 2016, 99–121.

²¹ Beldiman, Sztancs 2008, 77–90; Beldiman *et alii* 2017, 649–669; Beldiman, Beldiman 2019, 609–641.

²² Mărgărit, Bălășescu, Mirea 2014, 7–18; Mărgărit, Mirea, Bălășescu 2018, 73–88; Mărgărit, Boroneanț, Bălășescu 2022.

²³ Bolomey 1988, 207–221; El Susi 1995, 23–51.

²⁴ Arabatzis 2016, 10–11.

²⁵ Legrand, Sidéra 2004, 52–55; Sidéra, Legrand 2006, 291–304.

împungătoarelor variază între 3,3 – 15 cm și lățimile între 0,6 – 2,1 cm; dimensiunile dălților variază între 8,65 – 18,2 cm în lungime și între 1,52 – 7,91 cm în lățime. Determinarea și descrierea acestora este următoarea:

1. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.1)

Context arheologic: S7, □45A ∇1,90 m (∇ = adâncime).

Specie și element anatomic: coastă de rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturat.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: Laturile convergente sunt șlefuite pentru obținerea unui vârf ascuțit. Extremitatea proximală este ruptă din vechime.

Dimensiuni: L.= 7,96 cm; l. max. = 2,12 cm.

3. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.3)

Context arheologic: S7, □45A, ∇1,90 m.

Specie și element anatomic: diafiza de la o tibie ce provine de la ovicaprine.

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal, iar ulterior partea proximală a fost secționată transversal, fără urme de șlefuire ulterioară a acestei părți.

Fasonare: Laturile sunt șlefuite drept până la vârf, iar vârful este ascuțit.

Dimensiuni: L.= 9,47 cm; l. max. = 1,15 cm.

5. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.5)

Context arheologic: Complex P154, □45A, Colț de N-E.

Specie și element anatomic: os de pasăre.

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: utilizat în stare brută.

Fasonare: Laturile sunt șlefuite doar spre vârf pentru a obține un vârf ascuțit.

Dimensiuni: L.= 8,62 cm; l. max. = 1,56 cm.

2. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.2)

Context arheologic: S6, □50 zonă Sanctuar II, încăperea B.

Specie și element anatomic: coastă de rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal, iar ulterior partea proximală a fost secționată transversal.

Fasonare: Laturile sunt șlefuite drept până la vârf, iar vârful este ascuțit.

Dimensiuni: L.= 10,42 cm; l. max. = 1,68 cm.

4. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.4)

Context arheologic: S8, ∇2,05 m.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de rumegătoare de talie mică.

Stare de conservare: fracturat.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: Laturile convergente sunt șlefuite pentru obținerea unui vârf ascuțit. Extremitatea proximală este ruptă din vechime.

Dimensiuni: L.= 7,36 cm; l. max. = 1,48 cm.

6. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.6)

Context arheologic: S11, □184C, ∇2,05 m.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal, iar ulterior partea proximală a fost secționată transversal.

Fasonare: Laturile cu contur convex, iar spre partea proximală ele sunt șlefuite pentru obținerea unui vârf ascuțit.

Dimensiuni: L.= 8,71 cm; l. max. = 1,55 cm.

7. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.7)

Context arheologic: S11, □168E, ∇1,05 m.
Specie și element anatomic: tibie de ovicaprină (*Ovis aries*).

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: transversal.

Fasonare: secțiunea asimetrică a fost șlefuită, unghi ușor înclinat, pentru obținerea unui vârf ascuțit.

Dimensiuni: L.= 7,24 cm; l. max. = 2,72 cm.

9. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.9)

Context arheologic: S8, □23, ∇1,65 m.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de ovicaprină (probabil tibie).

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: partea superioară a piesei a fost șlefuită transversal pentru obținerea unui plan drept, iar fețele laterale au fost șlefuite în vederea obținerii unui vârf ascuțit. Vârful are o formă semicirculară.

Dimensiuni: L.= 6,36 cm; l. max. = 0,83 cm.

11. ÎMPUNGĂTOR (Pl. II.4)

Context arheologic: S8, ∇2,05 m.

Specie și element anatomic: metapod de ovicaprină secționat pe lungime și se mai păstrează o porțiune din partea distală și peretele diafizei.

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: secțiunea asimetrică a fost șlefuită pentru obținerea unui vârf ascuțit

Dimensiuni: L.= 9,11 cm; l. max. = 1,28 cm.

8. ÎMPUNGĂTOR (Pl. I.8)

Context arheologic: S11, □152D, ∇1,70 m, Complex L.179.

Specie și element anatomic: os lung de rumegătoare mică (puiet – metapod neepifizat, partea distală).

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: secțiunea asimetrică a fost șlefuită pentru obținerea unui vârf ascuțit.

Dimensiuni: L.= 6,53 cm; l. max. = 1,77 cm

10. ÎMPUNGĂTOR (Pl. II.1)

Context arheologic: S8, ∇2,05 m.

Specie și element anatomic: metapod de ovicaprină secționat pe lungime și se mai păstrează o porțiune din partea distală și peretele diafizei.

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: secțiunea asimetrică a fost șlefuită pentru obținerea unui vârf ascuțit.

Dimensiuni: L.= 7,60 cm; l. max. = 0,96 cm

12. ÎMPUNGĂTOR (Pl. II.5)

Context arheologic: S8, răzuire, ∇2,05 m.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (*Bos/Cervus*).

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: partea superioară este prelucrată pentru obținerea unui plan drept, laturile sunt șlefuite drept, doar vârful are o formă ușor rotunjită. Piesa are o formă curbată datorită curburii elementului anatomic din care a fost confecționată (probabil radius).

Dimensiuni: L.= 15,02 cm; l. max. = 0,82 cm.

Obs.: posibil să fi fost un pumnal

13. ÎMPUNGĂTOR (Pl. II.6)

Context arheologic: S7, □49, ▽2,05 m.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de bovină sau cerb.

Stare de conservare: s-a păstrat doar parțial (este secționată partea superioară).

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: prelucrat pe ambele fețe, iar marginile sunt șlefuite cu onduleuri; vârful este rotund.

Dimensiuni: L.= 12,32 cm; l. max. = 1,44 cm.

Obs.: posibil să fi fost un pumnal.

15. ÎMPUNGĂTOR (Pl. II.3)

Context arheologic: S11, □160E, ▽2,10 m.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fragmentară.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: fața posterioară a fost ușor șlefuită, iar laturile au fost șlefuite (fiind ușor rotunjite), până la obținerea vârfului ascuțit; pe corpul împungătorului marginile au fost șlefuite cu forme ondulate. În partea superioară, deși nu este completă, se observă prezența unui orificiu rotund.

Dimensiuni: L.= 12,11 cm; l. max. = 3,92 cm.

Obs.: posibil să fi fost un pumnal.

17. ÎMPUNGĂTOR (Pl. III.3)

Context arheologic: S11, □164–166, ▽1,40–1,65 m, complex Casa Cerbului.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fragmentară.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: fața posterioară a fost ușor șlefuită, iar laturile au fost șlefuite până la obținerea vârfului ascuțit (rotund); partea superioară a fost ruptă din vechime.

Dimensiuni: L.= 9,05 cm; l. max. 1,5 cm.

14. ÎMPUNGĂTOR (Pl. II.2)

Context arheologic: S8, ▽2,05 m.

Specie și element anatomic: coastă de rumegătoare mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fragmentară.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: fața posterioară a fost ușor șlefuită, iar laturile au fost șlefuite (fiind ușor rotunjite), până la obținerea vârfului ascuțit; pe corpul împungătorului marginile au fost șlefuite cu forme ondulate.

Dimensiuni: L.= 10,50 cm l. max. = 1,71 cm.

16. ÎMPUNGĂTOR (Pl. III.1)

Context arheologic: S11, □156E ▽1,80 m, complex Casa Cerbului.

Specie și element anatomic: metapod de ovicaprină – partea distală plus diafiză, frag. longitudinal.

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: secțiunea asimetrică a fost șlefuită pentru obținerea unui vârf ascuțit.

Dimensiuni: L.= 6,18 cm; l. max. = 1,48 cm.

18. ÎMPUNGĂTOR (Pl. III.4)

Context arheologic: S11, □160E, ▽2,10 m.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fragmentară.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: fața posterioară a fost ușor șlefuită, iar laturile au fost șlefuite până la obținerea vârfului ascuțit (rotund); partea superioară a fost ruptă din vechime.

Dimensiuni: L.= 9,48 cm; l. max. = 2,88 cm.

19. ÎMPUNGĂTOR sau AC (Pl. III.6)

Context arheologic: S7, □49, ▽2,05 m.

Specie și element anatomic: metapod de ovicaprină – diafiză și porțiune din partea distală (vârful uneltei este parte din zona proximală a osului).

Stare de conservare: întreg.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: secțiunea a fost șlefuită pentru obținerea unui corp rotund și un vârf ascuțit.

Dimensiuni: L.= 9,48 cm; l. max. = 2,88 cm (partea superioară); l. dist. = 0,32 cm

21. DALTÎȚĂ (Pl. III.2)

Context arheologic: S8, răzuire, ▽2,05 m.

Specie și element anatomic: radius de ovicaprină, parte proximală și diafiză (secțiune longitudinală).

Stare de conservare: întreg.

Debitaj: bipartiție, păstrează parte din epifiza proximală a osului.

Fasonare: pentru a obține o secțiune rectilinie, piesa a fost intensiv fasonată, în special fața internă.

Dimensiuni: L.= 8,65 cm; l. max. = 1,52 cm.

23.DALTĂ (Pl. IV.2)

Context arheologic: An 1960, ▽1,50 m.

Specie și element anatomic: fragment corn de cerb.

Stare de conservare: întreg.

Debitaj: longitudinal parțial.

Fasonare: fețele au fost șlefuite pentru obținere unor profile drepte; laturile păstrează forma rotunjită a cornului; secțiunea asimetrică a fost șlefuită ușor oblic; partea superioară este rupă din vechime.

Dimensiuni: L.= 18,20 cm; l. max. = 7,91 cm.

20. DALTĂ (Pl. III.5)

Context arheologic: S11, □158D, ▽1,90 m, complex Casa Cerbului.

Specie și element anatomic: ramificația unui corn de cerb.

Stare de conservare: fragmentară.

Debitaj: -

Fasonare: șlefuire longitudinală.

Dimensiuni: L.= 13,28 cm; l. max. = 6,57 cm.

22. DALTĂ (Pl. IV.1)

Context arheologic: □160–162D, ▽2,55–2,60 m, complex Șanț Central.

Specie și element anatomic: fragment corn de cerb.

Stare de conservare: fragmentar.

Debitaj: bipartiție prin percuție.

Fasonare: front activ obținut prin așchiere.

Dimensiuni: L.= 16,22 cm l. max. = 6,02 cm.

24.DALTĂ (Pl. IV.3)

Context arheologic: S11, □156D, ▽1,75 m.

Specie și element anatomic: fragment corn de cerb.

Stare de conservare: întreg.

Debitaj: transversal.

Fasonare: partea superioară este șlefuită ușor conic, iar apoi cu un profil drept; suprafața este în mare parte păstrată în formă anatomică, iar vârful este rotunjit cu o ușoară teșitură oblică.

Dimensiuni: L.= 12,50 cm l. max. = 2,62 cm.

Uneltele de răzuit și șlefuit sunt, de asemenea, prezente în eșantionul de la Parța. Piese de acest gen au fost obținute prevalent din oase lungi, ce provin de la mamifere de talie mare și medie și din oase plate (coaste și scapule). Urmele observate pe suprafața uneltelor în momentul analizei și determinării și compararea lor cu urme obținute de specialiști în arheologie experimentală, ne indică faptul că aceste instrumente erau cel mai probabil utilizate în tăbăcirea pieilor²⁶. În așezarea de la Parța au fost descoperite șase astfel de unelte, dintre care, cinci sunt răzuitoare și doar o singură spatulă. Lungimea răzuitoarelor variază între 8,43 – 18,55 cm și lățimea între 2,33 – 8,21 cm; dimensiunile spatulei vor fi prezentate în descriere. Uneltele din această categorie vor fi descrise în cele ce urmează:

1. RĂZUITOR (Pl. V.2)

Context arheologic: S7, □33 ▽1,70 m.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturat.

Debitaj: bipartiție.

Fasonare: ambele laturi prezintă urme de utilizare. O latură a fost șlefuită neted, ușor rotunjită, iar cealaltă latură este posibil să fi fost ușor zimțată, deoarece pe suprafață se observă o serie de caneluri.

Dimensiuni: L.= 13,21 cm; l. max. = 2,54 cm.

2. RĂZUITOR (Pl. IV.4)

Context arheologic: S7, □33 ▽1,70 m.

Specie și element anatomic: scapula unei ovicaprine sau a unui căprior.

Stare de conservare: fragmentar.

Debitaj: -

Fasonare: partea superioară și una din laturile piesei au fost rupte din vechime și nu cunoaștem forma exactă a piesei; însă latura păstrată și partea inferioară a acesteia prezintă urme de prelucrare și de utilizare ca părți active, partea distală fiind șlefuită ușor oblic.

Dimensiuni: L.= 8,43 cm; l. max. = 4,55 cm.

Obs.: faptul că are două părți active a determinat interpretarea acestei piese ca fiind răzuitor.

3. RĂZUITOR (Pl. IV.5)

Context arheologic: passim (piesa a fost găsită în zona afectată de apele râului Timiș).

Specie și element anatomic: scapula unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: parțială (posibil să lipsească partea superioară).

Debitaj: -

4. RĂZUITOR (Pl. V.1)

Context arheologic: S11, □164C ▽1,95 m, complex Casa Cerbului, încăperea C.

Specie și element anatomic: Coasta unui mamifer de talie mare (Bos/Cervus – având în vedere dimensiunile, cel mai probabil reprezintă o coastă de bour).

Stare de conservare: fragmentar (lipsește o mică parte dintr-o latură).

²⁶ Campana 1989 50–51, 59, 92; Sidéra, Legrand 2006, 291–304.

Fasonare: laturile au fost șlefuite (ușor rotunjite) pentru a oferi o prindere mai comodă, iar partea activă a piesei a fost șlefuită oblic.

Dimensiuni: L.= 18,55 cm; l. max. = 8,21 cm

5. RĂZUITOR ZIMȚAT (Pl. V.4)

Context arheologic: S11, □162D ▽2,35 m, complex Șanț Central.

Specie și element anatomic: Coasta unui mamifer de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: întreg.

Debitaj: transversal.

Fasonare: extremitățile nu prezintă urme de prelucrare, fiind păstrate în forma post debitaj; una din laturi este șlefuită drept, iar latura opusă se prezintă sub formă zimțată (suprafața acestei laturi se află într-un stadiu avansat de uzură, majoritatea dinților fiind aplatizați până aproape la nivelul bazei).

Dimensiuni: L.= 15,24 cm; l. max. = 2,33 cm.

Debitaj: bipartiție.

Fasonare: precum unele piese anterioare și aceasta prezintă două suprafețe active; partea superioară a piesei este secționată și ușor prelucrată transversal (pentru obținerea unui profil aproximativ drept), una din laturi este șlefuită drept, cu o formă ușor rotunjită, iar latura opusă este șlefuită într-o formă convexă (oferind o suprafață ascuțită cu urme de utilizare în activități de răzuire); vârful piesei este șlefuit oblic pentru obținerea unei suprafețe teșite utilizată în răzuire.

Dimensiuni: L.= 13,72 cm; l. max. = 3,82 cm.

Obs.: faptul că are două părți active a determinat interpretarea acestei piese ca fiind răzuitor.

6. SPATULĂ (Pl. V.3)

Context arheologic: S11, □152E+D ▽2 m; complex P180.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de la un mamifer de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturat.

Debitaj: -

Fasonare: partea superioară și una din laturi sunt rupte din vechime; latura păstrată a fost șlefuită drept, iar vârful (partea activă) prezintă o șlefuire ușor oblică.

Dimensiuni: L.= 8,45 cm; l. max. = 2,32 cm.

Obs.: este posibil ca piesă să fi fost o lingură, însă lipsa fragmentelor menționate și faptul că vârful este șlefuit oblic ne-a determinat să plasăm piesa în această categorie.

Obiectele de uz cotidian

Până în prezent, singurele obiecte de acest gen care au fost analizate și determinate sunt lingurile. La Parța s-au descoperite două tipuri de linguri și

anume: linguri cu corp îngust și baza ușor lătită și linguri cu corp lat și bază lată și adâncită. Au fost determinate 13 linguri, dintre care două piese fac parte din prima categorie și trei din a doua categorie; opt dintre piese nu au putut fi incluse în nicio categorie, fiind vorba fragmente de mici dimensiuni (părți din codiță). Majoritatea studiilor legate de clasificare lingurilor din os au fost realizate pentru epocile ulterioare, este posibil însă, ca unele tehnici să se aplice și pentru preistorie. Posibil, lingurile late au fost utilizate pentru mâncat, iar cele înguste pentru amestecul unor substanțe (uleiuri animale și vegetale probabil)²⁷. Descrierea lingurilor o facem în continuare:

1. LINGURĂ (Pl. VI.1)

Context arheologic: S11, □152E V2 m, complex P180 exterior.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturată.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: prezintă urme de șlefuire pe laturi și pe suprafețe; laturile sunt rotunjite, iar suprafața anterioară prezintă o scobitură care pornește din zona mediană și se adâncește spre vârf; coada are o formă aproximativ ovală, iar în partea superioară se observă prezența unui orificiu (cu toate că este fragmentat din vechime).

Dimensiuni: L.= 15,59 cm; l. max. = 2,72 cm.

3. LINGURĂ (Pl. VI.3)

Context arheologic: □184–186 V2,05 m, complex G.153.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturată.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: prezintă urme de șlefuire pe laturi și pe suprafețe; laturile sunt rotunjite, iar suprafața anterioară prezintă o

2. LINGURĂ (Pl. VI.4)

Context arheologic: □176B, complex 154, colț de N-E.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturată.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: prezintă urme de șlefuire pe laturi și pe suprafețe; laturile sunt rotunjite, iar suprafața anterioară prezintă o scobitură spre vârf, acesta fiind rotunjit; coada are o formă aproximativ ovală; în zona mediană piesa este decorată cu două alveolări, una pe fiecare latură.

Dimensiuni: dimensiunea exactă a piesei nu o cunoaștem datorită fragmentării ei (sunt păstrate trei fragmente din ea).

4. LINGURĂ (Pl. VII.1)

Context arheologic: S6, □50, complex Sanctuar 2, încăperea B lângă zid V.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturată.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: ambele fețe sunt șlefuite, fața anterioară pentru obținerea unui profil drept, iar fața posterioară pentru obținerea

²⁷ Rodziewicz 2012, 27, 225–226.

scobitură care pornește din zona mediană, însă datorită lipsei vârfului nu cunoaștem forma ei; coada are o formă aproximativ ovală, iar în zona mediană, pe laturi se observă decorarea acestora cu un set de trei alveolări pentru fiecare latură.

Dimensiuni: L.= 18,79 cm; l. max. = 2,98 cm.

5. LINGURĂ (Pl. VI.2)

Context arheologic: □176B, complex P154, colț de N-E.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fragmentară.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: ambele fețe sunt șlefuite pentru obținerea unui profil drept, iar laturile sunt ușor rotunjite; capătul superior este rotunjit, iar vârful nu a fost descoperit (după forma păstrată pare să fi fost doar ușor lărgit față de corpul piesei).

Dimensiuni: L.= 14,97 cm; l. max. = 1,15 cm.

7. LINGURĂ (Pl. VI.6)

Context arheologic: S8, V2,05 m.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

Fasonare: fața anterioară este șlefuită pentru obținerea unui profil drept și ușor curbat pe plan longitudinal, iar fața posterioară este ușor convexă (se păstrează în forma anatomică a coastei); laturile sunt ușor ascuțite.

Dimensiuni: L.= 9,91 cm; l. max. = 1,93 cm.

unui plan convex; laturile sunt ușor rotunjite.

Dimensiuni: L.= 15,86 cm; l. max. = 0,82 cm.

6. LINGURĂ (Pl. VII.4)

Context arheologic: □176B, complex P154, colț de N-E.

Specie și element anatomic: coasta unei rumegătoare de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

Fasonare: ambele fețe sunt șlefuite pentru obținerea unui profil drept pe fața anterioară și a unui plan convex pe fața posterioară, iar laturile sunt ușor rotunjite; vârful este rotunjit și ușor mai ascuțit.

Dimensiuni: L.= 6,54 cm; l. max. = 0,83 cm.

8. LINGURĂ (Pl. VII.3)

Context arheologic: S6, □50, complex Sanctuar 2, încăperea B lângă zid V.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung al unui mamifer de talie mare (Bos/Cervus).

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

Fasonare: forma piesei este ușor ovală, ambele fețe fiind șlefuite în plan convex, iar laturile sunt ușor rotunjite; codița prezintă un orificiu rotund, iar capătul este rotunjit.

Dimensiuni: L.= 3,82 cm; l. max. = 1,21 cm.

9. LINGURĂ (Pl. VII.7)

Context arheologic: S6, □50, complex Sanctuar 2, încăperea B lângă zid V.

Specie și element anatomic: posibil diafiza unui os lung.

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

Fasonare: forma piesei este ușor ovală, ambele fețe fiind șlefuite în plan convex, iar laturile sunt ușor rotunjite; capătul piesei este rotunjit și ușor teșit pe fața anterioară; fața anterioară a piesei prezintă urme de decoruri cu linii.

Dimensiuni: L.= 2,52 cm; l. max. = 1,32 cm.

11. LINGURĂ (Pl. VII.6)

Context arheologic: S8, răzuire, V2,05 m.

Specie și element anatomic: coasta unui animal de talie medie.

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

Fasonare: ambele fețe sunt șlefuite în plan aproximativ drept, iar laturile sunt ușor rotunjite; capătul superior este rotunjit, iar la această extremitate piesa prezintă un orificiu rotund.

Dimensiuni: L.= 4,62 cm; l. max. = 1,07 cm.

13. LINGURĂ (Pl. VII.2)

Context arheologic: S11, □162E/D, V2,80 m, complex Șanț Central.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de mamifer de talie mare.

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

10. LINGURĂ (Pl. VI.5)

Context arheologic: □84, V2,05 m.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung al unei ovicaprine sau căprior.

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

Fasonare: forma piesei este ușor ovală, ambele fețe fiind șlefuite în plan aproximativ drept, iar laturile sunt ușor rotunjite; pe laturile care se păstrează din piesă se observă prezența unor alveolări, câte una pe fiecare latură.

Dimensiuni: L.= 7,52 cm; l. max. = 1,59 cm.

12. LINGURĂ (Pl. VII.5)

Context arheologic: S11, □154D, V1,50 m, complex Casa Cerbului.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de mamifer de talie mare.

Stare de conservare: fracturată (fragment coadă).

Debitaj: -

Fasonare: ambele fețe sunt șlefuite, fața anterioară în plan drept, iar cea posterioară în plan convex, iar laturile sunt ușor rotunjite; capătul superior este rotunjit, iar laturile prezintă decorațiuni cu alveolări, câte una pentru fiecare latură.

Dimensiuni: L.= 5,67 cm; l. max. = 2,32 cm.

Fasonare: ambele fețe sunt șlefuite în plan drept, iar laturile sunt ușor rotunjite; capătul superior este fasonat în formă de cioc, iar una din laturi prezintă o decorațiune cu alveolă (ușor ascuțită).

Dimensiuni: L.= 10,08 cm l. max. = 1,82 cm.

Piese vestimentare și podoabe

Prezența ornamentelor vestimentare și personale din os și dinți arată o latură aparte a modului de viață neolitic și anume, dorința de împodobire a trupului și implicit de îmbunătățire a aspectului general al persoanei. Se pare că, locuitorii de la Parța foloseau dinți și oase lungi pentru fabricarea ornamentelor personale. Cinci astfel de artefacte au fost recuperate și determinate în cadrul eșantionului studiat. Obiectele decorative sunt reprezentate prin pandantive obținute din dinți (în principal canini) și piese de podoabă vestimentară.

Pendantivele și piesele vestimentare ar fi putut avea mai mult de o funcție, cu excepția celei estetice. Aceste ornamente corporale ar fi putut comunica mesaje și ar fi exprimat identitatea socială și prestigiul persoanei care le purta în cadrul comunității²⁸. Alegerea materiei prime (dinții de la mamifere sălbatice) și modul de achiziție al acesteia (vânătoarea), ar fi putut îndeplini o funcție simbolică, care ar fi putut conferi un oarecare prestigiu și ar fi putut funcționa ca un trofeu al persoanei care a purtat acest tip de artefacte. De asemenea, este destul de tentant să presupunem că aceste podoabe ar fi putut fi folosite ca o legătură între indivizi și lumea naturală și ar fi putut fi folosiți metonimic de purtătorii ornamentului ca să fie asociați cu calitățile animalului de la care provine materia primă²⁹. Descrierea artefactelor descoperite la Parța va fi redată în cele ce urmează:

1. PANDANTIV (Pl. VIII.1)

Context arheologic: S8, □33, Complex B38 (groapa dintre Sanctuar și P20).

Specie și element anatomic: dinte (specie indeterminabilă).

Stare de conservare: fracturat.

Debitaj: -

2. PANDANTIV sau PIESĂ DE VESTIMENTAȚIE (Pl. VIII.2)

Context arheologic: S7, □42, V2,05 m.

Specie și element anatomic: coasta unui animal de talie mare.

Stare de conservare: fracturată (fragment din corpul piesei).

²⁸ Arabatzis 2016, 15.

²⁹ White 1992, 537–564; Michelli 2012, 227–255.

Fasonare: are o formă aproximativ conică; laturile sunt plate; partea inferioară este rotunjită; fața anterioară este ușor convexă, iar cea posterioară este dreaptă; pe laturi prezintă un orificiu de prindere rotund; parte superioară este rotunjită.

Dimensiuni: L.= 2,21 cm; l. max. = 1,15 cm.

3. PANDANTIV sau PIESĂ DE VESTIMENTAȚIE (Pl. VIII.5)

Context arheologic: S8, răzuire, V2,05 m.

Specie și element anatomic: diafiza unui os lung de rumegătoare de talie mică.

Stare de conservare: întreg.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: piesa are o formă aproximativ ovală, mai îngustă în partea superioară; tot aici, în partea superioară, prezintă o codiță cu decoruri zimțate (posibil parte de prindere sau legare?!); ambele fețe prezintă urme de prelucrare pentru obținerea unui plan drept.

Dimensiuni: L.= 5,58 cm; l. max. = 1,63 cm.

5. PIESĂ VESTIMENTARĂ (Pl. VIII.6)

Context arheologic: S11, □158, V1,75–1,80 m, complex Casa Cerbului.

Specie și element anatomic: plastron de broască țestoasă, partea inferioară.

Stare de conservare: întreagă.

Debitaj: transversal.

Fasonare: singurele urme de prelucrare de pe suprafața osoasă sunt reprezentate de cele două orificii rotunde, fiind probabil zonele de prindere a piesei.

Dimensiuni: L.= 8,82 cm; l. max. = 6,28 cm.

Debitaj: longitudinal.

Fasonare: piesa are o formă aproximativ ovală, mai îngustă în partea superioară, unde prezintă un orificiu de prindere rotund (fragmentat din vechime); capătul inferior (deși deteriorat) se observă că era rotunjit. Ambele fețe prezintă urme de prelucrare pentru obținerea unui plan drept.

Dimensiuni: L.= 7,91 cm; l. max. = 1,32 cm.

4. PIESĂ VESTIMENTARĂ (Pl. VIII.3)

Context arheologic: S6, □50, zonă Sanctuar 2, încăperea B, lângă zid V.

Specie și element anatomic: indeterminabil

Stare de conservare: fragmentară.

Debitaj: -

Fasonare: piesa reprezenta două forme inelare lipite; corpul piese este rotund.

Dimensiuni: L.= 3,02 cm; l. max. = 2,16 cm.

Obs.: Până în acest moment al cercetării nu am găsit un obiect similar în literatura de specialitate. Plasarea acestei piese în categoria podoabelor vestimentare este doar o ipoteză preliminară.

Resturi de debitaj

În această categorie, până în prezent a fost inclusă o singură piesă din eşan-
tionul faunistic de la Parța. Aceste tipuri de obiecte reprezintă acele fragmente
osoase asupra cărora se observă urmele ale procesului de debitaj asupra ele-
mentului anatomic, pentru obținerea porțiunii necesare creării piesei³⁰. În cazul
analizei de față a fost descoperit un fragment de diafiză ce provine de la un os
lung, al unui animal de talie mare (Bos/Cervus) și care a reprezentat materia
primă pentru obținerea unor piese de tip jetoane (n=4). Ca dimensiuni piesa
prezintă o lungime de 8,56 cm și o lățime maximă de 2,09 cm, contextul de des-
coperire fiind: S7, □33, ∇1,70 m (Pl. IX.4).

Concluzii

În cadrul cercetării arheozoologice extinse a așezării preistorice de la Parța,
unul din aspectele analizate a fost cel al utilizării materiilor dure animale pentru
obținerea artefactelor din os prelucrat. Pornind de la tipurile de materii dure
și de la modul de procurare a acestora, am realizat o prezentare pe grupe de
piese a materialului osteologic prelucrat. În categoria uneltelor am inclus urmă-
toarele două grupe de piese și anume: uneltele cu vârf, unde au fost incluse
străpungătoarele, dălțile, acele și uneltele de răzuit și unelte de șlefuit, unde au
fost prezentate o serie de răzătoare și spatule. În categoria obiectelor de uz
zilnic, am inclus lingurile, în cazul cărora am observat existența a două tipuri.
În categoria obiectelor de ornament vestimentar și personal au fost incluse o
serie de piese de vestimentație și pandantive realizate din os.

Continuarea cercetărilor arheozoologice, cât și identificarea altor obiecte
din os prelucrat, sperăm să aducă un plus de informație în ceea ce privește
industria materiilor dure animale în așezarea de la Parța. De asemenea, studiul
materiei din care au fost confecționate uneltele indică preferințele meșterilor
pentru anumite elemente scheletice care, prin însușirile morfo-dimensionale
au oferit cele mai bune alternative pentru scopul, modalitățile de utilizare și
facilitatea de prelucrarea a lor.

BIBLIOGRAFIE

Arabatzis 2016,

C. Arabatzis, *Bone industry from the prehistoric settlement Anarghiri Ixa, Florina, Greece*, în S. Vitezović, ed., *Close to the bone: current studies in bone technologies*, Belgrad: Institute of Archaeology, 2016, 9–17.

³⁰ Bikić, Vitezović 2016, 57–58.

Beldiman et alii 2012,

C. Beldiman, D. M. Sztancs, C. Ilie, *Artefacte din materii dure animale în colecția Muzeului de Istorie Galați. Eneolitic. Catalog*, Cluj-Napoca, 2012.

Beldiman et alii 2013,

C. Beldiman, D. M. Sztancs, C. Ilie, *Aeneolithic osseous materials artefacts discovered in Southern Moldova. The DanubiOs Project*, în *AUVT*, XV, nr. 2, 2013, 7–28.

Beldiman et alii 2016,

C. Beldiman, C. Ilie, D.-M. Beldiman, *Artefacte din materii dure animale aparținând Culturii Noua, descoperire în așezarea de la Negrilești, jud. Galați (2016)*, în *ActaMT*, XIII, 2016, 99–121.

Beldiman et alii 2016a,

C. Beldiman, C. Ilie, T. Mandache, D.-M. Beldiman, *Artefacte din materii dure animale descoperite în situri arheologice din jud. Galați (2016). Catalog/ Artefacts made of osseous raw materials discovered in archaeological sites from Galați County (2016 excavations). Catalogue*, în *Angustia*, 20, 2016, 199–235.

Beldiman et alii 2017,

C. Beldiman, S. Berecki, D.-M. Beldiman, *Artefacte preistorice din materii dure animale descoperite la Șincai-Cetatea Păgânilor, jud. Mureș*, în *Arheovest*, V/2, 2017, 649–669.

Beldiman, Sztancs 2007,

C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Depozitele de obiecte de prestigiu aparținând culturii Cucuteni. Studiu artefactelor din materii dure animale*, în *MCA (S.N.)*, 2, nr.1, 2007, 33–74.

Beldiman, Sztancs 2008,

C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Paléotechnologie et néolithisation dans la partie sud de la Transylvanie, Roumanie: l'industrie des matières dures animales de la culture Starčevo-Criș dans le site de Miercurea Sibiului- "Petriș", dép. de Sibiu*, în *ActaTS*, VII, 2008, 77–90.

Beldiman, Beldiman 2019,

C. Beldiman, C.-M. Beldiman, *Un set de vârfuri de os descoperite în așezarea eneolitică de la Turdaș-Luncă, jud. Hunedoara*, în *Arheovest*, VII/2, 2019, 609–641.

Bikić, Vitezović 2016,

V. Bikić, S. Vitezović, *Bone working and the army: an early eighteenth-century button workshop at the Belgrade fortress*, în S. Vitezović, ed., *Close to the bone: current studies in bone technologies*, Belgrad: Institute of Archaeology, 2016, 57–65.

Bolomey 1988,

A. Bolomey, *Preliminarii despre resturile de animale de la stațiunea neo-eneolitică de la Parța*, în *SCIV(A)*, 39, 3, 1988, 207–221.

Bolomey, Marinescu-Bîlcu 2000,

Al. Bolomey, S. Marinescu-Bîlcu, *The Bone and Antler Industry*, în S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, eds., *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București, 2000, 63–90.

Campana 1989,

D. V. Campana, *Natufian and Protoneolithic bone tools: the manufacture and use of bone implements in the Zagros and the Levant*, Oxford, 1989.

Choyke, Bartosiewicz 2000,

A.M. Choyke, L. Bartosiewicz, *Bronze Age animal exploitation on the Central Great Hungarian Plain*, în *ActaArchHung*, 51, 2000, 43–70.

Choyke, O'Connor 2013,

A. M. Choyke, S. O'Connor, *From These Bare Bones: Raw materials and the study of worked osseous objects. Introduction*, în A. M. Choyke, S. O'Connor, eds., *From These Bare Bones: Raw materials and the study of worked osseous objects*, Oxford, 2013, xiii–xxii.

Ciugudean 1997,

D. Ciugudean, *Obiecte din os, corn și fildeș de la Apulum*, BMA V, 1997.

El Susi 1995,

G. El Susi, *Economia animalieră a comunităților neo-eneolitice de la Parța (jud. Timiș)*, în *Banatica*, 13/I, 1995, 23–52.

Gál 2011,

E. Gál, *Prehistoric antler- and bone tools from Kaposújlak-Várdomb (South-Western Hungary) with special regard to the Early Bronze Age implements*, în J. Baron, B. Kufel-Diakowska, eds., *Written in Bones. Studies on technological and social context of past faunal skeletal remain*, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski Instytut Archeologii, 2011, 137–164.

Iațcu et alii 2016,

I. Iațcu, S. Țurcanu, L. Solcanu, L. Bejenaru, *De la natură la cultură: arta prelucrării osului și cornului. Catalog de exploziție*, Iași, 2016.

Lazarovici et alii 2001,

Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*, Vol I.1, Timișoara, 2001.

Legrand, Sidéra 2004,

A. Legrand, I. Sidéra, *Les outils en matières osseuses. Exemple des sites de Khirokitia (Chypre) et de Drama (Bulgarie)*, în *Dossiers d'Archéologie*, 290, 2004, 52–55.

Mantu, Știrbu, Buzgar 1995,

C.-M. Mantu, M. Știrbu, N. Buzgar, *Considerații privind obiectele de piatră, os și corn de cerb din așezarea cucuteniană de la Scânteia (1985–1990)*, în *ArhMold*, 18, 1995, 115–132.

Mărgărit, Bălăşescu, Mirea 2014,

M. Mărgărit, A. Bălăşescu, P. Mirea, *Prelucrarea oaselor de Ovis aries/ Capra hircus în nivelul Starčevo-Criș din aşezarea de la Măgura „Buduiasca” („Boldul lui Moş Ivănuş”)*, în BMJTSA, 6, 2014, 7–18.

Mărgărit, Mirea, Bălăşescu 2018,

M. Mărgărit, P. Mirea, A. Bălăşescu, *Industria materiilor dure animale din nivelul Vădastra de la Măgura „Buduiasca – Boldul lui Moş Ivănuş” (Jud. Teleorman)*, BMJTSA, 10, 2018, 73–88.

Mărgărit, Boroneanţ, Bălăşescu 2022,

M. Mărgărit, A. Boroneanţ, A. Bălăşescu, *Industria materiilor dure animale din aşezarea Cucuteni de la Drăguşeni–Ostrov (jud. Botoşani), Târgovişte*, 2022.

Michelli 2012,

R. Michelli, *Personal ornament, Neolithic groups and social identities: some insights into Northern Italy*, în *Document Prehistorical*, XXXIX, 2012, 227–255.

Nuţu, Stanc, Stan 2014,

G. Nuţu, S. Stanc, D.A. Stan, *Carved bone and antler from northern Dobruja in archaeological and archaeozoological context*, Iaşi, 2014.

Oprean, El Susi 2019,

C. Oprean, G. El Susi, *Synthesis of results related to the animal economy of the prehistoric settlement in Parţa (Timiş county): An archaeozoological study*, în *Terra Sebus*, 11, 2019, 9–36.

Popuşoi 2005,

E. Popuşoi, *Trestiana. Monografie arheologică*, Bârlad, 2005.

Rodziewicz 2012,

E. Rodziewicz, *Fustat I. Bone carvings from Fustat – Istabl ‘Antar. Excavations of the Institut francais d’archéologie orientale in Cairo 1985–2003*, Cairo, 2012.

Schibler 2001,

J. Schibler, *Experimental Production of Neolithic Bone and Antler Tools*, în A. M. Choyke, L. Bartosiewicz, eds., *Crafting Bone-Skeletal Technologies Through Time and Space*, BAR, London, 2001, 49–60.

Sidéra, Legrand 2006,

I. Sidéra, A. Legrand, *Traçéologie fonctionnelle de matières osseuses: une méthode*, în *Bulletin de la Société préhistorique française*, t. 103, no. 2, p. 291–304.

Țurcanu, Bejenaru 2012,

S. Țurcanu, L. Bejenaru, *Industria materiilor dure animale*, în C.-M. Lazarovici, Gh.

Lazarovici, eds., *Ruginoasa – Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, Suceava, 2012, 173–190.

Vitezović 2011,

S. Vitezović, *The Neolithic Bone Industry from Drenovac, Serbia*, în J. Baron, B. Kufel-Diakowska, eds., *Written in Bones. Studies on technological and social context of past faunal skeletal remain*, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski Instytut Archeologii, 2011, 117–136.

Vitezović 2021,

S. Vitezović, *Bone industry from Belovode*, în M. Radivojević, W.B. Roberts, M. Marić, J. K. Cvetković, T. Rehren, eds., *The Rise of Metallurgy in Eurasia. Evolution, Organisation and Consumption of Early Metal in the Balkans*, Oxford, 2021, 216–220.

Vitezović 2021a,

S. Vitezović, *Bone industry from Pločnik*, în M. Radivojević, W.B. Roberts, M. Marić, J. K. Cvetković, T. Rehren, eds., *The Rise of Metallurgy in Eurasia. Evolution, Organisation and Consumption of Early Metal in the Balkans*, Oxford, 2021, 393–396.

Vornicu 2014,

A. Vornicu, *Analiza preliminară a artefactelor din materii dure de origine animală din situl de la Costești*, în D. Boghian, S.-C. Enea, S. Ignătescu, L. Bejenaru, S. Stanc, *Comunitățile cucuteniene din zona Târgu Frumos. Cercetări interdisciplinare în siturile Costești și Giurgești*, Iași, 2014, 51–61.

Vornicu-Țerna 2018,

A. Vornicu-Țerna, *Tehnologia osului în preistorie. Artefacte din colecțiile Muzeului Judeșean Botoșani*, București, 2018.

White 1992,

R. White, *Beyond Art: Toward an Understanding of the Origin of Material Representation in Europe*, în *Annual Review of Anthropology*, 21, 1992, 537–564.

Zalai-Gaál, Gál 2005,

I. Zalai-Gaál, E. Gál, *Gerät Oder Machtabzeichen? Die Hirschgeweihäste Des Transdanubischen Spätneolithikums*, în *ActaArhHung*, 56, 2005, 29–66.

PRELIMINARY DATA ON THE PIECES MADE OF HARD
ANIMAL MATERIALS FROM THE NEO-ENEOLITHIC
SETTLEMENT AT PARȚA (TIMIȘ COUNTY)

Abstract

The present article features the preliminary data obtained following the analyzes related to the use of hard animal materials to obtain objects by the prehistoric communities of Parța. This analysis is part of the extended archaeozoological research carried out for the osteological fragments obtained from the numerous campaigns of archaeological research carried out by Gheorghe Lazarovici within the Neo-Eneolithic settlement from Parța. Starting from the description of the types, sources and methods of selection of the hard animal material, the paper presents the results of the analyzes obtained for the 50 objects made of animal bone, found so far in the archaeozoological research of the Parța settlement. Although it is a small number of objects, the sample is diversified, the pieces can be classified into several groups: tools, objects of daily use (spoons), objects of clothing and personal ornament (pendants, clothing items etc.), as well as scraps debit.

Pl. I. 1–9. Împungătoare din os descoperite în cadrul cercetărilor arheologice din aşezarea preistorică de la Parţa. / Bone awls discovered during the archaeological research in the prehistoric settlement of Parţa.

Pl. II. 1–6. Împungătoare din os, unele folosite probabil ca și pumnale. / Bone awls, some probably also used as daggers.

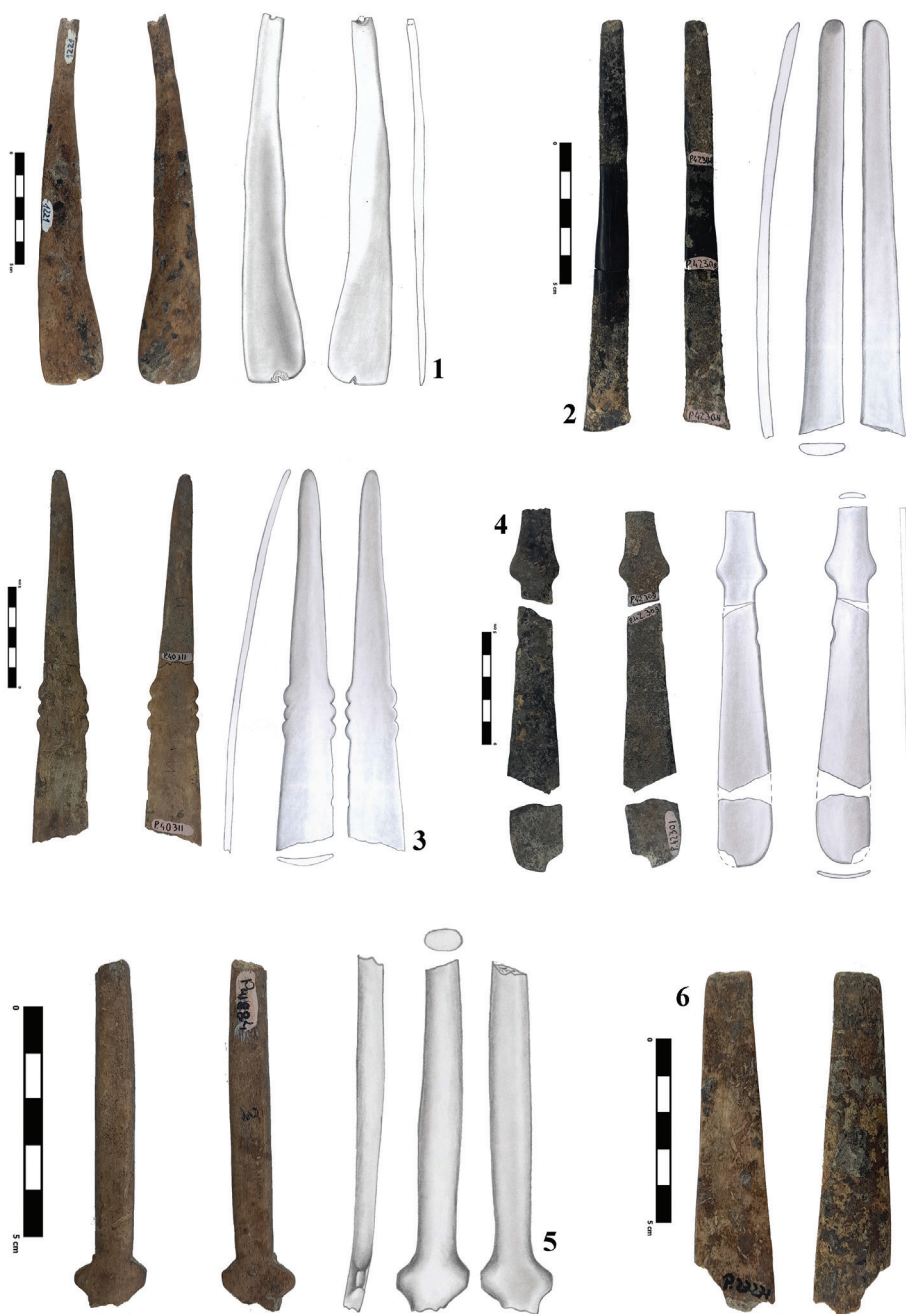
Pl. III. 1, 3, 4. Împungătoare din os; 2, 5. Dălțițe din os; 6. Împungător sau Ac. / 1, 3, 4. Bone awls; 2, 5. Bone chisels; 6. Bone awl or needle.

Pl. IV. 1–3. Dălți din os; 4–5. Răzuitoare din os. /
1–3. Bone chisels; 4–5. Bone scrapers.

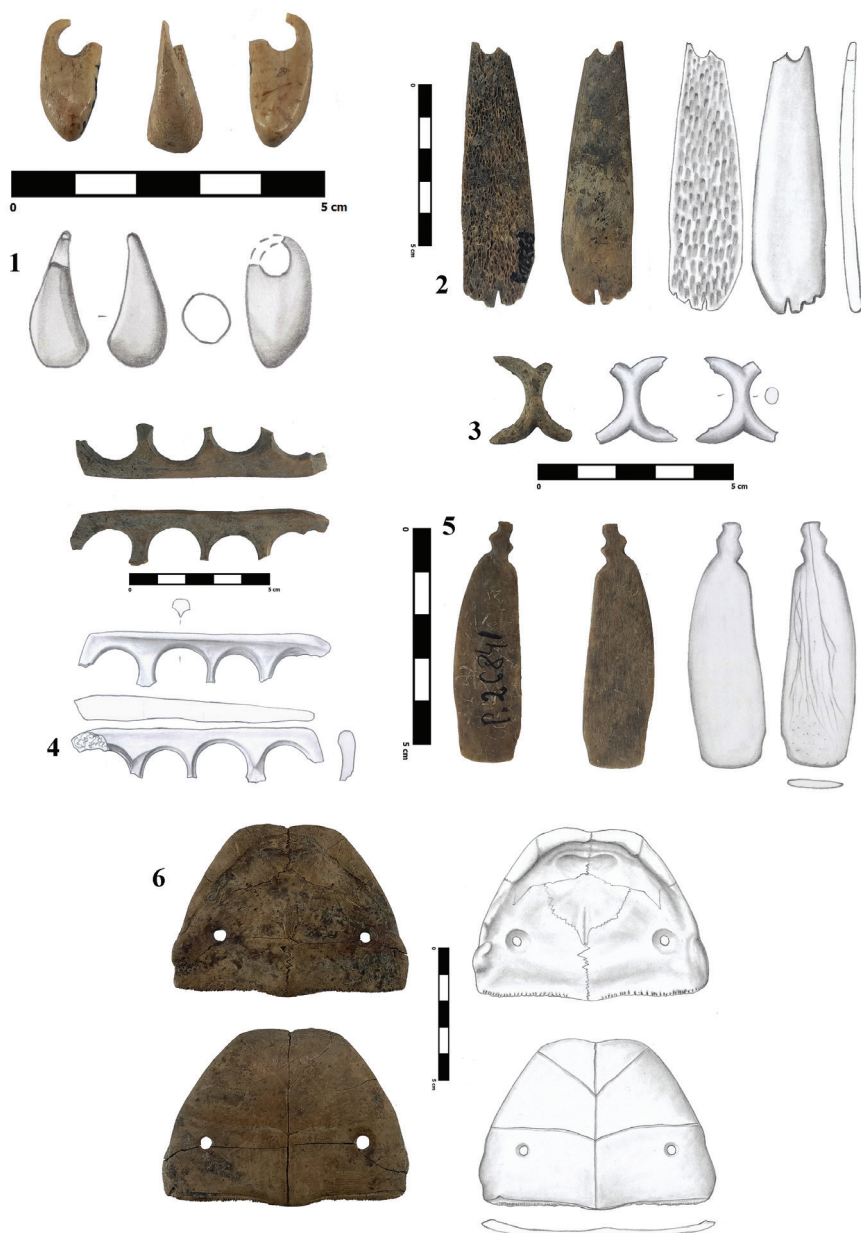
Pl. V. 1–2. Răzuitoare din os; 3. Spatulă din os; 4. Răzuitor din os, cu latura zimțată. /1–2. Bone scrapers; 3. Bone spatula; 4. Bone scraper, with jagged edge.

Pl. VI. 1–6. Linguri din os (unele decorate cu alveolări). /
1–6. Bone spoons (some decorated with alveoli).

Pl. VII. 1-6. Linguri din os, unele cu incizii pentru agățat; 7. Extremitate unei cozi de lingură decorată cu linii. / 1-6. Bone spoons, some with slits for hanging; 7. End of a spoon tail decorated with lines.

Pl. VIII. 1. Pandantiv (obținut dintr-un dinte); 2. Pandantiv sau piesă vestimentară (prezintă orificiu rotund în partea superioară); 3. Piesă vestimentară; 4. Rest de debitaj; 5. Pandantiv sau piesă vestimentară; 6: Piesă vestimentară obținută din plastron de broască țestoasă. / 1. Pendant (obtained from a tooth); 2. Pendant or clothing decoration (features a round hole in the upper part); 3. Clothing decoration; 4. Bone working debris; 5. Pendant or clothing decoration; 6: Clothing decoration made of turtle shell.

RECONSTITUIREA ECOTIPURILOR RASIALE DE ANIMALE EXPLOATATE ÎN FORTIFICAȚIA HALLSTATTIANĂ DE LA TELEAC (JUDEȚUL ALBA)

*Georgeta El Susi**

Cuvinte cheie: Teleac, așezare hallstattiană, cultura Gáva, resturi de faună, parametri corporali

Keywords: Teleac, Hallstattian settlement, Gáva culture, faunistic remains, corporal parameters

Situl de la Teleac reprezintă cea mai mare fortificație de la finele epocii bronzului și începutul epocii fierului din sud-vestul Transilvaniei. Așezarea a fost localizată pe latura estică a Văii Mureșului, la marginea Podișului Secașelor, pe Platoul Grușeț aflat în nordul satului Teleac. Interiorul fortificației include Platoul Grușeț și Dealul Jidovar, unitățile respective formând laturile de nord și nord-est ale sitului. Cel mai timpuriu nivel de locuire este datat la jumătatea secolului al XI-lea î. Chr. (cultura Gáva), sfârșitul așezării având loc în secolul al IX-lea î. Chr.¹.

În campaniile arheologice 2016–2018 a fost recuperată o cantitate mare de resturi faunistice, însumând 13.454 fragmente, din care 13.348 provin din nivelele hallstattiene. Din cele două suprafețe cercetate pe platoul superior (Platoul Grușeț), T1 și T5 s-au adunat 10.803 oase de animale, dintre care 1778 fragmente din suprafața T1 și 9025 din suprafața T5. În perimetrul T1 au fost investigate un atelier, instalații de foc, gropi de evacuare². Cele 1778 resturi faunistice prelevate din T1 se datează în fazele Teleac II-III (Hallstatt B/ Gáva clasic). Din structurile lui T5 s-a colectat cea mai mare cantitate de oase, 9025 fragmente aparținând la trei nivele de locuire. Concret, din cele 9025 fragmente, 573 aparțin nivelului Teleac I, atribuit fazei timpurii a culturii Gáva (Hallstatt A); restul de 8452 fragmente aparțin nivelelor Teleac II-III (Hallstatt B/ Gáva clasic). Suprafețele T6 și T7 au fost cercetate în partea de jos a așezării, pe platoul

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ Uhnér *et alii* 2019, 177.

² Uhnér *et alii* 2019, 177–179.

inferior. Materialele aparțin fazei clasice a culturii Gáva (nivelurile II-III de la Teleac/ Hallstatt B). Din T6 s-au analizat 1752 piese, iar din T7 843 piese, cele două eșantioane însumând 2595 resturi de faună. Cele 34 oase recuperate din T8 sunt din nivelul de amestec Gáva/ Basarabi, ele nefiind introduse în statisticele sitului (Fig. 1).

Date referitoare la exploatarea resurselor animale, cu accent pe distribuția spațială a resturilor faunistice, frecvențele lor în nivelele de locuire cât și corelații cu situri contemporane au fost detaliate într-o lucrare anterioară³. Întrucât eșantionul de la Teleac este foarte bogat, însumând peste 12000 oase, în materialul de față ne propunem să abordăm doar aspecte legate de morfologia și biometria corporal a speciilor domestice identificate. De la bun început precizăm că, prelucrările statistice ale datelor metrice cât și comparațiile cu cele din alte loturi s-au făcut utilizând *software*-ul *Past* versiunea 3.14 împreună cu documentația aferentă⁴.

Per ansamblu, datele metrice prelevate sunt numeroase în cazul bovinelor și rumegătoarelor mici, o bună parte din oasele lor provenind de la specimene cu creșterea corporală încheiată; însă, sunt deficitare în cazul suinelor, întrucât, majoritatea eșantionului lor provine de la animale tinere și subadulte. Testarea datelor metrice ale bovinelor s-a făcut prin testul Student (Tab. 2) și a mediilor lor prin analiza varianței (Anova unifactorială), cu cele două variante: Levene from means (pentru varianță egală) și Levene from medians (pentru varianță inegală). Pentru stabilirea semnificației diferențelor dintre mediile estimate s-au folosit testul Tukey HSD ($p \leq 0,05$) (ANOVA) sau testul Dunn ($p \leq 0,05$) (Kruskal-Wallis), în funcție de tipul distribuției datelor, valorile lor fiind înscrise în tabelul 3. Pentru comparație am utilizat datele de faună de la Remetea Mare-Gomila lui Pituț⁵, Remetea Mare-Gomila lui Gabor⁶, ambele în Câmpia Banatului. Pentru Moldova am utilizat date din siturile Gáva-Holihady de la Prăjeni⁷, Dănești⁸, Siret-Dealul Ruina⁹ iar pentru Transilvania, doar câteva din așezările de la Mediaș-Cetate¹⁰ și Piatra Detunată-Durduia¹¹.

³ El Susi 2022, 321–355.

⁴ Hammer 1999–2016.

⁵ El Susi 1988, 153–160.

⁶ El Susi 1997, 47–53.

⁷ Haimovici 2006, 25–33.

⁸ Haimovici 2000–2001, 373–383.

⁹ Haimovici 2004, 317–329.

¹⁰ Bindea, Haimovici 2004, 117–126.

¹¹ El Susi 2009, 227–243.

Bovinele

De la vită provin 18 procese cornulare, dintre care 14, parțial dimensionabile. Ele aparțin la cinci femele și nouă masculi. Sub raport morfologic, coarnele de tauri au un traiect lateral, slab arcuite, cam la o treime din lungime se răsucesc anterior și în sus, secțiunea bazei este predominant ovală, indicele formeii bazei¹² variind între 60,3–81,5 (media=73,6). În general, variația diametrelor bazei pentru coarnele masculilor începe de pe la 60/44 mm. Coarnele femelelor sunt gracile, puternic curbate anterior, aflate în plan cu frontalul, cu secțiunea bazei circulară sau semicirculară¹³, indicele de formă variind între 80–93 (media=87,1). Nu se observă o demarcație clară sub raport dimensional între coarnele masculilor și femelelor, întrucât masculii sunt, în cea mai mare parte animale subadulte (Fig. 2). Pe lungimea molarilor superiori (M^1 - M^3) s-a stabilit o variație de 74–81 mm ($M=77,1$ mm), iar pe lungimea M^3 o variație de 23–32 mm ($M=26,5$ mm). Pe seria lungimii lui M_3 inferior s-a estimat o variație de 30–38 mm ($M=34,3$ mm), asociată cu lungimi ale M_1 - M_3 de 80–86 mm ($M=82,6$ mm). Potrivit măsurătorilor, dentiția vitelor este puțin masivă, doar câteva piese fiind ceva mai mari, probabil corespund masculilor cu înălțimi ale greabănului de peste 120 cm (Tab. 1).

Seria măsurătorilor omoplatului, deși am prelucrat-o statistic nu am comparat-o cu material similar din alte situri și nu am testat eventualele diferențe de medii, întrucât există probabilitatea ca datele să provină de la specimene imature corporale. Astfel pe măsurătorile seriei omoplatului, coeficienții de variație (Cv) au valori mari, între 19,5 pentru SLC¹⁴ și 21,9 pentru LG. O cauză ar reprezenta-o dimorfismul sexual, cât și prezența multor oase de la subadultii. Pe humerusul distal am stabilit o variație a lățimii trohleei (BT) de 63–73 mm ($M=68,4$ mm), corelată cu o lățime distală (Bd) de 67–84,5 ($M=74$ mm). O piesă cu dimensiunile cele mai mari din serie, de 78/91 mm am atribuit-o unui mascul domestic, probabil din cei cu talia de peste 120–130 cm. Cv-ul humerusului distal este destul de mare, el oscilează între 8–11; distribuțiile parametrilor distali sugerează dispersii anormale ale valorilor BT ($p=0,02$) și Bd ($p=0,05$). Probabil că variația dimensională sporită are la bază nu numai dimorfismul sexual dar și prezența specimenelor în diverse stadii de vârstă.

În privința seriei de radiusuri, pentru lungimea maximă (GL) s-a estimat o variație de 251–292 mm ($M=269,6$ mm), cu un coeficient de variație în jur de 7. Amplitudinea mare de variație se datorează dimorfismului sexual. Pe lungimea radiusului s-au estimat înălțimi la greabăn de 107,3–109,7 pentru femele,

¹² Armitage, Clutton-Brock's shape index ($BB/BA \cdot 100$).

¹³ Sykes, Symmons 2007, 518.

¹⁴ Dimensionări cf. Von den Driesch 1976.

corespunzător unui indice diafizar de 12,4–12,9. Pentru masculi talia pe radiusuri variază între 113,5–125,6 cm, cu indici diafizari de 13,3–15,2 mm. Pe lăţimea distală (Bd) a radiusului am estimat o variaţie de 53–85 mm ($M=67,5$ mm) şi un coeficient de variaţie mare, de 11,5. Evident şi valorile acestuia ilustrează eterogenitatea populaţiei de bovine exploatate în zona Teleacului şi nu numai dimorfismul sexual. Pe lăţimea distală a tibiei s-a estimat o variaţie de 47–70 mm ($M=57,3$ mm), corelată cu un diametru distal (Dd) de 32–51 mm ($M=41,2$ mm) şi un coeficient de variaţie sporit, în jur de 9.

În privinţa seriei de date a metacarpului proximal, am încercat pe cât posibil să introducem doar date de la metapodiile fuzionate distal. Astfel pe lăţimea proximală (Bp) s-a estimat o variaţie de 49–71 mm ($M=56,7$ mm), asociată cu o variaţie a diametrului proximal (Dp) de 29,5–42,5 mm ($M=34,1$ mm) şi Cv mari, de 11–12. Pe lăţimea distală (Bd) există o variaţie de 50,5–70 mm ($M=58,8$ mm) corelată cu Dd de 25–38 mm ($M=31,1$ mm) şi Cv în jur de 10. Pe cele 10 metacarpe s-a estimat o variaţie a taliei de 106,7–132,3 cm ($M=116$ cm). Printre metacarpe evidenţiem unul cu GL 209 (Fig. 13), ce ar sugera o femelă de bour. Totuşi valoarea cantitativă (QWZ)¹⁵ de 41,1 plasează piesa la limita dintre cele două populaţii de bovine cu mai multe afinităţi spre cea domestică. Noi l-am atribuit, conform indicele diafizar (20,1) unui mascul domestic (Fig. 3, 13). Talia furnizată este de 132,3 cm (Matolcsi).

Dar şi printre metatarse există piese de masculi ce au furnizat înălţimi la greabăn de 131–134 cm (Fig. 14). Un metatars cu GL (lungimea maximă) de 182 mm şi un indice diafizar de 17,03 ar încadra piesa în categoria castraţilor, deşi lungimea ei nu este exagerată. Talia specimenului este de 121,58 cm. Pe metatarsul proximal am obţinut o variaţie a lăţimii de 40–54 mm ($M=46,4$ mm) asociată cu o grosime de 39,5–52 mm ($M=45$ mm). Pentru metatarsul distal valorile lui Bd oscilează între 46–62 mm ($M=53,1$ mm), asociate cu o variaţie a grosimii distale de 26,5–33 mm ($M=29,6$ mm). Pe lungimea metatarsului s-a estimat o variaţie a taliei de 104,5–134,3 cm şi ($M=120,8$ cm). Remarcăm două metatarse cu GL de 213 mm şi 217 mm care, potrivit indicilor diafizari de 12,68 şi 12 aparţin castraţilor (Fig. 4). Pe cele 11 metatarse s-a stabilit o variaţie a înălţimii la greabăn de 104,47–134,31, cu o medie de 120,8 cm.

Sintetizând datele de mai sus, pentru femele s-a estimat o variaţie a taliei de 104,5–114,6 cm ($M=109,4$; $N=10$), pentru masculi de 110–14–134,31 cm ($M=123,6$; $N=13$) şi pentru castraţi de 121,6–124,12 cm ($M=122,5$; $N=3$). Per ansamblu¹⁶, s-a estimat o variaţie de 104,5–134,31 cm, cu o medie de 118 cm (Matolcsi). În fig. 5 sunt ilustrate limitele de variaţie ale înălţimii la greabăn

¹⁵ In sensu Matolcsi 1970, *apud* Bökönyi 1972, 30–31.

¹⁶ S-au introdus în calcul şi valorile furnizate de radiusuri, pe lângă cele ale metapodiilor.

într-o serie de așezări din România și Europa. Astfel, pentru bovinele din așezarea de la Mediaș-Cetate s-a estimat o înălțime medie de 102,97 cm¹⁷. Valori de 109,28 cm și 103 cm s-au calculat pe materialul vitelor de la Șimleul Silvaniei-Observator¹⁸ și Remetea Mare-Gomila lui Gabor¹⁹. Pe materialul numeros de la Remetea Mare-Gomila lui Pituș s-a stabilit o medie de 107,67 cm pentru femele, 118,82 cm pentru masculi și 120,6 cm pentru caștrați și per total, o variație de 106,7–122,8 cm cu o medie de 112,3 cm²⁰.

Pe trei așezări ale culturii Gáva-Holihrad din Moldova, Dănești²¹, Prăjeni²², Siret-Dealul Ruina²³ s-a estimat o variație de 103,4–112,8 cm, cu o medie de 108,2 cm (N=5). Un studiu relativ recent pe metapodiile bovinelor din așezările hallstattiene din Serbia a oferit o bază consistentă de referință. Potrivit acesteia, pe materialul de la Gomolava V s-a estimat o variație de 98,4–111,7 cm (M=106,8)²⁴, la Kalakača 103,2–135,1 cm (M=117,5)²⁵, la Gradina na Bosut 97,5–135,1 cm (M=110,9)²⁶ și la Feudvar 97,02–126,69 cm (M=110,5)²⁷. Datele evidențiază așadar, populații de bovine scunde (multe sub un metru), femelele depășind numeric taurii. Pe siturile maghiare de la Helemba-Sziget²⁸ și Felsőtárkány-Várhegy²⁹ s-a înregistrat o variație de 99,67–134,6 cm (M=111,1 cm); pe siturile din Slovacia s-a estimat o medie de 109,3 cm³⁰ și 112,3 cm la Ormož (Slovenia). Pentru ultima așezare s-a stabilit o variație de 110,5–116,4 cm³¹. După cum se observă pe fig. 5, la Teleac se înregistrează cea mai înaltă medie din seria comparată, cu valori apropiate de Kalakača.

Aplicarea testului Mann-Whitney pairwise post-hoc pe mediile înălțimii la greabăn scoate în evidență diferențe semnificative statistic între: Teleac – siturile din Moldova³² (p=0,02); Teleac – Gomolava V (p=0,002), Remetea Mare – Gomolava V (p=0,02) și Ormož – Gomolava V (p=0,01). Practic,

¹⁷ Bindea, Haimovici 2004, 119.

¹⁸ El Susi 2015, 104.

¹⁹ El Susi 1997, 50.

²⁰ El Susi 1996, 288–290.

²¹ Haimovici 2000–2001, 375.

²² Haimovici 2006, 31.

²³ Haimovici 2004, 327.

²⁴ Blažić 1988, 105–106.

²⁵ Bökönyi 1981, 105–106.

²⁶ Ibid.

²⁷ Blažić 2008, tab. 11, 14, 139.

²⁸ Bökönyi 1974, 497.

²⁹ Bökönyi 1974, 360, 367.

³⁰ Blažić 2008, 139.

³¹ Tožkan, Dirjec 2010, 101.

³² Datele cumulate de la Siret, Dănești și Prăjeni.

mediile înălțimii la greabăn ale vitelor de la Teleac, Remetea Mare, siturile maghiare (Felsőtárkány-Várhegy, Helemba-Sziget) și Ormož nu diferă semnificativ statistic între ele (Tab 3). În ceea ce privește conformația corporală, nu se pot face prea multe precizări, în lipsa unor seturi de date metrice consistente și mai ales, publicate. Deocamdată, am utilizat spre comparație doar datele numeroase de pe lotul de la Remetea-Mare. Testarea mediilor principalelor dimensionări de la Teleac și Remetea Mare prin testul Student (Tab. 2) evidențiază valori semnificativ statistic doar în cazul lungimii lui M_3 ($p=0,01$), lățimii trohleei humerale ($p=0,01$) și lungimii maxime a astragalului ($p=0,01$), în rest valorile sunt nesemnificative, sugerând că vitele exploatate în câmpia Banatului în hallstättul timpuriu nu diferă semnificativ ca și conformație corporală de cele din Transilvania.

Ovinele și caprinele

De la ovine s-au analizat 10 coarne, patru de femele și șase de berbeci. Marea majoritate a exemplarelor femele purtau coarne mici, cu aspect caprin și lungimea variind între 31–41 cm. Un singur frontal acornut, prezintă doar două protuberanțe în loc de coarne. Frontalele masculilor au coarne de mărime medie (tip *copper sheep*), cu secțiunea triunghiulară, răsucite înspre exterior, cu muchia anterioară ascuțită și cea externă rotunjită. Conformația ovinelor de la Teleac și din unele situri cronologic apropiate este gracilă, mult mai mică raportat la epoca bronzului. În tabelul 4 sunt reprezentate intervalele de variație și mediile unor parametri ai specimenelor de la Remetea Mare și Teleac: lungimea M_1 - M_3 și M_3 , tibia distală, lățimea trohleei humerale. Diferențe semnificative statistic (t-Student) s-au semnalat doar pe lungimea M_3 ($p=0,02$) și tibia distală ($p=0,01$). Probabil, numărul mai mic de cazuri de la Remetea Mare a generat astfel de diferențe, în cazul altor parametri neexistând. Deocamdată, numărul mic de măsurători din alte situri transilvănene și din Moldova n-au permis prelucrări statistice adecvate. Puținele dimensionări ale oilor exploatate în așezările Gáva-Holíhadrady sugerează exemplare mici, gracile.

În privința taliei (Fig. 6), pe materialul de la Teleac s-a estimat o variație de 53,1–65,04 cm și o medie de 57,3 cm ($n=11$)³³. Se pare că oile gospodărite siturile Gáva și Basarabi erau mici de statură și gracile. De pildă, ovinele din așezarea Basarabi de la Bernadea aveau înălțimi de 57–60 cm³⁴. În situri Gáva avem valori de 67,48 cm la Mediaș-Cetate³⁵, 63,95 cm la Zau de Câmpie³⁶,

³³ Menționăm că am utilizat doar indicele Teichert 1969, întrucât, pe lângă metapodii avem și alte oase lungi. Pentru uniformitatea datelor, același indice l-am aplicat și celorlalte situri.

³⁴ El Susi 2001, 240.

³⁵ Probabil că grupul analizat a inclus mai mulți masculi, rezultând o talie mai înaltă.

³⁶ Bindea 2008, 154.

52,32–57,46 cm la Șimleul Silvaniei-Observator³⁷ și 65,4 cm la Dănești³⁸. Pe materialul de la Remetea Mare-Gomila lui Pituș s-a estimat o variație de 57,9–62,7, cu o medie de 59,8 cm³⁹. Același tip de ovină cu talia mică, cuprinsă între 56,6 cm–62,71 cm a fost exploatată și în așezările de la Kalakača și Vasice (Serbia)⁴⁰. Valori ceva mai mari, de 54,8–68,5 cm (M=59,6 cm) s-au estimat la Helemba-Sziget⁴¹ și Gyor-Ménfőcsanak (65–68 cm)⁴².

Am testat mediile înălțimii la greabăn ale ovinelor de la Remetea Mare, Teleac, Kalakača și Helemba-Sziget prin analiza varianței One-way Anova. Valorile obținute ($F=1,35$; $p=0,3$; $df=3$) sugerează diferențe nesemnificative între acestea, același tip de ovină de statură mică fiind comun siturilor amintite. Medii ceva mai mari s-au obținut pe oasele din vestul și central Europei: 63 cm în situl eponim Hallstatt⁴³, 66 cm la Dürrenberg și chiar 69 cm în Austria Inferioară (Göttlesbrunn)⁴⁴. În general, în siturile est-europene se constată peste tot talii sub 60 cm, mult mai mici decât cele din epoca bronzului. Faptul este consemnat și pentru Bazinul Carpatic; astfel, media ovinelor epocii bronzului este de 65 cm în comparație cu cea de 58 cm în epoca fierului⁴⁵. Pentru epoca bronzului în Transilvania amintim medii de 63–65 cm în așezări Wietenberg⁴⁶ și 65–66 cm în Otomani⁴⁷.

De la caprine s-au dimensionat 11 coarne, dintre care două de la specimene tinere și nouă de la specimene peste un an. Dintre acestea, șase au fost atribuite femelelor și trei masculilor. A fost identificat doar tipul prisca. Pe baza a patru metacarpe s-a estimat o variație a taliei de 63,8–66,7 cm, cu o medie de 65 cm. La Remetea Mare s-au estimat valori de 60,8 și 63 cm, iar la Helemba-Sziget 67,3 cm. Peste tot taliile caprinelor sunt mult mai mari decât ale ovinelor, la fel și conformația corporală.

Suinele domestice

Genul *Sus* este al doilea cel mai comun din eșantion. Deoarece o separare completă între resturile porcului domestic și mistreț este adesea imposibilă,

³⁷ El Susi 2015, 105.

³⁸ Haimovici 2000–2001, 375.

³⁹ El Susi 1996, 293–296.

⁴⁰ Bökönyi 1981, 107.

⁴¹ Bökönyi 1974, 505, 508, 513.

⁴² Tugya *et alii* 2015, 270.

⁴³ *Apud* Schmölcke *et alii* 2017, 114.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Bökönyi 1974, 171, fig. 49.

⁴⁶ Bindea 2008, 154.

⁴⁷ *Ibid.*

dentiția și oaselor celor două specii nu au putut fi prelucrate statistic adecvat. Dentiția și metapodiile reprezintă oasele cele mai numeroase. Resturilor dentare au valori medii și mari și un Cv moderat, ceea ce sugerează o populație eterogenă (Tab. 5). Doar pe variația lui M^3 s-a calculat un Cv mare (8,6), pentru celelalte măsurători dentare, acesta oscilând între 4–6,6. Un singur lacrimar de la un specimen adult are un indice de 1,44, valoare apropiată de a mistrețului. La Kalakača, valori de 1,33, 1,52, 1,73 au fost considerate ca fiind apropiate de cele ale mistrețului⁴⁸. Măsurătorile pe lățimile oaselor indică de cele mai multe ori o continuitate valorică între datele metrice ale celor două specii, greu de separat dimensional. De pildă, pe lățimea trohleii humerale (BT), valori sub 36 mm asociate cu lățimi distale de 40–43 mm caracterizează populația domestică. Lățimi ale BT de 36–37,5 mm asociate cu lățimi distale humerale de peste 44 mm ar sugera speciile sălbatice (Fig. 7).

În schimb, pe lățimea distală a humerusului constatăm o distribuție trifazică, posibil ca pe intervalul 42–44 mm să fie incluse și specimene metise; de la 45 mm în sus se schițează evoluția femelelor de mistreț și peste 48–50 a masculilor sălbatici. Condițiile ambientale propice, de creștere liberă a porcului în Valea Mureșului vor fi favorizat mixaje aleatorii între cele două populații. Amintim că și în situl de la Helemba-Sziget, pe lățimea humerusului distal s-a estimat o variație de 37,5–43 mm, o medie de 41 mm ($n=14$)⁴⁹, sub raport statistic neexistând diferențe semnificative, cf. One-way Anova, $p=0,3$ ($F=1,144$; $df=2$). Amintim și pe tibia distală o eterogenitate dimensională, cu valori între 28–36,5 mm și o medie de 31,06 mm ($n=28$); ea se datorează și vârstei diferite a exemplarelor de la care provin tibiile, cele mai multe sacrificate între 2–3 ani.

În privința înălțimii la greabăn, constatăm o continuitate valorică între datele populației domestice și sălbatice, posibila explicație fiind prezența unui grup de metiși între cele două specii de suine. Pe fig. 8 am reprezentat variația înălțimii la greabăn a suinelor domestice și sălbatice. Conform traseului curbei de densitate Kernel, între 62–76 cm ar fi cuprinsă variația speciei domestice și după 80 cm cea a mistrețului. Posibil ca intervalului 77–80 să cuprindă și ceva metiși ori masculii domestici ceva mai înalți. Exemplare suine cu talie înaltă am identificat și la Racoș-Piatra Detunată: 76, 76, 80,5 și 81,4 cm⁵⁰. Pe materialul de la Remetea Mare-Gomila lui Pituș s-a estimat o variație a taliei de 64,4–78,4 cm. La Remetea Mare-Gomila lui Gabor am estimat talii de 75,7 și 77,48 cm⁵¹ pentru porc și o variație de 85,17–109,95 cm, cu o medie de 99,31 cm ($n=13$) pentru

⁴⁸ Bökönyi 1981, 106.

⁴⁹ Bökönyi 1974, 524–525.

⁵⁰ Date personale.

⁵¹ Am recalculat înălțimile cf coeficienți Teichert 1990, apud Udrescu *et alii* 1999, tab. 3. 2., 86.

mistreț. Valorile mult mai mari ale mistrețului de la Remetea Mare-Gomila lui Gabor se datorează prevalenței masculilor.

În schimb la Teleac, apreciem pentru specia domestică o variație sigură de 53,34–76,68 cm, o medie de 71,7 cm (n=13) (Fig. 8). Dacă estimăm ca limită superioară pentru domestic 80 cm, atunci pentru specia domestică avem o variație de 53–79,95, o medie de 75,6 cm (n=30). În acest caz talia mistrețului oscilează între 80–95,06 cm, media s-ar situa pe la 83,2 cm (n=32). Taliile mai mici ale mistrețului de la Teleac sugerează prevalența femelelor printre animalele vâdate. Prin urmare, porcul exploatat de comunitățile hallstattiene pare la fel de masiv ca cel din epoca bronzului, fără tendința de scădere a parametrilor corporali.

Cabalinele

De pe resturile dentare s-au prelevat puține date metrice, dinții fiind izolați, dispersați în strat; pe un singur rest mandibular s-a estimat o lungime jugală de 155 mm, valoare destul de mică. Pe radiusul distal s-a estimat o variație de 64,5–74 cu o medie de 69,4 mm, valori oarecum scăzute, sau de pe calcaneu o lg. maximă de numai 101,5 mm (Fig. 15). În privința taliei exemplarelor de la Teleac, avem doar trei piese întregi, două metacarpe și un metatars, cu lungimi maxime (GL) de 229, 232 și 264 mm. Pe baza lor s-au estimat înălțimi la greabăn de 139,73 cm, 141,57 cm și 138,31 cm. Indicii de gracilitate au valori de 14,85 (semigracil), 13,97 (gracil) și 10,98 (gracil). Cele trei exemplare erau relativ înalte și cu extremități semisubțiri și subțiri, mai apropiate specimenelor de călărie. Pe materialul de la Remetea Mare s-a estimat o variație de 136,21–146,34 cm, cu o medie de 139,11 cm⁵² (n=7), aidoma celei de la Teleac. Am inclus în calcul și două radiusuri și un femur. Dacă se realiza estimarea doar pe metapodii, media de la Remetea Mare ar fi fost de numai 137 cm. Alte exemple de înălțimi la greabăn din situri Gáva: 140,3 cm la Mediaș⁵³, 130 cm la Prăjeni (Moldova)⁵⁴ și 127 cm la Győr⁵⁵. Și la Gomolava V s-au identificat specimene de talie mică și medie, cu înălțimi de 132, 136 și 140,2 cm⁵⁶. La Kalakača, s-a estimat o variație a taliei de 123,7–141,2 cm. Chiar s-a sugerat existența unei rase locale cu indivizi mici, obținuți prin încrucișarea dintre caii estici și occidentali în regiunea Dunării sârbești, în epoca fierului⁵⁷. Într-un alt sit Gáva din Ungaria,

⁵² Înălțimile au fost recalculate pe baza coeficientului May 1985.

⁵³ Bindea 2008, 168.

⁵⁴ Haimovici 2006, 27.

⁵⁵ Tugya *et alii* 2015, 270.

⁵⁶ Blajić 1988, 106.

⁵⁷ Bökönyi 1981, 110.

Helemba-Sziget s-au estimat talii de 121,02 cm, 132,81 cm și 133,1 cm⁵⁸, având indici de gracilitate aparținând domeniului semigracil-gracil (Tab. 6).

Pe fig. 9 sunt redate câteva variații ale taliei calului în unele situri Gáva. Se constată o largă variație dimensională, cu înălțimi oscilând între 121–146 cm și o medie generală de 136,5 cm. Această valoare coincide cu mediile cailor grupei estice a epocii fierului, care sunt de 136,15 pe metacarpe și 137,12 pe metatars⁵⁹. În privința indicilor diafizari, prevalează exemplarele cu extremitățile semisubțiri și subțiri. Aceeași largă variație dimensională se înregistrează și pe lungimea falangei proximale (Ph I) raportată la indicele diafizar (Fig. 10). Menționăm două valori extreme și anume: o falangă scurtă (GL–75 mm) și relativ groasă de la Remetea Mare și o alta mai mare de la Teleac, cu GL–97 și foarte subțire (indice diafizar–7,6). Ultima piesă provine de la un exemplar înalt și gracil (Fig. 15). Deci, caii din așezările Gáva erau de talie mică și submedie, cu puține exemplare de mărime medie, totuși erau ceva mai înalți decât cei din grupa vestică a epocii fierului, în sensul definit de S. Bökönyi⁶⁰.

Canidele

Din eșantionul de la Teleac provin patru cranii de câine, dintre care unul singur, prelevat din T5/A100 este aproape complet (Fig. 16). Craniu are suturile vizibile, animalul respectiv neavând mai mult de 2–3 ani. S-a păstrat o singură arcadă zigomatică, astfel că lățimea maximă a craniului este aproximată la 98 mm. Occipitalul și partea ventrală sunt deteriorate. Craniul pare gracil, botul nu este foarte lung, orbitele sunt apropiate, profilul frunții este ușor concav, bulele timpanice mici. Somatoscopic el pare de dimensiuni moderate, bine proporționat între segmentele sale. Lungimea este moderată (180 mm), există o proporție aproape egală (0,95) între masivul facial și neurocraniu; profilul facial este ușor concav, relieful canin moderat, parietalul globular, creasta sagitală slab exprimată.

Pe lângă datele metrice am calculat și câțiva indici cranieni (inserați în anexa măsurătorilor), necesari pentru a defini mărimea și proporțiile dintre diferitele segmente componente, cât și pentru a avea o bază de comparație cu alte materiale (Tab. 8). Comparând valorile indicilor cranieni cu cei obținuți pe o colecție de referință, care include schelete de câini aparținând diverselor rase actuale și amestec, am identificat cele mai bune analogii cu indicii cranieni ai indivizilor-corcituri. Indicele cefalic, ca expresie a raportului dintre lățimea bizigomatică (98 mm)⁶¹ și lungimea totală (180 mm) are o valoare de 54,44

⁵⁸ Am recalculat taliile folosind coeficienții May 1985, cf. datelor din Bökönyi 1975, 548.

⁵⁹ Bökönyi 1974, 252.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Posibil să fi fost ceva mai mare având în vedere starea incompletă a apofizelor zigomatice.

încadrând piesa în limita inferioară a grupei mezocefală⁶². Seria jugală nu este prea mare, ea măsoară doar 54 mm la alveolă iar P4 are numai 14 mm; în realitate ea va fi avut ceva mai mult. Din păcate nu am identificat și perechea de mandibule aferentă craniului respectiv, posibil ca ele să se regăsească în seria mandibulară bine reprezentată. Câinele respectiv nu a avut o talie mare, probabil una sub 45–50 cm, el va fi avut utilizări multiple, pază, alarmă, vânătoare.

Din T6/Pl0 provine un fragment de craniu ceva mai mic decât primul, dar cu un neurocraniu mai lung, parietale bombate, cu partea anterioară deteriorată, creastă sagitală slab dezvoltată (Fig. 17/b). Un alt craniu fragmentar provine din T5/A52; acesta are un bot scurt, de numai 60 mm, restul dimensiunilor nu foarte mari, creasta sagitală slab dezvoltată, suturile deschise, dar prezenta niște tăieri fine pe neurocraniu, probabil pentru scoaterea pielii, jupuirea. Din T5/A63 provine un craniu destul de mare (Fig. 17/a) cu partea occipitală bine păstrată, jumătatea stângă a botului deteriorată, creasta sagitală bine dezvoltată, trasă în spate; este un exemplar cu creștere încheiată, orbitele depărtate, mari, după profil, botul nu pare să fi fost prea lung, neurocraniul este lung (101 mm); triunghiul occipital este bine exprimat, seria jugală și carnasiera sunt mari, de 68/20 mm. Din păcate, piesa este deteriorată anterior, neputându-se măsura complet. Din același context provin mai multe oase lungi, pe baza cărora care s-a estimat o talie medie de 50,82 cm⁶³, dar nu suntem siguri că ar fi vorba de exemplarul de la care provine și craniul (Tab. 9).

Prelucrând statistic măsurătorile dentiției superioare constatăm că, pe lungimea carnasierii (P4) există o largă variație, de 16,5–22 mm, cu o medie de 18,4 mm (n=24) și un Cv relativ mare (7,5). Seriile dentare mandibulare sunt de dimensiuni mari. Lungimea carnasierii de pe mandibulă variază între limite largi de 17–24 mm, cu o medie de 21,1 mm (n=32), fapt evidențiat și de un Cv de 7. Mandibulele cu seriile dentare complete au fost repartizate astfel claselor de mărime Dahr: palustris–1; ladogensis–1, intermedius–1, supramedie–5, mare–3 și foarte mare–1. Ultima grupă include o mandibulă cu lungimea seriei jugale de 82 mm, dar carnasiera mică, 21,7 mm. În seria mandibulară există și carnasieri de 23–24 mm (Fig. 11, Tab. 7). Posibil ca vreuna să aparțină lupului. Este clar că mandibulele corespundeau unor indivizi cu dentiție masivă, chiar dacă taliile animalelor nu treceau de 55 cm. Probabil era un tip local bine adaptat la pază și vânătoare.

În privința taliilor câinilor de la Teleac, se constată prevalența animalelor de talie submijlocie și mijlocie, cu valori cuprinse între 47,75–55,76 (M=50,4 cm; n=5). Existau animale din următoarele categorii definite de Bökönyi pe

⁶² Onar *et alii* 2001, tab. 2, 45.

⁶³ *Apud* Udrescu *et alii* 1999, tab. 3.5.

materialul de la Tăc-Gorsium⁶⁴: un exemplar de 47,75 cm (aflat la limita superioară a grupelor mic/ mediu), trei exemplare cu talii de 48–51 cm (aflate la limita inferioară a grupei medii) și unul ceva mai mare, de 55,7 cm, tot din grupa medie. De la acest exemplar provine și mandibula cu seria jugală de 82 mm, cea mai mare din grupă. Așadar, nu existau exemplare mici, ca de pildă un specimen de 41 cm de la Remetea Mare⁶⁵, dar nici unele exagerat de mari (Fig. 12). Existau așadar, câini de pază, turme, vânătoare, cu utilizări multiple. Să exemplificăm variația taliei câinelui în situri relativ contemporane. Câinele de la Șimleul Silvaniei nu este excesiv de mare; un specimen similar a fost identificat la Zau de Câmpie (49.1 cm)⁶⁶. La Kalakača s-au găsit exemplare mari și robuste de mărimea boxerului, Dalmatianului sau ciobănescului german, cu talii de 56,70 cm sau 60,4 cm. Au fost găsite și exemplare sub 50 cm⁶⁷. Se poate presupune că, exemplarele canine din prima epocă a fierului pe teritoriul României erau în general de dimensiuni medii sau sub-medii, cu puțini indivizi mari ca în epoca dacică.

BIBLIOGRAFIE

Bindea, Haimovici 2004,
D. Bindea, S. Haimovici, *Resturile paleofaunistice din așezarea hallstattiană timpurie de la Mediaș – „Cetate”*, în *Corviniana*, 8, 2004, 117–126.

Bindea 2008,
D. Bindea, *Arheozoologia Transilvaniei în pre- și protoistorie*, Cluj-Napoca, 2008.

Blažić 1988,
S. Blažić, *Faunal Remains from Gomolava V*, în *Internationales Symposium „Gomolava Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas”*, Ruma, 1988, 105–107.

Blažić 2008,
S. Blažić *The Variation of Metapodial bones in the species Bos taurus L. (domestic cattle)*, *Work of Museum of Vojvodina*, în *Vojvodinas Museum's Annually*, 50, Novi Sad, 2008, 133–175.

Bökönyi 1972,
S. Bökönyi, *Aurochs (Bos primigenius Boj.) Remains from the Örijég Peat-Bogs between the Danube and Tisza Rivers*, în *Cumania*, I Archaeologia, 1972, 17–56.

⁶⁴ Bökönyi 1984, 66.

⁶⁵ El Susi 1988, 158.

⁶⁶ Bindea 2008, 173.

⁶⁷ Bökönyi 1981, 111.

Bökönyi 1974,
S. Bökönyi, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974.

Bökönyi 1981,
S. Bökönyi, *Eisenzeitliche Tierhaltung und Jagd im jugoslawischen Donaugebiet*, în P. Medović, N. Tasić, J. Todorović, Č. Trajković, D. Popović, V. Tatić, eds., în *Die altere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donaulaendischen und benachbarten Gebieten*, Actes – IX, Novi Sad, 1981, 105–119.

Bökönyi 1984,
S. Bökönyi, *Animal Husbandry and Hunting in TÁC-Gorsium. The Vertebrate Fauna of a Roman Town in Pannonia*, Budapest, 1984.

Von den Driesch 1976,
A. von den Driesch, *Guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, în *Peabody Museum Bulletin*, 1, Cambridge–Massachusetts, 1976.

El Susi 1988,
G. El Susi, *Considerații privind fauna din așezarea hallstattiană timpurie de la Remetea Mare-Gomila lui Pituș*, în *Thraco-Dacica*, 9, 1988, 153–160.

El Susi 1996,
G. El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Chr. I d. Chr. Studii arheozoologice*, BHAB 3, 1996.

El Susi 1997,
G. El Susi, *Resturile de faună dintr-o locuință hallstattiană de la Remetea Mare-Gomila lui Gabor (județul Timiș)*, în *AnB (S.N.)*, 5, 1997, 47–53.

El Susi 2001,
S. G. El Susi, *Studiul resturilor de faună din așezarea hallstattiană de la Bernadea (Com. Bahnea, Jud. Mureș)*, în *Thraco-Dacica*, T 22, 1–2, 2001, 238–246.

El Susi 2009,
G. El Susi, *Data about animal exploitation at Racoș-Piatra Detunată/Durduia (County Brașov, Romania) in the Bronze age and Hallstattian habitations*, în *ActaTS*, 8, 2009, 227–243.

El Susi 2015,
G. El Susi, *Data on animal bones from the hallstattian fortification at Șimleul Silvaniei-Observator (Sălaj County)*, în *ActaMP*, 37, 2015, 101–115.

El Susi 2022,
G. El Susi G., *Resurse animale exploatate în fortificația hallstattiană de la Teleac, județul*

Alba, în O. Cârstina, E.-C. Nițu, eds., *O viață dedicată paleoliticului: studii in honorem Marin Cârciușmaru*, Târgoviște, 2022, 321–355.

Haimovici 2000–2001,

S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al materialului osos găsit în așezarea de la Dănești (Județul Vaslui) – Hallstattul timpuriu*, în *ArhMold*, 23–24, 2000–2001, 373–383.

Haimovici 2004,

S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al resturilor osoase provenite din așezarea hallstattiană de la Siret-Dealul Ruina (jud. Suceava)*, în *Suceava*, 29–30, vol. I, 2004, 317–329.

Haimovici 2006,

S. Haimovici, *Studiul arheozoologic al resturilor animaliere din situl de la Prăjeni (jud. Botoșani) aparținând hallstattului timpuriu*, în *Codrul Cosminului*, 12, 2006, 25–33.

Hammer 1999–2016,

Ø. Hammer, Past, *Paleontological Statistics. Version 3.14, Reference manual*, Natural History Museum University of Oslo, 1999–2016.

Onar et alii 2001

V. Onar, S. Ozcan, G. Pazvant, *Skull typology of adult male Kangal dogs*, în *Anatomia, Histologia, Embryologia*, 30, 2001, 41–48.

Schmölcke et alii 2017,

U. Schmölcke, D. Gross, E.A. Nikulina, *The history of sheep husbandry in Austria from Neolithic to the Roman Period*, în *Annalen des Naturhistorischen Museums Wien*, Serie A, 120, Wien, 2017, 101–126.

Sykes, Symmons 2007,

N. Sykes, R. Symmons, *Sexing Cattle Horn-cores: Problems and Progress*, în *IJO*, 17, 2007, 514–523, www.interscience.wiley.com.

Toškan, Dirjec 2010,

B. Toškan, J. Dirjec, *Ekonomska specializacija in socialna diferenciacija v poznobronastodobnem in zgodnježeleznodobnem Ormožu: Arheozoološki pogled*, în J. Dular, M. Tomanič-Jevremov, *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18, 203–212, 2010, books.google.com.

Tugya et alii 2015,

B. Tugya, G. Nagy, E. Đurković, L. Bartosiewicz, *Early Iron Age Settlement at Győr-Ménfőcsanak-Széles-Földek in the light of archaeozoological finds (Northwest Hungary)*, în *Archeometriai Műhely*, 12/ 4, Budapest, 2015, 265–277.

Udrescu et alii 1999,

M. St. Udrescu, L. Bejenaru, C. Tarcan, *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

Uhnér et alii 2019,

C. Uhnér, S. Hansen, H. Ciugudean, G. Bălan, R. Burlacu-Timofte, *Structura și demografia așezării de la Teleac: o fortificație din Transilvania de la sfârșitul epocii bronzului – începutul epocii fierului*, în *Apulum*, 54, 2017, 167–201.

RECONSTRUCTING OF THE RACIAL ECO-TYPES OF ANIMALS EXPLOITED IN THE HALLSTATTIAN FORTIFICATION AT TELEAC (ALBA COUNTY)

Abstract

The article presents the results of the morpho-dimensional analysis of the species of domestic mammals inside the Hallstattian settlement (Gáva culture) at Teleac. In the case of bovines and little ruminants the metric data are numerous, a large part of the remains coming from specimens with finished corporal growing; but they are deficitary in the case of Suina as the large part of their samples came from young and subadult animals. Generally speaking, the bovine population exploited at Teleac stays on a large value heterogeneity dominated by the small and average values. The corporal conformation is not too robust too. For the withers high, we estimated a variation of 104.5–114.6 cm for the female animals, of 110.14–134.31 cm for male ones, and 121.6–124.12 cm for the castrated specimens. The exploited bovines in the low Banat during the early Hallstatt era are not significantly different from those exploited in Transylvania, in what concerns the corporal parameters. For the sheep conformation at Teleac and other chronological similar sites, it is a gracile one, much smaller if related to the Bronze Age. The size of the remains discovered at Teleac was estimated to 53.1–65.04 cm, with an average size of 57.3 cm. It seems that the ovine specimens in Gáva and Basarabi sites were small, with a gracile corporal conformation. The withers high varies between 63.8 and 66.7 cm, with an average size of 65 cm. The Suina exploited in the Hallstattian communities seem as massive as the ones in the Bronze Age, with no tendency to diminish the corporal parameters. There were identified horses with the withers high of 139.73 cm, 141.57 cm, and 138.31 cm, and indices of gracility of 14.85 (semi-gracile), 13.7 (gracile), and 10.98 (gracile). The three bodies were relative high, with semi-thin and thin extremities, closer to riding horses. For the Canidae, the withers high was estimated to 47.75–55.76 cm (average = 50.4 cm), signifying animals of sub-mid and mid size. The dental analysis suggests massive dentition even the size of those animals did not exceed 55 cm. It was probably a local type, well adapted for shielding and hunting. They presume that the Canidae from the first Iron Age in Romania were of mid or sub-mid sizes, with few big individuals as those identified in the Dacian Age.

Tabel 1. Prelucrarea măsurătorilor bovinelor. / Processing of the cattle measurements.

	Maxilla	Mandibula	Scapula			Humerus
Vită	LM3	LM3	GL/SLC	GLP	LG	Bt
N	16	25	11	10	20	15
Min	23	30	30	59	34,5	63
Max	32	38	59	76	62,5	78
Mean	26,53	34,34	47,19	66,34	43,13	69
Std. error	0,65	0,43	2,77	1,86	2,11	1,4
Variance	6,78	4,64	84,78	34,9	89,41	31,3
Stand. dev	2,6	2,15	9,21	5,91	9,45	5,6
Coeff. var	9,81	6,27	19,51	8,91	21,92	8,1
Shapiro-W	0,4	0,3	0,3	0,5	0,1	0,02

Continuare

	Radius					
Vită	GL	BFp	Bp	Dp	Bd	Dd
N	5	20	17	25	15	16
Min	251	42	68	33	53	33
Max	292	80	86,5	45,5	85	53,5
Mean	269,6	69,66	77,6	40,1	67,46	41,9
Std. error	8,24	2,01	1,5	0,61	2,01	1,17
Variance	340,3	81,01	38,51	9,46	60,51	22,07
Stand. dev	18,44	9	6,2	3,07	7,77	4,69
Coeff. var	6,84	12,91	8	7,67	11,53	11,21
Shapiro-W	0,3	0,006	0,3	0,7	0,6	0,6

Continuare

Metacarpus	Gl	Bp	Dp	Sd	Bd	Dd
N	10	17	14	9	20	20
Min	174	49	29,5	26	50,5	25
Max	209	71	42,5	42	70	38
Mean	186,5	56,7	34,1	31,4	58,8	31,1
Std. error	3,5	1,7	1,04	1,75	1,28	0,69
Variance	124,3	48,6	15,3	27,71	32,62	9,63
Stand. dev	11,14	7	3,9	5,26	5,71	3,1
Coeff. var	6	12,3	11,4	16,74	9,71	10
Shapiro-W	0,1	0,04	0,4	0,3	0,6	0,9

Continuare

Metatarsus	Gl	Bp	Dp	Sd	Bd	Dd
N	11	11	10	10	9	10
Min	196	40	39,5	22,5	46	26,5
Max	239	54	52	35	62	33
Mean	217,13	46,4	44,9	28,05	53,11	29,65
Std. error	4,1	1,58	1,4	1,34	2,19	0,75
Variance	184,5	27,54	19,6	18,02	43,17	5,72
Stand. dev	13,58	5,24	4,42	4,24	6,57	2,39
Coeff. var	6,25	11,31	9,86	15,13	12,37	8,07
Shapiro-W	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9

Tabel 2. Aplicarea Student-test pe măsurători ale oaselor de vită din situri hallstattiene din România. / T-Student on measurements of cattle bones from Hallstattian sites in Romania.

LM3	Teleac	RM	Moldova	Mediaș	Mc-Bd	Teleac	RM	Mediaș	Moldova
Teleac		0,01	0,29	0,29	Teleac		0,8	0,15	0,02
Remetea Mare	0,01		0,82	0,56	R. M	0,8		0,21	0,04
Moldova	0,29	0,82		0,82	Mediaș	0,15	0,21		1
Mediaș	0,29	0,56	0,82		Mol-dova	0,02	0,04	1	
Metatars	Teleac	RM	Racoș-D	Dănești	Ph I	Teleac	RM	Mediaș	Moldova
Teleac		0,59	0,31	0,42	Teleac		0,41	0,93	0,25
Remetea Mare	0,59		0,1	0,91	R. M	0,41		0,33	0,44
Racoș-D	0,31	0,1		0,46	Mediaș	0,93	0,33		0,08
Moldova	0,42	0,91	0,46		Mol-dova	0,25	0,44	0,08	

Tabel 3. Aplicarea testului Mann-Whitney pe talia (WH) vitelor din situri hallstattiene. / Applying the Mann-Whitney test to the waist of cattle from Hallstatt sites.

Media-WH	Teleac	R. Mare	Moldova	Hungary	Gomolava V	Ormož
Teleac		0,07045	0,02278	0,1088	0,002815	0,2937
Remetea Mare	0,07045		0,1265	0,3566	0,02181	0,74
Moldavia	0,02278	0,1265		0,9273	0,8938	0,0828
Hungary	0,1088	0,3566	0,9273		0,953	0,298
Gomolava V	0,00282	0,02181	0,8938	0,953		0,0156
Ormož	0,2937	0,74	0,08284	0,298	0,0156	

Tabel 4. Prelucrarea măsurătorilor ovinelor. / Processing of the sheep measurements.

Așezări	Remetea Mare				Teleac			
Măsurători	M ₁ -M ₃	M ₃	Tibia	Hum-BT	M ₁ -M ₃	M ₃	Tibia	Hum-BT
N	22	22	19	18	28	41	44	13
Min	45	16	23,5	25	38	19	22,1	25
Max	52	23	34,5	29,5	56	27,2	28	29
Mean	48,55	20,71	26,61	27,46	48,6	22,66	25,45	27,26
Std. error	0,38	0,48	0,58	0,31	0,76	0,3	0,2	0,43
Variance	3,23	5,2	6,45	1,78	16,22	3,77	1,78	2,44
Stand. dev	1,79	2,28	2,53	1,33	4,02	1,94	1,33	1,56
Coeff. var	3,7	11,01	9,51	4,85	8,28	8,57	5,25	5,73
Shapiro-W	0,8	0,005	0,02	0,2	0,72	0,22	0,8	0,03

Tabel 5. Prelucrarea măsurătorilor suinelor. / Processing of the pig measurements.

Os	Maxilla		Mandibula		Scapula		
Măsurători	M ¹ -M ³	M ³	M ₁ -M ₃	M ₃	SLC	GLP	LG
N	19	39	19	54	21	14	14
Min	63	27	67	29	20	32,5	27,1
Max	74,5	39	76,5	40	27	38	37
Mean	68,49	32,54	71,68	35,18	23,51	35,76	30,47
Std. error	0,72	0,45	0,65	0,32	0,45	0,52	0,72
Variance	9,77	7,79	8,14	5,4	4,16	3,78	7,23
Stand. dev	3,12	2,79	2,85	2,32	2,04	1,94	2,69
Coeff. var	4,56	8,58	3,98	6,6	8,67	5,44	8,82
Shapiro-W	0,4	0,2	0,2	0,3	0,2	0,07	0,2

Continuare

Os	Humerus		Radius		Tibia	
Măsurători	BT	Bd	Bp	Dp	Bd	Dd
N	29	29	33	32	28	29
Min	30	36,5	26,5	17	28	20,4
Max	36	43	35	31	36,5	29
Mean	33,83	40,61	31,1	20,1	31,06	26,62
Std. error	0,3	0,32	0,34	0,43	0,33	0,33
Variance	2,6	2,91	3,78	6,03	2,99	3,25
Stand. dev	1,61	1,7	1,94	2,45	1,73	1,8
Coeff. var	4,75	4,2	6,25	11,72	5,57	6,77
Shapiro-W	0,1	0,1	0,72	0	0,05	0,002

Tabel 6. Înălțimea la greabăn a calului în câteva situri Gáva. / Horse withers heights in some Gáva sites.

Așezare	Os	Lg. mx. (mm)	Coeficient (May 1985)	Indice diafizar	
Teleac	Metacarp	232	141,57	13,97	gracil
Teleac	Metacarp	229	139,73	14,85	semi-gracil
Teleac	Metacarp	264	138,31	10,98	gracil
Remetea Mare	Metacarp	223,5	136,38	15,44	semi-gracil
Remetea Mare	Metacarp	223,5	136,38	15,44	semi-gracil
Remetea Mare	Metacarp	228	139,12	14,91	semi-gracil
Remetea Mare	Metacarp	260	136,21	11,54	gracil
Remetea Mare	Radius	347	142,65	10,37	gracil
Remetea Mare	Radius	332,5	136,7	10,53	gracil
Remetea Mare	Femur	418	146,34		
Mediaș	Metacarp	225	140,3	15,11	semi-gracil
Helemba-Sziget	Metatars	231	121,02	12,34	semi-gracil
Helemba-Sziget	Metatars	253,5	132,81	11,05	gracil
Helemba-Sziget	Metatars	254	133,1	11,02	gracil

Tabel 7. Măsurători ale dentiției caninelor de la Teleac. / Dog dentition measurements at Teleac.

Oase	Maxilla				Mandibula			Tibia	
	P ¹ -M ¹	M ¹ -M ²	P ⁴	Lg. condil.	Lg. angulară	P ₁ -M ₃	M ₁	Bd	Dd
N	5	15	24	5	4	18	32	9	8
Min	60	16	16,5	132	131	62	17	21	14
Max	68	34,5	22	153	154,5	82	24	32,5	18,5
Mean	64,2	20,1	18,41	139,3	140	72,1	21,05	24,22	16,68
Std. error	1,53	1,14	0,28	4	5,5	1,14	0,27	1,2	0,49
Variance	11,82	19,65	1,91	79	121,4	23,42	2,36	13,01	1,92
St. dev.	3,43	4,43	1,38	8,9	11	4,8	1,54	3,61	1,38
Coeff. var	5,35	22,05	7,5	6,36	7,9	6,7	7,31	14,89	8,31

Tabel 8. Măsurători ale craniilor de câine de la Teleac. / Dog skull measurements at Teleac.

Context	T5A100	T6/Pl0	T5/A63	T5/A52
1/ Skull length: Ak-P	180			
1a/ Cranial length: Ak-N	87		101	86
7/ Upper neurocranium length: Ak- F	83	89	93,5	
8/ Viscerocranial length: N-P	93			
9/ Facial length: F-P	97			
12/ Snout length	81			
13/ Palatal length: St-P	91			
15/ Length of tooth row	56		68	
16/ M1-M2			20	
18a/ Lg. P4	14		20,5	
22/ Lg. auditory bulla	19		19	
23/ Otion-Otion		67,3	67,5	67
25 /Breadth at occip. condyles		38	37,5	38,5
26/ Breadth at paraoccip. Processes				52,5
27/ Greatest breadth foramen magnum		18	18	19
28/ High of foramen magnum		19	15,5	19
29/ Greatest neurocranium breadth: Eu-Eu	57	54		53,5
30/ Zygomatic breadth: Zy-Zy	98			
31/ Least breadth of skull				36
32/ Frontal breadth: Ect-Ect	44		57	45,5
33/ Entorbitale-Ent	31,5			
36/ Snout breadth	37			
37/ Greatest height orbit	30		34	
40/ Height occip. triangle: B-Ak		47,5	50	48
Skull index (SI): $Zy-Zy \times 100/ P-Ak$	54,44			
Cranial index (CI): $Eur-Eur \times 100/ Ak-N$	65,52			
Facial index (FI): $Zy-Zy \times 100/ N-P$	105,38			
Index 1 (I1): $Eu-Eu \times 100/ Skull\ length$	31,67			
Cranial-viscerocr. length (LLI-2): Ak-N/ N-P	0,94			
Length width index (LWI-2): Ak-P/ Zy-Zy	1,84			
Length width index (LWI 4): Ak-N/ Eu-Eu	1,53			
Cranio-facial ratio (CFO): $(Ak-N) \times 100/ N-P$	93,55			

Tabel 9. Măsurători ale scheletului de câine din T5/A63, Teleac. / Dog skeleton measurements from T5/A63.

Oase	GL	Bp	Dp	SD	BT	Bd	Talie (cm)
Humerus	161	36		11,5	24,5	31,5	52,57
Radius	158	17	10,5	10,5		22,5	48,29
Femur	173					31	53,03
Tibia	170	34				24	49,38
Metatars II	57						
Metatars III	66						
Metatars IV	66,5						
Metatars V	62,5						
Metacarp II	50						
Metacarp III	64						
Metacarp IV	58						
Metacarp V	49						
Talus	25	15,5					
Calcaneus	44	16					

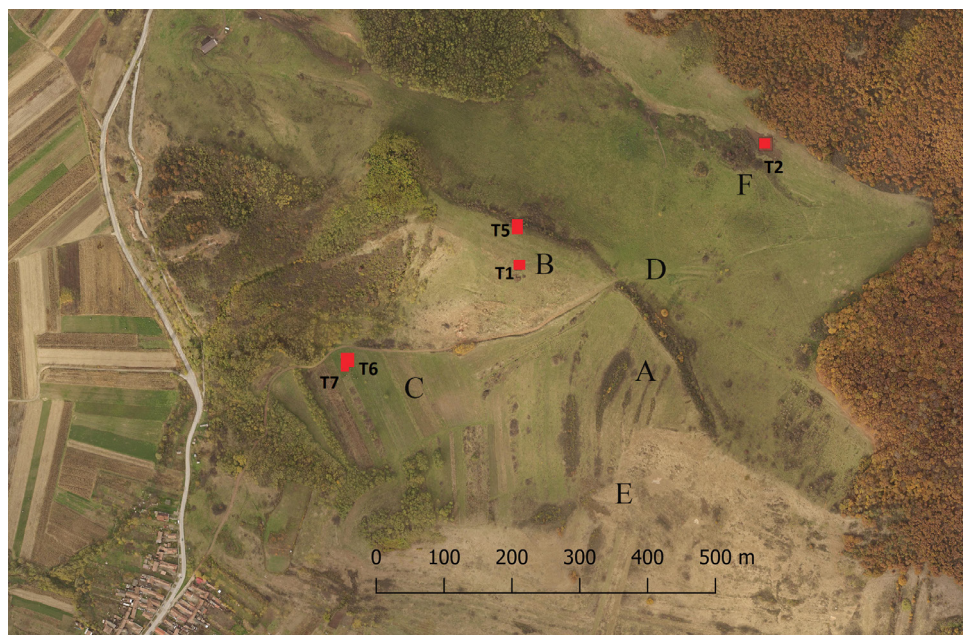

Fig. 1. Ortofotoplanul fortificației Teleac cu suprafețele săpate: A – Dealul Jidovar; B – Platoul Grușeț; C – partea joasă din așezare; D – sistemul de fortificație nordic; E – panta sudică; F – latura de nord a așezării; G – partea de nord-vest a așezării (după C. Uhner et alii 2017, 169, fig. 2). / Orthophoto plan of the Teleac fortification with the excavated areas: A – Jidovar Hill; B – Grușeț Plateau; C – the lower part of the settlement; D – the northern fortification system; E – the south slope; F – northern side of the settlement; G – northwestern part of the settlement.

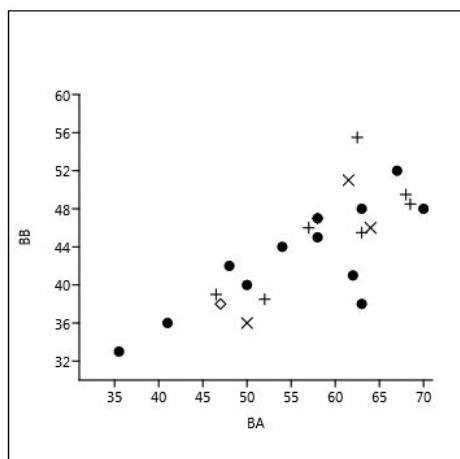

Fig. 2. Distribuția parametrilor coarnelor de bovine în situri hallstattiene.
/ Distribution of the bovine horns measurements in Hallstattian sites: • – Teleac; + – Remetea Mare; x – Piatra Detunată; ◊ – Mediaș-Cetate.

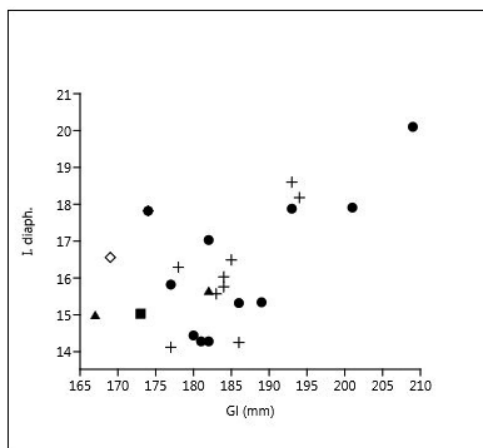

Fig. 3. Distribuția parametrilor metacarpului de bovine în situri hallstattiene. / Distribution of the bovine metacarpal measurements (GL/I. diaph.) in Hallstattian sites: • – Teleac; + – Remetea Mare; ◻ – Dănești; ▲ – Felsőtárkány-Várhegy, Helemba-Sziget.

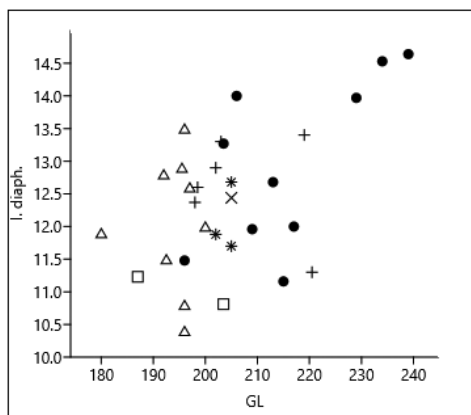

Fig. 4. Distribuția parametrilor metatarsului de bovine în situri hallstattiene.
/ Distribution of the bovine metatarsal measurements (GL/I. diaph.)
in Hallstattian sites: • – Teleac; + – Remetea Mare; Δ – Gomolava;
x – Șimleu-Observator; * – Moldova; □ – Helemba-Sziget.

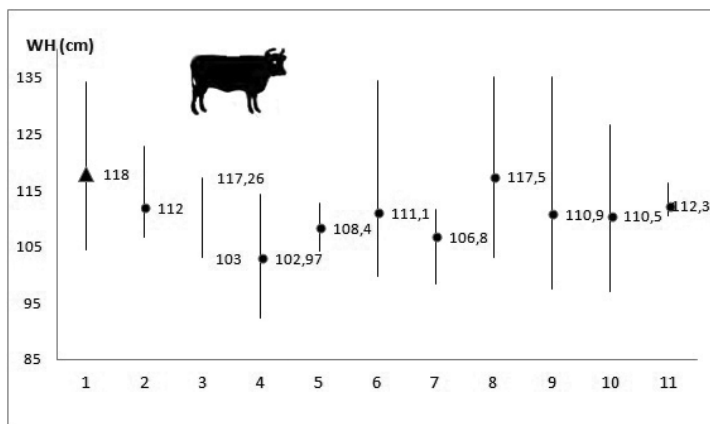

Fig. 5. Talia bovinelor în așezări hallstattiene. / Cattle size in Hallstatt settlements: 1 – Teleac; 2 – Remetea Mare; 3 – Șimleu-Observator, 4 – Mediaș-Cetate; 5 – Moldova; 6 – Ungaria; 7 – Gomolava V; 8 – Kalakača; 9 – Bosut; 10 – Feudvar; 11 – Ormož/Slovenia.

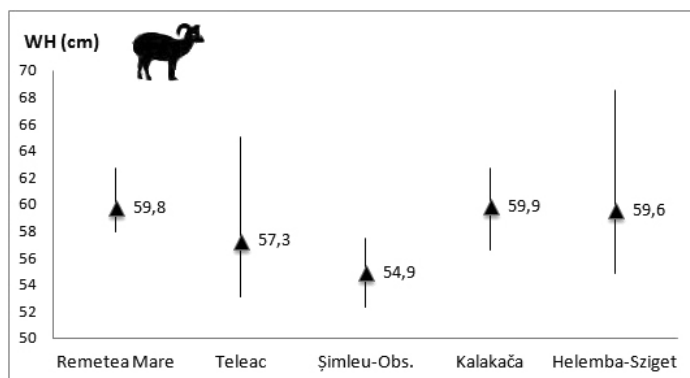

Fig. 6. Talia ovinelor în așezări hallstattiene. / sheep size in Hallstatt settlements; 1 – Remetea Mare; 2 – Teleac; 3 – Șimleu-Observator; 4 – Kalakača; 5 – Helemba-Sziget.

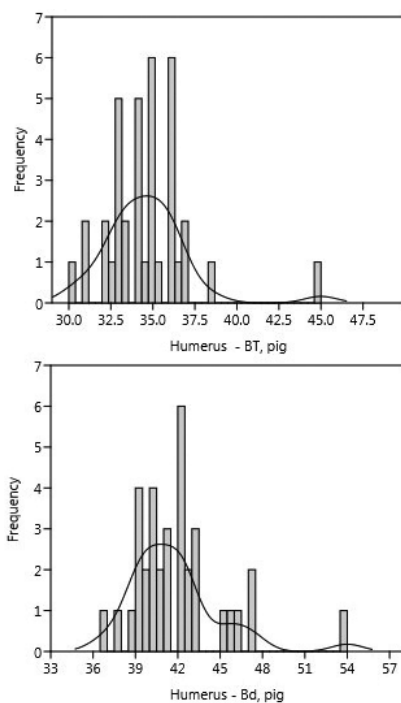

Fig. 7. Distribuția parametrilor humerusului distal la suine. / Distribution of the distal humerus measurements in suids.

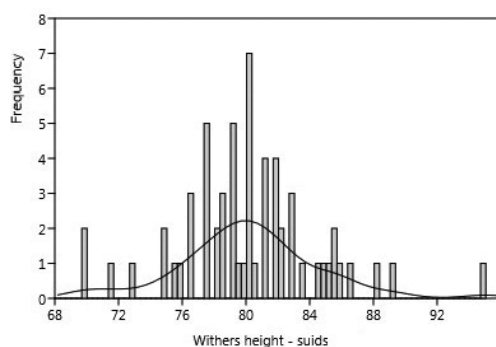

Fig. 8. Distribuția parametrilor înălțimii la greabăn a suinelor de la Teleac. / Distribution of the suids' withers heights at Teleac.

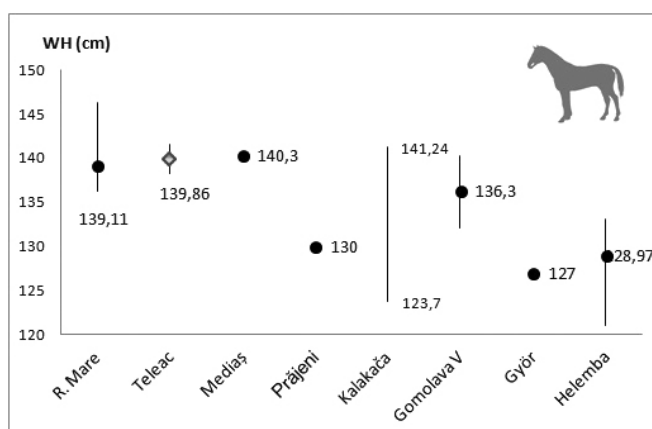

Fig. 9. Talia calului în așezări Gáva. / Horse size in Gáva settlements.

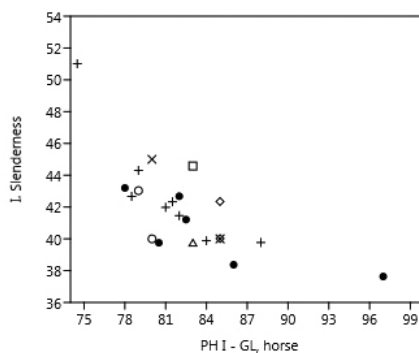

Fig. 10. Distribuția parametrilor Ph1 de cal în situri hallstattiene. / Distribution of the horse Ph1 parameters in Hallstattian sites: • – Teleac; + – Remetea Mare; □ – Racoș; o – Dănești; ◇ – Zau de Câmpie; × – Mediaș; Δ – Șimleu-Observator.

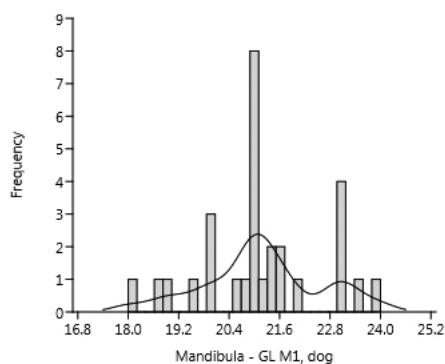

Fig. 11. Variația parametrilor dentari ai canidelor de la Teleac.
/ Variation in canid dental parameters from Teleac.

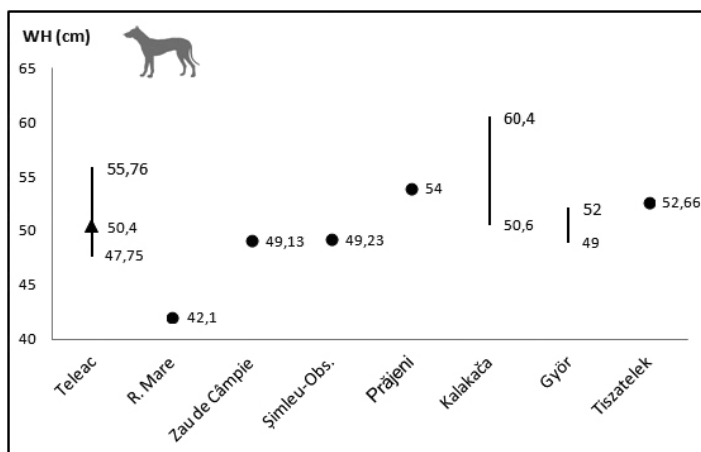

Fig. 12. Talia câinelui în așezări Gáva. / Dog size in Gáva settlements.

Fig. 13. Metacarpe de bovine de la Teleac. / Cattle metacarpals from Teleac.

Fig. 14. Metapodii de bovine de la Teleac. / Cattle metapodials from Teleac.

Fig. 15. Oase de cal de la Teleac. / Horse bones from Teleac.

Fig. 16. Craniul de câine din contextul T5/A100 de la Teleac.
/ Dog skull from Teleac (feature T5/A100).

Fig. 17. Oase de câine de la Teleac. / Dog bones from Teleac.

MOIRELE ÎN COLONIILE GRECEȘTI DE PE ȚĂRMUL VESTIC AL PONTULUI EUXIN. CULT, REPREZENTARE ICONOGRAFICĂ ȘI CREDINȚE POPULARE

Remus Mihai Feraru*

Cuvinte cheie: Moire, Afrodita, cult, credință populară, colonii

Keywords: the Moirai, Aphrodite, popular faith, colonies

Moirele (*Μοίραι*), cunoscute și sub numele latin de Parce (*Parcae*), sunt divinități feminine legate de cadrul existenței umane. În tradiția Greciei antice, Moirele erau percepute de obicei ca puteri divine care veghează asupra destinului omului de la naștere și până la moarte. Însă, aceste divinități prezintă un profil complex, având atribuții multiple și destul de greu de sesizat.

Însuși numele de Moire, care trimite la *μοῖρα*, „parte, lot”¹, indică faptul că în procesul nașterii, Parcele veghează asupra „părții” care îi revine fiecăruia². Când este vorba despre o ființă umană, *partea* în chestiune este marcată de condiția muritoare a noului născut și se prezintă mai ales ca *segmentul vieții* care îi este atribuit, cu un început, nașterea și un sfârșit, moartea. Moirele veghează la respectarea acestor limite, care sunt inerente ciclului vieții³. În poemele homerice, substantivul comun *moira* evocă „moartea” („lotul care este moartea”) și „destinul” muritor al oamenilor⁴. Imaginea *moira*-ei neîndurătoare care pune stăpânire pe un individ devine una dintre cele mai utilizate reprezentări ale morții în poezia greacă și în epigramele funerare⁵.

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, 4, e-mail: remusferaru@yahoo.fr

¹ Termenul *μοῖρα* derivă de la verbul *μείρομαι*, „a împărți”. În sens etimologic, *μοῖρα* are sensul de *parte atribuită fiecăruia*, *lot*, de unde *soartă*, *destin* și câteodată *moarte*, voir Chantraine, *DÉ*, III, (1974), 679, n° 2.

² Pirenne-Delforge, Pironti 2011, 95.

³ Pirenne-Delforge, Pironti 2011, 96.

⁴ Homer, *Iliada* (1999), III, 101; IV, 517; XVI, 849, 853; XVIII, 119; XXI, 110; *Odyseia* (2012), II, 100; vezi și Dietrich 1967, 90.

⁵ Pentru un studiu recent cu privire la „imaginarul destinului” în poezia arhaică, vezi Mackowiak 2010, 9–49. Moirele sunt omniprezente în epigramele funerare grecești, în calitate de „agenți ai morții”, vezi Feraru 2006, 199–201.

1. Tradiții cu privire la originea, genealogia și natura Moirelor

Izvoarele literare transmit diferite tradiții cu privire la originea, genealogia și natura Moirelor. În poemele homerice, Moīpa apare ca o personificare a zeiței destinului și a morții⁶. Homer vorbește despre o singură Moira și despre „Torcătoare” (*Klôthes*) care torc destinul unui om la nașterea lui⁷. În epopeile homerice, Moirele sunt menționate o singură dată la plural: într-un pasaj din *Iliada*, ele apar ca divinități care i-au înzestrat pe muritori cu capacitatea de a îndura nenorocirile⁸. Încă din poemele homerice, aceste zeițe sunt asociate atât cu nașterea, cât și cu moartea unui individ: în momentul morții, oamenii nu fac decât să se supună la ceea ce Moira sau „Torcătoarele” (*Klôthes*) au tors pentru ei cu ocazia nașterii⁹. Cu alte cuvinte, Moirele torc firul vieții fiecărui om de la început până la sfârșit.

Theogonia lui Hesiod ne transmite o dublă genealogie a Moirelor. Fiecare genealogie ilustrează aspecte ale puterii Moirelor. În prima genealogie, Moirele trec drept ficele Noptii; ele apar alături de puterile divine justițiare și răzbu-nătoare, precum Nemesis și Kerele¹⁰. În a doua genealogie, Moirele sunt prezentate drept ficele lui Zeus și ale zeiței Themis, puterea divină a normei¹¹. Themis reprezintă personificarea ordinii lucrurilor, stabilită prin intermediul legii și justiției. „Întrucât noțiunea de *normă* acoperă ceea ce grecii înțelegeau prin cuvântul *themis*, unirea cu zeița Themis va legitima domnia lui Zeus, plăsând regatul său sub semnul *normei*”¹². În această a doua familie, Moirele au ca surori pe Hore (*Hôrai*), zeițe care veghează la circumstanțele propice pentru înflorirea vieții sub toate formele sale¹³. Hesiod precizează numele celor trei Moire care torc firul vieții fiecărui om de la naștere până la moarte; cele trei zeițe veghează împreună asupra destinului oamenilor: Klotho („Torcătoarea”) cea care toarce firul vieții lor, Lachesis („Cea care împarte”), adică „cea care veghează la atribuirea sortii” și Atropos („Cea neînduplecată”), cea care taie firul vieții lor¹⁴.

Cele două genealogii se articulează una pe cealaltă pentru a exprima

⁶ Prin gura lui Homer, personajele din epopeile homerice, vorbesc despre „moira cuiva”, „moira lor” sau despre „moira zeilor”, în acest sens vezi, Homer, *Iliada* (1999), XV, 117 sau *Odyseia* (2012), III, 269.

⁷ Homer, *Iliada* (1999), XXIV, 209–210 (*Moira*); *Odyseia* (2012), VII, 195–198 (*Klôthes*); cf. Homer, *Iliada* (1999), XX, 127 (*Aisa*).

⁸ Homer, *Iliada* (1999), XXIV, 44–49.

⁹ Homer, *Iliada* (1999), XX, 127–128; XXIV, 209–210; *Odyseia* (2012), VII, 197.

¹⁰ Hésiode, *Théogonie* (1993), 217–224.

¹¹ Hésiode, *Théogonie* (1993), 901–906.

¹² Pironti 2009, 15.

¹³ Ferrari 2003, 439–440 (*s.u.* Hore).

¹⁴ Hésiode, *Théogonie* (1993), 905–906.

prerogativele atribuite Moirelor. „Puterea lor normativă este exprimată prin relația cu sfera lui *themis*, iar legătura lor cu promovarea și regularizarea ciclului vieții prin înrudirea cu Horele. În schimb, locul lor în genealogia nocturnă semnalează aspectul necesar și redutabil al puterii Moirelor care nu sunt doar însărcinate să promoveze ordinea lucrurilor, ci și să o garanteze și să o restabilească dacă a fost violată”¹⁵.

În alte izvoare, Moirele sunt prezentate fie ca fiicele Haosului¹⁶, fie ca fiicele lui Ouranos și ale Gheei¹⁷. Însă, Parcele rămân fiicele Noptii atât pentru Eschil¹⁸, cât și în tradiția orfică¹⁹.

Un poem liric anonim este foarte util pentru a contura originea, caracterul și atribuțiile Moirelor. Este vorba despre o rugăciune către Moire: „Ascultați, Ursitoarelor, voi care, dintre zei, sunteți așezate cel mai aproape de tronul lui Zeus, și care toarceți cu suveicile foarte rigide desene nenumărate și de neocolit pentru felurite planuri. Aisa, Klotho și Lachesis, creaturi cu brațe frumoase, fiice ale Noptii, ascultați rugăciunile noastre, voi uraniene (celeste) și chthoniene (pământesti), o prea temute puteri, (...)”²⁰. Acest poem prezintă elemente comune cu genealogiile Moirelor transmise de către Hesiod. În timp ce Hesiod recurge la genealogie pentru a sublinia relația Moirelor cu Zeus, autorul imnului exprimă o idee asemănătoare, subliniind proximitatea zețelor prin raport cu Zeus. Cele trei zeițe, Klotho, Lachesis și Aisa, care sunt apropiate de Zeus, sunt invocate în poem ca fiice ale Noptii. Poetul anonim exaltă puterea Moirelor, invocându-le în calitatea lor de divinități, în același timp uraniene și chthoniene.

O tradiție transmisă de către poetul Epimenide le prezintă pe Moire drept fiicele lui Kronos și surorile Afroditei și ale Eryniilor²¹. Această tradiție care evocă asocierea Moirelor cu Afrodita este confirmată de către Pausanias; acesta din urmă citează o inscripție gravată pe un stâlp hermaic care o desemnează pe Afrodita *Ourania* ca cea mai vârstnică dintre Moire: „(...) și inscripția semnalează că Afrodita *Ourania* este cea mai vârstnică dintre cele care se numesc Moire”²². Interpretarea textului inscripției citate de către Pausanias a făcut obiectul controverselor între cercetători. S. Eitram justifică asocierea Moirelor cu Afrodita „prin sarcina Moirelor de a veghea asupra căsătoriei, datorie care îi

¹⁵ Pirenne-Delforge, Pironti 2011, 98.

¹⁶ Quintus Smyrnaeus 1984, III, 756–757.

¹⁷ *Orph. frag.*, 57 Kern.

¹⁸ Aesch., *Eum.*, 169–172.

¹⁹ *Hymn. Orph.*, 59, 1.

²⁰ Furley, Bremer 2001, 63–64.

²¹ Épiménide 3 B 19 Diels-Kranz (I, p. 36) citat de schol. la Sofocle., *Œdédipe à Colonos*, 42 *apud* Pironti 2009, 24, n. 50.

²² Paus. I, 19, 2: „(...) τὸ δὲ ἐπίγραμμα σημαίνει τὴν Οὐρανίαν Ἀφροδίτην τῶν καλουμένων Μοιρῶν εἶναι πρεσβυτάτην”.

revine și Afroditei *Ourania*²³. Erika Simon, la rândul ei, se bazează pe o tradiție transmisă de către Epimenide care o prezintă pe Afrodita drept sora Moirelor²⁴. În opinia ei, această legătură între Moire și Afrodita poate fi justificată prin investirea Moirelor cu unele atribuții care aparțin prin excelență Afroditei, printre care figurează și aceea de protectoare a căsătoriilor. Aceeași E. Simon amintește că în credințele populare grecești moderne, Moirele trec drept divinități ale fertilității femeilor, atribuție care îi revine prin excelență Afroditei²⁵. S. Settis consideră că această juxtapunere a Moirelor și Afroditei face referire la o simbolistică cosmologică care atestă, odată mai mult, caracterul celest al Afroditei *Ourania*²⁶: în *Imnurile orfice*, Afrodita *Ourania* este stăpâna celor trei Moire și mama Necesității²⁷.

În concluzie, diferitele tradiții mitologice prezintă Moirele mai ales ca divinități chthoniene ale destinului. Încă din epoca arhaică, atribuțiile Moirelor cu privire la destinul oamenilor privesc nu doar moartea și nașterea, ci și etapele care marchează existența umană precum căsătoriile și nașterile²⁸. Însă nu se poate afirma de o manieră tranșantă că aceste din urmă atribuții ar fi rodul unei dezvoltări secundare a figurii Moirelor pornind de la pretinsa lor funcție originală de zeițe ale morții, precum susține G. B. Dietrich²⁹. Dimpotrivă, poemele homerice și Theogonia lui Hesiod, cele mai vechi mărturii de care dispunem cu privire la Moire, pledează în favoarea unui profil complex inerent acestor divinități încă de la apariția lor³⁰.

2. Atestarea cultului Moirelor în coloniile vest-pontice

În coloniile vest-pontice (Fig. 1), la fel ca în toată lumea greacă³¹, dovezile cu privire la cultul Moirelor sunt puțin numeroase. La Naulochos³² (modernul

²³ Eitrem 1932, col. 2472.

²⁴ Épiménide 3 B 19 Diels-Kranz (I, p. 36).

²⁵ Simon 1959, 46–55.

²⁶ Settis 1966, 131–134.

²⁷ *Hymn. Orph.*, 55, v. 3: „μήτηρ Ἀνάγκης”; v. 5: „κρατέες τρισσών μοιρῶν”.

²⁸ Pironti 2009, 17.

²⁹ În opinia lui Dietrich 1967, 85–87, competențele Moirelor cu privire la căsătorii și nașteri ar fi secundare și derivate, întrucât, la origine, aceste zeițe erau exclusiv divinități ale morții. Cu alte cuvinte, sfera de acțiune a Moirelor se va extinde treptat prin acumularea de noi competențe.

³⁰ Pentru conturarea profilului complex al Moirelor și ilustrarea atribuțiilor acestor divinități, se poate consulta articolul relativ recent al lui Pirenne-Delforge & Pironti 2011, 93–114.

³¹ Pentru cultul Moirelor în lumea greacă, vezi, Pirenne-Delforge, Pironti 2011, 103–109; pentru relația dintre Moire și Afrodita, vezi Pirenne-Delforge 1994, 70–71.

³² Naulochos numit de către romani *Templum Iovis* (astăzi Obzor, în Bulgaria) a fost un *polichnion* întemeiat de către Mesambria la o dată necunoscută, Strabon (1989), VII, 6, 1; Plinius, *Naturalis Historia* (2001), IV, 11, 45; vezi și Avram *et alii* 2004, 930 (s.u. Naulochos).

Obzor, în Bulgaria), situat la sud de Odessos, un oarecare Python a consacrat o dedicație în cinstea Moirelor numite „Salvatoare”, pentru sănătatea lui și a copiilor săi³³. Se pare că cultul Moirelor este atestat la Tyras și la Panticapaion, precum o dovedesc două reliefuri votive consacrate Moirelor, descoperite în aceste două cetăți³⁴.

Existența cultului Moirelor poate fi dedusă la Istros pe baza atestărilor epigrafice a antroponimelor teoforice Μοιρόδωρος și Μοιρώ care derivă de la numele zeitelor destinului³⁵. Singura dovadă certă cu privire la existența cultului Moirelor la Istros o constituie o ediculă votivă dedicată celor trei Moire, care a fost descoperită în 1966 în apropiere de intrarea în *naos*-ul templului Afroditei. Această ediculă a fost săpată într-o bază de coloană ionică și este formată din doi pilaștri dorici fixați pe o bază îngustă, care susțin un epistil și o cornișă înaltă, decorată cu o frumoasă modenatură³⁶ (Fig. 2). O inscripție votivă, datată după forma literelor în prima jumătate a secolului al III-lea î. Hr., a fost gravată pe epistil; este vorba despre o dedicație în cinstea Moirelor consacrată de către o anume Gykeia, fiica lui Dionysios: „Gykeia, fiica lui Dionysios, / soția lui Theophilos, fiul lui Theodotos, închinare Ursitoarelor”³⁷.

Edicula încadrează un relief votiv care le reprezintă pe cele trei Moire, așezate una lângă cealaltă și îmbrăcate în același fel: cu un *himation* care le acoperă capul și care coboară până la genunchi și cu un *chiton* lung. În mâna dreaptă, Moirele țin o fială. Însă există o diferență între cele două zeițe laterale, care își sprijină mâna stângă pe genunchi, ținând un atribut imposibil de identificat, și zeița centrală care își ridică mâna stângă, ținând, la rândul ei, un atribut imposibil de identificat pe acest relief (Fig. 2)³⁸. Pe baza analogiilor între relieful histrian și un alt un relief descoperit la Panticapaion, care prezintă o compoziție iconografică asemănătoare, însă mult mai clară, Maria Alexandrescu-Vianu consideră că zeița centrală reprezentată pe relieful de la Istros ține în mâna stângă o floare, care este un atribut obișnuit al Afroditei; această divinitate este identificată de către ilustra savantă română cu „zeița frumuseții”³⁹. În plus, având în vedere faptul că acest relief fusese depus în templul Afroditei, *Moirai*

³³ IGB, I, 305(4): „Μοίραις Σωζούσαις Πίθων Πάρμει / ὅπ[ε]ρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέκνων χαριστήριον”; J. et L. Robert, *BE*, 1968, 487, n° 366.

³⁴ Relieful consacrat Moirelor descoperit la Tyras este păstrat fragmentar și datează din secolul I d. Hr., vezi Bordenache 1969, 39; în acest sens, vezi Alexandrescu-Vianu 1997, 22, n. 45 (*non vidi*).

³⁵ Voir ISM, I, Index, s.u. Μοιρόδωρος, Μοιρώ (8 noms); Chiekova 2008, 267.

³⁶ Alexandrescu-Vianu 2000, 138, n° 193, Pl. 78; Bordenache 1969, 38–39, n° 60, Pl. 27; Bordenache 1967, 147–149.

³⁷ ISM, I, 114: „Γύκεια Διονυσίου θυγάτηρ / Θεοφίλου γυνή τοῦ Θεοδότου, Μοίραις”.

³⁸ Alexandrescu-Vianu 2000, 138; Bordenache 1969, 39.

³⁹ Alexandrescu-Vianu 2000, 107.

centrală ar putea fi identificată cu Afrodita însăși. Un relief păstrat fragmentar, descoperit la Tyras, care datează din secolele II sau III d. Hr., le reprezintă pe cele trei Moire sezând⁴⁰ (Fig. 3).

În opinia Mariei Alexandrescu-Vianu, relieful care le înfățișează pe cele trei Moire descoperit la Istros constituie ilustrarea iconografică a unei epigrame ateniene transmise de către Pausanias, care o numește pe Afrodita „cea mai vârstnică dintre Moire”⁴¹. De altfel, prezența Moirelor într-un templu al Afroditei nu este deloc surprinzătoare, fiind cunoscut faptul că „zeițele destinului” sunt prezente în templul Afroditei *Ourania* de la Athena⁴².

3. Asocierea Moirelor cu Afrodita la Istros

Se știe că, în ipostaza lor de divinități chtoniene, „Moierele au fost întotdeauna asociate cu ciclurile cosmice, precum și cu marile zeițe ale naturii, vegetației și fertilității”⁴³. Tradiția literară evocă, printre altele, legătura strânsă dintre Moire și Afrodita⁴⁴. S. Settis consideră că legătura dintre Moire și cultul Afroditei face referire la o simbolistică cosmologică care atestă caracterul celest al Afroditei *Ourania*⁴⁵. Această legătură este reflectată de mitologia orfică, unde Afrodita *Ourania* apare ca stăpână a celor trei Moire⁴⁶. Asocierea Moirelor cu Afrodita *Ourania* este confirmată de către Pausanias care o desemnează pe Afrodita *Ourania* ca cea mai vârstnică dintre Moire⁴⁷.

Un relief din epoca elenistică târzie (sfârșitul secolului al II-lea sau începutul secolului I î. Hr.) descoperit la Istros face precizări importante cu privire la natura Moirelor și totodată, ilustrează legătura dintre aceste divinități și cultul Afroditei. Zeița dragostei este personajul central al scenei divine reprezentate pe fața principală a reliefului histrian; privirea și gestul Afroditei trimit la un personaj masculin reprezentat în stânga scenei divine, care poate fi identificat cu Adonis (Fig. 4). Imaginea lui Eros reprezentat deasupra Afroditei, care ține în brațe un corn al abundenței, atestă caracterul nupțial al scenei. Trebuie să precizăm că „în reprezentările din epoca clasică, Erosul nupțial apare cu

⁴⁰ Turcanu 2014, 432, 456, 457, fig. 137.

⁴¹ Pausanias (1821), I, 19, 2: „τὸ δὲ ἐπίγραμμα σημαίνει τὴν Οὐρανίαν Ἀφροδίτην τῶν καλουμένων Μοιρῶν εἶναι πρεσβυτάτην”.

⁴² Pausanias (1821), I, 19, 2; Bordenache 1969, 39.

⁴³ Pirenne-Delforge 1994, 71 *apud* Berard 1974, 158.

⁴⁴ Moirele sunt asociate cu Afrodita încă de la nașterea sa și de fiecare dată participă la îmbăierea și împodobirea zeiței frumuseții, voir Homer, *Odyseia.*, VIII, 364; Hésiode, *Les Travaux et les Jours*, 1993, 73.

⁴⁵ Settis 1966, 131–134.

⁴⁶ *Hymn. Orph.*, 55, v. 3.

⁴⁷ Pausanias (1821), I, 19, 2.

cununa de frunze, aluzie la caracterul vegetal al Afroditei implicată în căsătoria sacră⁴⁸. În dreapta Afroditei sunt reprezentați Zeus, Atena și Hermes care este pe punctul de a primi poruncile lui Zeus, în timp ce în stânga zeiței sunt figurați Poseidon și Hefaistos. La extremitățile reliefului, apar două figuri opuse: în stânga, Adonis, iubitul Afroditei, iar în dreapta, probabil Persefona, rivala Afroditei pentru cucerirea lui Adonis (Fig. 4). Este evident faptul că Afrodita este reprezentată în această scenă divină în ipostaza de zeiță a sexualității și căsătoriei⁴⁹.

Două figuri feminine identice sunt reprezentate pe fețele laterale ale reliefului (Fig. 4); prin poziția lor, acestea încadrează scena principală, aflându-se într-o strânsă legătură cu Afrodita. Cele două personaje feminine poartă pe cap coroane de frunze late, lanceolate și încovoiate, ca să nu fie confundate cu coroanele radiale. Spre deosebire de figurile divinităților de pe fața principală a reliefului, care sunt reprezentate în întregime, figurile feminine de pe părțile laterale ale frizei analizate sunt reprezentate sub formă de busturi (Fig. 5); este vorba despre reprezentări ale așa-numiților *anodoi*, la singular *anodos*, termen care desemnează „o *trecere chthoniană*, adică trecerea de la un nivel cosmic la altul, de la lumea subpământeană la lumea terestră, la epifanie”⁵⁰. Cele două figuri divine feminine, reprezentări de *anodoi*, sugerează trecerea din lumea subpământeană în lumea pământeană⁵¹. „Ele ies direct de pe marginea reliefului și nu din câmpul său pentru a indica mai bine urcarea spre suprafață”⁵². Aceste reprezentări ale celor două figuri feminine, care, în opinia lui M. Alexandrescu-Vianu, întruchipează două divinități ale vegetației, își găsesc analogii pe o hydrie cu figuri roșii păstrată la Syracuse, unde sunt reprezentate două divinități similare care iau parte la *anodos*-ul terestru al Afroditei; or, acest *anodos* este legat de puterile Afroditei cu privire la creșterea plantelor⁵³, ceea ce implică faptul că zeița dragostei era adorată la Istros și în ipostaza de patroană a vegetației⁵⁴. Plecând de la premisa formulată de către Cl. Bérard a „asocierii Moirelor, în calitate de divinități chthoniene, cu ciclurile cosmice, precum și

⁴⁸ Alexandrescu-Vianu 2000, 106.

⁴⁹ Alexandrescu-Vianu 2010–2011, 23; vezi și Alexandrescu-Vianu 2000, 101–108, n° 124, Pl. 51–54.

⁵⁰ Alexandrescu-Vianu 2000, 105. La arheologii lumii grecești, termenul *anodos* desemnează prin convenție urcarea în afara solului a unei figuri divine masculine sau feminine care se consideră că trăiește sub pământ, vezi în acest sens, Bérard 1974, 25 sq., 45 sq.

⁵¹ Alexandrescu-Vianu 2000, 105.

⁵² În legătură cu reprezentarea *anodoi*-lor, vezi, Alexandrescu-Vianu 2000, 105, care îl citează pe Bérard 1974, 27: „cu privire la reprezentările *anodoi*-lor, protagonistul nu iese din mijlocul câmpului, ci chiar direct din friza decorativă care imită baza scenei: el vine din exterior”.

⁵³ Bérard 1974, 158–159 și pl. 18, fig. 12.

⁵⁴ Alexandrescu-Vianu 2010–2011, 24; Alexandrescu-Vianu 2000, 107.

cu marile zeițe ale naturii, vegetației și fertilității”⁵⁵, se poate presupune că cele două figuri feminine reprezentate pe fețele laterale ale reliefului de la Istros, care o însoțesc pe Afrodita venerată, la rândul ei, în ipostaza de patroană a vegetației, ar putea fi identificate cu Moirele⁵⁶ (Fig. 4 și 5).

Relieful cu dedicație reprezentând cele trei Moire, descoperit în templul Afroditei de la Istros, este legat de asemenea de cultul Afroditei. Acest relief prezintă trei Moire, dintre care două sunt identice și o a treia, care ține în mâna stângă o floare, atribut obișnuit al Afroditei, poate fi identificată cu zeița dragostei⁵⁷ (Fig. 2). Relieful histrian consacrat celor trei Moire constituie ilustrarea iconografică a unei epigrame ateniene transmise de către Pausanias care o numește pe Afrodita „cea mai vârstnică dintre Moire”⁵⁸. Moirele legate de cultul Afroditei erau cinstite și în alte cetăți grecești din Pontul Euxin, precum o dovedesc reliefurile descoperite la Panticapaion și la Tyras (Fig. 3), care prezintă o compoziție iconografică asemănătoare cu cea de pe reliefurile votive de la Istros⁵⁹.

Legătura dintre Moire și Afrodita poate fi justificată prin investirea Moirelor cu unele atribuții care aparțin prin excelență Afroditei. Printre atribuțiile Parcelor figurează și aceea de a prezida căsătoriile⁶⁰, sarcină care îi revine și Afroditei *Ourania*⁶¹. E. Simon amintește că în credințele populare grecești moderne, Moirele trec drept divinități ale fertilității femeilor, atribuție care îi aparține prin excelență Afroditei⁶². Așadar, descoperirea reliefului consacrat Moirelor în templul Afroditei de la Istros ar putea să se explice, foarte probabil, prin apartenența Afroditei și a Moirelor la grupul de divinități protectoare ale căsătoriei. De altfel, cu ocazia ritualurilor nupțiale celebrate în Grecia, tinerii căsătorite și mai ales cele necăsătorite consacrau ofrande votive diferitelor divinități care protejau căsătoria, printre care se numără Artemis, Hera *Teleia*, Afrodita și Moirele⁶³.

⁵⁵ Bérard 1974, 158–159; pentru caracterul Moirelor de divinități chthoniene în relație cu vegetația, fecunditatea și natura, voir Détienné 1967, 578–579.

⁵⁶ Alexandrescu-Vianu 2000, 107.

⁵⁷ Bordenache 1969, 38–39, n° 60, pl. 27; *ISM* I, 114; Alexandrescu-Vianu 2000, 138–139, n° 193, pl. 78.

⁵⁸ Pausanias (1821), I, 19, 2.

⁵⁹ Alexandrescu-Vianu 2000, 139 et n. 403.

⁶⁰ Pironti 2009, 17; Simon 1959, 46.

⁶¹ Pironti 2009, 70.

⁶² Simon 1959, 55.

⁶³ Pirenne-Delforge 1994, 421; Vêrilhac, Vial 1998, 293.

4. Moirele în epigramele funerare grecești

Moirele în calitate de „agenți ai morții” sunt omniprezente în epitafurile grecești. Într-o epigramă funerară descoperită la Istros se spune că Moira fune-
stă i-a luat viața înainte de vreme tânărului Dionysos: „Eu spun că Dionysios
este cel pe care această cenușă îl ascunde aici, care, în prima lui tinerețe, a fost
privat de o viață fermecătoare și al cărui tată, rezistând Moirei funeste, a ridicat
acest monument (...)”⁶⁴.

În majoritatea epitafurilor din Pontul Stâng care provin din epoca romană
târzie, Moirele sunt prezentate ca uneltind fățiș împotriva omului sau răpindu-l
pe defunct dintre cei vii. Astfel, într-o epigramă funerară descoperită la Tomis,
dedicată unor copii se spune: „Doi copii prea iubiți am așezat în acest pământ,
soarta nemiloasă urzind toate aceste nenorociri. Căci ne-a lăsat pe vecie supă-
rări în sufletele noastre copleșite de dureri pentru copiii morți prea devreme”⁶⁵.
Într-o altă epigramă descoperită la Tomis, Moirele care urzesc toate nenoroci-
rile sunt asociate cu ideea nimicniciei vieții: „... dragoste. Totul devine cenușă.
Ursitoarele care urzesc totul, ele au săvârșit mormântul și au maltratat [tot] ceea
ce era foarte scump”⁶⁶. Uneori Moirele îl răpesc pe defunct dintre cei dragi:
„Marteinos era numele meu pe care Moirele l-au răpit”⁶⁷. Alteori ursitoarele îl
rețin pe defunct, expresie eufemistică pentru a anunța moartea: „Am fost unit
mai înainte cu o soție, dar de lângă ea m-a smuls un geniu funest, care m-a făcut
să merg la Alexandria, pe pământ străin, unde *Moirele m-au reținut*”⁶⁸.

În cele mai multe cazuri epitafurile arată că omul moare ca urmare a unei
acțiuni corporale directe a Moirelor. În particular, într-o epigramă tomitană târ-
zie se exprimă ideea că este suficientă hotărârea de departe a Moirelor, (κρίσις),
pentru ca omul să moară; părintele Bassianus afirmă că fiul său a pierit pen-
tru că aceasta a fost hotărârea destinului: „Dar voinței mele i-a luat-o înainte
hotărârea (destinului), de aceea l-am înmormântat. După cum este hotărârea
(destinului), dragii mei, mi-am plătit soarta ce-mi era cuvenită (...)”⁶⁹. Într-o

⁶⁴ Alexandrescu-Vianu 2000, 143.

⁶⁵ ISM II, 377(213): „Φίλτατα τέκνα δὴ κατεθήκαμεν ἐν χθονὶ τῇδε | τῆς ἀπαθοῦς μοίρης
ταῦτα τεχνησαμένης | σπλάγχνοις ἡμετέροις· γὰρ αἰεὶ κάθηκεν ἀνείας[ς] | ὠκυμόρων π[αι]δῶν
πένθε[σι] τειρομένοι[ς] |”.

⁶⁶ ISM II, 311(147): „ἄγᾶπην / [πάντα π]έλε[ι] κόνις· αἱ Μοῖραι αἱ . . (?) πάντα ν<έ>ουσαι, / αἱ
τ[ι]άφον {τάφον} ἐτέλεσαν . (?) φίλτατα δὲ κάκισ[αν]”.

⁶⁷ IGB P, 346: „[...] / [ἦν οὖνο]-/μα δ' αὐτῷ Μαρτεῖνος· ὄν α<ν>ήρπασαν Μοῖραι / ἐνδε[κέτη
-----]” (Mesambria, secolele II-III d. Hr.); cf. Lattimore 1968, 150: „εἰκοστὸν γὰρ ἔτος μὴ
πληρώσαντά σε μοῖρα / ἥρπασεν ὠκύμορον, αἰδῖος θάνατος”, („Căci încă n-ai implinit douăzeci de
ani, când Moira, eterna moarte, te-a răpit dintre noi prematur”, epigramă descoperită la Smyrna).

⁶⁸ ISM, II, 285(121): „[ἐξέ]υ[χ]θην ἀλόχῳ πρὶν [ἐγών], ὥσε<ν> δ' ἀπὸ ταύτης |”.

⁶⁹ ISM, II, 384, r. 6–10: „... ἀλλ' ἐμέο βουλὴν κρίσις ἔφθασεν / οὐνεκα τύμβῳ· | ὥς κρίσις ἐ[στι]
φίλοι μου ῥητό[ν] / χρε[ὼ]ν ἀπέτισα, / | (...)”.

epigramă de la Callatis, se întâlnește o exprimare similară: „Nimic nu depinde de oameni, toate se desfășoară după voia Moirelor; căci și eu m-am străduit să-mi cresc copilul și să-l îndrumez spre realizarea speranțelor, dar hotărârea lor a luat-o înaintea planurilor mele; de aceea eu l-am îngropat (...)”⁷⁰.

Ca urmare a faptelor nefaste săvârșite de zeițele care patronează destinul, în epigramele târzii le sunt aduse acestora reproșuri și acuzații directe. De pildă într-un epitaf de la Tomis, defunctul un tânăr necăsătorit pe nume Attalos, mărturisește: „[Moartea] a răpit pe Attalos, socotit printre tinerii necăsătoriți. Soarta funestă a înșelat speranțele strămoșilor. Tata a înălțat pentru mine semn de amintire a Soartei care lovește repede”⁷¹. Un reproș la adresa destinului implacabil este și exclamația aflată la începutul altei epigrame: „O judecată crudă a impasibilei soarte, care a trimis oamenilor să aibă parte de necazuri dureroase”⁷².

În epitaful unui gladiator de la Tomis se formulează o acuzație directă la adresa destinului: „Eu, Skirtos Dakesis, om liber, [încununat] cu șase victorii, părăsind [viața] nedreptățit de soartă, zac la Tomis...”⁷³. Este rar când gladiatorii declară că mor *nedreptățiți de soartă*; în general, în epitafurile lor, *Moira* este cea care distruge viața, asta reprezentând pentru ei mai degrabă un motiv de consolare decât de revoltă împotriva destinului implacabil⁷⁴.

Așadar, ideea dependenței totale a omului de voința destinului s-a perpetuat în mentalitatea populară, din generație în generație, până în epoca romană târzie. Caracterul implacabil și decisiv al acțiunii *Moirelor* este subliniat și de epitetele semnificative care le însoțesc în inscripții: *Μοῖρα ἀπαθής* („impasibilă”), *ὀλοός* („funestă”) *ὠκύμορος* („care lovește repede, nemiloasă”).

În concluzie, cultul Moirelor este atestat cu certitudine la Naulochos (modernul Obzor, în Bulgaria) și la Istros, unde au fost descoperite două dedicații consacrate zeițelor destinului. Însă, aceste dedicații sunt făcute cu titlu individual, astfel încât existența unui cult public al „Ursitoarelor” nu poate fi, pentru moment, dovedită. Este foarte posibil ca Gykeia, personajul care le-a consacrat o dedicație Moirelor la Istros, să aparțină familiei de notabili care

⁷⁰ ISM III, 148: „Οὐδὲν ἐπ’ ἀνθρώποις, / Μοίραις δ’ ὑπο πάντα κυ<κλ>εῖ-ται· / καὶ γὰρ ἐγὼ σπεῦδον / θρέψαι τέκνον καὶ εἰς ἑλ-/πίδας ἄγε<σ>θαι, / ἀλλ’ ἐμέ-/ο βουλὴν κρίσις ἔφθασαί / τ’ οὐνεκα τυμβῶ /” (Callatis, secolele III-IV d. Hr.).

⁷¹ ISM II, 459(9): „... με-/ν ἡ-/θέο-/ [i?]σ[i?]-/ν ἀρ-/ίθμ-/ιον / Ἄττ-/αλο-/ν εἶλε, | μοῖ[ρ’] ὀλοῇ γονέων δὲ ἑλπ-/ίδας ἐστέρισε· | ὠκυμόρου δὲ τύχ-/ης μνήμην ἀνέθηκε πατήρ μοι· |”.

⁷² ISM II 347(183): „ὦ μοῖρης / ἀπαθοῦς / δινὴ {δεινὴ} κρίσις ἡ-/τις ἐπῶρ-/σε | ἀνθρώ-/ποισιν / ἔχιν {ἔχειν} λύπας / ἐπωδυνί-/ους· | κτλ” (Tomis, secolul al III-lea d. Hr.).

⁷³ ISM II, 344(180): „Σκίρτος Δακήσις / ἐλευθ(ερος) παρμῶν / ἔξ, παρὰ μοῖρ-/αν ἀπελθὼν, / κεῖμ-/αι, δ’ ἐν Τόμει, κτλ”.

⁷⁴ Robert 1971, 302.

administra, de mai multe generații, cultul Afroditei⁷⁵. Edicula votivă depusă în templul Afroditei, care prezintă triada Moirelor, dovedește legătura Parcelor cu cultul Afroditei. Asocierea Moirelor cu Afrodita este confirmată de două reliefuri descoperite la Panticapaion și la Tyras, care prezintă o compoziție iconografică asemănătoare cu cea de pe relieful votiv de la Istros. Epitafurile funerare descoperite în coloniile vest-pontice evocă credințele populare ale grecilor referitoare la zeițele destinului.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu-Vianu 1997,
M. Alexandrescu-Vianu, *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin*, în *BCH*, 121/1, 1997, 15–32.
- Alexandrescu-Vianu 2000,
M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000.
- Alexandrescu-Vianu 2010–2011,
M. Alexandrescu-Vianu, *Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria*, în Alexandru Avram, Iulian Bîrzescu, eds., *Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne à la mémoire de Petre Alexandrescu*, (= *Il Mar Nero* 8), Roma, 2010–2011, 23–38.
- Avram, Hind, Tsetskhladze 2004,
A. Avram, J. Hind, G. Tsetskhladze, *The Black Sea Area*, în M. H., Hansen, T. H., Nielsen, eds., *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, New York, 2004, 924–973.
- Bérard 1974,
Cl. Bérard, *Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens*, în *Bibl.Helv.Rom.* XIII, Roma, 1974.
- Bordenache G. 1969,
G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo nazionale di antichità di Bucarest*, I, București, 1969.
- Chantraine 1974,
P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, III, Paris, 1974.

⁷⁵ Alexandrescu-Vianu 2010–2011, 25.

Chiekova 2008,

D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche*, Bern, Frankfurt am Main, New York, 2008.

Dana 2011,

M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011.

Détienne 1967,

M. Détienne, Dietrich (B. G.), *Death, Fate and the Gods. The Development of a religious idea in Greek popular belief and in Homer*, (1965, London), în *REG*, 80 / 379–383, 1967, 578–583.

Dietrich 1967,

B. G. Dietrich, *Death, Fate and the Gods. The development of a religious idea in Greek popular belief and in Homer* (University of London Classical Studies, III), London, 1967.

Eitrem 1932,

S. Eitrem, s.u. *Moirā*, în A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, eds., *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XV, 2, 1932, col. 2449–2497.

Feraru 2006,

R. M. Feraru, *Cultura în cetățile grecești de pe țărmul vestic al Mării Negre*, Timișoara, 2006.

Ferrari 2003,

A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, traducere de D. Cojocaru, E. Stoleriu, D. Zămosteanu, Iași, 2003.

Furley, Bremer 2001,

W. D. Furley, J. M. Bremer, *Greek Hymns. Selected Cult Songs from the Archaic to the Hellenistic period*, vol. I: *The Text in Translation*, Tübingen, 2001.

Hésiode 1993,

Hésiode, *Théogonie; Les Travaux et les Jours; Le bouclier*, traducere Paul Mazon, Paris, 1993.

Homer 1999,

Homer, *Iliada*, Cânturile I–XXIV. vol. 1, 2, 3, traducere în metrul original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București, 1999.

Homer 2012,

Homer, *Odyseia*, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Slușanschi și ilustrată de Alexandru Rădvan, București, 2012.

IGB I² 1970,

Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, ed. G. Mihailov, I²: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia, 1970.

ISM I, 1983; ISM II, 1987; ISM III, 1999,

Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor, I: *Histria și împrejurimile*, ed. D. M. Pippidi, București, 1983; II: *Tomis și teritoriul său*, ed. Iorgu Stoian, București, 1987; III: *Callatis et son territoire*, ed. Alexandru Avram, București-Paris, 1999.

Lattimore 1968,

R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana, Illinois, 1968.

Mackowiak 2010,

K. Mackowiak, *De moira aux Moirai, de l'épopée à la généalogie: approche historique et poétique de l'autorité de Zeus, maître du destin (Iliade, Odyssée, Théogonie)*, în *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 36, nr. 1, 2010, 9–49.

Pausanias, 1821,

Pausanias, *Description de la Grèce*, dans <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/pausanias/table.htm>

Pirenne-Delforge, Pironti 2011,

V. Pirenne-Delforge, G. Pironti, *Les Moires entre la naissance et la mort: de la représentation au culte*, în *Études de lettres*, 3–4, 2011, 93–114.

Pironti 2009,

G. Pironti, *Dans l'entourage de Thémis: les Moires et les « normes » panthéoniques*, în P. Brulé, ed. *La norme en matière religieuse en Grèce ancienne*, Actes du XIe colloque du CIERGA (Rennes, septembre 2007), (*Kernos supplément* 21, 2009), Liège, 2009, 13–27.

Plinius 2001,

Plinius, *Naturalis Historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, vol. I, Cărțile I–VI, traducere de Ioana Costa și Tudor Dinu, ediție îngrijită, prefată și note de Ioana Costa, indice și note lingvistice de Tudor Dinu, Iași, 2001.

Quintus Smyrnaeus 1984,

Quintus Smyrnaeus, *The Fall of Troy*, traducere în engleză Arthur S. Way, Cambridge, Massachusetts, 1984.

Robert 1971,

L. Robert, *Les Gladiateurs dans l'Orient grec*, Amsterdam, 1971.

Robert, Robert 1968,

J. Robert, L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, în *REG*, 81/ 386–388, 1968, 420–549.

Settis 1966,

S. Settis, *XEΛΩNH, Saggio sull'Afrodite Urania di Fidra* (Studi di lettere, storia e filosofia pubbl. dalla Scuola Normale Superiore di Pisa, XXX), Pisa, 1966.

Simon 1959,

Erika Simon, *Die Geburt der Aphrodite*, Berlin, 1959.

Strabon 1989,

Strabon, *Géographie*, Tome IV, Livre VII, traducere Raoul Baladié, Paris, 1989.

Vérilhac, Vial 1998,

A. M., Vérilhac, C. Vial, *Le mariage grec du VIe siècle avant J.-C. à l'époque d'Auguste* (BCH Suppl. 22), Athènes-Paris, 1998.

Țurcanu 2014,

I. Țurcanu, *Antichitatea greco-romană la Nistrul de Jos și în teritoriile învecinate*, Chișinău, 2014.

THE MOIRAI IN THE GREEK COLONIES ON THE WESTERN SHORE OF THE PONTUS EUXINUS. CULT, ICONOGRAPHY, AND POPULAR FAITH

Abstract

The cult of Moirai/ Moerae, their iconography, and the popular faith concerning the goddesses of destiny in the Greek colonies on the western shore of the Pontus Euxinus make the subject of the present study. Our research is based on the study of epigraphic, literary, and archeological (votive bas-reliefs) documents. The cult of the Moirai is certainly certificated in Naulochos (the modern Obzor, in Bulgaria) and at Istros where two dedications to the goddesses of destiny were found out. A votive aedicula in the temple of Aphrodite at Istros proves the relations between the Moirai and the cult of Aphrodite. The association of the Moirai with Aphrodite is confirmed by the two reliefs discovered at Panticapaion and Tyras, which present a similar composition with the one on the votive relief at Istros. The funeral epitaphs found out along the western shore of the Pontus Euxinus underline the Greeks' popular creeds related to the goddesses of destiny.

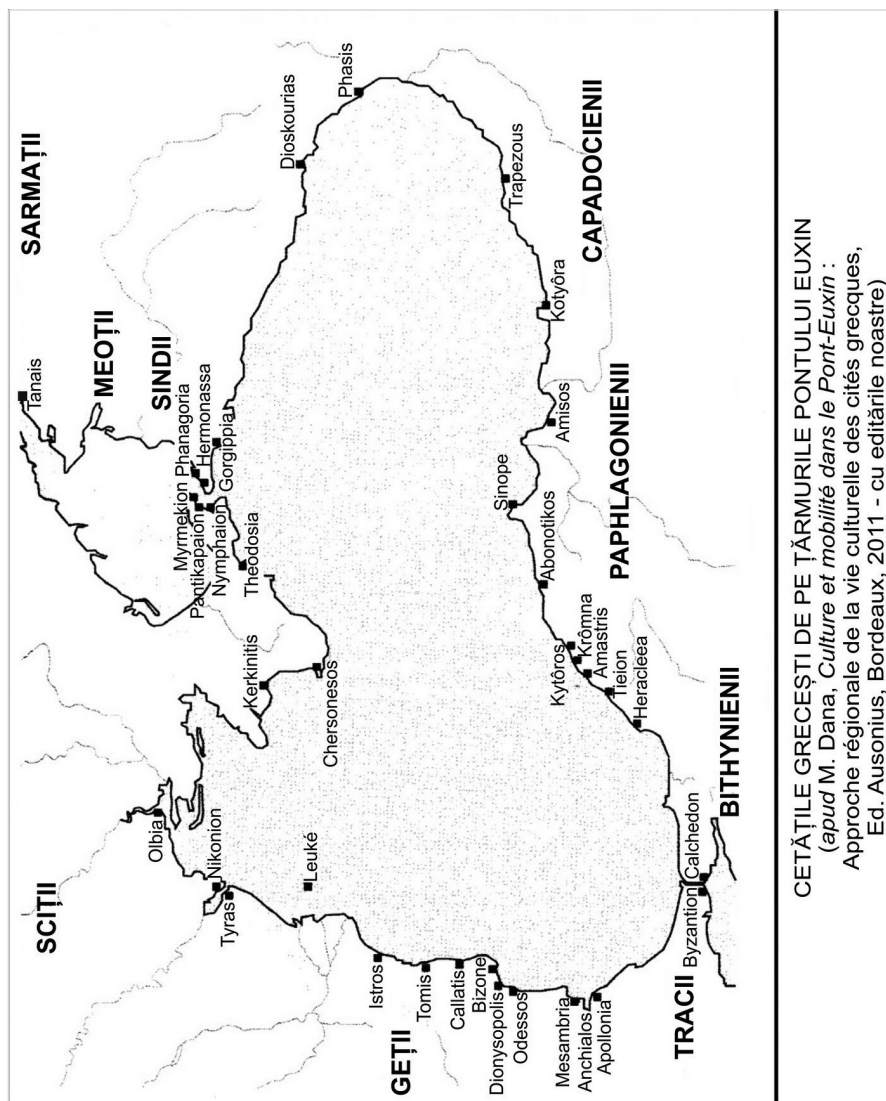

Fig. 1. Harta generală a cetăților grecești de pe țărmurile Pontului Euxin (apud Dana 2011 - cu editările noastre). /
 The general map of the Greek colonies on the shores of the Pontus Euxinus (apud Dana 2011 - with our editions).

Fig. 2. Relief votiv care reprezintă *Moirele* (Istros, secolul III î. Hr. *apud* Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 193). / Votive relief representing the Moirai (Istros, the 3rd century B.C., *apud* Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 193).

Fig. 3. Relief votiv care reprezintă *Moirele* (Tyras, secolele II-III d. Hr. *apud* Țurcanu 2014, 457, fig. 137). / Votive relief representing the Moirai (Tyras, the 2nd – 3rd c. A.D, *apud* Țurcanu 2014, 457, fig. 137).

Fig. 4. Relief votiv cu divinități (Istros, sfârșitul secolului al II-lea sau începutul secolului I î. Hr., Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 124). / Votive relief representing deities (Istros, the end of the 2nd century or the beginning of the 1st one B.C., Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 124).

Fig. 5. Busturi de divinități identificate cu Moirele (Istros, sfârșitul secolului al II-lea sau începutul secolului I î. Hr., Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 124). / Busts of deities associated with the Moirai (Istros, the end of the 2nd century or the beginning of the 1st one B.C., Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 124).

FRAGMENTE DE VASE ȘI OBIECTE DE STICLĂ PROVENITE DIN ZONA BĂILOR CASTRULUI ROMAN DE LA HOGHIZ (JUD. BRAȘOV)

Sever-Petru Boțan*, Silviu Gridan**

Cuvinte cheie: Provincia Dacia, frontiera romană, castru auxiliar, vase de sticlă, mărgelile de sticlă

Keywords: Province of Dacia, Roman frontier, auxiliary castrum, glassware, glass beads

1. Introducere

În acest articol vom prezenta un lot format din 12 fragmente de sticlă, la care se adaugă și o mărgea de sticlă, identificate pe suprafața arabilă care suprapune zona băilor romane (*balnea*)¹ din imediata apropiere a castrului roman de la Hoghiz² (jud. Brașov) (Fig. 1). Materialele au fost recuperate din arătură, poziția lor geografică fiind înregistrată cu un dispozitiv GARMIN – *Montana 650t* (Tab. 1), cu ocazia unei încercări de identificare pe suprafețele agricole din jurul castrului, altele decât cele deja scanate magnetometric³ (Fig. 6), a unor elemente care să poată sugera existența altor zone cu potențial arheologic (fragmente tegulare, piatră de construcție, fragmente cermice) care să beneficieze ulterior de cercetări multidisciplinare non-invazive, pentru extinderea ariei de protecție a sitului⁴.

Fragmentele de sticlă au fost recuperate pentru a fi salvate de la distrugere

* Institutul de Arheologie Iași, str. Codrescu, nr. 6, e-mail: sever_botan@yahoo.com

** Asociația Arheovest, Timișoara, e-mail: gridan.silviu@yahoo.com

¹ Țentea, Popa 2017.

² Cod RAN: 41186.01; Cod LMI: BV-I-m-A-11280.02. În documentele administrative și cartografice vechi, precum și în literatura de specialitate mai veche, în mod frecvent, localitățile din Transilvania figurează cu denumirea lor din limba germană sau maghiară, uneori însoțite și de denumirea lor în limba română (*op. cit.* Gridan, Rățoi 2022, 13, nota 3). În acest context menționăm că localitatea Hoghiz figurează și cu denumirile Heviz (lmb. germ.), Héviz, Olthéviz (lmb. magh.), iar localitatea Ungra, la care vom face referire în text, figurează și cu denumirile Galt (lmb. germ.), Ugra, Ugrá, Szászugra (lmb. magh.).

³ Țentea, Popa 2017, 140, fig. 5.

⁴ Această deplasare pe teren s-a făcut la sugestia domnului Alexandru Popa (DJCCP Brașov), autorul primei magnetograme efectuate în zona castrului de la Hoghiz (Țentea, Popa 2017). Pe baza observațiilor pe care le-am transmis cu acel prilej opinăm ca fiind justificată reluarea scanărilor magnetometrice dincolo de limitele ariei de protecție actuale.

(Fig. 8), în vederea înregistrării informațiilor cu caracter istoric și arheologic pe care acestea le pot oferi. Totodată am dorit să facem și o analiză comparativă în raport cu materialele similare⁵ identificate cu ocazia campaniei de cercetări arheologice din anul 2022 desfășurată la castrul roman de la Ungra⁶, sau în alte castre aflate în apropiere⁷. Ținând cont de faptul că fortificația romană de la Hoghiz este binecunoscută în literatura de specialitate și recent a beneficiat de atenția specialiștilor, fiind publicate mai multe articole care au inclus și informații referitoare la acesta⁸, nu vom insista asupra istoricului cercetărilor ci vom face o scurtă prezentare readucând totuși în atenție și câteva informații preluate din bibliografia veche⁹.

Castrul roman de la Hoghiz, atribuit Daciei Inferior (Fig. 1), considerat „unul dintre cele mai importante forturi ale Daciei”¹⁰ și „cel mai mare castru auxiliar din zona estică a Daciei”¹¹ (220 × 165 m), este situat în sud-estul Transilvaniei, în hotarul satului Fântâna (com. Hoghiz), pe marginea primei terase fluviale, pe malul stâng și în imediata apropiere a Oltului, în fața localității Ungra¹², care este situată în apropierea malului drept al râului Olt¹³ (Fig. 2).

Ruinele acestei fortificații romane au fost înregistrate în documentele cartografice încă din perioada anilor 1769–1773, cu denumirea de *Alte Schloßs Rudera* (ruinele vechiului castel/fortificație – n.n.) (Fig. 2), datorită zidurilor de incintă și ale altor ruine vizibile la acea dată, care din păcate, așa cum s-a întâmplat și în multe alte cazuri, au fost demantelate sistematic, materialele de construcție obținute în acest fel fiind utilizate pentru construcții civile în epocile moderne¹⁴.

⁵ Boțan 2023 (sub tipar).

⁶ Honcu *et alii* 2022. Cod RAN: 42165.08.

⁷ A se vedea ca exemplu: castrul de la Feldioara (jud. Brașov) (Pop, Gudea 1975, 44, 53, Fig. 8/8–9) sau castrul de la Râșnov (jud. Brașov) (Gudea, Pop 1975, 57, 62, Fig. 4/1–3).

⁸ A se vedea ca exemplu: Matei-Popescu, Țentea 2016; Țentea, Popa 2017; Țentea *et alii* 2021; Țentea *et alii* 2021a.

⁹ În literatura veche, pe care o readucem în discuție cu acest prilej, sunt prezente informații pe care le considerăm deosebit de valoroase, care se referă atât la castrul de la Hoghiz cât și la existența unor structuri masive de piatră, astăzi fără urme vizibile, aflate pe teritoriul localității Ungra, atribuite epocii romane, care au fost puse în legătură cu castrul de la Hoghiz și podul roman de trecere peste Olt din dreptul localității Ungra. Facem acest demers pentru a sublinia nevoia de cercetare din zona castrelor de la Hoghiz și a celui recent identificat de la Ungra-Rupea 6 (bibliografie selectivă: Gridan 2016; Gridan *et alii* 2017; Gridan *et alii* 2018; Zăgreanu *et alii* 2022; Honcu *et alii* 2022).

¹⁰ Matei-Popescu, Țentea 2016, 16.

¹¹ Bakó 1975, 141; Protase 1977, 196; Țentea *et alii* 2021, 10; Țentea *et alii* 2021a, 299.

¹² Horedt 1953, 788.

¹³ Datorită acestei poziționări geografice a localităților Hoghiz și Ungra față de ruinele castrului, în literatura de specialitate mai veche, castrul a fost denumit și castrul Galt-Héviz (Müller, 1859, 70, 73, 164), castrul dintre Galt și Heviz (Vaschide 1903, 154), sau castrul Hoghiz-Ungra (Horedt *et alii* 1950, 124; Horedt 1953, 788, 791).

¹⁴ În anul 1980, ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate la Ungra, pe dealul cimitirului

Fără ca astăzi să știm cum arătau ruinele castrului roman în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea¹⁵, ne putem totuși da seama de amploarea distrugerilor ulterioare, sau de starea bună de conservare la acea dată, dacă ținem cont că aproximativ un secol mai târziu aceste ruine erau descrise ca fiind „metereze înalte cât un om, care înconjoară o cetate lungă de trei sute și lată de vreo două sute treizeci și trei de picioare”¹⁶. De asemenea se putea distinge și „o grămadă mare de ruine în mijlocul meterezei cu fața spre râu (latura de NV – n. n), care par a fi rămășițele unei clădiri de poartă care stătea cândva aici. Același lucru poate fi văzut și în mijlocul laturii înguste din dreapta acestei intrări (latura de NE – n. n), așa cum se întâmplă de obicei în jurul cetăților romane”¹⁷. Mai târziu, în anul 1892, zidurile castrului mai aveau încă înălțimea medie de 2 m, lățimea „terasamentelor” (ruinele incintei, acoperite de pământ – n.n.) de 8 m, iar porțile sale se mai puteau distinge¹⁸, chiar dacă fortificația se transformase cu mult timp în urmă în carieră de materiale de construcție¹⁹ și loc din care se recuperau obiecte arheologice pentru colecțiile private²⁰.

evangelic, denumit de localnici *Burchrech*, s-a emis ipoteza că zidurile cetății medievale (sec. XII-XIII) identificate cu acel prilej, ar fi fost construite și cu materiale provenite din spolierea castrului de la Hoghiz, aflat pe celălalt mal al Oltului (Popa, Ștefănescu 1980, 500, 502, fig. 2), deci o demantelare a castrului de la Hoghiz anterioară epocilor moderne. În anul 2016, cu ocazia publicării primelor informații despre existența castrului roman Ungra-Rupea 6, aflat la doar 5 km de castrul de la Hoghiz, pe malul drept al Oltului, în imediata apropiere a unui cartier al localității Rupea (Rupea Gară), pe terenul administrativ al comunei Ungra, s-a emis ipoteza că pentru construirea cetății medievale de la Ungra este mai probabilă spolierea castrului recent identificat, și s-a propus demararea unor cercetări multidisciplinare care să stabilească petrografia zidurilor celor trei obiective și identificarea surselor de materie primă aferente (Gridan 2016, 380).

¹⁵ Cu siguranță ruinele erau mult mai bine păstrate față de cele de la castrul roman de la Râșnov (jud. Brașov), situat tot în sud-estul Transilvaniei, care în aceeași perioadă, pe același document cartografic, a fost înregistrat cu denumirea de *Schantz* (Marcu 2018, 222, Pl. I.1), semn că în acel moment se distingeau doar denivelări ale terenului, respectiv șanțuri, dar nu și ziduri, ca în cazul castrului de la Hoghiz.

¹⁶ Vass 1863, 118.

¹⁷ Vass 1863, 118.

¹⁸ Király 1892, 239.

¹⁹ „Atât putem vedea din acest castru, [...], pentru că se luptă cu eroziunea din secolul al XV-lea, din secolul al XV-lea, oamenii îi duc ruinele, bisericilor din Héviz și Ugra, casele acestor sate au fost construite în mare parte din materiale aduse de aici [...]”. „Că aceste ruine erau mai semnificative cu doar 90 de ani în urmă este evident din scrisoarea lui Mihály Huszár, preotul din Héviz, către József Benkő în 1776 [...]” (Orbán 1868, 527). Informația că demantelarea castrului a început încă din sec. al XV-lea pare să fie confirmată de prezența unui fragment ceramic atribuit acestei perioade (Horedt 1953, 797, 798, fig. 8. 1), identificat prin cercetările arheologice de la jumătatea sec. al XX-lea în „Secțiunea II prin latura nord-estică” unde „se constată [...] pătratele cu molozul celor două ziduri; aici amândouă sunt scoase în întregime. [...] Încercările de a identifica urmele porții din centrul acestei laturi [...] n-au reușit, constatându-se și în acest loc urmele zidurilor complet scoase.” (Horedt 1953, 798).

²⁰ A se vedea ca exemplu: „[...] cantitatea mare de urne, arme și bani vechi găsite în și în jurul acestui castel au migrat toate la Muzeul Bruckenthal [...]” (Orbán 1868, 527).

Cercetările din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, efectuate de pasionații de istorie și arheologie, dar și de colecționarii de obiecte antice, au făcut ca *ruinele vechiului castel* să fie catalogate ca ruinele unei fortificații romane, denumită „der Rō[mische – n.n.] Burg Pons Vetus”²¹ (Fig. 3). Aceste intervenții asupra sitului au fost valorificate parțial prin publicarea unor informații referitoare la unele elemente de arhitectură, identificarea și publicarea unor ștampile tegulare și inscripții, pe baza cărora s-au avansat ipoteze despre unitățile militare care au staționat aici sau au participat la construcția castrului²².

Ulterior, începând cu a doua jumătate a sec. al XX-lea, s-au efectuat cercetări arheologice de către arheologi profesioniști, care au stabilit faptul că au existat cel puțin două faze de construcție: una formată din „două rânduri de palisade”²³ „păstrând între ele o distanță de 3 m”²⁴, incendiată, a cărei formă și dimensiuni nu pot fi precizate²⁵, și una de piatră, cu incinta dublă²⁶. Cu acest prilej s-a publicat și primul plan al castrului (Fig. 4). Aceste cercetări au confirmat informațiile publicate încă din sec. al XIX-lea, referitoare la incinta dublă, certificând valoarea informațiilor publicate în literatura veche, pe care însă cercetătorii de la jumătatea sec. al XX-lea, și ulterior, nu le-au amintit, respectiv: „[...] ne-a condus la urmele încă destul de vizibile ale săpăturilor conduse de conservatorul Mōkesch, care, printre altele, tăiasă zidul în mai multe puncte. Potrivit declarațiilor orale ale însoțitorilor, s-a constatat că zidul însuși era construit pe interior și pe exterior, iar spațiul dintre cei doi pereți, care erau adesea

²¹ Denumirea „der Rō[mische – n.n.] Burg Pons Vetus” (cetatea romană Podul Vechi – n.n.), utilizată în a doua jumătate a sec. al XIX-lea se datorează existenței în apropierea castrului a unor ruine interpretate ca urme ale podului roman care legau castrul de la Hoghiz, aflat pe malul stâng, de malul drept al Oltului: „În stare destul de bună și încă bine vizibile aici, în Ugráná (Ungra – n.n.), pe ambele maluri ale Oltului, rămășițele [...] unui pod solid construit [...], de la podul O (Pons Vetus) care a unit cândva ambele forturi, și orașele gemene (Ungra și Hoghiz – n.n.); celălalt pod (? – n.n.), însă, l-a distrus pentru cărămizile sale frumoase și alte materiale utile.” (Vass 1863, 117–118); „Faptul că acest pod a existat efectiv și că stătea aici între Héviz și Ugra, este dovedit [...] și de rămășițele vizibile. Bătrânii își mai amintesc că lângă Ungra, pe malul Oltului, era un zid de cărămidă lat de 5 coți – un cap de pod roman – dar acum îl căutam degeaba, pârăul năprasnic l-a măturat.” (Orbán 1868, 518).

²² Bibliografie selectivă: Orbán 1868, 527; Király 1892, 269; Vaschide 1903, 154, 188.

²³ Horedt *et alii* 1950, 124, nota 3;

²⁴ Horedt 1953, 788–789, nota 10;

²⁵ Horedt *et alii* 1950, 124; Protase 1977, 197, 199. S-a presupus că această fază a fost construită în vremea lui Traian și a fost distrusă prin incendiere la începutul domniei lui Hadrian (Protase 1977, 200).

²⁶ Horedt *et alii* 1950, 124–125; Horedt 1953, 789–790, fig. 2, 3; Protase 1977, 197–199, fig. 5–7. Se consideră, pe baza interpretărilor făcute asupra unei inscripții, că faza de piatră a castrului ar fi fost construită cândva în intervalul 130–132 d. Hr. (Țentea *et alii* 2021a, 301, cu bibliografia).

legați de pereți transversali înguști, a fost umplut cu pământ [...]”²⁷, sau „[...] săpatul poate duce la baza unui zid dublu peste tot”²⁸.

Acest mod de construcție a incintei de piatră a condus la formularea și argumentarea ipotezei că acest castru este contemporan cu cele de la Brețcu (jud. Covasna) și de la Drajna de Sus (jud. Prahova)²⁹.

Pe baza ștampilelor tegulare sau a inscripțiilor provenite din castru se consideră că următoarele unități militare au staționat aici: *ala I Asturum*³⁰, *vexillatio legionis XIII Geminae*³¹, *cohors III Gallorum*³², *numerus Illyricorum*³³. În literatura veche se menționa și *cohors III Commagenorum*³⁴.

Tot din zona castrului, din literatura de specialitate, se cunosc o serie de descoperiri monetare izolate, care au putut fi determinate: Vespasian – 1 D; Traian – 2 D, 2 monede; Hadrian – 1 D, 3 monede; Antoninus Pius – 1 D, 1 S, 1 AE, 1 neprecizată; Marcus Aurelius – 1 AE; Septimius Severus – 1 D, 1 AE; Severus Alexander – 2 Db, 1 AE; Severus Alexander pentru Iulia Mamaea – 1 AE; Gordianus III – 1 ANT, 1 AE PMSCOLVIM; Filip Arabul – 1 AE PMSCOLVIM AN VII=246/247, în strat de arsură³⁵.

Prospecțiunile geofizice efectuate în anii 2016 și 2017 pe suprafața castrului și în zona exterioară a acestuia au adus un aport informațional deosebit de important (Fig. 6), care conform autorilor va trebui completat și cu alte date achiziționate cu metode de prospectare complementare, pentru identificarea în detaliu a structurilor evidențiate cu această ocazie³⁶. Cu această prilej a fost identificată, la 120 m nord-vest de colțul vestic al castrului, clădirea băilor romane (Fig. 5), amplasarea acestei clădiri nefiind cunoscută anterior³⁷.

²⁷ Müller 1859, 108.

²⁸ Orbán 1868, 526.

²⁹ Protase 1977.

³⁰ CIL III 8074, 1B = IDR III/4, 242 – ștampilă tegulară (bibliografie selectivă: Orbán 1868, 527; Király 1894, 33; Vaschide 1903, 154; Protase 1977, 196; Matei-Popescu 2014, 207, 214, nota 20; Țentea *et alii* 2021a, 301, nota 19).

³¹ CIL III, 953 = IDR III/4, 230 – datare 128–138 d. Hr. (bibliografie selectivă: Király 1894, 33; Vaschide 1903, 188; Protase 1977, 196; Marcu 2011, 124, 134, cu bibliografia; Matei-Popescu, Țentea 2016, 16, cu bibliografia).

³² IDR III/4, 231 = AE 1944, 42 – datare 177–180 d. Hr.; CIL III 955 = CIL III 7721 = IDR III/4, 235 (bibliografie selectivă: Bakó 1977, 202; Protase 1977, 196; Matei-Popescu 2014, 211, 214, 215, nota 70, 124; Țentea *et alii* 2021a, 301, nota 20).

³³ AE 1977, 711, IDR III 4, 243 – ștampilă tegulară (bibliografie selectivă: Bakó 1977, 201; Protase 1977, 196, nota 6; Matei-Popescu 2014, 207, 214, nota 18; Țentea *et alii* 2021a, 301, nota 21).

³⁴ CIL III 955, 7721 (bibliografie selectivă: Király 1894, 33; Vaschide 1903, 166, 188).

³⁵ Dudău 2006, 113–114, cu bibliografia.

³⁶ Țentea, Popa 2017, 140.

³⁷ Țentea, Popa 2017, 140. Scanarea magnetometrică a suprafeței de teren pe care se află ruinele

2. Fragmentele de sticlă

Fragmentele de sticlă la care vom face referire în continuare au fost recuperate din arătură (Fig. 8), de pe suprafața agricolă care suprapune zona clădirii băilor romane (Fig. 5; Fig. 7). Ele sunt în număr de 12 fragmente de vase și obiecte de sticlă, din nefericire, destul de fragmentare, la care adăugăm și o mărgea de sticlă, recuperată tot de pe suprafața unei parcele agricole aflată în exteriorul castrului, la nord față de latura de NV a castrului. Cu toate acestea s-au putut identifica o serie de tipuri de vase pe care le prezentăm exhaustiv în cele ce urmează. Facem precizarea ca lotul recuperat și prezentat de noi se alătură unor fragmente de sticlă identificate cu ocazia cercetărilor arheologice de la jumătatea sec. al. XX-lea, în interiorul castrului, respectiv „fragmente de sticlă, printre care funduri, fragmente fațetate sau cu proeminențe”³⁸, care au fost considerate „[...] descoperiri mărunte” care „nu reprezintă nimic neobișnuit”³⁹. Probabil din aceste considerente a fost ilustrat un singur fragment, respectiv cel „cu proeminențe”, pentru care, pe baza desenului⁴⁰, nu este posibilă identificarea tipului. Este posibil însă ca *fragmentele fațetate* să aparțină unor pahare sau boluri cu decor tăiat, extrem de răspândite în sec. II-III d. Hr., în special în așezările militare (a se vedea în acest sens paharele tip Isings 21)⁴¹.

Primul fragment analizat (Cat. Nr. 1) este o bază de pahar cu talpă de susținere evazată, decorat pe exteriorul corpului cu linii orizontale incizate. Acesta este fabricat dintr-o sticlă incoloră, de foarte bună calitate. După caracteristicile tehnico-decorative putem încadra paharul nostru în tipul Isings 34, ce a fost extrem de răspândit pe tot cuprinsul imperiului roman de la sfârșitul sec. I d. Hr. și până în sec. al IV-lea d. Hr., atingând popularitatea maximă începând cu sec. al II-lea d. Hr.⁴². Paharele de acest tip se caracterizează prin corpul înalt, cilindric, buza ușor evazată și talpa fie evazată fie masivă, cu umbo interior⁴³.

Aceste pahare sunt bine reprezentate și în castrele militare de la Dunărea de jos, acolo unde au fost semnalate la Troesmis, Carsium sau Novae⁴⁴. De asemenea, o serie de baze identice ca formă cu exemplarul nostru, au fost descoperite

băilor romane s-a efectuat în anul 2017 după ce S. Gridan, prezent la scanarea unei suprafețe de teren care suprapune o porțiune din latura de sud a castrului, a identificat la suprafața solului, în zona cunoscută acum ca aparținând băilor, o *tegula mammata* păstrată integral.

³⁸ Horedt 1953, 795.

³⁹ Horedt *et alii* 1950, 124.

⁴⁰ Horedt 1953, 792, fig. 4, 5.

⁴¹ Isings 1957, 37–38, tip 21; Pentru tip a se vedea Oliver Jr. 1984, 35–58; Pentru discuții asupra formei și răspândirii sale la Dunărea de Jos a se vedea și Chiriac 2017, 197–198.

⁴² Isings 1957, 48–49, tipul 34.

⁴³ Isings 1957, 48; Whitehouse 1997, 227; Price 1998, 73.

⁴⁴ Boțan 2019, 115–116.

la Durostorum/Ostrov – Ferma 4 și datate în sec. al II-lea d. Hr., date în care se încadrează și piesa de la Hoghiz⁴⁵.

Datorită largii răspândiri a acestui tip, este greu de precizat un areal de proveniență, mai mult ca sigur acestea fiind produse atât în atelierele orientale cât și în cele occidentale.

Tot din categoria paharelor sau cupelor folosite pentru băut mai fac parte și piesele nr. 2–4 din catalogul nostru (Cat. Nr. 2–4). Din păcate ele sunt prea fragmentare pentru a putea fi identificate cu precizie. Lucrate din sticlă incoloră, de bună calitate, acestea pot fi datate în linii mari, tot în secolul al II-lea d. Hr., atunci când preferința pentru sticla incoloră în detrimentul celei colorate, aduce o schimbare însemnată în ceea ce privește produsele industriei vitrice romane.

Un alt tip extrem de întâlnit în special în așezările militare de epoca romană este reprezentat de recipientele prismatice folosite pentru transportul sau depozitarea pe termen scurt a lichidelor, precum vinul sau uleiul de măsline⁴⁶. Multe dintre aceste vase erau marcate pe bază cu numele producătorului sau cu diverse modele și mărci de fabricant⁴⁷.

Recipientele prismatice se întâlnesc frecvent atât în castrele de pe limesul danubian⁴⁸ cât și în cele din Provincia Dacia, acolo unde au fost semnalate asemenea descoperiri la *Ulpia Traiana*⁴⁹, *Apulum*⁵⁰, *Napoca*⁵¹, *Potaissa*⁵², Bologa, Gherla⁵³ sau Ungra-Rupea 6⁵⁴.

Cele trei exeplore de la Hoghiz (Cat. Nr. 6–8) provin de la astfel de recipiente, fiind fabricate din sticlă de culoare verzui sau verde-albăstrui. Datorită faptului că și aceste vase au fost produse pe scară largă pentru o lungă perioadă de timp, în lipsa unui context arheologic clar, nu putem avansa o datare mai precisă. Cel mai probabil, ele se circumscriu perioadei de funcționare a castrului între sec. II–III d. Hr.

Exemplarul nr. 5 din catalogul nostru (Cat. Nr. 5) pare să provină de la un vas folosit pentru păstrarea diferitelor uleiuri arome și a unguentelor folosite în băile publice și anume *aryballos*-ul⁵⁵. Forma sa era inspirată din vesela ceramică grecească de perioadă clasică demonstrând prin longevitatea tipului,

⁴⁵ Boțan, Elefterescu 2018, 24.

⁴⁶ Isings 1957, 63–69, tip 50 a, b și 51 a, b; Charlesworth 1966, 26–40.

⁴⁷ A se vedea Foy, Nenna 2006.

⁴⁸ Boțan 2019, 116.

⁴⁹ Alicu *et alii* 1994, 122, nr. 896.

⁵⁰ Pánczél 2011, 175–187.

⁵¹ Bolindeț, Popescu 2012, 246.

⁵² Pánczél 2006, 514, nr. 2.

⁵³ Protase, Gudea, Ardevan 2008, 103–104, pl. LXXVII/2 și LXXIX/6.

⁵⁴ Boțan 2023 (sub tipar).

⁵⁵ Isings 1957, 78, tip 61.

popularitatea de care se bucura. De obicei era atașat la brâu printr-un lanț de bronz, acesta fiind astfel foarte practic și ușor de transportat⁵⁶. Acest tip a rămas în uz pentru o lungă perioadă de timp, atingând maxima popularitate în sec. II-III d. Hr. Pe *limes*-ul danubian asemenea piese sunt extrem de răspândite, fiind întâlnite la Noviodunum, Durostorum sau Novae, în diverse variante⁵⁷.

Piesele 9–11 fac parte din categoria sticlei de geam (Cat. Nr. 9–11) frecvent întâlnită în toate așezările romane, civile sau militare, începând cu primul secol al erei noastre. Descoperirea acestor fragmente în zona termelor întărește rolul acestor geamuri în încălzirea edificiilor folosite pentru băile publice. În acest sens, demonstrația a fost făcută de James Ring în 1996 într-un studiu extrem de bine documentat, care arăta că aceste ferestre de sticlă aveau rolul de a capta energia solară și de a încălzi astfel edificiile, mult mai eficient decât prin iluminarea directă⁵⁸.

În fine, ultima piesă din catalogul nostru (Cat. Nr. 12) este o mărgică poliedrică realizată din sticlă de culoarea chihlimbarului, de foarte bună calitate, aflată într-o stare de conservare bună. Cele mai bune analogii în ceea ce privește forma și coloritul se găsesc în necropola Sântana de Mureș de la Bârlad-Valea Seacă și se datează în sec. al IV-lea d. Hr.⁵⁹. Diferența este însă legată de materialul din care au fost confecționate, piesele de la Bârlad fiind fabricate din chihlimbar, în vreme ce mărgica de la Hoghiz este fabricată din sticlă care imită chihlimbarul. Cu toate acestea, propunem o datare similară și pentru piesa noastră, respectiv în sec. al IV-lea d. Hr., ținând cont și de buna reprezentare a ceramicii specifică acestei perioade, care, din observațiile noastre, are o bună reprezentare atât pe suprafața castrului cât și în zonele din exteriorul acestuia.

3. În loc de concluzii

Castrul roman de la Hoghiz (județul Brașov) reprezintă cel mai important castru roman auxiliar de pe frontiera de est a Provinciei Dacia, în perioada sa de funcționare fiind folosit de numeroase unități militare atestate pe materialul tegular descoperit aici.

În ceea ce privește materialul vitric provenind de la Hoghiz acesta nu a suscitât atenția cercetătorilor. Kurt Horedt, cel care a cercetat arheologic zona la începutul anilor '50 ai secolului trecut amintea doar câteva „fragmente de sticlă, printre care funduri, fragmente fațetate sau cu proeminențe”, ilustrând destul de precar un singur fragment.

⁵⁶ Lazar 2003, 172.

⁵⁷ A se vedea Boțan 2019, 117.

⁵⁸ A se vedea Ring 1996, 717–724, care demonstrează că amplasamentul ferestrelor pe partea de sud a băilor avea drept scop captarea energiei radiante.

⁵⁹ Mamalaucă 2005, Cat. Nr. 39, 78, 79, 103, 187.

Reluarea investigațiilor în zonă folosind în special metode non-invasive a dus la recuperarea unui număr de 13 fragmente de vase și obiecte de sticlă (12 fragmente de vase și o mărghică poliedrică din sticlă de culoare roșie) din zona băilor romane de la Hoghiz. Majoritatea pieselor identificabile aparțin fie vaselor de băut (între care se remarcă partea inferioară a unui pahar cu talpă de susținere evazată realizat din sticlă incoloră de bună calitate) fie vaselor de depozitare și transport, precum sticlele prismatice – o prezență comună în mediul militar. Descoperirea unor fragmente de geam în zona băilor poate sugera importanța practică a iluminatului și încălzirii unui asemenea edificiu. În fine, mărghica poliedrică realizată din sticlă de culoare roșu-închis își găsește bune analogii în mediul culturii Sântana de Mureș și poate fi astfel legată de o locuire mai târzie a zonei.

Cu toate că piesele prezentate succint în această studiu nu sunt extrem de numeroase sau de spectaculoase, considerăm că ele sunt importante pentru înțelegerea circulației și utilizării veselei de sticlă în mediul militar al provinciei Dacia.

Catalogul fragmentelor de sticlă

1. Fragment de pahar cu talpă evazată (Fig. 9/1, Fig. 10/1). Hoghiz 2023, *passim*. Hp = 3,5 cm; Diam. tălpii = 4,2 cm; G = 0,2 cm; Sticlă incoloră, semi-transparentă, de bună calitate. În registrul inferior, spre bază, este decorat cu o linie orizontală, incizată.
2. Fragment de pahar/cupă (Fig. 9/3, Fig. 10/3). Hoghiz 2023, *passim*. Hp = 1,5 cm; l = 2,7 cm; G = 0,15 cm; Sticlă incoloră, translucidă, de bună calitate. Se păstrează un fragment din buza rotunjită și șlefuită a vasului.
3. Fragment de pahar (Fig. 9/9, Fig. 10/9). Hoghiz 2023, *passim*. L = 4 cm; l = 2,1 cm; G = 0,3; Sticlă incoloră, transparentă, de bună calitate.
4. Fragmente de pahar/cupă (Fig. 9/2,4, Fig. 10/2,4). Hoghiz 2023, *passim*. 1. L = 3,3 cm; l = 1,6 cm; G = 0,2 cm; 2. L = 3,7 cm; l = 1,5 cm; G = 0,2 cm; Sticlă incoloră, translucidă, de bună calitate.
5. Fragment de *aryballos*? (Fig. 9/10, Fig. 10/10). Hoghiz 2023, *passim*. Hp = 1,6 cm; l = 2,5 cm; G = 0,25 cm; Sticlă albăstrui, translucidă, cu puține bule de aer în compoziție. Se păstrează un fragment din buza rotunjită și ușor evazată a vasului, precum și urma unei mici tortițe atașate sub buză.
6. Fragment de bază de recipient prismatic (Fig. 9/7, Fig. 10/7). Hoghiz 2023, *passim*. L = 3,3 cm; l = 2,3 cm; G = 0,4-0,5 cm; Sticlă de culoare ușor verzui, semi-transparentă, de bună calitate. Se păstrează un fragment din baza recipientului.
7. Fragment de bază de recipient prismatic (Fig. 9/6, Fig. 10/6). Hoghiz 2023, *passim*. L = 2,9 cm; l = 1,9 cm; G = 0,4 cm; Sticlă de culoare verde-albăstrui, semi-transparentă, de bună calitate. Se păstrează un fragment din baza recipientului.
8. Fragment de recipient prismatic (Fig. 9/8, Fig. 10/8). Hoghiz 2023, *passim*. L = 3,1 cm; l = 2,9 cm; G = 0,4 cm; Sticlă de culoare verde-albăstrui, translucidă, cu puține bule de aer în compoziție. Se păstrează un fragment din peretele recipientului.

9. Fragment de geam (Fig. 9/5, Fig. 10/5). Hoghiz 2023, *passim*. L = 3,6 cm; l = 1,1 cm; G = 0,1 cm; Sticlă ușor verzui, translucidă, de bună calitate.
10. Fragment de geam (Fig. 9/11, Fig. 10/11). Hoghiz 2023, *passim*. Hp = 5,5 cm; L = 7,4 cm; G = 0,3 cm; Sticlă verzui, translucidă, cu bule de aer în compoziție. Se păstrează un fragment de geam cu o margine rotunjită, pentru a fi fixată în ramă.
11. Fragment de geam (Fig. 9/12, Fig. 10/12). Hoghiz 2023, *passim*. L = 4,8 cm; l = 1,7 cm; G = 0,2 cm; Sticlă incoloră, translucidă, irizată, cu bule de aer în compoziție.
12. Mărgică poliedrică din sticlă (Fig. 9/13, Fig. 10/13). Hoghiz 2023, *passim*. L = 1,6 cm; l = 1,3 cm; Sticlă de culoare chihlimbar cu decorație fațetată. Pe mijloc este perforată.

Tabelul 1

Cat. Nr.	Coordonate GPS
1, 3, 5	45°58'41.7"N 25°16'31.8"E
2, 4	45°58'42.5"N 25°16'34.9"E
6	45°58'42.2"N 25°16'33.8"E
7	45°58'42.2"N 25°16'32.9"E
8, 9	45°58'41.5"N 25°16'32.5"E
10	45°58'42.5"N 25°16'33.2"E
11	45°58'42.0"N 25°16'31.8"E
12	45°58'41.7"N 25°16'32.6"E
13	45°58'45.3"N 25°16'41.6"E

BIBLIOGRAFIE

- Alicu *et alii* 1994,
D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmisegetusa*, BMN 9, Cluj-Napoca, 1994.
- Bakó 1975,
G. Bakó, *Numerus Illyricorum la Hoghiz*, în SCIV(A), 26, 1975, 1, 141–146.
- Bakó 1977,
G. Bakó, *O vexilație a legiunii XIII Gemina în sud-vestul Transilvaniei*, în SCIV(A), 28, 1977, 2, 195–208.
- Bolindeț, Popescu 2012,
V. Bolindeț, M.C. Popescu, *Roman remains discovered in the north-eastern area of Napoca – the rescue excavations at 29 Regele Ferdinand St.*, în ActaMN, 49/I, 2012, 229–282.
- Boțan 2019,
S.P. Boțan, *Glassware from the Lower Danubian Limes (1st–3rd centuries AD): A Brief Survey*, în L. Mihailescu-Birliba, ed., *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Roman Provinces*, Leuven, 2019, 107–137.

Boțan 2023,

S.P. Boțan, *Roman Glass Vessels from the „Pe Hill” castrum at Ungra-Rupea 6, Brașov county. 2022 campaign*, în *ArhMold*, XLVI, 2023 (sub tipar).

Boțan, Elefterescu 2018,

S.P. Boțan, D. Elefterescu, *Vase de sticlă de epocă romană descoperite la Durostorum/Ostrov – Ferma 4 (secolele I p. Chr – IV p. Chr.)*, Iași, 2018.

Charlesworth 1966,

D. Charlesworth, *Roman Square Bottles*, în *JGS*, 8, 1966, 26–40.

Dudău 2006,

O. Dudău, *Circulația monetară în caestrele de trupe auxiliare din provincia Dacia*, Timișoara, 2006.

Foy, Nenna 2006,

D. Foy, M.D. Nenna, *Corpus des signatures et marques sur verres antiques. II. Belgique, Luxembourg, Allemagne, Autriche, Suisse, Slovénie, Hongrie, Croatie, Espagne, Portugal, Maghreb, Grèce, Chypre, Turquie, mer Noire, Proche Orient, Egypte, Soudan, Cyrénaïque, France (addenda)*, Lyon, 2006.

Gridan 2016,

S. Gridan, *Proiectile de piatră care aparțin unui posibil castru roman recent identificat în sud-estul Transilvaniei (com. Ungra, jud. Brașov)*, în *ArheoVest*, IV, 2016, 363–382.

Gridan et alii 2017,

S. Gridan, P. Urdea, A. Hegyi, *Castrul de la Ungra, jud. Brașov. Cercetări multidisciplinare*, în *ArheoVest*, V/2, 2017, 2017, 851–883.

Gridan et alii 2018,

S. Gridan, A. Hegyi, R. Zăgreanu, *Castrul Ungra – Rupea 6 (jud. Brașov) – cercetări invazive – prezentare Simpozion Internațional Arheovest*, VI, Timișoara, 24.11.2018.

Gridan, Rățoi 2022,

S. Gridan, B. Rățoi, *Recente descoperiri paleolitice și de faună pleistocenă în sud-estul Transilvaniei. Țara Făgărașului – Comăna de Sus (jud. Brașov)*, în *ActaTF*, XI, 2022, 13–27.

Gudea, Pop 1975,

N. Gudea, I. I. Pop, *Castrul roman de la Râșnov. Săpăturile arheologice din anii 1973–1974 (Raport preliminar)*, în *Cumidava*, VIII, 1975, 54–64.

Honcu et alii 2022,

Ș. Honcu, S. Gridan, S. P. Boțan, R. Zăgreanu, D. Malaxa, D. Aparaschivei, L. Munteanu, A. Baltag, H. Pirău, B. Chiriloaie, I. Chirilă, M. Libiț, A. Cornea, A. Picior, S. Văcinschi,

Ungra, com. Ungra, jud. Brașov. Punct: Castrul roman și așzarea civilă. Pe Hill (Rupea 6/ Szászugra), în CCA, Campania 2022, 2023, 438–442.

Horedt *et alii* 1950,

K. Horedt, Șt. Ferenczi, N. Liu, V. Mirea, M. Rusu, *Pătrunderea și așezarea slavilor în Transilvania*, în SCIV(A), 1, 1950, 1, 123–130.

Horedt 1953,

K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ungra și Teiuș*, în MCA, I, 1953, 785–815.

Isings 1957,

C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen–Djakarta, 1957.

Király 1892,

P. Király, *Gyulafehérvár Története. Első kötet. Apulum. Gyulafehérvár az ó-korban*, Gyulafehérvár, 1892.

Király 1894,

P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894.

Lazar 2003,

I. Lazar, *The Roman Glass from Slovenia*, Ljubliana, 2003.

Mamalaucă 2005,

M. Mamalaucă, *Obiceiuri de port în aria culturii Sântana de Mureș. Obiecte de podoabă, amulete, accesorii de vestimentație și toaletă*, București, 2005.

Marcu 2011,

F. Marcu, *The construction of the Roman forts in Dacia*, în *Dacia* (N.S.), LV, 2011, 123–135.

Marcu 2018,

F. Marcu, *The Fort at Râșnov (Cumidava) and the Cohors Vindelicorum*, în AMN, 55/I, 2018, 205–226.

Matei-Popescu 2014,

F. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare pe limesul estic al Daciei. Stadiul problemei*, în *Angvstia*, 17–18, 2014, 205–216.

Matei-Popescu, Țentea 2016,

F. Matei-Popescu, O. Țentea, *The Eastern Frontier of Dacia. A Gazetteer of the Forts and Units*, în V. Bircă, ed., *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2016, 7–24.

Müller 1859,

F. Müller, *Römerspuren im Osten Siebenbürgens*, în *Mittheilungen der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, VI, Wien, 1859, 69–74.

Orbán 1868,

B. Orbán, *A Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Udvarhelyszék, Pest, 1868.

Pánczél 2006,

S. Pánczél, *Die Aufzeichnungen von István Teglás bezüglich der Römischer Glasgefäße und Fensterglasfragmente aus Turda und Siebenbürgen*, în C. Gaiu, C. Găzduc, eds., *Fontes historiae: studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița, 2006, 513–522.

Pánczél 2011,

S. Pánczél, *The Production of Prismatic Glass Bottles in Roman Apulum*, în *Marisia*, XXXI, 2011, 175–188.

Pop, Gudea 1975,

I. I. Pop, N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara (Făgăraș)*, în *Cumidava*, VIII, 1975, 41–54.

Popa, Ștefănescu 1980,

R. Popa, R. Ștefănescu, Șantierul arheologic Ungra, Jud. Brașov, în *MCA*, 14, Tulcea, 1980, 496–503.

Price 1998,

J. Price, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York, 1998.

Protase 1977,

D. Protase, *Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia*, în *Sargetia*, 13, 1977, 196–200.

Protase, Gudea, Ardevan 2008,

D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, *Din istoria militară a Daciei Romane. Castrul roman Gherla*, Timișoara, 2008.

Ring 1996,

J.W. Ring, *Windows, Baths and Solar Energy in the Roman Empire*, în *AJA*, 100, 1996, nr. 4, 717–724.

Țentea, Popa 2017,

O. Țentea, A. Popa, *Castrul și băile romane de la Hoghiz – rezultatele recente ale prospecțiunilor geofizice*, în *CA*, XXIV, 2017, 135–141.

Țentea et alii 2021,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, V. Călina, *Frontiera romană din Dacia Inferior. O trecere în revistă și o actualizare. 1.*, în *CA*, 28.1, 2021, 9–90.

Țentea et alii 2021,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, V. Călina, *From Dacian Hillforts to Roman Forts: Making of the Roman Frontier on Mid-Olt River Valley*, în *SAA*, 27/2, 2021, 298–323.

Vass 1863,

J. Vass, *Erdély. A rómaiak alatt*, Kolozsvár, 1863.

Vaschide 1903,

V. Vaschide, *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris, 1903.

Zăgreanu et alii 2022,

R. Zăgreanu, S. Gridan, A. Hegiy, *Castrul roman de la Ungra (jud. Brașov)*, în *Limes*, 12, 2022, 30–32.

Whitehouse 1997,

D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, vol. I, Corning, New-York, 1997.

GLASSWARE FRAGMENTS AND BEADS FROM THE BATHS AREA OF THE ROMAN CASTRUM AT HOGHIZ (BRAȘOV COUNTY)

Abstract

The auxiliary Roman castrum of Hoghiz (Brașov county) has stirred the interest of researchers and antiquities enthusiasts since the mid-18th century, being represented in cartographic sources of the period as *Alte Schloßs Rudera* or *Pons Vetus*. Over time, based on the analysis of tegular material, it is believed that *Ala I Asturum*, *Cohors III Gallorum*, *Numerus Illyricorum* and troops from *Legio XIII Gemina* were stationed here, making it the most important auxiliary castrum in Eastern Dacia. During surface investigations in 2023, 12 fragments of glass vessels were recovered from the area of the Roman baths adjacent to the castrum. They belong mainly to beakers and cups, prismatic bottles or window panes, as well as a dark-red faceted bead. By analogy, the identified fragments can be dated to the 2nd century AD while the bead is specific to the 4th century AD with good similarities in the area of the Sântana de Mureș – Cerneahov culture.

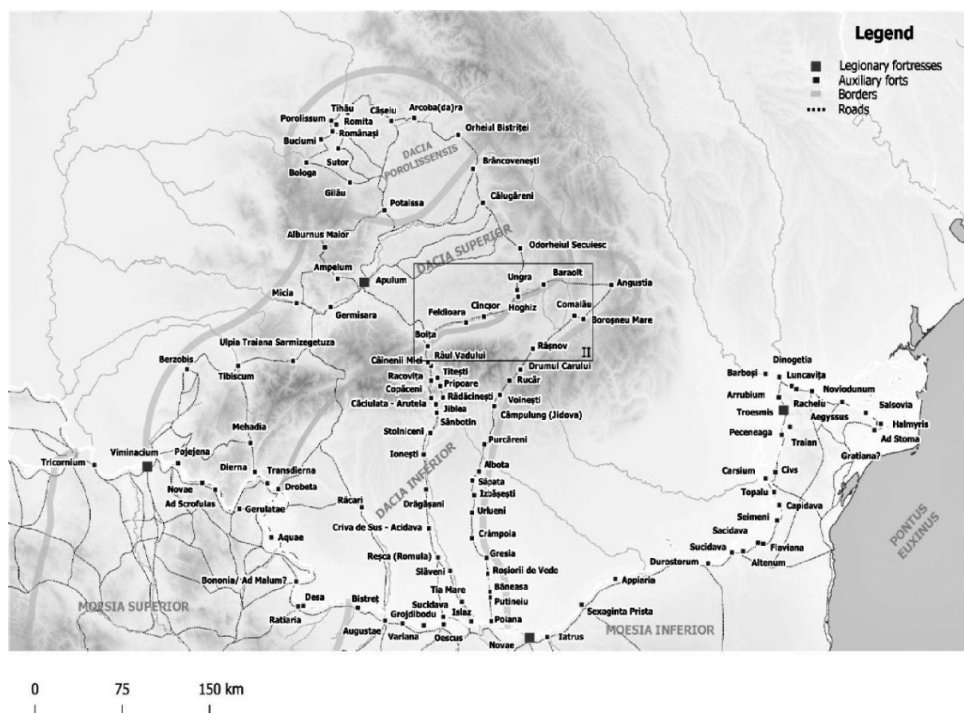

Fig. 1. Harta provinciei romane Dacia, cu marcarea zonei de sud-est a Transilvaniei căreia îi aparține castrul roman de la Hoghiz (după Țentea *et alii*, 2022). / The map of the Roman province Dacia, with location of South-Eastern Transylvania to which the Roman castrum Hoghiz belongs (according to Țentea *et alii*, 2022⁶⁰).

⁶⁰ Țentea *et alii*, 2021a, 315, Pl. I.

Fig. 2. Ruinele castrului roman de la Hoghiz – sec. al XVIII-lea. / The ruins of the Roman castrum Hoghiz – the 18th century.⁶¹.

Fig. 3. Ruinele castrului roman de la Hoghiz, denumit în a doua jumătate a sec. al XIX-lea (1869–1870) „der Rö[mische – n.n.] Burg Pons Vetus”. / The ruins of the Roman castrum – called „der Rö[mische – n.n.] Burg Pons Vetus”, during the 19th century second half⁶².

⁶¹ First military survey of the Habsburg Empire (1769–1773). On-line: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=2807859.3800207307%2C5774585.548438346%2C2819926.875861253%2C5778684.484080138>

⁶² Second military survey of the Habsburg Empire (1869–1870). On-line: <https://maps.>

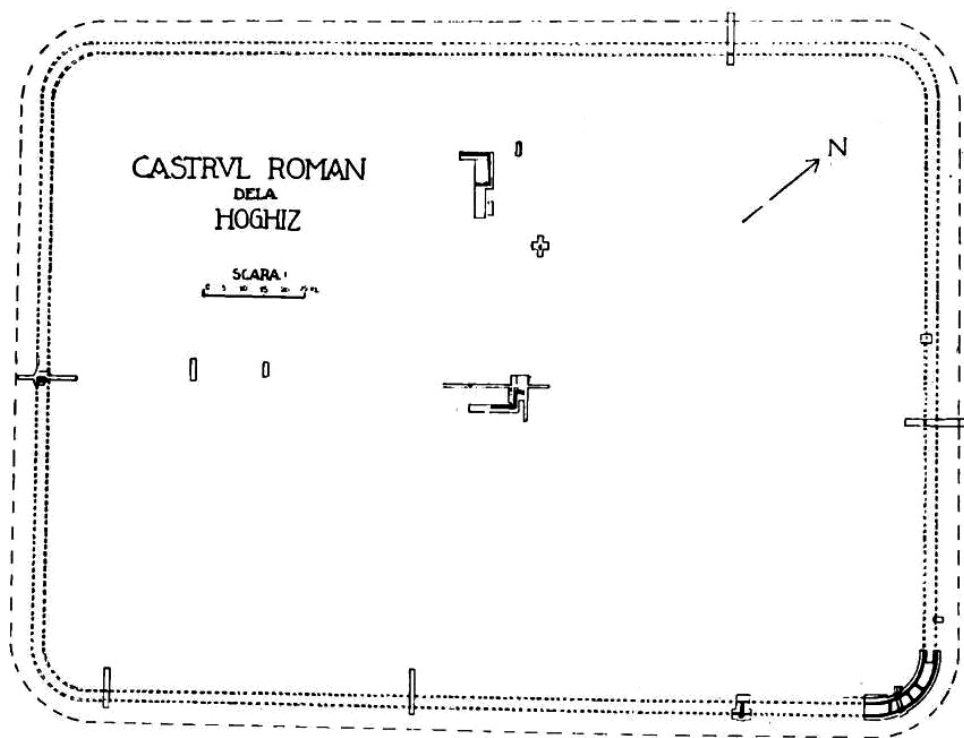

Fig. 4. Planul castrului de la Hoghiz, în urma cercetărilor arheologice din anul 1949 (după Horedt *et alii*, 1950). / The plan of the Roman castrum Hoghiz after the archaeological investigations from 1949 (according to Horedt *et alii*, 1950)⁶³.

arcanum.com/ro/map/europe-19century-secondsurvey/embed/?bbox=2810315.4694328317%2C5775969.241938755%2C2816349.2173530925%2C5778037.819016723&layers=158%2C164

⁶³ Horedt *et alii*, 1950, 125.

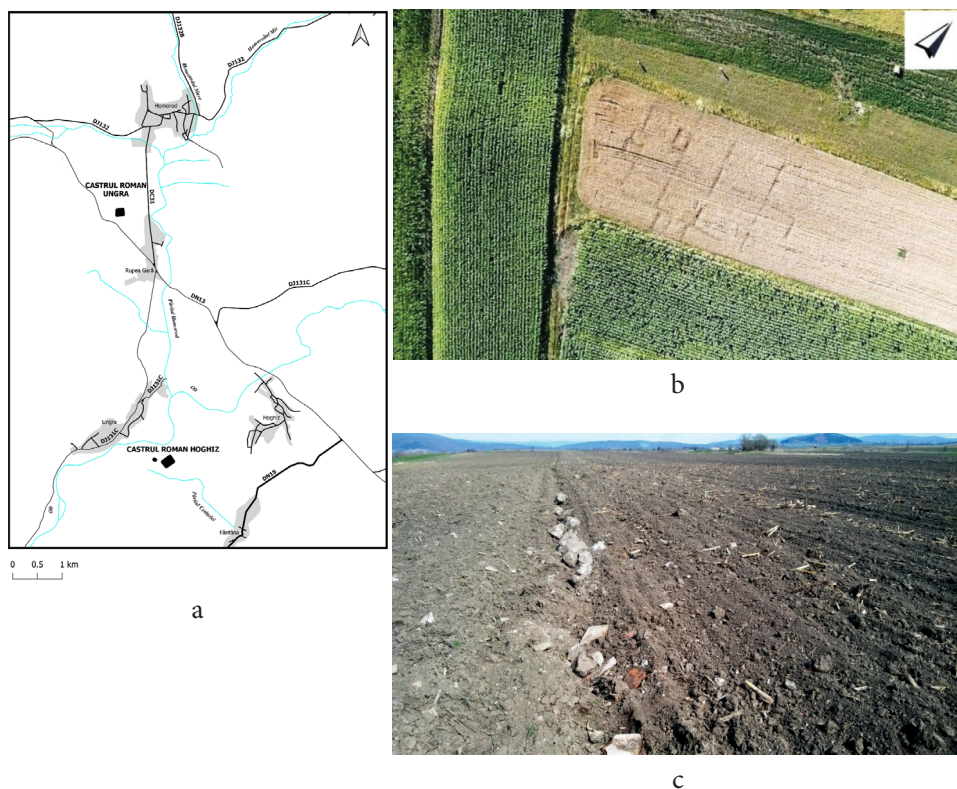

Fig. 5. a. Amplasarea castrului roman de la Hoghiz și Ungra (Rupea 6), și a băilor romane de la Hoghiz, situate la vest de castru (după Țentea *et alii*, 2021⁶⁴); b. Amprenta băilor romane de la Hoghiz, vizibilă pe suprafața agricolă cultivată care suprapune ruinele (foto R. Zăgreanu, 2022); c. Zona băilor romane – vedere spre nord-est (foto S. Gridan). / a. Location of the castra of Hoghiz and Ungra (Rupea 6) and of the Roman bath on the Western part of the castrum Hoghiz (according to Țentea *et alii*, 2021); b. The stamp of the Roman bath at Hoghiz, visible on the cultivated area that supposes the ruins (photo R. Zăgreanu, 2022); c. The Roman bath area – toward North-East (photo S. Gridan).

⁶⁴ Țentea *et alii*, 2021a, 317, Fig. 1.

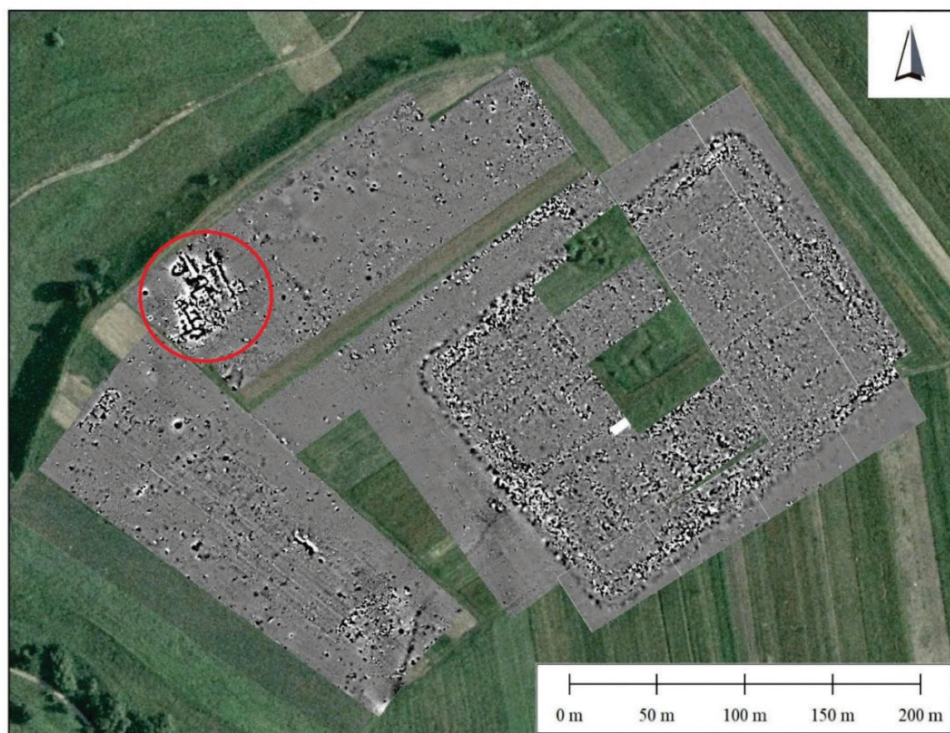

Fig. 6. Planul prospecțiunilor geofizice din castrul și așezarea civilă a castrului (prospecțiuni efectuate la vest și nord-vest de castru în anii 2016 și 2017) (după Țentea, Popa, 2017). / The plan of the geophysical research in the castrum and civil settlement (made on the West and North-Western areas of the castrum, in 2016 and 2017)⁶⁵.

⁶⁵ Țentea, Popa, 2017, 140. Fig. 5.

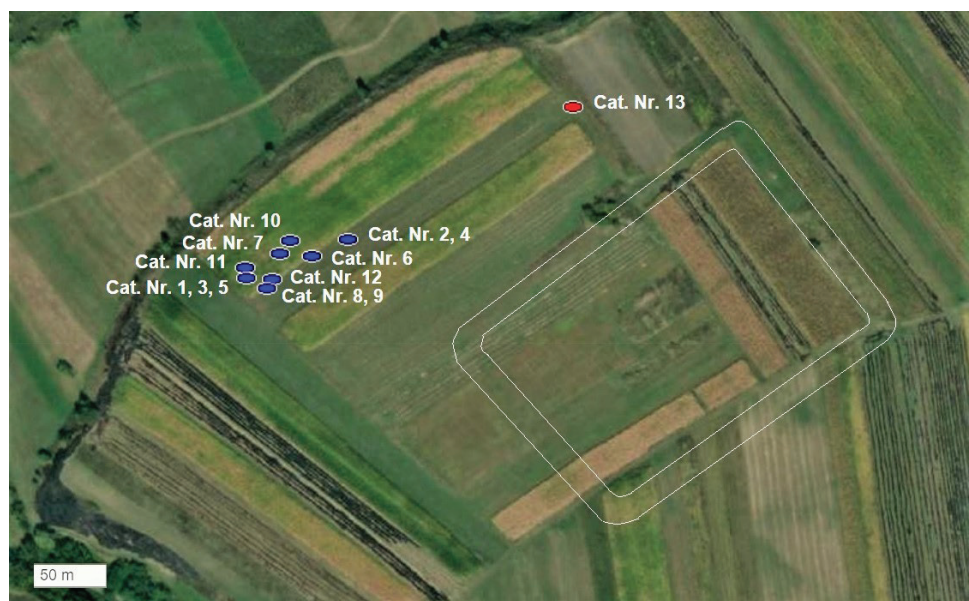

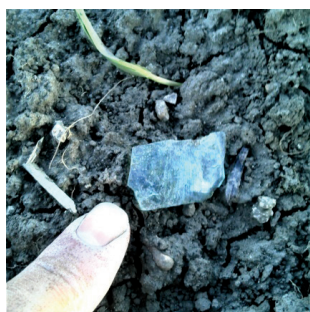
Fig. 7. Poziția fragmentelor de sticlă în raport cu castrul de la Hoghiz – zona băilor romane. / Location of the fragments of glass in relation to the castrum of Hoghiz – Roman bath.

Cat. Nr. 1, 3

Cat. Nr. 2, 4

Cat. Nr. 6

Cat. Nr. 7

Cat. Nr. 8

Cat. Nr. 10

Cat. Nr. 11

Cat. Nr. 12

Cat. Nr. 13

Fig. 8. Fragmente de sticlă și mărgauna de sticlă, in situ (foto S. Gridan).
/ Fragments of glass and the glass bead in situ (photo S. Gridan).

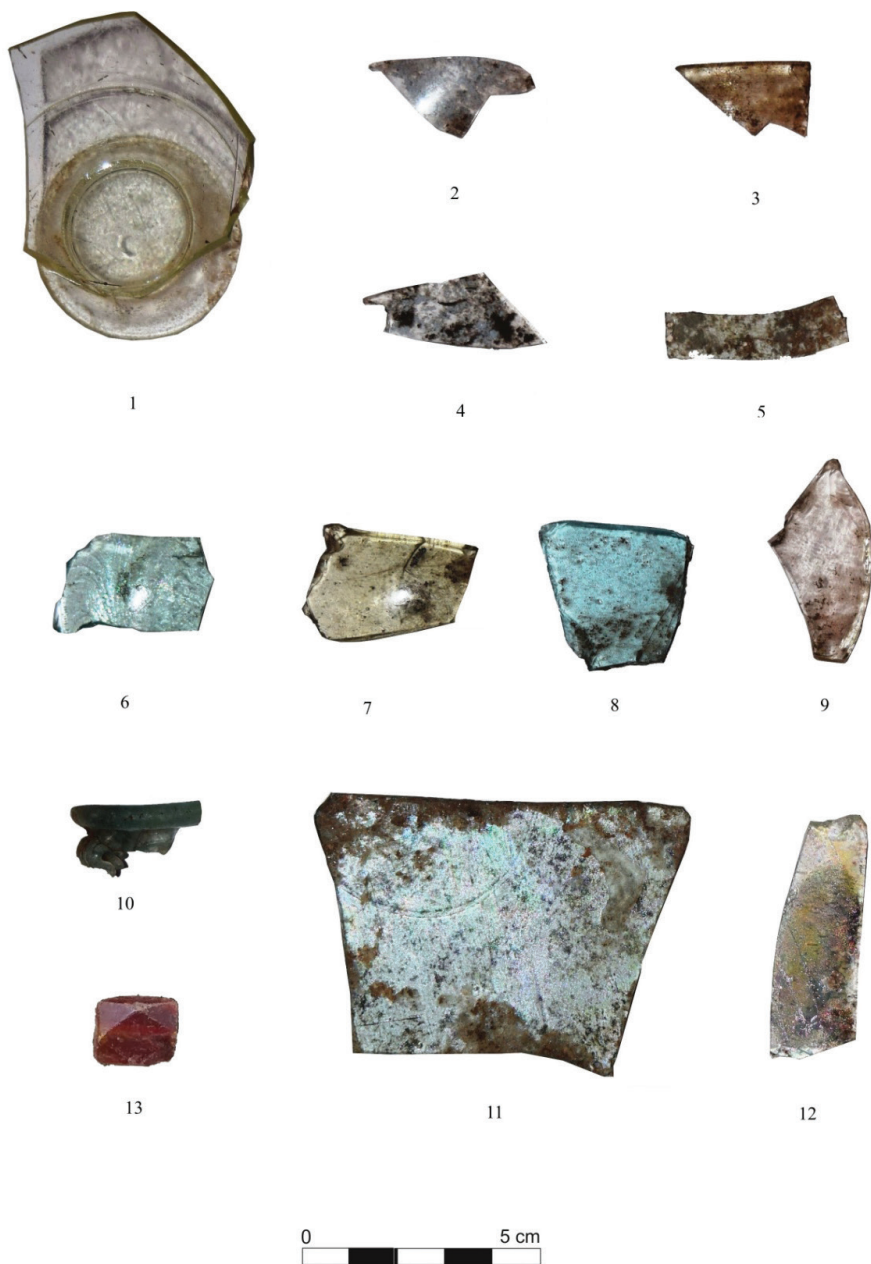

Fig. 9. Fragmente de vase și podoabe de sticlă descoperite la Hoghiz (foto S. P. Boțan).
/ Fragments of glass vessels and beads found out at Hoghiz (photo S. P. Boțan).

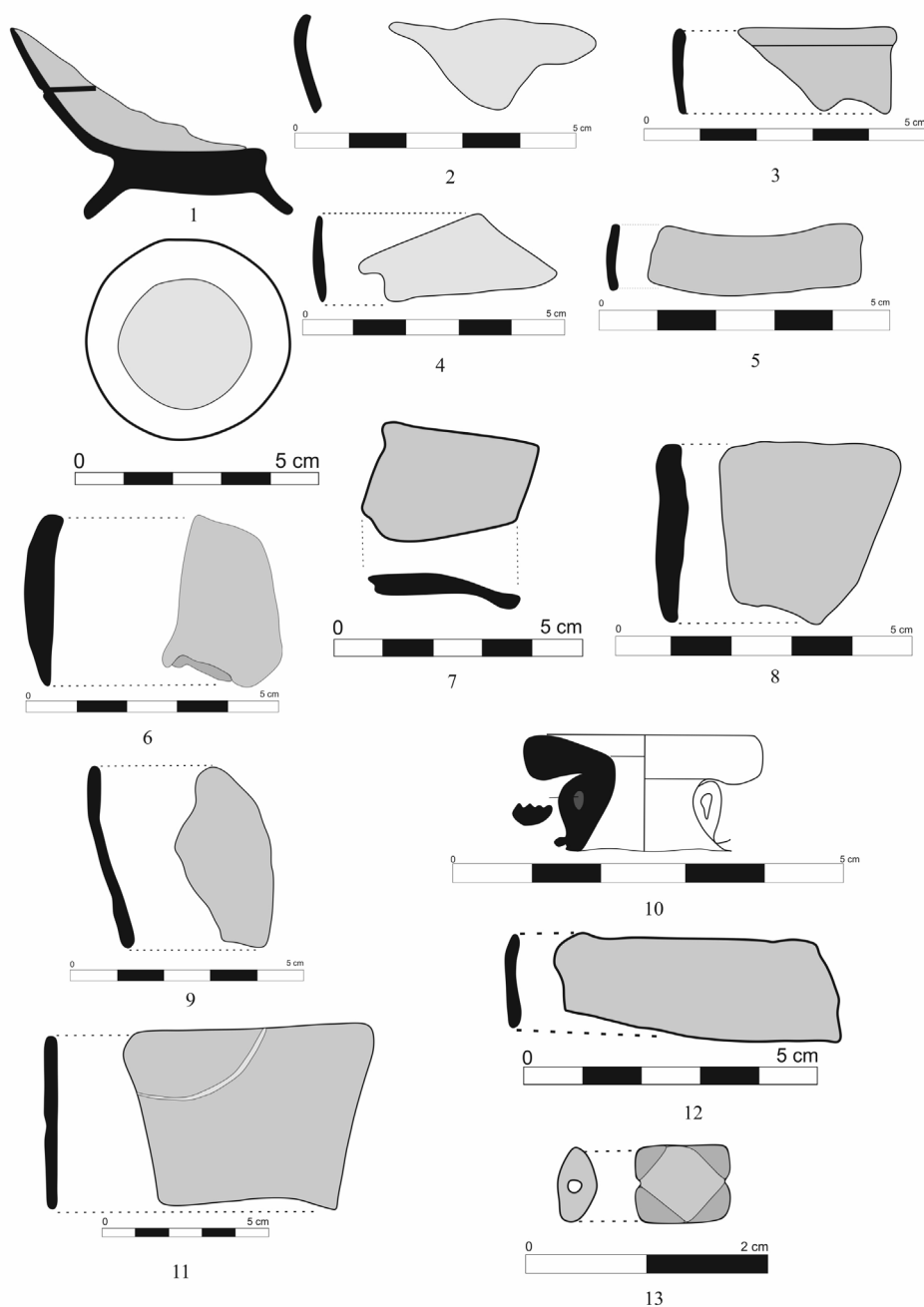

Fig. 10. Fragmente de vase și podoabe de sticlă descoperite la Hoghiz (desene Șt. Honcu). / Fragments of glass vessels and beads found out at Hoghiz (drawings Șt. Honcu).

CU PRIVIRE LA „IARCUL” DE LA CICIR – COMUNA VLADIMIRESCU, JUDEȚUL ARAD

*Eugen D. Pădurean**

Cuvinte cheie: Iarc, Cicir, șanț de apărare, Evul Mediu

Keywords: Iarc, Cicir, defensive ditch, Middle Age

1. Introducere

În peisajul câmpiei tabulare a Aradului, apar sporadic și elemente ale unui relief antropic. Este vorba despre forme de relief pozitive respectiv tumuli sau forme de relief de excavație, șanțuri însoțite de valuri de pământ. Numărul tumulilor în județul Arad este foarte mare iar o inventariere a lor nu știm să se fi făcut. În al doilea caz avem sistemul de valuri însoțite de șanțuri care pornesc de la Dunăre, străbat Banatul, Bihorul, îndreptându-se spre nord-vest. Asupra lor nu vom insista acum, întrucât pregătim un substanțial studiu legat de cartarea lor mai exactă, rolul lor, atribuirea și perioada de construcție. Un obiectiv interesant, demn de un studiu îl constituie un microrelief excavat, existent lângă satul Cicir comuna Vladimirescu, județul Arad, un canal denumit popular „Iarcul”¹. Unele referiri legate de acest obiectiv le-am făcut cu o altă ocazie².

2. Localizare

Obiectivul în discuție se află la est de satul Cicir, paralel cu liziera de est și cimitirul satului. Este vizibil clar pornind de pe terasa a doua a râului Mureș (izlazul satului) se îndreaptă spre nord întrerupt fiind în prezent de șoseaua E 86, spre gara CFR – Cicir. Canalul dispare devenind tangent la bucla unui curs secundar al Mureșului curs care într-o perioadă greu de precizat s-a desprins din râu la vest de localitatea Păuliș până la nord-est de satul Cicir unde face o buclă revenind la cursul Mureșului la est de localitatea Sâmbăteni (Fig. 1).

* Colaborator extern al Complexului Muzeal Arad, e-mail: padurean.eugen@yahoo.com

¹ Răuț, Bozu 1977, 140. Termenul este de origine slavă iarûkû = șanț.

² Pădurean 2020, 278.

3. Dimensiuni

Canalul are o lungime totală de 1622 m, o lățime de 23 m și în prezent o adâncime de 2- 3,5 m. Deosebim două sectoare: A – de la buza izlazului actual în sud (punctul „Movila lui Nicoli”) până la traversarea șoselei E 68 (690 m) și B – de la șosea până la bucla brațului secundar al Mureșului (932 m). Starea de conservare a celor două sectoare de canal diferă, sectorul B este mai bine conservat (Fig. 1). Legat de construcția acestui canal, facem precizarea că nu putem susține că pământul rezultat din săpătură a fost aruncat numai pe o latură, rezultând un val de pământ pentru apărare. Se pare că a fost aruncat de o parte și alta, ceva mai mult în partea de est.

4. Discuții

Dacă funcția acestei construcții era una clară – un canal prin care se scurgea apa, se ridică alte întrebări la care nu s-a răspuns: când s-a realizat, cu ce scop, cine l-a construit? Răspunsul nu este unul simplu!

a) La întrebarea cu ce scop a fost construit canalul, s-ar putea răspunde că el folosea la scurgerea apei în râul Mureș, apă provenind din zona ocupată cândva de fostul curs secundar al Mureșului, zona devenită mlaștină, situată în partea de nord-est a satului Cicir. Prin desecarea suprafeței mlăștinoasă, s-ar fi obținut o apreciazabilă suprafață cu teren arabil. În ceea ce privește perioada de construire, este dificil de precizat. În orice caz, înainte de acțiunea de regularizare a cursului Mureșului, acțiune inițiată de Imperiul Habsburgic, la mijlocul secolului al XIX-lea³. În acest caz, brațul secundar al Mureșului de la nord-est de satul Cicir era colmatat și supus procesului de înmlăștinire. Probabil perioada de construcție se poate lega de Evul Mediu iar realizarea trebuie pusă pe seama populației aservite la inițiativa proprietarilor feudali interesați să câștige noi suprafețe arabile. Din păcate nu dispunem de nici un document scris legat de evenimentul în discuție.

b) O altă explicație a construirii canalului „Iarcul” ar fi prevenirea erodării malului drept al râului Mureș protejând o posibilă așezare, recte Cicirul. Satul Cicir este atestat documentar în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea (1296) fiind situat în acea perioadă pe malul stâng al râului Mureș, undeva la nord de mănăstirea Bizere (lângă satul Frumușeni)⁴. Datorită cursului capricios al râului Mureș, al revărsărilor, satul a cunoscut probabil mai multe „halte” deplasându-se spre nord. Ultima locație pe malul stâng al râului a fost înainte de mutarea pe malul drept, lângă actualul ocol silvic Cicir, în pădure unde sunt semnalate

³ Demșea, Zănescu 1971, 213, 232.

⁴ Roz, Kovach 1977, 85.

substrucțiile unei biserici dar și topicul „La bisericuță”⁵. Mai există în prezent și alte detalii de planimetrie care indică construcții legate de locația vechiului Cicir (Fig. 1). Nu dispunem de date mai exacte legate de mutarea satului pe malul drept al Mureșului întâmplată cel târziu în primul deceniu al secolului al XVIII-lea. Cunoaștem cu aproximație prima locație a satului pe malul drept, datorate tradiției păstrate. S-ar fi găsit la cca. 800 m sud de actuala E68, nu departe de râu, zonă mai înaltă dar supusă eroziunii continue, ceea ce determină o nouă mutare mai spre nord, pe capătul de sud al actualului izlaz, în zona capătului de sud al „Iarcului” (Movila lui Nicoli)⁶. Canalul putea fi construit în perioada dintre prima mutare pe malul drept al Mureșului și cea de-a doua poziție, poate deceniul doi al secolului al XVIII-lea, rolul lui fiind diminuarea efectului devastator al revărsărilor. În orice caz, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, deceniu nouă, satul se găsea parțial peste capătul sudic al canalului, dovedind că la acea dată (1782–1786), el nu mai funcționa (Fig. 3). Eroziunea Mureșului va continua astfel că și cea de-a doua poziție a satului va fi afectată. Pe la anul 1830, satul va fi mutat definitiv, mai spre nord, pe terasa mai sigură unde se găsește și-n prezent.

c) O altă ipoteză legată de construirea canalului „Iarcul” care merită a fi luată în seamă, se referă la posibilitatea ca acel canal să scurteze drumul spre albia râului Mureș. Să ne explicăm. Într-o perioadă îndepărtată, să zicem începând cu epoca romană, exista acel braț secundar care se desprindea din râu după defileul de la Lipova la vest de localitatea Păuliș, străbătând Câmpia Aradului până la nord-est de satul Cicir. Aici, făcând o buclă se întorcea și se vărsa în râu nu foarte departe de locul pe unde s-a desprins din curs (la est de localitatea Sâmbăteni). Atât pe cursul râului cât și pe brațul secundar se naviga cu diverse ambarcațiuni (mici vase cu pânze de dimensiuni reduse, bărci, plute). Unele aveau rol militar dar preponderentă era funcția economică. Se pare că locul de desfășurare a mărfurilor pentru populația din Câmpia Aradului era tocmai segmentul acela de canal – „Iarcul” întrucât pe malul vestic (Fig. 1–3) a lui a fost descoperită o structură dreptunghiulară din piatră ecarisată, un fel de platformă interpretată de noi ca un posibil debarcader pentru acostarea navigatorilor și comercializarea mărfurilor⁷. O structură de pământ (110 m × 110 m) apare la capătul de nord al canalului, vizibilă pe ridicările topografice austriece de secol XVIII și XIX (Francisco-Josephinische Landesaufnahme –1869) (Fig. 2–3). Utilizarea „Iarcului” ca modalitate de a scurta drumul între brațul secundar și cursul Mureșului putea fi realizată inclusiv în perioada romană când valea

⁵ Informație verbală (1981) de la cetățeanul Dimitrie Opreți – bunicul autorului.

⁶ Informație verbală (1980) de la cetățeanul Dimitrie Opreți.

⁷ Informație de la locuitorii satului Cicir (1970), unii folosind piatra scoasă la fundația caselor.

Mureșului era atent supravegheată și controlată de către Imperiul Roman⁸. Semnificativă este descoperirea de epocă romană de la Arad-Vladimirescu (Canton CFR)⁹. Canalul în discuție, pe lângă faptul că poseda debarcadere care erau puncte de desfacere a mărfurilor romane pentru dacii liberi și triburile sarmate ale iazigilor din Câmpia Aradului de la nord de râul Mureș, mai ales plin cu apă, putea fi un obstacol eficient în fața penetrării dinspre vest spre centrul Provinciei a unui real inamic. Nivelul II (sec. II-III p. Chr.) al așezării dacice de la Cicir-*Gropi* nu pare a fi întâmplătoare ea fiind legată probabil de prezența „Iarcului”¹⁰. Chiar și-n Evul Mediu canalul în discuție putea avea același rol, favorizând circulația cu plute și ambarcațiuni cu sare adusă din centrul Transilvaniei¹¹. În fine, puțin probabil dar nu cu totul exclus, canalul în discuție am putea să-l socotim un „canal al morilor”. Un argument ar fi faptul că în prima jumătate a secolului al XIX-lea, sigiliul satului Cicir era o roată de moară plutitoare¹². Avem rezerve întrucât apa care ar fi circulat prin acel canal trebuia să întrunească niște condiții (viteză de curgere, volum). Locuitorii satului Cicir foloseau morile plutitoare dar ele funcționau pe râul Mureș până după al doilea război mondial.

5. Concluzii

La capătul prezentării acestui important obiectiv „Iarcul”, intrând în sfera unor ipoteze necesare, putem concluziona că dintre ipoteze, din punctul nostru de vedere, două par mai credibile: a) Canalul a fost construit în scopul desecării zonei brațului secundar al Mureșului, obținându-se noi terenuri arabile. El a fost folosit o perioadă limitată, până la scurgerea apei în râu. Pedologul Florin Ursuleac (Arad, 1978) afirma pe baza unui profil al fundului de canal că „aici apa a curs foarte puțin timp”. b) Canalul a fost construit cu scopul de a oferi posibilitate ambarcațiunilor ajunse la bucla brațului secundar al râului Mureș la nord-est de satul Cicir să treacă prin acel canal pe cursul râului fără a fi nevoiși să se întoarcă cca. 4 km. Momentul construirii canalului e dificil de precizat (Epoca romană sau Evul Mediu). Din păcate, până-n prezent, nu dispunem de nici o referire scrisă în legătură cu data și scopul construirii acestui –în aparență banal canal. Fără îndoială realizarea lui s-a obținut prin efortul apreciabil al unei comunități dependente sau cu „mână militară”. Prezentarea datelor legate de această modestă contribuție, ni se pare o mână întinsă cercetătorului dornic să realizeze o monografie a localității Cicir.

⁸ Timoc 2003, 57–58; Timoc 2006, 213–218 .

⁹ Pădurean 2007, 148–159 .

¹⁰ Crișan, Pădurean, Hügel 1999, 53–54 .

¹¹ Glück 1980, 110–112 .

¹² Marki 1895, 867; Mureșan, Popovici 2009, 56.

BIBLIOGRAFIE

- Demșea, Zănescu 1972,
D. Demșea, N. Zănescu, *Morile plutitoare pe Mureș în județul Arad*, în *Tibiscus*, II, 1972, 213–232.
- Glück 1980,
E. Glück, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, 101–150.
- Márki 1895,
S. Márki, *Arad vármegye és Arad szabad kiraly város története*, II, Arad, 1895, 867.
- Mureșan, Popovici 2009,
A. Mureșan, I. Popovici, *Sigilii sătești și comunale din comitatul Arad și împrejurimi (sec. XVII-XIX)*, Arad, 2009, 56.
- Pădurean 2007,
E. D. Pădurean, *Monumentul funerar roman de la Arad – Vladimirescu (Canton CFR)*, în *Istoricul Liviu Mărgăritan la a 70-a aniversare*, Arad, 2007, 148–159.
- Pădurean 2020,
E. D. Pădurean, *Cu privire la zona defileului Mureșului și împrejurimi în epoca romană*, în *ArheoVest*, VIII/1, 2020, 259–281.
- Răuț, Bozu, Petrovsky 1977,
O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovsky, *Drumurile romane în Banat*, în *Banatica*, 4, 1977, 135–139.
- Rep. Arh. Ar. 1999,
Repertoriul arheologic al Mureșului inferior: județul Arad, BHAB, ed. P. Hügel, Timișoara, 1999.
- Timoc 2003,
C. Timoc, *Despre navigația fluvială pe Mureș în epoca romană*, în *Studii de Istorie*, I, 2003, 57–58.
- Timoc 2006,
C. Timoc, *Contribuții la navigația fluvială pe Mureș în secolele II-IV p.Chr. și portul de la Apulum*, în *Apulum*, XLIII/1, 2006, 213 – 218.

ON THE „IARC” AT CICIR – VLADIMIRESCU ADMINISTRATIVE UNIT, ARAD COUNTY

Abstract

The author brings into discussion an aspect of an anthropic intervention on the relief resulting a relief of excavation. Namely, he presents a large canal of 1,622 m length, 23 m width, and 2 – 3.5 m depth today. It began from the south-eastern part of the village of Cicir, from the village common near by the Mureş River, from the place named „Movila lui Nicoli” [Nicoli’s Hillock]; after a rectilineal way, it went to north-east falling down in the curvature of an old branch of the Mureş River. That one came from the western area of the localities of Păuliş and Ghioroc, toward the west, with a loop at the north-west of Cicir to stream away to the main river by the east part of the village pf Sâmbăteni. On the basis of actual data and reasons the author tries to give an answer to some quesions concerning the period it was digged, the aim it was digged for, and the people who ordered such a large work known as „Iarc” in the local speech (a word of a Slavic origin = ditch). He excludes the ditch setting during the Hapsburgs’ period of the Mureş River regularizing (the first half of the 19th century). Some opinions on the aim are emitted. The first one should be related to a process of draining of swampy terrains given the presence of a minor branch of the Mureş, probably during the Middle Age. Another explanation is related to the possibility that the canal should have been set for navigation of small ships, from the loop directly to the Mureş without coming back. It seems that there were some points-of-sale for goods transported by rafts (?), namely some stone-worked landing places. Another function may be related to the distructive effect on the Mureş bank, the canal setting having directed the flow to another area – namely the minor branch at the north-eastern part of Cicir. Less probably but not excluded, the canal could have been one for the floating mills if taking into consideration that the wheal of such a mill was the seal of the village of Cicir (1837). The archaeological repertory of the village might favorably puts in light the problems that objective raises.

Fig. 1. Cicir. Săgeata indică A-B, traseul „Iarului”. C – poziția fortificației de pământ. D – locul debarcaderului din piatră. / Cicir. The arrow shows A-B, the tract of the „Iarc”. C – location of the ground fortification. D – location of the landing place.

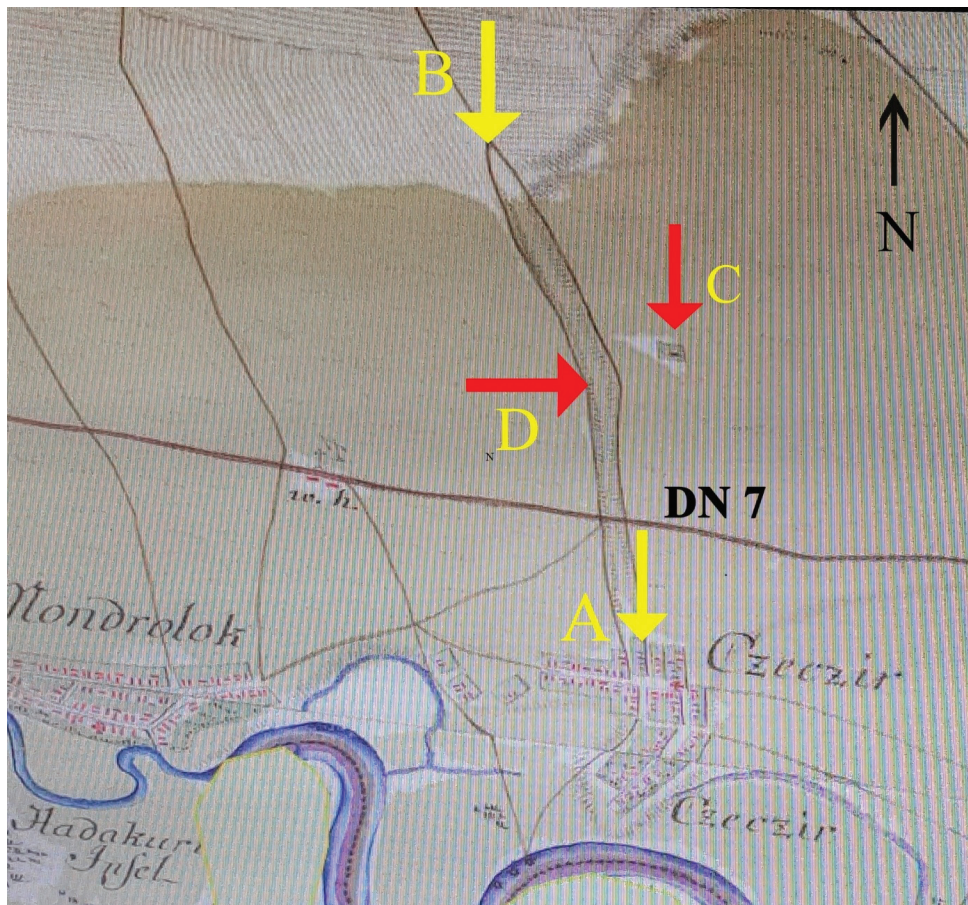

Fig. 2. Cicir. Harta iosefină (1782–1786). A-B, limita canalului. C – poziția fortificației de pământ. D – locul descoperirii debarcaderului (?) de piatră. / Cicir. Josephinian Land Survey (1782 – 1786). A-B, the canal limit. C – location of the ground fortification. D – location where the stone-worked landing place (?) was identified.

Fig. 3. Cicir. Harta Francisco-Josephinische Landesaufnahme (1869–1887). A-B – traseul Iarcului. C – fortificația de pământ. D – locul de descoperire a debarcaderului de piatră. E – satul Cicir. F – bucla brațului secundar al Mureșului, colmatat. / Cicir. Francisco-Josephinische Landesaufnahme map (1869–1887). A-B – the Iarc tract. C – the ground fortification. D – location of the stone worked landing place discovering. E – the village of Cicir. F – the loop of the Mureș River minor silted branch.

Fig. 4. Cicir. Sigiliul satului Cicir (1837). Sigiliu rotund. În câmpul sigilar, o roată de moară cu palete. Pe margini două ramuri care se unesc în partea inferioară. În exergă, între două cercuri liniare s-a scris legenda cu majuscule în limba maghiară CSICSER HELYSEËG PECSËTJE 1837. Semnificația: roata de moară semnifică practicarea morăritului, în localitate existau mori plutitoare. / Cicir. The seal of the village of Cicir (1837). Round seal. A mill wheel with palletes in the seal filed. Two lateral branches joining down the low level. The Magyar written legend in the exergue: CSICSER HELYSEËG PECSËTJE 1837. Meaning: the mill wheel means milling practice, there were floating mills at Cicir.

Fig. 5. Cicir – pădure. Canton silvic. Imagine satelitară Google Earth, 4/2020. 1 – canton silvic. 2 – imaginea substrucțiilor fostei biserici a satului Cicir (sec. XVII?). 3 – alte structuri ale fostului sat, contemporane cu edificiul religios. / Cicir – forest. A forestry station. Satelitary image Google Earth, 4/ 2020. 1 – a forestry canton. 2 – image of the fondation of the former church of the village (17th century?). 3 – other structures of the former village, contemporary with the church.

MODĂ, STATUT SOCIAL SAU ATRIBUT ETNIC. INELE PENTRU DEGET DIN SECOLELE VII-VIII DESCOPERITE PE TERITORIUL TRANSILVANIEI

Călin Cosma*

Cuvinte cheie: inele de deget, Transilvania, Evul mediu timpuriu, cimitire, modă, statut social, atribut etnic

Keywords: Finger-Rings, Transylvania, Early Middle ages, cemeteries, fashion, social status, or ethnic attribute

În literatura de specialitate din Transilvania axată pe studierea Evului Mediu timpuriu, nu există un studiu care să fi catalogat și analizat inelele pentru deget descoperite în Podișul Transilvaniei. Din acest motiv, actualul studiu își propune să umple un gol în cercetarea podoabelor, în cazul de față inelele de deget, utilizate de către comunitățile umane care au locuit în Transilvania în secolele VII-VIII.

Tipul de sit arheologic în care au fost descoperite inelele

Inelele pentru deget din secolele VII-VIII descoperite pe teritoriul Transilvaniei au fost descoperite numai în cimitire, atât în cele de înhumăție, cât și în cele birituale. Cimitirele de înhumăție din care provin inele de deget sunt cele de la Gâmbaș/Cetățuie sau Cimitirul reformat/în continuare Gâmbaș¹, Sâncrai² și Teiuș³. La nivelul cimitirelor birituale, inele de deget au fost găsite în necropolele de la Bratei⁴ și Sibiu/Gușterița⁵.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12-14, e-mail: cosma2165@yahoo.com

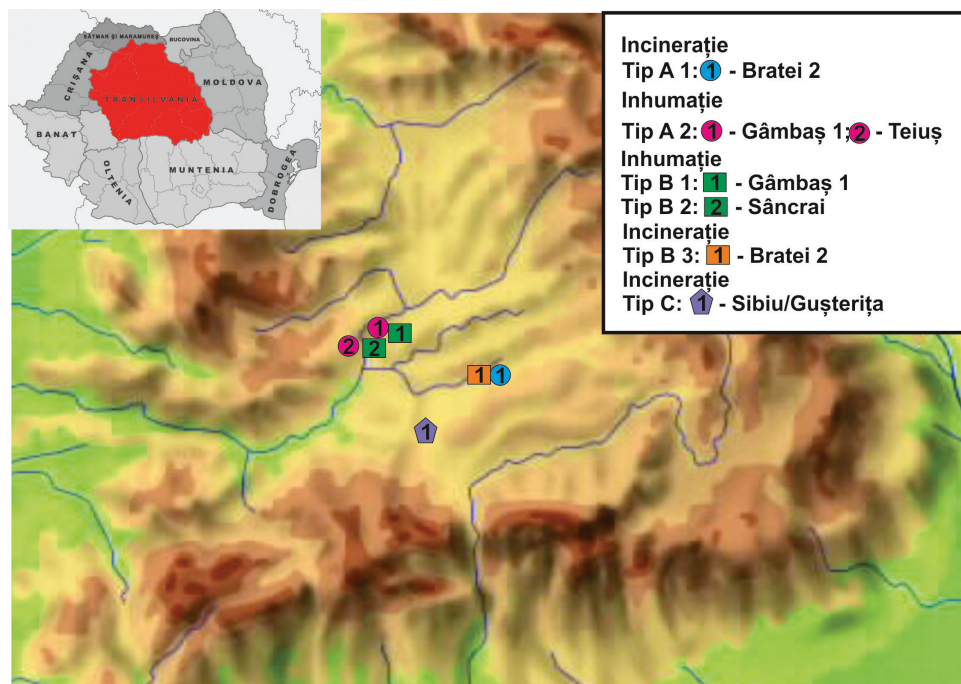
¹ Horedt 1958, 95-100; Cosma 2017, 56-61.

² Cosma 2017, 65-75; Săpături arheologice în curs C. Cosma, G. Balteș, C. Florescu.

³ Horedt 1958, 105; Cosma 2017, 79-89.

⁴ Zaharia 1977.

⁵ Năgler 1971, 63-73.

Harta 1. Dispunerea geografică a cimitirelor de inhumație și birituale din Transilvania în care au fost descoperite inele de deget. / Geographical display of inhumation and biritual cemeteries and graves in Transylvania, where finger-rings have been identified.

Tipologie și analogii

Inelele pentru deget descoperite în Transilvania pot fi împărțite în două grupe. Această clasificare are la bază absența sau prezența unui ornament în partea superioară a pieselor.

Grupa A – Inele de deget fără ornamente

Obiectele au fost realizate din sârmă de metal, rotundă în diametru. Sunt verigi simple, ușor de confecționat. Inelele sunt de două tipuri: A.1. – verigi cu capetele împletite; A.2. – verigi rotunde.

A.1. Un inel de deget cu capetele împletite a fost descoperit în mormântul 166, de incinerare în groapă, din cimitirul biritual de la Bratei 2⁶. Artefactul este din fier și, conform descrierii piesei, are capetele împletite. Are un diametru de 1,8 cm. Nu am reușit să localizez locul de păstrare al piesei.

A.2. – Două inele de deget rotunde au fost descoperite, unul, în cimitirul avar de la Gâmbaș 1, iar cel de-al doilea, în cimitirul avar de la Teiuș (Fig. 1).

Inelul de la Gâmbaș 1 a fost găsit în mormântul 13, sub craniul mortului.

⁶ Zaharia 1977, 23.

Se prezintă sub forma unei verigi rotunde, realizată din bară subțire, rotundă în secțiune, de argint de proastă calitate/potin. Are diametrul de 1,9. cm. Piesa se păstrează la Muzeul de Istorie a Transilvaniei (nr. inv, III, 8778)⁷.

Inelul de deget de la Teiuș a fost descoperit în urma unei cercetări de suprafață, în zona unde au fost descoperite cele 60 de morminte avare. Obiectul a fost găsit alături de doi cercei lunulari. Inelul de deget se prezintă sub forma unei verigi rotunde realizată din sârmă subțire din bronz. A avut diametrul de 2,1 cm. Piesa se păstrează la Muzeul de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca (nr. inv. IN 6026)⁸.

Inelele simple din bară/sârmă rotundă de argint, bronz sau fier, încep să apară în lumea avară din Bazinul Carpatic, încă din prima jumătate a secolului VII, fiind utilizate până la sfârșitul secolului VIII⁹. Piesele au capetele desfăcute sau unite. Astfel de obiecte au fost descoperite în morminte de femei, copii și bărbați într-o serie de cimitire avare și slavo-avare ca de exemplu cele de la: Nové Zámky¹⁰, Pókaszeptk¹¹, Csákberény-Orondpuszta¹². Ceea ce am precizat mai sus este un argument pentru interpretarea obiectelor din Transilvania ca inele de deget, nu inele pentru susținerea cuțitelor atârinate la centură. Inelul de la Gâmbaș 1 din mormântul 13 a fost descoperit sub craniul uman. Groapa mormântului precizat nu a conținut niciun cuțit din fier sau alte accesorii vestimentare care puteau fi purtate ca atârinate de centură.

Grupa B – Inele de deget ornamentate în partea superioară a verigii

B.1. – Inele cu sferă rotundă, flancată de un ornament format din câte trei sfere de dimensiuni mici dispuse în continuarea sferei centrale

Un astfel de inel de deget a fost descoperit în cimitirul avar de la Gâmbaș 1, în mormântul 11¹³. Piesa a fost descoperită lângă mâna stângă. Obiectul a fost realizat din argint de proastă calitate (potin). Veriga a fost realizată din tablă cu capetele desfăcute. Ornamentul a fost realizat prin turnare. A fost sudat/lipit în partea superioară pe cele două capete a verigii. Ornamentul constă din-

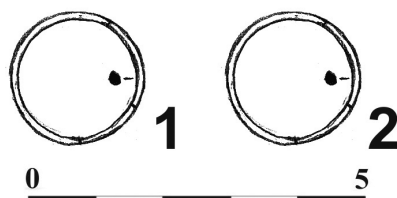

Fig. 1. Inele de deget Tip A.2: 1 – Gâmbaș 1; 2 – Teiuș.
/ Finger-rings of type A.2:
1 – Gâmbaș 1; 2 – Teiuș.

⁷ Horedt 1958, 100.

⁸ Horedt 1958, 105.

⁹ Čilinská 1975, 89, Typ I.

¹⁰ Čilinská 1966, 156, Abb. 13/4.

¹¹ Sos/Salamon 1995, 38, 52, Gr. 20, 192, 211, Pl. II/2, XVI/5, XVII/2.

¹² Pásztor 2015, 153, Grab 251, 364, 367, Taf. 21, Taf. 31–32.

¹³ Horedt 1968, 99.

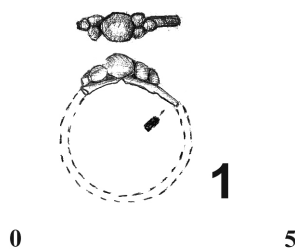

Fig. 2. Inel de deget
tip B.1: 1 – Gâmbaș
1. / Finger-ring of type
B.1: 1 – Gâmbaș 1.

tr-o sferă rotundă mărginită, în stânga și dreapta, de trei sfere tot rotunde, de dimensiuni mai mici, dispuse sub formă de ciorchine de strugure. Reconstituirea grafică a inelului de deget permite precizarea dimensiunilor verigii, care a avut un diametru de 2,1 cm. Ornamentul a avut lungimea de 1,5 cm. Dimensiunile sferei centrale sunt de $0,5 \times 0,5$ cm. Inelul de deget se păstrează la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (Inv. nr. III.8872/V.1484) (Fig. 2).

Foarte probabil piesa de la Gâmbaș 1 imită o serie de inele de deget din aur descoperite în morminte avare din Pannonia¹⁴.

Inele asemănătoare ca formă cu piesa descoperită în mormântul 11 de la Gâmbaș 1 provin de la Durankulak, Skala, Okorș, de pe teritoriul Bulgariei¹⁵. Piese au fost încadrate în tipul VI. 2, de inele de deget din Bulgaria. Artefactele respective sunt întâlnite în perioada cuprinsă între mijlocul secolului IX și primele decenii ale secolului XII¹⁶.

B.2. Inele de deget cu ornament de forma unei plăci ovale, plată, mărginită în stânga și dreapta de trei sfere, rotunde, dispuse sub formă de ciorchine de strugure.

Inelele de deget din grupa B.2 au fost descoperite în cimitirul avar de la Sâncrai, în morminte 18, 26 și 82. În mormântul 18 au fost descoperite trei inele de deget. În celelalte două morminte menționate au fost descoperite câte un singur exemplar în fiecare groapă mortuară. Inelele de deget de la Sâncrai se păstrează la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia.

Mormântul 18

1. Un prim inel din mormântul 18 a fost realizat din bronz. A fost descoperit lângă mâna dreaptă. Veriga inelului este din tablă plată, dreptunghiulară în secțiune, cu capete desfăcute. Ornamentul a fost realizat prin turnare. A fost sudat/lipit în partea superioară pe cele două capete ale verigii. El se prezintă sub forma unei plăci ovale, plate, mărginită în stânga și dreapta de trei sfere, rotunde, de dimensiuni mai mici, dispuse sub formă de ciorchine de strugure. Diametrul probabil al inelului este de 2 cm; Lățimea tablei este de 0,2 cm; Lungimea ornamentului este 2,2 cm; Dimensiunile plăcii centrale sunt de $1,1 \times 0,6$ cm¹⁷ (Fig. 3/1)

2. Cel de-al doilea inel din mormântul 18 a fost realizat din bronz. A fost descoperit lângă mâna dreaptă. Veriga inelului este din tablă plată, dreptunghiulară

¹⁴ Vezi de exemplu: Garam 1993, Taf. 55, 5–12.

¹⁵ Grigorov 2007, 197, fig. 67/6–8.

¹⁶ Grigorov 2007, 186, 201, fig. 73.

¹⁷ Cosma 2017, 71.

în secțiune, cu capetele desfăcute. Ornamentul a fost realizat prin turnare. A fost sudat/lipit în partea superioară pe cele două capete a verigii. El se prezintă sub forma unei sfere ovale, plată, mărginită în stânga și dreapta de trei sfere, rotunde, de dimensiuni mai mici, dispuse sub formă de ciorchine de strugure. Diametrul probabil al inelului este de 2 cm; Lățimea tablei este de 0,2 cm; Lungimea ornamentului este 1,5 cm; Dimensiunile plăcii centrale sunt de $0,5 \times 0,4$ cm¹⁸ (Fig. 3/2).

3. Al treilea inel din mormântul 18, a fost realizat din bronz. A fost descoperit lângă mâna stângă. Veriga inelului este din tablă concavă în secțiune, cu capetele desfăcute. Ornamentul a fost realizat prin turnare. A fost sudat/lipit în partea superioară pe cele două capete a verigii. El se prezintă sub forma unei plăci ovale, plate, mărginită în stânga și dreapta de trei sfere, rotunde, de dimensiuni mai mici, dispuse sub formă de ciorchine de strugure. Diametrul inelului este de 1,8 cm; Lățimea tablei este de 0,1 cm; Lungimea ornamentului este 1,2 cm; Dimensiunile plăcii centrale sunt de $0,7 \times 0,5$ cm¹⁹ (Fig. 3/3).

Mormântul 26

Inelul de deget din mormântul 26 este din bronz. A fost descoperit lângă mâna dreaptă. Veriga inelului este din tablă, cu capetele desfăcute. Tabla este despărțită în trei registre de două nervuri, ce urmăresc conturul verigii inelului. Ornamentul a fost realizat prin turnare. A fost sudat/lipit în partea superioară pe cele două capete a verigii. El se prezintă sub forma unei plăci ovale, plate, mărginită în stânga și dreapta de trei sfere, rotunde, de dimensiuni mai mici, dispuse sub formă de ciorchine de strugure. Diametrul inelului este de 1,8 cm; Lățimea tablei este de 0,1 cm; Lungimea ornamentului este 1,5 cm; Dimensiunile plăcii centrale sunt de $0,7 \times 0,5$ cm²⁰ (Fig. 3/4).

Mormântul 82

Din inelul din mormântul 82 s-a păstrat doar ornamentul din partea superioară

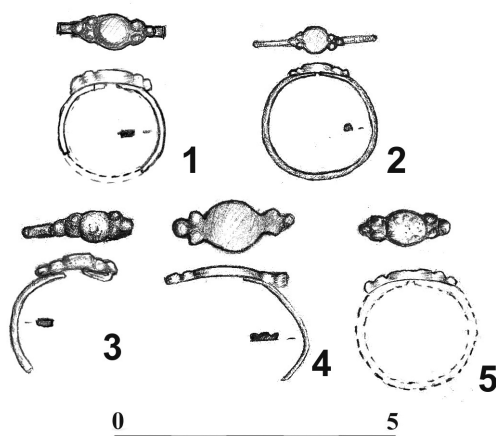

Fig. 3. Inele de deget tip B.2: 1–5 – Sâncrai (1–3 – M 18, 4 – M. 26, 5 – M. 82). / Finger-rings of type B.2: 1–5 Sâncrai (1–3 – M 18, 4 – M. 26, 5 – M. 82).

¹⁸ Cosma 2017, 71.

¹⁹ Cosma 2017, 71.

²⁰ Cosma 2017, 73.

a piesei. A fost descoperit lângă mâna dreaptă. El a fost realizat din bronz, prin turnare. A fost sudat/lipit în partea superioară pe cele două capete ale verigii. El se prezintă sub forma unei plăci ovale, plate, mărginită în stânga și dreapta de trei sfere, rotunde, de dimensiuni mai mici, dispuse sub formă de ciorchine de strugure. Probabil diametrul inelului a fost de 1,8 cm; Lungimea ornamentului este 1,7 cm; Dimensiunile plăcii centrale sunt de $0,7 \times 0,6 \text{ cm}^{21}$ (Fig. 3/5).

Se remarcă faptul că niciuna dintre plăcile superioare ale inelelor din Grupa B.2, nu comportă margini/monturi care să susțină pietre prețioase. De asemenea, plăcile inelelor nu comportă urme de lipire pe ele a unor pietre prețioase.

Obiecte care formează grupa B.2 de inele de deget din Transilvania se disting prin ornamentele din sfere rotunde de dimensiuni mici, dispuse în formă de ciorchine de strugure în stânga și dreapta plăcii centrale. Inelele de deget din grupa B.2 din Transilvania sunt simple în comparație cu o serie de inele descoperite într-o serie de cimitire avare din Pannonia, obiecte care dispun în partea superioară a verigii de diferite tipuri de ornament, unele mai sofisticate decât altele²². Ca și analogii pentru ornamentul superior format din placa centrală flancată de sfere rotunde de dimensiuni mici, de pe piesele din Transilvania, menționez două inele de deget care provin, primul din mormântul 1 din cimitirul de la Szigetszentmiklós-Háros²³, iar cel de-al doilea din mormântul 1 din cimitirul Csepel-Haros, Duna-gat²⁴. Trebuie specificat că, în ambele cazuri, placa inelelor de deget a avut și o bordură în care a fost încastrată o piatră prețioasă. Ambele morminte în care au fost descoperite inele de deget au aparținut unor femei. Complexele funerare au fost date în secolul VII.

Inele de deget asemănătoare cu piesele descoperite în mormintele 18, 26 și 82 de la Sâncrai, au fost descoperite pe teritoriul Bulgariei²⁵. Piesele au fost încadrate în tipul de VI.1 de inele de deget din Bulgaria. Respectivul tip de inele este întâlnit începând cu mijlocul secolului IX și până în primele decenii ale secolului XII²⁶. Ca și analogie pentru inelul din mormântul 18 (descriș mai sus la nr. 2), indic un inel de deget descoperit la Durankulak, din Bulgaria²⁷. Obiectul din Bulgaria face parte din grupa VI.2 de inele de deget de pe teritoriul Bulgariei, grupă de piese care sunt întâlnite mai ales în secolele X-XI²⁸.

²¹ Săpături arheologice C. Cosma, G. Balteș, Cr. Florescu.

²² Vezi spre exemplu Garam 1993, Taf. 9/4–5, 31/7, 40, 2,3–4, 48/10–15; 55/5–12; Garam 2001, Taf. 50/7–9, 51–52–53.

²³ Sós 1961, 32, A, 3 kép/6; Garam 2001, 85, Taf. 52/1.

²⁴ Nagy 1998, I, 146, II, Taf. 99, B/1.

²⁵ Grigorov 2007, 196, fig. 66/9–10.

²⁶ Grigorov 2007, 201, fig. 73.

²⁷ Grigorov 2007, 197, fig. 67/6.

²⁸ Grigorov 2007, 201, fig. 73.

B.3. – Inel din tablă subțire de bronz, lată în partea superioară care a conținut o sferă de dimensiuni mici realizată din pastă albă-făinoasă (probabil piatră care s-a sfărâmat).

Piesa a fost descoperită în mormântul de înhumare nr. 219, din cimitirul biritual de la Bratei 2. Se specifică că a avut dimensiuni mici. Datorită friabilității, inelul nu a putut fi salvat²⁹.

Conform descrierii făcute de autoarea descoperirii³⁰, inelul de la Bratei 2 poate fi plasat în tipul IV Čilinská, despre care se precizează că astfel de piese apar în Kaganatul avar la mijlocul secolului VII și continuă a fi utilizate pe tot parcursul secolului VIII³¹. Se presupune că cercei cu montură și diferite tipuri de sfere din sticlă de culori diferite din Bazinul Carpatic sunt replici ale cerceilor bizantini³². Faptul că pentru piesa de la Bratei 2 nu există un desen sau poza acestuia, împiedică indicarea unor analogii precise pentru inelul în cauză, în special pentru partea superioară a lui. În Bazinul Carpatic, într-o serie de cimitire avare din Bazinul Carpatic, au fost descoperite inele de deget cu forme diferite ale părții superioare a obiectului cu diferite forme de monturi și sfere în interiorul acestora³³.

B4. – Inel de deget cu partea superioară plată, de formă ovală, ornamentată

Artefactul a fost descoperit într-un mormânt de incinerare distrus (probabil incinerare în urnă), din cimitirul biritual de la Sibiu/Gușterița³⁴. Inelul a fost realizat din bronz prin turnare. În interior veriga inelului este plată iar exteriorul ei este concav. În partea superioară veriga inelului este lată și se termină printr-o placă ovală. Placa este ornamentată prin incizie cu linii drepte și curbe. Ornamente se găsesc și pe părțile superioare ale verigii. Ele se prezintă sub forma unor linii drepte trasate vertical pe veriga inelului. Dimensiunile inelului de deget de la Sibiu/Gușterița sunt următoarele: diametrul interior = 18.2 cm, diametrul exterior = 2 × 2,2 cm. Placa superioară are dimensiunile

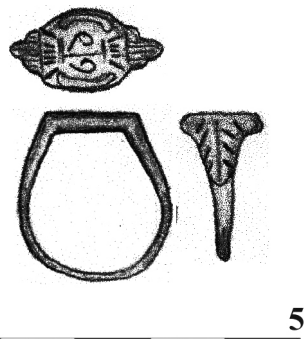

Fig. 4. Inel de deget tip B4: 1 – Sibiu/ Gușterița. / Finger-ring of type B4: 1- Sibiu/ Gușterița.

²⁹ Zaharia 1977, 58.

³⁰ Zaharia 1977, 58.

³¹ Čilinská 1975, 90, Abb. 10/2,4; Stadler 2005, 137, Taf. 152.

³² Čilinská 1966, 158.

³³ Vezi de exemplu Garam 1993, Taf. 9/4–5, 31/7, 40, 2,3–4, 48/10–15; 55/5–12; Garam 2001, Taf. 50/7–9, 51–52–53.

³⁴ Nagler 1971, 70–71.

de 0,10 × 0,12 cm. Obiectul se păstrează la Muzeul Național Brukenthal Sibiu (Nr. inv. A 8582) (Fig. 4).

Formal, inelul de deget de la Sibiu/Gușterița își găsește analogii în Ucraina, în situri datate în secolele VIII, IX, X³⁵. De asemenea, inele precum cel de la Sibiu/Gușterița se regăsesc și pe teritoriul Bulgariei. În acel spațiu inelele de deget formează grupa II.1 de inele de deget de pe teritoriul Bulgariei³⁶. Placa superioară a acestor inele este ornamentată cu modele de diverse tipuri³⁷. Inele din grupa II.1 de pe teritoriul Bulgariei sunt întâlnite în contexte datate în a doua jumătate a secolului VIII și până la sfârșitul secolului IX³⁸.

Prezența inelelor de deget în morminte în funcție de gen și asocierea lor cu alte artefacte

Cimitire de inhumație

În mormântul 13 din cimitirul de la Gâmbaș 1, alături de inelul de deget din grupa A.2, au fost descoperiți doi cercei cu pandantiv stelar, din argint de proastă calitate (potin), mărgelile de tipuri diferite și o oală din lut. Aceste artefacte susțin atribuirea mormântului respectiv unei femei.

Mormântul 11 de la Gâmbaș 1, în care a fost găsit inelul de deget din grupa B.1, conform celorlalte piese care au făcut parte din inventarul mormântului (un amnar din fier, o cataramă din fier, un cuțit din fier, un vârf de lance din fier și o cană din lut), sugerează că în groapa funerară a fost înmormântat un bărbat.

În mormintele 18 și 26 din cimitirul de la Sâncrai, conform analizelor antropologice au fost îngropate persoane de sex feminin, iar în mormântul 82 au fost înhumat un bărbat.

În mormântul 18 alături de inele de deget au mai fost descoperiți cercei simpli, un cercel cu partea inferioară în formă spirală și un cercel lunular³⁹. În groapa funerară 26, alături de inel au fost descoperiți doi cercei din bară, acoperită de sârmă răsucită, un cercel cu pandantiv sferic dispus la unul dintre capete și mărgelile⁴⁰. Mormântul de bărbat, numărul 82, pe lângă inelul de deget, a mai conținut un capăt de centură din bronz ornamentată, o cataramă de centură, aplici de centură, un cuțit și vârfuri de săgeți fier⁴¹.

³⁵ Pletneva 1981, 150, Pl. 37/7, 100, 142–143.

³⁶ Grigorov 2007, 186.

³⁷ Grigorov 2007, 188.

³⁸ Grigorov 2007, 200, fig. 71.

³⁹ Cosma 2017, 70–71, fig. 32/M./G. 18

⁴⁰ Cosma 2017, 73, fig. 34/M./G. 26

⁴¹ Săpături arheologice inedite C. Cosma, G. Balteș, Cr. Florescu.

*Cimitire birituale**Morminte de inhumație*

Este posibil ca inelul de deget, descoperit în mormântul de inhumație nr. 219 din cimitirul biritual de la Bratei 2, să fi aparținut unui copil. Inelul a fost singurul inventar al mormântului.

Morminte de incinerație

Inelul din mormântul de incinerație în groapă nr. 166, de la Bratei 2 a fost descoperit printre resturile cinerare rămase în urma arderii individului sau individei din comunitatea respectivă. Groapa nu a conținut alt inventar.

Urna funerară distrusă, din cimitirul de la Sibiu/Guterița, lângă care a fost descoperit inelul de deget de tip B4 din Transilvania, nu a conținut material arheologic.

Cronologia inelelor de deget din cimitirele avare din Transilvania

Analogiile care provin de pe teritoriul Bulgariei nu constituie repere cronologice pentru datarea inelelor de deget din Transilvania. O posibilă raportare la cronologia inelelor din Bulgaria poate fi luată în calcul numai pentru inelul de deget de la Sibiu/Gușterița, încadrat în tipul C din Transilvania.

Singurele certitudini cronologice pentru înscrierea temporală a inelelor de deget descoperite în cimitirele de inhumație și birituale din Podișul Transilvan într-o anumită perioadă de timp concretă, sunt artefactele cu care obiectele în cauză se asociază și, evident, cronologia propusă pentru siturile arheologice în care au fost descoperite inele de deget.

Astfel, se remarcă faptul că cimitirele de inhumație în care au fost descoperite inelele de deget (Gâmbaș 1 și Teiuș), datează în perioada cuprinsă între 650/670 – 720⁴². Ultimele săpături arheologice desfășurate în cimitirul de la Sâncraia au scos la iveală o serie de date care susțin plasarea cronologică a necropolei în prima jumătate a secolului VIII⁴³ (Tab. 1).

Cimitirul biritual de la Bratei 2 a fost datat în secolele VII-VIII⁴⁴. Este posibil ca în cadrul acestei necropole să avem de-a face cu mai multe faze cronologice. Cea mai veche, reprezentată de mormintele de incinerație în groapă, ar putea data în secolul VII. În această perioadă poate fi plasat inelul de deget din mormântul de incinerație nr. 166 (Grupa A.1). Faza următoare, care cuprinde și mormintele de inhumație din cimitir, datează în secolul VIII. În acest interval de timp poate fi plasat inelul de deget din Grupa B.3, descoperit în mormântul de inhumație 219 (Tab. 1)

⁴² Cosma 2019, 48–52.

⁴³ Săpături arheologice inedite C. Cosma, G. Balteș, Cr. Florescu.

⁴⁴ Zaharia 1977, 91, 94, 98–99.

Cimitirul de la Sibiu/Gușterița a fost datat în secolele VIII-IX⁴⁵. Analogiile pentru inelul de deget susțin datarea artefactului în faza târzie a cimitirului de la Sibiu/Gușterița, mai precis în intervalul dintre sfârșitul secolului VIII și începutul în secolul IX (Tab. 1).

Tab. 1 Cronologia inelelor de deget din secolele VII-VIII din Transilvania. /Chronology of the 7th-8th rings in Transylvania.

Cimitire	Grupe de inele	Cronologie			
		601-700	650/670-720	700-750	750-830
Bratei 2: incinerare M. 166	A. 1	•			
Gâmbaș 1: M. 13			•		
Teiuș: M.?	A. 2		•		
Bratei 2: inhumație M. 2019				•	
Gâmbaș 1: M. 11	B. 1		•		
Sâncrai: M. 18, 26, 82	B. 2			•	
Bratei 2: inhumație M. 2019	B. 3			•	
Sibiu/Gușterița: incinerare M distrus	B4				•

Aprecieri referitoare la prezența și numărul inelelor de deget în siturile arheologice din secolele VII-VIII din Transilvania

Inele de deget înregistrate în Podișul transilvan au fost descoperite numai în cimitire, atât în cele avare, cât și în cele birituale slavo-avare. În cimitirul biritual de la Bratei 2 inelele de deget au fost descoperite atât în morminte de incinerare, cât și în cele de inhumație. La Sibiu/Gușterița inelul de deget a fost descoperit într-un mormânt de incinerare (Tab. 2).

Tab. 2. Inele de deget în cimitirele avare și birituale din secolele VII-VIII din Transilvania. /Finger-rings of the 7th-8th century in the Avar and biritual cemeteries in Transylvania.

Cimitire		Grupa A		Grupa B			Grupa B4
Cimitire avare		A.1	A. 2	B.1	B.2	B.3	
Gâmbaș 1	M. 11			1			
	M. 13		1				
Sâncrai	M. 18				3		
	M. 26				1		
	M. 82				1		
Teiuș	M.?		1				
Cimitire birituale		A.1	A. 2	B.1	B.2	B.3	B4

⁴⁵ Nagler 1971, 72-73.

Cimitire		Grupa A		Grupa B			Grupa B4
Cimitire avare		A.1	A. 2	B.1	B.2	B.3	
Bratei 2	Incinerate: M. 166	1					
	Inhumație: M. 219					1	
Sibiu/Gușterița	Incinerate: M. distrus						1

Cimitire avare

Încă de la început trebuie precizat că numărul cimitirelor și mormintelor izolate avare, în care au fost descoperite inele de deget, este extrem de mic raportat la numărul total de situri funerare din Transilvania puse pe seama avarilor. Din cele 18 cimitire și morminte avare din Transilvania⁴⁶, doar în trei dintre aceste au fost găsite inele de deget (necropolele de la Gâmbaș 1, Sâncrai și Teiuș). Numărul redus de cimitire în care au fost descoperite inele de deget se conjugă cu numărul redus de morminte în care au fost descoperite inele de degete. La Gâmbaș 1, din cele 14 morminte investigate arheologic⁴⁷, numai în două au fost descoperite inele de deget. În cimitirul de la Sâncrai, din cele 110 morminte cercetate arheologic⁴⁸, numai în trei gropi funerare au fost descoperite inele de deget. La Teiuș niciunul din cele 60 de morminte nu a conținut inele de deget⁴⁹. Singura piesă de acolo provine dintr-o descoperire ca urmare a unei cercetări arheologice de suprafață. În acest caz se poate presupune că obiectul în cauză a făcut parte dintr-un mormânt distrus (Fig. 5/Gr. 1–4).

Numărul redus de cimitire și morminte din cadrul acestora, cu inele de deget, se reflectă și în numărul redus de obiecte. În cele trei cimitire avare au fost descoperite un număr de 8 inele de deget. De la Gâmbaș 1 provin două inele de deget, descoperite câte unul în două morminte. La Sâncrai un mormânt a conținut trei inele de degete și alte două morminte câte un singur inel. De la Teiuș provine un singur inel de deget (Tab. 2).

Cimitire birituale

Din cele 19 cimitirele birituale cartate în Transilvania⁵⁰, în doar două situri arheologice au fost descoperite inele de deget: Bratei 2 și Sibiu/Gușterița. Ca și în cazul cimitirelor de inhumație avare, și la nivelul celor două cimitire precizate mai sus mormintele cu inele de deget sunt foarte puține. La Bratei 2, din 210 de

⁴⁶ Cosma 2019, 51.

⁴⁷ Cosma 2017, 56–61.

⁴⁸ Cosma 2017, 65–75 (Mormintele 1–33); săpături arheologice C. Cosma, G. Balteș, Cr. Florescu (mormintele 34–110).

⁴⁹ Cosma 2017, 79–89.

⁵⁰ Horedt 1976, 35–57; Țiplic 2002–203, 10–13.

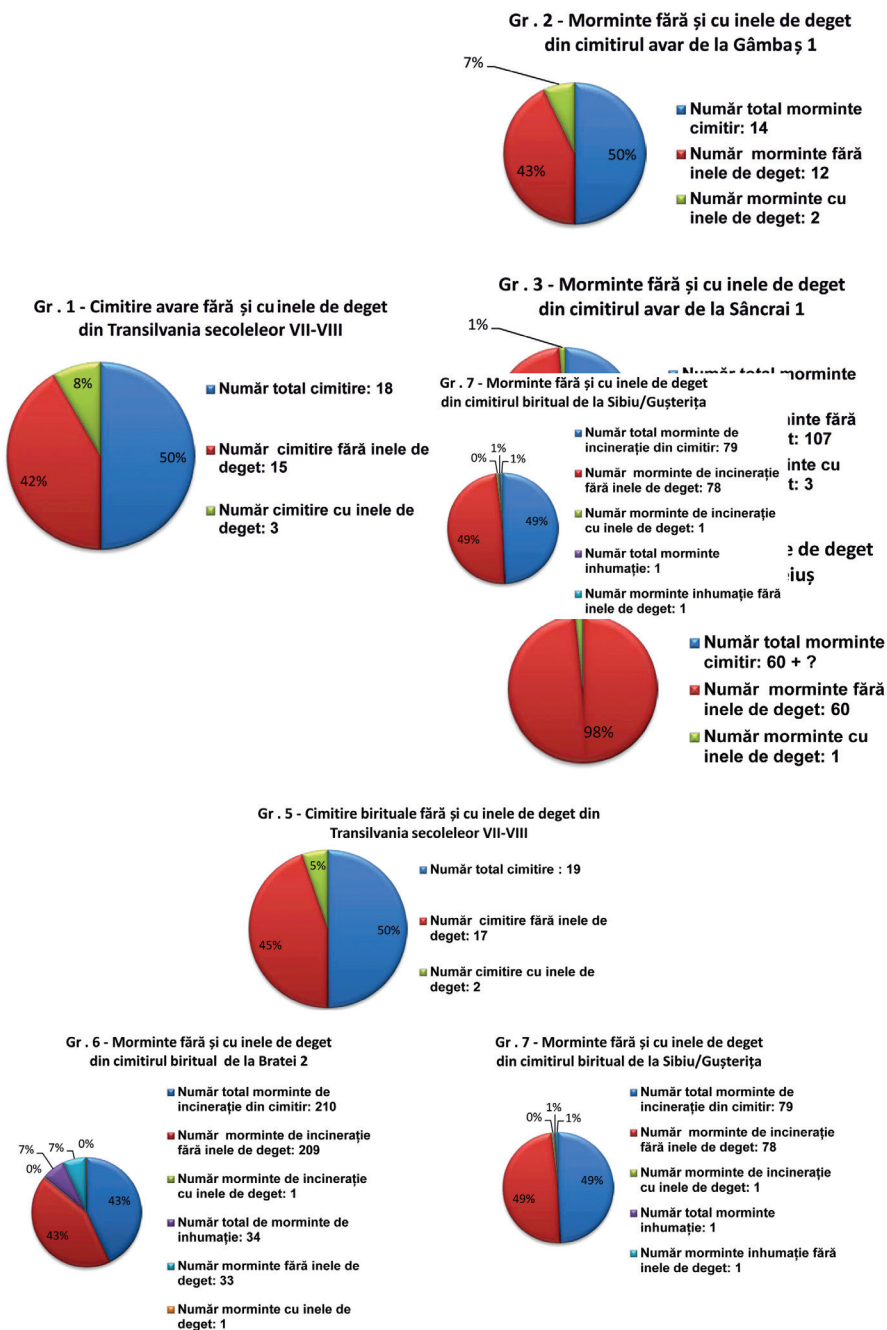

Fig. 5. 1–7 – Grafice: Prezența sau absența inelelor în cimitire și morminte din Transilvania secolelor VII-VIII. / 1–7 – Graphs: Presence or lack of finger-rings in cemeteries and graves in Transilvania in the 7th–8th c.

morminte de incinerare⁵¹, unul singur a conținut un inel de deget, iar din cele 34 de morminte de înhumare din aceeași necropolă⁵², numai unul a conținut un inel de deget. De la Sibiu/Gusterița, cu 74 morminte săpate⁵³, numai într-un mormânt de incinerare a fost descoperit un inel de deget. Numărul total al inelelor de deget din cimitirele birituale din Transilvania se rezumă la 3 exemplare (Tab 2, Gr. 5/5–7).

În finalul celor expuse mai sus se poate preciza faptul că numărul cimitirelor și mormintelor din Transilvania, coroborat cu numărul inelelor de deget date în secolele VII–VIII, este extrem de redus, în raport cu alte tipuri de bijuterii, precum cerceii sau mărețele, care se regăsesc în foarte multe din cimitirele și mormintele avare cartate în Transilvania. O situație identică se remarcă și la nivelul cimitirelor birituale din Podișul transilvan.

Numărul redus de morminte cu inele de deget, raportat la numărul total de morminte din cimitir, coroborat și cu numărul rededus de astfel de artefacte, se regăsește și într-o serie de cimitire avare din Pannonia, ca de exemplu în cele de la Alattyán⁵⁴, Tiszafüred⁵⁵, Csákberény-Orondpuszta⁵⁶, cele descoperite pe raza orașului Budapesta⁵⁷, dar și altele de pe teritoriul Ungariei⁵⁸. Deci, numărul redus de cimitire și morminte cu inele de deget din secolele VII–VIII din Transilvania nu reprezintă o situație deosebită în comparație cu alte teritorii avare din Bazinul Carpatic⁵⁹.

Semnificația inelelor de deget din mormintele din secolele VII–VIII din Transilvania

Numărul redus de cimitire și morminte avare din Transilvania în care au fost descoperite inele de deget poate avea cauze diverse. Pot fi luate în calcul o serie de motive prin care poate fi explicată situația prezentată mai sus.

Un prim aspect ar fi cel legat de modă. Foarte probabil că în Transilvania din secolele VII–VIII nu exista o modă a purtării inelelor de deget. Acest fapt se verifică prin lipsa totală a inelelor de deget din marea majoritate a cimitirelor și mormintelor avare. De asemenea, se verifică și prin numărul redus al mormintelor cu inele de degete atât în cimitirul de la Gâmbaș 1 cât și Sâncrai. Se

⁵¹ Zaharia 1977, 15.

⁵² Zaharia 1977, 56.

⁵³ Nägler 1971, 63–73; Horedt 1975, 385, Horedt 1976, 51.

⁵⁴ Kovrig 1963, 116, 121, 159, 166.

⁵⁵ Garam 1995, 304.

⁵⁶ Pastor 2015, 153–154.

⁵⁷ Nagy 1998, I–II.

⁵⁸ Cemeteries 1975; Kiss 1977; Kiss, Somogyi 1984.

⁵⁹ Balogh 2016, 179–180, 181; Vida 2018, 241.

precizează că inelele de deget au intrat în lumea avară din Bazinul Carpatic ca importuri din Bizanț⁶⁰. În Transilvania au ajuns însă foarte puține. Și cele care au fost descoperite pot fi interpretate ca replici ale celor din Pannonia avară.

Un al doilea element ce poate fi luat în calcul pentru interpretarea numărului redus de inele de deget la nivelul siturilor arheologice din Podișul Transilvan, este cel legat de afirmarea statutului social al celor care au fost înmormântați și cu inele de deget. Este foarte clar că nu oricine din comunitățile avară din Transilvania a purtat inele de deget. La Gâmbaș 1 un singur bărbat și o singură femeie au fost înmormântați și cu inele de deget. La Sâncrai doar două femei și un singur bărbat au fost înhumați cu inele de deget. În cazul ambelor cimitire au fost descoperite atât morminte de femei, cât și de bărbați care, conform inventarelor funerare, au făcut parte din elita comunităților avară de la Gâmbaș 1 și Sâncrai. Din aceste morminte lipsesc însă inelele de deget. Prezența inelelor de degete în cele câteva morminte de la Gâmbaș 1 și Sâncrai, alături de alte bijuterii, precum cercei cu pandantiv stelat sau lunulari, unii dintre ei din argint, precum și mărgelile, dar și alte tipuri de accesorii vestimentare, probează faptul că persoanele în cauză au făcut parte din nivelul social superior din elita societății avară din Transilvania, în comparație cu celelalte persoane din comunitățile respective, precizate mai sus, care au făcut și ele parte din elita avară din Transilvania. Puținele exemplare de inele de deget din lumea avară dintre Tisa și Dunăre au fost interpretate ca simboluri de rang. Piese au fost descoperite mai ales în morminte de femei bogate, care au făcut parte din elita comunităților avară⁶¹. Mormintele de bărbați cu inele de deget sunt foarte puține, posesorii fiind persoane care au făcut parte din elita militară avară⁶².

Faptul că atât în cimitirul de la Gâmbaș 1 cât și Sâncrai aproape toate inelele de deget descoperite sunt de același tip presupune, pe de o parte, faptul că obiectele au fost realizate de același meșter orfevru. Pe de altă parte, identitatea tipologică a pieselor, coroborată cu numărul redus al pieselor și mormintelor în care ele au fost descoperite, poate fi interpretată și ca afișarea identității etnice a celor care au purtat inele de deget. Această supoziție poate fi susținută de fenomenul exogamiei petrecute la nivelul comunităților timpului respectiv. În cazul de față, putem presupune că cele două femei din necropola de la Sâncrai, înmormântate cu același tip de inele de deget, au intrat prin căsătorie în comunitatea avară din localitatea pomenită. Și-au păstrat însă inelele prin care au dorit să își afișeze etnia inițială, diferită de cea a comunității din care au urmat să facă parte. Prezența inelelor de deget în unele dintre mormintele din Pannonia avară a fost considerată ca o expresie a romanizării. Aceasta ca

⁶⁰ Čilinská 1975, 89–90; Balogh 2016, 179–180; Vida 2018, 241.

⁶¹ Balogh 2016, 179, 181.

⁶² Balogh 2016, 179, 181.

particularitate personală locală sau regională ori legată de migrația unor persoane dinspre Balcani⁶³.

În fine, o altă interpretare ce poate fi acceptată pentru prezența inelelor de deget în cimitirele avare din Transilvania, este și aceea de obiect magic cu rol apotropaic⁶⁴. În această categorie, poate fi plasat inelul de deget, simplu din argint, descoperit sub craniul femeii din mormântul nr. 13 din cimitirul avar de la Gâmbaș 1. Femeia respectivă, conform inventarului funerar (cercei cu pandantiv stelat din argint și mărgel) a făcut parte din elita comunității avare. Familia a fost cea care a depus inelul sub capul defunctei, gest care poate fi interpretat atât ca afișare a statutului social al decedatei, iar prin poziția lui în mormânt în raport cu corpul uman, și ca obiect cu puteri magice/apotropaice.

Este dificil de interpretat foarte convingător rolul pe care l-au avut cerceii în mormintele de incinerare și înhumare din cimitirele birituale din Transilvania. Este posibil ca inelele din cimitirul biritual de la Bratei 2 să fi fost purtate la deget de respectivele persoane.

Conform formei, inelul de la Sibiu/Gușterița poate fi interpretat ca un artefact purtat de un bărbat. Fiind singurul inel de deget în necropola birituală de la Sibiu/Gușterița, se poate emite ipoteza conform căreia persoana care a purtat artefactul respectiv a făcut parte din clasa superioară a comunității slave care și-a incinerat morții în cimitirul de la Sibiu/Gușterița.

La fel de pertinentă este și interpretarea inelelor de deget de la Bratei 2 și Sibiu/Gușterița ca depuneri funerare, efectuate de către familiile decedaților, cu intenția afișării statutului social superior al morților sau cu aceea de obiect magic cu rol apotropaic.

Constatări finale

La finalul celor expuse în paginile anterioare trebuie reținut faptul că, în Transilvania, inelele pentru deget din secolele VII-VIII au fost descoperite într-un număr extrem de redus de situri arheologice. Inelele de deget provin numai din cimitire, atât de înhumare cât și birituale. Cimitirele de înhumare în care au fost descoperite inele sunt cele de la Gâmbaș 1, Sâncrai și Teiuș. La nivelul cimitirelor birituale, inele de deget au fost descoperite în necropolele de la Bratei 2 și Sibiu/Gușterița.

Numărul redus de cimitire cu inele de deget se conjugă cu numărul mic de morminte care au conținut obiecte de genul respectiv și, în același timp, și cu numărul redus de inele de deget. În cimitirele avare sunt în total un număr de 5 morminte cu inele de deget, iar numărul celor din urmă se ridică la 8

⁶³ Vida 2018, 241.

⁶⁴ Grigorov 2017, 104.

exemplare. În cimitirele birituale cartate în Transilvania sunt două morminte de incinerare în care au fost descoperite câte un singur inel de deget și un singur mormânt de inhumare care a conținut un singur inel de deget.

Din punct de vedere tipologic se constată numărul redus de tipuri de inele de deget. Se rezumă la două grupe principale și anume: inele de deget fără ornamente și inele de deget cu ornamente în partea superioară a verigii inelului. Inelele fără ornamente sunt reprezentate de verigi simple din fire sau bare subțiri de fier, bronz sau argint. Din a doua grupă fac parte inele pentru deget din tablă subțire, care au în partea superioară ornamente de forma unor sfere rotunde sau de forma unor plăci rotunde sau ovale.

Inele de deget au fost descoperite mai ales în morminte de femei. Nu lipsesc însă nici din morminte de bărbați sau copii. Numărul redus de cimitire și morminte avare din Transilvania în care au fost descoperite inele de deget poate avea cauze diverse. Este foarte posibil ca purtarea inelelor de deget să nu fi fost la modă în comunitățile avare din Transilvania. Un al doilea element ce poate fi luat în calcul pentru interpretarea numărului redus de astfel de artefacte la nivelul siturilor arheologice din Podișul Transilvan este cel legat de afirmarea statutului social al celor care au fost înmormântați și cu inele de deget. Identitatea tipologică a inelelor de deget din Transilvania (tipul B), coroborat cu numărul redus al pieselor și mormintelor în care ele au fost descoperite, poate fi interpretată și ca afișarea unei identități etnice a celor care au purtat inele de deget. Această supoziție poate fi susținută de către fenomenul exogamiei petrecute la nivelul comunităților timpului respectiv. În cazul de față, putem presupune că cele două femei din necropola de la Sâncrai, înmormântate cu același tip de inele de deget, au intrat prin căsătorie în comunitatea avară din localitatea pomenită. Și-au păstrat însă inelele prin care au dorit să își afișeze etnia inițială, diferită de cea a comunității din care au urmat să facă parte. În fine, o altă interpretare ce poate fi acceptată pentru prezența inelelor de deget în cimitirele avare din Transilvania, este și aceea de obiect magic cu rol apotropaic.

BIBLIOGRAFIE

Balogh 2016,

Cs. Balogh, *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez/ The History of the avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record*, în Major Balázs, Türk Attila, eds., *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai/ Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology* 6, Budapest, 2016.

Cemeteries 1975,

E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Cemeteries of the Avar Period (567–829)*, în I. Kovrig, ed., *Hungary. Avar finds in the Hungarian National Museum*, vol. 1, Budapest, 1975.

Čilinská 1966,

Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, în ASF, 1966.

Čilinská 1975,

Z. Čilinská, *Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken*, în *SlArch*, XXIII, 1975, 1, 63–96.

Cosma 2017,

C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania/ Avar warriors in Transylvania*, Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 23, Cluj-Napoca, 2017.

Cosma 2019,

C. Cosma, *The Avar Presence in Transylvania Chronology. Motivation. Territorial boundaries*, în Fl. Mărginean, I. Stanciu, L. Keve, eds., *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results/ Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii. Probleme, abordări, rezultate*, Lucrările conferinței naționale Arad, 26–29 septembrie 2018, *Orbis Mediaevalis II*, Cluj-Napoca, 2019, 47–65.

Garam 1993,

É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica I*, Budapest, 1993.

Garam 1995,

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, *Cemeteries of the avar period (567–829)*, în *Hungary 3*, Budapest, 1995.

Garam 2001,

É. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, *Monumenta Avarorum Archaeologica 5*, Budapest 2001.

Grigorov 2007,

V. Grigorov, *Metalni nachiti ot srednovecovna Bilgaria (VII–XI v)/ Metal jewellery from medieval Bulgaria*, Sofia, 2007.

Horedt 1958,

K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei. Secolele IV–XIII*, București, 1958.

Horedt 1976,

K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen*, in *ZfA*, 10, 1976, 1, 35–57.

Kiss 1977,

A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya, Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary* 2, Budapest, 1977.

Kiss, Somogyi 1984,

G. Kiss, P. Somogyi, *Tolna megyei avar temetők/ Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna*, *Dissertationes Pannonicae*, Series III, vol. 2, Budapest, 1984.

Kovrig 1963,

I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, *ArchHung*, Series Nova, XL, 1963.

Nägler 1971,

T. Nögler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit*, in *Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Bukarest)*, 14, 1971, 1, 63–73.

Nagy 1998,

M. Nagy, *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest*, *Monumenta Avarorum Archaeologica*, I-II, Budapest, 1998.

Pásztor 2015,

A. Pásztor, *IV.1 Kopf-und Armschmuck*, in G. László, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Csákrberény-Orondpuszta*, *Monumenta Avarorum Archaeologica* 11, Budapest, 2015, 119–154 (153–154).

Pletneva 1981,

S. A. Pletneva, ed., *StepiEvrazii v epokhusrednevekovyia*, Moskva: Nauka, 1981.

Sós 1961,

A. Sós, *Ujabb avrkorileletek Csepel szigeterol/ Neue awarenzeitliche Fubde aus Csepel-Insel*, in *AE*, 88, 1961, 32–51.

Stadler 2005,

P. Stadler, *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren*, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission* 60, Wien, 2005.

Țiplic 2002–2003,

I. M. Țiplic, *Necropole de tip Mediaş din Transilvania*, in *ActaMN*, 39–40, II, 2002–2003, 9–22.

Vida 2018,

T. Vida, *A sztyepei, a Bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században*, Budapest, 2018.

Zaharia 1977,

E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei*, București, 1977.

FASHION, SOCIAL STATUS, OR ETHNIC ATTRIBUTE. SEVENTH-EIGHTH CENTURIES FINGER-RINGS DISCOVERED IN TRANSYLVANIA

Abstract

Finger-rings of the 7th–8th century discovered in Transylvania were yielded only by cemeteries, both of inhumation and biritual. The inhumation burial grounds where finger-rings were identified include those of Gâmbaș/ Cetățuie or Cimitirul reformat/further Gâmbaș 12, Sâncrai 3 and Teiuș 4. In biritual cemeteries, finger-rings were found in the burial grounds of Bratei 25 and Sibiu/ Gușterița 6. The few cemeteries with finger-rings is linked to the small number of burials which contained objects of respective type, and concurrently, with the small number of finger-rings. The Avar cemeteries count a total of five burials with finger-rings among the grave goods, their number amounting to eight exemplars. In the biritual cemeteries mapped in Transylvania, two cremations yielded each a single finger-ring and just one inhumation which contained a single finger-ring. Typologically, finger-ring types are few as well. They come down to two main groups, namely plain finger-rings and finger-rings with ornaments in the upper part of the ring hoop. Plain rings are represented by simple hoops made of iron, bronze or silver threads or thin bars. To the second group belong finger rings of thin sheet, with an ornament in the upper part in the shape of round spheres or round or oval plates. The small number of Avar cemeteries and graves from Transylvania in which finger-rings were found may be the result of various causes. It is very likely that finger-ring wearing was not fashionable in the Avar communities of Transylvania. A second element that may be taken into consideration to interpret the few such artefacts at the level of the archaeological sites from the Transylvanian Plateau is related to the assertion of social standing of those buried with finger-rings as well. The typological identity of the finger-rings from Transylvania (type B), together with the few items and graves where these were discovered may be interpreted as the display of ethnic identity of finger-ring bearers. Lastly, another interpreting acceptable for the finger-rings present in the Avar cemeteries of Transylvania is that of magical object playing an apotropaic role.

PIESE DE ARMAMENT DESCOPERITE ÎN ORAȘUL CARANSEBEȘ (SECOLELE XVI-XVII/XVIII). CONSIDERAȚII PRELIMINARE

Silviu Oța*

Cuvinte cheie: grenadă, ciocan de luptă, vârf de săgeată, fortificație

Keywords: grenade, pick axe, arrowhead, fortification

Cercetările arheologice desfășurate la Caransebeș prin cercetări sistematice din anii 2017–2022¹, au dus la descoperirea unui număr important de artefacte.

Printre aceste piese, se numără și cele de armament, păstrate de regulă fragmentar². Această situație se datorează în principal faptului că orașul, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea a fost supus unor transformări urbanistice importante. Printre acestea trebuie menționată amenajarea străzii care străbărea orașul de la nord la sud³. Cel mai probabil ea a fost pavată cu piatră cel mai probabil după 1550⁴. O a doua mare transformare a fost amenajarea orașului fortificat în cetate de tip bastionar, între anii 1688–1696 în timpul prezenței austrieșilor aici⁵. A urmat apoi distrugerea sa din prima jumătate a secolului al XVIII-lea⁶ și amenajarea sa ca oraș modern⁷.

* Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei, nr. 12, Sector 3, e-mail: silviuota@yahoo.com

¹ Oța, Ardeț, Negrei 2018, 23–24; Oța, Ardeț, Negrei 2019a, 34–35; Oța, Ardeț, Negrei 2020, 69; Oța, Ardeț 2023, 74–75.

² Comunicare IAB, *Piese de armament descoperite în orașul Caransebeș (secolele XVI-XVII/XVII)*, 5–7 aprilie, 2023.

³ Oța 2019, 277–292.

⁴ Oța 2019, 277–292.

⁵ Sebestyen 1984, 41, Caransebeș, plan din 1697; Groza 1993, 94, fig. 4.

⁶ Din păcate data demolării definitive a zidurilor orașului și a cetății interioare rămâne nesigură.

⁷ Pe o hartă a orașului din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea se poate vedea noua sa organizare urbanistică (Onci 2019, https://issuu.com/piaonci/docs/podrumul_lui_homolka). Tot din veacul al XVIII-lea sunt menționate mai multe clădiri, care fie au fost ridicate integral, fie au fost lărgite (Pentru monumentele ecleziastice dar și clădirea cazarmei, vezi Trâpcea 1979, 293; Ghidu, Bălan 1909, 24, 25, 32; Bona 1993, 58; Feneșan 2013, 659; Lovasz 2018, 54, 55).

Dacă în 1551 a fost o transformare în sensul bun al tramei stradale (Pl. 1/1–5), următoarele două intervenții au dus practic mai degrabă la bulversarea sa și în final la distrugere.

În scurta perioadă în care au fost cantonate în Caransebeș, trupele imperiale au demolat clădirile existente și au acoperit strada cu moloz (Pl. 1/7) în vederea creării unui teren plan pentru ridicarea unor noi clădiri (Pl. 1/6)⁸. Acestea au avut însă doar un caracter provizoriu. Nivelul de amenajare austriac a fost datat cu o monedă de argint emisă în anul 1696 (Austria, 15 kreutzer, Leopold I, 1696 – AR – 5.09 g; 30.60 mm; Cas. 1/2019, -0,70 m, NE; Pl. 2/1a-b)⁹ și una otomană din perioada 1687–1691 (Pl. 2/2a-b), din timpul sultanului Suleiman al II-lea (Cas. 1/2022)¹⁰. Fortificațiile au fost lărgite, fiind adăugate cinci bastioane și mai multe raveline între ele sau uneori în fața lor¹¹. Din păcate, acestea au rămas pe ansamblu la o simplă fază de pământ¹².

Din aceste amenajări de după distrugerea clădirilor din perioada otomană (1658–1688) și cea a Principatului Transilvaniei, au fost recuperate câteva piese de armament. Este vorba în primul rând de o ghiulea de piatră de mici dimensiuni, un fragment de ciocan de luptă, două vârfuri de săgeți și un fragment de grenadă explodată. Dacă fragmentul de grenadă poate fi datat în jurul anului 1688–89 pe baza stratigrafiei, celelalte piese sunt în mod evident mai timpurii.

Sursele documentare menționează și ele la Caransebeș în cursul anului 1695 piesele de armament existente. Acestea constau în special în arme de foc (diferite tipuri de tunuri, și muschete) și grenade¹³. Informația scrisă este confirmată, fie și parțial de artefactele descoperite în teren de-a lungul celor patru campanii arheologice.

Ghiuleaua (Pl. 3/3) a constituit muniție pentru o piesă de artilerie de mici dimensiuni. Din păcate în acest stadiu al cercetărilor nu putem presupune dimensiunile și forma armei. În acest moment, bănuim că este vorba de o piesă pierdută. Ajunsă în molozul rezultat din distrugerea clădirilor din spatele zidului cetății interioare. Foarte probabil era o ghiulea timpurie, deoarece în secolele XVII–XVIII este puțin probabil să mai fi fost folosită.

⁸ Groza 1993, 94. Cercetările arheologice sistematice, întreprinse din anul 2017 au demonstrat acest lucru, anume demolarea vechilor clădiri și scoaterea din uz a drumului pavat cu piatră și amenajarea unor noi structuri, cel mai probabil din lemn. Aceste distrugeri sunt observabile în zona central-vestică a orașului medieval unde s-au concentrate cele mai multe cercetări.

⁹ Oța, Ardeț, Negrei 2019, 134.

¹⁰ Mulțumim pentru determinarea pieselor monetare colegilor Cristiana Tătaru și Aurel Vilcu.

¹¹ Acestea sunt observabile parțial în teren și sunt confirmate și de hărțile militare din acea vreme (Groza 1993, 94, fig. 4; 96, fig. 5).

¹² Faza de pământ este încă observabilă în zona de est a cetății, reamenajate la sfârșitul secolului al XVII-lea.

¹³ Hațegan 2005, 289.

Vârfurile de săgeți provin dintr-o locuință și din inventarul unei locuințe cu mai multe faze de refacere și din ultima ei etapă de utilizare. Un exemplar (Pl. 4/1) a fost găsit chiar în interiorul său distrus, iar cel de-al doilea (Pl. 4/2) în molozul rezultat după demolarea sa și împrăștiat pe pavajul de piatră din fața ei, și care reprezenta trotuarul străzii medievale. Ambele piese au partea activă de formă rombică și se fixau în corpul săgeții cu un spin. Piesa din molozul împrăștiat pe pavaj are urme de vitrificare.

Sursele documentare menționează și ele folosirea arcurilor încă în anul 1686 la Timișoara (402 arcuri 402 și 11760 săgeți)¹⁴. Astfel de săgeți au fost utilizate inclusiv pe spații întinse în perioada secolelor XVII-XVIII, precum la Beloye, pe râul Kuban de către populația kazahă¹⁵, Baia¹⁶ sau la Orașul de Floci¹⁷.

Fragmentul de ciocan de luptă (Pl. 4/3) este unul destul de simplu, folosit de regulă de către armatele din Europa Centrală. El a fost descoperit în molozul rezultat din demolarea unor clădiri interioare din mica fortificație, situate în spatele incintei. Este greu de spus dacă în perioada demolărilor din veacul al XVIII-lea sau chiar de la sfârșitul celui precedent (1695)¹⁸ piesa nu era deja ruptă, ajungând acolo întâmplător. Hărțile moderne, anume cea care reprezintă propunerea de refortificare a generalului Veterani sau cea din primii 20 de ani ai secolului următor reflectă realitatea din teren. Pe prima, fortificația interioară nu mai exista, în timp ce pe următoarea este reprezentată în continuare.

Din punct de vedere stratigrafic, conform profilului secțiunii 1/2017 și Cas. 3/2022, zidul miciei cetăți a suferit o primă distrugere la o dată care nu poate fi precizată, fie la finalul secolului al XVII-lea, fie la începutul celui următor. Cert este că după demolarea sa, a urmat o altă a clădirilor din spatele său. Pentru moment, am înclina să credem că prima distrugere a avut loc perioada 1688–1696, când armata austriacă a fost prezentă aici. Teoretic, o altă demolare trebuie să fi fost chiar în anul 1696, când la Caransebeș era în vizită sultanul Mustafa al II-lea (1695–1703).

Din punct de vedere tipologic, piesa are mai multe caracteristici. Conform tipologiei lui Stoyan Popov, ciocanul de luptă are părți care corespund atât tipului VII, VIII și IX¹⁹. Primul model a avut o circulație mai largă, din veacul al XV-lea până în cel de-al XVII-lea. Cel de-al doilea aparține secolului al XVIII-lea. Din păcate astfel de ciocane de luptă cu placa octogonală sunt în

¹⁴ Hațegan 2005, 268.

¹⁵ Каргин 2016, 183, Рис. 25/1–5; 126–127.

¹⁶ Neamțu, Neamțu, Cheptea 1984, 110, fig. 40/18–19; 111.

¹⁷ Cercetări inedite, Silviu Oța.

¹⁸ Hațegan 2005, 289.

¹⁹ Popov 2012, 101, 102, 103.

actualul stadiu al cercetărilor arheologice, destul de rare, iar cronologia este și ea destul de largă, în funcție de contextul descoperirilor.

Sursele documentare menționează ciocane de luptă în anul 1686, în dotarea apărătorilor Timișoarei, fiind amintite 1242 de bucăți²⁰.

Primul fragment de grenadă (Pl. 3/1), a fost găsit în moloz, în apropierea săgeții de deasupra pavajului. Acesta a fost făcut din fier, și era de formă sferică.

Cel de-al doilea (Pl. 3/2) a fost decoperit la câțiva metri distanță, în exteriorul micii fortificații din zona centrală a orașului. Acesta este similar cu piesa precedentă, anume era gol în interior, de formă sferică. Fragmentele de piese descoperite la Caransebeș sunt similare ca execuție cu alte exemplare datate în aceeași perioadă²¹.

Conform altor arheologi, aceste piese au fost considerate ghiulele de tun (Kargin 2016)²².

Trebuie să avem însă în vedere grosimea inegală a pereților lor. Dacă avem în vedere aspectul menționat, probabil în momentul în care erau folosite, ele ar fi avut o traiectorie total imprecisă datorită acestei caracteristici.

Sursele documentare din acea vreme (1695) sunt destul de clare cu privire la utilizarea grenadelor²³. Ele sunt menționate ca fiind în uz, în una dintre cetățile din Banat, fiind menționate la o numărătoare a turcilor, un număr de 10000 de astfel de piese („bile și gerenade de mână”). La Timișoara, pentru apărare, sultanul a trimis în același an un număr de 71 butoaie cu grenade și alte 4500 de bucăți. Câțiva ani mai devreme, în 1683, au fost din nou menționate ca fiind utilizate de către armatele europene, lângă Timișoara²⁴.

În interiorul micii cetăți, între două ziduri paralele, la -0,50 m, pe un nivel de demolare și arsură a fost găsit un proiectil de muschetă (Pl. 3/4). Este dificil de precizat dacă a fost pierdut în timpul lucrărilor de demolare, din veacul al XVIII-lea sau în precedentul.

Disponerea fragmentelor de piese de armament în această zonă a orașului (Pl. 2/3) demonstrează că pe de o parte este vorba de muniție rămasă cel mai probabil nefolosită (ghiuleaua de piatră), arme utilizate până la distrugere (ciocanul de luptă), dar și altele care au fost în inventarul unor locuințe (vârfurile de săgeți). Ele fie au rămas pe loc în interiorul complexelor de locuire, fie au

²⁰ Hațegan 2005, 268.

²¹ Se poate vedea perforația pentru fitil la exemplarele prezentate și modul de lipire al semi-sferelor care compun grenada. Vezi <https://ro.pinterest.com/1808Musket/cannonballs-grenades-paper-cartridges/>; <https://zenseeker.net/Kid/PirateWeapons.htm>.

²² Каргин 2016, 124, Рис. 26; 126, 128

²³ Hațegan 2005, 268, 284, 289. Grenadele de mână sunt menționate în mari cantități, atât la Timișoara, cât și la Caransebeș.

²⁴ Hațegan 2005, 261.

ajuns pe pavajul din fața complexelor de locuire, ca urmare a distrugerii lor prin incendiere. Acest din urmă lucru se poate observa pe un vârf de săgeată care avea pe el urme de vitrificare.

Fragmentele de grenade, prin poziția lor, foarte probabil au fost utilizate la distrugerea locuințelor. Primul fragment descoperit era în molozul rezultat din demolarea unui complex, ale cărui resturi au fost împrăștiate pe trotuarul din fața sa pentru a nivela locul, deoarece acolo exista și o rigolă. Cel de-al doilea fragment este posibil să fi ajuns în fața zidului întâmplător, fiind descoperit în moloz, într-un nivel de demolare a sa.

Bila de plumb pentru muschetă, descoperită pe un nivel de distrugere din interiorul micii

fortificații interioare este dificit de spus dacă a fost pierdută, sau în acea zonă s-a tras cu ea.

Deși puține, aceste fragmente de arme și muniție vin să completeze imaginea pieselor care au fost utilizate în secolele XVI-XVII/XVIII la Caransebeș. Practic, ele confirmă parțial și sursele documentare din acea vreme.

Repertoriul pieselor

1. Ghiulea de piatră (Pl. 3/3)

S. 1/2017, Caroul 9, -1.20 m.

D = 70,00 mm.

2. Vârf de săgeată (Pl. 4/2)

Cas. 2/2019, NE, -0,73 m

L = 65,2 mm

L = 14,4 mm

L spin = 27,5 mm

3. Vârf de săgeată (Pl. 4/1)

S. 2/2018, zona centrală, metrul 3, -0,70-0,80 m

L = 68,1 mm

L = 14,00 mm

L spin = 21,4 mm

4. Ciocan de luptă (Pl. 4/3)

S. 1/2017, în spatele zidului fortificației interioare

Placa din spate este octogonală, plată (42,6 mm × 43,00 mm)

Gâtul piesei este în formă de trunchi de piramidă cu opt laturi.

Tubul de înmănușare/manșonul este fațetat pe interior (se păstrează trei laturi).

Pe exterior este dreptunghiular: 29,5 mm / 24,2 mm.

5. *Fragment grenadă (Pl. 3/1)*

Cas. 2/2019, din nivelul de dărâmatură, austriac.

În partea superioară ar un orificiu pentru introducerea fitilului.

Pereții au grosime variabilă de 8,6 mm – 12,5 mm.

D = 80,00 mm

6. *Fragment grenadă (Pl. 3/2)*

Cas. 3/2022, -0,50-0,75 m, în moloz, în fața zidului vestic al cetății interioare.

Piesa are un orificiu circular, păstrat parțial, pentru fitil.

Pereții au grosime variabilă cuprinsă între 11,3 mm și 14,5 mm.

D = 80,00 mm

7. *Proiectil muschetă (Pl. 3/4)*

Cas. 1B/2022, din moloz.

Piesa este de formă sferică, confecționată din plumb.

D = 17 mm

BIBLIOGRAFIE

Feneșan 2013,

C. Feneșan, *Franciscanii din Banatul de Munte la sfârșitul celei de-a doua jumătăți și la începutul celei de-a treia stăpâniri habsburgice (1695–1701, 1716–1738)*, în *Banatica*, 23, 2013.

Ghidu, Bălan 1909,

A. Ghidu, I. Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909.

Groza 1993,

L. Groza, *Cetatea Caransebeș – Câteva precizări cronologice*, în *Banatica*, 12/II, 1993, 89–99.

Hațegan 2005,

I. Hațegan, *Cronologia Banatului II/2, Vilayetul de Timișoara*. Repere cronologice. Selecție de texte și date, Timișoara, 2005.

Каргин 2016,

Каргин, Ю. Ю., *Казаки-некрасовцы на правом берегу Старой Кубани (по материалам охранных раскопок поселения Белое Юго-Восточное в 2014 г.)*, în *Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма*. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика, выпуск 8, Севастополь Тюмень Нижневартковск, 2016, 93–191.

Lovasz 2018,

R. Lovasz, *Conventul franciscan din Caransebeș în lumina unor documente inedite de sec. XVIII (1)*, în *Studii de istorie ecleziastică*, I, 2018, 39–58.

Neamțu, Neamțu, Cheptea 1984,

E. Neamțu, V. Neamțu, S. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, Iași, 1984.

Onci 2019,

O. Onci, *Podrumul lui Homolka. Microberăria din ruinele cetății Caransebeșului. Lucrare pentru examenul de diplomă. Disciplina: Proiectare de arhitectură*, în https://issuu.com/piaonci/docs/podrumul_lui_homolka (16 V 2019).

Oța 2019,

S. Oța, *O Stradă în Caransebeșul medieval (secolele XVI-XVII). Primele cercetări arheologice*, în C. Croitoru, ed., *Miscellanea historica et archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea septuagenarii*, Brăila, 2019, 277–292.

Oța 2022,

S. Oța, *An Iron Processing Workshop at Caransebeș (17th Century)*, în Sekelj Ivančan, T. Karavidović, T. Tkalček, T., Krznar, S., Belaj, J., eds., *Secrets of Iron – From Raw Material to an object. Proceedings of the 7th International Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 10th – 11th September 2020*, Zbornik Instituta za Arheologiju, Serta Instituti Archaeologici, Knjiga/Volume XX, Zagreb, 2022, 181–193.

Oța 2022,

S. Oța, *Excavations from Medieval City of Caransebeș*, în Grabarczyk, T., Pogońska-Pol, M. eds., *Faces of war*, vol. 6, *City and War*, Wydawca, Łódź, 2022, 151–174.

Oța, Ardeț, Negrei 2018,

S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, 12. *Caransebeș, jud. Caraș-Severin, Punct: „Strada Potocului, nr. 22”*, în CCA, Campania 2017, a LII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 15–17 noiembrie, 2018, Cluj, București, 2018, 23–24.

Oța, Ardeț, Negrei 2019,

S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, 11. *Caransebeș, jud. Caraș-Severin, Punct: „Strada Potocului, nr. 22”*, în CCA, Campania 2018, a LIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 13–15 septembrie, 2019, Sibiu, București, 2019, 34–35.

Oța, Ardeț, Negrei 2019,

S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, *Cercetări arheologice la în orașul medieval fortificat Caransebeș, campaniile 2017–2019 (observații preliminare)*, în *Tibiscvm*, 9, 2019, 131–143.

Oța, Ardeț, Negrei 2020,

S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, 12. *Caransebeș, jud. Caraș-Severin, Punct: „Strada Potocului,*

nr. 22", în CCA, Campania 2019, a LIV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 25–27 noiembrie, 2020, Buzău, București, 2020, 69.

Oța, Ardeț 2023,

S. Oța, A. Ardeț, 16. *Caransebeș, jud. Caraș-Severin, Punct: Cetatea Medievală Caransebeș (sector Central), Strada Potocului nr. 22*, în CCA, Campania 2019, a LVII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 29–31 mai, 2023, Târgoviște, 2023, 74–75.

Popov 2012,

S. Popov, *Late medieval War Hammers*, în *ArchBulg*, XVI, 2, 2012, 97–116.

Sebestyen 1984,

Gh. Sebestyen, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, în *RMM*, 1, 1984, 41–49.

Trâpcea 1979,

T. Trâpcea, *Informații despre unele localități din Banat în secolul al XVIII-lea*, în *Banatica*, 5, 1979, 291–295.

PIECES OF ARMAMENT FOUND IN CARANSEBEȘ (16TH–17/18TH CENTURIES). PRELIMINARY OPINIONS

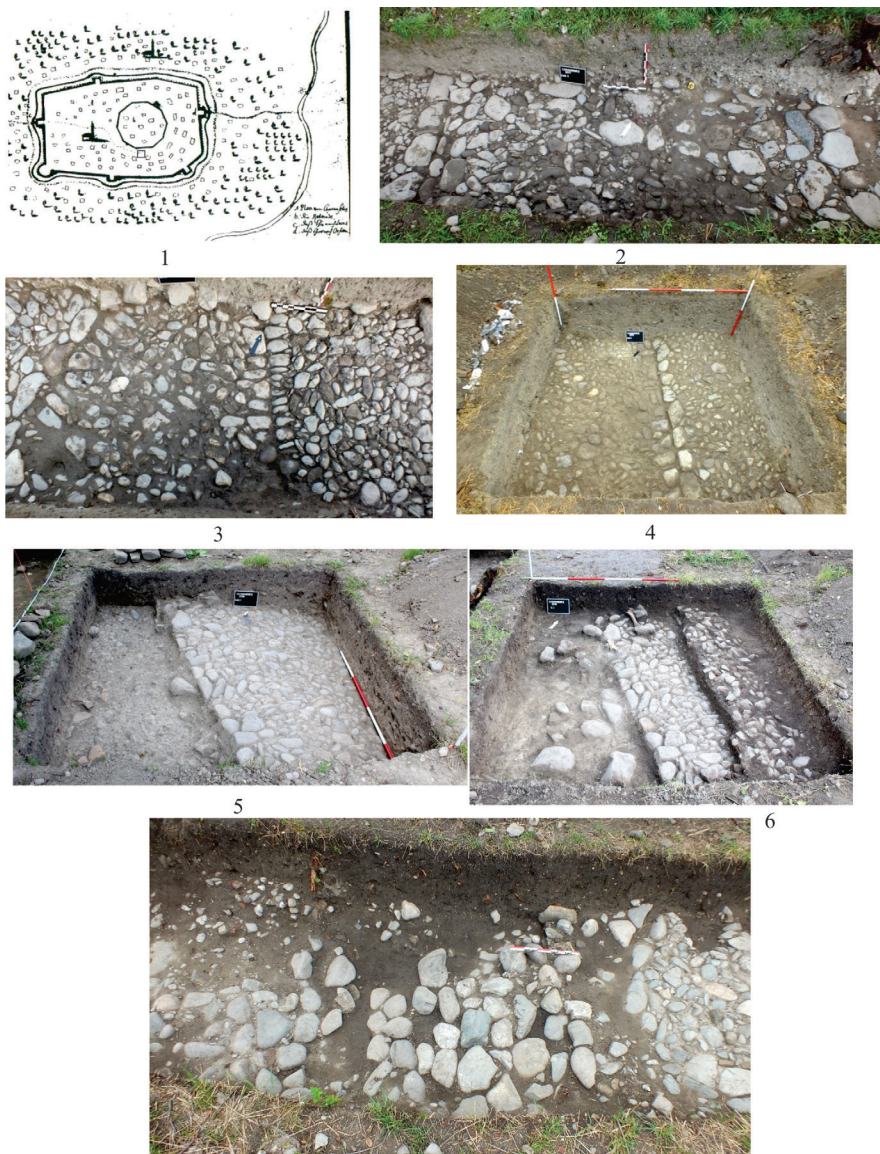
Abstract

Systematic archaeological research in the medieval city of Caransebeș, started in 2017, led to several important discoveries. They come to complement the documentary sources or to confirm some realities mentioned by them.

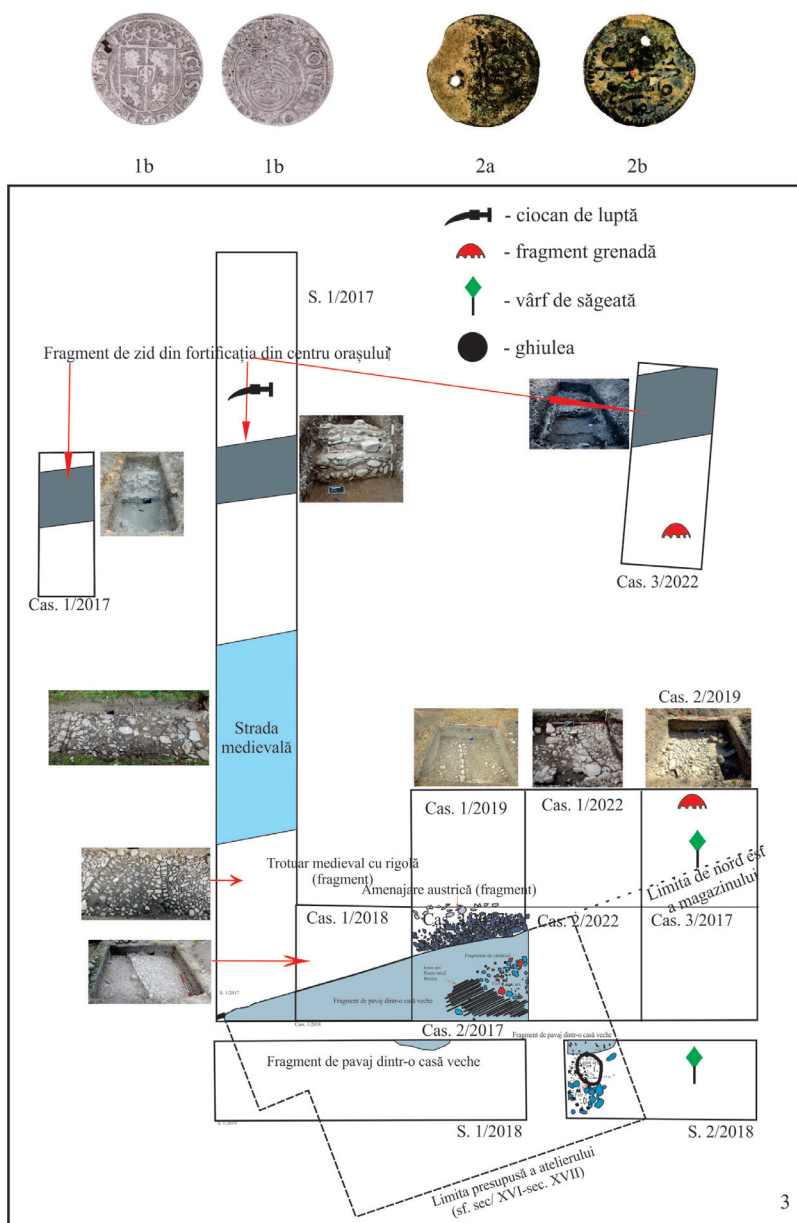
In addition to some problems related to the urban transformations of the 17th–18th centuries, but also to the presence of iron processing workshops, some fragments of weapons were also discovered (fragments of grenades, fragment of a battle hammer, cannonball, musket ball). Unfortunately, most of them are destroyed, but they come to show what weapons were used here on various occasions.

If some of the weapons were destroyed as a result of the battles or the destruction of the fortress, others were very likely personal items of the city's inhabitants (arrowheads), being discovered in the houses or near them as a result of the demolition.

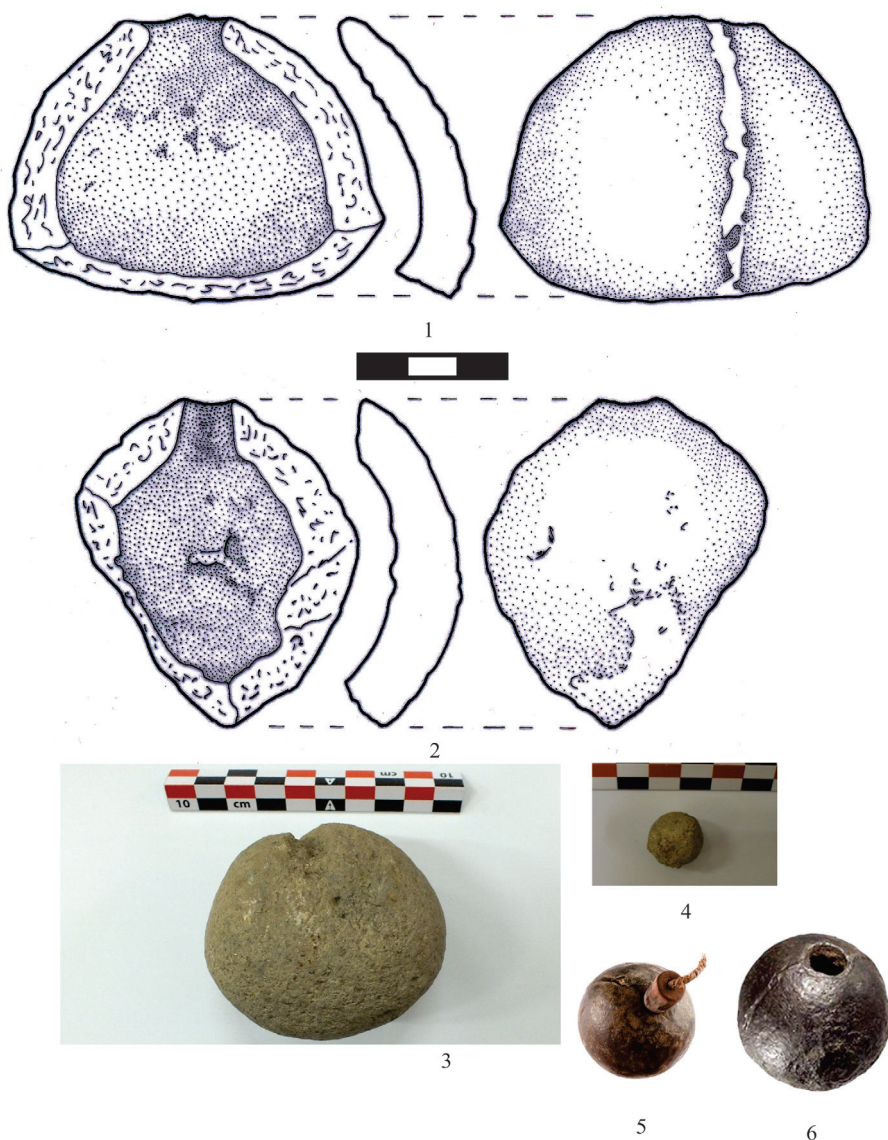
Documents from that time come to confirm what types of weapons were used in the fortifications of the Banate, and archaeological research has partially confirmed this information.

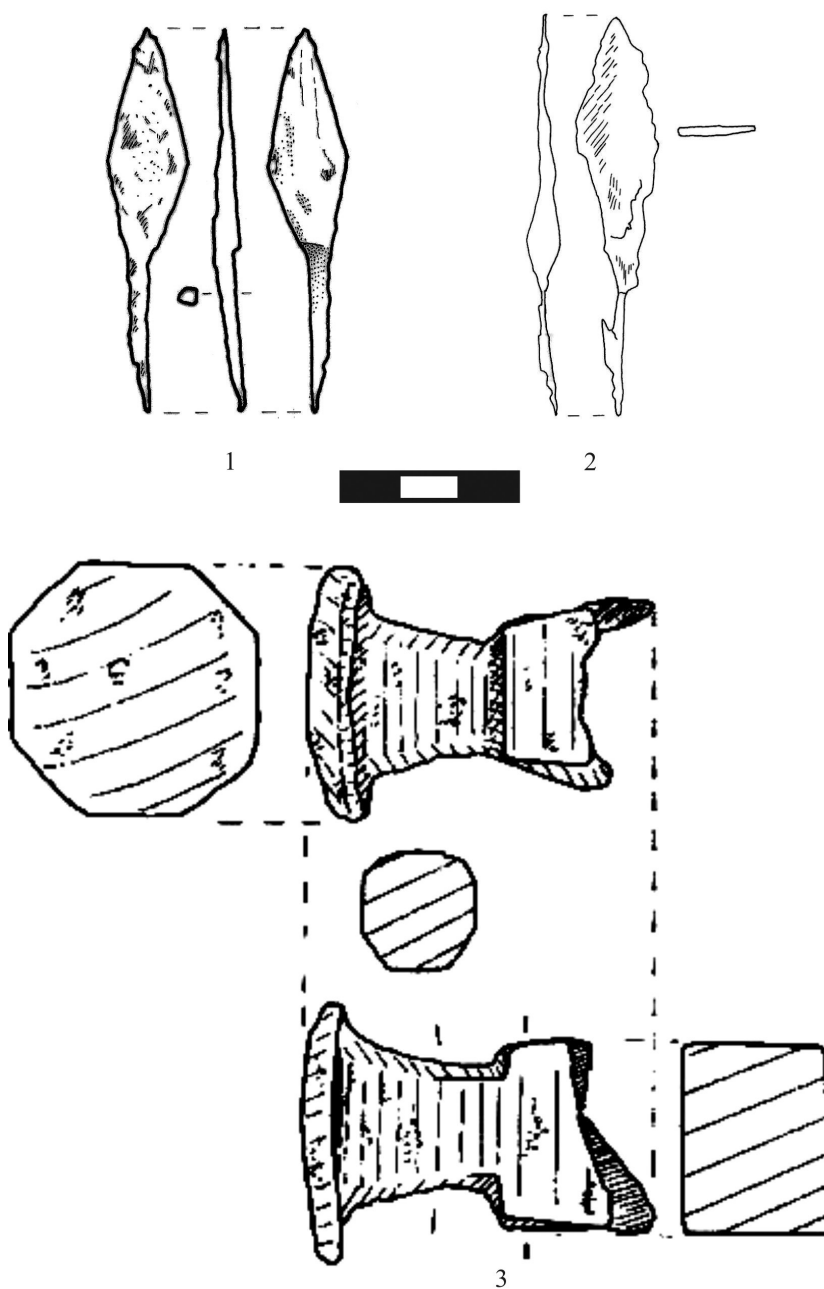
Pl. 1. 1. Harta orașului Caransebeș din timpul prezenței otomanilor acolo (după Țeicu 1989), cu marcarea locului unde au fost cercetate bucăți de drum; 2-5. Fragmente de drum și trotuar cu rigole amenajate după 1550; 6-7. Amenajare austriacă pe drumul medieval, realizată din pietre din clădirile distruse (fotografii S. Oța). / 1. The map of the town of Caransebeș during the Ottomans presence there (according to Țeicu 1989), with locations where sections of way were investigated; 2-5. Sections of way and pavements with gutters set after 1550; 6-7. Austrian arrangement on the medieval way, set up with graves from the demolished buildings (photo: S. Oța).

Pl. 2. 1a-b. Monedă de 15 kreutzer emisă în timpul lui Leopold I, în anul 1696; 2a-b. Monedă otomană emisă în timpul sultanului Suleiman al II-lea (1687–1691); 3. Dispunerea pieselor de armament în planul săpăturilor din zona central-vestică a orașului fortificat. / 1a-b. A 15 kreutzer coin issued in Leopold I epoch, 1696; 2a-b. An Ottoman coin issued in Suleiman II epoch (1687 – 1691); 3. Display of the pieces of armament on the diggings plan in Central-Western area of the fortified town.

Pl. 3. 1. Fragment de grenadă din Cas. 2/2019; 2. Fragment de grenadă din Cas. 3/2022 (desene Simona Mateescu); 3. Ghiulea de piatră din S. 1/2017; 4. Proiectil de muschetă din Cas.1B/2022 (fotografii S. Oța); 5–6. Grenade datate în cursul secolelor XVII-XVIII (5.<https://ro.pinterest.com/1808-Musket/cannonballs-grenades-paper-cartridges/> 6. <https://zenseeker.net/Kid/PirateWeapons.htm>). / 1. Fragment of a grenade in Cas. 2/ 2019; 2. Fragment of a grenade in Cas. 3/ 2022 (drawings Simona Mateescu); 3. A stone cannon ball from S. 1/ 2017; 4. A musket missile from Cas. 1B/ 2022 (photos S. Oța); 5–6. Grenades dated back to the 17th–18th centuries (5.<https://ro.pinterest.com/1808-Musket/cannonballs-grenades-paper-cartridges/> 6. <https://zenseeker.net/Kid/PirateWeapons.htm>).

Pl. 4. 1. Vârf de săgeată din S. 2/2018; 2. Vârf de săgeată din Cas. 2/2019; 3. Fragment de ciocan de luptă din S. 1/2017 (desene Georgiana Ducman și Simona Mateescu). / 1. An arrow point from S. 2/2018; 2. An arrow point from Cas. 2/2019; 3. Fragment of a war hammer from S. 1/2017 (drawings Georgiana Ducman și Simona Mateescu).

NEW INSIGHTS REGARDING THE CLAY TOBACCO PIPES DISCOVERED IN THE HISTORICAL CITY CENTER OF TIMIȘOARA

*Alexandru Munteanu**

Keywords: clay pipes, tabacco, Ottomans, Austro-Hungarians, Timișoara

Cuvinte cheie: pipe de lut, tutun, otomani, austro-ungari, Timișoara

I. Introduction

In the last two decades, extensive preventive archaeological research has been undertaken in the historical center of Timișoara due to the many projects initiated in order to restore the city's monuments and public squares. This research has made the discovery of invaluable information in regard to the medieval and pre-modern past of Timișoara possible. The discoveries made were abundant especially in the case of the period related to the Ottoman occupation of the city (1552–1716) considering the impressive ottoman monuments that were revealed alongside the numerous households and artefacts corresponding to this period. Our current research aims to analyze one of the more common objects used by the inhabitants of the city during this period of time, an object which spread rapidly through the Balkans because of Ottoman influence, namely the tobacco clay pipe. The clay pipe, starting from the seventeenth century, was a good used by common folk and people belonging to the upper classes alike, this being facilitated by the rapid spread of the tobacco plant from the New World into Europe. In the following paragraphs we intend to specify certain aspects concerning the history of tobacco smoking and the usage of tobacco clay pipes, after which we shall present the analysis of various such objects discovered during the archaeological digs undertaken in Timișoara's Sf. Gheorghe Square and Civic Park.

Tobacco was first introduced into Europe by the Spanish and more specifically by Francisco Fernandez in the year 1558¹, who had been sent to Mexico

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: munteanualexandrei@yahoo.com

¹ Robinson 1985, 149.

by King Philip II. In the following decades, the tobacco plant and, implicitly the habit of smoking were heavily popularized throughout the continent. Although at first a vice taken over only by the rich, it quickly became a habit enjoyed by everyone regardless of their social status. In the Ottoman Empire smoking seems to have become a common practice approximately in the first decade of the seventeenth century, while some evidence exists that the Turks had already been introduced to it by the end of the sixteenth century. Eventually, smoking had become so prevalent throughout the Empire that even prohibitive measures were taken against it, as it was deemed against the religious norms imposed by Islam, unhealthy and even a potential fire hazard. Despite the attempt at prohibiting tobacco smoking, its popularity continued to grow and by the second half of the seventeenth century any such measures were abandoned². Flourishing centers of pipe making rose throughout the Empire such as Sofia, where a pipe maker's guild had already been established by 1604 or Burgaz, a town near Edirne, for which pipe making became so important that the town took on the name Luleburgaz (*lule* being the Turkish word for pipe bowl).

After the tobacco plant was introduced to Europe, pipes constituted the main object used in order to smoke. These were made out of various materials such as clay, wood or stone, although clay was undeniably the most common material utilized for the purpose of crafting them, at least until the twentieth century. Following the First World War, clay pipes suffered a drastic decline caused by both the rise of briar wood as the main material used in pipe making and the popularization of cigar and cigarette smoking³.

The complex techniques required in order to craft a pipe made it so that clay pipe making became a separate artisanship from pottery making, despite the two crafts using the same raw materials and sharing specific similarities regarding the fabrication process of the finished product. Pipe making has often been regarded by researchers as more similar to metalworking, rather than pottery making⁴, mostly because of the usage of moulds, but also because of different decoration techniques employed. In order to obtain a pipe-bowl, the artisans had to use fine clay fabric, which had to be washed and filtered, after which it was supposed to be pressed into a mould. After the material was pressed and hardened, clay was dug out in order to create a chamber where the tobacco would be burned and a draft hole through which the smoke would pass. At this stage of the process the pipe would be decorated using various techniques and then baked. A secondary baking would eventually be employed after the application of different slips or glazes. Besides decorating the pipe using

² Robinson 1985, 151.

³ Robinson 1985, 152.

⁴ Stančeva 1972, 95.

grooves, incisions and complex patterns, sometimes precious metals were utilized in order to create decorative threads.

As the pipe became a common good used and manufactured around the continent, two main types of pipes could be distinguished, even though in the beginning all types of smoking pipes were quite similar: the western type and the eastern-mediterranean type. Besides the dissimilarities in shape and decoration, one main difference stemming from the number of pipe components emerged: the western type consisted of two parts, the pipe-head and the stem, whereas the eastern type was composed out of three different pieces, namely the pipe-head, the stem and the mouthpiece. In the case of the latter, the stems were made out of reeds or wood (cherry and ash wood were preferred), while the mouthpieces were made either out of amber, coral or semiprecious stone.

II. Description of the artefacts

Pipe made out of clay, fragmentarily preserved (only a fragment of the leg and the ring were preserved, the pipe-head being shattered where the bowl once began). The pipe had a light brown color, with a layer of engobe being present on its surface. There were no decorations present on the leg, while the ring was decorated with grooves. The object was made out of fine fabric with inclusions of fine sand, using oxidant firing. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.1/1)

Pipe made out of clay, fragmentarily preserved (this fragment represents an intact ring together with the leg that was broken halfway). The fragment is of reddish brown color, with engobe being present on its surface. No decorations can be seen on the leg, while the ring was decorated with oval grooves. The object was made out of fine fabric with inclusions of fine sand with oxidant firing used during the fabrication process (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.1/2).

Pipe made out of clay, fragmentarily preserved (the piece was split around the bowl area). The fragment is of dark brown color and the presence of engobe on its surface can also be noted. The shank is adorned with a row of lattice shaped decorations placed between sets of straight, narrow grooves. The bowl is also richly decorated with floral motifs on the sides as well as on the bottom of the bowl. The object was crafted out of fine fabric and inclusions of fine sand, while a mixed firing process can also be observed. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.1/3)

Pipe made out of clay using fine fabric and inclusions of fine sand. Oxidant firing was employed during the fabrication process. The object is modestly decorated with two round protuberances on opposite sides of the bowl. The shank is shaped similar to a hexagonal cylinder, with the two sides corresponding to the

bottom of the shank stretching along the bottom of the pipe bowl, forming an oval shape. It should also be noted that this piece was fragmentarily preserved, the bowl being broken (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.1/4).

Pipe made out of kaolin, fragmentarily preserved, crafted using fine fabric and inclusions of fine sand. Given the fact that this piece was molded out of kaolin a white color was obtained for the finished product. The pipe bowl is bell-shaped while the shank is slightly curved. Also, the shank stretches slightly along the bottom of the bowl, forming a triangle marked by small decorative ridges made using the cogwheel. At the end of the shank, right next to the ring, a swelling is present that was also decorated using the cogwheel, forming curved lines. The cogwheel was also employed to create straight decorative lines of the same type around the shank and the bowl. One such line marks the upper end of the bowl and the beginning of the rim, while another is placed between two ring-shaped protrusions on the upper side of the bowl. Between these two lines, along the rim, rows of small, triangular decorations etched into the mold can be observed. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.2/1).

Pipe made out of clay using fine fabric and fine sand. Oxidant firing was employed in the making of the object, resulting in a reddish brown color. It should be mentioned that this piece was fragmentarily preserved (broken at the end of the shank). Also, the pipe bowl seems to be richly decorated with straight corrugations that start at the center of the bottom of the bowl. At the bottom, these corrugations are interrupted by the shank, which stretches towards the center of the bowl to form a triangle, while halfway up the bowl they are interrupted by two rows of stamped triangular decorations with tiny and round protrusions inside. Above these geometric motifs a simple, horizontal line was etched into the surface using the cogwheel and placed between two horizontal incisions on each side. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.2/2).

Pipe made out of kaolin with fine fabric and inclusions of fine sand. Oxidant firing was employed during the crafting process. Also, it should be noted that this object has a white color. Unfortunately, this piece was fragmentarily preserved considering that the shank was broken almost entirely off the bowl, with the exception of the elongation that forms a triangle-like shape at the center of the bottom of the bowl. Also, a straight incision can still be observed as the decoration of the bottom side of the shank. The bowl is followed by a rim that is taller, but narrower and which is decorated on the upper side with a horizontal line made using the cogwheel. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.2/3).

Pipe made out of kaolin using oxidant firing, thus resulting in a white color. Fine fabric and inclusions of fine sand were used while making the pipe. The object displays simple decorations represented by five corrugations made using the cogwheel starting at the center of the bottom of the bowl and ending in its

front. Also, a narrow swelling can be observed at the ring. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.3/1).

Fragmentarily preserved pipe made out of kaolin using fine fabric, inclusions of fine sand and then baked inside an oxidant environment. The color of the object is white and its bowl is bell-shaped, with a rim tall and narrower than the bowl. The ring was decorated using the cogwheel and a narrow swelling was placed right next to it, followed by another decorative vertical line made using the cogwheel. The shank stretches slightly towards the bottom of the center of the bowl, thus forming a small triangle. The bottom side of the bowl is marked by simple, but frequent corrugations, while the rim has a fine surface decorated only with a horizontal line made with the cogwheel in the area where the rim meets the bowl. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.3/2).

Pipe made using kaolin and baked in an oxidant environment, thus resulting in a white color. The object was crafted using fine fabric and fine sand. The pipe bowl is bell-shaped, with its rim being taller, but also narrower than the bowl. The area right next to the ring is marked by a swelling decorated with small, round grooves. The shank stretches to the center of the bottom side of the bowl, forming a triangle marked by lines made using the cogwheel. Three other horizontal lines of the same type were used to decorate the bowl, the rim and the area where the bowl meets the rim. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.3/3).

Pipe made out of kaolin using fine fabric and inclusions of fine sand. Oxidant firing was employed in the crafting process, and the color that resulted in the finished product was white. The bowl is bell-shaped, with a tall and narrow rim. Right next to the ring a decorative swelling was placed, flanked on each side by narrow, vertical lines made using the cogwheel. The shank stretches towards the center of the bottom of the bowl, forming a triangle marked by two lines made using the cogwheel. Another two such lines were used to decorate the bowl: one crosses the middle of the bowl horizontally, while the other was placed in the lower area of the rim, where above it a horizontal incision is also present. (Sf. Gheorghe Square, Layer, -1,60/-1.90m) (Pl.3/4).

Pipe made out of clay (fine fabric with inclusions of fine sand) which was baked using reduction firing. The presence of engobe can be observed, giving the object a smooth and pitch black surface. The ring of the pipe splays out from the rest of the shank and ends with a ring shaped prominence, while the narrower shank extends forward to cover the bottom side of the bowl, forming the heel of the pipe. The bowl is decorated with ellipsoidal protrusions resembling petals, after which they are followed by another ring-shaped prominence. From there on, a narrower and richly decorated rim extends (the decorations that were used were comprised of a horizontal line made using the cogwheel,

followed by frequent vertical incisions). Inside the chamber a small ceramic plate with five draft holes can be found. (Civic Park) (Pl.4/1)

Pipe made out of clay, using fine fabric and inclusions of fine sand, then baked inside an oxidant atmosphere (the color of the object is red). The pipe consists of a large ring (wider than the rest of the shank), a shank that extends under the bottom side of the bowl up to its front, where it forms a triangle from which two ellipsoidal bulges stand out on the sides of the bowl. Above them, a tall rim extends, preserved fragmentarily. The object presents glamorous decorations on the shank and on the bowl as well. The shank is decorated with different geometric patterns, three incisions that cross its bottom side and a bronze band that is wrapped around it. In front of the bowl, at the tip of the aforementioned bulges, two small, round grooves can be noticed from which two curved rows comprised of crescent-shaped incisions begin (they end on the upper side of the rim where another set of small grooves can be found). On the side of the rim that was more favorably preserved another round, but larger groove can be observed, together with a row of parallel incisions on the upper side of the rim. (Civic Park) (Pl.5/1)

Pipe made out of clay, fragmentarily preserved (most of the shank was broken off together with a piece from the front of the rim). The object has a red color and was crafted out of fine fabric and fine sand then baked in an oxidant atmosphere. The remaining piece of the shank extends to the front of the bowl, forming a triangle where two ellipsoidal bulges stand out on the sides of the bowl, above which a tall rim extends. The shank is decorated with a row of straight, parallel incisions on its bottom side and two rows of curved, parallel incisions placed right below the aforementioned bulges (where two circular incisions can also be observed). The rim is richly decorated with wheat patterns, while also being wrapped over by a bronze ring. (Civic Park) (Pl.5/2).

III. Categories

1. Reddish undecorated pipes

This category of tobacco pipes includes some of the more modest pipes found during the archaeological excavations carried out in Timișoara's historical center. They are characterized by their lack of decoration and the shiny reddish engobe found on their surface. The only decoration that can be observed is usually found on the ring, which most often consists of grooves, creating a star-shaped ring in section. According to both Szuszanna Kopeczny⁵ and Adriana Gașpar⁶, these pipes were used either by soldiers stationed in the city

⁵ Kopeczny 2012, 169.

⁶ Gașpar 2016, 268.

or by common folk. Only two such objects discovered during the excavations at St. George Square could be assigned to this category, based on the shape of the ring and the decorations present on it, since both of the mentioned objects are fragmentarily preserved, with the pipe bowls being broken off the leg (Pl.1/1,2). Another type of undecorated reddish undecorated pipe is represented by a piece with two small protuberances on each side of the bowl (Pl.1/4). Similar objects have been discovered in Jeni Palank⁷, Buda⁸ and Oradea⁹.

2. *Turkish pipes*

This category consists of lavishly decorated pipes with a larger variety of shapes in comparison with the previously mentioned category. As it was mentioned in other studies¹⁰, the main tools used in decorating such pieces were the cogwheel and the revolving shutter (which most frequently seems to be toothed), thus creating various patterns usually illustrating triangles, rectangles or other geometrical shapes, especially on the bowl. The color of such pieces could also differ, from dark brown to reddish nuances and also white and grey in the case of pipes made out of kaolin clay. Pipes assigned to this category are also often decorated with stamps resembling flowers, leaves, rosettes or even common objects such as pairs of scissors. Although the objects analysed in this article do not present stamped decorations, they do present decorations consisting of various corrugations, lines and shapes made using the cogwheel and the revolving shutter, while incised motifs could also be noted in the case of some objects.

2.a. *Kaolin pipes*

Six of the clay tobacco pipes (Pl.2/1,3; Pl.3/1,2,3,4) discovered in Sf. Gheorghe Square are made out of kaolin clay, which explains their white or yellowish white color of their surfaces. The decorations visible on the surface of these pipes seem to be modest, usually consisting of straight incisions or lines etched into the surface using the cogwheel or the revolving shutter. One common motif observed among five of these pipes is the triangle shape marked by either incisions or lines made with the revolving shutter on the bottom side of the bowl. Although we haven't found suitable analogies for most of these pipes, except for one piece which features a slightly concave bowl on the outside surface and a rounded bottom side, with triangle shaped decorations visible on the bowl (Pl.2/1) (a similar piece was discovered in Szeged¹¹). However it is visible

⁷ Gaál 2004, 264–273.

⁸ Kondorosy 2021, 164–165.

⁹ Kondorosy 2014, 219.

¹⁰ Kopeczny 2012, 171.

¹¹ Kondorosy 2008, 359.

that the rest of the pieces share similar characteristics with other pipes discovered in the region. Based on the shapes of these objects and the raw material used to produce them (kaolin), which was widely used during the sixteenth and seventeenth centuries, we can assume that these pipes are dated to the seventeenth century.

2.b. *Flower-printed pipes*

This category includes an artefact (Pl.1/3) which is quite rare and is highlighted by the floral motifs incised into the surface of the bowl. According to Szabolcs Kondorosy¹², this type of object represents a regional variant of the Turkish pipe, distinguished by the artistic freedom displayed by the craftsman in order to decorate the bowl with various flower-related decorations. The pipe included in this category is of a dark brown color and features a flower with large petals placed on the bottom side of the bowl, out of which long stems reach out upwards to the middle of the bowl where other small flowers spring out; next to the rim a lattice-type row decoration is flanked on each side by two incised lines. One unique feature noted while observing the artefact is represented by the traces of white paint encrusted into the incised floral decorations. Objects similar to the one discovered in Sf. Gheorghe Square were also found at Buda¹³, Oradea¹⁴ and Babocsa¹⁵.

2.c. *Pipes made out of reddish brown clay with stamped triangular decorations*

A single piece (Pl.2/2) could be included in this category, characterized by a reddish brown color and by stamped triangular decorations with small round protrusions inside. Other than these two distinct features, this clay pipe shares similar decorative motifs with other aforementioned Turkish pipes, such as the corrugations etched into the bowl using the revolving shutter, or the triangle shaped extension which stretches from the shank towards the center of the bottom side of the bowl. It is necessary to note that proper analogies haven't been found for this particular pipe, which could suggest that the decorations had local influences.

3. *Austro-Hungarian pipes*

Out of the pieces covered by this study, three of them can be dated in the nineteenth century, thus being placed in the 'Austro-Hungarian' category. One of those is quite an interesting and rare piece, namely a lavishly decorated clay pipe covered in a shiny black engobe (Pl4/1). Two interesting details about this pipe are that inside the bowl, five draft holes can be found (presumably

¹² Kondorosy 2021, 156.

¹³ Kondorosy 2021, 166.

¹⁴ Kondorosy 2014, 222.

¹⁵ Kovács, Rózsás 2014, 252.

made for the purpose of slightly cooling the smoke before it being inhaled), while on the ring a fragment of a metallic band can be observed. Also, two separate workshop marks were stamped on the surface on the bowl. One of these marks spells out the name *K AZAR* while the other displays a stamped insect with large wings with the name *KIS AZAR* placed above it. These two stamps refer to the Kis Azar village, located in the Zemplén county of Hungary (today known as Male Ozorovce in Slovakia), renowned especially around the middle of the nineteenth century for the high quality of the clay tobacco pipes made in its local workshop and also for the general quality of the clay found locally. Unfortunately, not many such objects coming from this specific workshop have been found. We were able to identify only a few suitable analogies for this object. A couple of clay pipes bearing the same manufacturer's marks (*KIS AZAR* and *K AZAR*) were unearthed in the Hungarian town of Kormend¹⁶. Surprisingly, another such piece was discovered in the city of New York during excavations made in the historic block where the Stadt Huys (New York's first city hall, built by the Dutch in 1642) and the famous Lovelace Tavern were once located. Although the two respective monuments, some of the most important in the city's early history, were long gone by the middle of the nineteenth century (the time when this particular piece can be dated), the area where they were located still constituted an important part of the city's commercial district. Thus, considering the fact that the period when the manufacturing of the *Kis Azar* clay pipes took place matches chronologically with the first waves of Hungarians who migrated into the United States in the nineteenth century, we could consider the possibility that the object was brought over so far away from its production center by one such Hungarian migrant. It is also reasonably important to note that although not many clay pipes bearing the *Kis Azar* production mark have been brought to light by archaeological research, some information regarding this pipe making center can be found in written sources¹⁷ from that era which mention both the quality and the popularity of the *Kis Azar* tobacco clay pipes.

Two additional nineteenth century clay tobacco pipes (Pl.5/1,2) constitute a part of this study, which are quite alike both in shape and decoration. They both present a reddish color and feature geometric shapes and incisions resembling ears of wheat. Very similar objects have been discovered in Kormend¹⁸ and they have been attributed to a category of nineteenth century tobacco pipes which draw inspiration from Turkish pipes. One significant aspect regarding these two objects is that they both present metallic bands

¹⁶ Nagy 2001, 181.

¹⁷ Nagy 2001, 18.

¹⁸ Nagy 2001, 138.

attached to them, one of them having the band placed around the bowl, while the other having it placed next to the ring.

Considering that all three pipes attributed to this category each include a sort of metallic band attached to them, it is important to mention that this seems to have been a feature of the so called *Coffehouse*¹⁹ style tobacco pipes, which included metallic lids affixed to the main body of the piece using the sort of bands present on the previously mentioned objects. These types of pipes were usually smoked in coffee shops and were quite in vogue in the nineteenth century. Tobacco clay pipes featuring such attachments have also been discovered in Zadar²⁰ and Dubrovnik²¹.

IV. Conclusions

Although numerous studies have already been published concerning the types of tobacco clay pipes discovered in the historical center of Timișoara, with each following a similar structure in regards to the typologies presented, we considered that a study based on a new batch of discoveries, namely the ones from Sf. Gheorghe Square and Civic Park, would still provide valuable additional information to what was already known about this particular subject. The artefacts corresponding to the *reddish undecorated pipes* category presented here provide nothing unique in comparison with those already discovered in Timișoara. The same cannot be said about the objects attributed to the category of the *Turkish pipes*. The objects presented and included here, more precisely the kaolin pipes, show similarities with other *Turkish pipes* unearthed in Timișoara and elsewhere when it comes to the methods of decoration employed, although it can be observed that the decoration itself is quite distinct and modest, which could point out that these objects were local variants of the *Turkish pipes* used throughout the eighteenth century. Out of these artefacts, two especially stand out, namely the reddish brown pipe characterized by stamped triangular decorations on the bowl (for which we could not find a suitable analogy) and the flower-printed pipe, an object which according to prior studies represents a regional and quite rare variant of the *Turkish pipe*. It is important to note that the artefacts mentioned so far were recovered during the preventive archaeological research undertaken in 2017 in Sf. Gheorghe Square, from the archaeological layers of the excavation. The other three clay tobacco pipes discussed here which were datable to the nineteenth century, included in the category of the *Austro-Hungarian pipes*, were discovered during the preventive archaeological

¹⁹ Gusar 2008, 143.

²⁰ Gusar 2008, 152.

²¹ Milošević, Topić, 2011, 306.

research undertaken in Timișoara's Civic Park in 2020. One important aspect related to these artefacts is tied to the metallic bands attached to each one of them, which could mean that they were part of the so called *Coffeeshouse* style tobacco pipes, widespread throughout coffee shops in the nineteenth century. The *Kis Azar* pipe especially stands out, discoveries of objects manufactured in this specific workshop being extremely rare despite several mentions of the popularity and high quality of these pipes in the written sources.

BIBLIOGRAPHY

- Bekić 2000,
L. Bekić, *Uvod a problematiku glinenih lula na području hrvatske*, in VAMZ, 3, XXXII-XXXIII, 1999–2000.
- Costea 2007,
I. Costea, A. Stănică, A. Ignat, *Pipe de lut descoperite la Babadag*, in Peuce (S. N.), V, 2007, 335–362.
- Craiovan 2017,
B. Craiovan, *Tobacco clay pipes discovered in Libertății Square, Timișoara*, in PB, VII, 2017, 155–172.
- Gaál 2004,
A. Gaál, *Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében*, in HOMÉ, 26, 2004, 259–299.
- Gaşpar 2016,
A. Gaşpar, *Obiceiuri cotidiene reflectate arheologic în Timișoara otomană. Observații asupra pipelor de lut*, in MCA, XII, 2016, 259–284.
- Kondorosy 2007,
Sz. Kondorosy, *Cseréppipák a budai felső vízivárosból*, in BpRég, XLI, 2007, 249–280.
- Kondorosy 2008,
Sz. Kondorosy, *A szegedi vár pipái I*, in MFMÉ – StudEthn, VI, 2008, 331–362.
- Kondorosy 2014,
Sz. Kondorosy, *Cseréppipák a hajdani váradi Szent László-székesegyházból*, in Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem – és régiségtárából, IX (XIX), 2014, 184–227.
- Kondorosy 2021,
Sz. Kondorosy, *From Imperial to Local. Clay Tobacco Pipes in Front of The Walls of Buda*

Castle, in *Politics and Society in Central and South-East Europe. Life under the shadow of the Ottoman Empire's Expansion (15th–16th centuries)*, Cluj-Napoca, 2021, 151–168.

Kopeczny, Dincă 2012,

Zs. Kopeczny, R. Dincă, *Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara*, in *Ziridava*, 26/1, 2012, 167–190.

Milošević, Topić 2011,

B. Milošević, N. Topić, *Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku*, in *Starohrvatska prosvjeta*, III/38, 2011, 297–328.

Nagy 2001,

Z. Nagy, *A dunántúli cseréppipa-készítő műhelyek és termékeik a 19. Században*, in *Fontes Castriferriensis*, I, Szombathely, 2001.

Robinson 1985,

R. C. W. Robinson, *Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, in *Hesperia*, 54/2, 1985, 149–203.

Stančeva 1972,

M. Stančeva, *Kolekcijata ot luli viv varnenskija muzej*, in *Bulletin du Musée National de Varna*, VIII (XXIII), Varna, 1972, 81–90.

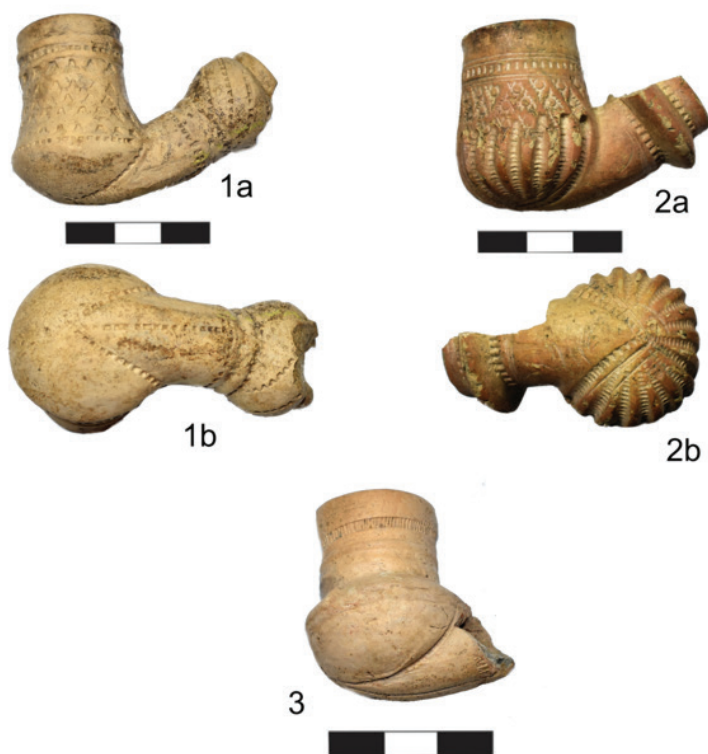
NOI SEMNIFICAȚII PRIVIND PIPELE DE LUT DESCOPERITE ÎN CENTRUL ISTORIC AL TIMIȘOAREI

Rezumat

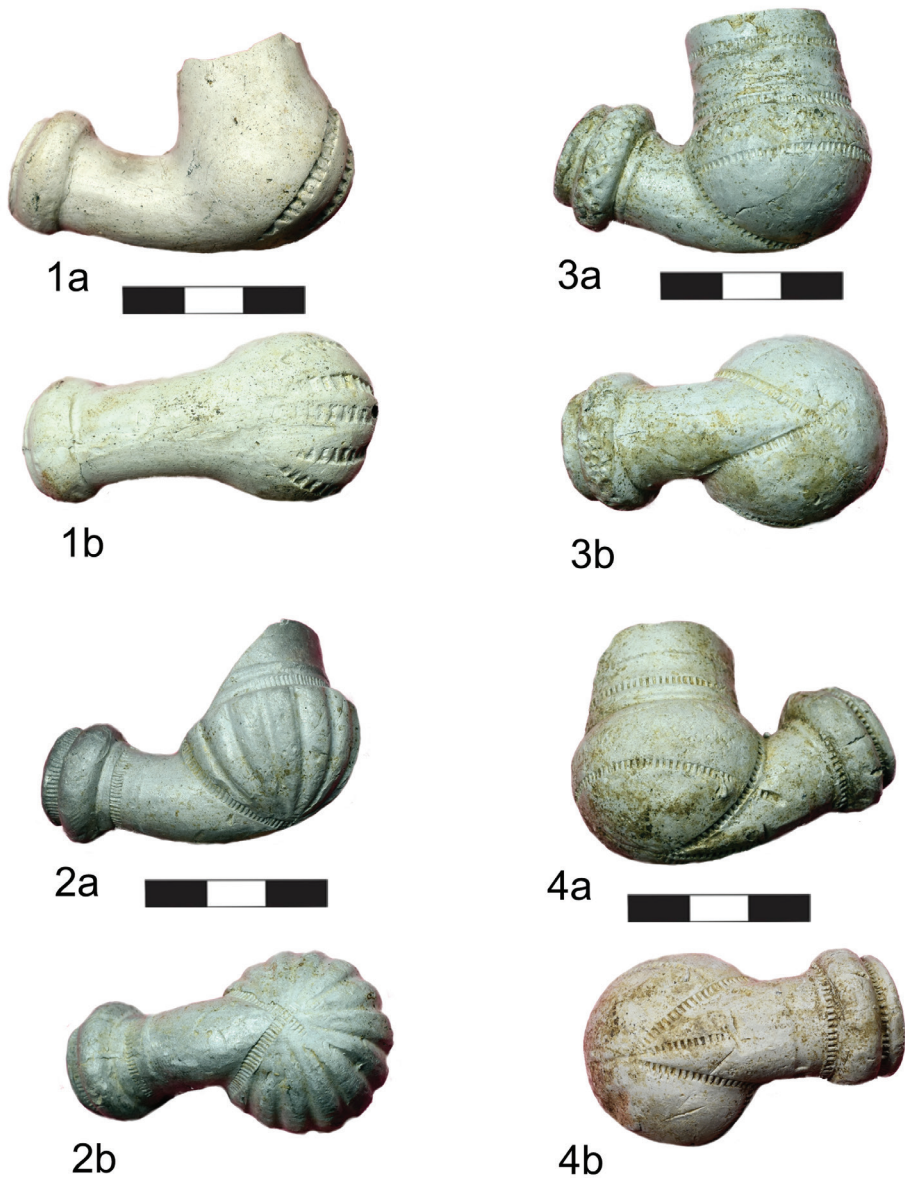
Articolul de față tratează problema unor noi descoperiri de pipe de lut din centrul istoric al Timișoarei, realizate în urma cercetărilor preventive din Piața Sf. Gheorghe (2017) și Parcul Civic (2020). Cele paisprezece piese prezentate în cadrul acestei lucrări cuprind pipe databile atât în secolul XVIII, în timpul ocupației otomane a orașului, cât și în secolul XIX. Analizarea pieselor respective a dus la stabilirea a trei mari categorii observate anterior și în alte lucrări referitoare la pipele de lut descoperite în cadrul săpăturilor arheologice din Timișoara: pipele nedecorate de culoare roșiatică, pipele turcești și pipele austro-ungare.

Pl. I. 1, 2, 4 – Reddish undecorated pipes; 3 – Turkish flower-printed pipe (Sf. Gheorghe Square). / 1, 2, 4 – Pipe nedecorate de culoare roșiatică; 3 – Pipe turcești cu decor floral (Piața Sf. Gheorghe).

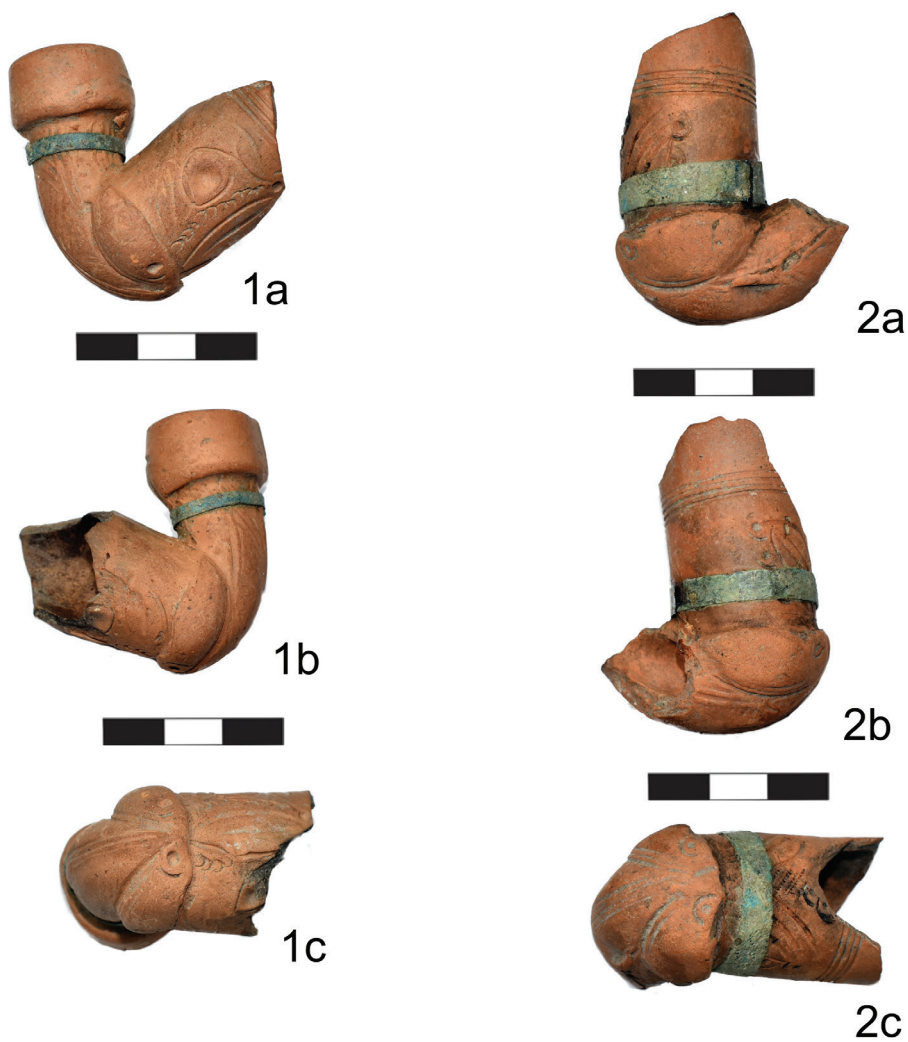
Pl. II. 1, 2, 3 – Turkish pipes (Sf. Gheorghe Square). /
1, 2, 3 – Pipe turcești (Piața Sf. Gheorghe).

Pl. III. 1, 2, 3 – Turkish pipes (Sf. Gheorghe Square). /
1, 2, 3 – Pipe turcești (Piața Sf. Gheorghe).

Pl. IV. *Kis Azar* clay tobacco pipe (Civic Park). / Pipă de lut de tip *Kis Azar* (Parcul Civic).

Pl. V. Austro-Hungarian pipes (Civic Park). / Pipe austro-ungare (Parcul Civic).

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN HOTARUL ADMINISTRATIV AL MUNICIPIULUI TIMIȘOARA ȘI ÎN ZONA PERIURBANĂ (II). REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL COMUNEI SÂNMIIHAIU ROMÂN (LOC. SÂNMIIHAIU ROMÂN, LOC. UTVIN)

Octavian-Cristian Rogozea, Bogdan Alin Craiovan***

Cuvinte cheie: cercetări de suprafață, vestul României, preistorie, antichitate, ev mediu

Keywords: field survey, west Romania, prehistory, antiquity, middle age

Comuna Sânmihaiu Român este formată din punct de vedere administrativ din localitățile: Uțvin, Sânmihaiu German și Sânmihaiu Român și se află la sud-vest de municipiul Timișoara. Sub aspect geomorfologic localitățile care compun această comună sunt amplasate în Câmpia Banato-Crișană, mai exact în Câmpia Timișului¹.

Nevoia cunoașterii dinamicii locuirii umane, din preistorie și până în evul mediu, alături de lipsa unor cercetări arheologice intruzive (sistematice sau preventive) care să lămurească aceste aspecte ne-au determinat să începem în anul 2014 cercetarea perieghetică² a zonelor aflate în proximitatea localității Uțvin și Sânmihaiul Român.

Apelul la bibliografia de specialitate care sistematizează descoperirile arheologice de pe teritoriul Banatului, mai veche³ sau mai nouă⁴, a relevat o carență de cercetare a acestui areal. Pentru localitatea Sânmihaiul Român sunt amintite descoperiri monetare, mai precis un denar roman republican provenit undeva

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com

** Muzeul Național al Banatului, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: bogdan.craiovan@yahoo.com

¹ Posea 1997, 391–392.

² La aceste cercetări de suprafață a participat și Remus Dincă, căruia îi mulțumim și de această dată. În rare ocazii am mai fost însoțiți și de pasionați de arheologie, care descopereau pas cu pas tainele arheologiei.

³ Milleker 1897; Milleker 1899; Mileker 1906; Roska 1942.

⁴ Luca 2006.

din hotarul satului, un denar roman imperial emis de Domițian descoperit în grădina farmacistului Tormay Aladár⁵, o movilă de pământ (*Movila lui Govoară zis Uliță*)⁶, materiale preistorice descoperite în 1886 în mendrele râului Bega de unde se extrăgea argila⁷, un nucleu din silex brun descoperit în grădina aceluiași Tormay Aladár în toamna anului 1905⁸, și un sit cu stratigrafie complexă în punctul *La Deal*⁹. Existența așezării de la Sânmihaiu Român în perioada otomană este confirmată indirect de recensământul din 1567 în care apare un spațiu în această localitate¹⁰.

Pentru localitatea Utvin nu este menționată nici o descoperire arheologică care să reflecte o locuire din preistorie, antichitate sau ev mediu¹¹. Lipsa unor descoperiri medievale este cu atât mai surprinzătoare dacă luăm în considerare informațiile¹² conform cărora Utvinul apare menționat în documentele medievale. Localitatea apare menționată în listele papale de la 1333–1334 sub denumirea de Vtuen, cu un preot paroh Jacob¹³, ca târg săptămînal în 1388 și ca moșie regală în 1399¹⁴. Ca oraș apare menționat din nou în 1552¹⁵ și 1554 cu 170 de porți, în 1569 menționat cu 159 porți și cu 141 de porți în 1579¹⁶.

A. Sânmihaiu Român/ *Rumänisch-Sankt-Michael* (germană); *Bégaszentmihály/ Oláhszentmihály* (maghiară).

Sânmihaiu Român–1¹⁷

Istoricul cercetărilor: locuirea din acest punct este amplasată pe un tell cu o lungime maximă de aprox. 260 m, o lățime de aprox. 265 m și o înălțime de 87,3679 m (Pl. II/1–3; Pl. III/1–2). Situl cercetat în numeroase ocazii perieghetic nu a beneficiat până în prezent, din nefericire, de cercetări intruzive

⁵ Berekeszi 1907, 37; Mitrea 1945, 103, punct 3; Glodariu 1971, 83, punct 285; Glodariu 1974, 293, punct 285; Mărghită 1979, 173; Gudea, Moțiu 1983, 193, IV/28; Medeleț 1994, 284, punct 132; Luca 2006, 226, punct 529/3a.

⁶ Medeleț, Bugilan 1987, 165; Luca 2006, 226, punct 529/1a.

⁷ Milleker 1906, 94.

⁸ Milleker 1906, 94.

⁹ Mare 2004, 203; Luca, Urian 2012, 9–10; Luca 2009, 199; Luca 2006, 226, punct 529/1a.

¹⁰ Feneșan 2014, 72.

¹¹ Luca 2006, 262.

¹² Informațiile legate de documentele medievale în care se face referire la localitatea Utvin ne-au fost oferite cu mare amabilitate de către cercetătorul Iusztin Zoltan căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹³ Ortway 1891, 149, 157.

¹⁴ Csánki 1894, s. v.

¹⁵ Bilge 2010, 261–262.

¹⁶ Engel 1996, 144, 160; Feneșan 2014, 121; Milleker 1915, 255 menționează Utvinul la 1288 (posibilă confuzie cu villa Hatvan, aflată în apropiere, în proprietatea Timișoare).

¹⁷ Cod RAN 158706.02.

în zona sa centrală. Înhumările contemporane din cimitirul ortodox, care afectează cca. 0,57 ha, dar și lucrările agricole au scos la lumină numeroase materiale arheologice. Ceramica descoperită pe suprafață poate fi atribuită culturii Starčevo-Criș¹⁸, fazei C a culturii Vinča¹⁹ (Pl. VI/1–10; Pl. VII/1–10), grupului cultural Foeni/Petrești A (Pl. VIII/1, 3–7)²⁰, epocii timpurii a bronzului (Pl. VIII/8–12)²¹, secolelor II–IV²² și evului mediu (sec. XI–XII)²³. O mică suprafață, aflată la est de zona centrală²⁴, a fost supusă unui diagnostic arheologic intruziv în 10.2018²⁵. Materialele descoperite aici aparțin neoliticului dezvoltat, încadrându-se în faza II a Culturii Banatului (Pl. V/1–9)²⁶. Materiale decorate prin incizarea unor motive în flăcări, pictate cu roșu caracteristice tot pentru faza II a culturii Banatului au fost descoperite și în cimitirul ortodox, în 11.06.2023. Tot de pe suprafața tellului a fost recoltat utilaj litic cioplit realizat în marea majoritate din „silex brun de Banat”, utilaj litic șlefuit compus din topoare din diorit sau alte roci, perforate (Pl. V/11) sau neperforate și bile de praștie din lut de dimensiuni mici (diametru maxim 3,6 cm, greutate 65 grame) (Pl. VIII/2). Numeroasele fragmente masive de chirpici de pe suprafață, dintre care unele arse până la vitrifiere, ne îndeamnă să speculăm că în cel puțin într-un nivel de locuire așezarea a fost afectată de un incendiu puternic.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'42.38"N 21° 4'14.77"E, 82 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 194221.08557 (X) 473680.45283 (Y).

Repere geografice: tell-ul se află la 11 km NNV de biserica greco-catolică din Peciu Nou, 8 km SV de biserica catolică din Săcălaz, 8 km SE de biserica ortodoxă din localitatea Beregsăul Mare, 30 m N de șoseaua Sânmihaiu Român-Diniaș (DJ591A) și 600 m S de cursul actual al canalului Bega.

Reper hidrografic: la 411 m sud de cursul actual al râului Bega. O analiză mai atentă a Primei Ridicări topografice Habsburgice dezvăluie existența la sud de sit a unei acumulări de apă alimentate de un braț al râului Bega, aflat la est de sit foarte aproape de acesta (Pl. I/2).

¹⁸ Luca 2006, 226, punct 529/2.

¹⁹ Mărcuți, Rogozea 2019, 462.

²⁰ Luca 2006, 226, punct 529/2; Luca, 2009, 199–200; Luca, Urian, 2012, 10; Rogozea 2018, 155, 162; Mărcuți, Rogozea 2019, 461; Gligor 2020, 23.

²¹ Luca 2006, 226, punct 529/2; Mărcuți, Rogozea 2019, 461.

²² Mare 2004, 203; Luca 2006, 226, punct 529/2.

²³ Luca 2006, 226, punct 529/2.

²⁴ Coordonate GPS 45°41'42.57"N 21° 4'32.29"E.

²⁵ Rogozea 2021, 183–184.

²⁶ Rogozea 2021, 193.

Sânmihaiu Român-2

Istoricul cercetărilor: situl a fost descoperit în 08.05.2016 de O. C. Rogoza odată cu cercetările de suprafață care aveau ca scop reidentificarea și înregistrarea coordonatelor geografice ale sitului Dinaș-5/*Gomila/La Hotar*, aflat la numai 182 m sud-vest.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'1.11"N 21° 0'37.51"E, m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 189461.09038 (X) 472640.54473 (Y).

Repere geografice: la 1,1 km nord-vest de șoseaua Sânmihaiu Român-Dinaș (DJ591), la 3,42 km sud-vest de biserica romano-catolică din Sânmihaiu German, la 3,71 km NNE de biserica ortodoxă sârbească din Dinaș și la 1,2 km nord-vest de șoseaua Sânmihaiu Român-Dinaș.

Reper hidrografic: la 217 sud-est de cursul actual al râului Bega.

Sânmihaiu Român-3

Istoricul cercetărilor: descoperit în 08.05.2016 în același context ca situl menționat anterior²⁷.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°40'54.40"N 21° 1'0.59"E, 80 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 189949.75579 (X) 472408.63439 (Y).

Repere geografice: situl se află la 3,62 km nord-est de biserica ortodoxă sârbească din Dinaș, la 3,46 km sud-vest de biserica romano-catolică din Sânmihaiu German, la 8,25 km sud-est de biserica romano-catolică din Bobda și 1,13 km nord de DJ591A.

Reper hidrografic: la 695 sud-est de cursul actual al râului Bega.

Sânmihaiu Român-4

Istoricul cercetărilor: materiale care pot fi încadrate în secolele III-IV (Pl. IX/1-2) au fost descoperite aici de Dan Dănoiu în 15.12.2019.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'24.85"N 21° 5'1.09"E, 81 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 195195.81222 (Y) 473090.47423 (X).

Repere geografice: la 2,3 km sud-vest de biserica ortodoxă din Sânmihaiu Roman, la 7,67 km nord-est de biserica ortodoxă sârbească din Dinaș și la 7,6 km nord-vest de biserica ortodoxă din Șag.

²⁷ Micle, Rogoza 2017, 506.

Reper hidrografic: la 1,4 km sud de cursul actual al râului Bega. Analiza regresivă a hărților istorice relevă că în proximitatea sitului, la numai 120 m sud-vest de sit, există o mare acumulare de apă alimentată de râul Bega. Această baltă mai exista în secolul XVIII, fiind marcată pe Josephinische Landesaufnahme (Prima ridicare topografică a Imperiului Habsburgic/ Ridicarea topografică iosefină – 1769–1772).

Sânmihaiu Român–5/Is laz

Istoricul cercetărilor: situl a fost descoperit de Dorel Micle în urma unei cercetări de suprafață făcută pentru întocmirea unei documentații pentru un Plan Urbanistic Zonal²⁸. Ulterior situl a fost supus unui diagnostic arheologic intruziv²⁹.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'49.47"N 21° 5'28.19"E, 81 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 195818.88258 (Y) 473821.18655 (X).

Repere geografice: la 1,59 km sud de biserica ortodoxă din Sânmihaiu Român, la 3,28 km sud-vest de biserica ortodoxă din Utvin și la 8,54 km nord-est de biserica ortodoxă sârbească din Dinaș.

Reper hidrografic: la 1 km sud de cursul actual al râului Bega. La fel ca în cazul altor situri aflate la sud de localitatea Sânmihaiu Român raportarea la o sursă de apă trebuie să aibă în vedere lucrările de îmbunătățiri funciare care încep într-un ritm accelerat în secolul XVIII și care modifică substanțial peisajul. Pe Prima ridicare topografică a Imperiului Habsburgic/ Ridicarea topografică iosefină – 1769–1772 (Josephinische Landesaufnahme) la cca. 175 m est de sit apare un meandru cu apă. Acest meandru apare și pe imaginile satelitare care redau zona în prezent, dar canalizat.

B. Utvin/ *Utwın* (germană); *Ötvény* (maghiară).

Utwın–1

Istoricul cercetărilor: materiale medievale de sec. XV–XVII (Pl. IX/3–7) descoperite la o cercetare de suprafață realizată de Octavian Cristian Rogoza și Remus Dincă în 30.03.2014³⁰.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'56.56"N 21° 8'46.30"E, 85 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 200201.20670 (Y) 475682.37457 (X).

²⁸ Micle 2019. Cod RAN 158706.03.

²⁹ Cristea 2020.

³⁰ Craiovan, Rogoza 2016, 109, 111. Cod RAN 158724.01.

Repere geografice: la 1,64 km est de biserica ortodoxă din Utvin, la 5,36 km nord-vest de biserica ortodoxă din Chișoda, la 532 m nord de calea ferată Timișoara-Parța și la 160 m sud de șoseua Timișoara-Utvin/DN591/strada Polonă (Pl. IV/1).

Reper hidrografic: la 1 km sud de cursul actual al râului Bega.

Utvin-2

Istoricul cercetărilor: cercetare de suprafață Octavian Cristian Rogoza, Remus Dincă în 30.03.2014, prilej cu care au fost descoperite material de sec. II-IV (Pl. X/1-6)³¹.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'40.72"N 21° 8'49.85"E, 85 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 200254.31635 (Y) 475190.04718 (X).

Repere geografice: la 1,77 km sud-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 9,1 km NNE de biserica catolică din Parța, la 100 m nord de calea ferată Timișoara-Pișchia, la 757 m sud de șoseaua Timișoara-Utvin (DN 591/Intrarea Polonă).

Reper hidrografic: la 1,54 km nord se află cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-3

Istoricul cercetărilor: cercetare de suprafață Octavian Cristian Rogoza, Remus Dincă în 30.03.2014³² Fragmentele de aici pot fi încadrate în intervalul cuprins între sec. III și sec. IV Pl. X/7; Pl. XI/1-7).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'30.06"N 21° 8'8.45"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 199343.70634 (Y) 474904.49610 (X).

Repere geografice: la 11,11 km sud-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 6,73 km NNV de biserica ortodoxă din Șag, la 8 km sud-vest de biserica romano-catolică din Elisabetin și la 50 m nord de calea ferată Timișoara-Parța (Pl. IV/2).

Reper hidrografic: la 1,46 km sud de cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-4

Istoricul cercetărilor: suprafața decopertată până la adâncimea de -1 m la momentul descoperirii, a fost identificată de O. C. Rogoza și Lucian Glameanu

³¹ Micle, Rogoza 2017, 510-511. Cod RAN 158724.02.

³² Micle, Rogoza 2017, 510-511. Cod RAN 158724.03.

în 19.02.2019³³. Pe suprafață au fost descoperite fragmente ceramice (unele provenite de la amfore) care pot fi datate în sec. II-IV (Pl. 8, 10, 11).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'24.74"N 21° 8'10.93"E, 83 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 199299.71313 (Y) 472886.96330 (X).

Repere geografice: situl se află la 2,9 km sud-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 4,8 km nord-vest de biserica ortodoxă din Șag și la 11 km nord-est de biserica ortodoxă din Peciu Nou.

Reper hidrografic: situl se află la 130 m nord de pârâul Nivelda.

Utvin-5

Istoricul cercetărilor: perieghază Octavian Rogozea, Remus Dincă în 30.03.2014³⁴. Reverificat de O. C. Rogozea și Bogdan Vlaicu în 07.01.2023. Materialele de aici aparțin celei de a doua epoci a fierului, posibil secolului I p. Chr.³⁵ (Pl. IX/9, 12; Pl. XII/1-6; Pl. XIII/1-5).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'6.59"N 21° 7'22.51"E, 83 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 198315.67718 (Y) 474228.69448 (X).

Repere geografice: la 1,52 km sud-vest de biserica ortodoxă din Utvin, la 2,87 km sud-est de biserica ortodoxă din Sânmihaiu Roman, la 6,43 km nord-vest de biserica ortodoxă din Șag și la 182 m sud de calea Timișoara-Parța (Pl. IV/3).

Reper hidrografic: la 1,7 km sud de cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-6

Istoricul cercetărilor: perieghază Octavian Rogozea, Remus Dincă în 30.03.2014³⁶ când au fost descoperite material de sec. II-IV (Pl. XIV/2) și medieval de sec. XI-XII (Pl. XIV/1).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'1.84"N 21° 7'10.85"E, 82 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 198056.52885 (Y) 474094.42542 (X).

Repere geografice: la 1,67 km sud-vest de biserica ortodoxă din Utvin, la

³³ Micle, Rogozea 2020, 363-364.

³⁴ Micle, Rogozea 2020, 364. Cod RAN 158724.04.

³⁵ Inițial materialele au fost încadrate în secolele II-IV (vezi Micle, Rogozea 2020, 364).

³⁶ Craiovan, Rogozea 2016, 109-110. Cod RAN 158724.05.

2,17 km sud-est de biserica ortodoxă din Sânmihaiu Român, la 6,4 km nord-vest de biserica ortodoxă din Șag și la 152 m sud de calea Timișoara-Parța.

Reper hidrografic: la 1,63 km sud de cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-7

Istoricul cercetărilor: cercetare de teren O. C Rogoza și Remus Constantin Dumitru Dincă în 30.03.2014³⁷ cu ocazia căreia au fost descoperite material ceramice de sec. II-V (Pl. XIV/3-5).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°42'12.24"N 21° 7'6.49"E, 82 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 197977.89938 (Y) 474419.81900 (X).

Repere geografice: la 1,4 km sud-vest de biserica ortodoxă din Utvin, la 2,5 km sud-est de biserica ortodoxă din Sânmihaiu Roman, la 6,87 km nord-vest de biserica ortodoxă din Șag și la 1 km sud de șoseaua (Utvin-Sânmihaiu Român/DN 591).

Reper hidrografic: la 1,98 km sud de cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-8

Istoricul cercetărilor: cercetare de teren O. C Rogoza, Bogdan Alin Craiovan și Remus Constantin Dumitru Dincă în 12.04.2014³⁸. Materialele descoperite pot fi încadrate în sec. XVI-XVII (Pl. XV/1-6).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°43'5.61"N 21° 8'12.71"E, 85 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 199488.88475 (Y) 475996.65484 (X).

Repere geografice: la 992 m nord-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 5 km SSE de biserica romano-catolică din Săcălaz, la 7,5 km sud-vest de biserica romano-catolică din Elisabetin și la 591 m nord de șoseaua Timișoara-Utvin (DN591/strada Polonă).

Reper hidrografic: la 420 m sud de Canalul Bega.

Utvin-9/La Piatra

Istoricul cercetărilor: cercetare de teren O. C Rogoza, Bogdan Alin Craiovan și Remus Constantin Dumitru Dincă în 11.04.2014³⁹. Ceramica de aici poate fi atribuită evului mediu, mai precis sec. XVI-XVII (Pl. XV/7-8).

³⁷ Micle, Rogoza 2017, 510-511. Cod RAN 158724.06.

³⁸ Craiovan, Rogoza 2016, 109-110. Cod RAN 158724.07.

³⁹ Cod RAN 158724.08.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°43'35.40"N 21° 8'20.72"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 199706.44883 (Y) 476907.21401 (X).

Repere geografice: la 1,7 km nord-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 6,28 km nord-vest de biserica ortodoxă din Chișoda și la 4,33 km sud-est de biserica romano-catolică din Săcălaz (Pl. IV/4).

Reper hidrografic: la 318 m nord de Canalul Bega.

Utvin-10

Istoricul cercetărilor: cercetare de teren O. C Rogozea, Bogdan Alin Craiovan și Remus Constantin Dumitru Dincă în 17.07.2015⁴⁰. Pe suprafață au fost descoperite foarte puține materiale arheologice, mai exact un fund dintr-o pastă cenușie lucrat la roată care poate fi atribuit celei de a doua epoci a fierului și utilaj litic cioplit (un nucleu și o așchie) din „silex Balcanic” (Pl. XVI/1-2).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°43'45.41"N 21° 8'57.10"E, 86 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 200507.33897 (Y) 477177.99648 (X).

Repere geografice: la 2,39 km nord-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 4,14 km sud-est de biserica romano-catolică din Săcălaz și la 5,85 km nord-vest de biserica ortodoxă din Chișoda.

Reper hidrografic: la 171 m nord de cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-11

Istoricul cercetărilor: cercetare de teren O. C Rogozea, Bogdan Alin Craiovan și Remus Constantin Dumitru Dincă în 17.07.2015⁴¹. Ceramica de pe suprafață aparține cel mai probabil epocii bronzului (Pl. XVI/3-4).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°44'28.01"N 21° 9'9.20"E, m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 200832.14254 (X) 478479.48083 (Y).

Repere geografice: la 3,62 km nord-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 3,79 km sud-est de biserica romano-catolică din Săcălaz și la 5,74 km vest de biserica romano-catolică din Elisabetin.

Reper hidrografic: la 33 m sud-vest de Canalul Bega Veche și la 1,3 km nord-vest de cursul actual al Canalului Bega.

⁴⁰ Cod RAN 158724.09.

⁴¹ Rogozea, Rogozea 2016, 167-168. Cod RAN 158724.10.

Utvin-12

Istoricul cercetărilor: descoperit de O. C Rogoza și Remus Constantin Dumitru Dincă în 27.04.2015 în urma unei periegeze. Fragmentele ceramice de pe suprafață aparțin preistoriei și evului mediu târziu.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°44'10.02"N 21° 8'24.47"E, m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 199839.15377 (Y) 477971.22591 (X).

Repere geografice: la 2,62 km nord-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 6,7 km nord-vest de biserica ortodoxă din Chișoda și la 3,46 km sud-est biserica romano-catolică din Săcălaz.

Reper hidrografic: la 135 m sud-est de canalul Bega Veche și la 1,24 km nord-vest de cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-13

Istoricul cercetărilor: cercetare de teren Remus Dincă, O. C Rogoza în 27.04.2015⁴², când au fost descoperite materiile care aparțin epocii bronzului (Pl. XVI/5).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°43'52.68"N 21° 8'4.19"E, m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 199375.15909 (X) 477457.55314 (Y)

Repere geografice: situl se află la 2 km NE de biserica ortodoxă din Utvin, la 6,75 km NV de biserica ortodoxă din Chișoda și la 3,63 km SE de biserica catolică din Utvin.

Reper hidrografic: zona în care este amplasat situl este brăzdată de numeroase meandre fosile și brațe de divagare ale râului Bega, aflat în prezent la doar 1 km nord.

Utvin-14

Istoricul cercetărilor: cercetare de teren O. C. Rogoza, Remus Constantin Dumitru Dincă în 11.04.2015.

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°43'43.90"N 21° 7'55.99"E, m altitudine.

Coordonate STEREO 70: (centru aproximativ sit) 199184.88079 (X) 477195.30325 (Y).

Repere geografice: la 1,63 m nord-est de biserica ortodoxă din Utvin, la

⁴² Rogoza, Rogoza 2016, 169–170. Cod RAN 158724.11.

3,83 km SSE de biserica romano-catolică din Săcălaz și la 12,11 km sud-vest de biserica reformată din Dumbrăvița.

Reper hidrografic: la 219 m sud-est de canalul Bega Veche și la 743 km nord-vest de cursul actual al Canalului Bega.

Utvin-15

Istoricul cercetărilor: situl a fost identificat de O. C. Rogoza în 17.06.2020 cu ocazia unui diagnostic arheologic într-o zonă vizată de extragerea de pământ necesar la construcția segmentului de sud al centurii municipiului Timișoara. De pe suprafață a fost recoltat material litic șlefuit, mai exact un fragment de rășniță dintr-o gresie fină și două fragmente din frecătoare/percutoare din andezit (Pl. XVI/6; Pl. XVII/2). Tot de pe suprafață provin fragmente ceramice din prima vârstă a fierului (Pl. XVII/3-10) și o fusaiolă bitronconică realizată dintr-o pastă degresată cu cioburi pisate, cu suprafața neagră cu flec portocaliu, netezită. Piesa are diametru perforație 1,2 cm; înălțime 4 cm; diametru maxim 4 cm și o greutate de 79,4 grame (Pl. XVII/1).

Coordonate GPS (centru aproximativ sit): 45°41'56.19"N 21° 8'52.35"E, 85 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aproximativ sit): 200242.00860 (X) 473813.80790 (Y).

Repere geografice: la 2,5 km sud-est de biserica ortodoxă din Utvin, la 5,4 km NNV de biserica ortodoxă din Șag, la 7,78 km sud-vest de biserica romano-catolică din Elisabetin și la 579 m vest de șoseaua de centură a municipiului Timișoara.

Reper hidrografic: la 771 m sud se află cursul actual al pâraului Nivelda și la 2,74 km sud-est de cursul actual al Canalului Bega.

Cercetările de suprafață din zona de vest a municipiului Timișoara sunt un exemplu grăitor și convingător al potențialului arheologic al Câmpiei Timișului. Cele 20 de puncte arheologice descoperite în hotarul administrativ al comunei Sânmihaiu Român (Pl. I/1) anulează falsul concept al unei lipse de locuire din anumite zone, concept datorat mai mult ca sigur stadiului cercetărilor.

Pe planul cunoașterii geografiei istorice a comunei Sânmihaiu Român demersul nostru reprezintă doar un început timid. Continuarea cercetărilor, fie ele și de suprafață, între limitele geografice (nu doar administrative) ale zonei aflate la vest de municipiul Timișoara poate să lămurească evoluția și dinamica comunităților umane din acest areal.

BIBLIOGRAFIE

- Berekeszi 1907,
I. Berekeszi, *Délmagyarország éremleletei*, în *TRÉT*, XXIII, 1–2, 1907, 1–49.
- Bilge 2010,
S. M. Bilge, *Osmanl' nin Macaristani. Osmanli Hâkimiyetindeki Macaristan'ın Tarihi Coğrafyası ve İdarî Takasimâtı (1526–1718)*, Istanbul, 2010.
- Craiovan, Rogoza 2016,
B. Craiovan, O. C. Rogoza, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite evului mediu din vestul României*, în *PB*, VI, 2016, 101–138.
- Cristea 2020,
Ș. Cristea, *Raport: Diagnostic Arheologic Intruziv Sânmihaiu Român, jud. Timiș, CF 400584, CF 406628, CF 406301, beneficiar Matîș Iudita*, Timișoara, 2020, mss.
- Csánki 1894,
D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korába*, vol. II, Budapest, 1894.
- Engel 1996,
P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*, Szeged, 1996.
- Feneșan 2014,
C. Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)*, Timișoara, 2014.
- Gligor 2020,
M. Gligor, *Ceramica pictată Foeni din stitul Alba Iulia-Lumea Nouă: de la studio tipologico-stilistic la investigațiile arheometrice*, în *Terra Sebus*, XII, 2020, 9–53.
- Glodariu 1971,
I. Glodariu, *Considerații asupra circulației monetare străine în Dacia (secolele II î. e. n.–I e. n.)*, în *ActaMN*, XVIII, 1971, 71–90.
- Glodariu 1974,
I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj-Napoca, 1974.
- Gudea, Moțu 1983,
N. Gudea, I. Moț, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, 7, 1983, 151–202.

Luca 2006,

S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul Românesc. Repertoriu*, Sibiu, 2006.

Luca 2009,

S. A. Luca, *Issue in Defining the Foieni-Mintia Group in Transilvania*, în *Itineraria Praehistorica. In Honorem Magistri Nicolae Ursulescu Quinto et Sexagesimo Anno*, Iași, 2009, 199–210.

Luca, Urian 2012,

S. A. Luca, C. Urian, *Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foieni-Mintia in Siebenbürgen*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 55, 1, 2012, 7–31.

Mare 2004,

M. Mare, *Banatul între secolele IV-IX*, Timișoara, 2004.

Mărghitan 1979,

L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, I, Timișoara 1979.

Medeleț 1994,

F. Medeleț, *Contribuții la repertoriul numismatic al Banatului, Epoca Latène. Secolul IV î.Chr.–106*, în *AnB (S.N.)*, III, 1994, 239–308.

Medeleț, Bugilan 1987,

F. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, 9, 1987, 87–198.

Micle 2019,

D. Micle, *Raport de evaluare arheologică teoretică pentru perimetrul – Dezvoltare zonă rezidențială cu funcțiuni complementare, dotări și servicii publice*, înregistrat la DJC Timiș cu nr. 2486/05.07.2019, Timișoara, 2019, mss.

Micle, Rogozea 2017,

D. Micle, O. C. Rogozea, *Contribuții la repertoriul descoperirilor atribuite secolelor II–IV din vestul României*, în *Arheovest*, V, 2017, 483–520.

Mărcuți, Rogozea 2019,

F. Mărcuți, O. C. Rogozea, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului. Interfluviul Timiș-Bega (Timișoara-zona de frontieră cu Serbia)*, în *Arheovest*, VII/1, 2019, 427–488.

Micle, Rogozea 2020,

D. Micle, O. C. Rogozea, *Contribuții la repertoriul descoperirilor atribuite secolelor II–IV din vestul României (II)*, în *Arheovest*, VIII/1, 2020, 319–374.

Milleker 1897,

B. Milleker, *Délmagyarország Régiséglelei a honfoglalás előtti időkből*, I. Rész: Óskori leletek, Timișoara, 1897.

Milleker 1899,

B. Milleker, *Délmagyarország Régiséglelei a honfoglalás előtti időkből*, II. Rész: Római, római korszaki barbár és népvándorláskori leletek, Timișoara, 1899.

Milleker 1906,

Milleker Bódog, *Délmagyarország régiséglelei a honfoglalás előtti időkből*, III, Timișoara, 1906.

Milleker 1915

B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Timișoara, 1915.

Mitrea 1945,

B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, în *Ephemeris Dacoromana*, X, 1945, 3–145.

Ortvay 1891,

T. Ortvay, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, vol. I, Budapest, 1891.

Posea 1997,

G. Posea, *Câmpia de Vest a României (Câmpia Banato-Crișană)*, București, 1997.

Rogozea 2018,

O.C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente din vestul României (II)*, în *Arheovest*, VI/1, *In Memoriam Marian Gumă*, Szeged, 2018, 147–168.

Rogozea 2021,

O.C. Rogozea, *Descoperiri neolitice și eneolitice recente în județul Timiș (IV)*, în *Arheovest*, IX/1, Szeged, 2021, 161–225.

Rogozea, Rogozea 2016,

O.C. Rogozea, P. Rogozea, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite epocii bronzului din vestul României*, în *Sargetia* (S.N.), VII, 2016, 139–200.

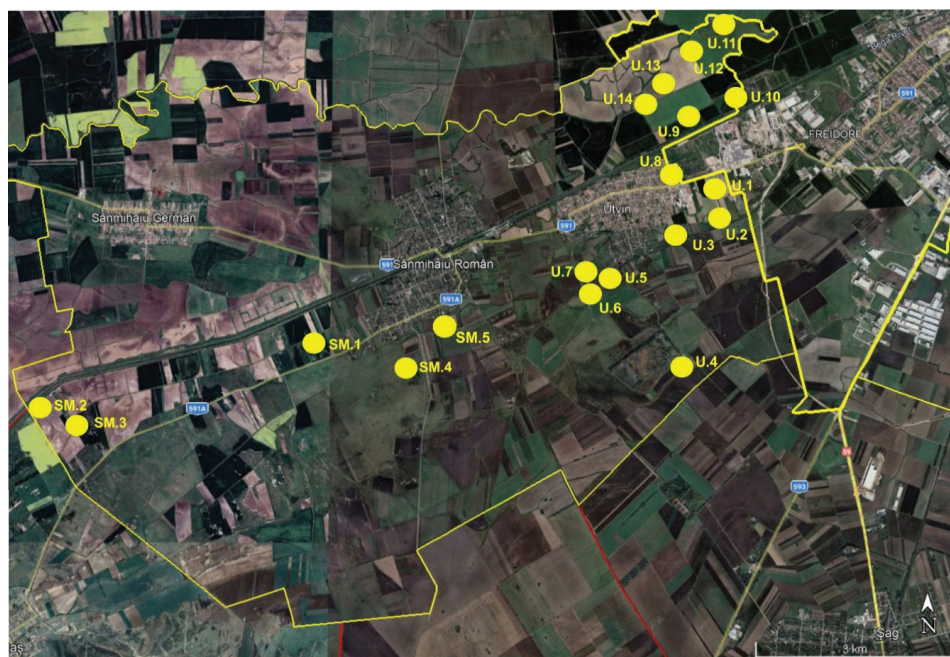
Roska 1942,

M. Roska, *Erdély Régészeti Repertoriuma*, Kolosvár, 1942.

**ARCHAEOLOGICAL SURVEYS IN THE ADMINISTRATIVE BOUNDARY
OF THE MUNICIPALITY OF TIMIȘOARA AND IN THE PERI-URBAN
AREA (II). ARCHAEOLOGICAL REPERTOIRE OF SÂNMIHAIU
ROMÂN COMMUNE (SÂNMIHAIU ROMÂN AND UTVIN)**

Abstract

The archaeological surveys started in 2014 in the administrative boundary of the commune of Sânmihaiu Român, more precisely in the vicinity of Sânmihaiu Român and Utvín, revealed the existence of numerous human settlements. From the point of view of chronological classification, the first settlements can be dated to the Neolithic period. These are followed by Eneolithic, Bronze Age and Early Iron Age sites. The Second Iron Age is also well represented with settlements from the 2nd century BC to the 2nd century AD. Medieval finds are also well represented, especially those dating to the middle and later Middle Ages.

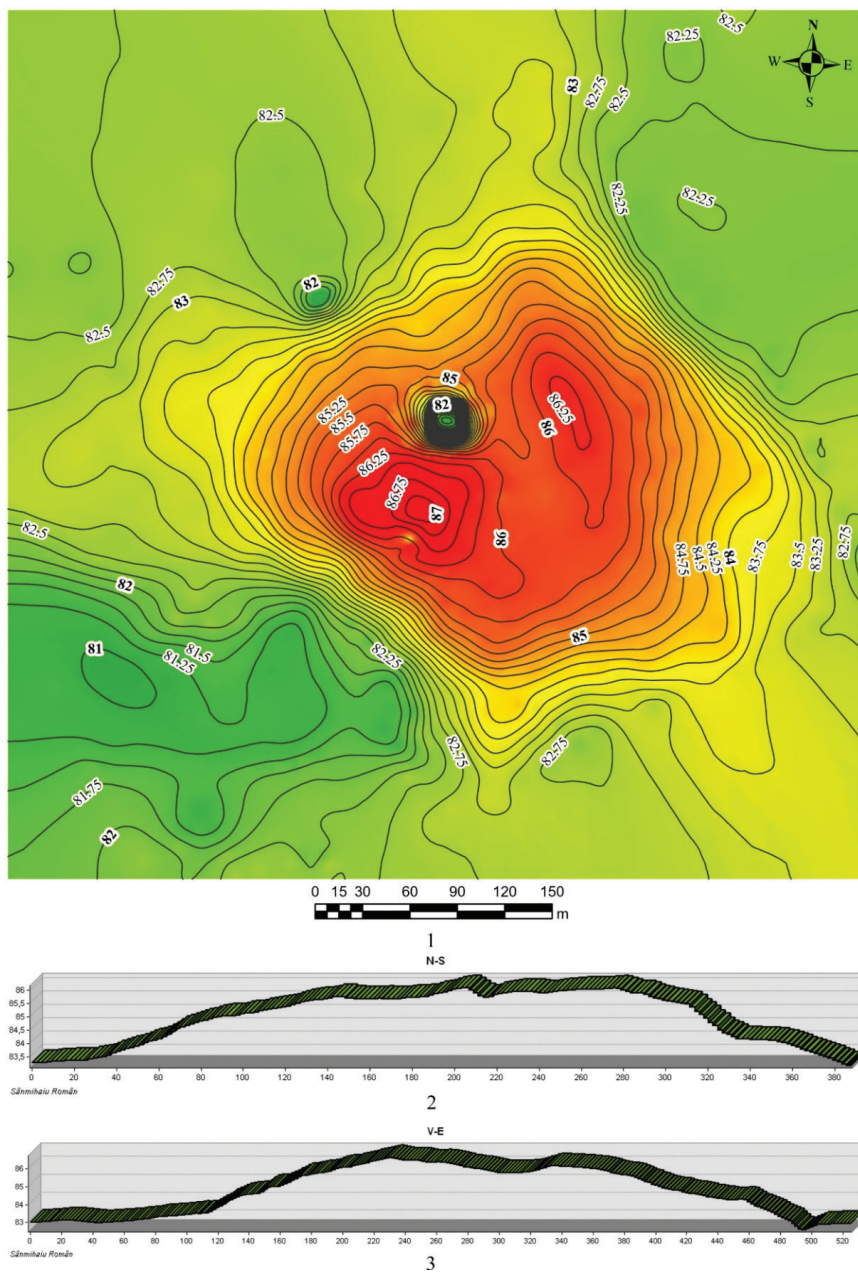

1

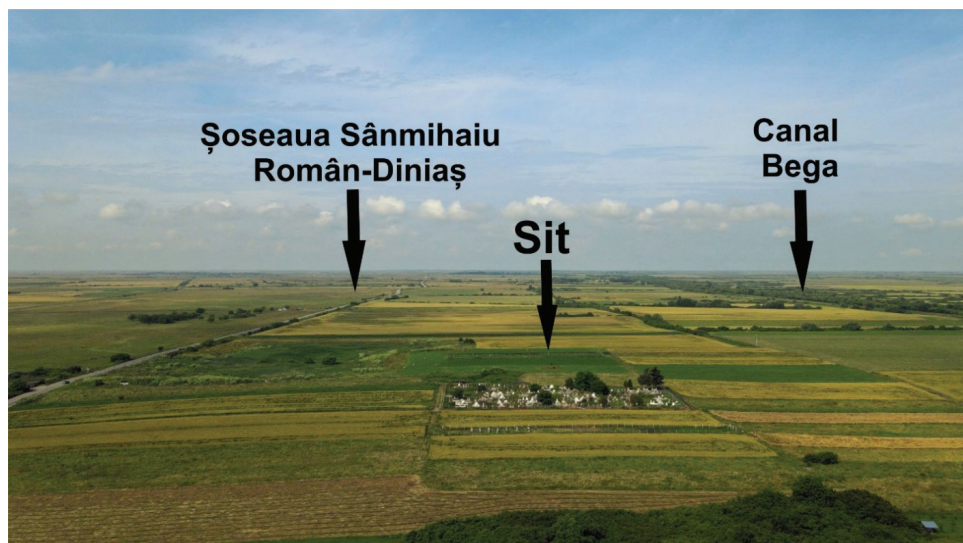

2

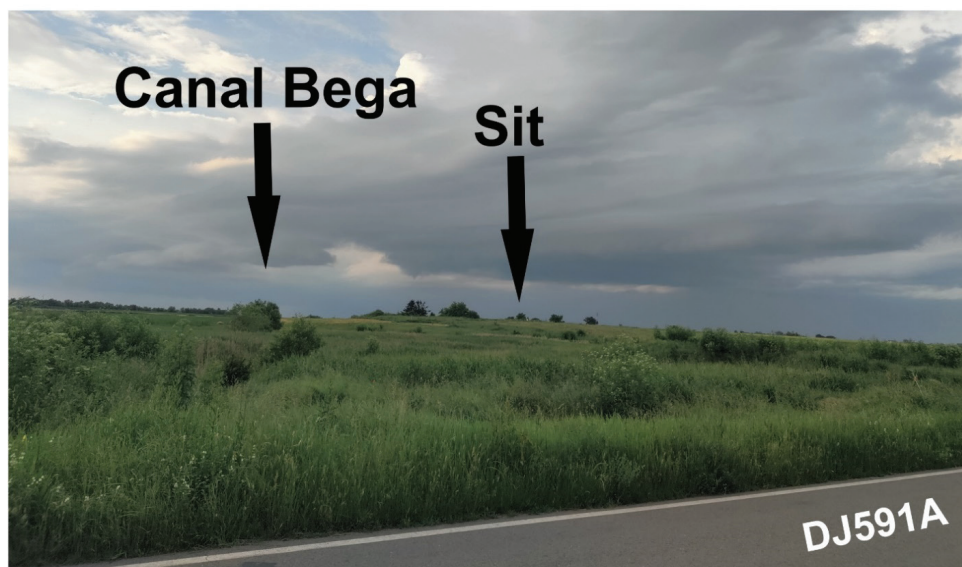
Pl. I. 1. Siturile cunoscute în hotarul localităților Utvin și Sânmihaiu Român (prelucrare imagine satelitară Google Earth); 2. Amplasarea sitului Sânmihaiu Român–1/La Deal pe Prima Ridicare Topografică Habsburgică. / 1. Known sites in the boundary of Utvin and Sânmihaiu Român (after a satelitary image Google Earth); 2. Location of Sânmihaiu Român site – 1/ *La Deal* on the first Hapsbug Land Survey.

Pl. II. 1. Siturile cunoscute în hotarul localităților Utvin și Sânmihaiu Român (prelucrare imagine satelitară Google Earth) 2. Profilul N-S al sitului Sânmihaiu Român–1/La Deal; 3. Profilul E-V al sitului Sânmihaiu Român–1/La Deal. / 1. Known sites in the boundary of Utvin and Sânmihaiu Român (after a satelitary image Google Earth; 2. N-S profile of Sânmihaiu Român site 1/La Deal; 3. E-W profile of Sânmihaiu Român site 1/La Deal.

1

2

Pl. III. 1. Fotografie aeriană cu situl Sânmihaiul Român-1/La Deal (vedere înspre vest, înspre Diniaș); 2. Situl Sânmihaiu Român-1/La Deal văzut de pe șoseaua Sânmihaiu Român-Diniaș (vedere înspre nord-est, înspre Sânmihaiul Român). / 1. Aerial photo of Sânmihaiu Român site-1/La Deal (view towards west, to Diniaș); 2. Sânmihaiu Român site-1/La Deal, from Sânmihaiu Român-Diniaș route (view toward north-east, to Sânmihaiu Român).

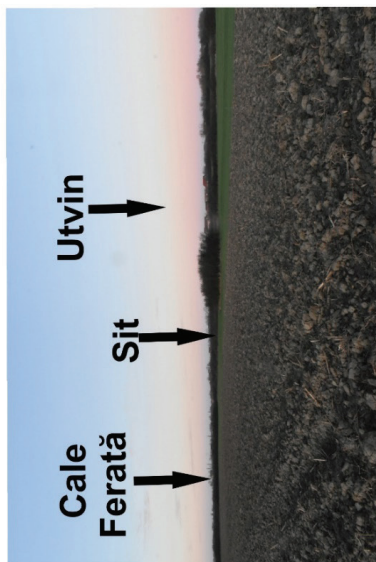
Pl. IV. 1. Fotografie cu amplasarea sitului Utvin-1 (vedere înspre SV); 2. Fotografie cu amplasarea sitului Utvin-3 (vedere înspre vest); 3. Fotografie cu amplasarea sitului Utvin-5 (vedere înspre NNE); 4. Fotografie cu amplasarea sitului Utvin-9/La Piatra (vedere înspre sud-est). / 1. Location (photo) of Utvin site-1 (view toward S-W); 2. Location (photo) of Utvin site-3 (view toward west); 3. Location (photo) of Utvin site-5 (view toward NNE); 4. Location (photo) of Utvin site-9/La Piatra (view toward S-E).

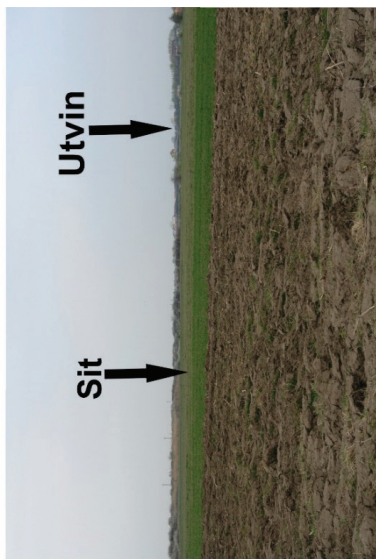
3

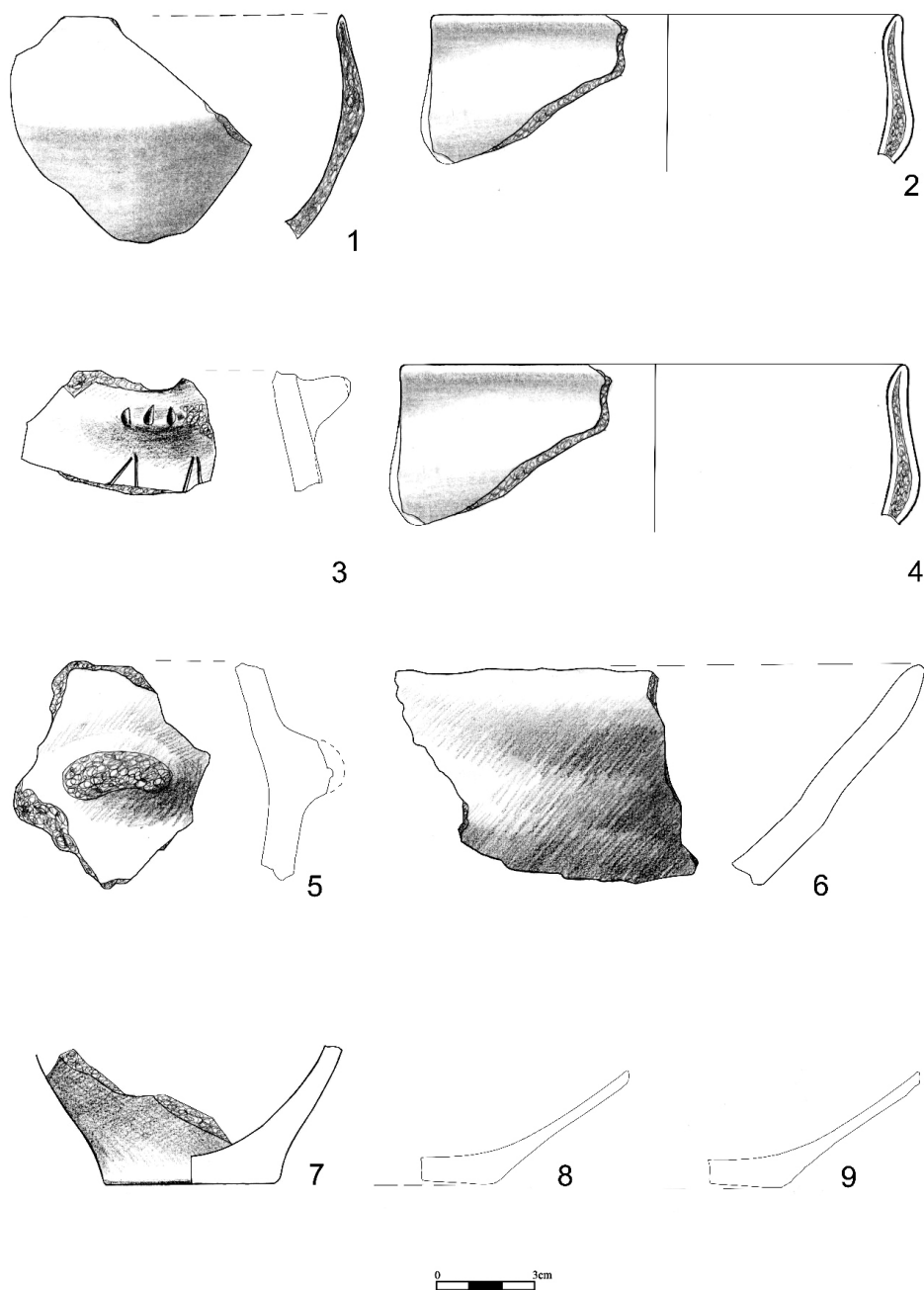
1

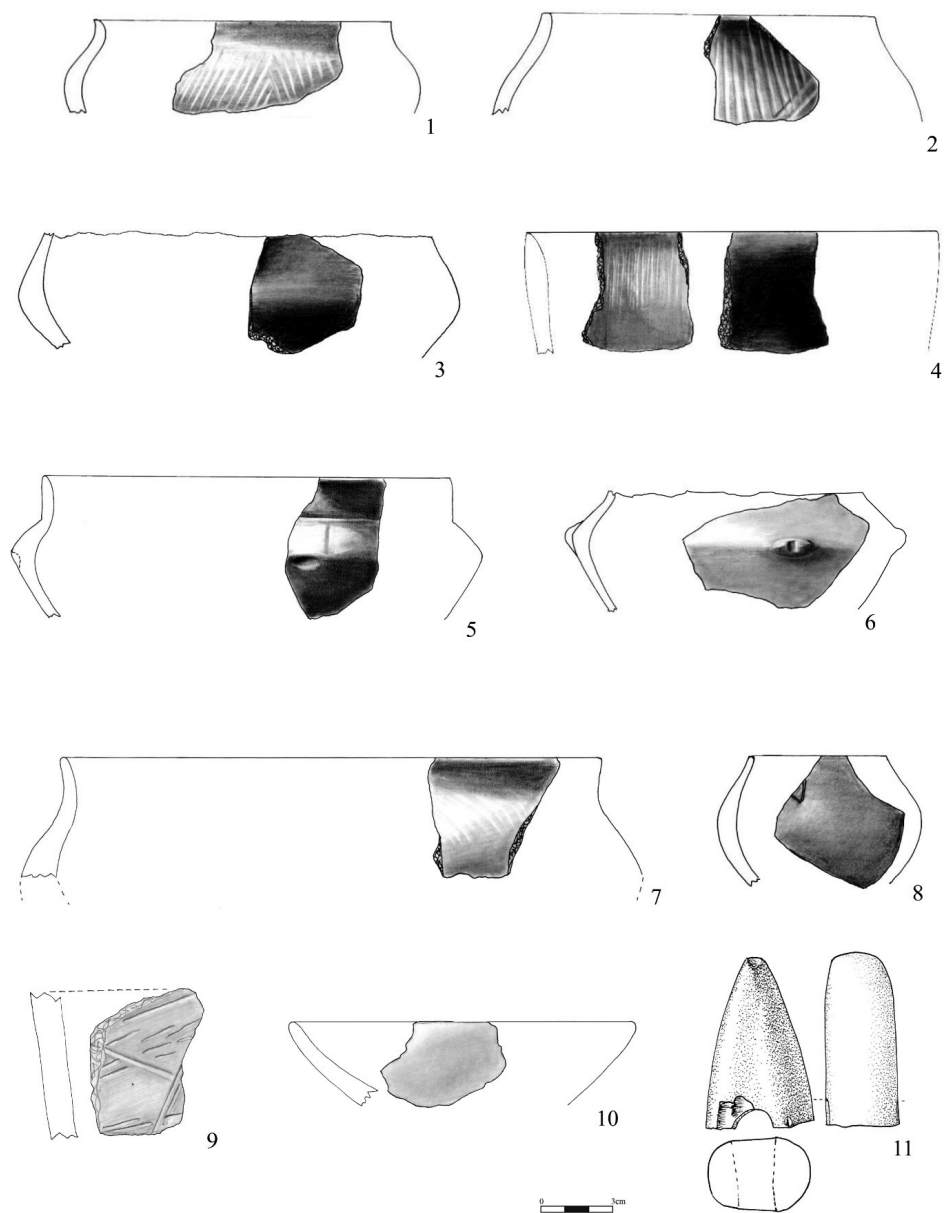
4

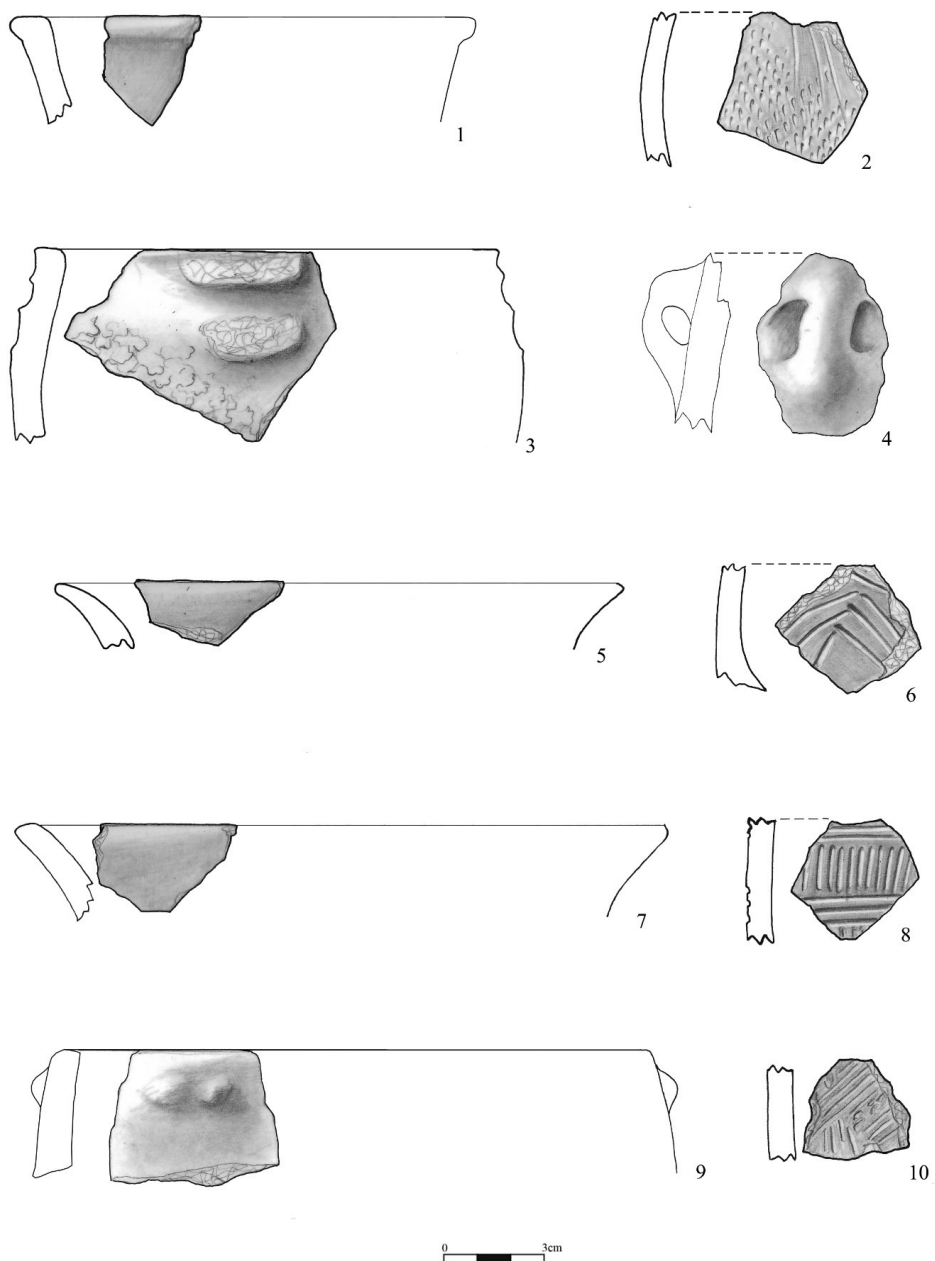
2

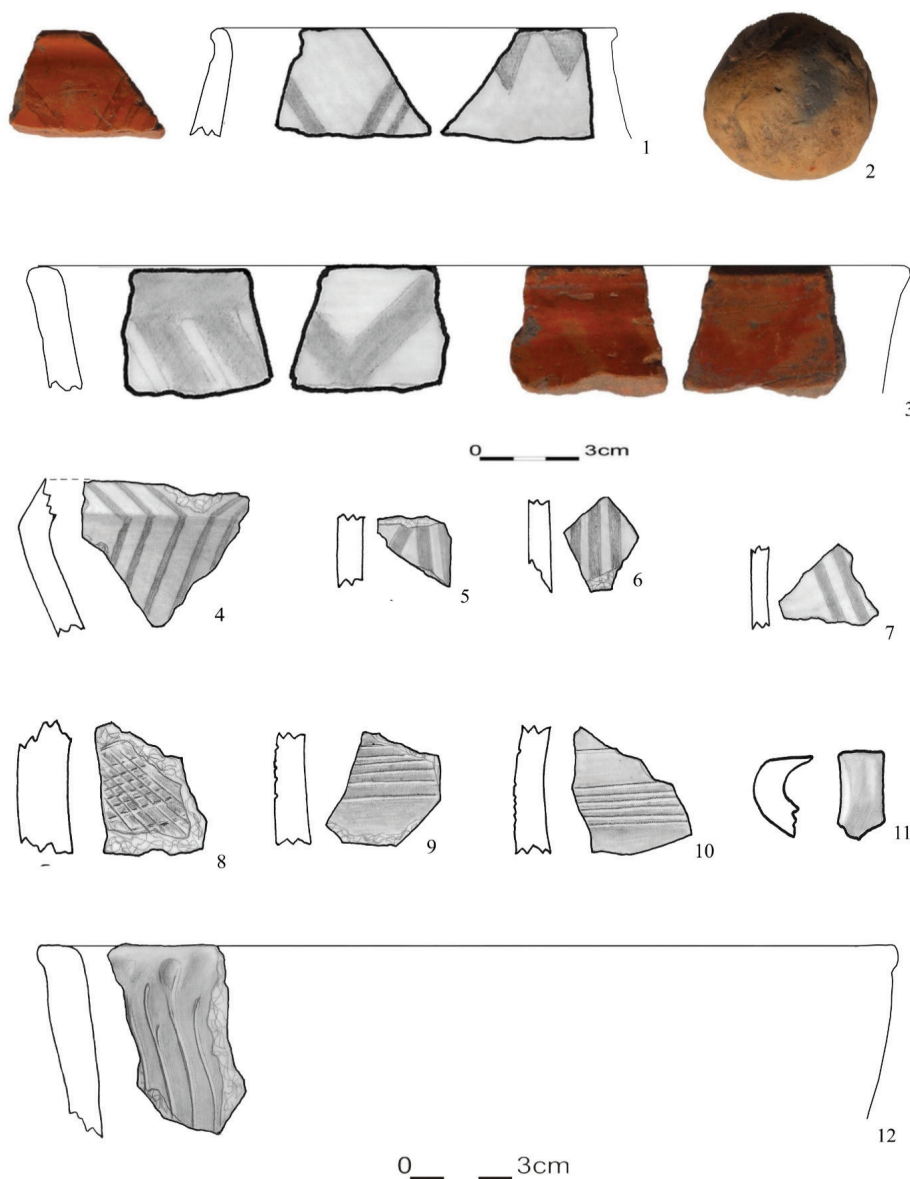
Pl. V. 1-9. Fragmente ceramice atribuite Culturii Banatului din situl Sânmihaiu Român-1/*La Deal* (după Rogozea 2021). / Ceramics ascribed to the Banat culture from Sânmihaiu Român-1/*La Deal* site (according to Rogozea 2021).

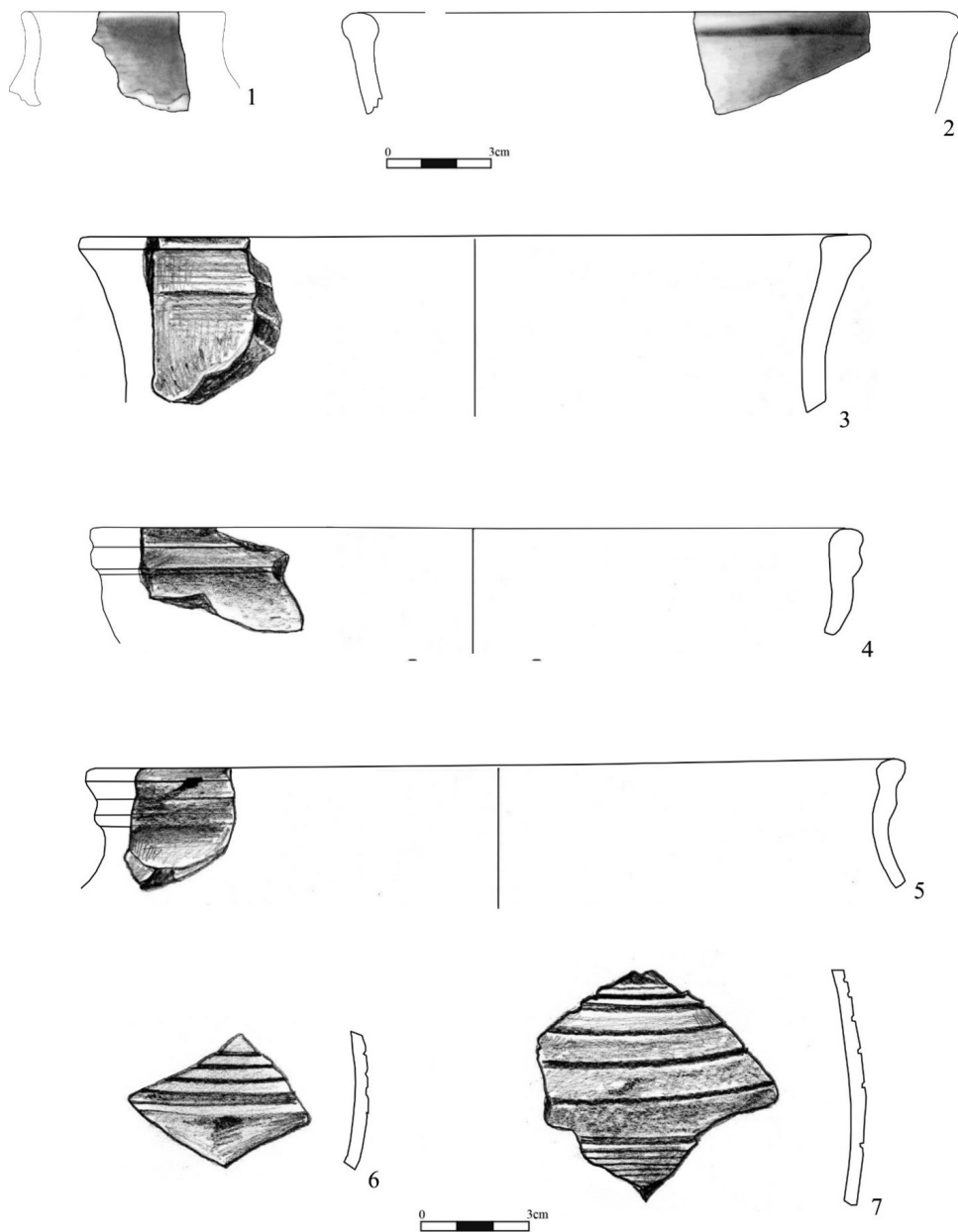
Pl. VI. 1–10. Materiale arheologice atribuite neoliticului târziu din situl Sânmihaiu Român–1/*La Deal* (după Mărcuți, Rogozea 2019); 11. Topor din diorit atribuit neoliticului târziu sau eneoliticului timpuriu (după Mărcuți, Rogozea 2019). / 1–10. Archaeological material ascribed to the Late Neolithic Age from Sânmihaiu Român–1/*La Deal* site (according to Mărcuți, Rogozea 2019); 11. A diorite hammer ascribed to the Late Neolithic or the Early Eneolithic Age (according to Mărcuți, Rogozea 2019).

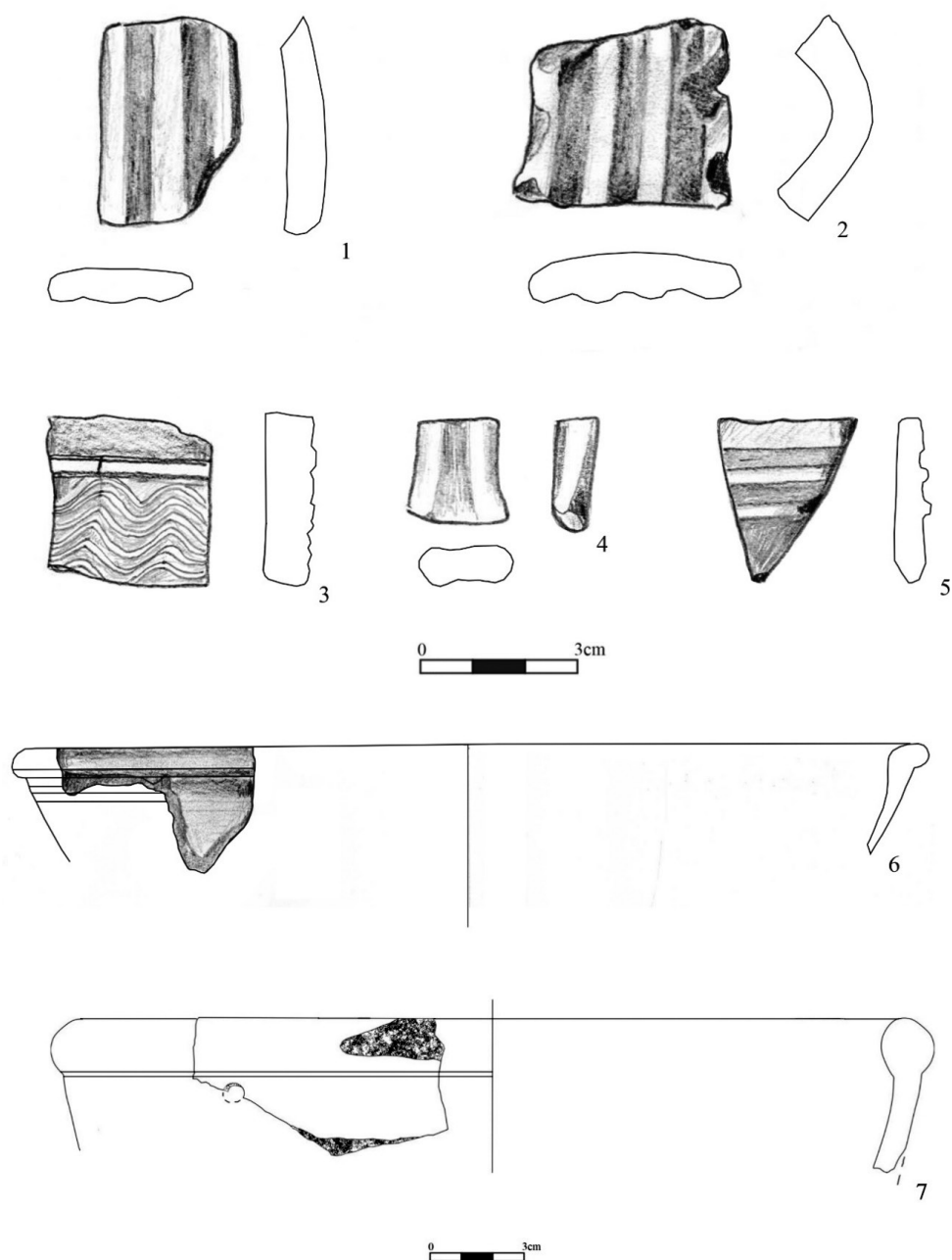
Pl. VII. 1–10. Fragmente ceramice atribuite neoliticului târziu/eneoliticului timpuriu din situl Sânmihaiu Român–1/La Deal; (după Mărcuți, Rogozea 2019). / 1–10. Ceramics ascribed to the Late Neolithic/ Early Eneolithic Age from Sânmihaiu Român site–1/La Deal (according to Mărcuți, Rogozea 2019).

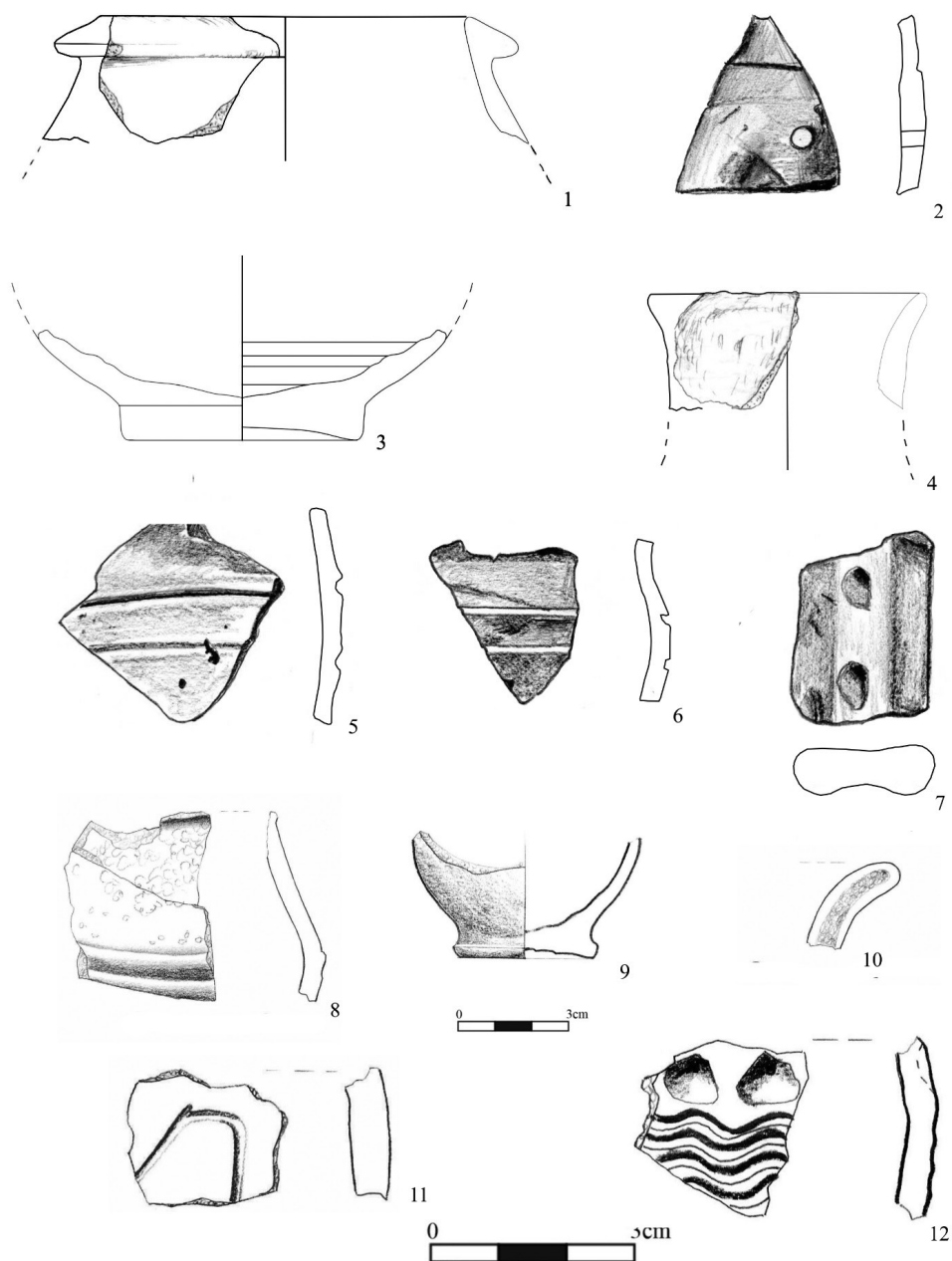
Pl. VIII. 1, 3-7. Materiale arheologice din situl Sânmihaiu Român-1/La Deal atribuite grupului Cultural Foeni/Petrești A; 2. Proiectil sferic din lut; 8-11. Fragmente ceramice atribuite epocii bronzului din situl Sânmihaiu Român-1/La Deal (după Mărcuți, Rogozea 2019). / 1, 3-7. Archaeological materials from Sânmihaiu Român site-1/La Deal, ascribed to Foeni/ Petrești A cultural group; / 2. A spheric clay missile; 8-11. Ceramics ascribed to the Bronze Age from Sânmihaiu Român site - 1/La Deal (according to Mărcuți, Rogozea 2019).

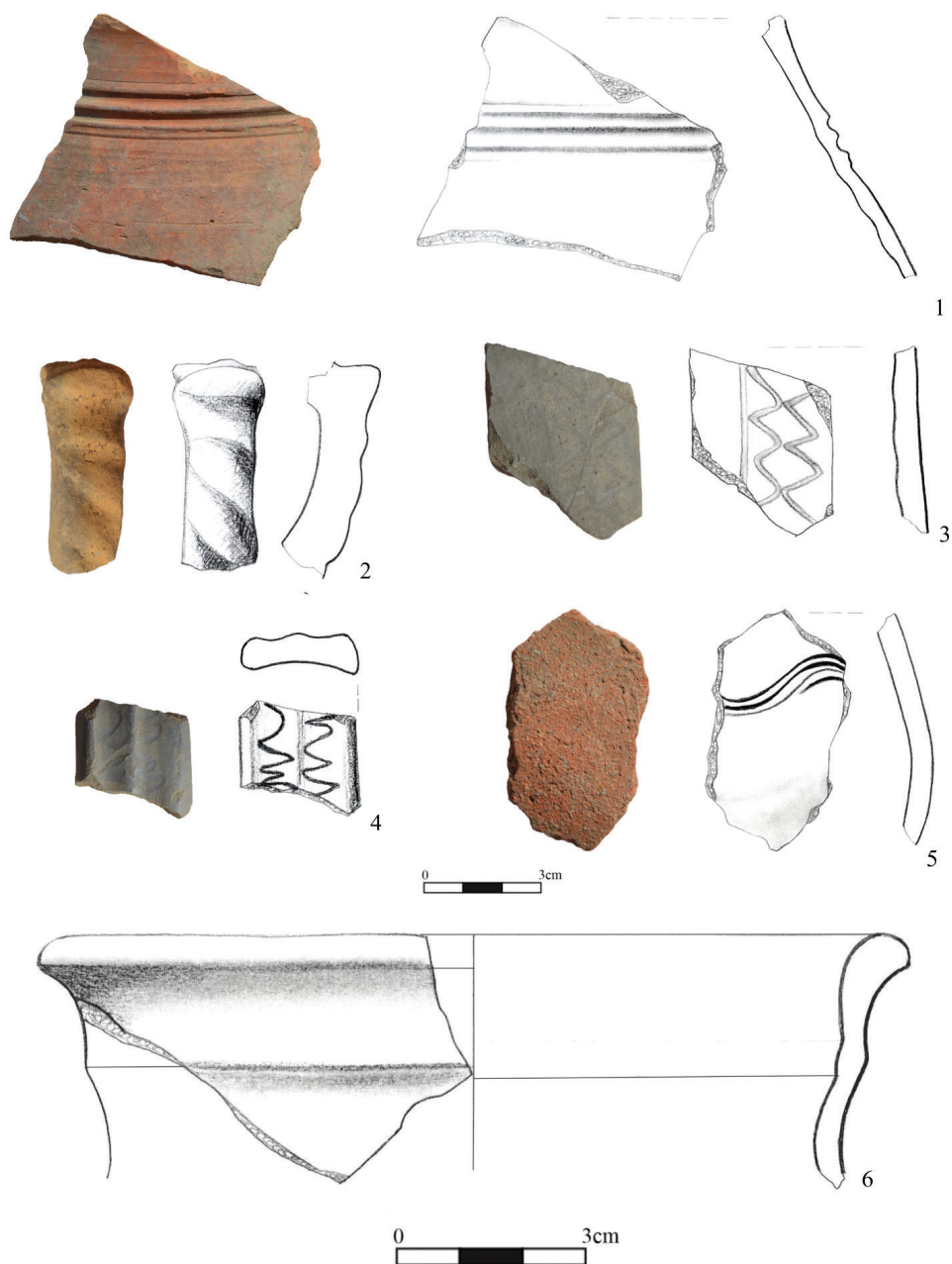
Pl. IX. 1–2. Fragmente ceramice Laténe din situl Sânmihaiu Român–4; 3–7. Fragmente ceramice medievale din situl Utvin–1. / 1–2. Ceramics Laténe from Sânmihaiu Român site–4; 3–7. Medieval ceramics from Utvin site–1.

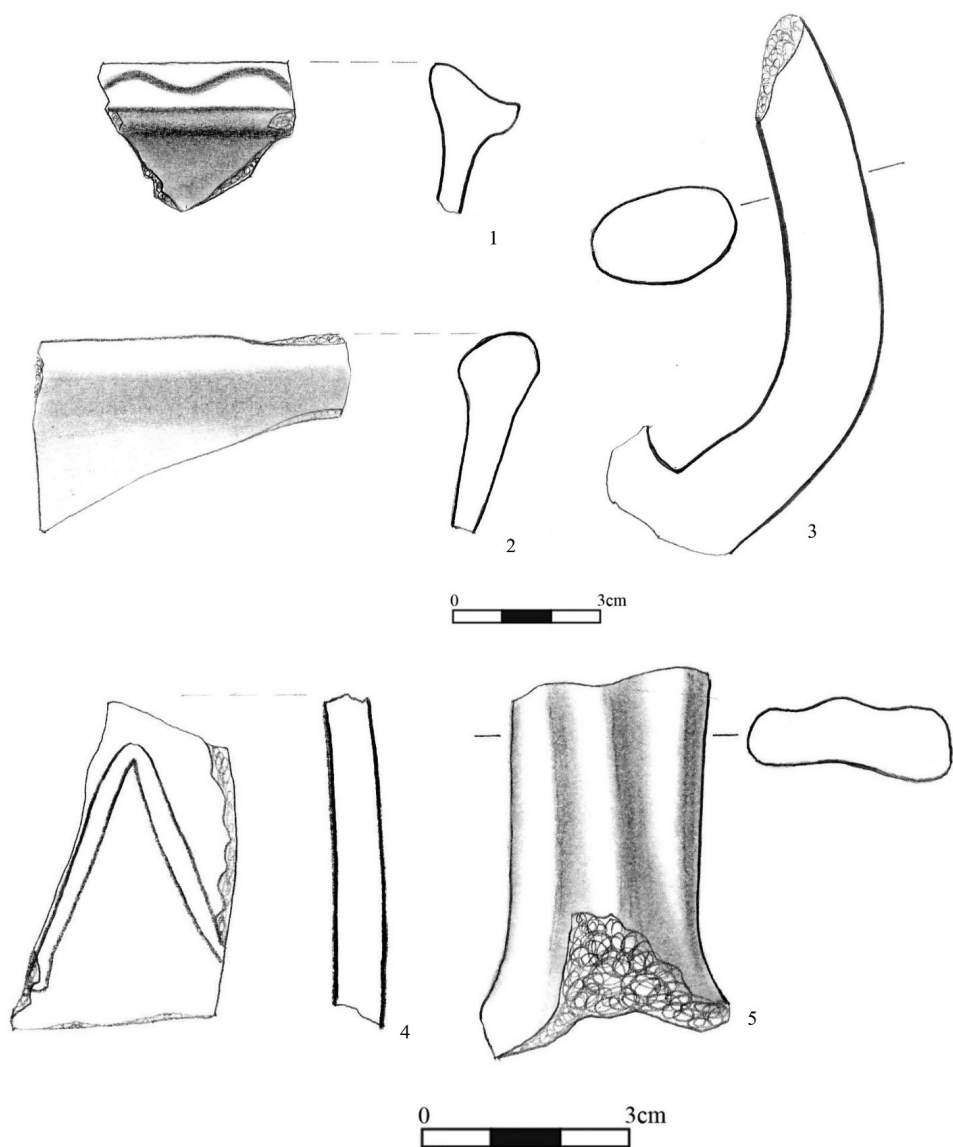
Pl. X. 1-6. Fragmente ceramice Laténe din situl Utvin-2; 7. Fragment ceramic Laténe din situl Utvin -3. / 1-6. Ceramics Laténe from Utvin site-2; 7. Fragment of ceramics Laténe from Utvin site-3.

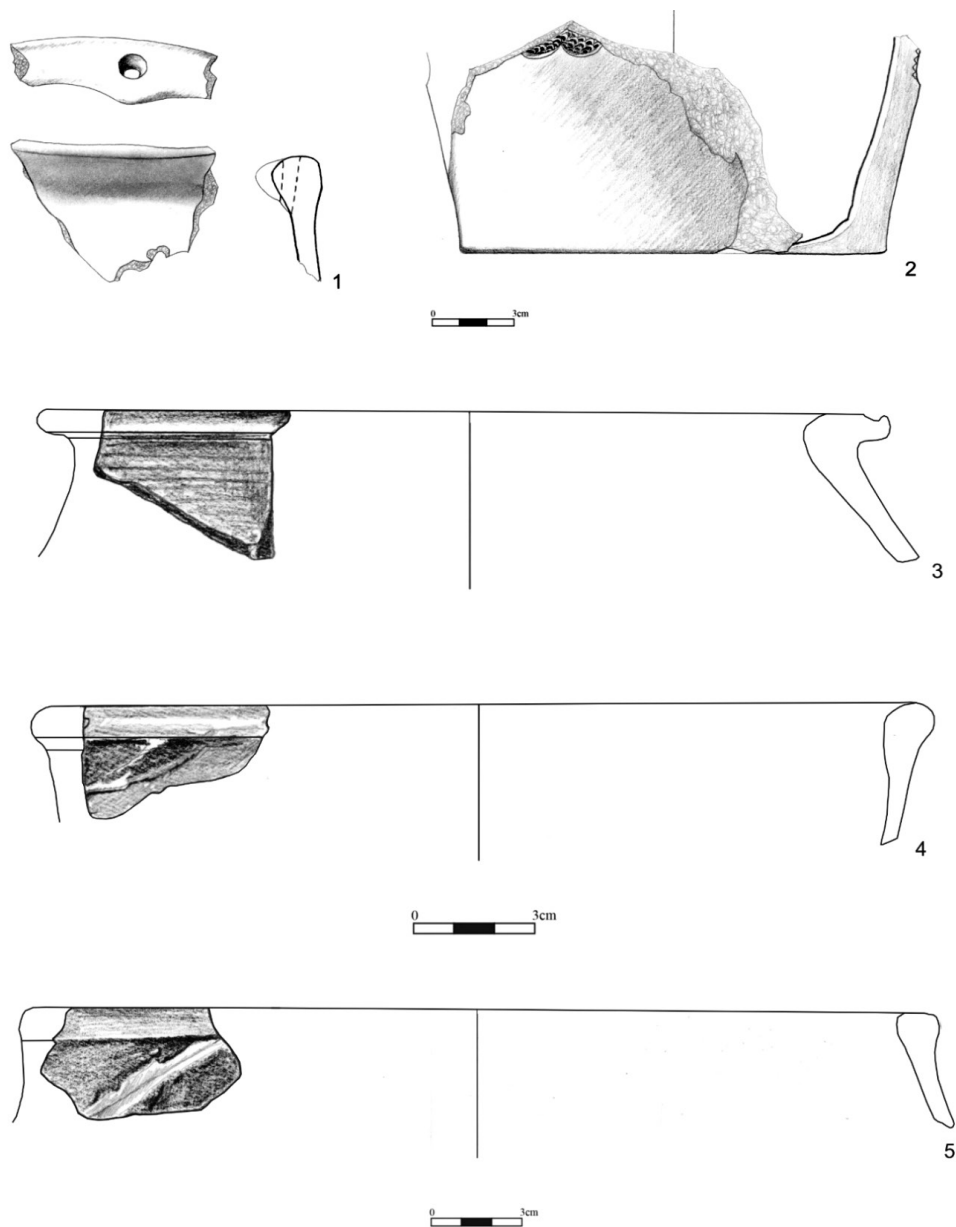
Pl. XI. 1-7. Fragmente ceramice din situl Utvin-3; 8, 10-11. Fragmente ceramice din situl Utvin-4; 9,12. Fragmente ceramice din situl Utvin-5. / 1-7. Ceramics from Utvin site-3; 8, 10-11. Ceramics from Utvin site-4; 9, 12. Ceramics from Utvin site-5.

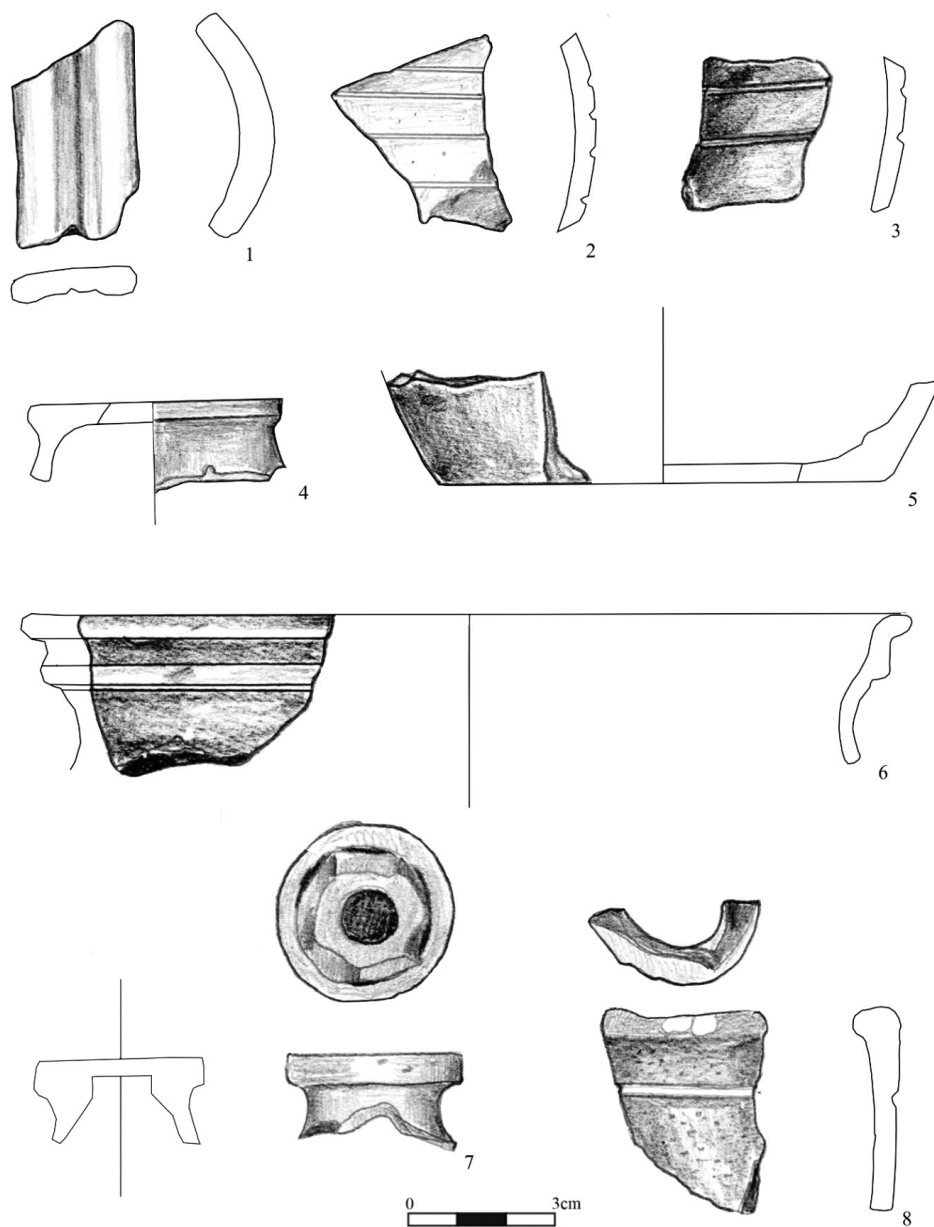
Pl. XII. 1-6. Fragmente ceramice din situl Utvin-5. / 1-6. Ceramics from Utvin site-5.

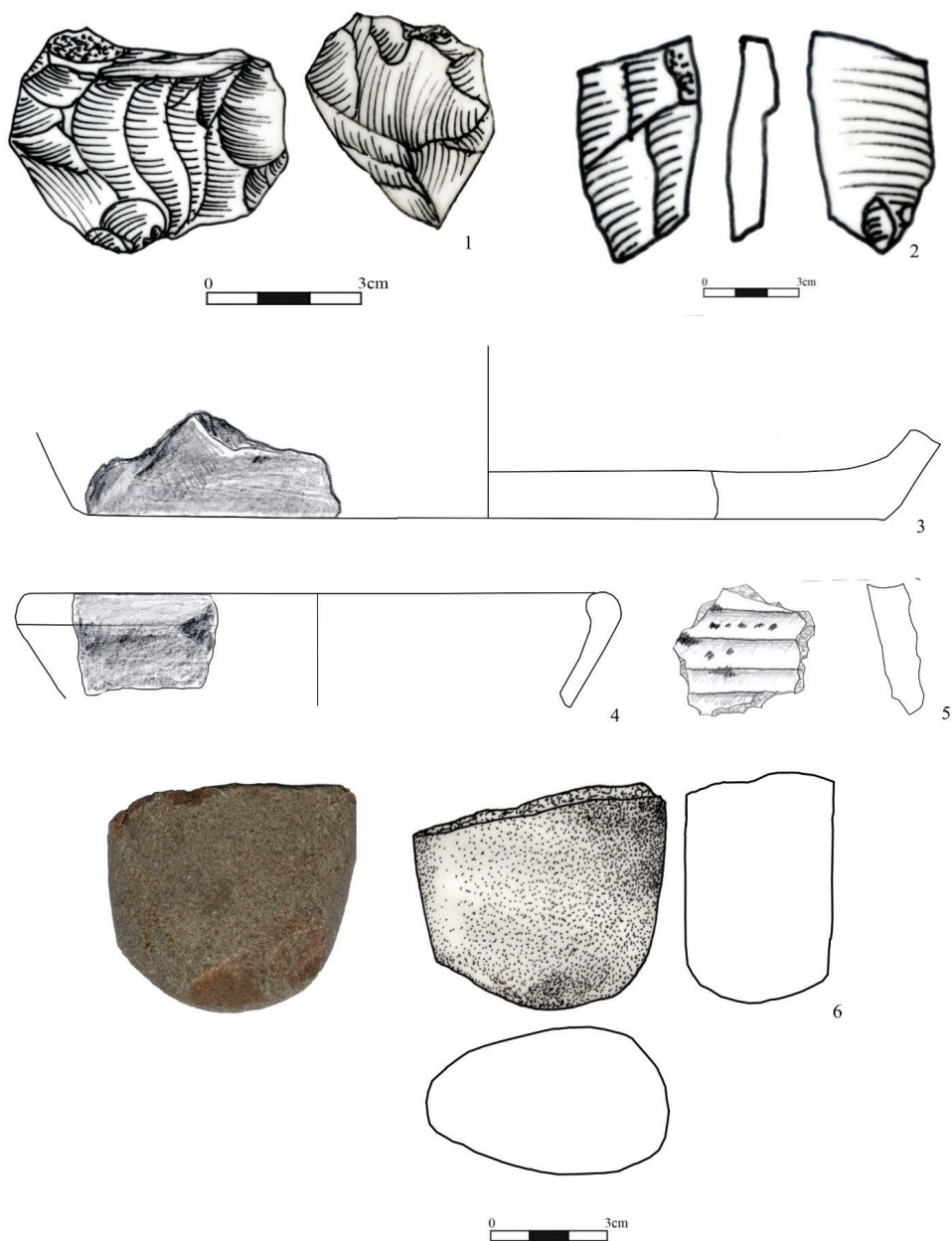
Pl. XIII. 1-5. Fragmente ceramice din situl Utvin-5. / 1-5. Ceramics from Utvin site-5.

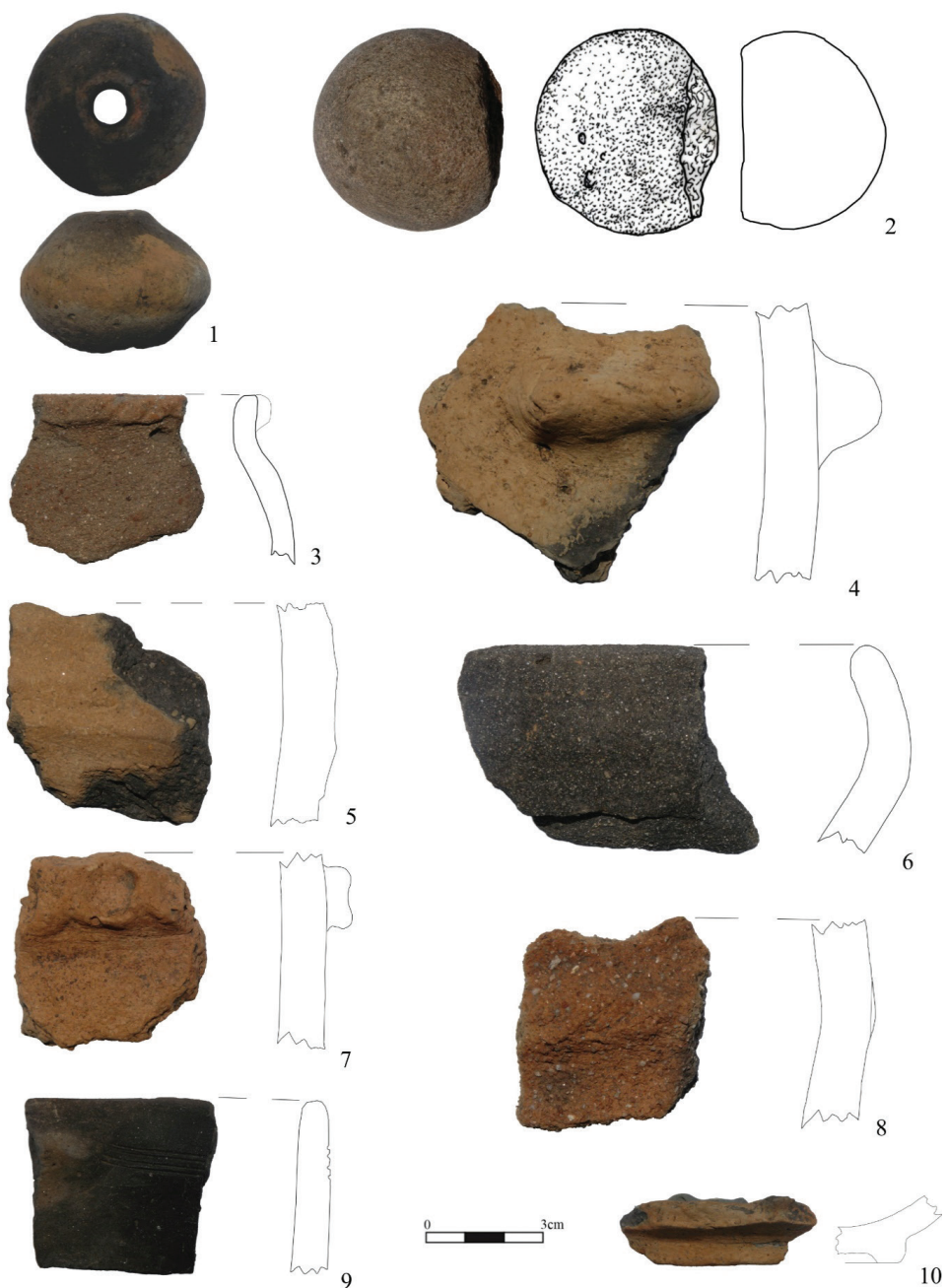
Pl. XIV. 1–2. Fragmente ceramice din situl Utvin-6; 3–5. Fragmente ceramice din situl Utvin-7. / 1–2. Ceramics from Utvin site-6; 3–5. Ceramics from Utvin site-7.

Pl. XV. 1-6. Fragmente ceramice din situl Utvin-8; 7-8. Fragmente ceramice din situl Utvin-9. / 1-6. Ceramics from Utvin site-8; 7-8. Ceramics from Utvin site-9.

Pl. XVI. 1-2. Utilaj litic cioplit din situl Utvin-10; 3-4. Fragmente ceramice din situl Utvin-11; 5. Fragment ceramic din situl Utvin-13; 6. Utilaj litic șlefuit din situl Utvin-15. / 1-2. Lithic carved equipment from Utvin-10; 3-4. Ceramics from Utvin site-11; 5. Fragment of ceramics from Utvin site-13; 6. Lithic polished equipment from Utvin-15.

Pl. XVII. 1-2. Materiale din situl Utvin-15. / 1-2. Findings from Utvin site-15.

CERCETĂRI DE SUPRAFAȚĂ ÎN DEALURILE POGĂNIȘULUI. LOCUIRILE DIN EPOCA BRONZULUI

*Octavian-Cristian Rogozea**

Cuvinte cheie: periegeheză, epoca mijlocie a bronzului, epoca târzie a bronzului, ceramică, grupul cultural Balta Sărată

Keywords: Survey, Middle Bronze Age, Late Bronze Age, Pottery, Balta Sărată Cultural Group

Zona aflată în sudul județului Timiș, în Dealurile Pogănișului/Sacoșului-Silagiului mai puțin accesibilă și implicit mai puțin cunoscută din punct de vedere al siturilor arhologice s-a bucurat de relativ puține cercetări arheologice, în comparație cu zonele aflate în proximitatea aglomerărilor urbane mai mari.

Dealurile Pogănișului/Sacoșului-Silagiului aflate în sectorul central al județului Timiș¹ parte a Dealurilor Vestice reprezintă, alături de Câmpia de Vest, zona estică a depresiunii intramontane Panonice². Aceste dealuri au în mare parte un aspect de podiș cu platouri largi și netezite la nivelul de 300 m. Altitudinea scade treptat spre nord, și în prispe scurte, rapid spre sud. Cuvertura de solidificare argiloasă este întreruptă de doi martori cristalini (Bleauca – 355 m; Silagiu – 324 m), urme ale legăturii acestei forme de relief cu munții central bănățeni³. În acest areal predomină luvosolurile tipice și luvosolurile albice⁴.

Bibliografia de specialitate amintește cercetări de suprafață întreprinse în hotarul localităților Herendești⁵, Pădureni⁶, Silagiu⁷, Vișag⁸ sau intruzive la Dragomirești⁹,

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com

¹ Bizerea 1971, 181; Roșu 1980, 403.

² Posea *et alii* 1974, 20.

³ Ianoș, Goian 1995, 40.

⁴ Pop 2005, 91

⁵ Moroz-Pop 1983, 472.

⁶ Moroz-Pop 1983, 476.

⁷ Lazarovici, Sfetcu 1990, 45–58; Rogozea, Sfetcu 2000, 253–260.

⁸ Moroz-Pop 1983, 481–482; Medeleț 2022, 361.

⁹ Lazarovici 1971, 30, nota 149; Lazarovici 1974, 63; Lazarovici 1975, 22; Lazarovici 1975a, 22, punct 17; Lazarovici 1979, 195, punct 35; Lazarovici 1983, 15/punct 53.

Sacoșul Mare¹⁰, Silagiu¹¹, etc. În acest context identificarea și localizarea siturilor devine prioritară pentru o mai bună înțelegere a activităților antropice din această zonă, din preistorie până în evul mediu.

Noi cercetări de suprafață, determinate de redactarea *Memoriului Arheologic* din *Planul Urbanistic General al comunei Știuca*, au fost întreprinse în primăvara anului 2023 în hotarele localităților Dragomirești, Oloșag, Știuca și Zgribești. Tot în această perioadă au fost verificate și zone aflate în hotarul localității Hodoș¹² (comuna Darova).

Acestea au avut ca rezultat identificarea a șase zone cu locuiri certe și a patru zone acoperite de pășune unde au fost descoperite fragmente ceramice foarte puține¹³. Dintre siturile certe am ales să prezentăm mai jos siturile pe care le atribuim în momentul de față epocii târzii a bronzului/primei vârste a fierului.

Dragomirești-1 (com. Știuca)

Istoricul cercetărilor: materialele arheologice din acest punct au fost descoperite în urma unei cercetări de teren făcute de O. C. Rogoza și Boia Nistor Constantin în 17.03.2023. Cercetarea a fost determinată de redactarea *Memoriului Arheologic* din *Planul Urbanistic General al Comunei Știuca*

Coordonate geografice (centru aprox. sit): 45°32'6.33"N 21°56'20.19"E, 184 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aprox. sit): 261108.94090 (X) 452947.11385 (Y).

Repere geografice: la 1,2 km sud-vest de biserica ortodoxă din Dragomirești,

¹⁰ Moroz-Pop 1979, 149–158; Moroz-Pop 1979a, 541–546; Moroz-Pop 1983, 479.

¹¹ Săpătură arheologică într-un sit cu materiale din prima epocă a fierului (în punctul GPS 45°36'30.68"N 21°36'35.86"E) realizată în luna august a anului 1999 de către Valentin Cedică. Îi mulțumim și pe această cale cercetătorului V. Cedică pentru amabilitatea cu care ne-a oferit informații legate de cercetarea domnie sale.

¹² În proximitatea sitului preistoric la care vom face referire în rândurile de mai jos a fost descoperit și un sit care pe baza fragmentelor ceramice poate să aparțină secolelor XVI-XVII (45°40'25.68"N 21°46'30.98"E).

¹³ O zonă cu materiale care aparțin cel mai probabil preistoriei la nord de Știuca (45°34'43.70"N 21°58'46.11"E), o zonă aflată la sud de Știuca unde au fost descoperite fragmente ceramice de sec. XVI-XVII provenite dintr-o cratiță cu trei picioare smălțuită în interior cu galben-verzui (45°33'21.36"N 21°58'30.83"E), o zonă la sud de Dragomirești cu ceramică medievală (sec. XVII-XIX?), albă pictată cu benzi de culoare roșu-brun (45°32'20.01"N 21°56'46.73"E) și o zonă aflată la sud de Zgribești, pe Valea Iancului, cu materiale puține de sec. XVI-XVII (45°31'17.04"N 22°0'25.81"E). Lămurirea unor aspecte legate existența sau absența unor locuiri umane în aceste puncte, dar și încadrarea cronologică a materialelor sperăm să poată fi făcută cîmdva în urma unor cercetări arheologice intruzive.

la 5,6 km de biserica ortodoxă din Remetea Pogănci, la 5,47 km sud-est de biserica ortodoxă Ucrainiană din Pădureni (Pl. I/1).

Reper hidrografic: la 56 m sud de un pârau fără nume (afluent al pâraului Timișana).

Forma de relief: materialele au fost descoperite pe prima terasă a unui pârau fără nume (afluent al pâraului Timișana), în dealurile Pogănișului/Silagiului.

Materialul arheologic: materialele arheologice descoperite aici constau în fragmente ceramice preistorice, fragmente ceramice medievale cu caolin și numeroase fragmente de zgură de fier (punctul 45°32'1.57"N 21°56'16.53"E). Fragmentelor ceramice preistorice le este caracteristică degresarea pastei cu nisip cu bobul mare (Pl. IV/2, 5–7) și netezirea suprafeței sau degresarea pastei cu nisip fin și lustruirea suprafețelor (Pl. IV/1, 3–4; Pl. V/1–2). Decorurile întâlnite sunt ghirlandele din incizii (Pl. V/1), incizii orizontale paralele (Pl. V/2) sau caneluri Pl. IV/5–6).

Zgribești-1 (com. Știuca)

Istoricul cercetărilor: descoperit într-o periegheză în data 10.03.2023. La verificarea terenului, determinată de întocmirea *Memoriului Arheologic* din *Planul Urbanistic General al Comunei Știuca*, au participat O. C. Rogoza, Boia Nistor Constantin.

Coordonate geografice (centru aprox. sit): 45°31'25.62"N 22° 0'22.12"E, 211 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aprox. sit): 266307.86070 (X) 451492.29347 (Y).

Repere geografice: la 5,31 km nord de biserica ortodoxă din Zorlencior, la 1,41 km sud-vest de biserica din Zgribești și la 4,98 km sud-est de biserica ortodoxă din Dragomirești. (Pl. I/2).

Reper hidrografic: 70 m vest de pâraul Valea Iancului.

Forma de relief: terasă în dealurile Pogănișului/Sacoșului.

Materialul arheologic: utilaj litic cioplit (un fragment distal dintr-o lamă și un gratoir) și fragmente ceramice preistorice și medievale. Fragmentele ceramice preistorice sunt degresate cu nisip fin (Pl. V/4) sau cu nisip cu bob mare Pl. V/3, 5–7). Suprafețele au culoarea brun deschis sau negru și sunt netezite. Un singur fragment dintre cele descoperite este decorat cu caneluri înguste orizontale (Pl. V/5). Și în acest punct au fost descoperite fragmente ceramice albe cu caolin și un număr mare de fragmente de zgură de fier.

Hodoș-1 (com. Darova)

Istoricul cercetărilor: Situl a fost descoperit de către Răzvan Pinca în XXX¹⁴. O nouă perieghază a fost întreprinsă de O.C. Rogozea, Roland Csaki în 14.04.2023.

Coordonate geografice (centru aprox. sit): 45°40'23.09"N, 21°46'33.23"E, 117 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aprox. sit): 249000.51911 (X), 468774.00618 (Y).

Repere geografice: la 2,41 km sud-vest de biserica ortodoxă din Boldur, la 1,89 km nord-vest de biserica ortodoxă din Hodoș, la 3,89 km nord-est de biserica greco-catolică din Darova. (Pl. II/1).

Reper hidrografic: la 45 m sud-vest de un pârau fără nume.

Forma de relief: situl este amplasat pe o terasă, la limita sudică a dealurilor Pogănișului/Sacoșului și Silagiului.

Materialul arheologic: fragmentele ceramice preistorice descoperite aici au suprafețele brune, corodate puternic făcând vizibil nisipul cu bob mare care a fost folosit ca degresant. Alături de materialele preistorice au fost identificate și fragmente ceramice medievale din pastă albă cu caolin și pictate cu roșu-brun.

Lugojel-3 (com. Găvojdia)

Istoricul cercetărilor: În contextual cercetării zonei aflate la nord-vest de localitatea Oloșag pentru identificarea unor presupuse movile aflate aici a fost verificată de O. C. Rogozea, Roland Czaki în 14.04.2023 și o suprafața aflată la vest de șoseaua Oloșag-Lugoj și la est de pâraul Timișana, în zona aflată în punctul de întâlnire al hotarelor administrative ale comunei Găvojdia, Victor Vlad Delamariana și ale orașului Lugoj.

Coordonate geografice (centru aprox. sit): 45°38'53.12"N, 21°55'33.54"E, 129 m altitudine.

Coordonate STEREO 70 (centru aprox. sit): 260580.44598 (X) 465536.97054 (Y).

Repere geografice: la 2,33 nord-est de biserica ortodoxă din Victor Vlad Delamarina, la 5,8 km NNV de biserica ortodoxă din Oloșag și la 453 m sud-vest de șoseaua Lugoj-Oloșag/DJ 584 (Pl. II/2).

Reper hidrografic: la 242 m est de pâraul Timișana (Cernobara).

Forma de relief: prima terasă a pâraului Timișana, în Dealurile Pogănișului/Silagiului și Sacoșului.

Materialul arheologic: fragmentele ceramice preistorice descoperite în acest punct sunt puține și fragmentate puternic. Suprafețele de culoare

¹⁴ Îi mulțumim și pe această cale pentru amabilitatea arătată de-a lungul timpului.

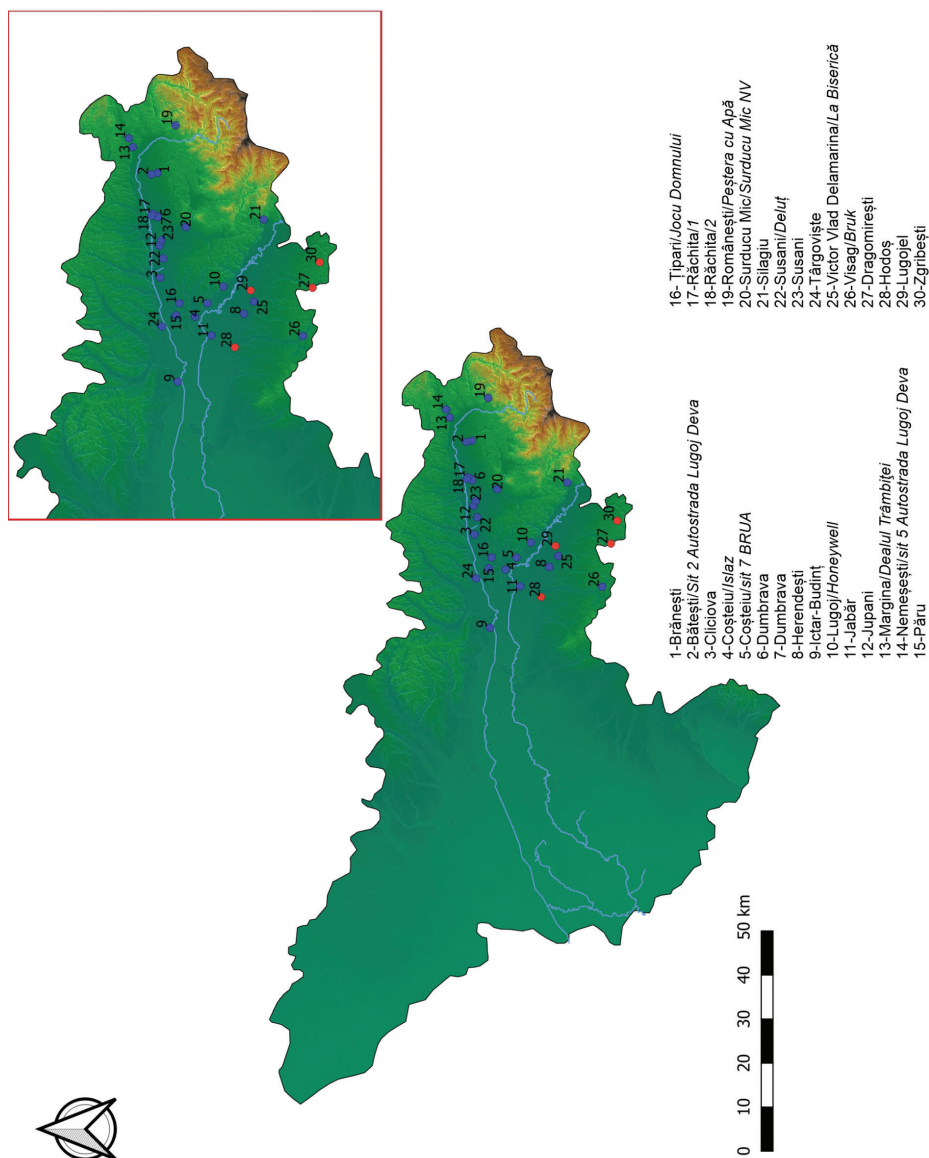

Fig. 1. Distribuția siturilor atribuite grupului cultural Balta Sărată în jud. Timiș

portocalie sunt deteriorate, expunând astfel nisipul cu bobul mare care a fost utilizat ca degresant. Alături de materialele preistorice au mai fost descoperite și fragmente ceramice medievale (?) cu pastă albă cu caolin pictate cu benzi negre-brune, aglomerări de fragmente de cărămidă cu pleavă în pastă, bucăți de chirpici și fragmente mari de zgură de fier.

Descoperirea acestor puncte în Dealurile Pogănișului/Silagiului vine în completarea celor 25 de situri din județul Timiș¹⁵ caracteristice pentru grupul cultural Balta Sărată și în completarea cunoașterii acestui areal în ansamblu. Cele mai apropiate locuiri similare sunt cunoscute în apropiere la Herendești¹⁶, Silagiu-Dealul Pârpora¹⁷, Victor Vlad Delamarina-La Biserica¹⁸, Vișag¹⁹.

Analiza distribuției acestor situri (Fig. 1) arată că punctele încadrate în acest interval cronologic și specifice acestei manifestări culturale urmează de la Lugoj cursul râului Timiș sau diverse văi mai mici orientate în mare nord-sud, perpendiculare pe râul Timiș. O analiză a amplasării acestor situri în raport cu o sursă de apă arată că pentru microzona discutată a fost preferată prima terasă aflată în proximitatea unui curs de apă.

BIBLIOGRAFIE

Bizerea 1971,

M. Bizerea, *Relieful județului Timiș*, în *Tibiscus*, I, 1971, 1979–188.

Dorogostaisky, Rogoza 2021,

L. Dorogostaisky, O. C. Rogoza, *Țipari – Jocul Domnului, o primă descoperire a unei posibile fortificații aparținând Grupului Cultural Balta Sărată MBA (Middle Bronze Age)-LBA (Late bronze Age)*, în *Banatica*, 31/I, 2021, 335–343.

Ianoș, Goian 1995,

Gh. Ianoș, M. Goian, *Solurile Banatului*, Timișoara, 1995.

Lazarovici, Sfetcu 1990,

Gh. Lazarovici, O. Sfetcu, *Descoperiri arheologice de la Silagiu-Buziaș*, în *Banatica*, 10, 1990, 45–58.

Lazarovici 1971

Gh. Lazarovici, *Unele probleme ale neoliticului din Banat*, în *Banatica*, 1, 1971, 17–60.

¹⁵ Dorogostaisky, Rogoza 2021, 344.

¹⁶ Măruia et alii 2013. Coordonate GPS: 45°39'31.85"N 21°51'51.48"E.

¹⁷ Rogoza 1998, 185; Rogoza, Sfetcu 2000, 253–260.

¹⁸ Rogoza 1998, 185.

¹⁹ Rogoza 1998, 184.

Lazarovici 1974

Gh. Lazarovici, *Cu privire la neoliticul din Banat*, în *Tibiscus*, III, 1974, 45–64.

Lazarovici 1975,

Gh. Lazarovici, *Unele probleme ale ceramicii neoliticului din Banat*, în *Banatica*, 3, 1975, 7–24.

Lazarovici 1975,

Gh. Lazarovici, *Despre eneoliticul timpuriu din Banat*, în *Tibiscus*, IV, 1975, 9–32.

Lazarovici 1979,

Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici 1983,

Gh. Lazarovici, *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, în *ActaMN*, XX, 1983, 3–32.

Măruia et alii 2013,

L. Măruia, D. Micle, A. Stavilă, *Raport de evaluare de teren pentru suprafața Herendești IV (com. Victor Vlad Delamarina, jud. Timiș)*, înregistrat la Direcția Județeană de Cultură Timiș cu numărul 403/22.02.2013.

Medeleț 2022,

Fl. Medeleț, *Jurnale de șantier și observații de teren (periegheze) (1969–1972)*, în *AnB* (S.N.), XXVIII, 2020, 357–367.

Moroz-Pop 1979,

M. Moroz-Pop, *Așezarea feudală timpurie de la Sacoșu Mare (jud. Timiș)*, în *Tibiscus*, V, 1979, 149–158.

Moroz-Pop 1979,

M. Moroz-Pop, *Așezarea eneolitică de la Sacoșu Mare (raport preliminar)*, în *Banatica*, 5, 1979, 541–546.

Moroz-Pop 1983,

M. Moroz-Pop, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților din județul Timiș din paleolitic și până în Evul Mediu*, în *Banatica*, 7, 1983, 469–490.

Pop 2005,

Gr. P. Pop, *Dealurile de Vest și Câmpia de Vest*, Oradea, 2005.

Posea et alii 1974,

Gr. Posea, N. Popescu, M. Ielenicz, *Relieful României*, București, 1974.

Rogozea 1998,

P. Rogozea, *Repertoriul localităților cu descoperiri aparținând grupului cultural Balta Sărată*, în *AnB* (S.N.), VI, 1998, 183–196.

Rogozea, Sfetcu 2000

P. Rogozea, O. Sfetcu, *Descoperiri arheologice din epoca bronzului la Silagiu (or. Buziaș, jud. Timiș)*, *AnB* (S.N.), VII-VIII 1999–2000, 253–260.

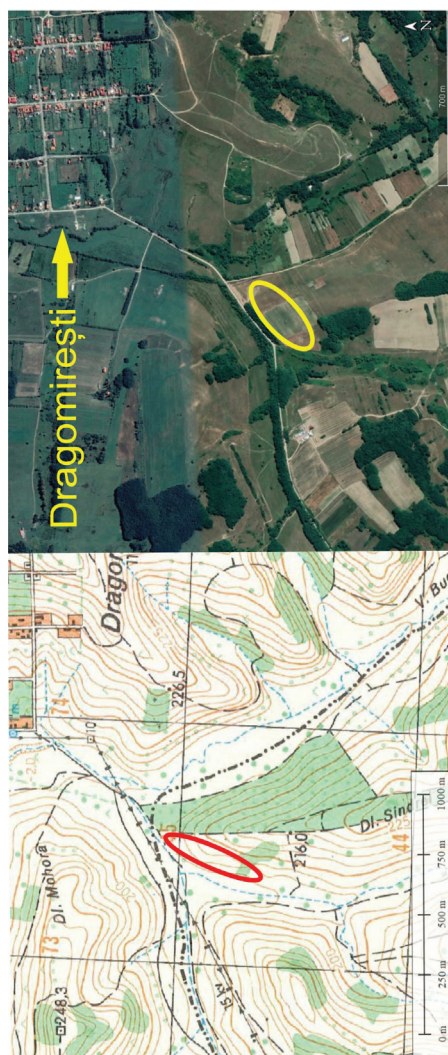
Roșu 1980,

Al. Roșu, *Geografia Fizică a României*, București, 1980.

FIELD RESEARCH IN POGĂNIȘULUI HILLS. BRONZE AGE SETTLEMENTS

Abstract

Field research in the spring of 2023 led to the identification of new sites with material that can be chronologically assigned to the Late Bronze Age-Early Iron Age. From the point of view of cultural classification, we consider that the pottery discovered can be attributed to the Balta Sărată cultural group. The pottery fragments collected from the surface are characterized by the fine sand or large-grained sand mixed with the clay. The decorations found are grooves, horizontal incisions or incisions in the form of semicircles.

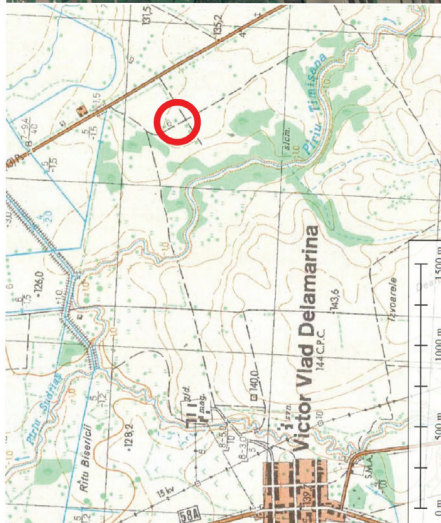
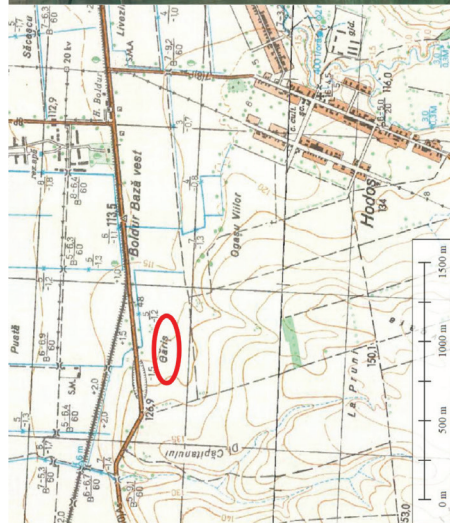
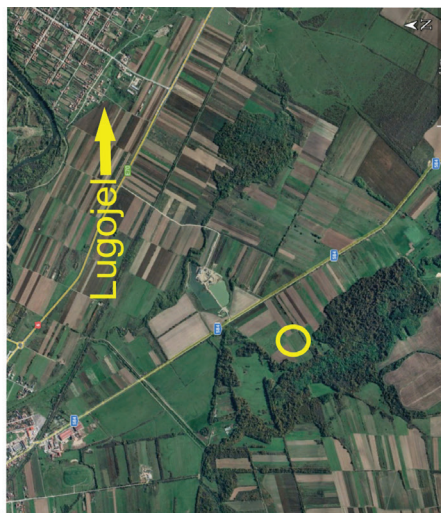

1

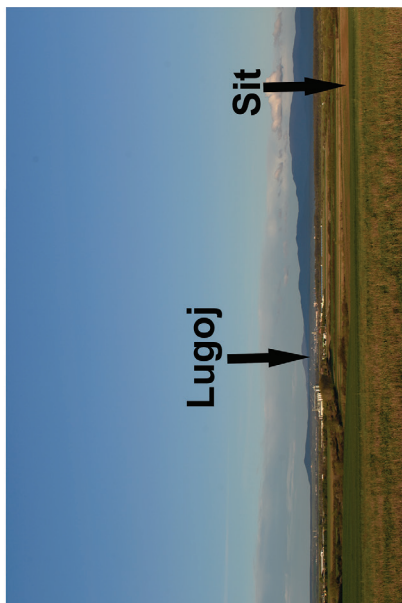
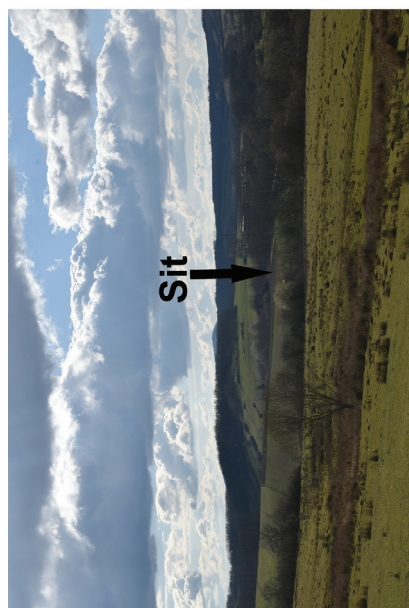

2

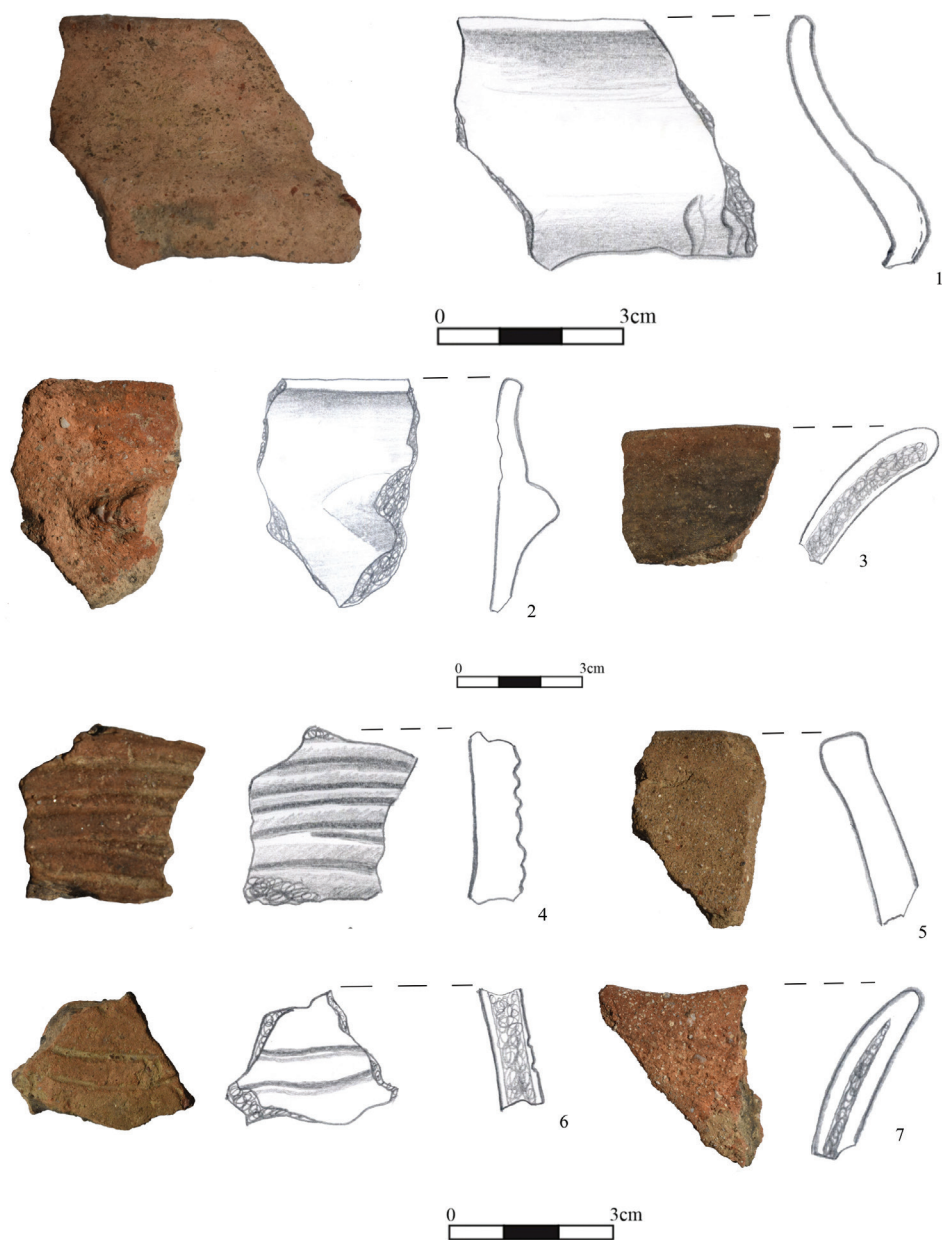
Pl. 1. 1. Amplasarea sitului Dragomirești-1 (prelucrare imagine satelitară Google Earth și harta topografică a româniei, ediția 1975, scara 1-25000); 2. Amplasarea sitului Zgribești-1 (prelucrare imagine satelitară Google Earth și harta topografică a româniei, ediția 1975, scara 1-25000). / 1. Location of the Dragomirești-1 site (Google Earth satellite image and topographic map of Romania, 1975 edition, scale 1-25000); 2. Location of the Zgribești-1 site (Google Earth satellite image and topographic map of Romania, 1975 edition, scale 1-25000).

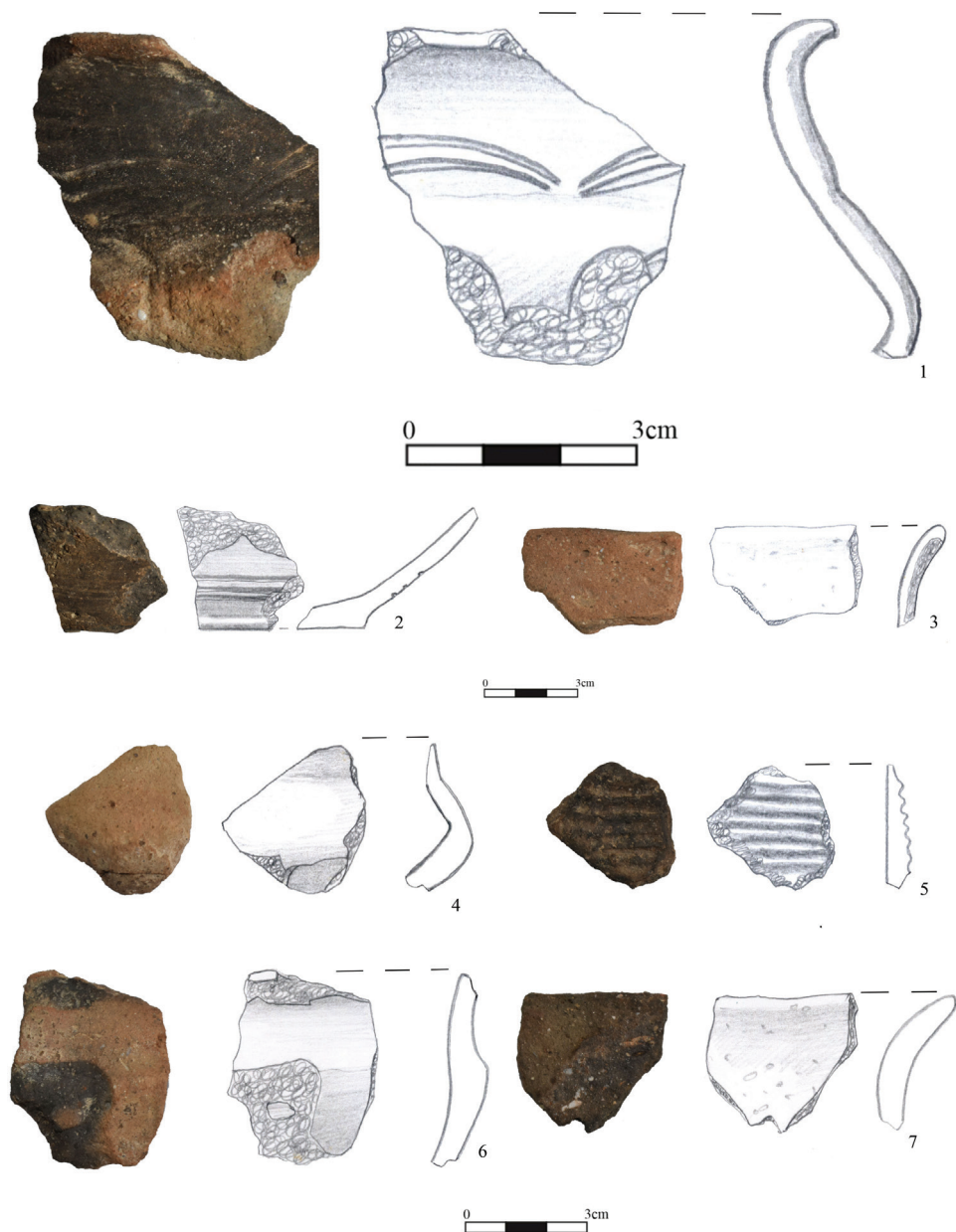
Pl. II. 1. Amplasarea sitului Lugojei-3 (prelucrare imagine satelitară Google Earth și harta topografică a româniei, ediția 1975, scara 1-25000); 2. Amplasarea sitului Hodoș-1 (prelucrare imagine satelitară Google Earth și harta topografică a româniei, ediția 1975, scara 1-25000). / 1. Location of the Lugojei-3 site (Google Earth satellite image and topographic map of Romania, 1975 edition, scale 1-25000); 2. Location of the Hodoș-1 site (Google Earth satellite image and topographic map of Romania, 1975 edition, scale 1-25000).

Pl. III. 1. Amplasarea sitului Lugojel-3 (foto); 2. Amplasarea sitului Hodoș-1 (foto); 3. Amplasarea sitului Dragomirești-1 (foto); 4. Amplasarea sitului Zgribești-1 (foto). / 1. Location of Lugojel-3 site (photo); 2. Location of Hodoș-1 site (photo); 3. Location of Dragomirești-1 site (photo); 4. Location of Zgribești-1 site (photo).

Pl. IV. 1-7. Fragmente ceramice atribuite grupului cultural Balta Sărată din situl Dragomirești-1. / 1-7. Pottery fragments attributed to the Balta Sărată cultural group from the Dragomirești-1 site.

Pl. V. 1-2. Fragmente ceramice atribuite grupului cultural Balta Sărată din situl Dragomirești-1; 3-7. Fragmente ceramice atribuite grupului cultural Balta Sărată din situl Zgribești-1. / 1-2. Pottery fragments attributed to the Balta Sărată cultural group from the Dragomirești-1 site; 3-7. Pottery fragments attributed to the Balta Sărată cultural group from the Zgribești-1 site.

CULTURAL HERITAGE, SOCIAL VALUES AND PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN TIMIȘOARA

*Atalia Onițiu, Mariana Balaci**

Keywords: preventive archeology, archeological heritage, value, community, impact

Cuvinte cheie: arheologie preventivă, patrimoniu arheologic, valoare, comunitate, impact

The 1992 Valletta Convention on the Protection of Archaeological Heritage, ratified by Romania in 1997, provides in Article 9 the need to increase public interest in archaeological heritage, to draw attention to the need to know and protect it, to attract the public to sites and exhibitions where archaeological artefacts are valued¹. More than 100 legislative documents were adopted in Romania following the Valletta convention on archaeological research and heritage². Despite their provisions, as shown by the study carried out by D. Aparaschivei and R. Colțean³, there are still many shortcomings, uncertainties and difficulties in the organization of preventive archaeological research in our country, with consequences both on the archaeological heritage, but, we could say, also on society, since, through the impact it has at community level, on space, archeology can significantly contribute to shaping social identity⁴.

In the period 2014–2015, a study was conducted in nine countries (France, Spain, Germany, Italy, the Netherlands, Sweden, Poland and Great Britain), on the perception of Europeans on archeology and archaeological heritage, on a sample of over 4500 inhabitants. If in terms of the general level of information of the population this is a high one (with 90% of Europeans considering archeology useful, 70% who have visited an archaeological site and 64% who

* West University of Timișoara, bd. Vasile Pârvan, no. 4, e-mail: atalia.onitiu@e-uvt.ro; mariana.balaci@e-uvt.ro

¹ Valletta 1992.

² Musteață 2019, 48.

³ Aparaschivei, Colțeanu 2018.

⁴ Ion 2014, 52.

have visited an archeology exhibition), in terms of preventive archeology we are talking about a low interest (64% of Europeans do not know what it means)⁵. Romania falls, at least at the level of 2016, in this European trend, with a moderate to low interest in archeology in general, in preventive archeology, but also in archaeological heritage⁶.

In this context, in the period 2018–2020 we carried out a sociological survey aimed at analyzing the population's perception in relation to preventive archaeological research, with the impact it has on the city and its inhabitants, with the archaeological heritage and its exploitation.

In the last 20 years, in Timisoara, because of the infrastructure development works in the central area of the city, numerous preventive archaeological research has been carried out, which focused especially on the Cetate area, with numerous and important archaeological sites from the city's medieval period and not only⁷. By number and scale, by locating this archaeological research in the public space (both in pedestrian areas and on the roadway), it was expected that the resident population would have a high level of knowledge and information about this research.

The main objective of this research effort was to investigate the perception of the resident population of Timisoara regarding the preventive archaeological research that was carried out in the city. As specific objectives, we sought to analyze the level of information of the population in relation to preventive archeology (what it is, what it entails), the impact that preventive archaeological research had on the city and the community, but also the perception of the city's inhabitants regarding the heritage archaeological.

Starting from these research objectives, we formulated the following hypotheses:

Hyp.1 The inhabitants of the city of Timisoara have a high level of information regarding preventive archaeology.

Hyp.2 The inhabitants of the city of Timisoara have a high level of information regarding the preventive archaeological research that took place in the city of Timisoara.

Hyp.3 The perceptions of the inhabitants of the city of Timisoara regarding archaeological research, their impact and the valorization of the archaeological heritage are influenced by the level of education.

Hyp.4 There is a link between the presence of the inhabitants in the public space and their level of knowledge in relation to preventive archaeological research.

⁵ Marx, Nurra, Rossenbach 2017; Kajda *et alii*, 2017.

⁶ Palincaș 2016.

⁷ Onițiu, Balaci 2020.

Hyp.5 There is an association between the age of respondents and their perception on preventive archaeological research and archaeological heritage.

The sociological survey took place over three years, namely 2018 (July-September), 2019 (November-December) and 2020 (May-June). The research instrument was the questionnaire, which included a number of 15 closed questions with a 5-point Likert scale response, to which the factual questions were added. The questionnaire was applied in a hybrid form, both face-to-face and online, with online distribution being done via both email and social media pages. To select the respondents, we opted for a non-probabilistic sampling, on a convenience lot, built with the help of the snowball method. The only selection criteria were those of residence (to be residents of the city) and to be 18 years old. To the extent that this kind of research will prove to be of interest, there is the possibility of carrying out a representative survey on the scale of the entire population of the city of Timisoara.

The initial batch of respondents totaled 598 people. After checking the answers given by them regarding residence in Timisoara and age, a number of 450 answers were validated, which were taken into account for analysis in the present approach.

As a socio-demographic profile, the group of respondents included a number of 258 female and 192 male persons. Since it is a non-probabilistic sampling, we did not propose an equal distribution of the two sexes. Also, we did not consider the gender variable to be significant for the objectives of our study. Regarding the level of education, 8 people attended general school, 143 of the respondents declared that they had high school education, 249 had university education, and 50 had postgraduate education. Although we did not propose this fact either, it can be noted that most subjects (66%) attended higher education. As for age, to facilitate the statistical analysis of the data, we grouped the subjects by age ranges, dividing them into young people (18–29 years old), middle-aged people (30–49 years old) and seniors (over 50 years old). Thus, 326 people fall into the first age range, 102 fall into the 30–49 age range, and 22 are seniors. One can see most are young respondents, aged up to 30 years. An explanation of this situation (both in terms of the level of education, but also the age of the subjects) could be justified using the snowball method in identifying potential respondents, the application of the questionnaires being carried out including with the help of the students of the Department of Sociology within the University West from Timisoara.

In order to investigate the level of information of the inhabitants of the city of Timisoara in relation to preventive archaeological research in general, and in particular those that were carried out in the city, we started the research approach with two hypotheses, according to which the level of information and

the knowledge of the people of Timisoara are at a high level. To verify these two hypotheses, we included several questions in the questionnaire, namely: Q1. „Do you know that in Timisoara in recent years there have been archaeological researches that targeted objectives from the area of historical Timisoara?; Q2. According to Ordinance no. 43/2000, any infrastructure work carried out in an area with archaeological objectives requires the discharge of archaeological burden. Do you know this fact?; Q3. Do you know that the obligation to carry out preventive archaeological research rests with the person who contracted the infrastructure work?; Q4. Where have archaeological researches taken place in Timisoara in recent years”?

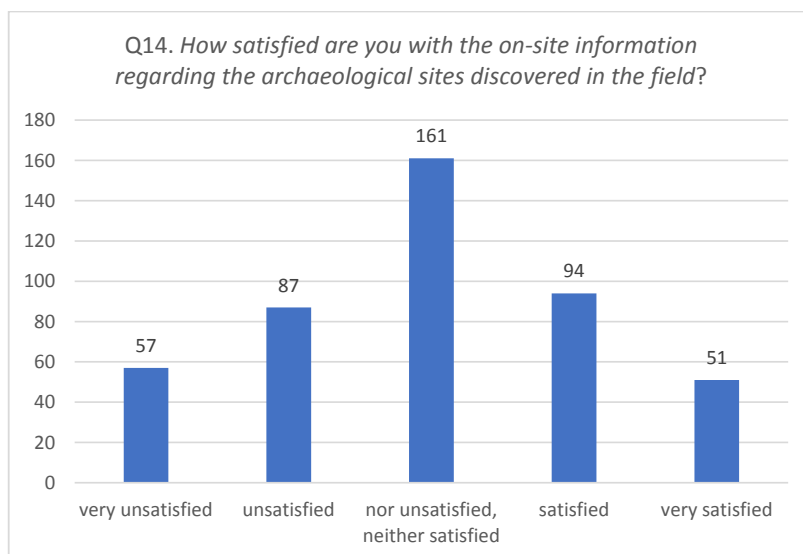
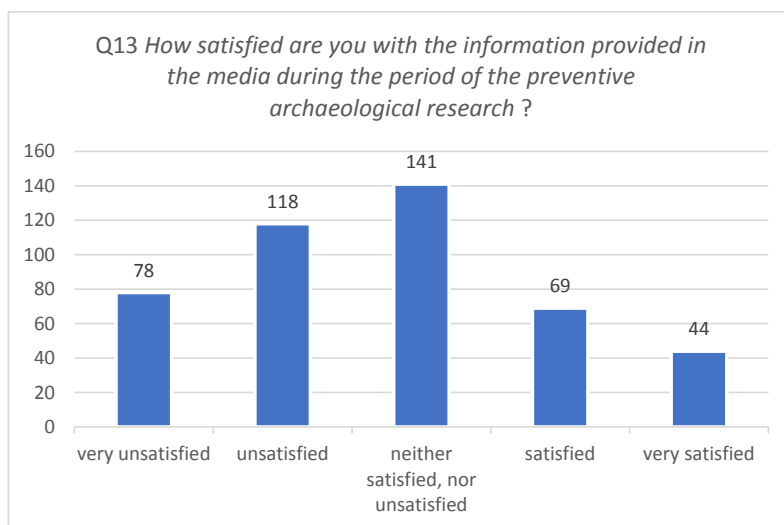
To the first question asked, Q1. „Do you know that in Timisoara in recent years there have been archeological researches that targeted objectives from the area of historical Timisoara”?, the majority of subjects (306 people) answered affirmatively. It should not be overlooked that 114 people, i.e., 25.33% of all respondents, gave a negative answer, adding to them 30 who answered “I don’t know”. We are talking about people with both high school and higher education, from all age groups. To deepen the level of information of the people of Timisoara, we asked question Q4. „Where have archaeological researches taken place in Timisoara in recent years”? 150 of the respondents (33.3%) stated to this open question that they do not know, while another 71 people gave vague answers, without referring to a specific area in the city. We are talking about 50% of respondents who do not really know where archaeological research has taken place in the city, despite the majority of affirmative answers to the previous question.

To the question, Q2. „According to Ordinance no. 43/2000, any infrastructure work carried out in an area with archaeological objectives requires the discharge of archaeological burden. Do you know this fact”?, which aims at the level of theoretical knowledge of the people of Timisoara, 202 of the respondents gave an affirmative answer, which means 44.88%. 185 people answered „yes” to question Q3. „Do you know that the obligation to carry out preventive archaeological research rests with the one who contracted the infrastructure work”? We are talking about a percentage of 41.1% of respondents.

From the simple descriptive statistics we can state that the two research hypotheses that we stated at the beginning of our study, namely Hyp.1 The inhabitants of the city of Timisoara have a high level of information about preventive archeology and Hyp.2 The inhabitants of the city of Timisoara have a high level of information regarding the preventive archaeological research that took place in the city of Timisoara is not validated. The level of knowledge and information of the inhabitants is at most moderate.

What are the factors that could influence and determine this situation? In this

sense, I asked questions Q13 in the questionnaire. „How satisfied are you with the information provided in the media during the period of the preventive archaeological research and Q14. How satisfied are you with the on-site information regarding the archaeological sites discovered in the field”? to which was added the factual question „How many times have you visited the city of Timisoara”? These questions started from the assumption that beyond direct contact with preventive archaeological research, by transiting or visiting the city, knowledge can be facilitated by appropriate information, either through the media or on site.

Looking at the answers given by those surveyed, we can see that the tendency is of slight dissatisfaction with the information provided by the mass media (with a statistical average of 2.74), and a moderate satisfaction with the information available on the spot (the statistical average being 3.09).

Most of the respondents stated that they have visited the city several times (393 responses, representing 87.33% of the group of respondents), so it would have been expected that visiting the city several times would ensure a high level of knowledge of archaeological research, with which, inevitably, given their location, a Timisoara resident should have crossed paths. To see if there is an association between visiting the city and residents' knowledge of archaeological research in the city, an association test was performed, but it did not reveal any relationship between the two.

To see what the perception of the people of Timisoara regarding the impact of preventive archaeological research is, we asked the following questions in the questionnaire with predefined answer options: Q5. „In your opinion, the archaeological research had implications...”, Q6. „Do you think that archaeological research can have positive consequences on...” and Q8. „Do you consider that archaeological research is...”. The opinions of the people of Timisoara were as follows:

In your opinion, the archaeological research had implications	Number of subjects	Percent
- On cleanliness in the area	71	15,77%
- On public silence	31	6,88%
- On public safety	32	7,11%
- On public transportation	85	18,88%
- On pedestrian transportation	83	18,44%
- Do not know / do not answer	148	32,88%

Do you think that archaeological research can have positive consequences on...	Number of subjects	Percent
- Urban development	64	14,22%
- Public education	52	11,55%
- Local history	187	41,55%
- Tourism	125	27,77%
- Do not know / do not answer	22	4,88%

Do you consider that archaeological research is	Number of subjects	Percent
- Useful	239	53,11 %
- Necessary	114	25,33 %
- Compulsory	63	14 %
- A waste of time and money	12	2,66 %
- Do not know / do not answer	22	4,88 %

On question Q5, regarding the immediate impact of archaeological research, we find that approximately one third of the subjects prefer not to express a point of view. Those who do it appreciate that preventive archaeological research has impacted transport (if we add up the two categories of transport – pedestrian and public – we will see that more than a third of the respondents from Timisoara are of this opinion), followed by cleanliness. As long-term consequences, the surveyed Timisoara residents appreciate that preventive archaeological research is useful and that it has an impact especially on history and tourism. A smaller percentage see in this research a factor that could exert a beneficial influence on the development of the city (an indirect effect of the development of urban tourism) or on the education of the public. We appreciate the fact that most respondents expressed their opinion on questions Q6 and Q8.

The third hypothesis of our research was that the perception of the people of Timisoara regarding the impact of archaeological research can be influenced by the level of education. To see if there is an association between the two, we performed a series of statistical tests of association (Crosstabs), which showed us that the subjects' level of education does not influence the opinions of the inhabitants.

The perception of the people of Timisoara regarding the archaeological heritage was analyzed through questions Q9. „What do you think should happen to the important archaeological sites for the culture and history of Timisoara”? and Q12. „Do you think that the restoration and/or exploitation of archaeological sites could contribute to increasing the number of tourists”? Thus, 8 people answered that they should be covered; 60 respondents expressed that they should be covered in place, but their presence should be signaled by a sign/information board. However, the majority (362 respondents, 80.44%) support the need for the archaeological sites to be restored and enhanced. Most people surveyed (404 people, 90.22%) also believe that the restoration of archaeological sites could contribute to increasing the number of tourists (although we saw above that only 27.77% of the people who took part in the study believed that archaeological research could have positive consequences for tourism. It is thus possible that those surveyed did not implicitly link archaeological research with

the archaeological sites that might be uncovered, which supports our finding of a modest level of information about preventive archaeology).

After carrying out some statistical tests of association (Crosstabs), we found that there is an association between the level of education of the respondents and their opinions regarding the valorization of the archaeological heritage, therefore we can say that our research hypothesis (Hyp.3 Perceptions of the inhabitants of the city of Timisoara regarding archaeological research, their impact and the valorization of archaeological heritage are influenced by the level of education) is partially confirmed (the level of education not being related to the perception of the implications of preventive archaeological research in the long term or on the public space). The fourth research hypothesis Hyp.4 There is a link between the presence of residents in the public space and their level of knowledge in relation to preventive archaeological research is disproved. Most of the respondents stated, as we could see, that they visited the city several times (393 answers, representing 87.33% of the group of respondents). However, the statistical association test did not reveal a link between visiting the city and the fact that approximately 50% of respondents do not know where archaeological research has taken place in the city.

Our last assumption was that there is a relationship between the age of the respondents and their perception of preventive archaeological research and archaeological heritage. For this, we performed an association test between the age variable (the subjects' ages being, as stated at the beginning, grouped by age ranges: between 18–29 years, 30–49 years and over 50 years) and audience satisfaction compared to the way the archaeological research took place in the city, and we observed statistically that there is a connection between the two (according to $p = .004$, $p < 0.05$).

Crosstab					
Count					
1		Age			Total
		2	3		
How satisfied are you with the archaeological research in Timisoara?	1.0	14	9	2	25
	2.0	30	11	1	42
	3.0	159	33	4	196
	4.0	72	22	11	105
	5.0	51	24	7	82
Total		326	99	25	450

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Pearson Chi-Square	22.619 ^a	8	.004
Likelihood Ratio	22.774	8	.004
Linear-by-Linear Association	2.977	1	.084
N of Valid Cases	450		
a. 3 cells (20.0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1.39.			

However, our conclusions do not have a degree of generality, as they are not based on probabilistic research, on a representative sample of the scale of the population of the city of Timisoara. Regarding the last association test, as can also be seen from the frequency analysis, most of the respondents fall into the first age range (18–29 years old), therefore involuntarily, the research reflects the opinions of young people.

The 2019 Cultural Consumption Barometer⁸ highlighted the fact that the public's interest at the national level in historical objectives is modest, and that the level of education of the population has a certain influence on it.

According to the same Barometer, 55% of Romanians have never visited a historical monument or archaeological site, and 38% once or more times a year⁹.

In 2020, the situation improved, as shown by the Cultural Consumption Barometer, in the sense that the percentage of people who declared that they did not intend to visit an archaeological site or historical monument registered a slight decrease compared to the previous year (43% compared to 55%). 39% of respondents said that if the pandemic situation improves or does not worsen, they will visit sites and monuments, while 18% said they will visit sites and museums regardless of the pandemic situation¹⁰. A factor that probably influenced this change in attitude was the pandemic situation, which led people to reorient themselves towards activities that can be carried out outdoors, and not necessarily the significance of these goals to the public.

The conclusions highlighted following the analysis undertaken by us on a convenience lot among the resident population in the city of Timisoara fit into this national context of modest interest in archaeological research and objectives. Age or level of education are variables that have a connection with the opinions of the people of Timisoara, as we could see, but we admit that the lack of

⁸ Sandu, Oană 2019, 18, tabelul 2.

⁹ Sandu, Oană 2019, 47, graficul A1.

¹⁰ Oană 2020, 24, fig. 1.

Practici de timp liber grupate în funcție de similitudinea profilor sociodemografice și spațiale ale celor care le adoptă	Educație			Vârstă				Gen		Tip de localitate de rezidență					Total
	gimnaziu	liceu	facultate	18-29 ani	30-44 ani	45-59 ani	60 ani+	femele	bărbat	comună mică	comună medie/mare	oraș sub 100mii loc	oraș mare	București	
mers în excursii	9	29	44	43	34	22	11	20	31	18	18	26	35	37	25
mers la spectacole de divertisment	2	9	17	15	13	6	2	6	11	4	4	9	14	15	8
plimbare în parcuri	44	75	80	82	79	60	53	66	67	44	61	66	82	82	67
mers în mall	16	58	69	66	63	42	28	46	48	41	36	42	72	63	47
mers la spectacole de muzică	2	11	14	16	11	8	4	7	11	7	6	7	13	20	9
mers la cinematograful	2	11	16	21	14	5	1	6	12	6	5	7	13	23	9
practicare activități sportive	9	34	45	57	38	23	9	20	37	13	22	32	40	39	28
mers la restaurant	11	41	59	68	51	32	11	28	46	29	30	40	44	49	37
mers la spectacole sportive	4	14	17	20	18	10	5	5	20	7	10	12	17	16	12
întâlniri cu rude/prieteni	85	90	94	92	93	89	85	89	89	88	90	87	91	91	89
vizitat monumente istorice	2	7	14	13	6	7	4	5	9	4	5	8	13	6	7
vizitat muzee	1	4	10	8	5	3	3	3	6	3	2	5	8	5	5
mers la teatru	0	3	11	8	5	3	4	3	6	1	2	5	9	6	5

representativeness can influence the results (given that most of our respondents were young people with higher education). Future research on a representative sample of the city's population could provide more in-depth information on the perception of the people of Timișoara towards archaeological research and the factors that influence and determine it.

BIBLIOGRAPHY

- Aparaschivei, Colțeanu 2018,
D. Aparaschivei, P. Colțeanu, *Improving the Legislation on Preventive Archaeology in Romania – an Urgent Requirement for the Protection of Archaeological Heritage*, Raport, 13, 2018, 197–201.
- Brunchi 2022,
R.-A. Brunchi, *Public Archaeology in Romania: a Review*, in *StAA*, 28/2, 2022, 440–452.
- Colțeanu 2015,
Colțeanu, P., *Grand infrastructural projects and preventive archaeology in Romania*, in *StAA*, 21/1, 2015, 87–97.
- Ion 2014
A. Ion, *Roșia Montană. When heritage meets social activism, politics, and community identity*, in *AP: Online Journal in Public Archaeology*, 4, 2014, 51–60.
- Kadja et alii 2017,
K. Kadja et alii (16 more authors), *Archaeology, Heritage, and Social Value: Public Perspectives on European Archaeology*, in *EJA*, 21/1, 2017.
- Măgureanu, Măgureanu 2016,
A. Măgureanu, D. Măgureanu, *Preventive Archaeology in Romania Between Negotiation and Myth: some thoughts*, in Predrag Novaković, Milan Horňák, Maria Pia Guermandi, Harald Stauble, Pascal Depaepe & Jean-Paul Demoule eds., *Recent Developments in Preventive Archaeology in Europe*, Proceedings of the 22nd EAA Meeting in Vilnius 2016, Ljubljana, 2016, 257–270.
- Musteață 2019,
S. Musteață, *Archaeological Heritage Resource Management in Romania and the Republic of Moldova: A Comparative View*, in Stuart Campbell, Liz White, Suzie Thomas eds., *Competing Values in Archaeological Heritage*, Springer, 2019, 45–61.
- Marx, Nurra, Salas Rossenbach 2017,
A. Marx, F. Nurra, K. Salas Rossenbach, *Europeans & Archaeology: A survey on the European perception of archaeology and archaeological heritage*, Paris, 2017.

Oană 2020,

I. Oană, *Forme de consum cultural public în contextul pandemiei de COVID-19*, in C. Croitoru, A. Becuț Marinescu, *Tendențe ale consumului cultural în pandemie*, București, 2020, 17–46.

Onițiu, Balaci 2020,

A. Onițiu, M. Balaci, *Cultural Heritage, and Urban Landscape in a Future European Cultural Capital – Challenges and Trends*, in *ERAS*, 13, nr. 21, 2020.

Palincaș 2016,

N. Palincaș, *Archaeological Heritage Between the Public and Romanian Archaeology in the age of Manele*, in *Caiete ARA*, 7, 2016, 17–27.

Sandu, Oană 2019,

D. Sandu, I. Oană, *Practici culturale de timp liber în spații publice*, in C. Croitoru, A. Becuț Marinescu, *Barometru de consum cultural 2019. Experiența și practicile culturale de timp liber*, București, 2019, 12–48,

Valletta 1992,

European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised), Valetta, 16.I.1992, disponibilă online la <https://rm.coe.int/168007bd25>.

MOȘTENIRE CULTURALĂ, VALORI SOCIALE ȘI CERCETARE ARHEOLOGICĂ PREVENTIVĂ ÎN TIMIȘOARA

Rezumat

La nivel internațional, dar și național, legislația privind cercetările arheologice (în general) și cele preventive (în special) este extrem de bogată și generoasă, totuși, în practică, există încă numeroase neajunsuri. Unul dintre acestea privește interesul și preocuparea publicului, atât față de acest gen de cercetări, cât și față de patrimoniul arheologic, în ciuda prevederilor convenției de la Valletta, care încă din anul 1992 accentua necesitatea atragerii și educării publicului. O serie de cercetări desfășurate atât la nivel european, dar și în România, au evidențiat un interes modest al populației pentru cercetările arheologice și pentru patrimoniul arheologic. În acest context, dar și pe fondul intensificării lucrărilor de dezvoltare a infrastructurii urbane din Timișoara în ultimele decenii, care a presupus implicit desfășurarea unui număr considerabil de cercetări arheologice preventive, localizate în special în zona centrală, istorică a orașului, am presupus că interesul, preocuparea, cunoștințele și informațiile timișorenilor față de aceste cercetări să fie consistente și semnificative, motiv pentru care am desfășurat o anchetă sociologică în rândul populației rezidente. Concluziile noastre au evidențiat un nivel moderat de informare a populației privind cercetările arheologice preventive care au avut loc în oraș.

ISTORIE

VECINĂTĂȚI DOMENIALE: CĂSĂTORIA ÎN MEDIUL NOBILIAR DIN COMITATELE BANATULUI MEDIEVAL (1300–1450)

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: Banatul medieval, comitate, secolul XIV, nobili, căsătorie

Keywords: medieval Banat, counties, 14th century, nobles, matrimony

Cercetarea structurilor familiale patrimoniale relevă în majoritatea cazurilor imagini sugestive asupra complexității relațiilor interfamiliale și de vecinătate. Stăpânirea funciară, apanaj al elitei sociale nobiliare, a generat în permanență atât preocuparea preservării integrității domeniului familial, cât și tendințe firești de extindere a acestuia. Faptul în sine a dus în nenumărate rânduri fie la conflicte între membrii aceluiași nucleu familial sau între diferitele ramuri ale familiei, fie între domenii nobiliare sau instituționale învecinate. Relațiile de vecinătate au avut, la rândul lor, o mare însemnătate în evoluția structurilor domeniiale familiale, fiind determinate în principal de modul în care s-a realizat în timp interacțiunea între interese patrimoniale nobiliare uneori divergente. În mod preponderent, informația documentară reflectă îndeosebi aspectele litigioase ale vecinătăților domeniiale, conținutul actelor de cancelarie având un predominant caracter juridic. Buna vecinătate transpare arar din documente, ea poate fi mai degrabă dedusă, deși a constituit totuși normalitatea acestor raporturi interumane. Căsătoria, tranzacțiile funciare efectuate de comun acord, rehotărnicirile realizate pe cale amiabilă, împrumuturile bănești sau exercitarea dreptului de preempțiune sunt doar câteva din aceste aspecte pe care le-am putut identifica în informația documentară de care am dispus. Ne oprim în materialul de față asupra căsătoriei, pe care o considerăm o reflectare a unei vecinătăți binevoitoare la nivelul elitelor comitatelor medievale bănățene din epoca Angevinilor și cea a regelui-împărat, cu toată rezerva dată de limitele informaționale și de caracterul practic, auster al documentației vremii, prea puțin generoasă în detalii asupra relațiilor interumane.

În mediul nobiliar căsătoria s-a conturat ca o problemă de familie ce nu a fost lăsată, de regulă, la voia întâmplării. Privită ca o reglare și ca o oficializare a

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

unui anumit statut social, instituția matrimonială s-a aflat, prin poziția și rolul său, închisă într-o armătură severă de ritualuri și interdicții.¹ Crearea de noi alianțe, consolidarea celor vechi, formarea de solidarități și relații politice prin intermediul femeilor și al strategiilor matrimoniale reprezintă o îndatorire de primă importanță pentru capii de familie. La urma urmelor, căsătoria a fost tratată în diferite timpuri și medii ca un contract cu obligații, îndatoriri și drepturi în care au fost implicate atât cuplurile, cât și membrii familiei lărgite. Pe de altă parte, din perspectivă spirituală, matrimoniul a fost definit de formule eclesiastice, fiind perceput ca o taină bisericească, un sacrament cu implicații morale și religioase, o legătură indisolubilă între bărbat și femeie. Conceptualizarea sa a dus la elaborarea unui model, cel al căsătoriei creștine, fiind supusă controlului autorităților eclesiastice și nu al celor laice.² La nivelurile sociale superioare ale societății medievale endogamia, privită din perspectiva relațiilor matrimoniale încheiate aproape exclusiv între membrii clasei nobiliare, a ajuns să fie regula dominantă în majoritatea cazurilor pentru simplul motiv că, prin practicarea ei, s-a menținut închis cercul elitelor sociale. Pot fi detectate cel puțin trei forme de manifestare ale acestora: „căsătoriile-gemene” (în cadrul cărora sora mirelui se căsătorește cu fratele miresei), căsătoriile repetate între două familii și căsătoriile între membrii aceleiași familii.³

Vecinătățile domeniile nobiliare au creat, în primul rând, oportunități pentru încheierea unor alianțe matrimoniale care să consfințească, consolideze și securizeze anumite raporturi de bună înțelegere între familii nobile învecinate. De altfel, într-o societate cu o mobilitate redusă de deplasare pe spații mai extinse, căsătoriile s-au realizat cel mai adesea în proximitate și au reflectat caracterul unor anumite raporturi de vecinătate. Probabil că nu puține au fost cazurile în care asemenea înțelegeri fie au pecetluit o bună vecinătate, fie au încercat să aplaneze ani de conflicte interdomeniile. Din perspectiva informației documentare de care dispunem, cele mai vizibile sunt mariajele încheiate între familiile însemnate ale comitatelor bănățene pentru simplul motiv că acestora li se poate reconstitui într-o oarecare măsură istoricul familial, ceea ce presupune atât structura genealogică, ramificațiile familiale, cât și alianțele matrimoniale. În celelalte cazuri găsim doar simple mențiuni ale unor perechi nobile, în care nu întotdeauna au fost notate numele ambilor soți. Desigur, trebuie să acceptăm că operăm în majoritatea cazurilor cu date relative, care

¹ Georges Duby, *Evul mediu masculin* (București: Meridiane, 1992), 9.

² Georgeta Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat. Țara Românească, Moldova și Transilvania (secolele XV-XVII)* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2011), 187. Adesea, în documente uniunea religioasă creștină este formulată astfel: *Lege romana se in consortem coniunxisset*.

³ Erik Fügedi, *A 15 századi magyar arisztokrácia mobilitása* (Budapest, 1970), 209–210.

depind de calitatea informației care a supraviețuit timpului. Cu toate acestea, putem sesiza că și în acele timpuri s-au conturat adevărate strategii matrimoniale în cadrul familiilor nobile cu o anumită anvergură, facilitate de faptul că acestea, dezvoltând pe parcursul veacului al XIV-lea domenii întinse în mai multe comitate bănățene, au ajuns să se învecineze unele cu altele. Or, această vecinătate a atras după sine relații interumane complexe, variate, fluide, în cadrul cărora înrudirea prin matrimoniu a fost, la un moment dat, o alternativă viabilă și productivă pentru consolidarea bunei vecinătăți, pentru asigurarea transmiterii patrimoniului funciar generațiilor următoare, dar și pentru reglarea unor raporturi sociale delicate.

Un mariaj care pare să fi avut ingredientele unei adevărate alianțe strategice s-a încheiat în cursul anului 1322 și i-a avut ca protagoniști pe Gall de Omor și pe fiica banului Teodor de Weyteh, cei doi nobili fiind proprietari a două domenii învecinate, situate în epocă la întretăierea dintre comitatele Timiș și Caraș.⁴ Înțelegerea s-a perfectat în prezența regelui Carol Robert (*in nostra personali praesentia constituti*), ocazie cu care banul Teodor, alături de cei doi fii ai săi, Nicolae și Ioan, și-a înzestrat fiica pe măsura prestigiului său cu o serie de posesiuni familiale (*quasdam possessiones suas hereditarias*). Astfel, el a donat celor doi soți satele *Zenthlazlo* și *Zenthmargyta* din comitatul Cenad; *Denta* (*Dench*) din comitatul Caraș; *Uivar* (*Wyodwor*), *Giera* (*Geur*) și *Gunggudyghaza* (având zidite biserici de piatră), precum și *Regkurthwyly*, *Medjes*, *Donath*, *Chud* și *Bansarzova* din comitatul Timiș.⁵ Ceea ce atrage cu adevărat atenția, dincolo de căsătoria în sine, este legat de natura reală a raporturilor dintre cele două familii care au ajuns să se încuscrească. Pe de-o parte, familia lui Teodor de Weyteh, descendentă a vechiului neam Csanád, cu proprietăți extinse la sud de Mureș, în comitatele Cenad, Timiș și Caraș, al cărui personaj central, banul Teodor, a fost unul din potențaii zonei în primele două decenii ale secolului al XIV-lea și unul dintre oponenții lui Carol Robert de Anjou în luptele sale pentru preluarea tronului regatului maghiar.⁶ De altfel, este binecunoscut episodul în care Teodor ajunge în captivitatea regală și este umilit în fața cetății Mehadia și a fiului său, Ioan, apărătorul cetății, în momentul în care trupele regale conduse de Paul Széchy au încercat

⁴ Omor – astăzi Rovinița Mare, și Veyteh/Weyteh – astăzi Voiteg/Voiteni au fost domenii învecinate în evul mediu. Dezső Csánki, *Magyarország története földrajza a Hunyadiak korában*, vol. II (Budapest, 1894), 70, 105.

⁵ Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. VIII/2 (Budae, 1832), 339–342, nr. CLI.

⁶ Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV* (București, 1981), 90–97.

să preia cetatea.⁷ De-abia în 1322 s-a căzut la pace și familia banului Teodor se va bucura de clemența regală, moment în care, probabil că nu întâmplător, este plasat și mariajul la care facem referire. De cealaltă parte se situează magistrul Gall de Omor, notar special al regelui și castelan de Ugróci, unul din fideliu monarhului, înzestrat cu funcții și proprietăți în zonă, unul dintre numeroșii nobili implantați în comitatele sudice ale regatului pentru a înlocui vechile structuri nobiliare care nu i s-au dovedit foarte fidele la începuturile domniei sale. În consecință, în ce cheie ar trebui citită alianța matrimonială și, mai ales, donația generoasă efectuată de fostul potentat al zonei? De remarcat faptul că numele fiicei sale nu este pomenit nici măcar tagențial, fiind probabil irelevant în contextul acestei tranzacții. O anumită clarificare ne este oferită de un alt document datat în mai 1329, un act al Capitlului de Strigoniū prin care Nicolae, fiul lui Teodor de *Weyteh* (în numele lui și al fratelui său Ioan) îi vinde magistrului Gall de Omor, cumnatul lor, mai multe proprietăți ereditare din comitatele Timiș, Caraș, Cenad și Sirmium pentru suma de 1000 de mărci de argint de Buda.⁸ Putem conchide că am asistat astfel la un transfer treptat de proprietăți între cele două familii, motivat, după câte bănuim, de dizgrația în care a căzut familia din Voiteg după ce Teodor s-a numărat în trecut printre oponenții lui Carol Robert în perioada luptele pentru consolidarea domniei acestuia. Prin căsătoria cu unul din fideliu regelui și transferul unei părți a patrimoniului funciar familial, urmașii lui Teodor de *Weyteh* probabil că și-au asigurat liniștea și o anumită bunăstare materială, în timp ce familia de Omor se va înscrie astfel printre marii proprietari funciari ai zonei.⁹ Revenind la cuplul creat în 1322, din mariajul lor au rezultat doi copii – Ladislau și Clara, care vor prelua această zestre domenială. Magistrul Ladislau de Omor a avut, la rândul său, un fiu – Bartolomeu, și două fiice – Caterina și Ana, care ar fi

⁷ Datarea acestui episod a fost disputată în literatura de specialitate, cercetări recente optând pentru a-l încadra în timpul primului asediu al Mehădiei din anul 1314. Pál Engel, "Az orsz g  jraegyesit se. I. Károly k zdelmei az oligarch k ellen (1310–1323)," *S z dok* 122 (1988), nr. 1–2: 104–105, 130; Zoltan Iusztin, "Comitatul nobiliar – caracteristici și constituire. Cu privire specială asupra Banatului medieval," *Banatica* 23 (2013): 507–508, 516–517.

⁸ Frigyes Pesty, *Krassó v rmegeye t rt nete*, vol. III (Budapest, 1884), 201, nr. 128 ( n continuare Pesty, *Krassó*). Documentul a fost transcris în cadrul unui act procesual din 11 iunie 1390. Au fost înscrise moșiile Uivar și Giera (cu bisericile de piatră  nchin te Sfintei Cruci și Tuturor Sfinților), satele *Chud*, *Regkurthuely*, *Keseud*, *Donath*, *Medyes*, *Gungudeghaza* (cu o biserică de piatră  nchin t  Sf. Apostol Iacob), *Zanyr*, *Bansarzoa*, *Achad* (cu o biserică de piatră  nchin t  Sf. Fecioare), toate în comitatul Timiș; apoi, satele Denta (*Dench*) și *Kulusfuk* din comitatul Caraș; moșiile *Zenthlazlo* și *Zenthmargyta* din comitatul Cenad; precum și posesiunile *Petend* și *Elleusylysse* din comitatul Sirmium.

⁹ Maria Holban, "Depos d ri și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)," *Studii și materiale de istorie medie* V (1962): 73.

trebuit să asigure continuitatea familială. Doar că Bartolomeu moare cândva înainte de 1390¹⁰ fără a lăsa în urma sa niciun urmaș, în timp ce ficele vor intra prin mariaj în alte nuclee familiale, deși tatăl lor s-a îngrijit să le înzestreze testamentar cu părți din averea familială încă din anul 1372.¹¹ Cât despre Clara, fiica lui Gall de Omor, ea se va căsători în familia unui alt potentat al zonei, comitele Posa de Szer, mariaj asupra căruia vom stăruir în rândurile următoare. Și astfel, în pofida bunelor auspicii create prin toate aceste tranzacții matrimoniale și funciare, familia lui Gall de Omor va mai dăinui doar două generații, stingându-se în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea.

Alte exemple interesante ne sunt furnizate de istoricul familiei lui Posa de Szer, unul din personajele cele mai influente în zonă în vremea primului rege angevin. Descendent al vechii familii maghiare aristocratice de Bár-Kalán, originară din comitatul Esztergom, și întemeietor al ramurii nobiliare Szeri și Szódi, Posa de Szer s-a alăturat încă de la început lui Carol Robert de Anjou, rege încoronat, dar nerecunoscut încă de toți factorii politici ai regatului. Statornicul sprijin acordat regelui angevin, precum și triumful acestuia din urmă asupra partidei adverse aveau să îl propulseze pe magistrul Posa printre nobilii cu potențial din anturajul noului monarh.¹² Mai bine de un sfert de secol, între 1325 și 1352, el și-a desfășurat activitatea în spațiul bănățean, cumulând în repetate rânduri demnitatea de comite cu cea de castelan într-o continuitate remarcabilă de putere și influență, unică pentru acea perioadă. Astfel, între 1325 și 1346 a fost comite de Caraș, cu o revenire în funcție între 1350 și 1352, pentru ca între 1325 și, probabil, 1329 să fie menționat în calitate de comite de Timiș. În aceeași perioadă el a deținut succesiv și funcțiile de castelan al

¹⁰ Pesty, Krassó, III, 196, nr. 128. Pentru moșiile acestuia, *Scederyes* și *Zenthhandras* din comitatul Caraș, una din surori, Caterina (măritată între timp cu Ioan de Berekszu/ Beregsău) s-a judecat în fața Curiei regale cu magistrul Hanko și cu fiul acestuia, Mihail. Deși procesul s-a dovedit a fi complex, cu multe convocări și amânări, în cele din urmă, pe baza rapoartelor înaintate de Capitlul din Cenad, scaunul de judecată al țării decide ca cele două posesiuni să revină nobilei doamne și urmașilor acesteia.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1732, manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*, 1073 (în continuare Fekete Nagy, *Temesi bánság*). În 1372 Capitlul din Arad consemnează faptul că magistrul Ladislau de Omor (fiul fostului notar regal Gall de Omor) a declarat că va dona prin testament ficelilor sale copile, Caterina și Ana, posesiunea *Rudarosama* și altele nenominalizate din comitatul Caraș (*filialibus rarissime propter rarissime filialitates affectum testamentaliter dedisse, donasse et contulisse*).

¹² Un document din 1326 conține o prezentare extrem de măgulitoare pe care regele a făcut-o la adresa fidelului său colaborator: *fidei constantias multiplices magistri Pousa antedicti quibus nobis meruit multipliciter complacere et servitia eiusdem meritoria que nobis cum summa devotione et sincero affectu in nostris et regni nostri negociis plurimum opportunis admodum necessariis exhibit et impendit*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, *Diplomatikai levéltár*, Arkanum Adatbázis Kft., 40485 (în continuare DL).

cețăților Sebeș, Ilidia, *Haram*, *Érsomlyó* și Golubăț. În decurs de patru decenii, magistrul Posa și cei cinci fii ai săi (Ladislau, Ioan, Blasiu, Ștefan și Nicolae) au pus bazele unei adevărate “dinastii” care a deținut funcții și *honores* în mai multe comitate, dominând scena politică bănățeană ca o expresie a modului în care fidelitatea și interesul au funcționat în dublu sens.¹³ Nu este de mirare, așadar, că Posa de Szer a manifestat un interes deosebit pentru închegarea unui sistem de alianțe matrimoniale avantajoase, cu atât mai mult cu cât, având proprietăți în mai toate comitatele bănățene, el a ajuns să se învecineze cu cele mai influente familii din zonă. Din informația documentară păstrată, două căsătorii ne atrag atenția: cea a fiului său, Blasiu, încheiată cu fiica lui Gall de Omor, și cea a unicei sale fiice, Margareta, măritată în familia Lack din neamul Hermann.

Dacă precedentul matrimoniu dintre membri ai familiilor de Omor și Voiteg a părut doar o alianță strategic încheiată mai degrabă din rațiuni politice, căsătoria lui Blasiu de Szer cu Clara de Omor este posibil să se fi fundamentat atât pe interesele celor două familii care se învecinau în zona Detei, cât și pe afinități personale. Vorbim despre doi tineri care, la vremea la care s-a perfectat uniunea lor erau, Blasiu – un tânăr paj regal, iar Clara încă o copilă, căreia logodnicul său îi oferise în mod oficial inelul de logodnă.¹⁴ Cu prilejul logodnei, săvârșite în 1343, înregistrăm un moment care, la o primă vedere, indică armonia în care tânăra familie urma să se constituiască. Cel care a oferit spre căsătorie mâna Clarei a fost fratele ei, Ladislau, căci tatăl lor, Gall de Omor, murise cu puțin timp în urmă. Cu ocazia logodnei, în 4 aprilie 1343¹⁵ magistrul Ladislau a făcut aparent un gest de mare dărnicie, donând tinerilor părți din posesiunile Uivar, Giera, Dolaț, *Chud* și tot satul *Kyseud* din comitatul Timiș, precum și părți din satele *Donath*, *Teleky*, *Medijes*, *Gwngudijghaza* și *Zarnier* împreună cu moșia Gătaia, posesiuni situate între Șemlacu Mare și râul Bârzava în comitatul Caraș¹⁶, achiziționate prin sânguința tatălui lor în anul 1329. De remarcat faptul că Ladislau a oferit surorii sale bunuri achiziționate și nu proprietăți familiale avitice. Singura condiționare părea a fi fost aceea ca în cazul în care cei doi soți nu ar fi avut urmași, toate aceste proprietăți să-i revină lui Ladislau și urmașilor săi. Un document ulterior, datat în 6 octombrie 1347¹⁷, demonstrează

¹³ Ligia Boldea, “O carieră politică în epoca Angevină: Posa de Szer, comite de Caraș,” *Banatica* 24 (2014): 233–261.

¹⁴ Asupra practicilor nuptiale vezi Livia Magina, “*Nuptialia festa agebantur*: invitația de nuntă, sursă primară pentru istoria socială a Transilvaniei princiare,” *Banatica* 28 (2018): 551–552.

¹⁵ Frigyes Pesty, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I, Tivadar Ortvay, ed. (Pozsony, 1896), 72, nr. 40 (în continuare Pesty, *Oklevelek*).

¹⁶ De remarcat că în unele din aceste sate sunt menționate biserici de piatră, cum ar fi cea cu hramul Sf. Cruci din Uivar, biserica închinată Tuturor Sfinților din Giera sau biserica cu hramul Sf. Iacob din satul *Gwngudijghaza*.

¹⁷ DL 91383.

însă duplicitatea donatorului, căci, după cum s-a plăns Blasiu de Szer în fața Capitlului din Arad, înainte de logodnă Ladislau și-a convins sora copilă să îi cedeze pentru 10 ani dreptul de stăpânire asupra moșiei Gătaia și a jumătate din posesiunea Uivar, ceea ce, de bună credință, Clara a și făcut. Nemulțumit de neonorarea completă a promisiunilor făcute, Blasiu a cerut capitlului să îi interzică lui Ladislau de Omor să ocupe acele posesiuni ca fiind pe nedrept meritate. Greu de crezut că după un asemenea gest buna înțelegere a mai putut dăinui între cele două familii. Din păcate, din căsătoria celor doi a rezultat o singură fiică, Ursula¹⁸, astfel că ramura lui Blasiu de Szer se stinge.

Extrem de relevantă este și vecinătatea dintre proprietățile comitelui Posa de Szer și cele ale puternicei familii Lackfi din neamul Hermann, care s-au intersectat potrivit informațiilor documentare cel puțin în trei puncte din comitatul Arad: pe cursul Mureșului, la sud-est de Arad, unde controlau împreună un vad de trecere între moșiile *Aruky* și *Novak*; la nord de Arad, între *Gelyed* și *Mikelaka*; și în estul comitatului, în apropierea reședinței familiei Lackfi de la Covăsinț. În principiu, relațiile dintre cele două influente familii de demnitari ai regatului s-au dovedit a fi cel puțin bune, de vreme ce magistrul Posa și-a căsătorit unica fiică, Margareta, cu Ladislau (*Lack*) de *Kerekeghaz*, fost comite al secuilor, ai cărui fii (probabil din prima căsătorie) s-au numărat printre baronii regatului.¹⁹ Mariajul, perfectat în jurul anului 1355, a fost aproape cu certitudine un simplu aranjament nupțial convenabil ambelor familii, cei doi soți nemaifiind la prima tinerețe, deși putem bănui că diferența de vârstă dintre ei a fost totuși destul de mare, mirele fiind mai degrabă apropiat ca vârstă de Posa, tatăl Margaretei.²⁰ Lack a mai avut un prim mariaj, se pare că de lungă durată, de vreme ce din el au rezultat nu mai puțin de 8 fii, în timp ce Margareta mai fusese și ea căsătorită cu un Szántai Pető.²¹ Din câte se pare, mariajul a fost menit să îi asigure lui Lack o bătrânețe liniștită, în timp ce Margareta și-a găsit protecție într-o familie extrem de bine poziționată la curtea regală. Ea nu s-a mulțumit însă doar cu atât și a decis să își consolideze averea personală începând să cumpere moșii în vecinătatea noului său cămin folosind banii proveniți *de rebus suis paraffernalibus et scrinalibus, secum de domo patris sui apportatis solvisse*

¹⁸ DL 91748.

¹⁹ Ștefan și Andrei au fost voievozi ai Transilvaniei, Dionisie a fost arhiepiscop de Kalocsa, Nicolae a ocupat demnitatea de comite de Zemplén, iar Paul pe cea de comite de Bereg. Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, I (Budapest, 1896), 65–66; Samu Borovski, *Csanád vármegye története 17-ig*, II (Budapest, 1897), 570–571.

²⁰ De altfel, primul său născut, Ștefan, este semnalat pentru prima dată documentar în anul 1326, ceea ce ne face să bănuim că la acea dată Lack avea în jur de 20 de ani. Vezi Pál Engel, *Középkori Magyar Genealógia*, variantă pe CD, sv. Lackfi (în continuare Engel, *Genealógia*).

²¹ Engel, *Genealógia*, sv., Bár-Kalán nem 1. Szeri ág 2. Tábla: Pósa (szeri, szödi).

eisdem. Astfel, la sfârșitul anului 1355 a achiziționat de la nobila Lucia, fica magistrului Albert de *Zuha* din comitatul Borșod, moșia *Ozelew* de pe malul Mureșului, din comitatul Cenad (unde exista și o biserică de piatră ridicată în cinstea Sf. Petru) în schimbul a 100 de mărci în dinari dubli.²² Un an mai târziu, încurajată de fiii săi vitregi, printre care s-a numărat și Andrei Lackfi, nimeni altul decât voievodul Transilvaniei, ea continuă să achiziționeze bunuri imobiliare în proximitatea domeniului familiei Lackfi, cheltuind 200 de mărci din banii proprii pentru moșiile *Zeheus* și *Zenthmiklos*, tranzacție finalizată în anul 1358.²³ Importantă pentru dinamica relațiilor familiale este informația potrivit căreia fiii săi vitregi nu numai că și-au dat acordul (“din bunăvoință și îndelungă chibzuire”) pentru cumpărarea acestor proprietăți, dar s-au și angajat să le protejeze pe viitor față de oricare dintre rudele lor. Atrage atenția această implicare a fiilor vitregi, deși tatăl lor mai trăia la acea vreme, dar probabil că era prea bătrân să se mai ocupe de administrarea moșiilor familiale. Pe de altă parte, această bunăvoință poate că a camuflat și o intenție ocultă a neamului Lackfi de a dobândi noi proprietăți prin intermediul noii intrate în familie, căci fără urmași, cui ar fi putut lăsa Margareta bunurile personale dacă nu descendenților ultimului său soț.

Poate cea mai cunoscută familie nobiliară a Banatului medieval, care a deținut, la rândul ei, domenii în mai multe comitate bănățene, a fost familia Himfi de Remete-Ersig, originară din comitatul Veszprém, ai cărui membri au făcut cariere strălucite în vremea lui Ludovic I. Nu este de mirare că ei s-au integrat structurilor de putere ale zonei și prin mariaje care au urmărit să strângă legăturile cu familiile nobile învecinate, să creeze o adevărată rețea de putere sau să aplaneze conflicte de vecinătate inerente în mediile proprietarilor de domenii. Cele mai cunoscute uniuni matrimoniale încheiate de Himfiești au fost cele cu familiile Dancs de Macedonia, Pósaft de Szer, Chep de Gherteniș și Dánfi de Duboz, cu care s-au învecinat în diferite puncte din comitatele Timiș și Caraș. Ele pot fi abordate în măsura în care informația păstrată ne-o permite.

Bunăoară, la sfârșitul secolului al XIV-lea s-a realizat o interesantă și profitabilă “căsătorie geamănă” între familiile Himfi și Dancs de Macedonia, prin

²² *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, vol. X, Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch, eds. (București, 1977), 389, nr. 362 (în continuare DRH-C).

²³ 12 mai 1356: DRH-C, vol. XI, Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch, eds. (București, 1981), 20, nr. 19; 8 și 15 septembrie 1358: DRH-C, XI, 321, 323, nr. 312, 313. Valoarea reală a acestor moșii a fost de 800 de florini aur, paritatea la care s-a realizat tranzacția fiind de 1 marcă = 4 florini aur. Trebuie menționat și faptul că una dintre cele două proprietăți – *Zenthmiklos* – era pustie, deși pe ea fusese ridicată o biserică de piatră dedicată Sf. Nicolae.

care Ștefan Himfi de Remete s-a căsătorit cu Caterina Dancs de Macedonia cam în aceeași perioadă în care verișoara sa după tată, Caterina Himfi, s-a căsătorit cu Andrei Dancs de Macedonia, verișorul după tată al Caterinei Dancs.²⁴ A fost o uniune de putere și avere între cele două familii, care s-a fundamentat și pe faptul că cei doi nobili care s-au înrudit erau cavaleri ai regelui, binecunoscuți în cercurile militare ale curții regale. Pe de-o parte, Ștefan Himfi, fiul lui Petru Himfi și nepot al banului Benedict Himfi (unul din potențații epocii lui Ludovic I în părțile de sud ale regatului maghiar), a fost un nobil războinic, *familiaris* al unor potențați ai vremii, de la voievozii Nicolae Marcali și Nicolae Csáki, la despotul Ștefan Lazarević. A participat la bătălia de la Nicopole din 1396, dar în perioada revoltei baronilor el a avut nefericita inspirație de a se alătura cuplului de voievozi ai Transilvaniei, Marcali și Csáki, liderii rebelilor din părțile răsăritene ale regatului, faptă care aproape că i-a distrus cariera și familia dacă nu ar fi fost iertat în cele din urmă de rege grație intervenției rudelor sale prin alianță din familia Dancs de Macedonia.²⁵ Soția sa, Caterina Dancs, a provenit și ea dintr-o înstărită familie nobiliară a comitatului Timiș, al cărui tată, Petru Dancs de Macedonia, a fost cavaler al Curții regale în perioada 1357–1378.²⁶ Istoricul Cosmin Popa-Gorjanu opinează că, datorită faptului că atât Petru Himfi, cât și Petru Dancs au avut același statut și rang la curtea regală, ei ar fi putut să planifice încă de timpuriu această uniune a copiilor lor²⁷, ceea ce ni se pare perfect plauzibil, cu atât mai mult cu cât domeniile lor se aflau în proximitate, în zona de întretăiere a comitatelor Timiș și Caraș. Este impropriu să încercăm să definim natura sentimentelor celor doi protagoniști ai mariajului aflat în discuție. Incontestabil însă, acesta a fost extrem de prolific, din el rezultând cinci fii (Emeric, Petru, Frank, Ladislau și Nicolae) și două fiice (Margareta și Dorothea), ce au asigurat perpetuarea ramurii Himfi de Remete pentru încă mai bine de jumătate de secol. Mariajul celor doi probabil că a fost de multe ori încercat de deseplecări la război ale lui Ștefan Himfi, de conflictul acut cu vecinii lor din familia Chep de Ghertenis, ce s-a întins pe mai bine de 20 de ani, sau chiar de o imprevizibilă și de nedorit excomunicare la care familia a fost supusă după ce bărbații familiei ar fi insultat și încarcerat membri ai clerului

²⁴ Vezi tabele genealogice din lucrarea lui Engel, *Genealógia*, sv. Macedóniai și Him rokon-sága 2. tábla: Himfi; Ligia Boldea, "Un secol din evoluția unui domeniu feudal al Banatului de câmpie: domeniul familiei nobile Danciu de Macedonia," *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XVIII (2010): 126.

²⁵ Pesty, *Oklevelek*, 331, nr. 200; Cosmin Popa-Gorjanu, *Medieval nobility in Central Europe. The Himfi Family* (Cluj-Napoca: Mega, 2019), 104–109.

²⁶ Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, vol. I-II (Budapest, 1996) (varianta digitală).

²⁷ Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 104.

din dioceza Chery²⁸, deși se pare că în anii anteriori Caterina s-ar fi plâns într-o scrisoare episcopului de Cenad de faptul că arhidiaconul de Chery i-ar fi abuzat capelanul de pe domeniu (probabil Remete, unde familia rezida) și ar fi încercat să îl îndepărteze.²⁹

De cealaltă parte, Andrei Dancs de Macedonia a fost și el curtean regal (*aulicus*), un personaj poate mai puțin războinic, dar mai instruit, de vreme ce îl regăsim în mai multe rânduri reprezentându-și familia în procese care au ajuns până în instanțele centrale ale țării. Căsătoria sa cu Caterina Himfi, fiică a unui vicecomite de Caraș (Nicolae Himfi) și nepoată a puternicului ban Benedict Himfi, cu siguranță că i-a consolidat poziția în cadrul familiei sale și l-a introdus în sânul celei mai influente familii a ținutului, cu atât mai mult cu cât ea a fost binecuvântată cu doi fii, Ioan și Nicolae.³⁰ În pofida bunelor perspective, primii ani ai mariajului au fost marcați însă de o serie de procese cu noile sale rubedenii, pornite de la obișnuitele probleme legate de moștenire. Disputele au fost însă atât de aprinse încât s-a ajuns destul de repede în fața instanțelor centrale ale regatului. În cadrul acestora, Andrei Dancs a fost în permanență procuratorul soacrei sale, Elena Himfi, și al soției Caterina, compărând în fața instanțelor locale comitatense și capitulare, dar și a celor centrale de la Visegrád și Buda. Un prim proces debutează în vara anului 1387³¹, când Sigismund de Luxemburg a cerut Capitlului din Cenad să soluționeze problema intervenită între ramura masculină a familiei, reprezentată de nepoții lui Benedict Himfi, și cea feminină, care le-a cuprins pe Elena (văduva lui Nicolae Himfi) și pe ficele sale, Caterina și Margareta. Din conținutul actelor procesuale se poate presupune că în cadrul partajării numeroaselor posesiuni, urmașii pe linie masculină ai familiei au încercat să eludeze drepturile femeilor, care și le solicită în instanță. Regele a recomandat forului de judecată să respecte atât dreptul de stăpânire al moștenitorilor, cât și solicitările îndreptățite ale petentelor, iar dacă va exista o împotrivire, ea să fie soluționată în fața scaunului de judecată regal. Din păcate, în perioada care a urmat lucrurile degenerază, căci, neresemnate cu pierderea unei bune părți din averea soțului și tatălului lor, femeile au continuat să strângă censul de la iobagii de pe fostele posesiuni ale lui Nicolae, precum și să folosească în mod necuvenit uzufructul acestor moșii.³² După mai multe tergiversări, în aprilie 1390 sedria comitatului Timiș pune în aplicare sentința regală prin care se delimitează părțile de moștenire, astfel încât $\frac{3}{4}$ din moșiile familiale urmau să fie împărțite în mod egal între nepoții lui Benedict Himfi și

²⁸ Pesty, *Oklevelek*, 556, nr. 358.

²⁹ Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 156.

³⁰ Vezi nota 23.

³¹ Pesty, *Oklevelek*, 145, nr. 96.

³² Pesty, *Krassó*, III, 170, nr. 113; Pesty, *Oklevelek*, 155, nr. 101; Pesty, *Krassó*, III, 184, nr. 123.

Ștefan Himfi de Remete, în timp ce a patra parte a acestor moșii urma să revină fiicei nemăritate a lui Nicolae Himfi ca sfert filial, până la măritișul acesteia. În același timp, văduva Elena urma să primească 25 de mărci în contul dotei și al darurilor de nuntă.

Un al doilea proces în care Andrei Dancs de Macedonia și-a reprezentat soția și soacra s-a judecat în fața scaunului palatinal timp de mai mulți ani, începând cu septembrie 1387³³, și a avut ca obiect o serie de acte familiale de proprietate care ar fi ajuns în mâinile ramurii feminine a familiei. Pe fondul procesului de partajare a averii familiale s-a ridicat problema actelor de proprietate, ajunse în decursul timpului la Nicolae și Petru Himfi. Cum urmașii lor nu au cedat aceste acte către moștenitorii de drept, litigiul nu a putut fi rezolvat decât printr-un nou proces. Au urmat cercetări la fața locului, efectuate în decursul anilor de capitlurile din Cenad, Veszprém și Arad, precum și o serie de înfățișări în instanță. O rezolvare parțială s-a reușit în august 1391³⁴, când s-a ajuns la o înțelegere între Ștefan de Remete și Andrei Dancs, reprezentantul văduvei lui Nicolae Himfi, conform căreia văduva îi predă lui Ștefan actele de proprietate asupra moșiilor Secaş (*Schekas*), Woya, *Keuhesd*, Gherman (*Ermen*), *Acastho* și *Bastiuisse* din comitatul Caraș în schimbul moșiei *Moyafalva* și a unei mori care urmau să se constituie în $\frac{1}{4}$ parte din stăpânirile deținute anterior de Nicolae Himfi. În fapt, în anii următori asistăm la noi amânări ale procesului început în 1387, cauzate de participarea lui Ștefan de Remete la campaniile militare inițiate de regalitate.³⁵

Din păcate, în loc să strângă și să netezească legăturile interfamiliale, această înrudire a generat în anii următori o serie de dispute patrimoniale, care au culminat cu un episod extrem de virulent, derulat în anii 1433–1435,³⁶ când asistăm la un șir de acțiuni judiciare ce au atras după sine chiar pronunțarea interdictului ecleziastic. Pe de-o parte, fiii lui Ștefan de Remete și ai Caterinei Dancs au încercat să recupereze dota și darurile de nuntă ale răposatei lor mătuși, Caterina Himfi, căsătorită cu Andrei Dancs, judecându-se cu reprezentanții intereselor familiei din Macedonia. Pe de-altă parte, aceiași descendenți ai familiei Himfi s-au judecat cu bărbatul ales Nicolae de Macedonia și cu fiul acestuia, în dispută fiind, după câte se poate presupune (pentru că documentele nu specifică în acest caz) dota și darurile de nuntă ale mamei lor, Caterina Dancs.³⁷ Semnificativă, pentru virulența cu care părțile și-au apărât interesele, este sentința dată de instanța ecleziastică a arhidiaconatului de Timiș, prin per-

³³ Pesty, *Krassó*, III, 171, nr. 114.

³⁴ Pesty, *Krassó*, III, 217, nr. 134.

³⁵ Fekete, *Temesi bánság*, 1409.

³⁶ Boldea, "Un secol din evoluția unui domeniu," 128.

³⁷ Adrian Magina, "Albertus Archidiaconus Themesiensis. Între cele temporale și cele

soana arhidiaconului Albertus, care impune interdictul ecleziastic asupra lui Nicolae Dancs și a iobagilor săi până când părțile se vor reconcilia.

Demne de remarcat sunt și alianțele matrimoniale dintre familiile Himfi de Remete și Pósaft de Szer, două nuclee familiale care au dominat comitatele bănățene în vremea Angevinilor, dar care încep să înregistreze un ușor dar constant declin începând cu domnia lui Sigismund de Luxemburg, când unele dintre ramurile lor se vor întoarce în comitatele de baștină, respectiv Veszprém și Csongrád. La finele secolului al XIV-lea este consemnat, bunăoară, mariajul dintre Apollonia Himfi și Petru Posáft de Szer. Este foarte posibil ca această căsătorie să fi fost intermediată de fratele Apolloniei, nimeni altul decât Ștefan Himfi de Remete, personaj asupra căruia ne-am oprit în rândurile anterioare. În lipsa tatălui lor care decedase cu mai bine de zece ani în urmă, Ștefan a fost cel care s-a îngrijit de viitorul surorii sale și de înzestrarea sa. Doar că, prins într-un șir nesfârșit de procese de moștenire cu celelalte ramuri ale familiei Himfi, se pare că el a încercat să își înzestreze sora cu o moșie ce aparținea domeniului familial avitic, astfel că în 1390³⁸ mătușa sa, văduva lui Benedict Himfi, se prezintă în fața judeului Curiei regale, Emerik Bebek, în numele nepoților ei, pentru a protesta și a cere să i se interzică lui Ștefan să doneze moșia Șoșdea viitorului soț al surorii sale, Petru de Szer. Acesta din urmă, nepot al celebrului comite de Caraș, Posa de Szer, a reușit să își croiască o carieră onorabilă ca *aulicus*, în 1406 fiind consemnat în calitate de castelan de Șoimoș.³⁹ Spre deosebire de cumnatul său, Ștefan Himfi, Petru Posáft nu s-a alăturat partidei baroniale în anul 1403, rămânând fidel regelui pentru ca mai apoi să se numere printre familiarii comitelui Pipó de Ozora și ai despotului Ștefan Lazarević.⁴⁰ Din păcate, din această căsătorie nu au rezultat moștenitori, astfel că ramura lui Petru Posáft se stinge.

Tot cam în aceeași perioadă, nepotul Apolloniei, Him (Nabor) de Ersig a luat-o de soție pe Margareta Posáft, fiica lui Ștefan Posáft, comite de Csongrad și frate al lui Petru Posáft de Szer. Deși a aparținut ramurii coborâtore din banul Benedict Himfi, care în ultimii ani ai secolului XIV a început să se retragă pe domeniul *Debrenthe* din comitatul Veszprém, Him a continuat totuși să fie prezent pe proprietățile din Banat ale familiei, intrând în repetate rânduri în

spirituale,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie XVI (2008): 158,165,167, doc. II, XIV, XVI.

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1732, *Miscellanea Heimiana*, 75, a cărei copie se află în manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, *A Temesi bánság oklevéltára*.

³⁹ Elemer Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár*, vol. II (Budapest, 1956), 607, nr. 4874.

⁴⁰ Saszkó Elek, *A Szeri Pósaft család. Egy alföldi előkelő család története a 14–15. században*, Teză de doctorat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest (2014), 45. Disponibilă în variantă electronică pe: www.academia.edu/7209933/A_Szeri_Posafi_csalad_PhD_dissertation

conflict patrimonial cu unchiul său, Ștefan Himfi de Remete. S-a numărat și el printre familiarii lui Pipo de Ozora, dar moare destul de tânăr, lăsând-o văduvă pe Margareta, nu însă înainte de a-i lăsa prin testament o serie de bunuri, pe care Margareta le va primi de la cumnatul ei, Benedict Himfi, în 1410.⁴¹ Neavând copii, Margareta s-a întors în cele din urmă în sânul familiei sale.⁴²

Mult mai bine documentat este matrimoniul dintre Emeric Himfi și Ana Chep de Ghertenis, un cuplu constituit în jurul anului 1420 din doi tineri proveniți din cadrul a două familii nobile care și-au avut reședințele învecinate în comitatul Caraș, despărțite doar de cursul destul de modest al râului Bârzava.⁴³ Emeric s-a născut probabil în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea ca fiu al lui Ștefan Himfi de Remete și al Caterinei Dancs de Macedonia, unul din cuplurile nobiliare prezentate în paginile anterioare. Este important de precizat faptul că Ștefan Himfi, ca stăpân de necontestat al domeniului Remete, a fost un aprig rival al lui Iacob Chep de Ghertenis, tatăl Anei, cu care s-a războit (uneori la propriu) pentru nenumărate pricini ce au decurs din vecinătatea lor complicată. Este un aspect care a marcat istoria celor două familii timp de mai bine de două decenii la cumpăna veacurilor XIV-XV. Demn urmaș al tatălui său, Emeric îmbrățișează și el cariera armelor, anul 1427 regăsindu-l în serviciul regelui ca *familiaris aule regie*⁴⁴, pentru ca în 1428 să se alătore oștilor regale care l-au însoțit pe rege în campania purtată pe linia Dunării, încheiată din păcate cu înfrângerea de la Golubăț. În anul următor, Emeric a devenit *familiaris* în serviciul lui Matkó și Frank Tallóci, pentru ca din ianuarie 1431 și până în ianuarie 1432⁴⁵ el să dețină funcția de vicecomite de Cuvin alături de frații săi. De cealaltă parte, Ana a fost unica fiică a cuplului Iacob și Caterina Chep de Ghertenis, născută în jurul anului 1400, când am apreciat că s-a perfectat mariajul părinților săi. Ca fiică și soție a unui nobil războinic aflat în serviciul regelui, a cunoscut de mică impactul pe care deseplecări la război ale bărbaților l-au avut asupra femeilor rămase să se ocupe de administrarea domeniului și a tuturor bunurilor familiale. Este dificil de spus dacă această căsătorie a fost una aranjată, cu scopul de a stinge conflictul acut dintre cele două familii, sau s-a fundamentat pe sentimente reale. În fapt, bănuim că cei doi tineri s-au

⁴¹ DL 43046. A fost vorba despre 20 de stupi de albine, 18 porci, o tunică și o diademă aurită.

⁴² Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 119.

⁴³ Asupra tuturor detaliilor furnizate de informația documentară vezi Ligia Boldea "Două destine feminine din Banatul medieval: Caterina și Ana Chep de Ghertenis (1400–1450)," *Banatica* 32 (2022): 35–48.

⁴⁴ Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 121.

⁴⁵ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek. Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II (1430–1470), Livia Magina, Adrian Magina, eds. (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 244, nr. 211 (în continuare Pesty, *Diplome*).

cunoscut încă din copilărie, crescând pe domeniile învecinate de la Remete și Ghertenis, situate la o mică distanță unul de altul. Indiferent de împrejurările care au dus la această căsătorie, mariajul lor de circa 12 ani, care a dus la nașterea a doi fii – George și Ioan⁴⁶, ne sugerează, dacă nu afecțiune, cel puțin un devotament fundamentat pe o comunitate de interese și avere. De altfel, îi vom regăsi în repetate rânduri compărând împreună într-o serie de acțiuni litigioase împotriva familiei Anei, care se pare că nu a onorat până la capăt drepturile de moștenire cuvenite acesteia. De asemenea, se poate presupune că Emeric a devenit vicecomite de Cuvin în 1431 după ce soția sa a intervenit pe lângă o rudă sau prieten ridicat în rang la Curtea regală, pe care îl roagă să pună o vorbă bună pentru soțul ei când va găsi de cuviință.⁴⁷ Din păcate, la începutul anului 1432 Emeric moare în împrejurări care nu ne sunt cunoscute și Ana își va trăi văduvia alături de cei doi fii și de mama sa, văduvă la rândul ei.

Ar mai fi de amintit și mariajul dintre Frank Himfi (alt fiu al lui Ștefan de Remete) și Ursula Dánfi, nepoata lui Dan de Duboz, familie nobilă română cu proprietăți în comitatul Timiș, în apropiere de domeniile Himfieștilor. A fost, de asemenea, o uniune care a ținut menținerea unui anume statut social, căci Frank a fost consemnat în anii 1437–1438 atât ca vicecomite de Caraș⁴⁸, cât și ca *miles aule regie*.⁴⁹ De cealaltă parte, Ursula pare să se fi bucurat de sprijinul și afecțiunea familiei sale, fiind înzestrată de fratele său, Ladislau de Duboz, cu părți din moșia *Sooth* din comitatul Cenad *quia nos considerantes tum consanguineitatis, affinitatem tum etiam nobis semper et in omnibus tamquam soror suus ubique complacere et consensu nostri et etiam filiorum nostrorum*.⁵⁰

Cele câteva exemple prezentate în materialul de față sunt departe de a ilustra pe deplin natura și ambientul căsătoriilor din mediul nobiliar al comitatelor bănățene din perioada medievală. Informația inegală, sumară în cele mai multe cazuri, ne împiedică să tratăm în mod exhaustiv o asemenea temă. Cu toate acestea, câteva concluzii pot fi antamate: în primul rând, după cum se poate constata, aceste matrimonii s-au încheiat între familii aflate pe același palier social al societății vremii în care au trăit, uneori asistând la înrudiri repetate între membri acelorași familii, potențate tocmai de existența unei înrudiri anterioare. Apoi, motivația care a stat la baza acestor căsătorii pare a fi mai degrabă determinată de existența unor adevărate strategii matrimoniale menite să crezeze, consolideze și perpetueze o comunitate de putere și avere care să asigure structurilor familiale nobiliare securitate și permanență. Faptul că aceste câteva

⁴⁶ Pesty, *Krassó*, III, 347, nr. 249.

⁴⁷ Pesty, *Oklevelek*, 624, nr. 411.

⁴⁸ Pesty, *Krassó*, III, 361–365, nr. .

⁴⁹ Popa-Gorjanu, *Medieval nobility*, 122.

⁵⁰ Pesty, *Diplome*, 50, nr. 27.

mari nuclee familiale și-au avut domeniile răspândite în mai multe comitate ale Banatului medieval a facilitat înrudirea lor prin intermediul tinerelor generații, deși nici căsătoriile tomnatice nu au fost excluse, dacă ele s-au subsumat intereselor familiale. După cum am mai afirmat și rândurile anterioare, într-o societate cu o mobilitate redusă de deplasare pe spații mai extinse, căsătoriile s-au realizat cel mai adesea în vecinătate, fie pentru a pecetlui bune relații de vecinătate, fie pentru a aplană ani de conflicte interdomeniiale. Restul a depins de natura umană și de complexitatea raporturilor interumane, dar aceste aspecte scapă de regulă informației documentare, atât de aleatorie și inconsistentă pentru secolele luate în discuție.

DOMENIAL NEIGHBOURSHIP: MARRIAGE IN THE NOBILIARY ENVIRONMENT IN THE MEDIEVAL BANAT (1300–1450)

Abstract

Marriage was in the nobiliary environment a familial question they usually didn't dwell at random upon. Seen as a regulation and formalizing of a certain social status, the institution of marriage was submitted, due to its role and position, to severe rituals and interdictions. To create new alliances, to consolidate the old ones or to set political relations through the means of matrimonial strategies and women operated as a capital obligation for the head of any nobiliary family. After all, joining in marriage was taken along the way for a contract with obligations and rights involving both the couple and the members of the widened family. On the other hand, from a spiritual point of view, matrimony was defined by ecclesiastic statements, as a sacral mystery with moral and religious implications, an unbreakable relation between a man and a woman. A model of the Christian marriage was after conceptualized, placed exclusively under the control of the ecclesiastic authorities, not under that of the secular ones. First of all, nobiliary domential neighborship created opportunities to matrimonial alliances in order to sanction, consolidate, and secure certain agreements in the case of neighboring noble families. In fact, given the low mobility at that time, marriages were set most frequently in proximity and reflected the nature of some relations of neighborliness.

THE MILITARY COMMUNICATION NETWORK IN THE PORȚILE DE FIER UNDER THE TEUTONIC ORDER, 1429–C. 1435

Jason Snider*

Keywords: Teutonic Order, Sigismund of Luxembourg, correspondence, communications, intelligence

Cuvinte cheie: Ordinul Teutonic, Sigismund de Luxemburg, corespondență, comunicații, spionaj

Every competent military strategist and tactician knows that communications are vital to successful combat operations for command and control, as well as in support activities (such as intelligence dissemination, resource collection and resupply, etc.).¹ For example, within the military system in which I was trained, the United States Army, communications are regarded in the following way:

“Effective communications are essential to command and control. Information exchanged by two or more parties must be transmitted, received, and understood. Without it, units cannot maneuver effectively, and leaders cannot command and control their units, which may result in lives being lost on the battlefield. The user must understand the equipment and employ it effectively and within its means”.²

However, it is difficult to predict whether a well-planned system of communications can be transferred into a foreign theater of operations — even

* Central European University, Quellenstraße 51, 1100 Wien, e-mail: Snider_Jason@phd.ceu.edu

¹ The United States Department of Defense defines the basic concept of “command and control” as: “The exercise of authority and direction by a properly designated commander over assigned and attached forces in the accomplishment of the mission.” That is, it is the manner in which a commander gives orders to achieve a goal, so that his troops may comprehend and follow them. See: Department of Defense, *DOD Dictionary of Military and Associated Terms* (Washington, DC: Department of Defense, 2018), 43.

² Department of the Army, *The Warrior Ethos and Soldier Combat Skills*, FM 3–21.75 (Washington, DC: Department of the Army, 2008), 11–1.

one that has been proven efficient through a century of routine practice — and perform as successfully there as it does within the original environment in which it developed organically due to unforeseen differences within the new military context.

For instance, the Teutonic Order, a medieval military order, had developed an increasingly complex and effective courier system within its “state” located in the lands of Prussia (called the *Ordensstaat*, now northern Poland) over the course of the fourteenth century, as it prosecuted a continuous crusade to convert and subjugate the Prussian people there.³ In 1426, the Order was presented with a proposition to send a military expedition into the Porțile de Fier to defend the southern frontier of the Kingdom of Hungary from advancing Ottoman forces.⁴ This expedition to the Porțile de Fier was a military undertaking, with an overall strategic goal and multiple tactical military objectives. We know that there was a courier system in place when the Teutonic Order took control of the twenty-two fortresses (sixteen to be garrisoned) guarding the northern bank of the Danube River in September 1429 until their abandonment of the project around 1435, because we still have communiqués sent to or from the officials of the expedition.⁵ These correspondences are located within two separate archives, the Teutonic Order’s correspondence archives (*Ordensbriefarchivs*) in Berlin, and the Hungarian National Archives (*Magyar Országos Levéltár*) in Budapest.⁶ A further two correspondences are currently missing, but we have

³ Rolf Fuhrmann, *Der Deutschorden von Akkon bis zum Baltikum. Die Armee 1198–1420* (Berlin: Zeughaus Verlag GmbH, 2017), 54.

⁴ The location of the Porțile de Fier is found currently on the Danube River where the Carpathian Mountains cross over it to meet the Balkans. As in the early fifteenth century, the Porțile de Fier is still a political borderland, today forming part of the boundary between Romania and Serbia. See: Map 1. Location of the Porțile de Fier within the Kingdom of Hungary.

⁵ According to document Staatsarchiv Königsberg (StA Königsberg), OBA, Kg. VII, 21 (dated by Costin Feneșan to around October or November 1429, and transcribed by Erich Joachim in 1912), the fortifications of *Severyn* (Drobeta-Turnu Severin), *Insyl Saan* (Insula Banului), *Goryn* (Insula Ada-Kaleh), *Orsua* (Orșova), *Peczsch* (Peștera Veterani), *Zynicze* (Tricule), *Staniloucz* (Izlas Repeziș), *Dranko* (Drencova), *Ybrasd* (Liborajdea), *Ander Peczsch* (Peștera Gaura cu Muscă), *Sand Ladislaen* (Coronini), *Possesin* (Pojejena), and *Rybes* (Râul Ribiș) on the River Danube, and *Myhalt* (Mehadia), *Halmas* (Dalboșeț), and *Ylied* (Ilidia) in the interior mountain passes. The remaining six fortresses are described as “wuste” or deserted. Erich Joachim, “König Sigmund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn, 1429–1432: Mitteilung aus dem Staatsarchiv zu Königsberg,” *MIÖG*, 33 (1912): 108. Also: Costin Feneșan, *Cavalerii Teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de jos în prima jumătate a secolului al XV-lea* (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2015), 187–188. See: Map 2. The Fortress Locations.

⁶ The three documents that are found in the *Ordensbriefarchivs* in Berlin are designated as: Geheimes Staatsarchivs Preußischer Kulturbesitz (GStAPrKB), XX. HA, (Ordensbriefsarchiv) OBA, Nr. 27837, Nr. 27838, and Nr. 5999. Those six found in the Magyar Országos Levéltár are:

transcriptions of them from 1912 when the *Ordensbriefarchivs* were housed in then Königsberg, Prussia (now called Kaliningrad, Russia).⁷

The Question

The focus of this article is an analysis of the courier system of the Porțile de Fier imported by the Teutonic Order's expeditionary force from 1429 to c. 1435. It is important to examine this system because, as stated above, communication systems are vital for military operations. Consequently, the number of documents connected to the expedition itself — which total twenty-eight that exclusively deal with the plans, reports, and various activities of the expedition — are quite numerous for both the period and the region. This creates a decent pool of documentary resources with which to work.

Therefore, the relative abundance of these primary sources become functionally advantageous in partially assessing the military effectiveness of the expedition and the chain of castles (which is the objective of my doctoral work) within the constraints of two historical factors: the brevity of their stay in the Porțile de Fier (about six years), and the complete failure of their mission to defend the Hungarian frontier in 1432.⁸ Briefly, beginning in January of that year, a large Ottoman army attempted an invasion of the Kingdom of Hungary, first assembling at the Danube River across from Kovin, Serbia (in the Južnabanatski district of Serbia). This is located approximately forty kilometers west of the Porțile de Fier along the Danube. The army immediately moved a further sixty kilometers westward to the fortress of Belgrade, where Sultan Murad II (1403 or 1404–1451) had taken personal control of it by May. Lack of success due to the strength of that castle compelled them to seek another infiltration point to cross the river into Hungary.⁹ They instantly found one in

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára Budapest, DL 43.822, DL 54.714, DL 54.719, DL 65.403, DL 65.627, and DL 54.798.

⁷ These two documents were designated StA Königsberg, HM Registeramt, 13, and StA Königsberg, OBA, Kg. VII, 21 and transcribed in: Joachim, "König Sigmund," 108, 118–119.

⁸ My publications on this topic include: Jason Snider, "A Military Analysis of the Iron Gates Castle Chain Entrusted to the Teutonic Order (1429–c. 1436)," *Annual of Medieval Studies at CEU*, 26 (2020), 161–176; Jason Snider, József Laszlovszky, "Szentlászlóvár: A Német Lovagrend egy fontos erőssége a Zsigmond-korban," *Várak, kastélyok, templomok* (December 2019), 32–35; Jason Snider, "Digital Geographies and Virtual Landscape Archaeology: Reconstructing the Iron Gates Castle System Under the Miasma of COVID–19," *Hungarian Archaeology*, vol. 10, no. 2, (2021), 47–55, <https://doi.org/10.36338/ha.2021.2.3>; and Jason Snider, "A Key Document of Hungary's Danube Frontier from 1429 Revisited," *Közlemények Hadtörténelmi* 135, no. 4 (2022): 633–55.

⁹ Mark Whelan, *Sigismund of Luxemburg and the Imperial Response to the Ottoman Turkish Threat, c. 1396–1437*, PhD diss., University of London (2014), 56–57.

the Porțile de Fier in June and raided up to three hundred kilometers in the Transylvanian interior — almost as far as Târgoviște.¹⁰ Finally, in December, word reached the Grandmaster of the Teutonic Order, Paul von Rußdorf (r. 1422 to 1441), that three of the expedition's fortresses had been destroyed during the summer attack by the Ottoman forces.¹¹

Questions arise from the series of events during this fateful year: Why did the defensive chain of fortifications fail in the Porțile de Fier when the same Ottoman Army could not succeed at the single fortress at Belgrade? Could the expedition's system of communications have factored at all into the collapse? What was the difference between the communication system there and the one used by the Order in the Ordensstaat of Prussia? The first question is too large for the scope of this article, but I have asked it here because it reflects the inherent importance of the second. The third question was asked because it establishes my methodology for this publication.

It is as follows: I will attempt to compare the elements of the expedition's courier system that can be gleaned from its correspondences with the one developed in the Prussian Ordensstaat. This will include organization, procedures, and equipment, as well as examine any information contained within these particular documents which may shed some light on any military failures of the expedition. Before this however, I must begin by briefly describing the Teutonic Order, as well as the basic details of the proposal presented to them for the expedition to the Porțile de Fier.

The Order

The Teutonic Order began as a hospitaller style military order (in the manner of the Knights Hospitaller) in 1191 in *Acre* (Acra, in today's Israel) during the latter part of the Third Crusade (1189–1192).¹² Their ethos was to care for sick and injured German speaking crusaders and pilgrims in the Levant until their character was changed to become a fighting military order — closer to the Knights Templar — in 1198.¹³ It is from this point that they began their centuries-long progression of acquiring castles and estates, first in the Holy Land, but then for a short period in *Burzenland* (Țara Bârsei) through a deal made with the Hungarian King, Andrew II between 1211 and 1225.¹⁴ This eventually led

¹⁰ GStAPrKB, XX.HA, OBA, Nr. 6138, cited in Feneșan, *Cavalerii Teutoni*, 247–249.

¹¹ GStAPrKB, XX.HA, OBA, Nr. 6276, cited in Feneșan, *Cavalerii Teutoni*, 255–256.

¹² Jürgen Sarnowsky, *Der Deutsche Orden* (München: C.H. Beck, 2012), 12–13.

¹³ William Urban, *The Teutonic Knight: A Military History* (London: Frontline Books, 2011), 31.

¹⁴ Zsolt Hunyadi, "The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): New Re-considerations," *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico. Incontri e scontri tra religioni, popoli e culture* =

to the establishment of their own religious state in Prussia in 1225, as well as in Latvia and Estonia in 1237, with their greatest extent coming at the beginning of the fifteenth century.¹⁵

A Teutonic Knight held the same dual qualities of both a monk and a crusader like his Templar counterpart. This was defined by the distinct Rule that he swore obedience to upon his admission to the Order, dividing his time to both venerating the Divinity and training for battle.¹⁶ Fighting members were divided into categories, differentiated by their social status and the degree to which they took the vow to the order. Those who were knighted and took the full vow of chastity and obedience became *Brüder* (Brothers), those who had been knighted, but did not take the vow were called *Halbbrüder* (Half-brothers). Those not knighted but taking the vow became *Sarjantbrüder* (Sergeant-brother).¹⁷ By the time that the proposal to defend the *Porțile de Fier* was made in 1426, the Teutonic Knights had been crusading as a cohesive force for over two hundred years — gaining a military reputation that went along with their experience.

The Offer

King Sigismund of Luxembourg (1368–1437) had been facing the Ottoman threat for the Kingdom of Hungary since leading the Crusade of Nicopolis in 1396. His failure there convinced him that danger would continue advancing, and that he would have to continuously create new and innovative ways to defend the southern frontier of his domain. He immediately began by requiring local nobles on the border to arm one in twenty peasants underneath them, among other new policies.¹⁸ He would later try active campaigns in the region against the Ottomans through either his own command, or more often through the very capable talents of his favored general Filippo Buondelmonti degli Scolari (1369–1426), better known as *Pippo Spano*.¹⁹

Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum. Begegnungen und Konfrontationen zwischen Religionen, Völker[n] und Kulturen. Atti del Convegno internazionale (Bari–Lecce–Brindisi, 14–16 settembre 2006), eds. H. Houben, K. Toomaspoeg (Galatina: Congedo Editore, 2008), 4.

¹⁵ William Urban, *Tannenberg and after: Lithuania, Poland, and the Teutonic Order in search of immortality* (Chicago: Lithuanian Research and Studies Center, 2003), viii.

¹⁶ Hennig, *Die Statuten des deutschen Ordens. Nach dem Original-Exemplar, mit sinnerläuternden Anmerkungen, einigen historisch-diplomatischen Beylagen, und einem vollständigen historisch-etymologischen Glossarium* (Halle a. d. Saale: Max Niemeyer, 1890), 215.

¹⁷ Fuhrmann, *Der Deutschorden*, 7, 22–23.

¹⁸ Mark Whelan, “Catastrophe or Consolidation? Sigismund’s Response to Defeat after the Crusade of Nicopolis,” in *Between Worlds: The Age of the Jagiellonians*, eds. F. N. Ardelean, C. Nicholson, J. Preiser-Kapeller (New York, 2013), 215–216.

¹⁹ Whelan, *Sigismund of Luxembourg*, 168–174.

However, upon Scolari's death in December 1426, Sigismund was left with a great problem, as he had come to rely on his generalissimo more and more, not only against Ottoman encroachment, but also in Bohemia against the Hussites. Luckily, he had another close associate with ties to a powerful military organization: Nicolaus von Redwitz (fl. 1422-c. 1435). Redwitz had been an ambassador to the royal court for the Teutonic Order since 1422, eventually gaining the trust of the king, and becoming a member of Sigismund's Privy Council in 1427.²⁰

The offer to the Teutonic Order became an agreement between three men, each representing a different political entity meant to provide specific resources in order to share in the success of the plan. First, Sigismund was the sovereign who represented the interests of the Hungarian Crown. He would provide the castles and the majority of the monetary resources to sustain the expedition. This includes all of the fishing rights on the Danube between today's Drobeta-Turnu Severin and the confluence of the Ribîș river.²¹ He would also provide them with the rights to the mints of Sibiu and Brașov, the rights to the silver mines of the region; the rights of the salt mines of Szegeď (in Csongr d-Csanád county, Hungary), Lipova, Timișoara and Kovin (in the Južnobanatski district of Serbia); rights to the millet crops grown around Szegeď and Szolnok (in J sz-Nagykun-Szolnok county, Hungary); the rights to the tax money on the *Cuman* and *Jasz* peoples in the kingdom, the tax on cattle in Transylvania; and the income of the wine tithe for the Archbishopric of Kalocsa (in B cs-Kiskun County, Hungary).²²

Grandmaster Ruřdorf represented the organization of the Teutonic Order. He would be providing the manpower to lead the mercenary troops in the Poręile de Fier. He would agree to allow specific brothers to leave the Ordensstaat in a time of military crisis, to go on a foreign expedition one thousand kilometers away to face an enemy that the Order was not currently in conflict with.²³

The third man was Redwitz, the ambassador who was now made the Ban of Severin, and Count of Sibiu.²⁴ He was intended to represent the local political

²⁰ László P s n, "Nicolaus von Redewitz – ein Diplomat und Informant des Deutschen Ordens am Hof von Sigismund von Luxemburg," *Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, 26 (Nov. 2021): 113, 119.

²¹ Joachim, "König Sigmund," 112, cited in Whelan, *Sigismund of Luxembourg*, 175.

²² Whelan, *Sigismund of Luxembourg*, 180.

²³ At the time of the expedition, the Teutonic Order was at war with the Kingdom of Poland and were entangled in Sigismund's ongoing crusades against the Hussites. See: Michael Burleigh, *Prussian society and the German order: an aristocratic corporation in crisis c. 1410–1466* (New York, 1984), 86–87, and Urban, *Tannenberg and After*, 336–337, and P s n, *Nicolaus von Redewitz*, 22.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Budapest, DL 54. 714, cited in Feneșan, *Cavalerii Teutoni*, 212–213.

powers in the region as Ban, but in reality, he was trapped among the growing apathy of his two superiors (Sigismund as his political overlord, and Rußdorf as his grandmaster) and the barely hidden hostility of the local nobility.

The Template- the Courier System of the Ordensstaat

As a large theocratic “state” encompassing a domain of approximately one hundred eighty thousand square kilometers at its height, the Ordensstaat in Prussia wielded political power throughout the Baltic region during the fourteenth and fifteenth centuries. However, as a religious territory led by a government based well within the monastic structure and traditions of the Western Christian Church, as well as an ally of Holy Roman Emperors throughout this period, it could also boast an impressive influence internationally. As the importance of the Ordensstaat grew, the need for an efficient and well-organized communication system developed in tandem.²⁵

Domestically, a grandmaster’s rule was a very itinerate one. He was required to constantly travel between the castles of the Order, which grew in number to about two hundred as the size of the territory reached its height in 1410. This served a number of purposes requisite for a military organization, this would include inspecting the standards of discipline and morale of the men within each individual garrison, as well as ensuring that the military and economic resources entrusted to each castle was being maintained and used efficiently.²⁶ As his progress made its way along the circuit of locations to be visited, the need to keep him in full control of the entire state and military organization necessitated an efficient courier system that could not only locate him when the need arose, but also could maintain a constant stream of communications that reached every corner of the territory.

This need also extended to every official and commander of a *Komturei* (the smallest organizational unit of the Order that was garrisoned at a castle or fortification) within the Teutonic Order. In times of war, commands and instructions needed to be dispatched in a timely manner, and intelligence needed to be swiftly shared with commanders in the field to help in victory — or at least lessen the losses in the case of defeats.²⁷ It was also necessary to maintain communications to coordinate attacks between separate forces.

²⁵ Herbert Kraus, and Erich Weise, *Two Expertises Relating to the Archives of the Teutonic Order and the Ancient Prussian Duchy* (Göttingen: [s.n.], 1949), 10.

²⁶ Urban, *The Teutonic Knight*, 36.

²⁷ A scattered force at the Battle of Ērģeme (August 2, 1560) caused a dangerous situation for the Teutonic Knights left in Latvia (Livonia), and a complete route was at least partially saved because of the efficiency of the courier system that maintained its connections between units. See: Urban, *The Teutonic Knight*, 418.

The System's Apparatus

The expansion of the courier system began in the rule of Grandmaster Winrich von Kniprode (1310–1382). It was directly tied to Kniprode's efforts to further centralize power in the office of the Grandmaster through improvements in the Order's administrative organization.²⁸ Castles would become postal stations, and the creation of new fortifications meant that new, well-developed roads needed to be built in order to connect them to the communications network. Special equipment now needed to be maintained at each new station, and rooms or even buildings needed to be reserved to accommodate the equipment and couriers that used it.²⁹ Documents at the castle at *Thorn* (Toruń, Poland) for the year 1400 describe that the equipment of the order's messenger station there included eight silver badges [i.e., postal badges], a speed-carriage, a riding saddle, a bridle saddle, two bridles and two reins.³⁰

According to Peter Thielen, terms like *Briefschweiken* (Postal horses), *Briefjungen* (Postmen), *Kuriere* (Couriers) and *Läufer* (Runners) appear throughout the official documents belonging to individual castles all over the Ordensstaat.³¹ *Briefjungen*, for their service, were given a small landholding totaling about three to five *hufen* (about half a kilometer squared), on which they were exempt from all taxes. However, they were expected to go on duty at any time of day. The horses, *Schweiken*, were a specific breed of utility horse used by the Order for many different labors but were well suited to postal work due to their stockiness, strength, and adaptability.³² However, the majority of correspondences were carried on foot, and horses were to be used in cases where extreme speed necessitated it.³³

What is most impressive about Order's system is the way that they use dorsal notes on the exterior of their correspondences. These were notations of the arrival and departure times for every castle station where the courier stopped along the postal route, making it very easy for officials to monitor the efficiency

²⁸ Marian Arszynski et alii, *The Teutonic Order in Prussia and Livonia. The Political and Ecclesiastical Structures 13th- 16th C.*, eds. Roman Czaja, Andrzej Radziminski (Torun: Bohlaus Verlag, 2015), 22–23.

²⁹ Ibid., 70.

³⁰ Deutsche Post, *Archiv für Post und Telegraphie: Beiheft zum Amtsblatt des Reichs-Postamts* (Berlin: Postzeitungsamt, 1897), 648.

³¹ Peter Gerrit Thielen, *Die verwaltung des ordensstaates preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert* (Koln: Bohlaus Verlag, 1965), 117.

³² Fritz Rünger, *Herkunft, Rassezugehörigkeit, Züchtung und Haltung der Ritterpferde des Deutschen Ordens. Ein Beitrag zur Geschichte der ostpreussischen Pferdezüchtung und der deutschen Pferdezüchtung im Mittelalter* (Königsberg: 1924), 232–233.

³³ Deutsche Post, *Archiv für Post*, 648.

of the route and the courier. In fact, postal carrier was required to present the letters to each commander himself, who in turn had to check them for any specially designated instructions for the next stage of the journey.³⁴ This feature has given scholars a valuable tool to evaluate the speed of the system, just as it did for the local commander. For example, in 1429 (the same year the expedition set out for the Porțile de Fier) a letter was sent from the castle at *Memel* (Klaipėda, Lithuania) at 9 pm on a Thursday, and arrived at the castle of *Elbing* (Elbląg, Poland) at 8 pm on Sunday — travelling a distance of two hundred forty kilometers (most likely on foot) in seventy-one hours.³⁵ Today, we have machines that mark dates and times of departure on letters that we send, but it seems a little surprising that this process was also applied in the fourteenth and fifteenth centuries in comparison. Now to compare the system of the Ordensstaat with the one in the Porțile de Fier.

Contrast and Analysis

Shortly following his arrival to the Porțile de Fier, Redwitz demonstrated military competence by almost immediately sending a status report to his military superior, Grandmaster Rußdorf, who is at his headquarters back in the Ordensstaat.³⁶ It lists the number and types of personnel stationed in each of the sixteen fortifications not determined to be abandoned. Also, relevant to the discussion of the courier system, two fortifications are designated in it as containing the *brieffuwrer* (couriers) for the expedition: Myhalt (containing 20) and Halmas (with 26).³⁷ This tells us a couple of things. First, the couriers do not seem to be distributed among all of the fortresses in the Porțile de Fier as they are in the Ordensstaat. Also, this seems to be over twice as many messengers concentrated in each of these two fortresses than the example given above for the Prussian castle of Thorn (Torun) which listed eight silver badges in its inventories. Further, both of these are interior fortresses that guard the internal mountain passes that begin at the defensive line on the Danube with the thirteen riverine castles and penetrate into the Transylvanian heartland. As there appears to be no redistribution later on, this seems to signal that Redwitz, or his commanders determined that most of the messages would be sent out of these locations, and that these two would be used more to link the entire defensive line with the outside world, rather than to connect the individual fortifications

³⁴ Fuhrmann, *Der Deutschorden*, 54.

³⁵ Stephen Turnbull, *Crusader Castles of the Teutonic Knights: The Red-Brick Castles of Prussia 1230–1466* (London: Osprey, 2014), 42

³⁶ This letter is dated by Feneşan to October or November 1429. See: Feneşan, *Cavalerii Teutoni*, 187–189.

³⁷ StA Königsberg, OBA, Kg. VII, 21.

to each other, communications-wise. I say this because no communications have been found in any archives that have been sent from one of these fortresses to another. It is very possible that this was accomplished instead through word-of-mouth communications because the average distance between these fortifications on the river is 12 kilometers. Whether oral communication was the case or not, this is a clear departure from the model in the Ordensstaat where written messages were tracked and carefully marked at every location along the way.

Also, no document lists or describes specialized equipment related to transmitting messages. Not even horses. The closest that we may come to a faint hint of their existence in the possessions of the expedition comes from another initial report sent from Redwitz to Rußdorf (also dated by Feneşan to October or November 1429). It is a revenue report derived from the fiefs attached to five interior estates (Myhalt, Halmas, Ylied, Caransebeş and Caraşova), which were identified to provide some resources that were necessary to support the expedition. Each is required to provide various amounts of fodder at differing times of the year, as well as hay and oats, but it is unclear if it is meant for the other animals (pigs, cows, sheep, chickens) that are listed in this report, or horses that are not listed in any document.³⁸

In terms of written communications dealing with the military affairs of the expedition, two examples have already been discussed: the status report and the revenue report.³⁹ A third has been dated by Feneşan to around the same time as the two already examined (again October or November 1429). This is an expense report also sent to Rußdorf, which itemizes the costs of garrisoning eight of the fortresses located on the Danube.⁴⁰ This document lists the costs of infantrymen, archers/ gunners, and rowers for the river boats (*nazaden*) found at some of these fortresses. The significance of this letter is that it demonstrates that the troops garrisoning these places are in fact mercenaries, because if they were members of the Teutonic Order, no pay would need to be listed, as they do not work for wages.

Two letters taken together in this category show a breakdown in both leadership and communication during the time of crisis in the summer of 1432 when the Ottoman army attacked and infiltrated the expedition's defensive line. The first was sent on August 19 by Redwitz's deputy, Oswald Weyler, and was a request for safe passage for his messenger as he travels through foreign territories

³⁸ GStAPrKB, XX. HA, OBA, Nr. 27838.

³⁹ These are StA Königsberg, OBA, Kg. VII, 21, and GStAPrKB, XX. HA, OBA, Nr. 27838.

⁴⁰ These are *Stanilocz*, *Svinița*, *Pecz*, *Orşova*, *Severin*, *Gewren*, *Saan* and *Mehadia*. It must be noted that there are spelling variations between all three reports sent to Rußdorf from this time. GStAPrKB, XX. HA, OBA, Nr. 27837.

trying to find a missing commander, Redwitz, in either Buda or Vienna.⁴¹ The failure of leadership becomes apparent when a second letter dated August 5 provides the context. This was sent by Frank Tallóci (r. 1436–1439), count of Cenad, Cuvin and Caraș, and captain of the fortress of Belgrade (the one that had successfully fought off the Ottoman forces), to the vassals of Gheorghe Horváth in which Tallóci describes an on-going Ottoman siege at the expedition's fortress of Sand Ladislaen. The expedition's overall commander is missing in action while a major siege is underway. What is worse, Redwitz doesn't seem to have communicated his destination, as his deputy does not even know where he can be found. As a reminder, the Ottoman campaign began in the area in January, and this should have been a warning that all nearby forces should be on the alert for raids, if not full-scale invasion. This is a glaring departure from the communications model of the Ordensstaat, and demonstrates the largest deficiency found in the system under Redwitz's command in the Porțile de Fier.

Conclusion

The correspondence system in the Porțile de Fier did not resemble the system found in the Ordensstaat where the expedition originally set out from. Couriers do not seem to be placed in the same, evenly dispersed manner where every fortification was a station along a route, and where each location had its own group of messengers to be used by the individual commander. Also, there does not seem to be dedicated equipment related to the dissemination of correspondence — to possibly include horses, though this is not a major deviation from normal practice used in the Ordensstaat, as stated above, most communications there were carried on foot. It must also be pointed out that the correspondences from the Porțile de Fier do not contain the dorsal notes that efficiently mark the dispatches of the Ordensstaat. They are, however, enlightening as to the state of military affairs on the Porțile de Fier defensive line due to the information that can be gleaned from within them. A force composed almost exclusively of mercenaries (though commanded by officers from the Teutonic Order) presents multiple issues which could be examined in a future publication. They also suggest other problems that may have affected the degree of emergency during the attack of 1432 and the subsequent siege one of the fortresses, Sand Ladislaen, to include a breakdown in communications between Redwitz and his command staff. Given all of these observations, I believe it is clear that this communication system was inferior to the one in Prussia, though it is not as certain whether this would have been corrected had the expedition's time in the Porțile de Fier lasted longer.

⁴¹ GStAPrKB, XX. HA, OBA, Nr. 6196.

REȚEAUA DE COMUNICAȚII MILITARE LA PORȚILE DE FIER ÎN VREMEA ORDINULUI TEUTONIC, 1429–1435

Rezumat

Analiza privind eficiența unui sistem defensiv include cu necesitate examinarea sistemului său de comunicații întrucât acesta face legătura dintre aproape toate componentele operațiunilor, cum ar fi comanda și controlul, logistica, spionajul etc. În cazul Ordinului Teutonic din prima jumătate a secolului al XV-lea, acesta includea mesajele scrise și comunicațiile prin mesageri. Sistemul, pe care Ordinul îl instalase cu doar un secol înainte în organizația sa religioasă *Ordensstaat* din Prusia, a devenit mult mai sofisticat. Acest fapt a permis administrarea unui teritoriu care se întindea pe o mie opt sute de kilometri pătrați, la data maximei sale evoluții, în 1400, precum și să facă recrutări în afara granițelor sale și să poarte cruciade de amploare în regiunea baltică. Cu toate acestea, spre sfârșitul anilor 1420, o nouă oportunitate s-a creat la granița sudică a Regatului Ungariei, care a permis Ordinului Teutonic să vină cu logistica și experiența sa militară pentru a face față forțelor Imperiului Otoman în zona Porților de Fier. Comunicațiile au fost incluse în această competență dat fiind faptul că forma lor exista deja și funcționa cu succes. Articolul de față încearcă să analizeze sistemul comunicațional adus de forța expediționară a Ordinului Teutonic în această zonă de frontieră agitată, prin comparație cu sistemul existent deja la Porțile de Fier, la standardul stabilit în cadrul *Ordensstaat*. Acest țel va fi atins prin analiza corespondenței scrise de și către conducătorii forței de expediție, pe baza documentelor care s-au păstrat în diferite arhive din Europa centrală.

ON THE METROPOLITANATE OF SEVERIN “IN” TRANSYLVANIAN FELEAC: THE ARCHBISHOP IN TRANSYLVANIA AND THE PROFESSORS OF THE GREEK FAITH IN THE NORTH*

Alexandru Simon**

Keywords: Severin, Feleac, Transylvania, Peri, Mukachevo, Matthias Corvinus, Wladislaw II Jagiello, Bishop John (of Mukachevo), Prior Hilarius (of Peri), reformation, Church Union, dynasty

Cuvinte cheie: Severin, Feleac, Transilvania, Peri, Mukachevo, Matia Corvin, Vladislav al II-lea Jagiello, episcopul Ioan (de Mukachevo), egumenul Hilarie (de Peri), reformă, unirea Bisericii, dinastie

The medieval history of the village of Feleac is the byproduct of several “selected” charters and a succession of Hungarian and Romanian desires.¹ The medieval ecclesiastical history of the Wallachians in Transylvania is the “bastard offspring” of interconfessional disputes and of archival losses.² The Reformations “cleared” minds and “reshaped” ethnicities (1500s–1700s, and even later).³ Few “certainties” have consequently survived, which is particularly true in the case of the Union of Florence (1439) and of its spread.⁴

* The article is part of larger analysis. The other parts include “Privilege and Hierarchy – Village and Church: A Wallachian Case from Medieval Transylvania,” (*Croatia Christiana Periodica*, 47, no. 1 (2023), in press, and “An Ecclesiastical Crossroad in Transylvanian Feleac? Bishop Makarios of Halych, Archbishop Daniel and Isaac the Treasurer” *Acta Terrae Septemcastrensis*, 22 (2023), in press.

** Academia Română, Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: alexandrusimon2003@gmail.com

¹ Valeria V. Marchiş, *Feleacul: schiță monografică* (Cluj, 1934), 29–30 (still not outdated).

² For an overview of sources and historiography, see also Al. Simon, “The Florentine Union and the Late Medieval Habsburgs in Transylvania on the Eve of World War I: On the Institutional and Scholarly Impact of Augustin Bunea,” in *Science and Catholicism in the Universities of South-East Europe 1800 to 1920* (= *South-East European History*, 7), eds. Ana Biočić, Iva Mršić Felbar (Vienna – Oxford, 2023), in press.

³ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440–1514* (Bucharest, 2000), 401–403.

⁴ From the rather recent Romanian historiography: Marius Diaconescu, “Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie,” *Medievalia Transilvanica*, 1, nos. 1–2

The churchly history of Feleac is largely a political history. Connecting it to grand-scale decisions is possible, tempting and yet risky.⁵ The number of relevant sources is rather reduced and quite unchanged since the 1800s.⁶

Greek Rite Transylvania between Severin and Peri, and Mukachevo

According to the Greek Catholic *Transylvanian School* (late 1700s to the early 1800s)⁷, the Metropolitanate of Severin (Szörény)⁸ was the canonical and political foundation of the Metropolitanate of Transylvania, whose seat was that of Severin relocated within the voivodate.⁹ The first known archbishop that resided in Feleac, Daniel¹⁰, did indeed write to the Transylvanian Saxon

(1997): 29–62; Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedora și românii din vremea sa* (Cluj-Napoca, 1999), 89–106; Iulian Mihai Damian, *Ioan de Capestrano și cruciada târzie* (Cluj-Napoca, 2011), 102–114; Dan Ioan Mureșan, “Bessarion et l’Église de rit byzantin du royaume de Hongarie (1463–1472),” in *Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel* (=Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 410), eds. Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popović, Johannes Preiser Kapeller, Al. Simon (Vienna, 2011), 75–92; as well as Vasile Alexandru Barbolovici, *Conciliul de la Ferrara-Florența (1438–1439)* (Cluj-Napoca, 2019), 67.

⁵ None of the other “non-urban” residences of Transylvanian hierarchs were the subject of distinct analysis (by this we mean foremost Geoagiu, in the south, Vad, in the north, and maybe even Râmeț in the centre). Feleac is, in fact, the only exception to “this rule”.

⁶ For instance: Ilarion Pușcariu, *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, I (Sibiu, 1899); Augustin Bunea, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria* (Blaș [Blaj,] 1904).

⁷ David Prodan, *Supplex libellus valachorum* (Bucharest, 1984²); Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc* (Timișoara, 1984); Pompiliu Teodor, *Sub semnul Luminilor. Samuil Micu* (Cluj-Napoca, 2000); Laura Stanciu, *Iluminism central european. Școala Ardeleană. 1700–1825* (Cluj-Napoca, 2010); *Școala Ardeleană*, I–IV, ed. Eugen Pavel (Cluj-Napoca, 2018).

⁸ See Petru Maior, *Istoria Bisericii Românilor*, ed. Ioan Chindriș, I (Bucharest, 1995 [1813]), 96–97; Samuil Micu, *Istoria românilor*, ed. I. Chindriș, (Bucharest, 1995 [1805]), 110–111.

⁹ Ana Dumitran, “The Chronology of the Murals in the Râmeț Monastic Church (Alba County, Romania) Based on a Reevaluation of the Dating of the Narthex Inscription,” *Museikon*, 4 (2020): 109–162, at 126–127 (an attempt also to shift attention towards Râmeț).

¹⁰ The dedicace of the tetraevangelion commissioned by Daniel (25 October 1488) read in the, at present most, used lecture, and rendering, of the text (see immediately below): Произволеніѣмъ вѣща и поспѣшеніѣ(мъ) с(ы)на и дѣист(е)омъ св(ѣ)таго, съвъръшис(ѣ) сѣи н(ѣ)ш(е)га архіеп(ис)к(о)па кур данила, въ дѣни вел(и)каго крал(ѣ) маѣаша. въ пѣси(?) на имѣ фалѣцѣ влизу мѣста коложвар, идеже и цр(ѣ)ква създа пр(ѣ)п(о)д(о)внѣи м(ѣ)т(е)ри нашеи параскеви. Влѣт(о) зччз м(ѣ)с(ѣ)ца вк(томврѣа) кѣ д(ѣ)н(и) (Victor Popa, “Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei în secolul al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova,” *Mitropolia Banatului*, 8, nos. 7–9 (1958): 387–436, at 408–409). A translation (adjusted from Cristian-Nicolae Daniel, *Coping with the Powerful Other: A Comparative Approach to Greek-Slavonic Communities of Rite in Late Medieval Transylvania and the Banat* [PhD thesis (Central European University) (Budapest, 2014), 122], could read: *By the will of the Father and the help of the Son and with the work of the Holy Spirit, this book of the four*

city of Braşov (Kronstadt, Brassó) in his capacity of *metropolite of Severin and Transylvania*.¹¹ Alike Bishop Makarios of Halych before (certainly in the late 1460s), Daniel had authority over the *Greek* rite Christians in Saxon territories (that – on *Latin* rite level – were subjected directly to the archbishop of Esztergom and not to the bishop of Transylvania).¹²

At first, the northern territories outside of the counties of the Voivodate of Transylvania, placed under the authority of the *stavropighia* of Peri since 1391¹³, were not subjected to the hierarch that resided in Feleac. Following King Wladislaw II's order issued at the bequest of future cardinal Thomas Bakócz, bishop of Eger¹⁴, Peri was removed from under the authority of the

*gospels was made at the request of our most sanctified Archbishop Kyr Daniil in the days of King Matthias. It was written in the name of Feleac, close to the City of Cluj, where a church was erected as well, dedicated to the Most Holy Nother Paraskeva. In the year 6997, in the month of October, on the 25th day. The tetraevangelion, and its silver binding cover donated by Isaac in 1498, went lost within a couple of decades at most after the exhibition of the Transylvanian Roumains in Sibiu, in 1905 (Analele Asociaţiunii pentru Literatura Română şi Cultura Poporului Român, 6, nos. 11–12 (1905): 275). Earlier readings of the manuscript inscription contained various “nuances”, such as (1) [...] most sanctified Archbishop of Severin Kyr Daniil [...], (2) [...] in the days of the great King Matthias [...] (3), after the dating: Written by the last of the sinners, Lazar (Silviu Dragomir, “Notiţe istorice,” Revista Teologică, 5, nos. 14–19 (1911): 503–504). Additional comments are most strenuous, as, like Victor Popa (in 1958), Emil Turdeanu, who republished the dedicace, did not have access to the original (“Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare,” Cercetări Literare, 5 (1943): 101–240, at 176). In effect, the only Slavonic source regarding the history of the hierarchs in Feleac that can be still checked today (within the limits imposed by various restorations) is the *graffito* from 1516 that mentioned the metropolite III... The *graffito* was – as it now seems – unknown to historians and theologians prior to Popa's edition in 1958.*

¹¹ According to letter, calendared by Ioan Bogdan (in *Documente şi regeste privitoare la relaţiile Ţării Rumîneşti cu Braşovul şi Ungaria în secolul XV şi XVI* (Bucharest, 1902), no. 27, p. 308), and later lost (like some other sources). Daniel asked the city council to fine with 3 florins each *Greek* rite Christian, under their secular authority, that leaved *outside the law*. In the absence of the Slavonic original, we can only speculate about what that *law* meant.

¹² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor, XV–1. Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardeleni Bistriţa, Braşov, Sibiu, 1358–1600*, ed. Nicolae Iorga (Bucharest, 1911) (Hurmuzaki), no. 125, p. 71 (1469). The expansion of Makarios' authority may have been both a result of Matthias' victory over the Transylvanian rebels of 1467 and part of a *Latin-Greek* compromise, as, since 1468, by royal order, *schismatics* had to pay the tithe if they lived in *terris Christianorum*, that is lands formerly inhabited by *Latin* rite Christians (see Hurmuzaki, II–2. 1451–1510, ed. Nicolae Densuşianu (Bucharest, 1891), no. 162, p. 182).

¹³ Recently: Macarie Motogna, Şerban Turcuş, “Mănăstirea din Perii Maramureşului între *charistikariat* şi *stavropighie*,” *Anuarul Institutului de Istorie “George Bariţiu”*, 61 (2022): 35–53.

¹⁴ Peri was in Maramureş (county and land). Maramureş stood under the *Latin* rite power of the bishops of Eger, as already emphasized in Makarios – of (Ruthenian) Halych's – case in 1466 (Menyhert Erduhelyi, “Magyarországi görög Katholikusok a Mohács vész előtt,” *Katolikus Szemele*, 11 (1897): 28–56, at 46, note 1). Additionally, Bakócz, the son of a serf from Ardu

persent and future bishops of Mukachevo (Munkács) and placed under the control of the *present and future archbishops in Transylvania* (1494).¹⁵ The royal decision was motivated by the lasting conflict between Peri and Mukachevo.¹⁶ It followed the meeting of Levoča (Leutschau, Lőcse) where the Jagiellonian brothers had decided to dethrone Stephen III of Moldavia¹⁷ and to replace him with Sigismund, the youngest of late Casimir IV's living lay sons.¹⁸ In return, the decision of Wladislaw II may have rightened a wrong done by Matthias Corvinus, eager to secure support for his son's royal succession in the late 1480s¹⁹ (Mukachevo had been granted by him to John Corvinus).²⁰

The "Wallachian Master" of the Eastern Parts of the Hungarian Realm

In late November 1498, that is between the royal dismissal of Bartholomew Drágffy, the hereditary patron of Peri (September), and the Feleac donation of Isaac, the treasurer of Moldavia (December), as well as possibly the Peri donation of the chancellor of Moldavia, John Tăutu (undated)²¹, Wladislaw II Jagiello

(Erdőd, Erded), the main residence at the time of the Drágffys (as noted by Vilmos Fraknoi, *Erdődi Bakócz Tamás élete* (Budapest, 1888), 6) the – now *Latin* rite – patrons of Peri, had a vested political interest in these affairs. Bakócz was soon caught/ involved in the anti-Jagiellonian conspiracy of Maximilian I and Stephen III.

¹⁵ Ioan Mihály de Apșa, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV* (Sighet, 1900), no. 352, pp. 600–601 (Visegrád, 14 May 1494). The original text read: [...] *Ita tamen quod ipse frater Hilarius Prior, et sui successores episcopo de Munkats sui ordinis reverentia, archiepiscopo vero de Transylvania, modernis et futuris, veluti superioribus suis debitam subiectionem et obedientiam praestare debeant et teneantur* [...]. In general, little attention was paid to the fact that in 1494 Peri was already under Mukachevo's authority.

¹⁶ See an unjustly neglected study Alexandru Cziple, "Documente privitoare la Episcopia din Maramurăș," *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, 2nd series, 38 (1916): 251–376, at 253–255. A forged charter, allegedly issued by Ruthenian duke Theodore Koriatović, in the days of Louis I of Anjou (1360), legitimized the Bishopric of Munkács.

¹⁷ On the Jagiellonian family congress (mid-April/ prior to 22 April until early May/ after 5 May), see also Katarzyna Niemczyk, "Moldau in polnischen und ungarischen Politik. Das Treffen in Levoca 1494," *Codrii Cosminului*, 21, no. 1 (2015): 101–114, here at 104–106.

¹⁸ E.g., Natalia Nowakowska, *Church, State and Dynasty in Renaissance Poland: the Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468–1503)* (Aldershot, 2007), 46, 66 (a highly sensitive matter).

¹⁹ Foremost András Kubinyi, "Die Komitatsgespanschaften im Jahr 1490 und das Problem der Thronfolge von János Corvin," in Idem, *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa. 1458–1490 (=Studien zur Geschichte Ungarns, 2)* (Herne 1999), 113–137.

²⁰ Antal Hodinka, *Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára, I. 1458–1715* (Ungvár [Uzhhorod], 1911), no. 6, pp. 7–9 (omitted however by both Cziple and Mihályi).

²¹ A few complementary notes are in order: (1) John Tăutu's donation, a psalter, ended-up as the property of the Bishopric of Mukachevo; no date was seemingly inscribed in the psalter, only the name of chancellor Tăutu was recorded (Turdeanu, "Manuscrise slave," 179–180); (2) *Lațcu*

instructed the authorities of the County of Maramureș to defend the (Wallachian) Peri Monastery against the abuses of (Ruthenian) bishop of Mukachevo, John²² (afterwards, we know nothing about either the Peri Monastery or the Bishopric of Mukachevo until the 1550s)²³. According to Wladislaw II in 1498, although he was a *Graecae fide professor* (!), John, had acted against the provisions of the charter issued for Peri by the Ecumenical Patriarch Anthony IV (1391)²⁴, and attempted to seize control over Peri in the summer of 1497²⁵ (the king made no

(Ladislav/ *Laczko*) Cândeia, a trustee of John Hunyadi, had (already) donated in 1448 a silver binding of a(nother) tetraevangelion to the major Moldavian Monastery of Neamț (A.A. Rusu, “Datarea ferecăturii evangheliarului lui Lațcu Cinde de la Mănăstirea Neamț,” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* A.D. Xenopol, 22, no. 2 (1985): 743–746); (3) Cristian Daniel avoided in his CEU PhD thesis, *Coping with poweverful other* (2014), any reference (and hence any citation of the dedicace) to the donation of Isaac (for the text: Turdeanu, “Manuscrise slave,” 177; Maria-Magdalena Székely, “Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare,” in *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, eds. Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr (Brăila, 2008), 567–604, at 599; a translation would read: *God’s serf, Isac the treasuer bound this tetraevangelion for the Metropolitanate in Feleac, in the year 7006, December*); (4) the year of Isaac’s donation was also read as 1497 (placing the donation right after his and Tăutu’s release from Polish captivity in October), in accordance with the Byzantine calendar (i.e. New Year fell on 1 September), yet in Moldavia, in spite of the usage of the Byzantine calendar, the New Year was, like in Hungary and Poland, on 1 January until 1572 (Sorin Iftimi, “Ceremoniile Curții domnești. La Crăciun, Anul Nou și Bobotează (secolele XVII–XIX),” in *Spectacolul public între tradiție și modernitate. Sărbători, ceremonialuri, pelerinaje și suplicii*, eds. Constanța Vintilă-Ghițulescu, Maria Pakucs Willcocks (Bucharest, 2007), 43–78, at 56, and note 52); (5) last but not least, Bogdan Petriceicu Hașdeu, who first drew attention to the binding, erroneously thought – otherwise his reading was identical to subsequent ones – that Isaac was not treasurer of Moldavia, but ban of Craiova, i.e., of Oltenia/ Western Wallachia (see *Analele Academiei Române. Partea administrativă și desbaterile*, 2nd series, 3 (1880–1881): 41).

²² See Hodinka, *Okmánytára*, I, no. 7, 9–10 (Buda, 29 November 1498). Also in *Diplome maramureșene* (ed. Mihályi), no. 360, 624–625; Cziple, “Documente,” no. 5, 287–288.

²³ E.g., the next document in Hodinka’s *Okmánytára*, I (no. 8, 11–12) was from fall 1551. Such documentary lacunas are not uncommon in the “Hungarian ecclesiastical history” of Greek rite Christians and are seemingly connected both to Mohács and the Reformation.

²⁴ A very favourably (for Peri) tailored Latin translation of the patriarchal charter from 13 August 1391 was presented to Wladislaw before the king issued his charter of 14 May 1494 in favour of Peri, and also Feleac (*Documente maramureșene*, no. 62, 109–111). For the original Greek text: *Fontes Historiae Daco-Romanae*, eds. Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, IV. *Scriitori și acte bizantine. Secolele IV–XV* (Bucharest, 1982), no. XLV–34, 230–233 (text based on the classical edition by Franz Miklosich, Joseph Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, V. *Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCCII* (Vienna, 1862), no. 326, 156–157).

²⁵ *Diplome maramureșene*, no. 352, 600 ([...] *tamen venerabilis frater Ioannes episcopus de Munkach Graecae fidei professor, in aestate proxime praeterita, contra huiusmodi indulta praefati patriarchae [...]*; only some minor spellings differ in the Hodinka and Cziple editions).

mention of Feleac/ *the archbishop in Transylvania* inspite of his earlier decision of May 1494 in favour of Peri).²⁶

The previous year (1497), when bishop John of Mukachevo had attacked Peri, “the protectorate” of Feleac, and Drágffy, and Stephen III of Moldavia (the same had happened to the Transylvanian estates of Stephen already by spring 1497)²⁷, the anti-Jagiellonian *conspiracy* of Maximilian I of Habsburg and Stephen III prevented Stephen’s dethronement by John Albert, king of Poland and Wladislaw II’s younger brother (August–October 1497).²⁸ The *conspiracy* of Maximilian and Stephen nearly costed the king of Hungary and Bohemia his rule in Buda (like later in 1505, King Wladislaw had left for Prague in April 1497 and returned only in early fall).²⁹ Without Wladislaw’s consent, Drágffy then came to Stephen’s aid³⁰, yet, fearful of the impact of John Albert’s potential

²⁶ When he had also referred to the patriarchal charter of 1391 mentioned again in this document of 1498. The problem may have been the relation between Feleac and the Great Church. It is possible that, if such a relation existed at all (prior to Neagoe Basarab in the 1510s and his potential actions), it passed only through Stephen and the *Greek rite* Church of Moldavia, (finally) under the voivode’s control. Within less than a year, on 12 July 1499, the hierarchs of Moldavia confirmed the Peace of Hârlău between Hungary, Poland and Moldavia (on this quite unique treaty between realms: Al. Simon, “Fiii lui Ștefan cel Mare și soția la Pacea de la Hârlău (1499),” *Revista Arhivelor*, 125, nos. 1–4 (2018) [2022]: 65–81).

²⁷ For the often-neglected sources: *A Tomaj Nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története. Oklevéltár*, II. 1458–1526, ed. Béla Iványi (Budapest, 1928), no. 244, 348–349; Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, II. 1485–1556 (Budapest, 1990), no. 3010, 153.

²⁸ I.-A. Pop, Al. Simon, “*Partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent*: Maximilian I de Habsburg către Ștefan cel Mare după Codrii Cosminului,” (I–II) *Transilvania*, NS, 5, nos. 1 and 2 (2021): 21–42, 60–78, II, Appendix, 63–72 Manfred Hollegger, “Im Osten nichts Neues? Kernräume der Politik Maximilians I.,” in *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*, eds. Bogusław Dybaś, István Tringli (Budapest, 2019), 125–148, in this case foremost 143–144.

²⁹ The Hungarian turmoil of 1497 was well-known since Johann Christian von Engel’s *Geschichte des Ugrischen Reiches* (III–2 (Vienna, 1813), 83–86). In Hungary, Stephen III of Moldavia enjoyed – quite astonishingly – the support of count-palatine Stephen Szapolyai, the father of future king John, the leader of the “nationalist party”, as well as a known opponent of Maximilian I. It is therefore quite understandable why the most recent analysis of the Jagiellonian Diets of Hungary stopped in 1496 (Tibor Neumann, “Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején,” in *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*, eds. Tamás Dobszay, András Forgó, Iván Bertényi ifj, Géza Pálffy, György Rácz, István M. Szijártó, (Budapest, 2013), 46–54). Evidently, new researches (and new sources) are much needed.

³⁰ Cf. *Materialy do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516 (Kodeks zagrzebski)*, ed. József Garbacik (Wrocław – Warsaw – Krakow, 1966), no. 14, 33; *Hurmuzaki*, XV–1, no. 241–242, 148–149. Marius Diaconescu attempted to “spin the story” in the favour of the Hungarian court, by redating (contrary to older Hungarian historiography and archival records) a post 1515 (undated moreover) source to 1498 (“Mobilizarea oastei maghiare in 1497 in subsidium et tutelam wayvode Moldaviensis,” *Analele Putnei*, 12, no. 2 (2016): 35–52).

death, the voivode of Transylvania persuaded the voivode of Moldavia not to crush the Jagiellonian monarch (Stephen III had to content himself with the decimation of John Albert’s retreating host).³¹

Needless therefore to say that the most controversial aspect concerning the Greek rite ecclesiastical hierarchy in Transylvania in the second half of the 15th century remains the involvement of Stephen III of Moldavia.³² The vast majority of sources regarding his time as a most wealthy landowner in Transylvania (1489/1492–1504) were lost.³³ This is in fact quite natural³⁴ in retrospective. Already at the death of King Matthias Corvinus, Maximilian I of Habsburg had asked the Transylvanian estates to accept Stephen III of Moldavia as “governor” on his behalf (in August 1490).³⁵ Four years later (in January 1494), Stephen was known as the *count of Transylvania* in Vienna and Venice.³⁶ Three years later (in May 1497), with Venice’s aid, the alliance between Maximilian I and Stephen III included John Corvinus (whom Stephen had eventually abandoned, in spite of the oath sworn to late King Matthias).³⁷

³¹ Stephen III’s “official chronicle” (what was preserved of it) blamed Drágffy for halting the voivode of Moldavia. Apparently, in order to become a king, one had to slay a king.

³² The most violent critiques were voiced by A.A. Rusu, “Ștefan cel Mare și Transilvania. Un inventar critic, date nevalorificate și interpretări noi,” *Analele Putnei*, 1, no. 2 (2005), 91–122 and Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa (Cluj-Napoca, 2022), 9–10, 286, 295.

³³ This applies not only to “Transylvanian administrative documents,” but also to the voievode’s correspondence with the Saxon city of Brașov. Very intense until 1487, the exchange of messages is reduced to one single letter from Stephen between that date and his death in 1504 (see chiefly I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II (Bucharest, 1913). The “turning-point” (around 1488) coincides with the first mention of Archbishop Daniel.

³⁴ For a “medieval survey” of the modern circumstances (1848–1947), see I.-A. Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu* (Cluj-Napoca, 2018), 104–105, 188.

³⁵ Document first published by Friedrich Firnhaber, “Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490–1526),” *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, 2, no. 2 (1849), 375–552, at no. 10, 409–410. The proclamation of Maximilian (now apparently lost as well, after 2012) is most intriguing because Stephen III was met with fierce local opposition when he attempted to (re?)take control of the Transylvanian estates, regranted to him by Wladislaw II in 1492. Stephen was able to properly handle his possessions only after Bartholomew Drágffy remained the only voivode of Transylvania in 1494 (for an overview: *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, 4, 6), ed. Endre Veress, I. 1468–1540 (Budapest, 1914), no. 39–41, 45–47). Stephen’s estates, Ciceu and Cetatea de Baltă (Küküllővár, Kokelburg) then came under attack in 1497.

³⁶ See also Hurmuzaki, VIII. 1376–1650 [ed. Ioan Slavici?] (Bucharest, 1894), no. 34, 29.

³⁷ Recently: Suzana Miljan, Al. Simon, “Jedna isprava iz mletačkog arhiva ili kako je Ivaniš Korvin postao plemićem Venecije,” *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 38 (2020) [2022]: 263–267, at 264).

The Northern and Southern Return of the Failed Corvinus Heir

Duke John had been the first to take action against the claims of Mukachevo, based on forgeries, proven also by the duke himself (February 1493).³⁸ Bartholomew Drágffy had just been appointed voivode (co-voivode at first) of Transylvania.³⁹ Within a year, John was in open conflict with palatine Stephen Szapolyai⁴⁰, as well as with Stephen III of Moldavia.⁴¹ The context of John's intervention and his previous royal Hungarian failure suggest that Matthias Corvinus, Bartholomew Drágffy and Stephen III had been "complacent" and, for personal gains⁴², had accepted the Ruthenian forgery in the late 1480s (in 1488?).⁴³

³⁸ Foremost: Hodinka, *Okmánytára*, I, no. 6, 7–9 (Mukachevo, 6 February 1493); Cziple, "Documente," 255; Rus, "Giovanni Corvino," 69. John personally came to Mukachevo

³⁹ *Magyarország világi archontológiája. 1458–1526*, Norbert C. Tóth, R. Horváth, T. Neumann, T. Pálósfalvi, I. *Főpapok és bárók* (Budapest, 2016), 87. Bartholomew Drágffy and Ladislav Losonczi were first recorded as voivodes of Transylvania and counts of the Szeklers on 19 January.

⁴⁰ On the intriguing dispute: T. Neumann, "A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipői hercegségért)," *Századok*, 148, no. 2 (2014): 387–426.

⁴¹ Stephen's first mention as *count of Transylvania* came in the context of his conflict with John: [...] *sono su le armi el Conte Stephano di Transilvania cum el Duca Zuam Corvino* [...] (in *Hurmuzaki*, VIII, no. 34, 29; the Venetian report, sent from Vienna on 27 January 1494, was registered by the Republic of Saint Mark on 17 February 1494). Stephen was named *count of Transylvania* by Habsburg supporters and Venetian subjects until mid-1496, when the *Serenissima* and Maximilian I began reconciling duke John and *count* Stephen (Pop-Simon, *Re de Dacia*, 51–53). The reconciliation also coincided with the death of Stephen's Moldavian heir and co-owner of the Transylvanian estates, Alexander (26 July 1496), the son-in-law of the sole – since fall 1494 – voivode of Transylvania, Bartholomew Drágffy.

⁴² These gains are obvious in Matthias' case (he had made his wanted heir, John, lord of Mukachevo). In Stephen's case, Ruthenian Mukachevo can be connected to the Ruthenian attacks in Podolia against Casimir IV, sponsored – since precisely 1488 – by Stephen (see L. Pilat, "Ștefan cel Mare, Mesih Pașa, «răscoala» lui Mucha și preliminariile războiului moldo-polon," *Analele Putnei*, 15, no. 1 (2019): 69–88), supported by Matthias (Krzysztof Baczkowski, *Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju* (=Universitas Jagiellona. *Acta Scientiarum Litterarumque. Schedae Historicae*, 116) (Krakow, 1995), 82–83). The cupbearer of Matthias, as well as "secretary", Bartholomew, in the king's personal service since 1467 (R. Horváth, "A bélteki Drágfiak és a királyi udvar kapcsolata a Hunyadiak korában," in *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, eds. Géza Hegyi, András W. Kovács (Kolozsvár, 2012), 167–212, at 183–186, 205–210), was about to marry his daughter to Stephen's son and heir, Alexander (1489) and may not have been very inclined to intervene in the favour of Peri.

⁴³ This dating is tempting because of Matthias' deed for the Saint Nicholas Monastery in Mukachevo (Hodinka, *Okmánytára*, I, no. 3, 4), and because of the first mention – half a year later – of archbishop Daniel and the Saint Paraskeva (cathedral) church in Feleac on 25 October 1488 (Popa, "Considerațiuni critice," 408). However, King Matthias' document from 1 May 1488 did not mention a bishop or a bishopric in Mukachevo. We must stress out that, though the

During the wars for the throne of Hungary, Mukachevo, granted by Matthias to John in view of his (failed) succession⁴⁴, sided with Wladislaw II Jagiello against both his rivals, his brother, John Albert in particular, and Maximilian I of Habsburg, after John's acknowledged defeat and, for the time being, accepted Wladislaw as his suzerain.⁴⁵ After he secured a truce with John Albert in February 1491, the Jagiellonian king of Hungary then embraced the false – Greek rite – claims of Mukachevo, led by bishop John, in order to preserve their Ruthenian and anti-Polish goodwill (July 1491).⁴⁶

Unsurprisingly, the king did not recall John's intervention of 1493 when, in May 1494, he restored Peri's rights (under Feleac's authority however).⁴⁷ Wladislaw did not mention either Bartholomew Drágffy, whose family had owned and was to own the sizeable Peri estate.⁴⁸ Still, in September 1494, Wladislaw made Bartholomew Drágffy sole voivode of Transylvania and then

document from 1 May 1488 appears authentic (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL), Budapest, Diplomatikai Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF), [no.] 226518), its place of issue, Győr, does not coincide with the Hunyadi monarch's known itinerary (see R. Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–1476–1490)* (Budapest, 2011), 128; Matthias spent the entire year in Vienna and its vicinity).

⁴⁴ E.g., A. Kubinyi, “Két sorsdöntő esztendő. 1490–1491,” *Történelmi Szemle*, 33, no. 1–2 (1991): 1–54, at 10; T. Neumann, “Békekötés Pozsonyban-országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492),” (I-II) *Századok*, 144, no. 3 (2010): 335–372; 145, no. 3 (2011): 293–347, at 340. The Hungarian events of 1490–1491 still form a puzzle.

⁴⁵ T. Neumann, “A zavaros idők Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben (1490–1492),” in *Az eccesi Báthoriak a XV-XVII. században*, eds. Sarolta Szabó, N.C. Tóth (Nyírbátor, 2012), 93–104, at 98–99, 103). In the turmoil caused, chiefly in the territories of modern Slovakia and Ukraine, by John Albert's campaign, Drágffy too, officially loyal to Wladislaw II, had plundered his way to success in Bereg County, in the immediate vicinity of Maramureș.

⁴⁶ Hodinka, *Okmánytára*, I, no. 4, 51 (Szekéshérvár, 31 July 1491). Wladislaw's deed provided the first known royal acknowledgement of a bishop of Mukachevo (i.e., John).

⁴⁷ *Diplome maramureșene*, no. 352, 600 (absent from the Slovak copies in MNL-OL, DF).

⁴⁸ Bartholomew Drágffy was not mentioned either in the royal deed from November 1498, issued however after Bartholomew had been removed from his office of voivode of Transylvania. The explanation may reside in the fact that – at some point prior to 1442 (I.-A. Pop, „Le conseguenze dell'unione religiosa di Firenze nella contea di Maramureș (nella parte orientale del Regno d'Ungheria), rispecchiate in alcuni documenti del 1442,” in *Tradizioni e istituzioni religiose nello spazio culturale italo-romeno tra Medioevo e prima età moderna* (=Nuovi Studi Storici, 124), eds. Alvisse Andreose, Massimo Miglio, I. Damian, Antonella Dejure, Christian Grasso (Rome, 2022), 89–106, Appendix, no. 1–3, 103–106) – the Drágffys had donated/ pawned/ sold the estate of Peri to the local monks. The estate did indeed change hands between the monks and the Drágffys (even Mukachevo gained control over it in 1530) until the 1550s, when the Bishopric of Mukachevo succeeded to secure possession of Peri and its lands following the death of Gáspár Drágffy (see in particular M. Diaconescu, “Un episcop necunoscut: Gavril de Mukačevo, 1577,” in *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*, eds. Viorel Ciubotă, Vasile Marina (Satu-Mare, 1997), 175–184, at 179).

left against John's main ally, Lawrence Újlaki, duke of Bosnia.⁴⁹ Yet by 1497, John Corvinus and Lawrence Újlaki had regained and even increased their powers, and stood – alike Bartholomew Drágffy – at Maximilian of Habsburg's and Stephen of Moldavia's side.⁵⁰

The Greek Rite Balance of an “Underrated” Jagiellonian Monarch

In late 1498, in relation to Peri and Mukachevo, shepherded by the learnt professor of the Greek faith, Bishop John⁵¹, (designation employed in the same royal deed for Hilarius⁵², the prior of Peri⁵³ and already used by the king in regard to the same prior in 1494)⁵⁴, Wladislaw II had some supplementary con-

⁴⁹ Tamás Fedeles, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)* (Szeged, 2012). Relations between John and Wladislaw had been good earlier. Wladislaw (and Bakócz) used John also as counterweight to palatine Stephen Szapolyai.

⁵⁰ See also Pop-Simon, “*Partes Transilvane intrabunt*,” II, Appendix, 64 (for both dukes and the voivode of Transylvania). We recall the title source: *Modus conspirationis Romanorum regis Maximiliani cum Stephano, waywoda Moldavo, contra statum serenissimi principis domini Wladislai, Dei gratia regis Hungarie, Bohemie etc. et similiter contra statum serenissimi principis domini Alberti, Polonorum regis, primus initam cum prefata maiestate regis Hungarie et strictissimo iuramento firmatam perpetuam pacem et concordiam*. The king of Hungary and not the king of Poland (who invaded Moldavia) was deemed the conspiracy's main target.

⁵¹ See Hodinka, *Okmánytára*, I, no. 7, 10 ([...] *tamen venerabilis frater Iohannes, episcopus de Monkach, Grece fidei professor* [...]). The royal “academic” designation has to be emphasized. Bishop John was not – explicitly – named either *schismatic* or *uniate* in that tense context.

⁵² His name was rendered under various forms in historiography. *Hilarion* would be the most common one. Additionally, the prior was referred to – certainly by Hodinka – also as *Gelasius* (Hodinka, *Okmánytára*, I, no. 7, p. 9; in the summary of the royal document from 27 November 1498). The latter may have indeed been Hilarion's successor (cf. Dumitran, “The Chronology”, 149). Hilarion was not an uncommon name among priest and monks in the Wallachian environment. In 1494, Hilarion was the metropolite of *Ungrovlachia* (see *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, I. 1247–1500, eds. P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc (Bucharest, 1966), no. 247, 401–405). Hilarion was deemed the first bishop of Vlad (1523). Yet he was deemed bishop (without any mention of the name of his diocese) only in 1533 by the Saxon city of Bistrița. However, at that time, Athanasios, Peter IV Rareș's trustee (and later mortal foe), was bishop of Vad since 1531 (*Hurmuzaki*, XV–1, no. 495, p. 271; no. 685, 366; *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, ed. E. Veress, I. *Acte și scrisori (1527–1572)* (Bucharest, 1929), no. 624, 337). This situation too is quite relevant for the known late medieval ecclesiastical history of the Wallachians.

⁵³ Hodinka, *Okmánytára*, I, no. 7, 10 (prior to the mention of Bishop John: [...] *in persona religiosi fratri Hylarii Grece fidei professoris* [...]). We must add that Peri Monastery had been among the first Greek rite centres in the Kingdom of Hungary to accept the Union of Florence (see Diaconescu, “Les implications,” 34–36; Pop, “Le conseguenze,” 104–106).

⁵⁴ See *Diplome maramureșene*, no. 352, 600 ([...] *venerabilis et religiosus frater Hilarius, prior claustris sive monasterii ecclesiae Beati Michaelis Archangeli in Maromarus fundati, Graecae fidei professor* [...]); Alexey Petrov, Древнѣйшія грамоты по истории Карпатурской церкви и

cerns.⁵⁵ In the cases of major Greek rite appointments (the metropolitan seat of Rus’ in Kyiv)⁵⁶, Wladislaw’s father, Casimir IV (1466⁵⁷, 1481⁵⁸, 1488/1489⁵⁹), and brother, John Albert (1494/1495)⁶⁰, both kings of Poland, and (grand-) dukes

иерархии 1391–1498 г./ *Nejstarší doklady k historii karpatsko-ruské církve a hierarchie 1391–1498* (Prague, 1931), esp. 124–130 (no. 4), 131–132 (no. 5), 134–137 (no. 6), for 1491, 1494, 1498.

⁵⁵ The relation between Feleac and Mukachevo had been – voluntarily (we can now say) – left unclear in May 1494 by Wladislaw II, and – potentially foremost – by the bishop of Eger, Thomas Bakócz from Drágffy Ardu. As a prelate, he had jurisdiction over Latin rite Maramureş and, as acknowledged in the charter, had inspired the royal document. “Besides”, the report on the conspiracy of Maximilian I and Stephen III was preserved in the archive of the Slovakian branch of the Erdödi Bakócz family (MNL OL, DF 278383).

⁵⁶ See Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform: The Kievan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest* (Cambridge, MA, 1996), 52, 321 (note 41).

⁵⁷ Esp. Andrei Pliguzov, “On the Title «Metropolitan of Kiev and All Rus’»,” *Harvard Ukrainian Studies*, 15, no. 3–4 (1991): 340–353, at 344, 352. Kyiv’s pro-Ottoman option of 1466–1467, when, with Casimir IV’s approval, metropolite Gregory, named the Bulgarian, chose the Great Church over the Papacy, probably played a part in Stephen III’s decision to abandon Matthias’ anti-Ottoman campaign planned for the summer of 1467 and side with the Hungarian rebels centred in Transylvania. Its voivodes, the brothers Peter and Sigismund of Svätý Jur, nominally headed the failed rebellion, but Matthias spared their lives (Al. Simon, “Notes and Documents on the Southern Background of Matthias Corvinus’ Bohemian War,” *Studia Mediaevalia Bohemica*, 4, no. 2 (2012): 75–94).

⁵⁸ Casimir IV chose Symeon as metropolite of Rus’ and successfully petitioned for the Great Church’s approval after, in spring 1481, he had crushed the rebellion of Michael Olelkovich, the brother of Stephen III’s first wife, Evdokia († 1467) and the leader of the unionist Ruthenian nobles that had addressed Pope Sixtus IV directly, yet unsuccessfully in 1476 (still useful Michael Hrushevsky, *A History of Ukraine* (New Haven, CT, 1941), 139–140). Casimir executed Olelkovich (August 1481), only after he had received, the latest in July 1481, Patriarch Maximos III’ confirmation of Symeon’s nomination as metropolite (see also Gudziak, *Crisis and Reform*, 52, 320, note 40).

⁵⁹ The royal nomination and the patriarchal confirmation of Jonah Hlezna as metropolite “coincided” with (1) Matthias’ Greek rite actions in Eastern Hungary (in Feleac and in Mukachevo), (2) the talks for the Papal endorsed entente between Matthias and Stephen III (Casimir IV’s personal vassal since 1485), and, foremost, with (3) the – long awaited (by Krakow) – conclusion of the Ottoman-Polish two year truce in March 1489 (see also *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI–XII, XIV), I. 1384–1492, eds. August Sokolowski, Józef Szujski (Krakow, 1876), no. 249–250, 253–254; additionally, Innocent VIII supported Ivan III of Moscow against Casimir IV).

⁶⁰ The nomination of Makarios as metropolite, supported by both John Albert, king of Poland, and his brother Alexander, duke of Lithuania, came in the aftermath of the three-year extension of the Ottoman-Polish truce in April–June 1494 (Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Other Documents* (= *The Ottoman Empire and Its Heritage*, 18) (Leiden, 2000), Appendix, nos. 3–4, pp. 201–208), which “coincided” with the Jagiellonian family congress in Levoča (April–May 1494). Nevertheless, Patriarch Maximos IV was reluctant to accept Makarios at first (possibly because

of Lithuania⁶¹, had asked for – and received – the blessing of the Ecumenical Patriarchate, under firm Ottoman grip on those occasions.⁶² However, none of the known *berats*⁶³, issued by Ottoman sultans for the ecumenical patriarchs

the latter had been involved in the petition sent to Sixtus IV two decades earlier). Makarios was killed by Tartars in 1497 (Gudziak, *Crisis and Reform*, 320–321, notes 41–43). The Golden Horde, under Khan Mengli Ghiray, supported Stephen III against John Albert that year (see also Gorovei-Székely, *Princeps omni laude maior*, 325).

⁶¹ The situation was highly complex. A summary could read: (1) Following the election of John Albert as king of Poland and of his younger brother Alexander as duke of Lithuania (1492), the Krewo Union (1385) between Poland and Lithuania was basically suspended until the death of John Albert and Alexander's election as king of Poland (1501). (2) Jonah Hlezna, the metropolite of Kyiv (1488/1489–1494), supported by King Casimir IV († 1492) apparently encouraged an anti-unionist *reconquista* in the diocese of Halych that may have had John, the bishop of Mukachevo, as its (Hungarian) spearhead, hence the conflict between Mukachevo and (unionist) Peri. (3) At the end of John Albert's failed campaign against Stephen III, the bishop of Smolensk, Joseph Bolharynovich (*the Bulgarian*), soon to be nominated (late May 1498) as metropolite of Rus' by Alexander (who had not joined his brother's campaign), asked, in winter 1497–1498, the ecumenical patriarch Nephon II whether or not to follow the Union of Florence, to which Nephon responded positively in April 1498, under condition that Joseph upheld the Greek rite, as did the Greeks under Venetian dominion. (4) Most of the above-written is known – only – from Russian and Ruthenian sources, notoriously unreliable, or biased at least (Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)* (= *Sacrum Poloniae Millennium*, 5) (Rome, 1958¹), 109–112; Alexander Baran, *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis* (= *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, II, 1, 10), Rome, 1960²), 24–25, 32–34; Ihor Mončak, *Florentine Ecumenism in the Kyivan Church: The Theology of Ecumenism applied to the Individual Church of Kyiv* (= *Opera Graeco-Catholicae Academiae Theologicae*, 63–64) (Rome, 1987), 206–210; Gudziak, *Crisis and Reform*, 52–53, 321, note 47). Joseph Bolharynovich was confirmed as metropolite of Rus' by the new patriarch Joachim I in September 1499, immediately after the “crusader” Peace of Hârlău, sealed between Moldavia, Poland and Hungary (July 1499), and confirmed by the hierarchs of Moldavia. Within less than a year and a half, when Jan Albert was struggling to turn the truce of March 1500 into a lasting agreement with the Porte (reached in July 1501), the same metropolite of Kyiv acknowledged the authority of Pope Alexander VI.

⁶² The patriarchs in question are Dionysus I (1466–1471, 1488–1490), Maximus III (1476–1482), Maximos IV (1491–1496/1497) and Nephon II (1486–1488, 1496/1497–1498, 1502). Each of them, chiefly the latter, is a controversy in his own right (e.g., Ovidiu Olar, O. Cristea, “*Giochi di pazienza. Viața Sf. Nifon și istoria Țării Românești: un sfânt și un domn ideal*,” in *Români și Creștinătatea Răsăriteană (secolele XIV–XX)*, ed. Petronel Zahariuc (Iași, 2021), 11–65; I.-A. Pop, Al. Simon, “*Ștefan cel Mare și Cetatea Albă la sfârșitul secolului al XV-lea*,” in *Vocație și devotament profesional. Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani* (= *Crisia*, 51, suppl. 1), eds. Gabriel Moisa, Ioan Goman, Sorin Șipoș (Oradea, 2021), 68–74).

⁶³ On the *berats* (sultanic diplomas of investiture) for hierarchs, see most recently Tom Papademetriou, *Render unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries* (Oxford, 2015), 61, 123; Phokion Kotzageorgis, “The Newly Found Oldest Patriarchal *Berat*,” *Turkish Historical Review*, 11 (2020): 1–27, at 2–3, 7–10.

prior to Mohács (in 1476⁶⁴, in 1477⁶⁵, in 1483⁶⁶ and in 1525⁶⁷), named a (metropolitan) Greek rite seat situated under Buda’s secular power as subject to the shepherd of the Great Church (the ecclesiastical thrones of Rus’, Wallachia or Moldavia were listed in return).⁶⁸ Albeit these absences, still 1498, when brother John Albert came under Ottoman – retaliatory⁶⁹ – attacks (Sultan Bayezid II too had supported Stephen III in 1497)⁷⁰, Wladislaw II was also despartely looking for an extension of the Hungarian-Ottoman truce of spring 1495.⁷¹ By early autumn 1498, Bayezid II agreed to the extension.⁷²

The Jagiellonian king, stronger than met the traditional historiographical eye⁷³, therefore attempted – and apparently succeeded – in addressing the Peri-Mukachvo feud in a most balanced manner in November 1498 (at that time, seemingly, only Drágffy’s removal favoured the king).⁷⁴ He did not reprimand

⁶⁴ Kotzageorgis, “The Oldest Patriarchal *Berat*,” 3–7, edited in Appendix, no. 1, 17–24.

⁶⁵ First included in (!) Bülent Ari, *The First Dutch Ambassador in Istanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulations of 1612* (PhD thesis (Bilkent University, 2003), Appendix, no. 21, 254. Edited by Hasan Colak and Elif Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats* (Istanbul, 2019), no. 1, 67–68, 195.

⁶⁶ See Elizabeth A. Zachariadou, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483–1567)* (Athens, 1996), no. 1, 157–162; Salakides, *Sultansurkunden*, no. 1, 33–38.

⁶⁷ Zachariadou, *Δέκα τουρκικά*, no. 7, pp. 174–178; Colak–Bayraktar-Tellan, *The Orthodox Church*, no. 3, pp. 71–72, 198–199. We also note the gap between *berats*: 1483–1525/ 42 years.

⁶⁸ In 1525, the Metropolitanates of Wallachia and Moldavia featured most proeminently in the *berat* issued by Sultan Süleyman I for Patriarch Jeremias I, who was embroiled in a bitter conflict with Prochor, archbishop of Ohrid, over precisely Wallachia and Moldavia, “via” the Serbian Patriarchate/ Archbishopric of Peč (see Maxim, “Les relations”, 83–108).

⁶⁹ See I.-A. Pop, “A 1499 Italian Source on the Ottoman-Polish-Moldavian Rapports,” in *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, ed. Ivan A. Biliarsky, I. Religio, historia (Sofia, 2018), 391–401. Though he allowed the Ottoman-Polish three-year truce of 1494 to elapse, and albeit the fact that Stephen III was Bayezid II’s vassal, John Albert failed to receive from Alexander VI “the status” of crusade for his Moldavian campaign.

⁷⁰ O. Cristea, “*Tanto conflicti, lassa e destructa de fredo e fame*: The Epilogue of an Ottoman Expedition in Poland (November 1498–February 1499),” *Il Mar Nero*, 10 (2020): 171–180.

⁷¹ Al. Simon, “The Hungarian Crown and the Vlachs in the Ottoman Empire,” *Macedonian Historical Review*, 2 (2011): 79–91 (since already autumn 1492, Wladislaw’s Ottoman policy was quite ambitious). The truce was concluded prior to April 1495 through the agency of Peter More, possibly a relative of More from the days of John Statileo and Antun Vrančić. Apparently, the same Peter More then served as emissary between Maximilian I and Stephen III in 1497–1498 (e.g., Pop-Simon, “*Partes Transilvane intrabunt*,” II, Appendix, 64).

⁷² *Materialy*, nos. 15–18, pp. 35–49; Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations*, 82.

⁷³ For instance: Bence Péterfi, “Aus Siebenbürgen in die Steiermark. Der Lebenslauf von Jakab Székely († 1504),” in *Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter*, eds. Rudolf Kropf, Gert Polster (Eisenstadt, 2015), 273–296; Martyn Rady, “Re-thinking Jagiello Hungary 1490–1526,” *Central Europe*, 3, no. 1 (2005): 3–18, at 7–8.

⁷⁴ The long Hungarian Diet (April–June 1498), convened after the turmoil of the previous

Bishop John of Mukachevo for his transgression of 1497⁷⁵ and he did not return the patriarchal *stavropighia* of Peri under Mukachevo's control.⁷⁶ He did all that without naming either the pope in Rome (Alexander VI at that time)⁷⁷ or the patriarch in Constantinople (Joachim I, recently appointed).⁷⁸ Wladislaw appeared in complete command⁷⁹ of the Church (es, *Latin* and *Greek* rite) of his

year, was yet to prove its valour for the subsequent reign of Wladislaw. 1498 witnessed above-all the rise of John Corvinus as major political figure (see M. Rady, "Jagiello Hungary," in *Decreta regni mediaevalis Hungariae*, IV. 1490–1526, eds. F. Döry, Péter Banyó, M. Rady, János M. Bak (Budapest – Idyllwid, CA, 2012), XI–XLVII, at XIII).

⁷⁵ *Diplome maramureșene*, no. 352, 600. The correlation between Bishop John's actions against Peri, the attacks on the Transylvanian estates of Stephen III and John Albert's Moldavian campaign seemingly escaped scholarly attention and is worth further inquiry.

⁷⁶ This would have – certainly – been an option, for Bartholomew Drágffy was no longer voivode of Transylvania in November 1498 (*Magyarország világi archontológiája*, I, 87–88). We must therefore connect Wladislaw's attitude towards Mukachevo and Peri also to John Corvinus new power in the realm. As already in fact in 1493, Duke John was both the lord of the "aggressor" (Mukachevo) and the defender of the "oppressed" (Peri).

⁷⁷ With focus on the "Eastern question", see chiefly L. Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 48) (Leiden – Boston, 2018), 275; Halecki, *From Florence to Brest*, 116–119; Mončák, *Florentine Ecumenism*, 252–270. On divided Lithuania at the end of the 15th century, see also S.C. Rowell, "Whatever Kind of Pagan the Bearer Might be, The Letter is Valid. A Sketch of Catholic-Orthodox Relations in the Late-Mediaeval Grand Duchy of Lithuania," *Lithuanian Historical Studies*, 18 (2013): 47–65, here at 48–51.

⁷⁸ In autumn 1498 (a more precise dating is impossible) Joachim I replaced Nephon II as patriarch and embarked on a grand journey that returned Georgia (inclined towards Rome) under the authority of the Great Church and confirmed her authority over Mount Athos. Joachim has received quite some attention in Romanian historiography after 2000 (Petre Ș. Năsturel, "Radu Vodă cel Mare și patriarhul de Constantinopol Ioachim I-ul," *Studii și Materiale de Istorie Medie*, 20 (2022): 23–31; D.-I. Mureșan, "Patriarhia ecumenică și Ștefan cel Mare. Drumul sinuos de la surse la interpretare," in *In memoriam Alexandru Elian*, ed. Vasile V. Muntean (Timișoara, 2008), 87–187, at 165; L. Pilat, "Vizita patriarhului de Constantinopol Ioachim I în Moldova," in *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericele răsăritene în secolele XIV–XIX*, ed. P. Zahariuc (Iași, 2009), 75–80).

⁷⁹ Hence, the king made no mention of the *Latin* rite patriarch of Constantinople (in 1498, as already in 1494). The latter's authority had already been rejected by King Matthias (in the mid-1470s the latest). Involved both in the Peri-Mukachevo-Feleac "triangle" (1494), as well as in (or just "caught-in") the *conspiracy* of *Latin* rite Maximilian I and *Greek* rite Stephen III (1497–1498), when, towards the end of the *conspiracy*, he became archbishop of Esztergom (December 1497), Thomas Bakócz from Drágffy Ardud, educated in Padua and Venice, was then – a decade later – elected to the Venetian controlled throne of the Latin Patriarch of Constantinople (1510). Although eager for glory and power and most determined to control "Wallachian affairs" (e.g., Diaconescu, "Pețitorii nepoatei," 58, 61), and even though the throne of Esztergom granted him "nearly patriarchal" powers (see László Mezey, "Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452)," *Vigilia*, 41, no. 6 (1976): 368–374, at 372), Bakócz († 1521), a cardinal moreover

realm, like the kings of old, Sigismund of Luxemburg and Matthias Corvinus.⁸⁰ The Greek rite *archbishop in Transylvania* of 1494 resided after all on the royal estate of Feleac, not on any other type of property.⁸¹

The origins of the new Greek rite ecclesiastical architecture of Transylvania (of the eastern parts of the Kingdom of Hungary) laid in the final stages of Matthias Corvinus’ policies.⁸² This is not uncommon for Hungary at the end of the Middle Ages.⁸³ In return, the existence of the new structure(s) spanned above-all the troubled decades of resilient Jagiello Hungary that – “additionally” and apparently – paid the dues of centuries of kingship.⁸⁴

DESPRE MITROPOLIA SEVERINULUI “DIN” FELEACUL TRANSILVAN: ARHIEPISCOPUL DIN TRANSILVANIA ȘI PROFESORII DE CREDINȚĂ GREACĂ DIN NORD

Rezumat

Istoria medievală a satului Feleac este produsul a diverse documente “selectate” și a unei succesiuni de dorințe maghiare și românești. Istoria ecleziastică medievală a românilor din Transilvania este “produsul ilegitim” al disputelor interconfesionale și al pierderilor arhivale. Reformele “au curățat” mințile și “au reorganizat” etnicitățile (secolele XVI-XVIII

since 1500, never made use of his new title among the Greek rite Christians of Transylvania. As Latin patriarch of Constantinople, Bakócz was the rightful superior – i.e., a “Papal vicar” – of all Greek rite Christians (that acknowledged Rome’s authority) chiefly after the Ottoman conquest of Byzantium in 1453 (that turned the the Ecumenical Patriarchate into a “Turkish captive”).

⁸⁰ To which one could – rather easily – add Louis I of Anjou (e.g., Norman Housley, “King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382,” *The Slavonic and East European Review*, 62, no. 2 (1984): 192–208). Alike Thomas Bakócz’s Latin patriarchal case above, this topic too still has much information (as well as interpretation) to offer to scholarship.

⁸¹ This makes the shortage of relevant (Hungarian above-all) sources on the ecclesiastical seat even more conspicuous, especially during Bakócz’s patriarchal reign (1510–1521) that certainly coincided with the mention of metropolite III in Feleac at Wladislaw II’s death (1516), explicitly mentioned in the inscription carved by (arch-) priest Philip of Hațeg.

⁸² For reasons that still elude us, but rather likely date back to the Hungarian-Romanian-Ruthenian (Ukrainian) Greek-Catholic disputes (Cecilia Cârja, *Biserică și politică. Înființarea Episcopiei de Hajdudorogh* (1912) (Cluj-Napoca, 2012), 174–206), Feleac and Mukachevo, both risen in the same year 1488, were seldom viewed together in Romanian historiography

⁸³ The abovementioned feature is – naturally – intimately connected to John Corvinus’ royal succession, successions in fact (Kubinyi, “Die Komitatsgesellschaften,” 113–137).

⁸⁴ The attention paid, by John Thuróczy in his *Chronicle* (printed in 1488 under the royal auspices of Matthias Corvinus) and by Antonio Bonfini in his *Decades* (submitted to Wladislaw II Jagiello in 1492), to most expedient royal coronation of Mary, late Louis I of Anjou’s child (1382), seems relevant in this context (cf. Benedek M. Varga “Making Maria Theresia ‘King’ of Hungary,” *The Historical Journal* 64, no. 2 (2021): 233–254, at 237–238).

și chiar mai târziu). Puține “certitudini” au supraviețuit, ceea ce este valabil în mod particular în cazul Unirii de la Florența (1439) și al răspândirii ei.

Istoria bisericească a Feleacului este în mare măsură o istorie politică. Conectarea ei la marile decizii este posibilă, tentantă, dar și riscantă. Numărul surselor relevante este redus și a rămas cam același din secolul al XIX-lea și până astăzi.

Conform Școlii – greco-catolice – Ardelene (sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea), Mitropolia Severinului a fost fundația canonică și politică a Mitropoliei Transilvaniei, al cărui scaun era cel al Severinului, mutat în interiorul voievodatului. Primul arhiepiscop care a rezidat în Feleac i-a scris într-adevăr orașului săsesc transilvan Brașov în calitatea sa de mitropolit al *Severinului și al Transilvaniei*. Precum anterior episcopul Macarie de Halici (sigur la sfârșitul anilor 1460), Daniel avea autoritate peste creștinii de rit grec din teritoriile săsești (care, la nivelul ritului *latin*, erau subordonate direct arhiepiscopului de Esztergom și nu episcopului Transilvaniei).

FAMILIA BAKOCZ (BĂCUȚ) DE CARANSEBEȘ ÎN SECOLELE XV–XVI

Dragoș Lucian Țigău*

Cuvinte cheie: Banat, Caransebeș, genealogie, nobilime

Keywords: Banat, Karansebes, genealogical table, nobility

Călătorii care au vizitat regiunea montană a Banatului, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, au remarcat faptul că aici se afla o nobilime însemnată (*magna nobilitas*), iar orașul Caransebeș avea aspectul unei *rezidenza di nobili*, fiind locul preferat de trai pentru majoritatea privilegiaților.¹ Această categorie distinctă cuprinde, deopotrivă, cele mai înstărite și influente familii, nobilii modești de țară, elitele urbane și grupul mai nou al armaliștilor. Astfel, pentru cunoașterea nobilimii bănățene medievale în toată complexitatea ei, se impune ca investigația istorică să se îndrepte inclusiv către neamurile și persoanele care, deși au o reflectare documentară mai estompată, s-au bucurat de prestigiu în societatea acelor veacuri.

Printre personajele aflate până acum, pe nedrept, în penumbra istoriei se numără și nobilii Bakocz/ Băcuț de Caransebeș. Coroborarea informațiilor disponibile are darul de a evidenția câteva particularități ale familiei Bakocz în cadrul elitelor bănățene. În primul rând, strămoșii nobililor Bakocz trebuie căutați dincolo de hotarele Banatului montan, mai precis la Clopotiva, în comitatul învecinat al Hunedoarei. O excepțională reconstituire genealogică făcută din rațiuni practice, la sfârșitul secolului al XVI-lea, oferă panorama unei familii ardelenene foarte durabile și prolifică, cu încrengături complexe. Amănuntele generoase permit urmărirea evoluției unei ramuri a familiei hunedorene către un neam distinct care s-a stabilit în Banat. Familia Bakocz se distinge și prin cunoașterea cvasi-completă a membrilor ei și a legăturilor dintre aceștia, avantaj mai rar întâlnit la celelalte neamuri ilustre bănățene. De asemenea, o notă aparte este dată de modalitatea prin care familia a părăsit scena istoriei. Pe

* Școala Superioară Comercială “Nicolae Kretzulescu”, b-dul Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com

¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, eds. (București, 1970), 557; III (1971), 121.

parcursul unui secol, spița Bakocz a avut doar câțiva membri masculini și un număr apreciabil de femei. Puținii bărbați nu au reușit să asigure viitorul familiei, în timp ce femeile au contribuit la vitalitatea neamurilor străine în care au intrat prin căsătorie.

Prezentarea genealogică se va face într-un mod oarecum atipic, pornind de la sfârșitul seriei documentare, pentru că informațiile târzii sunt cele mai cuprinzătoare și relevante. Datele timpurii permit doar completarea și confirmarea descrierii de ansamblu care s-a realizat în etapa finală a existenței familiei. Amănuntele esențiale sunt concentrate în cuprinsul câtorva acte emise la Alba Iulia, în lunile februarie – aprilie 1591, de oficialii locului de adeverire omonim și de către principele Sigismund Báthori. Am ales ca punct de plecare al investigației documentul din 10 februarie 1591, prin care Sigismund Báthori s-a milostivit față de șapte femei nobile și le-a reconfirmat, sub forma unei noi donații, drepturile lor de stăpânire asupra părților posesionare din satele Clopotiva Mare, Săcel-Clopotiva și Hobița, toate aflate în comitatul Hunedoarei.² Recunoașterea drepturilor s-a bazat pe faptul că predecesorii doamnelor au stăpânit netulburat amintitele moșii, dar actele de proprietate se pierduseră. Beneficiarele donației erau, pe de o parte, surorile Caterina, Ana și Margareta (fetele decedatului Ladislau Bakocz, nepoatele răposatului Francisc și strănepoatele unui Ioan Bakocz de Clopotiva), iar pe de altă parte: Ana, Magdalena, Barbara (ficele regretatului Ștefan care fusese un alt băiat al pomenitului Ioan de Clopotiva). Așadar, cele două grupuri de surori se află în relația nepoate – mătuși de frate. Descrierea genealogică evidențiază patru generații, întinse pe întregul secol XVI, și anticipează stingerea neamului prin absența membrilor masculini.

La șase zile după emiterea documentului sus-menționat, principele Báthori făcea o donație asemănătoare, de această dată în beneficiul exclusiv al bărbaților nobili din Clopotiva Mare (zece persoane) și Săcel (patru persoane).³ Pentru serviciile lor credincioase, dar și pe motivul pierderii actelor de proprietate, ei primeau reconfirmarea stăpânirii posesiilor ancestrale, cu tot dreptul regal, din satele hunedorene Clopotiva Mare, Săcel și *Havasallia Ohaba*. Drepturile patrimoniale au fost susținute cu argumente genealogice, mergându-se cu descrierea până la strămoșul comun al tuturor celor 14 beneficiari, mai precis cu șase generații înapoi! La originea familiei hunedorene a stat un Neagomir (în secolul al XIV-lea), succedat de fiul Bogdan și de nepotul Bakocz/ Băcuț. Ultimul a avut doi fii, Pogan și Petru, de la care pornesc celor două ramuri mari

² *Báthory Zsigmond királyi könyve 1582–1602*, Tamás Fejér, Etelka Rácz, Anikó Szász, eds. (Kolozsvár, 2005) (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VII.3.) (în continuare: BZK), 382–383, nr. 1406.

³ *Ibid.*, 385–386, nr. 1418.

ale neamului: Pogan (cea mai numeroasă și durabilă) și Bakocz/ Băcuț (stinsă la 1600).⁴ În textul diplomei din 16 februarie 1591 se precizează următoarea filiație: Neagomir (*Niagomer*) din Clopotiva Mare – Bogdan – Băcuț (*Bakoch*) – Petru – Iancu (*Iankul*) – răposatul Ștefan – Ladislau *Bakoch* de Săcel (fără arătarea decesului). Prin compararea amintitelor descrieri genealogice se poate stabili că Iancu și Ioan sunt aceeași persoană⁵, iar Ștefan, fiul lui Iancu/ Ioan, a fost părintele surorilor Ana, Magdalena și Barbara. Prin acest raționament se pot stabili ascendenții îndepărtați ai amintitelor doamne și, practic, toate generațiile neamului Bakocz/ Băcuț.

Amănuntele etalate la 16 februarie 1591, coroborate cu informații din actele anterioare, permit clarificarea originii atât a familiei, cât și a patronimului Bakocz. Ipoteza că numele de familie provine dintr-un apelativ sau prenume a fost argumentată convingător acum mai bine de un secol.⁶ Toate indiciile converg spre Băcuț (*Bakaoch*, *Bakoch*, *Bakocz*, *Bakoz*, *Bakohoch*, *Batoch*) de Clopotiva, un personaj care s-a aflat în atenția directă a surselor pentru un sfert de secol (1439–1464).⁷ El rămâne în amintirea posterității prin prenumele său care este adoptat ca patronimic de către ramura coborâtore din mezinul Petru. Astfel, la 1 iulie 1504 era amintit *Johannes Bakoch de Klokothywa* în ipostaza de reprezentant regal (*homo regius*) la o punere în posesie, iar pe 28 august următor se făcea referire la *nobiles Ioannes Bakolch de Klapativa, ex comissione nobilis Petri similiter Bakolch patris sui, item Ladislai et Stephani fratrum suorum carnalium*.⁸ Apelativul a fost preluat de frații și de fiii lui Iancu/ Ioan care, în acest mod, se diferențiază clar de rudele lor din ramura Pogan. Distincția se observă în cuprinsul actelor din 1 august 1519 și 9 ianuarie 1538,

⁴ Documentul a fost copiat în secolul XIX de către József Kemény și integrat în colecția sa de manuscrise *Diplomatarii Transsilvanici Appendix*, vol. XIV, f. 25. Schema cvasi-completă a arborelui genealogic a fost alcătuită (pe baza acestei copii) și publicată de Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700* (Satu-Mare: Ed. Muzeului Sătmărean, 1997), 189.

⁵ Identitatea Ioan – Iancu transpare din mandatul regal de punere în posesie a aleșilor Mihai Kendefi (Câdea) și Petru Kenderesy (Cândrea) de Râu de Mori (1 iulie 1496). Printre persoanele desemnate să îndeplinească porunca se află *Johannes de Klopothywa*, în timp ce conceptul raportului de realizare a formalității (scris pe spatele actului regal) indică participarea lui *Janko de Klopothywa*, în calitate de vecin. Act original la Magyar Nemzeti Levéltár, *Diplomatikai Levéltár* (în continuare: DL), DL 30490, publicat în *Transilvania VII* (1 februarie 1874), nr. 3: 31.

⁶ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V (Budapest, 1913), 153.

⁷ *Izvoare privind Evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402–1473)*, Adrian Andrei Rusu, Ioan Aurel Pop, Ioan Drăgan, eds. (Cluj-Napoca: Dacia, 1989), 102, 105, 190, 192, 215, 241, 244, 284, nr. 80, 84, 170, 171, 187, 206, 210, 258.

⁸ Frigyes Pesty, *Krássó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 477, nr. 355 (1 iulie); DL 29591 (28 august).

unde, printre *nobiles possessionis Clopothiva* sunt pomeniți *Stephanus Bakoch* și *alter Stephanus Pogan de eadem Klopothiwa*.⁹

Primul personaj care are tangență cu lumea bănațeană este *Petrus de Bakooch*, fiul pomenitului Băcuț din Clopotiva și părintele nobililor Iancu/ Ioan, Ladislau și Ștefan. La 22 iunie 1489, frații Ladislau și Ludovic Fiat erau introduși în stăpânirea a trei posesii strămoșești de lângă Caransebeș, formalitate la care participă și Petru Băcuț, în calitate de vecin.¹⁰ Acest indiciu arată interesul nobilului hunedorean pentru achiziționarea de terenuri dincolo de munți și anticipează așezarea statornică a urmașilor săi în districtul caransebeșean. Fiii lui Petru se fac remarcați când erau deja adulți și rămân în atenția documentelor timp de 15–25 de ani. Iancu (scris Ioan în documente) este cunoscut îndeosebi prin activitățile administrative îndeplinite în zona Hațegului (1492–1516).¹¹ Cu toate că a contribuit cel mai mult la vitalitatea familiei, informațiile despre viața sa personală sunt foarte lapidare. Chiar și descrierile genealogice mai ample, din 1591, îl prezintă pe Iancu doar ca o simplă verigă în succesiunea generațiilor.

Amintita însemnare din 28 august 1504 este importantă prin faptul că pune capăt seriei de informații cu referire la Petru Băcuț și, totodată, deschide seria mențiunilor despre Ladislau și Ștefan, prezentați a fi frați buni de tată cu Iancu. În privința lui Ladislau *Bakoch*, se știe că a fost proprietarul unei curți din Caransebeș (17 noiembrie 1528)¹², semn că familia și-a extins patrimoniul imobiliar inclusiv în mediul urban bănațean. Activitatea fratelui Ștefan poate fi urmărită doar până la 1 august 1519, când figurează printre nobilii Clopotivei și depune mărturie în ancheta unui sechestru.¹³ După această dată, mențiunile devin nesigure, apărând riscul ca acest Ștefan să fie confundat cu nepotul său de frate (fiul lui Iancu). Posteritatea celor doi frați rămâne necunoscută. Absența lor din genealogia amănunțită, redactată spre finalul secolului, indică lipsa sau dispariția prematură a moștenitorilor. În aceste condiții, viitorul familiei a fost asigurat de băieții lui Iancu, anume de Ștefan și Francisc.

Prima ramură este formată din Ștefan de Clopotiva și urmașii săi: doi băieți și trei fice. Locul lui Ștefan Bakocz în arborele genealogic poate fi stabilit precis numai din surse târzii. Pe timpul vieții este remarcat doar în amintitul act din

⁹ DL 30551 (1519); Endre Veress, "Oklevelek és kivonatok az Országos levéltárból (1529–1786). Kun Róbert hagyatéka," *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve X* (1899): 73 (1538).

¹⁰ Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878), 104, nr. 99.

¹¹ DL 29550 (26 martie 1492), 30482 (18 ianuarie 1493), 30490 (*Ianko de Klopotywa*, 1 iulie 1496), 30493 (25 februarie 1499), 29593 (*Iankul de Klopothiwa*, 27 decembrie 1504), 29913 (15 mai 1505), 30966 (11 ianuarie 1506), 29627 (17 ianuarie 1516). A se vedea și nota 5.

¹² Pesty, *Szörényi*, 180, nr. 151.

¹³ DL 30510 (*Stephanus Bakoch de Klopothiwa*, 1505); DL 30551 (1519).

9 ianuarie 1538, care oferă certitudinea apartenenței sale la ramura *Bakocz* și îl individualizează față de tizul său din ramura *Pogan*. Descendenții lui Ștefan sunt pomeniți în documentele din 16 februarie și 2 martie 1591¹⁴, aceleași care prezintă și filiația corectă și completă a personajului în cauză. Ambele înscrisuri indică succesiunea: Neagomir – Bogdan – Băcuț – Petru – Iancu – Ștefan (răposat), apoi primul arată că Ștefan a fost părintele lui Ladislau *Bakoch* de Săcel-Clopotiva, iar actul mai recent subliniază că Ștefan avea și alți copii, pe numele lor: Gaspar, Magdalena, Ana și Barbara.

În privința fetelor lui Ștefan, detaliile biografice se concentrează în intervalul 29 aprilie 1590 – 2 martie 1591. Magdalena era soția răposatului Iacob Bucur din Caransebeș și mama a doi băieți, Mihai și Nicolae Bucur. Sora mijlocie, Ana, rămăsese văduvă după George Haczagi (Hațeganu) de Ostrovul Mare,¹⁵ apoi și după Ioan Pokay cu care avea o fiică, Ersilia¹⁶, în timp ce mezina Barbara era nevasta nobilului Gaspar Toth din Caransebeș căruia îi dăruise tot o fată, pe nume Magdalena.¹⁷

De asemenea, sursele scrise le au în vedere și pe nepoatele lui Ștefan, provenite de la cei doi băieți ai săi. Prima din ele apare într-o declarație legalizată la locul de adevărire din Alba Iulia (29 aprilie 1590), care conține varianta ușor modificată a filiației expuse mai sus: Petru *Bakoch* (decedat) – Ștefan (răposat) – Ladislau – Ana. Se observă că înșiruirea îl omite pe Ioan/ Iancu, dar are avantajul de a semnală numele nepoatei lui Ștefan.¹⁸ În momentul consemnării, această Ana se reprezenta singură în fața autorităților, semn că era o persoană adultă și fără să fi fost căsătorită vreodată. Ea se diferențiază puternic față de rudele ei feminine al căror nume este alăturat celor al partenerilor, în viață sau decedați. Actul din 2 martie 1591 scoate la lumină numele altor două nepoate, anume Caterina și Apollina. Ele se află la sfârșitul succesiunii pornite de la Băcuț de Clopotiva, fiind la cinci generații distanță (pre-răs-strănepoate) față de înaintașul hunedorean. Ambele figurează ca nemăritate, prima fiind fiica lui Ladislau, nobil despre care se precizează că a murit fără descendență (masculină!), iar cealaltă apare ca fata lui Gaspar.¹⁹ Din compararea documentelor din aprilie 1590 și martie 1591, reiese că Ladislau ar fi avut două fiice, Ana și

¹⁴ BZK, 386, nr. 1418 (16 februarie); *Az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, Zsolt Bogdándi, Emőke Gálfi, eds. (Kolozsvár, 2006) (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VIII.1.) (în continuare: EK), 303, nr. 814 (2 martie).

¹⁵ Localitate în componența comunei hunedorene Râu de Mori.

¹⁶ Pesty, *Szörényi*, II, 379.

¹⁷ EK, 263, nr. 706 (29 aprilie 1590); 303, nr. 814 (2 martie 1591).

¹⁸ Ibid., 263–264, nr. 706. Ignorarea lui Iancu se vede și prin declararea lui Francisc ca fiu (!) al lui Petru Băcuț.

¹⁹ Ibid., 303, nr. 814.

Caterina, ambele nemăritate și, teoretic, cu aceleași drepturi succesoriale. Dar... ele nu apar niciodată împreună în cadrul aceluiasi act, Ana luând singură povara achitării unui zălog (1590), în timp ce dreptul de moștenire pe linie feminină este reclamat doar de Caterina (1591). Astfel, se întrevade posibilitatea ca în spatele prenumelor de Ana și Caterina să se afle o singură persoană. Numele real trebuie să fi fost Ana, corectitudinea primei înregistrări fiind indiscutabilă, în condițiile în care această doamnă s-a constituit singură ca parte distinctă a unei înțelegeri patrimoniale. Cât despre prenumele Caterina din a doua sursă, trebuie să fi fost o eroare de transcriere a scribului medieval (sau a editorului modern...) a cărui atenție a fost distrasă de multitudinea numelor înșirate în același document.

A doua ramură a familiei pornește de la persoana lui Francisc Bakocz. Sub aspect documentar, el este cel mai privilegiat reprezentant al neamului. Francisc era fiul lui Ioan/ Iancu Băcuț de la cumpăna secolelor XV–XVI, aspect menționat doar în prezentarea genealogică din 1591. Atestările documentare întinse pe 38 ani (25 august 1530 – 20 noiembrie 1568) se referă la perioada de maturitate a lui Francisc, când era căsătorit cu Anca (*Anka*)/ Ana Fiat.²⁰ Prima consemnare îi probează calitatea de nobil, originea hunedoreană și stabilirea acestuia lângă Caransebeș: *nobilis Franciscus Bakoch de Mwchel*. La scurt timp, Francisc s-a mutat definitiv la Caransebeș, noua reședință fiind etalată alături de predicatul nobiliar: *Franciscus Bakochy de prefata Karansebes* (29 aprilie 1531). Nobilul s-a integrat foarte bine în comunitatea caransebeșeană, fapt dovedit prin activitățile și funcțiile îndeplinite în interesul orașului. Posteritatea sa este reprezentată de un singur băiat, Ladislau, filiația fiind menționată indirect abia la 10 decembrie 1578. Tot atunci se precizează tardiv și dispariția lui Francisc (*meg holt Bakoczy Ferenczy*), fiind reiterat, pentru ultima dată, mariajul său cu Ana, fiica lui Ladislau Fiat (*Fiat Lazlotul kedik Fiat Anna azsony volt Bakoczj Ferencz felesége mely Bakoczy Lazlonak annya volt*).²¹

Ladislau Bakocz a fost fiul lui Francisc, existența sa fiind luminată documentar timp de două decenii (15 august 1547 – 11 iunie 1568).²² Pe timpul vieții sale, legăturile de rudenie sunt abia remarcate. În 1563 se făcea mențiunea că Ioan (deja decedat), Ana și Marina erau nepoții lui Francisc Bakocz.²³ De aici se întrevade, în mod logic, că părintele celor trei frați era Ladislau. Cu mare probabilitate, cele două fete sunt identice cu surorile Ana și Margareta pomenite la 1591. Informații mai consistente apar numai după decesul lui Ladislau (*nehaj Bakoczy Lazlo*),

²⁰ Pesty, *Szörényi*, III, 183, 185, 195, 228, 255, 368, nr. 153 (1530), 155 (1531), 161 (1535), 179 (1543), 193 (1548), 253 (1568).

²¹ Ibid., 421–422, nr. 279.

²² Ibid., 247, 291, 309, 367, nr. 189 (1547), 217 (1561), 227 (1563), 291 (1568).

²³ Pesty, *Krassó*, vol. II/2 (1884), 253.

survenit înainte de 10 decembrie 1578. În acel moment, una dintre fiicele consemnate în 1563, anume Ana, era măritată cu nobilul Ioan Simon din Caransebeș.²⁴ Peste ani, la 20 august 1581, surorile Ana și Margareta sunt din nou evidențiate, de această dată cu precizarea că erau fetele răposaiilor Ladislau Bakocz și Margareta Lazăr.²⁵ În sfârșit, un deceniu mai târziu (1590–1591), se consemnează în mod explicit faptul că Ladislau fusese feciorul lui Francisc Bakocz/ Băcuț.

Destinele celor patru copii ai lui Ladislau Bakocz pot fi reconstituite într-un mod acceptabil. Primul moștenitor, pe nume Ioan, a avut o viață scurtă, care s-a încheiat înainte de 1563. Surorile lui, Caterina, Ana și Margareta au fost mai norocoase, aflându-se în atenția documentelor aproape trei decenii. Actele din 1591 lasă impresia că ordinea enumerării lor ar fi și cea a vârstelor în sens descrescător. Cu toate acestea, la 1563, doar Ana și Marina/ Margareta sunt nominalizate alături de fratele lor stins prematur, indiciu al faptului că Ecaterina era prea mică pentru a conta în problema luării unui zălog. Această Caterina a avut două mariaje, mai întâi cu Nicolae Barcsai de Bârcea Mare, apoi cu Petru Bethlen de Ictar. Repertoriile genealogice clasice nu remarcă niciuna dintre aceste căsătorii. Prima căsnicie este semnalată doar de istoricul Frigyes Pesty, care nu oferă referințe suplimentare.²⁶ Cu mare probabilitate, legătura s-a contractat când Caterina era foarte tânără și s-a destrămat repede, din motive naturale. Această supoziție va fi, poate, confirmată prin descoperirea mărturiilor concrete avute în vedere de Pesty, dar până atunci trebuie luată în considerare menționarea văduvei unui Nicolae Barchiay, la 14 martie 1577.²⁷ A doua căsătorie are temeieri documentare solide, fiind menționată la 17 martie 1580, apoi de trei ori în intervalul 29 aprilie 1590 – 2 martie 1591.²⁸ Posteritatea doamnei Caterina Bakocz rămâne necunoscută.

Biografia Anei Bakocz se rezumă la câteva detalii: amintită ca fată în 1563, ea a fost consoarta alesului și viteazului Ioan Simon pentru cel puțin 13 ani (10 decembrie 1578 – 2 martie 1591), dăruindu-i trei băieți (Ladislau, Mihai și Ștefan).²⁹ În privința ultimei surori, numele ei este prezentat inconsecvent: Marina (1563), Mara (1588) sau Margareta (1581 și 1590–1591). Ea și-a legat destinul de nobilul Ioan Boldogfalvi de Magyarbóz.³⁰ Inițial, legătura este ates-

²⁴ Pesty, *Szörényi*, III, 421, nr. 279.

²⁵ EK, 118, nr. 294.

²⁶ Pesty, *Szörényi*, I (1877), 457.

²⁷ BZK, 58, nr. 92.

²⁸ Pesty, *Szörényi*, II (1878), 432 (1580); EK, 264, 303, nr. 706 (1590) și 814 (nevasta lui Petru Bethlen “de Almăj”, 2 martie 1591); BZK, 382, nr. 1406 (soția lui Petru Bethlen “de Ictar”, 10 februarie 1591).

²⁹ Pesty, *Szörényi*, I, 475; III, 421, 426, nr. 279; EK, 303, nr. 814.

³⁰ În prezent, satul Boz din comuna hunedoreană Brănișca.

tată în mod indirect, prin menționarea în același document a Mariei (doar ca fiica lui Ladislau Bakocz) și a lui Ioan Boldogfalvi (raportat numai la fiica sa, Dorothea), pe 17 martie 1580. Dovada explicită a căsătoriei celor doi apare în anul următor, la 20 august 1581.³¹ Mariajul s-a sfârșit prin dispariția soțului, în intervalul septembrie 1588 – aprilie 1590.³²

La finalul acestei prezentări genealogice, trebuie precizat faptul că nu toți membrii ramurii Bakocz/ Băcuț s-au stabilit în banatul caransebeșean, unii dintre ei alegând să viețuiască pe pământul strămoșilor lor. Este cazul nobilului Ioan Băcuț de Clopotiva care a fost căsătorit cu doamna Eufrosina Bejan și a părăsit această lume înainte de 3 septembrie 1583 (*domina Euphrosina relictă nobilis quondam Ioannis Bakoczi de Klopotiva*).³³ În lipsa altor indicii, legăturile de rudenie ale lui Ioan sunt dificil de reconstituit. Foarte probabil, a fost urmașul acelui Petru de la hotarul anului 1500, personaj care a lăsat ca moștenire patronimicul Bakocz. Certitudini se conturează și în privința faptului că Ioan Bakocz s-a stins fără posteritate. Însemnările anilor 1583–1589 arată că doamna Eufrosina s-a reprezentat doar pe ea, fără a susține interesele vreunui copil, în cadrul unei acțiuni judiciare (opreliște la o donație princiară). Lipsa oricărei mențiuni despre nobilul hațegan în genealogia stufoasă redactată la 1591 nu face decât să confirme absența urmașilor săi. Toate informațiile prezentate mai sus permit realizarea unei priviri generale asupra destinului acestui neam, iar sursele arată limpede că nicio ramură nu a reușit să asigure viitorul familiei Bakocz.

*

Patrimoniul imobiliar al familiei a fost destul de consistent, fiind alcătuit din părți de sate și parcele risipite în districtele Caransebeș și Mehadia, care se adaugă la proprietățile ancestrale din Țara Hațegului. Conscripția porților fiscale din anul 1603 ilustrează concludent gradul de fragmentare a posesiunilor în momentul stingerii familiei. Cu toate acestea, stăpânirile funciare au asigurat rangul și traiul nobiliar al membrilor familiei pentru mai mult de un secol. La hotarul anului 1500, Petru Băcuț și cei trei fii ai săi purtau titlul de nobil, iar urmașii lor au fost și mai distinși, bărbații fiind numiți “aleși” (*egregius*), iar doamnele onorate cu formula “de neam nobil” (*generosa domina*)³⁴.

³¹ Pesty, *Szörényi*, II, 432 (1580); EK, 118, nr. 294 (1581).

³² EK, 219, 264, nr. 580 (1588) și 706 (1590).

³³ Serviciul județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Colecția *Documente cu peceti atârnată*, Seria 1 ANR, *Arhiva familiei Josika*, nr. 4, f. 4.

³⁴ *Nobilis Francisci Bakochy de Sebes* (12 octombrie 1535), apoi *egregius Franciscus Bakochy* (28 iunie 1543). Pesty, *Szörényi*, III, 195, 228, nr. 161, 179. Pentru ultimele generații, a se vedea EK, 264, nr. 706.

Așa cum s-a arătat mai sus, prima știre cu referire (indirectă) la ipostaza de proprietar în Banat a unui membru al familiei datează din 22 iunie 1489. Petru *de Bakooch* era vecin cu posesiunile de lângă Caransebeș ale fraților Ladislau și Ludovic Fiat, fapt care sugerează amplasarea proprietății nobilului hunedorean. După patru decenii, nepotul Francisc este prezentat ca fiind *de Mwchel*, nume care trimite la satul *Musczel* (azi dispărut) din apropierea Caransebeșului.³⁵ Tot pe atunci apare și dovada directă a stăpânirii de către familie a unei curți în Caransebeș (*fundus Ladislai Bakoch*), cel mai probabil obținută prin cumpărare. Un câștig semnificativ a rezultat din alianța matrimonială cu puternicul neam Fiat de Armeniș, la sfârșitul anilor 20 ai secolului XVI. Francisc Băcuț s-a însurat cu Anca, o femeie tenace, care nu s-a mulțumit doar cu darurile de nuntă și zestrea mobilă, ci a obținut de la regele Ioan Szápolya dreptul de succesiune pe linie feminină asupra moșiilor părintești. Anca/ Ana, susținută de soț, a purtat și a câștigat un proces îndelungat cu vărul ei, Francisc Fiat (1530–1535)³⁶, pentru succesiunea nediscriminatorie, în spiritul dorinței formulate de bunicul ei, Ladislau Fiat, încă din anul 1501.³⁷ Prin victoria Anei, Francisc Bakocz a devenit beneficiarul a 30 de părți posesionare din districtele Caransebeș și Mehadia.

Moșiile au fost dobândite inclusiv ca răsplată pentru devotament și servicii credincioase. La 15 august 1547, meritele nobililor Ladislau Bakocz, Ioan Fiat, Francisc și Ioan Măciș au fost recompensate de regina Isabella Szapolya prin donarea a trei predii din districtul Mehadii.³⁸

Restul documentației disponibile ilustrează grija nobililor Bakocz pentru conservarea proprietăților și a drepturilor aferente. Bărbații din primele generații se arată foarte aprigi în raporturile cu ceilalți nobili hațegani. În primii ani ai secolului al XVI-lea se consumă conflictul violent dintre familiile Băcuț de Clopotiva și Arca din Densuș. La 16 mai 1503, raportul instanței comitatului Hunedoara, asupra unei cercetări efectuate în urma reclamației lui Ioan Arca, arată că Petru *Bakhoz* de Clopotiva, prin familiarul său, nobilul Ivașcu de Băiești (*Iwaczko de Bayesd*), preluase cu forța posesia Sântămărie Orlea (*Bodoghazonfalwa*)³⁹. Discordia se amplifică, astfel că la mijlocul lunii august 1504, frații Ioan, Ladislau

³⁵ Pesty, *Szörényi*, II, 376; Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca: Mega, 2017), 279, nr. 103.

³⁶ Pesty, *Szörényi*, III, 182–192, 195–197 nr. 153–155, 157–158, 161.

³⁷ Ladislau Fiat a recuperat jumătate din posesiunile părintești, anume cele confiscate fratelui său, Ludovic, pe motivul unei crime. Ladislau i-a restituit lui Ludovic partea sa, dar l-a obligat să accepte ca moștenirea averii familiale să se facă inclusiv pe linie feminină (Pesty, *Szörényi*, III, 138, nr. 124). După trei decenii, Francisc, fiul lui Ludovic, nu a recunoscut învoiala din 1501, intrând în conflict cu verișoarele sale.

³⁸ Pesty, *Szörényi*, III, 247–248, nr. 189.

³⁹ Instanța era formată din Ioan Bikli/ de Bicălatu-Cluj (comitele comitatului și castelanul cetății Hunedoara), Vicențiu de Hășdat și Matei de Hărău (juzi nobiliari ai comitatului).

și Ștefan, instigați de tatăl lor, Petru *Bakolch*, având și ajutorul slujitorilor lor, au atacat înarmați curtea și casa nobiliară a lui Ioan Arca din Densuș. Fapta lor a fost anchetată de o comisie instituită prin decizia voievodului ardelean, judecarea litigiului urmând să se desfășoare la instanța regală, în ianuarie 1505.⁴⁰ Generațiile următoare, deși înlocuiesc violența cu demersurile judiciare, se arată la fel de hotărâte să-și apere interesele, mai ales în condițiile în care stăpânirea posesiilor era vulnerabilă pentru că avea la bază succesiunea pe linie feminină, puternic contestată în epocă. Astfel, se remarcă susținerea Anei de către soțul Francisc în vederea păstrării actelor familiale (1548)⁴¹, implicarea lui Ladislau Bakocz în hotărnicirea moșiei Buchin și separarea precisă a părților sale față de terenurile neamului Fiat (1561)⁴², apoi lungul proces, alături de rudele Fiat și împotriva familiei Fodor, pentru delimitarea posesiei Criva (1561–1568).⁴³

În mod firesc, numeroasele personaje feminine ale neamului, mai ales cele din ultimele generații, au căutat să salveze pe seama lor părțile cuvenite din patrimoniul familial. În fond, tot așa procedaseră, cu decenii în urmă, An(c)a și Caterina Fiat, având chiar succes în disputa cu vărul, respectiv cu unchiul Francisc Fiat. Întărirea drepturilor de stăpânire, prin reconfirmarea princiară (*nova donatio*), este semnalată la 17 martie 1580, beneficiare fiind Ana, Caterina și Maria Bakocz cu alte patru femei înrudite. Ele au primit stăpânirea, cu tot dreptul regal, asupra părților cuvenite din satele Armeniș, Feneș, Sadova, Slatina și prediile Secaș, Valea Bistrei, *Gyuro* și *Zarazpatak*.⁴⁴ Solicitarea nobilelor femei a avut sprijinul partenerilor de viață care, până la urmă, au fost adevărații beneficiari ai donației princiare. Două decenii mai târziu, unele părți posesionare ale doamnelor Bakocz figurează în proprietatea soților sau băieților lor. Conscrierea fiscală din 1603 dovedește că un sfert din satul Muscel era stăpânit de Ioan Simon, adică de bărbatul Anei, nepoata celui Francisc Băcuț care fusese proprietar aici cu peste șapte decenii în urmă.

Nobilul Ivașcu a murit înjunghiat în lupta pentru ocuparea moșiei. Magyar Nemzeti Levéltár, *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*, DF 260294.

⁴⁰ DL 29591. În mod surprinzător, la începutul descrierii faptelor, se arată că acestea s-ar fi petrecut cu 40 de ani mai înainte! (*quadragesima cuiusiam annuallis preterisset revolutio*). Foarte probabil, reclamantul a dorit să sublinieze vechimea conflictului cu vecinii din Clopotiva, însă lipsa dovezilor și redactarea defectuoasă a narațiunii nu generează decât confuzie. Aceste aspecte au fost remarcate pertinent de Adrian Andrei Rusu, Ioan Aurel Pop, "Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului (sfârșitul sec. XV – începutul sec. XVI)," *Acta Musei Napocensis* XXI (1984): 215.

⁴¹ Pesty, *Szörényi*, III, 255–257, nr. 193.

⁴² Ibid., 301–306, nr. 222 (hotărnicirea din 1561) și 224 (confirmarea princiară de la 7 iunie 1562).

⁴³ Ibid., 290–294, 309–311, 323–325, 330–332, 361–370, nr. 217, 227, 230, 235, 251, 253.

⁴⁴ Pesty, *Szörényi*, II, 432.

Competiția pentru avere se poartă și în comitatul învecinat al Hunedoarei, între bărbații din ramura Pogan și doamnele din neamul Bakocz pe cale să se stingă. Demersurile lor sunt ilustrate cel mai convingător de actele princiare din 10 și 16 februarie 1591, discutate la începutul studiului. Acțiunea prevăzătoare a femeilor nobile s-a lovit de împotrivirea verilor și unchilor din ramura Pogan, care își vedeau diminuate sau chiar anulate posibilitățile de preluare, într-un viitor apropiat, a părților deținute de bănațence. Înrudirea îndepărtată dintre contestatari și doamnele intime explică efortul reclamanților de a-și reconstitui genealogia pe șase–șapte generații (2 martie 1591). Epilogul procesului nu este cunoscut și, astăzi, chiar pare lipsit de relevanță, întrucât un posibil succes ar fi adus părțile posesionare disputate în stăpânirea efectivă a nobililor Bethlen, Simon și Toth care le-au reprezentat pe nevestele lor.

Tot de atunci provine exemplul unei înțelegeri familiale destinate să rezolve o situație contrastantă. Deși aveau pământuri și o casă nobiliară, Ladislau Băcuț și mama sa ajunseseră într-o situație grea, vecină cu sărăcia, ei primind de la rudele lor bani, alimente și îmbrăcăminte în valoare de 200 florini. Filantropia neamurilor a fost relativă, pentru că Ana, fiica lui Ladislau, a acceptat zălogirea către rudenii a bunurilor familiale, anume părțile posesionare de la Ohaba și reședința nobiliară de la Săcel-Clopotiva (prețuite la 500 de florini!), până la restituirea contravalorii ajutoarelor (29 aprilie 1590).⁴⁵

Lumea supușilor de pe aceste proprietăți este rar surprinsă documentar. Exemplele anterioare au arătat că nobilii Băcuț aveau slujitori pe posesiile hațegane, unii fiind chiar de condiție aleasă, precum acel Ivașcu din Băiești. Aceași situație se întâlnește și în spațiul bănățean, unde Francisc Bakocz dispunea de un iobag care anterior îi slujise nobilului Francisc Fodor în calitate de supus și jude sătesc (*Paulus Raza de Fenes, iobagio Francisci Bakoch, iuratus et examinatus fassus fuisset, quod ipse quodam tempore fuisset iobagio Francisci Fodor in possessione Kornyerowa, similiter et iudex eiusdem*), iar Margareta Bakocz avea și ea propriul iobag în satul Măcicașul de Sus.⁴⁶

*

Funcțiile îndeplinite în interesul suveranilor și al societății locale au avut partea lor de contribuție la clădirea prestigiului nobililor Bakocz. Recunoașterea credinței și a unor merite generale este probată de actul regal din 15 august 1547, mai sus amintit. Încrederea arătată de autoritatea centrală s-a concretizat în desemnarea zișilor nobili ca reprezentanți oficiali la hotărniciri de moșii și

⁴⁵ EK, 264, nr. 706.

⁴⁶ Adrian Magina, Livia Magina, “O ascultare de martori și realități bănățene într-un document din 1539,” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XXII (2014): 272, nr. I (10 octombrie 1539); EK, 219, nr. 580 (1588).

introduceri în posesie. Iancu/ Ioan Băcuț a fost solicitat sistematic să asiste la puneri în stăpânirea pământurilor donate, mai ales în zona Hunedoarei (1492–1516).⁴⁷ Peste ani, fiul său, Francisc, a făcut parte dintr-o comisie de șase notabili (între care banul și castelanul Caransebeșului) însărcinată cu hotărnicirea moșiilor bănățene Apadia și *Laczkan* (17 iunie 1559).⁴⁸ El a adus servicii importante orașului adoptiv în calitate de fruntaș al comunității locale și chiar de primar. La 10 ianuarie 1542, Francisc *Bakocky* era *judex supremus civitatis Karansebes* și adeverea vânzarea a trei locuri de fân și a două grădini cu pomi fructiferi în exteriorul localității.⁴⁹ Doi ani mai târziu, același Francisc *Bakawch* era cetățean jurat și consul în adunarea lărgită a Caransebeșului, subscriind la actul de solidarizare reciprocă dintre primar și comunitatea locală (20 septembrie 1544).⁵⁰ O poziție onorantă a avut și la 10 februarie 1552, când era unul dintre fruntașii (*fratres principales*) adunării nobililor din Caransebeș. El a fost cooptat în solia trimisă de localnici la generalul imperial Giambattista Castaldo pentru a cere ajutoare în contextul iminentei invazii otomane.⁵¹ Ulterior, Francisc apare implicat în pregătirile comandantului Petru Petrovici de a pătrunde cu bănățenii în Transilvania, prin Poarta de Fier, pentru îndepărtarea administrației habsburgice (13 noiembrie 1553). Din postura de castelan al districtului caransebeșean, funcție colegială împărțită cu Ioan Fiat, el poartă corespondență cu autoritățile sibiene cărora le mărturisește intenția otomanilor de a-l instala în fruntea principatului pe tânărul Ioan Sigismund Szápolya (17 februarie 1554).⁵²

*

Precaritatea surselor documentare împiedică cunoașterea altor aspecte importante din viața familiei, cum ar fi apartenența confesională și gradul de cultură. Arealul geografic și onomastica sunt indicii care pot dovedi, în egală măsură, mărturisirea credinței ortodoxe și trecerea la catolicism. Generațiile ancorate în spațiul hunedorean au practicat, fără dubii, cultul creștin oriental. Frescele ortodoxe din vechea biserică a Clopotivei (vizibile încă în secolul XIX, dar astăzi pierdute iremediabil) și mențiunile unor “popi” locali în veacurile XIV–XVI sunt dovezi irefragabile.⁵³ Totodată, sub presiunea factorilor sociali

⁴⁷ A se vedea nota 11 și anexa prezentului articol.

⁴⁸ Acțiune realizată la începutul lunii iulie și raportată principelui la 17 noiembrie 1559 (Pesty, *Krassó*, IV (1884), 76–79, nr. 424).

⁴⁹ Pesty, *Szörényi*, III, 226–227, nr. 177.

⁵⁰ *Ibid.*, 233–234, nr. 183.

⁵¹ *Ibid.*, 264, nr. 198.

⁵² Pesty, *Krassó*, IV, 65, nr. 415 (1553); Serviciul județean Sibiu al Arhivelor Naționale ale României, Magistratul orașului și scaunului Sibiu, *Colecția de documente medievale*, Seria U V, nr. 607 (1554).

⁵³ Rusu, *Ctitori*, 187, 189, 190.

și politici⁵⁴, dar și din dorința obținerii unor avantaje de ordin juridic, material și onorific, s-a produs trecerea la biserica romană, fapt evidențiat la nivelul onomasticii și în plan documentar. Beneficiile apartenenței la catolicism sunt expuse limpede la 15 august 1547, în actul de danie al reginei Isabella Szápolya pentru nobilii Ioan Fiat, Ladislau Băcuț, Francisc și Ioan Măcicaș. Aceștia primeau trei predii din districtul Mehadia, confiscate de suverană de la proprietarul lor, pe motivul unor practici imorale (recăsătoria cu o femeie acuzată de adulter) și, mai ales, pentru că era adeptul ortodoxiei, credință mărturisită statornic și de înaintașii săi (*dampnabili sectae scismaticae Valachorum sive Rascianorum adhesisse, in eaque occubuisse perhibentur*).⁵⁵ La scurt timp după acest moment, influența catolicismului în Banat și Hațeg s-a diminuat foarte mult, prin răspândirea cultelor protestante. Astfel, nu poate fi exclusă preferința unora dintre ultimii membri ai familiei pentru noile confesiuni creștine.

Datele despre pregătirea intelectuală a nobililor Bakocz lipsesc cu totul, fapt care lasă loc doar supozițiilor. Un grad de cultură mai ridicat (cunoștințe de citit, scris și socotit) trebuie admis, întrucât îndeplinirea eficientă a funcțiilor și susținerea drepturilor patrimoniale în instanță au necesitat cunoașterea mai multor limbi (latină, maghiară, română, posibil sârbă), înțelegerea conținutului actelor administrative, cunoașterea legislației Principatului transilvan și a normelor cutumiare locale.

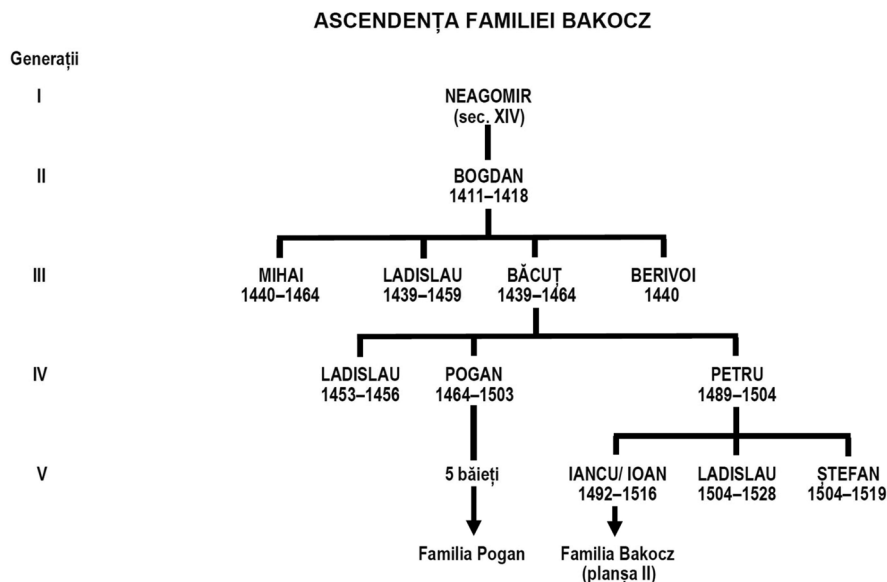
Apartinând unei stirpe cu rădăcini atestate documentar în veacul al XIV-lea, ramura Bakocz/ Băcuț s-a individualizat treptat ca o familie distinctă. Membrii acesteia au încheiat alianțe matrimoniale cu neamuri de vază, care aveau perspective promițătoare, atât din Ardeal (Barcsai de Bârcea Mare), cât și din Banat (Bethlen de Ictar, Fiat de Armeniș, Simon de Caransebeș). Aceste

⁵⁴ Edificatoare este dispoziția regelui Ludovic I de Anjou din 1366, prin care doar catolicii puteau să păstreze și să posede stăpâniri cu titlu nobiliar sau cnezial în districtul Caransebeșului (*ut in tota provincia seu toto districtu de Sebes nullus alter nisi vere catholicus et fidei quam Romana tenet et profitetur ecclesia fideliter colens, possessiones aliquas sub titulo nobilitatis aut sub titulo kenezialii tenere posset et conservare*), iar fiecare nobil și cnez, ba chiar și țăran, trebuia să-și boteze copiii la preoți catolici și nu la cei ortodocși, sub pedeapsa pierderii averii (*ut quilibet nobilium et kenesiorum vel etiam rusticalium personarum faciat suos infantes per catholicos sacerdotes et non per schismaticos baptizare ... poenis privationum suorum bonorum ...*). În 1428, regele Sigismund de Luxemburg a reconfirmat interdicția și a extins-o asupra districtelor Hațeg și Mehadia (*Hoc etiam edicimus ut nullus sacerdos schismaticus aliquem catholicum districtuum Hatzak et Mihald debeat baptizare*). Ignatius Batthyany, *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, vol. III (Claudiopoli/ Cluj, 1827), 406–407, nr. XCII.

⁵⁵ Nobilii Mihăilă și Nicolae de Porecha, din districtul Mehadia, își pierduseră averea funciară încă din anul 1500, pe motivul apartenenței la ortodoxie. În 1547, urmașului lor, Bogdan, i s-au confiscat moșiile “sub același titlu de apostazie” (*sub eodem amissae religionis christiane titulo*). Pesty, Szörényi, III, 128–129, nr. 119 (1500); 247–248, nr. 189 (1547).

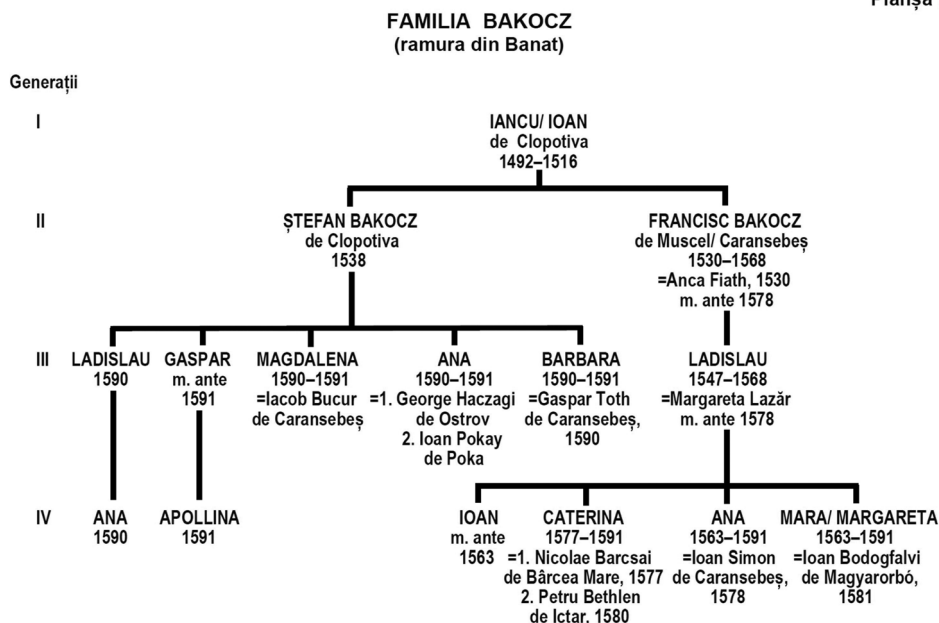
căsătorii sunt interesante din perspectiva relațiilor de rudenie contractate și pentru natura lor etno-religioasă. Deși avantajoase sub raport patrimonial și social, alianțele s-au arătat ineficiente în privința unui aspect esențial, anume asigurarea moștenitorilor masculini. Cu același pericol s-au confruntat, reușind să-l evite la limită, familiile Fiat de Armeniș și Gârlișteanu de Rudăria. Raportul foarte disproporționat dintre urmașii masculini și feminini a generat extincția stirpei la hotarul anului 1600. Pe de altă parte, familia a avut inițial un evident caracter românesc, moștenit din locul de origine (Țara Hațegului), care treptat s-a estompat. Unii membri au primit prenume de factură catolică (Apollina, Francisc, Gaspar, Ladislau), dar rămâne foarte sugestivă persistența onomasticii românești: Iancu (trecut în acte – Ioan), Mara/ Marina (oficial, Margareta). Așadar, familia Bakocz/ Băcuț prezintă o serie de particularități, care nu au împiedicat-o să se integreze în rândurile nobilimii bănățene.

Planșa I

Pl. 1. Ascendența familiei Bakocz (sec. XIV – XV).
/ Ascendants of the family of Bacocz.

Planșa II

Pl. 2. Familia Bakocz (ramura din Banat). / Family
of Bakocz (the branch in the Banat).

Patrimoniul imobiliar al familiei Bakocz în secolul al XVI-lea

(satele dispărute sunt însemnate cu * iar prediile cu **)

I. Părți posesionare în districtul Caransebeș

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar/ proprietar	Observații
1	Mwchel/ Musczel*	25 august 1530	Francisc Bakocz	Sat menționat în predicatul nobiliar al posesorului. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 183, nr. 153).
2	Armeniș	25 aprilie 1531	Anca Fiat (soția lui Francisc Bakocz)	Părți moștenite de Anca Fiat și stăpânite prin sentința tribunalului districtual (1534). (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 184–186, 188–192, nr. 154–155, 158).
3	Gywro de Jos*			
4	Gywro de Sus*			
5	Feneșul de Jos			
6	Feneșul de Sus			
7	Sadova de Jos			
8	Sadova de Sus			
9	Zekas*			
10	Slatina			
11	Zarazpatak*			
12	Goleț			
13	Bucoșnița			
14	Chernecz*			
15	Vălișoara			
16	Petroșnița			
17	Poiana			
18	Poienița*			
19	Buchin			
20	Mastakon*			
21	Calova*			
22	Calovița*			
23	Toplița* (¼) Petroșnița (¼) Buchin (¾)	1603	Soția (văduvă a) lui Bakocz și Ștefan Bakocz	Ștefan (probabil, fiul lui Iancu din ramura <i>Pogan</i> (!), amintit distinct în 1591) figurează doar la Obreja, iar văduva (după unul din cei șase nobili pomeniți la 1591) în toate celelalte sate. Cifrele dintre paranteze indică numărul porțiilor fiscale. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 269–276, nr. 103).
24	Kopacz* (3) Sadova (3)			
25	Bozovici (1) Bolvașnița de Sus (1)			
26	Petnic (¼)			
27	Obreja (1)			

II. Părți posesionare în districtul Mehadia

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar/ proprietar	Observații
1 2 3 4 5 6 7 8	Criva* Bolvașnița de Jos și de Sus Hwzarczky* Macoviște Poreca de Jos* Poreca de Sus* Simonolcz*	25–29 aprilie 1531	Anca Fiat (soția lui Francisc Bakocz)	Părți moștenite de Anca Fiat și stăpânite prin sentința tribunalului districtual (1534). (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 184–186, 188–192, nr. 154–155, 158).
9 10 11	Kalwa** Oztrez** Verendin/ Pherdin	15 august 1547	Ladislau Bakocz, Ioan Fiat, Francisc și Ioan Măciș	Donate de regina Isabella Szápolya pentru fidelitate și servicii credincioase. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 267–268, nr. 202).

III. Părți posesionare în districtul Hațeg

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar/ proprietar	Observații
1 2 3 4	Clopotiva Mare Săcel-Clopotiva Hawasallia Ohaba* Hobița	10 februarie – 2 martie 1591	Caterina, Ana și Margareta; Ana, Magdalena, Barbara Bakocz	Deja stăpânite; dreptul lor de proprietate a fost reconfirmat de principe, dar contestat de rudele masculine. (BZK, 382–383, nr. 1406; EK, 303, nr. 814).

IV. Proprietăți în orașul Caransebeș

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
1	17 noiembrie 1528	Ladislau Bakocz	Avea o curte lângă piața orașului. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 180, nr. 151).

Funcții deținute de membrii familiei în secolele XV–XVI

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
1	Petru Bakocz	Participă la o introducere în posesie. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 104, nr. 99).	22 iunie 1489

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
2	Iancu/ Ioan de Clopotiva	Desemnat și participant efectiv la puneri în posesie. (DL 29550, 30482, 30490).	26 martie/ 17 aprilie 1492, 18 ianuarie/ 27 iunie 1493, 1/ 25 iulie 1496
3	Ioan de Clopotiva	Desemnat să participe la anchetarea perceperii ilegale de taxe și a uzurpării drepturilor de folosință în orașul Hațeg și la castelul Hunedoara. (DL 30493).	25 februarie 1499
4	Iancu de Clopotiva	Desemnat să cerceteze un conflict de proprietate. (DL 29593).	27 decembrie 1504
5	Ioan de Clopotiva	Nominalizat să participe la introduceri în posesie. (DL 29913, 30966).	15 mai 1505, 11 ianuarie 1506
6	Ioan de Clopotiva	Reprezentant al voievodului ardelean (<i>homo vayvodalis</i>) în cadrul unui proces de proprietate. (DL 29627).	17 ianuarie 1516
7	Francisc Bakocz	Jude suprem al orașului Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 226, nr. 177).	10 ianuarie 1542
8	Francisc Bakocz	Cetățean jurat și consul în adunarea orașului Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 233, nr. 183).	20 septembrie 1544
9	Francisc Bakocz	Fruntaș al adunării nobililor din districtul și orașul Caransebeș, trimis în solie la generalul Castaldo. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 264, nr. 198).	10 februarie 1552
10	Francisc Bakocz	Castelan al districtului Caransebeș (cu Ioan Fiat). (SJSANR, Magistratul Sibiului, <i>Colecția de documente medievale</i> , U V, 607).	17 februarie 1554
11	Francisc Bakocz	Desemnat (cu alți cinci nobili) să hotărânicească două posesii; raportează executarea misiunii. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 76–79, nr. 424).	17 iunie – 17 noiembrie 1559
12	Francisc Bakocz	Martor la stabilirea unei filiații. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 61, nr. 8).	2 noiembrie 1563

THE FAMILY OF BAKOCZ (BĂCUȚ) OF CARANSEBEȘ IN THE 15TH–16TH CENTURIES

Abstract

The family of Bakocz/ Băcuț originated in Hațeg region and were attested in the Mountainous Banat around 1500. In the beginning, that family was a branch of a very large lineage living at Clopotiva, a village in Hunedoara County. A genealogy written in 1591 from practical reasons describes the ancientness of that family from Transylvania and the division of them into two distinct branches: Pogan (staying in Transylvania), and Bakocz (settling in the Banat). The 1591 genealogy lets us know all of the family's members, their relationship and matrimonial alliances with other famous families both in Transylvania (Barcsai of Bârcea Mare) and the Banat (Bethlen of Ictar, Fiat of Armeniș, and Simon of Caransebeș). The papers reveal the existence of many female and of few male descendants. Such a disproportionate ratio generated the extinction of the family by 1600.

The family had an evident Romanian feature, from their origin in Hațeg area and kept it in the Banat environment. Some of the members got Catholic Christian names (Apollina, Francisc, Gaspar, Ladislau), but persistence of the Romanian onomastics is very suggestive: Iancu (Ioan, in papers), Mara/ Marina (Margareta, officially).

The family's real was relatively modest, consisting in dispersed shares of villages and lots in the districts of Caransebeș and Mehadia. The matrimonial alliance with the powerful family of Fiat of Armeniș was a real gain for them. But their owning was ever vulnerable as based on the women inheriting, strongly contested at the time. In the neighbor county, Hunedoara, the competing is also carried out between the males from the branch of Pogan and the ladies of the one of Bakocz about to die out.

Francisc Bakocz was the one who mostly involved in the local community affairs as an elected mayor in Caransebeș. Given the lack of heirs, the promising evolution of the family stopped at the end of the 16th century.

INVENTARUL ARMAMENTULUI CETĂȚII DEVA ÎN ANUL 1640

Adrian Magina*, Livia Magina**

Cuvinte cheie: Transilvania, Deva, cetate, inventar, armament, muniție

Keywords: Transylvania, Deva, fortress, inventory, armament, munition

Pe parcursul evului mediu și a modernității timpurii, cetatea Deva a fost una dintre cele mai importante fortificații din Transilvania. În cele ce urmează, ne-am propus să aducem la lumină un inventar privind armamentul cetății, așa cum a fost înregistrat într-un document din anul 1640.¹ Paradoxal, despre cetatea Deva nu s-a scris foarte mult comparativ cu importanța avută.² Nu este cazul să discutăm aici situația cetății medievale, dar strict pentru secolele XVI-XVII, deși informațiile documentare sunt generoase, studiile sunt la fel de puține.³

În general, în istoriografie se consideră că Deva a fost una dintre cele mai reprezentative și puternice fortificații ale principatului Transilvaniei, iar cei care

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4/ Academia Română filiala Timișoara, Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”, b-dul Mihai Viteazul, nr. 24, e-mail: adimagina@gmail.com

** Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: maginalivia@gmail.com

¹ A se vedea Anexa.

² În limba maghiară pot fi amintite studiile lui Vilmos Schmidt, “Déva vára Erdélyben,” *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei* 4, 1 (1867): 93–107; Gyula Blockner, “A dévai vár a mult század elején,” *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* 14 (1903–1904): 25–36; Imre Szabó, *Déva vára* (Déva, 1910). În limba română ar fi de menționat: Octavian Floca, Ben Bassa, *Cetatea Deva* (București: Meridiane, 1965); Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI* (Cluj-Napoca: Dacia, 1986), 110–118, iar în limba germană Martin Schuster, “Schloss Déva in Siebenbürgen. Topographisch-historisch-touristische Skizze,” *Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathenvereins* 25 (1905): 59–144.

³ Endre Veress, “Déva város és környéke Castaldo idejében. Adalékok Hunyadmegye 1551–53 közti történetéhez,” *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve az 1896–98 évekéről* (1898): 1–24; Endre Veress, “Déva vára és uradalma I. Rákóczy György fejedelem idejében,” *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve* 16 (1907): 1–42; Constantin Tănăsescu, “Date privitoare la orașul și cetatea Deva în secolele XVI și XVII,” *Sargeția. Acta Musei Devensis XVIII–XIX* (1984–1985): 203–214.

au trecut prin Ardealul acelor vremuri o considerau ca fiind așezată într-o poziție impunătoare, de necucerit.⁴ La începutul secolului al XVII-lea fortificația a intrat în mâna familiei Bethlen, iar după moartea lui Ștefan Bethen cetatea a fost moștenită de către văduva sa Maria Széchy. Nu mult după moartea primului soț, Maria s-a recăsătorit cu Ștefan Kun, dar căsătoria nu a fost una fericită ci a condus spre un adevărat conflict între cei doi. Maria s-a refugiat la Deva de teama noului soț, care a atacat cu violență Magna Curia pentru a-și recupera jumătatea. Nobila doamnă s-a refugiat cu greu în cetate, soțul violent fiind alungat cu puștile și tunurile din fortificație. De necaz, acesta a prădat tot domeniul Devei, pagube apreciate de consoarta sa la 70000 de florini, o sumă enormă pentru acele vremuri. Rămasă singură stăpână peste cetate, Maria Széchy și-a creat o faimă nu tocmai bună în ochii religiosului principe George I Rákóczy. Plictisită de Transilvania și de presiunile venite dintre principe, Maria a consimțit să îi vândă acestuia domeniul Devei, împreună cu cetatea aferentă, pentru suma de 6000 de florini. Tranzacția s-a perfectat în 8 noiembrie 1640, iar inventarul proprietății a fost încheiat în 30 noiembrie același an.⁵ Andrei Veress considera despre inventar că: "importanța sa se datorează în principal faptului că este cea mai veche și cea mai autentică descriere a cetății din Deva, fiind atât de precis și detaliat încât putem reconstitui aproape complet toate părțile cetății aflate în ruină, putem să mergem pe cărările sale fără nume și să-i denumim zidurile și bastioanele acoperite de mușchi, fără a fi nevoiți să înregistrăm sau să notăm nume străine."⁶

Într-adevăr, documentul editat de Veress se constituie într-o sursă esențială asupra imaginii cetății Deva în secolul al XVII-lea, dar în mod curios îi lipsește o componentă esențială: cea militară. Inventarul alcătuit în noiembrie 1640 nu conține nici un fel de date despre armament, de parcă acesta ar fi lipsit cu totul din cetate, cu toate că știm că Maria și-a alungat soțul recalcitrant cu armele avute la dispoziție acolo. Și totuși, nici un fel de instrument militar nu era înregistrat în minuțiosul inventar alcătuit pentru principe. Explicația este însă una cât se poate de simplă: armamentul aflat în fortificație a fost inventariat separat, așa cum reiese din documentul pe care îl publicăm în continuare.

Este vorba despre un inventar al tunurilor, muschetelor și munițiilor existente în cetatea Devei, încheiat în data de 30 octombrie 1640 de către Mihail Ciko, Ioan Balpataky și Mihail Siklossi, arhivari (requisitori) ai capitlului din Alba Iulia. Inventarul armamentului a precedat cu o lună pe cel general al fortificației și Curiei, fiind alcătuit tot în contextul achiziționării cetății Deva de către principe. De altfel, după cum reiese din însemnarea ce se păstra pe

⁴ Tănăsescu, "Date privitoare la orașul și cetatea Deva," 205.

⁵ Veress, "Déva vára és uradalma", 1-5.

⁶ Ibid., 5.

verso-ul documentului, inventarul a fost înmănat lui Rákóczy în 6 noiembrie de către Ioan Balpataky, cu două zile înainte de perfectarea tranzacției pentru preluarea domeniului. Probabil că principele dorea să știe în prealabil de ce capacități militare dispune cetatea, doar după aceea fiind încheiat acordul de preluare de la Maria Széchy. La fel ca și inventarul publicat de Veress, și acesta este scris în limba maghiară, fiind deci complementar celui deja cunoscut. Din păcate, nu am reușit să identificăm originalul, în ediția de față fiind folosită o copie din prima jumătate a secolului al XIX-lea, păstrată în colecția de copii de documente a lui Kazinczy Gábor din Biblioteca Academiei Maghiare de Științe din Budapesta.

Ce conține inventarul?

Cei trei conscriptori verifică capacitățile defensive ale cetății și înregistrează armele, instrumentele de război și munițiile găsite în fortificație. Astfel, în bastionul de lângă casa de arme (*czeith haz*) au fost găsite două treascuri (*taraczk*), din care unul lung de trei coți, iar altul de 4 coți, ultimul marcat cu stema lui Rudolf, cu roți bune de fier. Tot acolo era și un falconet lung de 6 coți, cu roți de fier, turnat în vremea lui Sigismund Báthori. În “palatul” lung diverse instrumente de război: frânghii, rude de fier, roți, împletituri. În bastionul Toboșarilor sau al Sf. Toma mai multe ghiulele vechi de piatră. Mai se găseau acolo 2 bombarde (*seregh bonto*), două treascuri lungi de 5 coți, ultimul cu roți bune de fier purtând însemnele lui Lucas Hirscher. Alte instrumente de război erau înregistrate de conscriptori astfel: 22 de muschete la poarta interioară, lanțuri, o tobă pentru pedestrași, mingi de fier, puști, lacăte mari și mici. În bastionul alb rotund (*fejer kerek bastjaban*) două tunuri *siska* cu roți mici de fier. Lângă bastion un treasc cu roți de fier de trei funți, cu stema imperială, lung de patru coți. Tot acolo mai era un alt treasc de trei funți cu numele lui Maximilian al II-lea, dar ale cărui roți nu erau în stare bună. Un alt treilea treasc, de doi funți, cu roți de fier, era înregistrat ca turnat în anul 1543. Sub bastionul Toboșarilor era un alt treasc de 3 funți, cu însemnele lui Maximilian, lung de 4 coți, cu roți de fier. Un al doilea treasc de aici, lung de 5 coți, avea un blazon un vultur, iar în partea din față o cruce înconjurată cu litere chirilice (*Racz bötűk*). Tot acolo un treasc de doi funți, lung de 5 coți cu însemnele lui Lucas Hirscher. Pe lângă acesta, încă o asemenea piesă de artilerie lungă de patru coți cu însemnele regelui Ferdinand, o moară seacă și un drug de fier pentru tun. La fierărie au fost găsite o nicovală mare de fier și foale. Intre cele două porți un mortier vechi și două tunuri din care unul de 3 coți lungime.

Casa pârcălabului se închidea cu un lacăt vechi, iar la a doua poartă era un tun pe osie de fier. Mai erau tot acolo un tun mare de 30 de funți turnat în 1571

pe vremea lui Ștefan Báthori, un altul numit *Basiliscus* de 33 de funți, turnat în vremea lui Sigismund Báthori. Lângă aceste se găseau diverse forme de tun și mortar turnate pe vremea lui Ioan Sigismund Szapolyai. În bastionul Dobai au aflat un săcăluș sau *siska*, cu roți întărite cu fier. În casa de arme (*Czeith haz*) o mulțime de săcălușuri, conscriptorii numără nu mai puțin de 122. De asemenea, paloșuri pentru două mâini, praf de pușcă, vergi de fier pentru săcălușe, spițe pentru roți, tobe, din care una de cupru.

Aparte sunt notate instrumentele rămase din anul 1535⁷, deci cu o vechime de peste un secol. Dintre acestea pot fi menționate: petarde de cupru, cununi de rășină/smoală, o formă pentru turnat gloanțe de muschetă și una de cupru pentru ghiulele de treasc, un tun *siska* de fier, o țeavă de săcăluș, lănci, ghiulele cu lanț, instrumente incendiare numite Kumpen (un fel de vase), pucioasă și salpetru preparate, o nicovală, un clește lung, rașpele, un instrument de ațâțat cărbunii, o ladă cu lucruri de lăcătușărie.

Urmează apoi instrumentele de fier: nicovale, vergi de săcăluș, forme pentru ghiulele de treasc și săcăluș, ghiulele incendiare, 6 țevi de bombarde, mingi de fier pentru petarde, lanțuri de tun, frânghii. Atunci când au numărat gloanțele și ghiulelele au înscris un total de 6270, dintre care 2500 erau pentru muschete iar restul pentru diversele piese de artilerie. De asemenea, praf incendiar și exploziv. Mult praf pentru tunuri se găsea în bastionul Dobo zis cel alb rotund. Aici era păstrat în două butoaie de Gönc și într-un butoiș de 125 de funți, despre care se zicea că fusese adus în urmă cu douăzeci de ani, pe vremea lui Gabriel Bethlen.

În fine, în fierărie conscriptorii au înregistrat diverse instrumente: verigi, rude de fier, cârlige, fierăstraie, lanțuri, ciocan, un butoi cu 28 de vedre de salpetru necernut, cositor negru, rășină sau smoală, mortiere stricate, foale vechi, unelte. În casa pentru oțet erau patru butoaie, din care unul cu 18 găleți, al doilea tot cu 18 găleți, al treilea de 16 găleți și al patrulea de asemenea de 16 găleți. În afară de acestea, mai erau șapte recipiente pentru folosul doamnei, din care unul de 17 găleți, altul de 16 găleți, al treilea de 20, al patrulea de 16, al cincilea de 20 de găleți, iar ultimele două de 9 găleți.

La o primă vedere armamentul cetății Deva pare impresionant, dar lucrurile nu stau tocmai așa dacă ne uităm la detalii. Comparativ cu cetatea Făgărașului spre exemplu⁸, Deva poate fi considerată slab înarmată. Mai mult, piesele din dotarea fortăreței erau vechi, unele de peste un secol, astfel că avea dreptate cronicarul Szalárdi János să se plângă că slujitorii Mariei Széchy au

⁷ Aici poate fi o greșală, fie a scribului, fie a celui care a transcris documentul la începutul secolului al XIX-lea, dar în lipsa originalului e dificil de tras o concluzie.

⁸ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVII*, vol. II (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987), 432–441.

apărat-o de violentul ei soț cu bătrânele instrumente de tragere din cetate.⁹ După cum se poate observa, o serie de tunuri proveneau din arsenalul imperial al Habsburgilor, purtând însemnele împăraților Ferdinand I, Rudolf II și Maximilian. Nu este exclus ca o parte să fi fost aduse în cetate în perioada când generalul Giovanni Baptista Castaldo a guvernat Transilvania, la mijlocul secolului al XVI-lea, iar celelalte în timpul lui Giorgio Basta, la începutul veacului următor. Să fi fost capturate în cursul campaniei lui Gabriel Bethlen contra imperialilor de la începutul Războiului de 30 de ani și lăsate la Deva care în acea perioadă aparținea familiei? Se prea poate, mai ales în contextul implicării principelui Bethlen în refacerea cetății. Curioasă pare acea piesă cu litere sârbești (chirilice), a cărei proveniență este greu de presupus, poate din teritoriile românești extracarpătice sau din zona slavă. Nu ar trebui exclusă aducerea sa din Polonia/ Rusia în timpul lui Ștefan Báthori, de la acest principe regăsindu-se în cetate un alt tun mare. În ceea ce privește piesele marcate cu însemnele lui Lucas Hirscher, e clar că și acestea provin din secolul al XVI-lea, familia respectivă fiind una dintre cele mai notabile din Brașov¹⁰, ceea ce arată și originea celor două piese de artilerie astfel însemnate.

Chiar dacă armamentul nu era nici prea modern, nici prea numeros, combinat cu poziția extraordinară a cetății putea fi totuși un atu. Nemulțumit totuși cu ceea ce a aflat în Deva după preluarea domeniului, principele Rákóczy a dispus o serie de reparații, atât la Curie cât și la cetate¹¹, dar situația ulterioară a fortificației nu face obiectul investigației de față.

Inventarul armamentului din cetatea Devei ne oferă posibilitatea investigării din punct de vedere militar a unei cetăți ardelene la mijlocul secolului al XVII-lea, iar cunoașterea resurselor militare ale epocii este esențială în înțelegerea modului în care principatul Transilvaniei s-a adaptat la transformările privind tacticile și armamentul în epoca modernă timpurie.

⁹ Veress, "Déva vára és uradalma," 3.

¹⁰ Câteva date despre familie la Gernot Nussbächer, "Contribuții cu privire la tabloul judeului Brașovului Lucas Hirscher," *Cumidava I* (1967): 247–255.

¹¹ Veress, "Déva vára és uradalma," 8–10.

ANEXĂ:
Inventarul armamentului cetății Deva în anul 1640

Original neidentificat.

Copie din sec. XIX în Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, ms. 4877, Kazinczy Gábor gyűjteménye.

Inventatio

Bombardarum, musquetarum ac aliarum quarumlibet munitionum in arce Deva existentium, anno Domini 1640 die 30-a octobris facta.

1. Az czeith haz mellet valo bastian vagyon egy taraczk harom singnel hottzab lehet; ket io vasas kereke, agja, vasas, tisztitojaval, ket fontos.

2. Mas eggj negj singni hosszu taraczk Rudolphus eöntötte io uj vasas ket kereke tengelje ajja io uj allapattal vagjon de kalan nelkül negy fontos.

3. Ugyan ott egyj falkonj lehet hat singni hoszu ket vasas kereke tengelje, agja kapcziai kalanya, teorokloja Bathori Sigmond eöntöttette fekete falkonynak nevezik, nyolczad fel fontos.

Item: az hosszu palota felett vasas fa amfa no. 11

Agyuhoz valo kotel kozep es temerdekez no. 15

Nemelljik majd viseltes

Leovo szerszam ala valo vasas rudas tengely no. 1

Levo szerszamhoz valo vasas cziga eggike tengelynelkül no. 2

Az ceit haz mellet valo bastjan ollian cziga no. 2

Taraczk ala valo viseltes vasas kerek no. 2

Az Dobolo alias zent Thamas bastian¹² eoregh keo goliobis no. 9

Seregh bonto njolcz njolcz czioju vasas ros agjakban no. 2

4. Eggj varas nevu taraczk lehet eot singni hoszu iv sendely fedelalatt, ket io vasas kereke agja, kapcziai, negj fontos

5. Masik taraczk Lucas Hirscher dicaltatott, ninczjen szinte eot singni ket io vasas kereke, tengelj, agja kapcziai, fedel alatt 4 fontos

Az belso kapuban musqueta no. 22

Gjalogh Dob no. 1

Bastiara valo vasas, lanczos faklja no. 4

Labra valo vas no. 9

Harangoczika no. 1

Hosszu furatlan puska czio no. 1

Az kapun hosszu vas lancz no. 2

Az emelkjon rovideb no. 1

Nagy lakat egyk bontokozott, harmadik lakat kisseb kolcziosok

¹² Descrierea acestui bastion în Ibid., 20.

- Az fejer kerek bastjaban, siska ala valo vasas ket kis kerekno. 2
6. Ezen bastia mellett vagjon eggje taraczk, csiaszar cimere raita de melleke, nincz fel mecзве; tehet negj singni hosszu ket vasas kerekei, tengelje agja kapcziai, karikai, kalankja, teorokloje, egjk kereke megh kezdett rodhadni; fedel alatt3 fontos
7. Mellette masik amiye hosszu Maximilianus secundus nevere ket kerekei de eggikk az talpan ninczen vas masikis rosз vasas agja kapcziai, fedel alatt3 fontos
8. Ugyan ott eggj sima taraczk nem szintoljan hoszu anno 1543 eöntöttek, fedel alatt ket vasas kereke, agja tengelje, kapcziai kalanja, reghiek de megh el szolgálnak ideigh2 fontos
9. Dobolo zent Thamas bastja alatt eggj taraczk; lehet negj singni Maximilianus secundus nevere ket vasas kerekei de regiek vasas agja tengelje, kapcziai3 fontos.
10. Mas taraczk azontal, lehet eot singni hossza; eggj sas czimer raita, kereszt orzaban Racз ботúk körülbe ket vasas hitvan szobassu kereke, agja tengelje kapcziai, tisztito faja.
11. Ennek mellette eggj taraczk ninczen szinte eot singni felemas, vasas ket kerekei, tengelje, agja, kapcziai, regiek az kerekek, kalanja, tisztitoja, vagjon Lucas Hirscher dictaltatott2 fontos.
12. Ennek mellette eggj taraczk melljet Ferdinandus rex czinaltatott hoszab vala mivel negj singnel; ket reghi viselt vasas kerekei, tengelye, agja, kapcziai, tisztito faja; mas fel fontos; mind fedel alatt vadnak.
- Item: azon inset eggj szaraz malom de holmi epetgetes kevantasnek rajta, keove orsoia megh vagjon. Vagjon itt eggj eoregh agju emeleő vasas hever. Az koh hazban eggj nagy vasüleő es eggj fuvo.
- Az ket kapu között vagyon eggj eőregh mosar agju lancelal lőnek velölle. Negj vas karika raita, ket reghi hitvan vasas kerekei, kettos agja, mint eggj harom singni hoszu lehet nagy az szaja sendely fedel alatt.
- Az porkolab hazban¹³ eőregh lakat kolczistolno. 1
- Bilincz kezre valono. 2
- Az masodik kapun kivul vagyon agju ala valo vasas reghi tengely rudastotno. 3
- Hozzajok valo vasas kerekno. 2
13. Azon masodik kapun kívül vagyon eggj eőregh agju Bathori Istvan Vajvoda Transsilvaniae anno Domini 1571 eöntöltette, ket vasas kerekei, agja kapcziai; kalannja meg vagyon; de mar reghiek az kerekei, agja 30 fontos fedel alatt all.

¹³ Descrierea casei în Ibid., 23.

14. Ugyon ott masik eöreggh agju Basiliscus nevű Bathori Sigmond eöntöttette, vasas agja, ket kerekei, kapcziai, karikai, tengelje; eggik kereke nem jo. 33 fontos fedel alatt. Azon aloll az fol mellett vagyon agj nélkül valo mosar agju eggj formara, melljet Joannes Secundus eöntöttetno. 3

Az Dobai bastjan vagyon eggj tizen eötöd fel araszni szakallos, vagy Siska, vasas agja sutoja, ket vasaslan kerekei.

Az masikis szinten ollian agja tengelje suto nélkül, az puskajais el szokadozatt volt.

Eggj hitvan seregbonto ala valo ket kerekű tengely vagj agj semmire sem jo.

Eot darab vas vagjon raita.

Czeit haz¹⁴

Vagjon eggj Raman szakallos eggikk az agja roszt	no. 14
Masik raman szakallos	no. 13
Harmadikon	no. 12
Az harmadik negjedik rama kősztt	no. 4
Negjediken	no. 13
Eotodiken	no. 8
Hatodikan	no. 12
Hetediken	no. 12
Nyolczadikan	no. 12
Kilenczediken	no. 10
Tizediken	no. 12

122

Item: ket kezben valo keresztes ket eleő mezitelen pallos	no. 7
Szakalloshoz valo vasas vesző	no. 33
Por mereő serpenjő eggj par	no. 1
Pornak valo berbencze	no. 6
Egyikben valami agju por font	no. 20
Kerek pais	no. 7
Njeregh reghi kiben pincze tok volt	no. 1
Fegjver darab	no. 1
Puska tok	no. 1
Eggj köteske kanot	
Ket zaszlo, eggikk lobogója fejer gjolcz	
Masiknak lobogója kek es hay színű selyem viseltek	no. 2
Veres lobogos kapja	no. 1

¹⁴ O scurtă prezentare în Ibid., 22.

Harom darabon lehet font benne.....	no. 40
Eggj boritatlan gjalogh dob.....	no. 1
Rez dob.....	no. 8
Negje boritek nélkül, kettei suto nélkül	
Az dobolo bastjannis eggj par.....	no. 1
Eggj mas fel araszni mosartia agju.....	no. 1

Anno 1535 eöntöttek

Rez Petarda.....	no. 2
Ket eöntött rez cziga eggj kötellel.....	no. 2
Harmadik kötelnelkül valo.....	no. 1
Eggj vasas fa cziga kötelnelkül.....	no. 1
Negjedik kötelnelkül vasas negj rez karikaval	
Eggj rakasban vagj ket köbölni szurok	
Oros kapja vas.....	no. 10
Muskotely goliobis forma.....	no. 1
Taraczhoz valo eöntött rez goljobis forma, fel czigaban valo rez karika	
.....	no. 1
Ereztett saletrom mas fel vekani	
Czóben eresztett kenkő vagjon eggj	
Tonnaban eggj köbölni	
Agjuhoz valo derek szegh.....	no. 3
Nagj obak.....	no. 2
Szakallas cziő.....	no. 2
Eggj darab Siska vas.....	no. 1
Kalan vas fuvo.....	no. 1
Kezre valo czinczjer vas.....	no. 22
Beőr taska.....	no. 2
Kopja tok.....	no. 29
Goljobisos lancz.....	no. 2
Taraczkban valok, 4 goliobis raita	
Kapczios agju karika.....	no. 4
Dobra valo abroncz suto nélkül.....	no. 1
Kumpen nevű tűzes szerzam.....	no. 22
Szar vas ülő.....	no. 1
Eggj hoszszu fogo.....	no. 1
Egy raspolj. Eggj ollo. Eggj reszeleő, eggj gömbeljegh reszeleő. Eggj koh legjezeő. Eggj poh reszeleő. Eggj metző kes, három verő, eggj kis legjezeő, eggj szegh fejező forma.....	no. 1
Ezeken kívül azon eggj ladaczkaban valami lakatos műhőz valo enczenbenz	

Instrumentumok vas szerszámok

Eoregh ülő	no. 1
Eggj lakatosnak valo suto	no. 1
Njolcz szakallos puska vasas vesző	no. 8
Egy Tarackkhoz valo ket fontos goljobishoz valo vas forma	no. 1
Vas szarban foglalt rez eggj fontos forma	no. 1
Eggj vas metző allo	no. 1
Eggj vas állóczke	no. 1
Szakalloshoz valo goliobis forma	no. 10
Siska ala valo vas villa	no. 2
Tüzes goljobis	no. 5
Seregbonto cziő	no. 6
Petardához valo ket vasas labta	no. 2
Agjuhoz valo eöreg hancz	no. 2
Eggj hitvan úres lada	no. 1
Eggj io, közep szeru agjuhoz valo kötel	no. 1
Masik vekonjb, czigaban valo	no. 1

Goljobissok

Siskához valo vert goljobis	no. 315
Njolcz fontos goliobis eggj ladaban	no. 470
Harmincz három fontos goljobis	no. 327
Hat fontos	no. 400
Eöt fontos s njolcz fontos elegjes, eggj ladaban vagjon	no. 488
Harom fontos	no. 380
Harmadfel fontos	no. 300
Masfel fontos	no. 322
Negj es negjedfel fontos	no. 194
Harmincz fontos	no. 162
Mas ladaban 30 fontos	no. 342
Muskotely vert goljobis	no. 2500
Eggj ladaban ket fontos goljobis	no. 69
Summa mind apostol eöszve goliobis vagyon	no. 6270

Tüzes czinpor	no. 597
Desaban es sajtarban eöntött kenko	no. 14 darab
Eggj rez tabla, por törni valo	no. 1
Ket kis lancoz goljobis, 4 goljiobis raita	
Az Dobo vagy kerek fejer bastjaban vagyan agju por, ket Geőnczi fel hordoval és eggj tonnaban lehet intezes szerint 125 font, vagjon eggj keő labban	

rakva eggj nehany tonna por, Fogarassi Janos az Pattantius mondgja, hogi megh Bethlen Gabor fejedelem induezült kegelmes urunk vagjon husz esztendje hogj oda rakatott volt.

Vasas haz

Vagjon az vasas hazban eggj falka, agju es egjeb leövvő szerszamok valo külömb külömb fele vas eszhöz. Karika, pant, kapocz, emeleő, rud es az teőbbi, ki mindenesteől, megh masaltatva, vagjon huszan kilencz masa vas.....no. 29
 Ittem vagjon ket eőregh fűresz.....no. 2
 Keő vago cziakany.....no. 11
 Ket masa tarto cziattas sij.....no. 2
 Ket tablaival negj negj lanczaval
 Eggj nagj vas peőröly.....no. 1
 Eggj vasas cziga, fa az karikaja.....no. 1
 Eggj huszon njolcz vedres hordo eresztetlen saletrom
 Eggj kis el teorott harangoszika.....no. 1
 Ket darabban vagjon tizenharmadfel masa fekete on
 Eőregh fuvo ketteő.....no. 2
 Negy fontni fekete szurok libra.....no. 4
 Eggj penz verő vas suto.....no. 1
 Ket mosar agju vasas agj romladoztok.....no. 2
 Negj fa cziga karika vas cziősek.....no. 4
 Valami agjuhoz valo szerszam vasasfa.....no. 1
 Ittem vagjon az eczetes hazban¹⁵, negj hordoban eczet, egyikben 18 veder, masikbannis 18 veder, harmadikban 16 veder, negjedikbennis 16 veder.
 Vagjon ezeken kívül az aszony szamara valo eczet het altalaggal. Egyikben 17 veder, lehet intezes szerint, masikban 16 veder, harmadikban 20 veder, negjedikben 16 veder, eötödikben lehet 2o veder, hatodikban vagjon es hetedikben 9 vederni.

Illustrissime Suae Principalis Celsitudine
 Humilimi fideles ac perpetui servitores

Michael Ciko Johannes Balpataky
 Requisitores Albensis

Michael Siklossi

Pe verso, scris de mâna lui Rákóczy: 6 die novembris 1640 Bogas per Ioannem Belpataki presentavit.

¹⁵ Foarte sumar prezentată în Ibid., 20.

WEAPONS INVENTORY OF DEVA FORTRESS IN 1640

Abstract

An inventory from 1640, published in this study, describes in detail the number of war instruments in the fortress of Deva. The inventory was made at the sale of the Deva estate by Lady Maria Széchy to Prince George I Rákóczy. So far only one such document was known, completed on 30 November 1640 and published by historian Endre Veress. However, the present inventory precedes it by one month, having been made by the archivists of the Alba Iulia Chapter house. The three men of the Transylvanian prince identified numerous pieces of artillery and other tools necessary for the defence of the fortification, but most of them were obsolete, sometimes a century old. Even if the weaponry was neither too modern nor too numerous, combined with the extraordinary position of the fortress it could still be an asset. The inventory of weapons of Deva offers us the possibility of investigating the military aspects of a Transylvanian fortress in the middle of the 17th century. Knowledge of military resources in that period is essential in understanding how the principality of Transylvania adapted to changes in tactics and weaponry in the early modern era.

RĂSCOALA DIN 1738 A ROMÂNILOR BĂNĂȚENI ȘI ECOUL EI ÎN PRESA DIN EUROPA

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Banat, “Gazette de France”, “Amsterdam”, “St. Petersburgische Zeitung”, “Mercure historique et politique”, “Gazeta de Lisboa”

Keywords: Banat, “Gazette de France”, “Amsterdam”, “St. Petersburgische Zeitung”, “Mercure historique et politique”, “Gazeta de Lisboa”

În pofda mai multor studii apărute până acum, istoria răscoalei din 1738 a românilor bănățeni împotriva stăpânirii habsburgice este încă departe de a fi fost înfățișată și analizată în toată complexitatea și cu toate implicațiile ei.¹ Înainte de toate, vor trebui cercetate fondurile de arhivă aflate la Viena, fie la Kriegsarchiv (*Hofkriegsrat, Feldakten 1737–1739*), la Hofkammerarchiv (*Banater Akten, Münz- und Bergwesen*), fie la Haus-, Hof- und Staatsarchiv. De cert folos va fi și cercetarea actelor vechi ale Administrației imperiale a Banatului (E.303: *Banater Landesadministration*) de la Arhiva Națională Maghiară din Budapesta. Fondurile de arhivă păstrate în Banat (la Timișoara și Caransebeș), grav afectate de diferite intervenții (mutări/ transferări dincolo de hotarele actuale ale țării, selecționări iresponsabile, vânzarea documentelor ca maculatură) mai pot oferi, din păcate, numai extrem de puține informații pentru istoria răscoalei românești din 1738.

Ca eveniment desfășurat în extremitatea de sud-est a Imperiului habsburgic,

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ Ion Stoia-Udrea, *Răscoala țărănească din Banat de la 1738–39* (Timișoara: Editura Uniunii Patrioților, 1945), 1–55; Bujor Surdu, “Răscoala populară antihabsburgică din Banat (1737–1739),” *Studii și Materiale de Istorie Medie* 2 (1957): 289–344; Costin Feneșan, “Informații documentare privind răscoala populară bănățeană de la 1737–1739,” *Banatica* 2 (1973): 165–185; Eleonora Calincof, “Atestări documentare privind caracterul antihabsburgic al răscoalei populare din Banat din anii 1737–1738,” *Banatica* 8 (1985): 221–242; Costin Feneșan, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial 1716–1778* (București: Editura Academiei Române, 1996), 52–63; Costin Feneșan, “Români și turci în Banatul de munte în 1738 și 1788,” *Restituiri bănățene* 7 (2019): 107–123; Costin Feneșan, “Die Eisenwerke im kaiserlichen Banat 1716–1778,” în Rudolf Gräf, Josef Wolf, eds., *250 Jahre Eisenhüttenindustrie in Reschitza. Studien zur Industriegeschichte des Banater Berglands* (Cluj-Napoca: Rumänische Akademie. Zentrum für Siebenbürgische Studien, 2021), 101–102.

răscoala din 1738 a românilor bănățeni ar fi rămas cunoscută doar în capitala imperială și în teritoriile din imediata apropiere a Banatului Timișoarei (Transilvania, Serbia imperială, Țara Românească, Imperiul otoman). Cum episoadele ei au avut loc în contextul Războiului austro-turc din 1737–1739, ale cărui operațiuni militare s-au desfășurat în bună parte pe teritoriul Banatului², este pe deplin explicabil că acestea din urmă s-au bucurat de o prezentare copioasă mai ales în presa din Europa apuseană. Numai că în relatările de presă referitoare la confruntarea militară între trupele imperiale și cele otomane s-au strecurat de mai multe ori știri despre răscoala românilor, calificată fie drept o rebeliune, fie ca atacuri ale unor bande de tâlhari, hoți și vagabonzi și doar arareori de țărani/ supuși răsculați. Sursa principală pentru știrile despre operațiunile militare austro-turce desfășurate pe teritoriul Banatului și, implicit, referirile la răscoala românească, au fost, pe de o parte rapoartele trimise Consiliului Aulic de Război de la Viena de comandanții imperiali angrenați în mod nemijlocit în diferite acțiuni, pe de altă parte rapoartele pe care Administrația imperială de la Timișoara le-a înaintat Camerei Aulice în urma informațiilor primite de funcționarii subordonați din cele 12 districte. Direcția Minieră Bănățeană, pusă la curent cu cele ce se întâmplau de către funcționarii de la oficiile miniere din Banatul de munte, i-a raportat, la rândul ei, Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit despre cele aflate. Pe temeiul acestor informații, ziarul oficial „Wienerisches Diarium”, care apărea la Viena din 1703 de două ori pe săptămână, a publicat fără întrerupere relatări cuprinzătoare. De altfel știrile publicate de ziarul vienez au constituit singura sursă pentru celelalte periodice care apăreau pe atunci în Europa.³ Cu o întârziere care varia cam între două săptămâni și o lună, știrile preluate din bisăptămânalul vienez erau publicate de diferite periodice din Europa. Știrile din Banat ajungeau, la rândul lor, cam în zece zile în capitala imperială.

Digitalizarea colecțiilor de periodice vechi păstrate în diferite biblioteci din

² Vezi în acest sens Friedrich Wilhelm Karl von Schmettau, *Mémoires secrets de la guerre d'Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738 et 1739, avec des réflexions critiques* (Frankfurt am Main, 1772), 148–187 (cartea a fost tradusă în limba germană sub titlul *Geheime Nachrichten von dem Kriege in Ungarn in den Feldzügen 1737, 1738 und 1739*, apărută la Frankfurt am Main și Leipzig în 1788); János Karácson, „III. Károly háborúja a törökökkel 1737–1739. Sakir bej és Szubhi török történetírók leírása szerint,” *Hadtörténelmi Közlemények* 5 (1892): 323–370 și 517–540; Turchányi Tihamer, „Az 1738. évi török háború különös tekintettel Rákóczi Józsefre,” *Történelmi és Régészeti Értesítő*, Timișoara, s. n. 22 (1906): 1–48.

³ Din păcate, numerele din anii 1737, 1738 și 1739 din „Wienerisches Diarium”, a cărui colecție se păstrează în hemeroteca de la Österreichische Nationalbibliothek din Viena, nu ne-au fost accesibile în format electronic pe portalul ANNO/Austrian Newspapers online. Avem însă convingerea că relatările publicate în bisăptămânalul vienez au fost preluate *tale-qual*e în edițiile periodicelor europene pe care le vom prezenta.

Europa ne-a îngăduit să consultăm pe cale electronică opt ziare din Germania, Franța, Țările de Jos, Spania, Portugalia și Rusia în care au fost publicate 39 de știri referitoare la răscoala românească din 1738: “Mercurii Relation oder wochentliche Ordinari-Zeitungen” din München, “Gazette de France” din Paris, “Courrier d’Avignon”, “Bologna”, “Amsterdam” cu suplimentul “Suite de nouvelles d’Amsterdam”, “St. Petersburgische Zeitung”, “Mercure historique et politique” care apărea la Haga (cu relatările traduse tale-quala în “Mercurio histórico y político” din Madrid) și “Gazeta de Lisboa”. Pe lângă “Wienerisches Diarium”, nu am reușit să consultăm edițiile din anul 1738 ale altor patru periodice importante ale vremii: “Gazette de Cologne” (1734–1794) care apărea la Köln, “Gazette d’Utrecht” (1721–1785), “Gazette de Leyde”/ “Nouvelles extraordinaires des divers endroits” (1677–1798) și “Gazette de Bruxelles” (1649–1791). Avem însă tot temeiul să credem că relatările acestor ziare au preluat întru totul știrile publicate în ziarul de la Viena.

“Mercurii Relation oder wochentliche Ordinari-Zeitungen” a apărut la München săptămânal, începând cu anul 1680. Am consultat colecția digitalizată a periodicului păstrat la Bayerische Staatsbibliothek din München, cota 4° Eph. Pol.68–1738.

“La Gazette”, cunoscută mai ales sub numele de “Gazette de France” era un oficios care a apărut la Paris în fiecare sâmbătă începând cu anul 1631. În 1762 și-a modificat numele în “Gazette de France”, cu subtitlul *organ officiel du Gouvernement royal*. Am consultat colecția digitalizată a periodicului păstrat la Bibliothèque Nationale de France din Paris.⁴

“Le Courier”, cunoscut mai ales ca “Le Courier d’Avignon”, a apărut între 1733 și 1793 bisăptămânal (marțea și vinerea), la Avignon, în comitatul Venaissain, care făcea parte din Statul Papal. Periodicul a fost fondat de François Morénas, sub a cărui conducere s-a aflat până în 1742. Am consultat colecția digitalizată a ziarului păstrată la Bibliothèque Municipale Avignon, 4°, 3704.

Periodicul “Bologna” a început să apară la Bologna săptămânal din 1642 până în anul 1787. Cum orașul Bologna a făcut parte între 1506 și 1796 din Statul Papal, periodicul era supus, asemenea celui din Avignon, cenzurii Sfântului Scaun. Am consultat colecția digitalizată a ziarului păstrat la Biblioteca dell’ Archiginnasio din Bologna.⁵

Săptămânalul “Amsterdam” (cu ediții în fiecare sâmbătă) a început să apară în 1663 *avec privilège de nos seigneurs des États d’Hollande et de la West Frise*. Fiecare număr al ziarului, care a apărut până în 1794, fiind cunoscut mai mult

⁴ Gallica.bnf.fr/ark:12148/bpt6k6458123c. Pentru presa din Franța în secolele XVII–XVIII, vezi Jean Sgard, ed., *Dictionnaire des journaux: 1600–1789* (Paris-Oxford: Universitas Voltaire foundation, 1991), în colecția *Dictionnaire de la presse*.

⁵ <https://badigit.comune.bologna.it/Gazette/gazettedefault.asp>

sub numele de “Gazette d’Amsterdam” era însoțit de un supliment intitulat “Suite des nouvelles d’Amsterdam”, în care erau publicate mai ales știrile din Imperiul otoman și din Europa centrală și de est. Am folosit reproducerea digitalizată din anul 1738, ale volumului care se păstrează la Harvard University din Cambridge Massachusetts, Widener Library.

“St. Petersburgische Zeitung” a început să apară bisăptămânal (joia și duminica) în capitala Imperiului țarist începând cu anul 1727. Publicația era destinată numărului crescând al vorbitorilor de limbă germană (germani, austrieci, elvețieni) care se stabiliseră în Rusia începând cu domnia țarului Petru cel Mare.⁶ Colecția ziarului, care se păstrează la Staatsbibliothek din Berlin, a fost digitalizată de *Digitales Forum Mittel- und Osteuropa e. V. München (DiFMOE)*.⁷

“Mercure historique et politique” a apărut la Haga între 1686 și 1782 sub forma unor fascicule lunare legate în tomuri. Fasciculele digitalizate din anul 1738 le-am cercetat în colecția păstrată la Österreichische Nationalbibliothek din Viena. Periodicul de la Haga, tradus în limba spaniolă sub titlul “Mercurio histórico y político” a început să apară la Madrid din ianuarie 1738. Din 1756 a devenit un periodic oficial, iar în 1784 își schimbă titlul în “Mercurio de España”, sub care va apare până în 1820. Colecția periodicei spaniolă păstrată la Biblioteca Nacional de España și la Universidad Complutense din Madrid poate fi consultată în variantă digitalizată.

“Gazeta de Lisboa” a început să apară ca ziar oficial la Lisabona, în 1715, o dată pe săptămână, fiind însoțită de unul sau două suplimente (“Suplemento a’ Gazeta de Lisboa”). Am parcurs colecția digitalizată a periodicei (care a apărut până în 1820) păstrat în hemeroteca de la Biblioteca Nacional de Portugal din Lisabona.⁸

“Gazette de France” a fost primul dintre cele nouă periodice cercetate care a publicat, la 14 iunie 1738, o știre despre răscoala românească din Banat; acestea îi vor urma alte patru până la ediția din 22 noiembrie 1738. Ziarul “Amsterdam” a publicat la 24 iunie 1738 prima din cele 8 știri referitoare la răscoala românească. În paginile “St. Petersburger Zeitung” prima din cele șase știri despre “rebeliunea” românilor bănățeni a apărut în ediția din 26 iunie 1738. În fine, ziarele din München, Avignon, Bologna, Haga,

⁶ Cu privire la istoricul ziarului, care a apărut până în 1915, vezi Carl Eichhorn, *Die Geschichte der St. Petersburgischen Zeitung, 1727–1902. Zum Tage der Feier des 175-jährigen Bestehens der Zeitung, den 5. Januar 1902* (St. Petersburg, 1902).

⁷ Colecția am consultat-o la adresa difmoe.eu/periodical/uuid:43302b6c–8098–492c–9859–3c9cb87ab389

⁸ Hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/periodicos/gazeta de lisboa/Julio, Agosto, Setembro, Dezembro/item1/P.18html

Madrid și Lisabona au publicat primele știri despre răscoala românească în edițiile lor din cursul lunii iulie 1738.

În cele ce urmează vom analiza în evoluția lor firească știrile publicate în periodicele europene menționate, iar aceasta cu atât mai mult cu cât ele au fost inserate oarecum întâmplător în cursul numeroaselor relatări despre confruntările între trupele imperiale și cele otomane. Dintru bun început este de remarcat faptul că, în temeiul știrilor primite de la Viena, unele din ziarele europene au reușit să sesizeze cauza principală a răscoalei românilor bănățeni: regimul fiscal apăsător și abuzurile la care erau supuși din partea Administrației imperiale a țării și a subordonaților acesteia din cele 12 districte. Astfel, “Mercurii Relation” din 23 august 1738 scria bunăoară că împotriva unui “funcționar cameral de vază” – este vorba de consilierul administrativ Johann Jakob Benedikt von Neffzern⁹ – fuseseră primite plângeri numeroase din cauza extorcărilor exagerate cu care împovărase populația. De aceea înaltul funcționar fusese arestat, urmând să rămână în închisoare până la încheierea cercetărilor. Ziarul din Amsterdam afirma în suplimentul său din 11 noiembrie 1738, că motivul principal care a dus la izbucnirea revoltei românești fusese tratamentul extrem de dur la care era supus poporul de administratorii de district și de perceptorii de dări. “St. Petersburgische Zeitung” afirma, la rândul său, următoarele în ediția din 2 octombrie 1738: “Supușii din Banatul Timișoarei se plâng amarnic de asuprirea insuportabilă din partea arendașilor (recte, a perceptorilor de dări – C. F.) de acolo.”

Regimul abuziv la care erau supuși românii bănățeni din partea funcționarilor imperiali și a oamenilor acestora îi era de altfel cunoscut și unei înalte personalități ale Administrației țării. În 1739, când s-a făcut bilanțul celor petrecute, generalul baron Franz Leopold Anton von Engelshofen, comandantul militar al Banatului (și din 1740 guvernatorul militar și civil al țării), i-a raportat următoarele Consiliului Aulic de Război: “Avem cu atât mai puțin temei să-i asuprim pe acești oameni, cu cât ei sunt gata de la sine să suporte (...) prestații așa de mari, pe care, cu siguranță, nu le-ar putea duce niciun supus din Austria. *Răul de căpetenie care bântuie până acum în această provincie și care a provocat răscoala fatală izvorăște în principal din faptul că la încasarea dărilor, de care depinde doar în cea mai mare măsură bunăstarea sau nefericirea unei țări, nu se respectă nicio regulă, ci totul este dirijat după bunul plac personal al unuia sau al altuia, care n-a pătruns lucrurile îndeajuns de profund sau care chiar a vrut să-și câștige merite cu sângele supușilor (subl. n.)*”.¹⁰

⁹ Vezi nota 1 de la doc. 2.

¹⁰ Jenő Szentkláray, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)* (Timișoara: 1879), 154–155: *Man hat auch umso weniger Ursach diese Leute zu bedrängen, als sie sich von selbst (...) zu so großen Praestationen erbiethen, die gewiss kein Unterthan in*

Ștefan Bethlen, care a luat parte ca militar imperial la luptele din Banat cu trupele otomane în anul 1738, a sesizat la fel de pertinent motivul principal care a dus la izbucnirea răscoalei românești: “Așa cum au declarat-o chiar locuitorii din Banat, cauza acestei răscoale n-a fost alta decât Neffzern, pe care au și cerut apoi să le fie predat, promițând că după ce Maiestatea Sa [împăratul Carol al VI-lea] îl va da pe mâna lor, îi vor alunga pe turci din țară fără vreun ajutor, iar după aceea vor reveni îndeobște la credința față de Maiestatea Sa. Acela, chiar dacă nu le-a fost predat, a fost totuși arestat. Astea au fost roadele arendei lui Neffzern (în 1730 acesta luase în arendă veniturile vamale ale Banatului – C. F.)”¹¹

Ziarele europene pe care le-am cercetat – având desigur drept sursă “Wienerisches Diarium” – sunt unanime în a constata că răscoala românească din Banat s-a generalizat și a luat proporții mai ales după capitularea garnizoanei imperiale de la Mehadia comandate de colonelul Piccolomini (27 mai 1738) și retragerea trupelor imperiale în direcția Caransebeș–Lugoj. Astfel, “Mercurii Relation” din München a înregistrat în ediția sa din 5 iulie 1738, fără vreun alt comentariu, știrea că “partea cea mai mare a țăranilor a trecut de partea turcilor.” “Le Courier d’Avignon” din 4 iulie 1739 a constatat, la rândul său, că “o mare parte a țăranilor se alătură turcilor.” Drept urmare, drumul de la Orșova la Timișoara devenise nesigur în urma tâlhăriilor, fiind atacate patrulă și posturi imperiale de pază. În ediția sa anterioară, cea din 1 iulie 1738, ziarul din Avignon își informase deja cititorii că, după capitularea imperialilor la Mehadia, situația în zona de munte a Banatului devenise tot mai dificilă datorită faptului că trupelor otomane li se alăturau “mulți oameni nemulțumiți și rău-intenționați”. “Gazette de France” remarcase, la rândul său, încă la 28 iunie 1738, că un număr mare de țărani din Banat li s-au adăugat trupelor otomane după capitularea garnizoanei comandate de colonelul Piccolomini. Ziarul din Amsterdam consemnase deja la 24 iunie 1738 că, după căderea Mehadii în mâinile turcilor (27 mai) “un anumit număr de țărani trecuse de partea necredincioșilor”, comițând mari

Oesterreich zu entrichten vermöchte. Das Haupt-Übel, so in dieser Provinz bisshero grassiret und den fatalen Aufstand verursacht hat, entspringet hauptsächlich daher, daß man in denen Collectis, worvon doch der Wohl- oder Übelstand eines Landes größtentheils abhanget, ganz keine Regul beobachtet, sondern alles nach der Privat-Willkühr ein oder anderer Persohn, welche die Sach nicht tief genug eingesehen oder wohl gar mit dem Bluth derer Unterthanen sich Verdiensten machen wollen, dirigiret werden.

¹¹ Surdu, *Răscoala populară antihabsburgică*, 330: Ezen rebbeliónak oka pediglen, amint magok is az bánátusi lakósok deklarálták, nem más, hanem Neffezer volt, kit is ők annak utána kezekhez kérték, arra igérvén magokat, hogy minekutána Ő Felsége kezekben adgya ötet, a Törökököt minden segicség nélkül kiűzik az országból és annak utána közönségesen redeálnak az Ő Felsége hűségére, de kézhez nem adatott, mindazonáltal arrestumban tétettett. Ez volt Neffezer árendájának gyümölcse.

dezordini. Același ziar avea să-și informeze cititorii în ediția sa din 12 august 1738 că un număr mare de “hoți și tâlhari sau țărani răsculați”¹² se adunaseră pentru a ataca transporturile mari de bagaje ale trupelor imperiale, dar fuseseră respinși, iar mai mulți dintre ei prinși. Această știre a fost de altfel confirmată de “Gazette de France” din 23 august 1738, cu mențiunea că atacul avusese loc în timpul retragerii trupelor imperiale în direcția Caransebeș–Lugoj. Ziarul de la Sankt Petersburg consemna, la rândul său, în ediția din 26 iunie 1738, că “o adunătură destul de numeroasă” îl atacase în Ungaria pe feldmareșalul Königsegg, comandantul suprem al trupelor imperiale, cu scopul de a pune mâna pe casieria militară care îl însoțea, dar că fusese pusă pe fugă. “Mercure historique et politique” din Haga (și, împreună cu acesta, “Mercurio histórico y político” din Madrid) își informa cititorii în fascicola pe luna august 1738, că la mijlocul lunii precedente mai mult de 4.000 de răsculați hărțuiau fără încetare trupele imperiale în încercarea de a pune mâna pe casieriile militare. După ce înfrânseseră un detașament imperial, răsculații au capturat casieria Regimentului Schmettau și i-au luat prizonieri pe locotenent-coloneii baron Schörding și Geyer, pe care i-au ucis apoi drept răzbunare pentru spânzurarea unor răsculați. De altfel “St. Petersburgische Zeitung” din 6 iulie 1738 consemnase deja că “supușii malițioși” din Banat se mai liniștiseră întrucâtva, deoarece mulți fuseseră prinși și pedepsiți pe loc, fără vreo procedură judiciară: fie că au fost spânzurați, fie că li s-au tăiat mâinile celor la care s-au găsit arme, contrar cu interdicția oficială. Ziarelor europene le mai era cunoscut și cazul a 30 de țărani răsculați, care fuseseră prinși de trupele imperiale la Lugoj, fiind apoi siliți ca unul să-l spânzure pe următorul, în vreme ce ultimul rămas era ucis cu un foc de armă (“Le Courrier d’Avignon” din 4 iulie 1738, “Mercurii Relation” din 5 iulie 1738, “Bologna” din 8 iulie 1738, “Mercure historique et politique” din iulie 1738). “Gazette de France” din 28 iunie 1738 mai știe, că pentru urmărirea răsculaților și prinderea celor 30 din rândurile lor, generalul Neipperg, guvernatorul militar și civil al Banatului, trimisese de la Timișoara un detașament de 500 de soldați. Ziarul “Bologna” relatează în ediția sa din 15 iulie 1738 că, după ce un detașament imperial puternic împrăștiase o ceată numărând mai mult de 300 de “vagabonzi”, cam 200 dintre aceștia au fost duși în localități de la graniță pentru a fi judecați. Cum acțiunile răsculaților n-au încetat nici după aceea, armata imperială a fost nevoită – așa cum menționează ziarul din Bologna – să posteze pichete de siguranță pe traseul Slatina Timiș – Caransebeș – Jena. Aceeași știre fusese publicată mai înainte și de ziarul din Amsterdam în ediția sa din 24 iunie 1738. Starea de nesiguranță rămăsese însă la fel de prezentă în Banatul de

¹² O discuție referitoare la înțelegerea statutului acestora, la Benjamin Landais, “Marginaux, révoltés ou saisonniers de la rapine? Les bandits de la frontière austro-ottomane au XVIIIe siècle,” *Banatica* 31/II (2021): 221–249.

munte. Ziarul “Bologna” din 1 iulie 1738 își informa cititorii, că “mai multe sute de săteni îi jefuiesc și ucid pe drumurile din amintitul Banat pe nemți, pe turci și pe oricine trece pe acolo.” De altfel, confirmând această constatare, Nicolae Stoica de Hațeg, folosindu-se de amintirile unor martori veterani din acele zile, scria după vreo 80 de ani următoarele în *Cronica Banatului*: “Și alți lotri (...) ce erau pe apa Bistra, în Chizătău și într-alte sate, juca, cânta: “Ține, Doamne, tot așa, nici cu turcu, nici cu neamțu! Ține, Doamne, tot așa!”¹³

Preluând informațiile oferite de “Wienerisches Diarium”, “Gazette de France” din 28 iunie 1738 și, de asemenea, “Mercure historique et politique” din Haga (fascicola din iulie 1738), îi informau pe cititorii lor, că țăranii răsculați din Banat ar fi atacat satele – în acest caz este vorba desigur de cele colonizate cu germani – care îi păstrasera credința împăratului și că i-ar fi ucis pe locuitorii care nu scăpasera cu fuga. Ziarul din Avignon publica în schimb o știre de-a dreptul hilară în ediția sa din 11 iulie 1738, preluându-și informațiile, fără îndoială, din ziarul oficios de la Viena: în localitățile în care nu se aflau trupe imperiale, răsculații i-ar fi pretins populației să le plătească darea la care îi impuseseră. Mai mult, unele sate (între care Passarowitz/ Požarevac din Serbia imperială) fuseseră somate să plătească darea în termen de două zile.

Unul dintre episoadele tragice ale răskoalei românești a avut loc în Valea Almăjului. Încurajați de succesul trupelor otomane la Mehadia și de înaintarea acestora pe culoarul Timiș-Cerna, românii almăjeni au pus mâna pe arme și au atacat trupele imperiale, sperând că vor primi ajutor din partea turcilor. “Mercure historique et politique” (fascicola din august 1738) le relatează cititorilor săi ceea ce s-a întâmplat mai apoi. În urma contraofensivei imperiale din prima decadă a lunii iulie 1738, trupele habsburgice au ocupat din nou Valea Almăjului. Potrivit celor scrise în periodicul din Haga – informații provenind, fără îndoială, de la Viena–, la comandamentul imperial de la Mehadia, reocupată între timp, s-ar fi prezentat o delegație a locuitorilor din Almăj, care a exprimat regretul că aceștia fuseseră obligați de turci să ia armele împotriva împăratului și a cerut iertare. După ce au verificat cele invocate de delegații almăjeni, ofițerii superiori de la Mehadia au ajuns la concluzia că locuitorii din Almăj îl trădaseră pe împărat încă de la începutul operațiunilor militare din 1738, deoarece îi călăuziseră pe turci spre Mehadia și întreprinseseră mai multe incursiuni în zona de munte – credem că este vorba, înainte de toate, de zona minieră – în cursul cărora îi omorâseră pe supușii care voiau să-i păstreze credința împăratului. Drept urmare, în Almăj a fost trimis colonelul Helfreich cu un detașament din Regimentul de infanterie Toscana, pentru a-i “extermina”, *expressis verbis*, pe locuitorii de acolo

¹³ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. Damaschin Mioc, ed. a II-a (Timișoara: Facla, 1981), 184.

fără deosebire de vârstă, de sex sau de stare. Represiunea urma să le servească drept pildă celorlalți locuitori din Banat, pentru a-i opri de a mai ajuta inamicul și pentru a-i readuce la îndatoririle lor față de împărat. Relatarea apărută în ediția din 7 august 1738 a ziarului “St. Petersburgische Zeitung” diferă întrucâtva de cea publicată în periodicul din Haga. Se menționează, bunăoară, că împotriva răsculaților din Almăj fuseseră trimiși 500 de husari și o companie de dragoni sub comanda unui colonel. După câteva zile de marș, detașamentul imperial i-a înconjurat pe răsculații care, văzând că nu le vine niciun ajutor din partea trupelor turcești, s-au arătat dispuși să capituleze. Colonelul aflat la comanda detașamentului imperial n-a acceptat însă oferta și l-a trimis pe un ofițer la feldmareșalul Königsegg pentru a aduce instrucțiuni. Ordinul transmis a fost de a-i nimici fără milă pe răsculați, drept pildă pentru toți ceilalți țărani “rău-intenționați”. De altfel, această relatare a evenimentelor din Valea Almăjului avea să fie publicată și în ediția din 22 august 1738 a ziarului din Avignon.

Un alt episod, la fel de dramatic, al răscoalei românești s-a desfășurat în contextul ciocnirilor armate austro-turce în regiunea minieră a Banatului. La 14 iunie 1738, “Gazette de France” își informa cititorii că 400 de țărani răsculați jefuiseră localitățile miniere Majdanpek (în Serbia imperială) și Oravița, îi uciseră pe locuitorii de acolo care nu fugiseră și înfundaseră galeriile de la minele de cupru. Ziarul “Amsterdam” a oferit însă informații ceva mai amănunțite în ediția sa din 4 iulie 1738. Potrivit cu cele relatate de publicația din Țările de Jos, la 4 iunie 1738 o gloată de 4.000 de “țărani români sau vagabonzi” atacase și distrusese minele de cupru de lângă Oravița și mai multe sate aflate în vecinătate. Cu acest prilej ar fi fost uciși 300 de oameni care lucrau la exploatarea miniere, fiind distruse sau furate instalații și piese care le deserveau. De asemenea, fusese prins unul dintre funcționarii care conduceau minele, iar din casieria minieră dispăruse suma de 4.000 de ducăți. Ziarul neerlandez mai menționa faptul, că acțiunea românilor răsculați fusese stimulată de prezența în imediata apropiere a 6.000 de oșteni turci sub comanda a doi pași. Efectul produs de atacul românilor răsculați a fost devastator, așa cum consemna ziarul “Amsterdam”: “Este greu de închipuit consternarea pe care această incursiune a produs-o în țară, ai cărei locuitori au căutat peste tot o cale de scăpare.” Tot periodicul din Amsterdam și-a informat cititorii, în ediția sa din 8 iulie 1738, că, după ce participaseră, la rândul lor, la distrugerea minelor de cupru, trupele otomane s-au îndreptat spre Mehadia, de teamă să nu le fie tăiată calea de retragere. La rândul ei, “Gazeta de Lisboa” din 31 iulie 1738 și-a informat cititorii, că țăranii răsculați ajutați de detașamente turcești distruseseră minele de cupru de la Majdanpek, Dognecea, Oravița și Jatska (Sasca?), paguba produsă fiind mai mare de o mie de florini.¹⁴

¹⁴ O evaluare parțială a pagubelor produse de răsculații români și de trupele turcești numai la

În ediția sa din 7 august 1738, ziarul din capitala Portugaliei a reprodus întocmai știrea despre atacarea și pustiirea minelor de cupru din Banat, care apăruse la 4 iunie 1738 în periodicul din Amsterdam.

Unele din periodicele europene au manifestat un interes aparte pentru modul în care comandanții militari și marii demnitari otomani au încercat să impună în teritoriile ocupate din Banat autoritatea sultanului și, în același timp, să se folosească de populația locală pentru nevoile de campanie ale trupelor turcești.¹⁵ Astfel “Ordinari Post-Zeitung” din München își informa cititorii la 27 septembrie 1738, că marele vizir Yeğen Mehmed pașa poruncise ca locuitorii din Banat, până la Lugoj, să-i depună jurământ de credință și, în același timp, să repare drumurile spre Transilvania.¹⁶ Ziarul din Amsterdam scria la rândul său în ediția din 30 septembrie 1738, că turcii ar fi pus un pașă la Lugoj pentru a primi supunerea locuitorilor din acele părți. În fine, “Mercure historique et politique” publica în fascicolul din luna octombrie 1738 o știre – preluată, desigur, din oficiosul de la Viena – pe care o socotim însă mai mult o plăsmuire a propagandei habsburgice. Contrar obiceiului turcilor, susține periodicul din Haga, marele vizir ar fi publicat în numele sultanului Mahmud I (1730–1754) un manifest adresat populației din Ungaria și Banat. Prin acesta, populația era îndemnată să nu se teamă de trupele otomane, venite doar să se apere și să-i respingă pe inamicii Porții, să nu-și părăsească așezările și să-și continue ocupațiile obișnuite. De asemenea, locuitorilor de pe teritoriul ocupat de trupele otomane li se garanta libertatea de exercitare a cultului religios, dar în același timp li se atrăgea atenția să plătească darea de cap de un ducat, la fel ca ceilalți supuși otomani. Dacă ar fi socotit însă această dare prea mare, aveau putința să se adreseze marelui vizir cu o cerere de revizuire.

Până la urmă, ordinul dat de feldmareșalul Königsegg, de a se proceda cu maximă asprime împotriva românilor răsculați, a început să dea roade. Preluând o știre de la Viena, ziarul german din Sankt Petersburg scria în ediția sa din 3 august 1738, că “țărani răsculați care s-au alăturat turcilor și au comis tot felul de acte necugetate” revin la casele lor și se supun trupelor imperiale. Ziarul “Amsterdam” din 5 septembrie 1738 scria despre hotărârea răsculaților de a se supune și de cererea lor de amnistie generală. Același ziar afirma în ediția

minele și topitoriile de fier din Banat se ridică la suma de 11.794 fl. 50 ¾ cr., din care 7.663 fl. 1 ½ cr. la Boșca și 4.131 fl. 49 ½ cr. la Luncani, vezi Feneșan, *Die Eisenwerke*, 101.

¹⁵ Vezi în acest sens Feneșan, *Români și turci*, 108–113, 121.

¹⁶ Știrea este confirmată de cronicarul turc Mehmed Subhi: “...raialele care s-au supus musulmanilor au pregătit proviziile și alimentele trebuincioase oștilor amintite și au construit și au făcut din nou poduri prin locurile unde era nevoie. În felul acesta ele au dat un foarte mare ajutor și sprijin gaziilor dreptcredincioși.”, vezi Mustafa A. Mehmed, *Cronici turcești privind Țările Române*, vol. III (București: Editura Academiei, 1980), 264.

sa din 11 noiembrie 1738 că, după retragerea trupelor turcești de pe teritoriul Banatului, țăranii răsculați își manifestaseră dorința să revină la îndatoririle lor dacă le-ar fi fost rezolvate plângerile. “Gazette de France” din 22 noiembrie 1738 preciza condiția pusă de răsculați pentru a se supune din nou autorităților imperiale: îngăduința acordată de împărat de a strânge chiar ei banii pentru dare și protejarea lor față de abuzurile perceptorilor. Mediarea cu țăranii care se răsulasera a fost încredințată episcopului ortodox al Timișoarei, Nicolae Dimitrievici (1728–1741). Potrivit ziarului “Gazette de France” din 22 noiembrie 1738, ierarhul venise la Viena pentru a solicita amnistia pe seama răsculaților din Banat, fiind apoi investit cu depline puteri pentru a trata cu aceștia. Misiunea încredințată episcopului timișorean a fost menționată și de periodicele “Amsterdam” (11 noiembrie 1738), “Mercure historique et politique” (fascicolul pe luna noiembrie 1738) și “Gazeta de Lisboa” (25 decembrie 1738). Nu știm, cel puțin deocamdată, cât de eficientă a fost misiunea de pacificare a înaltului ierarh. Știm în schimb, că trupele imperiale au continuat și în primele luni din 1739 acțiunile de reprimare a unor noi focare de răscoală. Astfel ziarul “Bologna” menționa în ediția sa din 17 martie 1739, că trupele comandate de colonelul Lentulus¹⁷ întreprinseseră represii “eficiente și consistente” împotriva răsculaților, pe care “i-au exterminat în întregime”.

Rămâne ca o cercetare sistematică a fondurilor de arhivă din Austria și Ungaria să ne ofere, în fine, posibilitatea cunoașterii cât mai exacte și nuanțate a răscoalei din 1738 a românilor bănățeni, ale cărei urmări au fost resimțite aproape un deceniu în Banatul imperial. Într-adevăr, așa cum remarcă încă din toamna anului 1738 ziarele “Amsterdam” (5 septembrie 1738) și “Gazeta de Lisboa” (9 octombrie 1738), răsculații produsese în Banat multe pagube, poate chiar mai multe decât cele pricinuite de turci. Despre cele produse chiar de trupele habsburgice nu se sufla niciun un cuvânt ...

1 “Mercurii Relation oder wochentliche Ordinari-Zeitungen”, München, nr. 27, 5 iulie 1738, p. 1.

Wien, den 24. Juni.

Daß der meiste Theil Bauren zu den Türcken übergangen, daß zu Lugos 30 attrapiert worden, welche einander selbst aufknüpfen müssen und dann den letzteren eine Kugel vor den Kopff gejaget worden seye, wird confirmiret.

¹⁷ Căsar Joseph Lentulus (1683–1744), ofițer de origine elvețiană care a servit în armata habsburgică. Cu gradul de colonel a participat la luptele cu turcii din Ungaria, Bosnia și Banat din timpul războiului din 1737–1739. La 28 aprilie 1738 a fost avansat la gradul de general-maior și înnobilit ca baron. În 1741, după rănirea sa în timpul campaniei din primul Război de succesiune la tronul Austriei, a fost avansat la gradul de feldmareșal-locotenent (*Feldmarschalleutnant*) și numit comandant al cetății Brașov. A murit la Brașov în 1744.

Traducere

Viena, la 24 iunie.

Se confirmă faptul, că partea cea mai mare a țăranilor a trecut de partea turcilor, că la Lugoj au fost prinși 30 [de țărani răsculați], care au fost siliți să se spânzure unii pe alții, iar ultimului i s-a tras un glonț în cap.

2 “Ordinari Post-Zeitungen”, München, nr. 36 din 23 august 1738, p. 1.

Wien, den 10. Augusti Dem Verlaut nach sollen gegen einen fürnehmen Cameralisten aus dem Temeswarer Bannat große Klagen und Beschwerden eingeloffen seyn, als ob derselbe durch allzustarcken Erpressungen das Volck schwürig gemacht hätte, weswegen er bis zu Ausgang der Sach in Eisen und Banden geschlagen worden. (...)

Traducere

Viena, la 10 august După cum se aude, împotriva unui funcționar cameral de vază din Banatul Timișoarei¹ ar fi fost primite numeroase plângeri și reclamații, anume că prin extorcări exagerate acesta ar fi împovărat populația, iar de aceea a fost încătușat în lanțuri până la rezolvarea problemei. (...)

¹ Johann Jakob Benedikt baron von Neffzern (1705–1785), a fost între 1733–1738 consilier civil al Administrației Banatului, după ce anterior activase în calitate de consilier cameral ungar și director al Vămii din Bratislava. În 1730 a luat în arendă, împreună cu consilierul civil al Administrației Banatului, Samuel von Rebentisch, veniturile vamale ale Banatului, dobândind o mare influență asupra generalului conte Andreas von Hamilton, guvernatorul militar și civil al provinciei. După moartea guvernatorului Hamilton (9 ianuarie 1738) și până la venirea succesorului acestuia, contele Wilhelm Reinhard von Neipperg (18 februarie 1738), Neffzern a exercitat, interimar, atribuțiile de guvernator. În condițiile izbucnirii răscoalei românilor bănățeni în primăvara târzie și vara anului 1738, Neffzern a fost arestat și suspendat, apoi demis din funcția de consilier administrativ. După 1740 a activat în Boemia, de unde îi era originară familia, iar mai târziu, din nou, la Bratislava. În calitate de consilier al Cămarii Ungare a primit nobilitatea austriacă cu rangul de baron (1749).

3 “Ordinari Post-Zeitungen”, München, nr. 41 din 27 septembrie 1738, p. 2.

Wien, den 12. September (...) Man versichert sogar, es habe der Groß-Vezier in dem Temeswarer Bannat bis nacher Lugos sich den Eyd der Treu schwören, auch denen Dorffschaften anbefehlen lassen, die Weeg bis nacher Siebenbürgen auszubessern. (...)

Traducere

Viena, la 12 septembrie (...) Se dă drept sigur, că marele vizir ar fi poruncit ca în Banatul Timișoarei, până la Lugoj, să i se depună jurământul de credință, iar locuitorii să repare drumurile spre Transilvania. (...)

4 “Gazette de France”, Paris, nr. 28 din 14 iunie 1738, p. 318.

De Vienne, le 14 Juin 1738 (...) Quatre cens des paisans rebelles du Bannat ont pillé les villages de Maythenback et d’Orovitz et ils ont massacré tous ceux des habitants, qui n’ont pas eu le temps de prendre la fuite. On dit, qu’ils ont comblé toutes les tranchées des mines de cuivre, voisines de ces deux villages.

Traducere

De la Viena, la 14 iunie 1738 (...) Patru sute dintre țăranii răsculați din Banat au jefuit satele Majdanpek¹ și Oravița și i-au masacrat pe toți locuitorii de acolo care n-au avut timp să fugă. Se spune, că au înfundat toate galeriile de la minele de cupru aflate în vecinătatea acestor două sate.

¹ În prezent în Serbia. În 1738 făcea parte din Serbia aflată sub ocupație austriacă după pacea de la Passarowitz. La Majdanpek a fost sediul unui oficiu minier subordonat Direcției Miniere Bănățene.

5 “Gazette de France”, Paris, nr. 27 din 28 iunie 1738, p. 308–309.

De Vienne, le 7 Juin 1738 (...) Les ennemis ont profité de la decouverte du defilé qui conduit de la Servie au Bannat et un corps de six mille hommes, auquel le seraskier de Widden a fait passer ce defilé, coupe actuellement toute communication entre Meadia et Temeswar. Un grand nombre de paisans du Bannat s’est joint aux Turcs et ils commettent beaucoup de desordres dans la province. Les habitants de plusieurs villages, qui sont demeurez fidèles à l’Empereur, ont esté massacrez par ces paisans, qui ont eu mesme la hardiesse d’attaquer un detachment des Impériaux. Cinq cens hommes, que le commandant de Temeswar a envoyez pour donner la chasse à ces rebelles, en ont pris trente, que ce commandant a fait pendre.

Traducere

De la Viena, la 7 iunie 1738 (...) [După capitularea garnizoanei imperiale de la Mehadia de sub comanda colonelului Piccolomini] inamicii au profitat de descoperirea defileului care duce din Serbia în Banat, iar un corp de șase mii de oameni, pe care seraskierul (generalul-comandant – C.F.) de la Vidin¹ l-a trecut prin acest defileu, taie în prezent orice comunicare între Mehadia și Timișoara. Un număr mare de țărani din Banat li s-a alăturat turcilor și comite multe dezordini în provincie. Locuitorii din mai multe sate, care i-au rămas credincioși împăratului, au fost masacrați de acești țărani, care au avut chiar îndrăzneala să atace un detașament al imperialilor. Cinci sute de soldați, pe care comandantul Timișoarei² i-a trimis să-i urmărească pe acești răsculați, i-au prins pe treizeci dintre ei, iar comandantul a pus să fie spânzurați.

¹ Este vorba de Hacı Mehmed pașa.

² Este vorba de generalul conte Wilhelm Reinhard von Neipperg (1684–1774), guvernatorul militar și civil al Banatului (18 februarie 1738–13 septembrie 1739).

6 “Gazette de France”, Paris, nr. 28 din 5 iulie 1738, p. 318.

De Vienne, le 14 Juin 1738 (...) Quatre cens des paisans rebelles du Bannat ont pillé le villages de Maythenbeck et d'Orovitza et ils ont massacré tous ceux des habitants, qui n'ont pas eu le temps de prendre la fuite. On dit qu'ils ont comblé toutes les tranchées des mines de cuivre, voisines de ces deux villages.

Traducere

De la Viena, la 14 iunie 1738 (...) Patru sute dintre țăranii răsculați din Banat au jefuit satele Majdanpek și Oravița și i-au masacrat pe toți locuitorii care n-au apucat să fugă. Se spune că au înfundat galeriile minelor de cupru aflate în vecinătatea acestor două sate.

7 “Gazette de France”, Paris, nr. 35 din 23 august 1738, p. 403–404.

De Vienne, le 2 Aout 1738 (...) Ce courier a ajouté qu'elle [l'armée impériale] n'avait point esté inquieté par les ennemies dans cette longue marche, mais que les bagages avoient esté attaquez le 19 [Juin] par les paisans rebelles du Bannat, lesquels avoient esté mis en fuite après avoir fait une perte considérable. (...)

Traducere

De la Viena, la 2 august 1738 (...) Acest curier [care adusesse știre retragerii armatei imperiale] a mai adăugat că, în timpul acestui marș lung, ea nu a mai fost tulburată deloc de către inamici, dar că bagajele au fost atacate în ziua de 19 [iulie] de către țăranii răsculați din Banat, care au fost puși pe fugă după ce au suferit pierderi considerabile. (...)

8 “Gazette de France”, Paris, nr. 48 din 22 noiembrie 1738, p. 557–558.

De Vienne, le 1er Novembre 1738 (...) Depuis que les Turcs ont quitté le Bannat de Temeswar, les paisans rebelles de cette province ont offert de rentrer dans leur devoir, si l'Empereur leur permettant de lever eux-mêmes les sommes qu'ils doivent luy payer, les mettra à couvert des vexations des fermiers préposez pour la perception des droits. On dit, que Sa Majesté Impériale leur a accordé leur demande et que l'Eveque de Temeswar, qui estoit venu ici solliciter leur grace, a esté chargé de pleins pouvoirs pour traiter avec eux. (...)

Traducere

De la Viena, la 1 noiembrie 1738 (...) După ce turcii au părăsit Banatul Timișoarei, țăranii răsculați din această provincie s-au arătat gata să se întoarcă la datorie dacă împăratul le-ar îngădui să strângă ei înșiși banii pe care sunt datori să îi plătească acestuia și să-i ferească de vexațiunile perceptorilor puși să strângă dările. Se zice, că Maiestatea Sa Imperială a fost de acord cu cererea lor și că episcopul Timișoarei, care venise aici [la Viena] pentru a cere iertarea lor, a primit depline puteri să trateze cu ei. (...)

9 “Le Courrier d’Avignon”, nr. 52 din 1 iulie 1738, p. 2.

De Vienne, le 14 Juin (...) Cependant, les memes lettres ajoutent qu’on est extrêmement en peine dans tout le voisinage et meme pour Temeswar. Les ennemis se renforcent tous les jours, il y a beaucoup de mécontents et de gens mal-intentionnez. (...) Selon les derniers avis de Hongrie, les voleurs qui ont attaqué le Comte de Königseg pour tâcher enlever la Caisse Militaire, ont été arretez. (...)

Traducere

De la Viena, la 14 iunie (...) Între timp, aceleași scrisori adaugă că [după capitularea de la Mehadia, la 27 mai 1738, a colonelului Piccolomini] situația este foarte grea în zona învecinată, ba chiar și pentru Timișoara. Inamicul se întărește cu fiecare zi, aici fiind mulți oameni nemulțumiți și rău-intenționați. (...) Potrivit cu ultimele știri din Ungaria, tâlharii care l-au atacat pe contele von Königsegg în încercarea de a pune mâna pe Caisieria Militară, au fost prinși. (...)

10 “Le Courrier d’Avignon”, nr. 53 din 4 iulie 1738, p. 1.

De Vienne, le 18 Juin (...) Les nouvelles de Temeswar portent que la plus grande partie des paysans se joignent aux Turcs et que les chemins depuis Orsowa jusqu’à Temeswar sont devenus fort perilleux par les vols et les brigandages qui se commettent jusques au point d’enlever les vedettes et les sentinelles avancées. On en surprit dernièrement 30 à Lugos, endroit éloigné de 5 lieues de Temeswar, qui furent executez sur le champ, l’un ayant été obligé de pendre l’autre jusques au dernier qui fut arquebusé. (...)

Traducere

De la Viena, la 18 iunie (...) Noutățile venite de la Timișoara informează că o mare parte a țăranilor se alătură turcilor și că drumurile de la Orșova la Timișoara au devenit foarte primejdioase din cauza hoțiilor și tâlhăriilor comise în așa măsură, că sunt atacate chiar și patrulele și sentinelele avansate. Recent, la Lugoj, o localitate aflată la 5 leghe depărtare de Timișoara, au fost prinși 30 [de tâlhari], care au fost executați pe loc, unul fiind obligat să-l spânzure pe celălalt, iar ultimul a fost omorât cu un glonț de muschetă. (...)

11 “Le Courrier d’ Avignon”, nr. 55 din 11 iulie 1738, p. 2.

De Vienne, le 16 Juin (...) Les paysans du Bannat de Temeswar continuent à courir la campagne comme des vagabonds, mettant sous contribution tous les endroits qui se trouvent sans garnison, et menacent de tout mettre à feu et à sang si on leur refuse les contributions qu’ils ont déjà demandées. Ils ont meme déjà sommé Passarowitz et divers autres endroits, auxquels ils n’ont donné que deux jours de terme. (...)

Traducere

De la Viena, la 16 iunie (...) Țăranii din Banatul Timișoarei continuă să bântuiască prin țară ca niște vagabonzi, obligând la plata dărilor toate localitățile în care nu se află trupe și amenințând că vor trece totul prin foc și sabie dacă le sunt refuzate dărilor pe care le-au cerut. Ei au amenințat deja Passarowitz-ul și diferite alte localități, cărora le-au dat un termen de două zile. (...)

12 “Le Courrier d’Avignon”, nr. 67 din 22 august 1738, p. 2–3.

De Vienne, le 2 Aoust (...) On ajoute (...) que les habitants du pays d’Almas commençoient à se soulever et que plusieurs ont pris les armes, sur quoi on a envoyé 500 hussards et deux compagnies de dragons contre ces rebelles, qui ont d’abord offert de se soumettre dès qu’ils se sont vus enveloppez, mais le général comte de Königsegg a envoyé ordre de les passer tous au fil de l’épée afin d’épouvanter les autres par cette sévérité. (...)

Traducere

De la Viena, la 2 august (...) Se mai spune că (...) locuitorii din Țara Almăjului au început să se răscoale și că mai mulți au pus mâna pe arme. De aceea împotriva acestor răsculați au fost trimiși 500 de husari și două companii de dragoni. Răsculații s-au arătat gata să se supună, îndată ce s-au văzut înconjuțați, dar generalul conte von Königsegg a dat ordin ca toți să fie trecuți prin ascuțișul sabiei, cu scopul de a-i speria pe ceilalți prin această măsură aspră. (...)

13 “Bologna”, Bologna, nr. 27 din 1 iulie 1738, p. 4.

Vienna, 21 Giugno (...) Alcuni cento villani nelle strade del predetto Banato spogliano ed uccideano Tedeschi, Turchi e quanti vi passano, ma si erano spediti de picchetti per ucciderli senza quartierie. (...)

Traducere

Viena, 21 iunie (...) Mai multe sute de săteni îi jefuiesc șiucid pe drumurile din amintitul Banat pe nemți, turci și pe oricine trece pe acolo, dar au fost trimise detașamente pentru a-i omorî fără de cruțare. (...)

14 “Bologna”, Bologna, nr. 28 din 8 iulie 1738, p. 4.

Vienna, 28 Giugno (...) Sentesi altresì arrestati da’ nostri circa 30 paesani di Temisvar che s’erano dati al servizio de’ Turchi, stati obbligati 25 ad impiccarsi l’un l’altro, e l’ultimo fu moschettato. (...)

Traducere

Viena, 28 iunie (...) De asemenea, s-a aflat că ai noștri au prins în jur de 30 de țărani din [Banatul] Timișoarei, care au intrat în slujba turcilor. Pe 25 dintre

ei i-au obligat să se spânzure unul pe celălalt, iar ultimul a fost ucis cu un glonț de muschetă. (...)

15 “Bologna”, Bologna, nr. 29 din 15 iulie 1738, p. 4.

Vienna, 5 Luglio (...) S'asserisce dall'Ungheria che una grossa partita delle nostre truppe abbi dissipata intieramente una banda di più di 300 vagabondi, che fecero grandi eccessi in quelle parti ed ebbero l'audacia d'attaccare per fino gli equipaggi del Marescial-Generale contre di Kinigsech, condottine ben 200 prigionieri nelle piazze frontiere per processarli come ladroni, che dalla Transilvania a' confini fu pur disperso da' nostri aiducchi uno staccamento di Valacchi sostenuto da un grosso de' Turchi, che tentarono d'irrompere in quel Principato, uccisi più di cento de' primi, levato loro due standardi e fattine 28 prigionieri, Ciò, nulla ostante, dette truppe di banditi faceano scorrerie, sicchè si postarono vari pichetti di Schena fino a Caransebes e Slatina. (...)

Traducere

Viena, 5 iulie (...) Din Ungaria se afirmă, că un detașament puternic din trupele noastre a împrăștiat cu totul o ceată de mai mult de 300 de vagabonzi care comiteau excese mari în acele părți și care cutezaseră să atace până la urmă trăsurile mareșalului conte de Königsegg¹, după care au dus mai bine de 200 de prizonieri în orașele de la hotar pentru a fi judecați ca niște tâlhari, că din Transilvania până la hotare haiducii noștri au nimicit cu totul o ceată de români susținută de un număr mare de turci, care a încercat să pătrundă în acel Principat, omorând mai mult de o sută dintre cei dintâi, luându-le două steaguri și făcând 28 de prizonieri. Cu toate acestea, zisele trupe de bandiți au comis mai multe jafuri, așa că au fost postate mai multe pichete de la Jena până la Caransebeș și Slatina. (...)

¹ Contele Joseph Lothar Dominik von Königsegg-Rothenfels (1673–1751), feldmareșal (din 1723) și diplomat austriac. Între 1736 și 1738 a fost președintele Consiliului Aulic de Război. A întocmit planurile operative împotriva turcilor în războiul din 1737–1738 și a deținut comanda supremă a trupelor imperiale, dar în urma eșecurilor militare a fost nevoit să se retragă din funcția militară. În 1738 a fost și comandant militar al Transilvaniei.

16 “Bologna”, Bologna, nr. 11 din 17 martie 1739, p. 4.

Vienna, 7 Marzo (...) Scrivono dal Bannato di Temisvar, che il colonello Lentulus fatta aveva sopra nemici una valorosa e ricca rappresaglia e totalmente sterminati li masnadieri sollevati. (...)

Traducere

Viena, 7 martie (...) Din Banatul Timișoarei se scrie că colonelul Lentulus a întreprins într-adevăr represalii eficiente și consistente împotriva inamicilor și că i-a exterminat în întregime pe tâlharii răsculați. (...)

17 “Suite des nouvelles d’Amsterdam”, Amsterdam, nr. 50 din 24 iunie 1738, p. 1.

De Bude, le 6 Juin On assure que, depuis la prise de Meadia, quantité de paisans du Bannat de Temeswar avoient pris le parti des Infidèles et commettoient des grands desordres dans ces cantons. (...)

Traducere

De la Buda, la 6 iunie Se dă ca sigur că, după ce Mehadia a fost cucerită [de turci]¹, un anumit număr de țărani din Bantul Timișoarei au trecut de partea necredincioșilor și au comis mari dezordini în acele părți. (...)

¹ La 27 mai 1738 cei 600 de soldații imperiali din fortificația de la Mehadia aflați sub comanda colonelului Piccolomini au capitulat în condiții onorabile în fața trupelor turcești.

18 “Suite des nouvelle d’Amsterdam”, Amsterdam, nr. 50 din 24 iunie 1738, p. 2.

De Vienne, le 11 Juin (...) On a appris qu’une troupe de plus de 300 vagabonds, qui commettoit de grands excès en Hongrie et avait meme l’audace d’attaquer les équipages du Velt-Maréchal Comte de Konigsegg, avoit non seulement été entièrement dissipé, mais qu’on en avoit pris plus de 200, qui ont été conduits dans les prisons des places-frontières pour leur faire procès comme à des voleurs.

Traducere

De la Viena, la 11 iunie (...) S-a aflat că o ceată de mai mult de 300 de vagabonzi, care a comis excese grave în Ungaria și a avut chiar îndrăzneala să atace convoiul cu bagaje ale feldmareșalului conte von Königsegg, nu numai că a fost împrăștiată cu totul, ci au fost prinși mai mult de 200 dintre ei, care au fost duși în temnițele din localitățile de la graniță pentru a fi judecați ca niște tâlhari.

19 “Amsterdam”, Amsterdam, nr. 52 din 4 iulie 1738, p. 1.

Du camp près de Temeswar, le 7 Juin (...) Le 4 [Juin] on reçut avis qu’une troupe d’environ 4.000 paisans Valaques ou vagabonds avoit fait une irruption dans le Bannat et ruiné les belles mines de cuivre près d’Orobitz ainsi que divers villages voisines. Plus des 300 ouvriers qui travailloient à ces mines ont été massacrez par ces vagabonds, qui ont enlevé et détruit tout ce qui servoit à ces mines et pris l’un des Directeurs, plus 4.000 Ducats en espèces. Les Valaques étoient soutenus par deux Bachas, qui les suivoient de près avec 6.000 hommes de troupe réglées. On ne sauroit exprimer la consternation que cette irruption a causé dans les pais, dont les habitans se sauvent de tous cotez. (...)

Traducere

Din tabăra de lângă Timișoara, la 7 iunie (...) La 4 [iunie] s-a primit știrea, că o gloată de cam 4.000 de țărani români sau vagabonzi a năvălit în Banat și a ruinat frumoasele mine de cupru din apropiere de Oravița, precum și diferite sate din

vecinătate. Mai mult de 300 de muncitori care lucrau la aceste mine au fost masacrați de acești vagabonzi, care au luat și au distrus tot ceea ce servea la aceste mine, l-au prins pe unul dintre conducători și au pus mâna pe 4.000 de ducăți în numerar. Românii erau sprijiniți de două pașale, care îi urmau îndeaproape cu 6.000 de ostași din trupele regulate. Este greu de închipuit consternarea pe care această incursiune a produs-o în țară, ai cărei locuitori au căutat pretutindeni o scăpare. (...)

20 “Amsterdam”, Amsterdam, nr. 54 din 8 iulie 1738, p. 1.

Du camp impérial de Temeswar, le 14 Juin (...) On a reçu avis, que les Turcs, qui s'étoient avancez dans le Bannat pour aider ruiner les mines de cuivre, se sont retirez à Meadia, de peur d'être coupez par le Prince de Lobkowitz. Les déserteurs Allemands sont très bien venus chez les Turcs, qui leur font, contre leur coutume, beaucoup d'accueil, les enrollant et leur donnant un plus forte paye qu'aux autres troupes. (...)

Traducere

Din tabăra imperială de lângă Timișoara, la 14 iunie (...) S-a primit știrea că turcii, care au înaintat în Banat pentru a da ajutor la distrugerea minelor de cupru, s-au retras la Mehadia de teamă ca prințul von Lobkowitz¹ să nu le taie calea de retragere. Dezertorii nemți sunt primiți foarte bine de turcii care, contrar obiceiului lor, îi copleșesc cu favoruri, îi înrolează [în trupele lor] și îi plătesc mai bine decât pe ceilalți ostași. (...)

¹ Este vorba de feldmareșalul prinț Johan Georg Christian von Lobkowitz (1686–1755).

21 “Suite des nouvelles d'Amsterdam”, Amsterdam, nr. 64 din 12 august 1738, p. 1.

Du camp impérial de Temeswar, le 23 Juillet (...) Le 19 [Juillet] un grand nombre de voleurs et brigands ou paisans revoltez vinrent attaquer les gros bagages. Ils furent vivement repoussez et l'on en prit plusieurs. (...)

Traducere

Din tabăra imperială de la Timișoara, la 23 iulie (...) [După retragerea trupelor imperiale de la Mehadia la Caransebeș], la 19 [iulie] un mare număr de hoți și tâlhari sau țărani răsculați s-au adunat să atace transportul de bagaje mari. Ei au fost respinși cu promptitudine, iar mai mulți dintre ei au fost prinși. (...)

22 “Suite des nouvelles d'Amsterdam”, Amsterdam, nr. 71 din 5 septembrie 1738, p. 2.

De Vienne, le 23 Aout (...) Le bruit court, que les sujets rebelles du Bannat de Temeswar, qui par leur brigandages ont causé autant et plus de dommage que les troupes Ottomannes, ont resolu de se soumettre et qu'ils ont pour cet effet fait demander une amnistie générale. (...)

Traducere

De la Viena, la 23 august (...) Umblă zvonul, că răsculații din Banatul

Timișoarei, care au produs prin tâlhăriile lor la fel de multe pagube, dacă nu chiar mai multe, ca trupele otomane, au hotărât să se supună și că, în acest scop, au solicitat o amnistie generală. (...)

23 “Amsterdam”, Amsterdam, nr. 78 din 30 septembrie 1738, p. 1.

De Vienne, le 13 Septembre (...) On apprend que les Turcs, qui se renforcent dans le Bannat de Temeswar, ont mis un Bacha à Lugos pour recevoir l’hom-mage des habitants de ces quartiers-là. (...)

Traducere De la Viena, la 13 septembrie (...) S-a aflat că turcii, care se întăresc în Banat, au pus un pașă la Lugoj pentru a primi supunerea locuitorilor din acele părți. (...)

24 “Suite des nouvelles d’Amsterdam”, Amsterdam, nr. 90 din 11 noiembrie 1738, p. 2.

De Vienne, le 29 Octobre (...) On ajoute, que depuis que les Turcs se sont retirez du Bannat de Temeswar, les habitants de ces quartiers-là, qui s’étoient soulevez contre l’Empereur, avoient offert de se rendre à leur devoir moyennant qu’on redressât leurs griefs, dont l’un des principaux est le traitement rude qu’ils recevoient de la part des administrateurs ou fermiers-généraux. On assure, qu’il a été résolu des les contenir à cet égard et qu’on leur permettra de lever eux-mêmes les sommes qu’ils doivent payer à S. M. Imp., pourvu qu’ils s’engagent de les fournir dans le tems et d’une manière convenable. Lèveque de Temeswar, qui partit d’ici [de Vienne] il y a quelques jours, est, dit-on, chargé de pleins-pouvoirs nécessaires pour traiter avec eux à ce sujet. (...)

Traducere

De la Viena, la 29 octombrie (...) Se mai spune că, de când turcii s-au retras din Banatul Timișoarei, locuitorii din acele părți, care se ridicaseră împotriva împăratului, s-au arătat gata să revină la îndatoririle lor dacă li se vor rezolva plângerile, dintre care una de căpetenie este tratamentul dur la care sunt supuși de administratorii [districtelor] sau de perceptorii impozitelor. Se dă drept sigură știrea, că s-a decis să li se dea satisfacție în această privință și că li se va permite să strângă ei înșiși sumele pe care sunt datori să le plătească Maiestății Sale Imperiale, cu condiția să se oblige a le preda la timp și în mod mulțumitor. Se zice că episcopul Timișoarei¹, care a plecat de aici [de la Viena] acum câteva zile, a primit depline puteri pentru a trata cu ei în legătură cu acest subiect. (...)

¹ Este vorba cu mare probabilitate de episcopul ortodox al Timișoarei, Nicolae Dimitrievici (1728–1741).

25 “St. Petersburgische Zeitung”, Sankt Petersburg, nr. 51 din 26 iunie 1738, p. 203.

Wien, vom 7. Juni (...) Einigen Nachrichten zufolge sollen die Türken in den Temeswarer Bannat eingedrungen seyn, welches aber gänzlich ohne Grund

ist. Indessen verlautet, daß das in ziemlich starcker Anzahl versammelte Raub-Gesindel in Ungarn sogar den Herrn Feld-Marschall Grafen Königseck nebst der bey sich gehaltenen Kriegs-Casse angefallen, doch waren die Räuber nach einem bald herzu gekommenen Succurs verjaget worden.

Traducere

Viena, din 7 iunie (...) Potrivit cu unele ştiri, turcii ar fi pătruns în Banatul Timişoarei, ceea ce este însă cu totul lipsit de orice temei. De asemenea, s-a mai aflat că o adunătură destul de numeroasă de tâlhari l-ar fi atacat în Ungaria chiar pe domnul feldmareşal conte von Königsegg şi casieria militară aflată cu el, dar tâlharii au fost alungaţi de ajutoarele venite în grabă.

26 "St. Petersburgische Zeitung", Sankt Petersburg, nr. 54 din 6 iulie 1738, p. 216.

Ein anders [aus Wien] vom 22. Juny Die jüngst erwehnten schwierigen Unterthanen im Bannat sind nunmehr ziemlich schüchtern gemacht, denn man hat deren nicht wenige gefangen bekommen und ohne weiteren Process zur gebührenden Straffe gezogen. Viele davon wurden neulich aufgehengenct aber die sich wider das kayserliche Verbot in Waffen antreffen ließen die Hände abgehauen. Es soll auch mit dergleichen Straffen wider diese Bösewichter überall fortgefahren werden. (...)

Traducere

Altceva [de la Viena] din 22 iunie Supuşii maliţioşi din Banat menţionaţi de curând au devenit în prezent destul de reţinuţi, deoarece au fost prinşi destul de mulţi dintre ei, care şi-au primit pedeapsa meritată, fără să se mai piardă vremea cu vreun proces. Recent, mulţi dintre ei au fost spânzuraţi, iar celor care – contrar cu interdicţia imperială – au fost surprinşi având arme li s-au tăiat mâinile. De asemenea, acestor răufăcători li se vor aplica pe mai departe, peste tot, astfel de pedepse. (...)

27 "St. Petersburgische Zeitung", Sankt Petersburg, nr. 62 din 3 august 1738, p. 252.

Donaustrohm, vom 13. July (...) Das Land-Volck, welches sich vorher zu den Türcken geschlagen und allerhand Muthwillen verübt hatte, kommt nunmehr auch wieder zurück und unterwirfft sich den siegreichen kayserlichen Waffen. (...)

Traducere

De la Dunăre, din 13 iulie (...) Țăranii, care se alăturaseră mai înainte turcilor şi comiseseră tot felul de acte necugetate, revin în prezent la locurile lor şi se supun armatei imperiale victorioase. (...)

28 "St. Petersburgische Zeitung", Sankt Petersburg, nr. 63 din 7 august 1738, p. 256.

Wien vom 27. July (...) Nach eben diesen Briefen [von Belgrad, vom 6. Juli],

haben die Einwohner des Almasser Bezircks im Bannat angefangen gehabt sich zu empöhrn und die Waffen zu ergreifen. Nachdem aber von der Armee ein Husaren-Oberster mit 500 Mann und einer Compagnie Dragoner wider diese Rebellen abgeschicket worden und die in wenig Märschen sie genau eingeschlossen, sie sich auch von dem gehofften türckischen Beystand verlassen gesehen, haben sie sich erbothn mit dem kayserlichen Herrn Obersten zu capituliren, welcher jedoch den angetragenen Accord nicht angenommen, sondern durch einen Officier an die hohe Generalität Bericht erstattet, bey dessen Zurückkunfft er Befehl erhalten, diese sämmtliche Rebellen ohne Gnade niederzuhauen, damit solches dem übrigen übel gesinnten Land-Volcke zu einem Beyspiel dienen möchte.

Traducere

Viena, din 27 iulie (...) Potrivit cu aceleași scrisori [de la Belgrad, din 6 iulie], locuitorii districtului Almăj din Banat au început să se răscuale și au pus mâna pe arme. După ce împotriva acestor răsculați armata l-a trimis pe un colonel de husari¹ cu 500 de oameni și o companie de dragoni, care i-au încercuit cu totul după câteva zile de marș, răsculații, văzând că nu le vine ajutorul sperat din partea turcilor, s-au arătat dispuși să capituleze în fața domnului colonel imperial. Acesta n-a acceptat însă propunerea lor, ci a trimis cu un ofițer un raport înaltei conduceri militare. La întoarcere, acest ofițer i-a adus ordinul să-i nimicească fără îndurare pe toți acești răsculați, ca aceasta să le servească drept pildă tuturor celorlalți țărani rău-intenționați.

¹ Este vorba de colonelul Helfreich.

29 “St. Petersburgische Zeitung”, Sankt Petersburg, nr. 66 din 17 august 1738, p. 268.

Donaustrohm, vom 25. July (...) Am selbigen Tage [17. Juli] sey des Prinzens von Hildburghausen Durchlaucht wegen überkommenen Fiebers zu Belgrad angelanget, und wäre Se. Durchlaucht in dem Bannat von einem großen Hauffen Räuber angefallen worden, die 3 Pferde von Dero Begleitung verwundet hätten. (...)

Traducere

De la Dunăre, din 25 iulie (...) În aceeași zi [17 iulie] a ajuns la Belgrad Luminăția Sa principele de Hildburghausen¹, care era bolnav de friguri. În Banat, Luminăția Sa fusese atacată de o ceată mare de tâlhari, care au rănit trei cai din escorta Domniei Sale. (...)

¹ Prințul Joseph Friedrich von Sachsen-Hildburghausen (1702–1787) a servit ca general de artilerie (*Feldzeugmeister*) în timpul războiului austro-turc din 1737–1739; feldmareșal austriac (1744) și feldmareșal al imperiului/*Reichsfeldmarschall* (1785); cavaler al Ordinului Lănei de Aur (1739).

30 “St. Petersburgische Zeitung”, Sankt Petersburg, nr. 79 din 2 octombrie 1738, p. 340.

Wien vom 17. September (...) Die Unterthanen im Temeswarer Bannat führen bittere Klagen über die unerträglichen Bedrückungen der dasigen Arendateurs. (...)

Traducere

Viena, din 17 septembrie (...) Supuşii din Banatul Timişoarei se plâng amarnic de asuprirea insuportabilă din partea arendaşilor de acolo¹. (...)

¹ În realitate, este vorba de administratorii de district şi de încasatorii de dări.

31 “Mercure historique et politique”, La Haye/Haga, tom CV, iulie 1738, p. 666–667.

(...) Les Turcs, qui ont profité de la découverte du défilé ci-dessus, ayant fait entrer 5 à 6.000 hommes dans le Bannat, les paisans de quelques endroits des environs ont eu la lâcheté de se joindre à eux et commettent toute sorte de ravage sous leur protection, étant allez dans les villages restez fidèles à l’Empereur, ils en ont massacré la plus grande partie des habitans et ont eu meme la hardiesse d’attaquer un piquet de la garnison de Temeswar. Un détachement, sorti de cette place pour aller à la découverte de ces mutins, en a pris trente, dont 25 ont été pendus sur le champ par leur camarades qu’on a obligé de faire cette exécution. (...)

Traducere

(...) [După ce trupele turceşti au preluat, la 27 mai 1738, controlul asupra culoarului Timiş-Cerna în urma capitulării garnizoanei imperiale din fortificaţia de la Mehadia, comandată de colonelul Piccolomini] turcii, profitând de descoperirea defileului, au pătruns cu 5–6.000 de oameni în Banat, iar ţăranii din unele părţi învecinate au fost atât de ticăloşi, că li s-au alăturat şi comit sub protecţia lor tot felul de pustiiri. S-au dus în satele care i-au rămas credincioase împăratului şi au masacrat acolo cea mai mare parte a locuitorilor, ba au avut chiar îndrăzneala să atace un detaşament mic al garnizoanei din Timişoara. Din cetatea de acolo a pornit un detaşament pentru a-i urmări pe aceşti rebeli, a prins treizeci dintre ei, din care 25 au fost spânzuraţi pe loc de camarazii lor obligaţi să ducă la îndeplinire această execuţie. (...)¹

¹ Tradus în limba spaniolă, acest text a apărut în “Mercurio histórico y politico”, Madrid, tomul VI, iunie 1738, p. 59–60.

32 “Mercure historique et politique”, La Haye/Haga, tom CV, august 1738, p. 165–166.

(...) Tous ces jours-ci on ne vit point d’ennemis et n’en apprit aucune nouvelle, mais les voleurs et les brigands du Bannat, qui sont au nombre de plus de 4.000, n’ont cessé de harceler l’armée et de faire diverses tentatives sur les bagages, dont quelques-unes ne leur ont que trop bien réussi, puisqu’ils ont enlevé la Caisse Militaire du Régiment de Smettaw et, qu’ayant battu un detachment, ils

priront prisonnier le lieutenant-colonel baron de Schörding et le lieutenant-colonel Geyer, qu'ils ont massacrez pour se venger de ce qu'on pend tous leurs camarades qu'on attrape. Outre l'exécution faite dans le territoire d'Almas, après la reddition de Meadia il arriva au camp impérial des députez que les habitans d'Almas y envoyoient pour témoigner leur regret d'avoir été obligez de prendre les armes contre l'Empereur et pour demander qu'on leur pardonât ce qu'ils avoient fait en cette occasion, comme ayant été forcez par les Turcs. Après avoir examiné quelle avoit été leur conduite à cet égard, on a reconnu que les habitans d'Almas étoient coupables de la plus indigne trahison, puisque, malgré le devoir que leur qualité de sujets de l'Empereur leur imposoit, ils s'étoient déclarez pour l'ennemi dès le commencement de la campagne, lui avoient indiqué les moyens de s'emparer de Meadia et avoient fait des courses dans le Bannat de Temeswar en y tuant et massacrant les sujets qui vouloient rester fidèles à l'Empereur. Une conduite aussi criminelle ayant été jugée digne de la punition la plus rigoureuse, le colonel Helfreich, ayant sous ses ordres un détachement du Régiment d'infanterie du Grand Duc de Toscane, a été envoyé dans le territoire d'Almas afin d'y exterminer les habitans, sans distinction d'âge, de sexe ou de condition. On a jugé en meme tems, que cet exemple de sévérité étoit nécessaire pour contenir dans le devoir le reste des habitans du Bannat et les empêcher de favoriser les desseins des ennemis.

Traducere

(...) În toate aceste zile [de la mijlocul lunii iulie 1738] inamicul n-a fost zărit deloc și nu s-a aflat nimic despre el, dar hoții și tâlharii din Banat, care sunt mai mulți de 4.000, n-au încetat să hărțuiască armata și să facă diferite tentative pentru a pune mâna pe bagajele ei, iar unele au reușit cât se poate de bine. Astfel, au pus mâna pe casieria militară a Regimentului Schmettau și, învingând un mic detașament militar, i-au luat prizonieri pe locotenent-colonelul baron von Schörding și pe locotenent-colonelul Geyer, pe care i-au omorât pentru a răzbuna faptul că toți tovarășii lor care sunt prinși sunt spânzurați. În afară de execuțiile făcute pe teritoriul Almăjului după ce Mehadia s-a predat [trupelor imperiale], în tabăra imperială au venit delegații trimiși de locuitorii din Almăj pentru a-și exprima părerea de rău, că fuseseră obligați să ia armele împotriva împăratului și pentru a cere să li se ierte ceea ce făcuseră cu această ocazie, deoarece ar fi fost siliți de turci. După ce s-a cercetat care fusese conduita lor în această împrejurare, s-a ajuns la concluzia că locuitorii din Almăj erau vinovați de trădarea cea mai josnică, deoarece, în pofida obligației care le revenea ca supuși ai împăratului, se declaraseră în favoarea inamicului încă de la începutul campaniei, îi arătaseră căile pentru a pune mâna pe Mehadia și făcuseră incursiuni în Banatul Timișoarei, omorându-i și masacrându-i pe supușii care voiau să-i rămână credincioși împăratului. Un astfel de comportament criminal

fiind socotit vrednic de pedeapsa cea mai severă, colonelul Helfreich, având sub comandă un detaşament din Regimentul de infanterie Marele Duce de Toscana, a fost trimis pe teritoriul Almăjului pentru a-i extermina pe locuitorii de acolo, fără deosebire de vârstă, de sex sau de stare. În acelaşi timp, s-a considerat că acest exemplu de severitate era necesar pentru a-i readuce la datorie pe ceilalţi locuitori ai Banatului şi pentru a-i împiedica să ajute planurile inamicului.¹

¹ Tradus în limba spaniolă, acest text a apărut în “Mercurio histórico y político”, Madrid, tomul VIII, august 1738, p. 48–50.

33 “Mercurie historique et politique”, La Haye/Haga, tom CV, septembrie 1738, p. 282.

(...) Les vagabonds du Banat de Temeswar causent plus de mal que les Turcs non seulement dans le Banat mais aussi dans les districts voisins et sur les frontières de Transilvanie. C’est un ramas de paisans ruinez, de voleurs, de déserteurs et autres canailles pareilles, qui font un corps de 5 à 6 mille hommes, qui se disent troupes du Prince Ragotzki, qui font la guerre en partis-bleus et qui veulent etre traitez en troupes réglées. (...)

Traducere

(...) Vagabonzii din Banatul Timişoarei fac mai mult rău ca turcii nu numai în Banat ci şi în districtele învecinate şi la hotarele Transilvaniei. Este o adunătură de țăărani sărăciţi, de hoţi, de dezertori şi alte canalii de teapa lor, care formează un corp de 5–6.000 de oameni, care îşi zic că sunt trupe ale principelui Rákóczy [József], se războiesc ca nişte franctiri şi vor să fie trataţi ca trupe regulate. (...) ¹

¹ Tradus în limba spaniolă, acest text a apărut în “Mercurio histórico y político”, Madrid, tomul IX, septembrie 1738, p. 45.

34 “Mercurie historique et politique”, La Haye/Haga, tom CV, octombrie 1738, p. 406–407.

(...) Les ennemis sont maîtres de la campagne dans le Bannat et tiennent Temeswar comme bloqué. Le Grand-Vizir, dont on ne peut absolument pénétrer les desseins, a fait publier, contre l’usage des Turcs, un manifeste pour se concilier l’affection des peuples, qui porte en substance ce qui suit: “On déclare par la présente et par un effet de la bonté et de la grande clémence de Sa Sublime Hautesse, que l’armée qu’Elle fait avancer en Hongrie ne tend qu’à se défendre et à repousser les attaques des ennemis de la Haute Porte et qu’ainsi les habitans des lieux où l’armée musulmane se rendra ne doivent concevoir aucune crainte ou frayeur de son approche et ne point abandonner leurs demeures, mais au contraire y rester en toute sureté et confiance, chacun d’eux pouvant professer librement la religion à laquelle il est attaché et vaquer avec la meme liberté à son commerce, métier ou affaires, sans craindre d’y etre troublé ou inquieté par les troupes musulmanes,

auxquelles il a été fait de très rigoureuses défenses à cet égard, Sa Sublime Hautesse déclarant de plus, que si le tribut d'un ducat par tete, qu'Elle leur impose comme à ses autres sujets leur paroît onéreux, ils n'ont qu'à adresser leurs représentations à son Grand-Vizir, qui aura soin d'y remédier en son nom."

Traducere

(...) În Banat, inamicul este stăpân peste câmpie și aproape că a blocat Timișoara. Marele vizir¹, ale cărui planuri nu pot fi deloc deslușite, a poruncit – contrar obiceiului turcilor – să se publice un manifest, cu scopul de a câștiga afecțiunea populației. În acest manifest se prevăd, în mare, următoarele: "Prin cele de față se aduce la cunoștință că, în urma bunătății și a marii îndurări a Înălțimii Sale Sublime², armata pe care aceasta a trimis-o să înainteze în Ungaria nu urmărește decât să se apere și să respingă atacurile dușmanilor Înaltei Porți și, prin urmare, locuitorii din așezările unde ajunge armata musulmană nu au a se teme deloc sau să tremure la apropierea ei și nici să-și părăsească localitățile, ci dimpotrivă să rămână acolo în deplină siguranță și cu încredere, fiecare putând să-și exercite în mod liber credința de care ține și să-și vadă cu aceeași libertate de negoț, meșteșug sau de treburile sale, fără a se teme că va fi tulburat sau supărat de trupele musulmane, căroră li s-a interzis asta cât se poate de sever. Mai mult, Înălțimea Sa Sublimă declară că, dacă darea de un ducat pe cap, pe care le-o impune la fel ca celorlalți supuși ai săi, li s-ar părea prea împovăraătoare, atunci nu au decât să i se plângă marelui vizir, iar acesta se va îngriji să soluționeze problema în numele său [al sultanului]"³.

¹ Este vorba de Yeğen Mehmed pașa, mare vizir între 25 noiembrie 1737 și 17 martie 1739.

² Este vorba de sultanul Mahmud I (1730–1754).

³ Tradus în limba spaniolă, acest text a apărut în "Mercurio histórico y politico", Madrid, tomul XI, noiembrie 1738, p. 43–44.

35 "Mercurie historique et politique", La Haye/Haga, tom CV, noiembrie 1738, p. 523.

(...) On a envoyé l'Eveque de Temeswar vers les peuples du pais, sur lesquels il a beaucoup de crédit, pour les ramener à leur devoir, ce qu'ils ont promis de faire, pourvu qu'on leur permit de lever eux-memes les deniers qu'ils doivent payer à l'Empereur et qu'on les délivrât de la tyrannie et des vexations des fermiers. (...)

Traducere

(...) La poporul din țară a fost trimis episcopul Timișoarei, care se bucura de multă încredere din partea acestuia, pentru a-l readuce la datorie, ceea ce acesta și făgăduit că dacă i se va îngădui să strângă chiar ei banii pe care trebuie să-i plătească împăratului și dacă va fi scăpat de tirania și de vexațiunile încasatorilor de dări. (...) ¹

¹ Tradus în limba spaniolă, acest text a apărut în "Mercurio histórico y politico", Madrid, tomul XI, noiembrie 1738, p. 45.

36 “Gazeta de Lisboa”, Lisabona, nr. 31 din 31 iulie 1738, p. 368–369.

Vienna, 28 de Junho (...) Teve o disgosto de ser testemunha das lamentaveis consequencias do rendimento de Meadia e da entrada dos Turcos no condado de Temeswar, vendo lugares inteiros destruidos e queimados, encontrando partidas inimigos que marchavan a commeter novas desordens e tropas de paisanos e habitantes do mesmo paiz com as armas nas maos para ajudar o desig-nio dos Infieis. Das mesmas muralhas de Temeswar se viu o triste espectáculo de se entregarem ás chamas as habitações e os campos. Os mesmos paisanos amotinados e favorecidos pelas partidas Turcas commetem todos os días novos estragos. Além de mina de cobre que destruíram em Meidenbeck, arruináram tambem os lugares e as minas de Dongnatgka, de Oravitza e de Jatska, avalian-do-se a perda que nelles fizeram em mais de hum milham de florins.

Traducere

Viena, 28 iunie (...) [După atacul trupelor otomane, imperialii] au avut neplăcerea să asiste la urmările jalnice ale capitulării Mehadiiei [la 27 mai 1738] și ale pătrunderii turcilor în comitatul Timișoarei, văzând cum sunt distruse și arse localități întregi, dând peste detașamente inamice în marș pentru a comite noi dezordini și cete de țărani și locuitori ai aceleiași țări, cu arme în mâini pen-tru a-i ajuta la planurile lor pe necredincioși. Chiar și de pe zidurile Timișoarei am văzut spectacolul trist al prădării așezărilor și al ogoarelor. Aceeași țărani răzvrățiți, favorizați de detașamentele turcești, comit noi distrugerii în fiecare zi. În afară de mina de cupru pe care au distrus-o la Majdanpek, ei au mai ruinat minele de la Dognecea, Oravița și Jatska¹, iar pagubele pe care le-au produs acolo se ridică la mai mult de o mie de florini.

¹ Probabil Sasca.

37 “Gazeta de Lisboa”, Lisabona, nr. 32 din 7 august 1738, p. 381–382.

Campo de Temeswar, 14 de Junho (...) No dia 4. se recebeu aviso que hum corpo de perto 4 U paizanos Valakos e vagamundos tinham feito huma entrada neste condado e arruinado as suas grandes minas de cobre com os lugares visin-hos, matando mais de trezentos homens que alli trabalhavam, destruindo e rou-bando tudo o de que nellas se servia e tomando a hum dos directores mais de 4 U ducados em moeda. Este Valakos estavam sustentados por dous Bachás Turcos, que os seguiam a pouca distancia com 6 U homens de tropas regula-res. Nam se pôdie exprimir a consternaçam que esta entrada causou no paiz. Os habitantes se vam salvando, fogindo dos lugares expostos, para outros mais distantes. (...)

Traducere

Tabăra de la Timișoara, 14 iunie (...) În ziua de 4 [iunie] s-a primit știrea, că un grup de aproape 4.000 de țărani români și vagabonzi a pătruns în acest

comitat, a distrus marile mine de cupru de acolo împreună cu localitățile învecinate, a omorât mai mult de trei sute de oameni care lucrau acolo, a distrus și a furat tot ceea ce servea acelor mine și a luat de la unul dintre conducătorii de acolo mai mult de 4.000 de ducăți în monedă. Acești români au fost sprijiniți de doi pași turci, care i-au urmat la mică depărtare cu 6.000 de oameni trupe regulate. Nu poate fi descrisă consternarea pe care a produs-o această pătrundere în țară. Locuitorii s-au salvat fugind din locurile expuse în altele, mai îndepărtate. (...)

38 “Gazeta de Lisboa”, Lisabona, nr. 41 din 9 octombrie 1738, p. 488.

Vienna, 23 de Agosto (...) Corre a voz, que os subditos rebeldes do condado de Temeswar, que com os seus robos fizeram tanto ou mayor dano do que as tropas Ottomanas no paiz, tem tomado o acordo de submeter-se e pedido para este efeito huma amnistia geral ao Emperador. (...)

Traducere

Viena, 23 august

(...) Se zvonește, că supușii răsculați din comitatul Timișoarei, care au făcut în țară cu jafurile lor la fel de multe dacă nu chiar mai multe pagube ca trupele otomane, au fost de acord să se supună și au cerut în acest scop o amnistie generală din partea împăratului. (...)

39 “Gazeta de Lisboa”, Lisabona, nr. 52 din 25 decembrie 1738, p. 622.

Vienna, 8 de Novembro (...) O Bispo de Temeswar, que foy mandado a falar con os camponezes da quelle contado, conseguiu fazellos entrar outra vez no seu dever e na submissam do Emperador. (...)

Traducere

Viena, 8 noiembrie (...) Episcopul Timișoarei a fost trimis să trateze cu țăranii din acel comitat, cu scopul de a-i face să-și îndeplinească din nou datoria și să se supună împăratului. (...)

THE 1738 UPRISING OF THE BANAT ROMANIANS AND ITS ECHO IN THE EUROPEAN PRESS

Abstract

In 1738 a large part of the military operations of the Austro-Turkish War (1737–1739) took place on the territory of Banat. The penetration of the Turkish troops in the mountainous area of south-eastern Banat encouraged the revolt of Romanian peasants who were extremely unhappy with the harsh taxation regime and the abuses of the imperial officials in Timișoara and in the province. The rebellious Romanians joined the Turkish troops in large numbers and attacked, often under their protection, small units of the imperial troops,

but especially the mines and copper and iron smelters and also the villages (inhabited by German settlers) which had kept faith with Emperor Charles VI. Depending on the evolution of the front on the territory of Banat, the repression of the rebellious Romanians was carried out with no mercy by the Austrian troops (e. g. in the Almăjului Valley). The different war episodes and someones of the Romanian uprising were the source of the extensive reports sent to Vienna by the military commanders on the front and by the Imperial Administration in Timișoara, which were published twice a week in the semi-official “Wienerisches Diarium”. In fact, the Viennese newspaper was the exclusive source from which other newspapers in Europa took news of what was happening in Banat, including the Romanian uprising. In the appendix are published the 39 news items about the uprising that appeared in nine European newspapers: “Mercurii Relation oder wochentliche Ordinari-Zeitung” in Munich, “Gazette de France” in Paris, “Le Courier d’Avignon”, “Bologna”, “Amsterdam” with the supplement “Suite de nouvelles d’Amsterdam”, “St. Petersburgische Zeitung” in St. Petersburg, “Mercure historique et politique” of The Hague (whose accounts were translated into Spanish and published in “Mercurio histórico y político” in Madrid) and “Gazeta de Lisboa” in Lisbon.

Num. XLI. (Wochentliche) Anno 1738.

Ordinari Post-Zeitungen.

München / den 27. September.

Wien / den 12. Septemb.

DEr unlängst aus Constantinopel gekommene Secretarius des Französischen Gesandten zu Wien / hat unter andern erzählt / daß er den jungen Ragosi bey der Armee des Groß-Beziers angetroffen / mit welchem er 2. mahl gespeiset / und besunden habe / daß diser Mensch sehr übel aussehe / und kein langes Leben verspreche. Sein Zelt wäre das nächste an des Groß-Beziers seinem; er selbst seye auf Ungarisch gekleidet / und habe eine Garde von 200. verlossenen Kayserl. Husaren. Ein Priester / so bey ihm sich befindet / liest ihm täglich die Meß / auch habe er Ragosi täglich so vil zu verzehren / als 300. Französische Libres ausmachen / welche ihm auch richtig bezahlt wurden. Von dem Bonneval sagt gedachter Secretarius / daß er zu Constantinopel ganz still und eingezogen lebe. Bey der lest geschenehen Übergab der Festung Orsova solle der Groß-Bezier dem Herrn General von Fürstenberg ein schönes Türkisches Pferde verehrt haben.

Donau: Eirohm / den 13. Sept

Dem Vernehmen nach hat die Türkische Armee gegenwärtig in 3. Colonen sich zertheilt / wovon die erste in dem Temeswarer. Bannat stehen bleiben; die 2te der Kayserl. Armee nachmarschiren / und die 3te ihren Marsch gegen Si-

29

bens

Num. 27.
Anno 1738. Littera D d 5. Julij.

MERCURII RELATION.
Oder Wocheneltliche
Ordinari- Zeitungen /

Wien, den 24. Juni

Dass der meiste Theil Bauren zu den Türcken übergangen, daß zu Lugos 30. attrapiert worden / welche einander selbst aufknäpfen müssen / und dann den letzteren eine Kugel vor den Kopff gejaget worden seye / wird confirmirt. Der General Marguls von Bortta / welcher von Belgrad kommt / hat die Nachricht gebracht / Mehadia hätte sich den 21. vorigen Monats mit Capitulation ergeben müssen / auf die Vorstellungen / welche er allhier gethan / daß bißhers sehr wenig Wägen vorhanden gewesen wären / Ist man beschäfftiget eine zimliche Partbey zu Schiff zu bringen / und dieselbe auf das schleunigste nach Ungarn zu schicken / das zu Semlin gestandene Corpo ist schon bey Belgrad vorbey / und marschiret die Kayserl. Armee in 3. Colonen auf dem Feind loß. Der General Graf von Hoenems hat den Befehl erhalten / nach Maysland zu begeben.

Mays

N° 27

305.

A Z E T T E

Du 28 Juin 1738.

De Petersbourg, le 26 May 1738.

'Armée Moscovite a decampé de My Isckono Koy pour passer le Borysthene, & le Comte de Munich, afin que les troupes soient moins à charge aux pais par lesquels elles doivent passer, les a divisées en trois Corps qui se rendront par des routes différentes sur les bords du Dniester. Le premier de ce Corps est commandé par le Feldt-Mareschal Romanzoff, le Lieutenant Feldt-Mareschal Sagreski & le Comte de Biron frere du Duc de Curlande sont à la teste du second, & le Comte de Munich conduit le troisieme. Toutes les troupes se rassembleront près du Dniester, & elles remonteront ensuite le long de cette riviere jusqu'à quelque distance de Choczim, afin de pouvoir la passer plus facilement. On assure que si cette Cour ne convient pas d'une suspension d'armes avec la Porte, le Comte de Munich ouvrira la campagne par le siege de Bender. Depuis l'arrivée du courier par lequel on a esté informé que le 6 de ce mois le Feldt-Mareschal Lescy à la teste de cinquante mille hommes s'estoit mis en marche pour aller faire une nouvelle invasion dans la Crimée, sa Majesté Czarienne a appris que le froid qui continue d'estre très vif dans la petite Tartarie ayant empêché l'herbe de croistre, ce General avoit jugé à propos de ne pas s'engager plus avant dans le Desert de Repper, de crainte de manquer de fourage. Dès que le temps sera adouci, le Feldt-Mareschal Lescy continuera sa marche, mais on ne sçait pas encore s'il entreprendra.

H 4.

LE COURRIER

Du MARDI 8. Juillet 1738.

EN NAPLES le 10. Juin. Le Roi partit Vendredi dernier pour Gaëtte au bruit du Canon des Châteaux. S. M. étoit accompagnée du Comte de S. Istevan, du Duc de Tursis, du Marquis Solera, du Marquis de Montallegro. Les Ministres des Cours étrangères partent successivement. On assure que le Nonce du Pape & le Cardinal Spinelli sont aussi du voyage. Outre le Vaisseau de Guerre & les 4. Galeres qu'on a envoyées à Gaëtte. Celles de Malthe y sont encore arrivées avec l'Ambassadeur de la Religion. Ce Ministre a une suite de 350. Chevaliers tous habillez uniformement avec beaucoup de magnificence. La multitude des Etrangers est inconcevable à Gaëtte & ici. La Reine y est attendue le 17. ou le 18. On a appris qu'il y a eû un tremblement de Terre en Calabre, qui a causé quelque domage dans la Ville de Monileon. Comme le Regent de la Vice-royauté a beaucoup d'autorité pendant l'absence du Roi, on lui a adjoint Don Vincenzo d'Ugelino President du Conseil.

De ROME le 14. Juin. Sur la fin de la semaine passée, la Secrétaire d'Etat fit donner avis au Nonce qui est à Naples, qu'il jouïra désormais des mêmes prérogatives que le Nonce de Pologne. On dit toujours que la Reine des Deux-Siciles viendra de Monte-Rotondo *incognito* en cette Ville, pour baiser la main au Pape; & voir ce qu'il y a de plus curieux dans cette Ville. S. S. a envoyé à Orticoli sa Chaïse & huit Porteurs pour S. M. le Duc de S. Aignan fait beaucoup de preparatifs, pour aller à Monte-Rotondo complimenter cette Princess de la part du Roi son Maître. On dit que le Cardinal Cienfuegos a aussi dessein d'y aller. On pretend aussi que le Cardinal Corsini ira à Velletri pour la recevoir & la complimenter dans le Palais Archiépisopal. On a déjà ordonné aux Habitans de ce lieu de se preparer à recevoir S. M. Le Cardinal Riviera ayant fait appeller quelques-uns des Principaux, leur a enjoint que le Magistrat aille en Corps la complimenter, que les rues par où Elle passera soient tapissées; & que le soir de son arrivée, on fasse par tout des illuminations & des feux de joye. Le Cardinal Ottoboni revint d'Albano pour assister à la Procession du S. Sacrement de l'Eglise de S. Louis des François, & dix Prelats accompagnerent cette Eminence avec le Duc de S. Aignan & le Prince Vaini. Celle de l'Eglise Imperiale dell' Anima se fit aussi le même jour, 15. Cardinaux y assisterent, & le Cardinal del Giudice en fit les honneurs. Le Cardinal Ottobon fit celle de la Commanderie de SS. Laurens & Damas, accompagné de 10. Cardinaux & de 48. Prelats. On se servit pour la premiere fois des magnifiques Ornemens que cette Eminence a fait faire pour la Chapelle du S. Sacrement, qui lui ont coûté 40. mille

B O L O G N A

Num. 29.

Il 15. Luglio 1738.

UN Gentiluomo della Città di Gubbio, essendosi qui portato per farsi estrarre la Pietra dal nostro Pubblico Litotomo in 18. giorni, immune da qualunque Sintoma e perfettamente guarito, non ostante l'avanzata sua età, oltre la gran Mole, e qualità della Pietra, la quale essendosi infranta, fu d'uopo di estrarla in pezzi, senza che succedesse, mercede la perizia, e singolare maniera del nostro degno Professore sconcerto veruno.

ROMA 5. Luglio.

Per l'avvisata Festa di S. Pietro si videro nell'Altare della Confessione i due Quadri di Mosaiico rappresentanti, l'uno il Salvatore, e l'altro S. Pietro con Cornice d'Argento gioiellata, regalata da incognito Benefattore.

Fu da Sua Santità Mercordì l'Eminentissimo Porzia per la condanna fortita al Pianta Computista del Banco di S. Spirito, che quantunque si renda impenetrabile, si crede sia la relegazione in una Fortezza.

Data incombenza dal Re Cristianissimo non solo per l'Italia, ma anche qui in Roma al Re Britannico, ed a Monsignor Nicolini di prendere Cavalli interi da Carrozza di non ordinaria grandezza, che rinvenuti due da S. M., e tre dal Prelato sono stati incamminati a quella volta per Parigi.

Dalla sua Chiesa di Monte Fiascone fece ritorno l'Eminentissimo Aldrovandi, ed un Corriere comparve da Spagna, che lasciò Piego all'Eminentissimo Acquaviva, e proseguì per Napoli.

Instato di buona salute assistè Nostro Signore Giovedì mattina alla Congregazione del S. Ufficio.

ROMA 9. Luglio.

Conosciutosi in appresso dal Sig. Duca di Gravina, l'insufficienza dell'avvisato Impegno di precedenza preso col Sig. Duca Don Filippo Corfini in occasione della funzione della Chiesa, secondo il concertato avuto non lasciò nel Sabato dopo pranzo di portarsi in fiocchi all'Eccellentissima Casa Corfini, dove era concorso molto numero di Prelatura, e Cavalieri a farne un atto di scusa col medesimo Sig. Duca Don Filippo Corfini. Il che pure fece nella Domenica dopo pranzo con Sua Santità, e Sig. Cardinale Corlini.

Lunedì mattina l'Eminentissimo Acquaviva in pubblica forma si portò all'Udienza del Papa a presentargli le Lettere Credenziali del Re delle due Sicilie, con le quali Sua Maestà partecipa a Nostro Signore d'aver dichiarato il detto Porporato suo Ministro in quella Corte, e Protettore del Regno di Napoli, e Sicilia.

Gli Eminentissimi Passionei, e Deici proseguiscono le Visite al Sacro Collegio, terminare le quali

sente, che l'ultimo passò al suo Arcivescovato di Ferrara.

Sentesi da Napoli, che li 2. corrente quelle Maestà fecero il loro solenne pubblico Ingresso in quella Capitale.

NAPOLI 11. Luglio.

Comparvero qua nella Settimana passata 14. Carri carichi di Mobili della Regina, e del Principe Reale, ed Elettorale di lei Fratello; quale giovedì pranzare in pubblico assieme colle loro Maestà, e viene lo stesso servito da due Mure di Corte, e da 9. Soldati della Guardia del Corpo, conducendosi sovente in tal guisa a passegiare la deliziosa Riviera di Chiaja; e il Regnante Spoli ogni dopo pranzo si divertiscono nella vicina Regia Villa di Capo di Monte alla Caccia de' Conigli, e de' Volatili, ammentando tirando ad essi.

Dopo il loro arrivo da Gaeta si vide affluire folli Luoghi di questa Metropoli un Decreto Sovrano, che toglie a tutto il Baronaggio del Regno la Giudicatura Criminale.

Domenica il Re mandò alle Galere di Malta il Regalo di 96. Portate di Dolci, e varie sorti d'esquisiti Commestibili, trovandosi le medesime in questo Porto, e la Città di Capua, ad esempio di quella di Gaeta, ha trasmesso 4. gran Portate alla Regina con Cristalli, e fine Porcellane della China ripieni di Dolci, e coperte d'Argento, oltre varie Gabbie d'Uccelli.

Nel Teatro nuovo Reale è andata in Scena un'altra sontuosa Opera Musicale, con le più superbe decorazioni, alla quale si divertiscono le loro Maestà, delle quali sendo stato per Mercordì il solenne Ingresso in questa Dominante, si è mandato l'invito all'Eminentissimo Arcivescovo, ai Principi, e tutta la Nobiltà, siccome al Ministero, acciò concorrino a rendere più magnifica la Comparza de' Sovrani; onde si vedrà quali contrasegni dimostreranno dell'Amore verso le Maestà loro, sendo terminate le Machine, ed apparecchiate per pompeggiare un tal giorno.

Questo Monsignor Nunzio Pontificio ha trattato a lauto Banchetto numerosi Soggetti, fra quali l'Eccellenza Sig. Procuratore Mocenigo Ambasciatore Straordinario Veneto.

FIRENZE 12. Luglio.

La Serenissima Elettrice ne giorni scorsi dalla quiete ritornò in Città, e nel giorno dopo si trasferì da Sua Altezza Elettorale il Sig. Principe Craon, quale poscia si portò in Villeggiatura alla Portaja. Lunedì sera ritornò pure in Città la Signora Principessa Elettora.

SUITE DES NOUVELLES

D' A M S T E R D A M.

Du 24. Juin 1738

E S^t. PETERSBOURG le 3. Juin. Le Secrétaire de M^r. Rondeau, Résident du Roi de la Grande-Bretagne, revint ici avant-hier de Constantinople, où il avoit été envoyé par ce Ministre pour notifier aux Ambassadeurs de la Grande-Bretagne & de Hollande, que S. M. Brit. & L. H. P. avoient accordé leur Mediation pour moyenner, conjointement avec la France, un Accommodement entre les Cours de Vienne & de Russie & la Porte-Ottomane: Ce Secrétaire, qui partit de Constantinople le 19. Avril dernier, rapporte que le Grand Vizir avoit déclaré que Sa Hauteffe acceptoit avec plaisir la Mediation des Puissances Maritimes; qu'ainsi leurs Ministres pouvoient lui communiquer leurs

Propositions, au cas qu'ils en eussent quelques-unes à faire de la part de la Russie; mais qu'il souhaiteroit fort qu'ils fussent pourvus à cet égard de nouveaux Pleins-Pouvoirs. Il ajoute, que le jour de son départ le Marquis de Villeneuve, Ambassadeur de France, avoit reçu un Exprès de Vienne, & qu'en passant à Andrinople, il y avoit appris que le Grand Vizir en étoit parti quelques jours auparavant avec son Armée pour Sophia, où il devoit être joint par d'autres Troupes, & se rendre ensuite à Nicopolis.

La Cour a reçu un Exprès du Velt-Maréchal Comte de Munich, avec avis que le premier des trois Corps dont son Armée étoit composée s'étoit mis en marche, & que les deux autres le suivoient incessamment. Ce Général a fait un amas considérable de tout ce qui est nécessaire pour jeter un ou deux Ponts sur des Rivières larges & rapides, d'où on conclut qu'il va se rendre en droiture vers le Dniester, mais on est impatient d'apprendre en quel endroit il passera cette Rivière pour pouvoir ensuite entreprendre le Siège de Bender. Les derniers avis du Maréchal Lascl portent, qu'il avoit déjà fait plus de 150. M^{il}les avec son Armée dans le Désert. On aura dans peu le détail d'une nouvelle irruption que Dondus-Omba a faite dans le Cuban, & dont la Cour a reçu depuis peu la nouvelle. En attendant, on publie qu'il a ruiné 1400. Kibikes ou Habitations des Tartares, & enlevé une quantité extraordinaire de Bétail.

De BELGRADE le 4. Juin. Les Troupes Impériales qui campoient à Semlin passent il y a quelques jours la Save à Zentibrach, & elles ont depuis passé la Crofca, petite Rivière entre cette Ville & celles de Semendria, où elles ont ordre de se rendre en toute diligence: Les autres Troupes, qui ont leur rendez-vous à Semlin, prendront la même route, à mesure qu'elles arriveront. Le Velt-Maréchal Comte de Königsegg est encore ici: Il s'est tenu aujourd'hui chez lui un Conseil de Guerre, où plusieurs Généraux ont assisté, entre autres le Velt-Maréchal Comte de Wallis & le Comte de Neuperge, qui s'étoient rendus ici pour cet effet de Temeswar: On dit qu'on y a dressé un nouveau Plan pour les Operations de la Campagne prochaine, & qu'il a été résolu d'assembler la grande Armée dans le Banat de Temeswar afin de s'opposer aux Turcs, qui paroissent vouloir aussi y assembler leurs plus grandes Forces. On a fait partir d'ici deux Vaisseaux de Guerre pour Vipsalence, où ils ont ordre de s'arrêter jusqu'à ce que toute l'Armée soit assemblée.

De BUDAPESTE le 6. Juin. Le Prince de Saxe-Hildbourghausen passa ici il y a quelques jours allant joindre l'Armée. On apprend de Temeswar, que ce fut le 27. du mois dernier que le Colonel Piccolomini qui commandoit à Meadia avoit été obligé de rendre ce Poste aux Infidèles, qui lui ont accordé une Capitulation fort honorable: Elle porte entr'autres, qu'il sortiroit de la Place avec sa Garnison Tambour battant, Mèche allumée &c., qu'il pourroit emmener avec lui 2. Pièces de Canon, & que lui & son monde seroient conduits par un Détachement de Troupes Ottomannes à Carensches à peu de distance de Temeswar. On ajoute, que depuis la prise de Meadia quantité de Païsans du Banat de Temeswar avoient pris le parti des Infidèles, & commettoient de grands désordres dans ces Cantons. On assure qu'on a envoyé ordre à quelques Troupes qui sont dans la Transylvanie de marcher sur les Frontières du Banat afin d'être à portée de surprendre en cas

LII.
AMSTERDAM.

AVEC PRIVILEGE DE
LES ETATS DE
ET DE WEST.

NOS SEIGNEURS
HOLLANDE
PRISE.

Du MARDI 1er Juillet 1738.

HONGRIE.

Du Camp près de TEMESWAR le 7. Juin.

Le Général Comte de Neuperg, qui commande le Camp qu'on a commencé à former ici il y a quelques jours, partit le 8. de ce mois pour se rendre à Belgrade, sur l'avis que le Velt-Maréchal Comte de Königsegg y étoit arrivé. Ce Camp étoit alors composé des Régimens de Dubmar, Hohenstein, Hohenstein & Charles Palfi, Cuirassiers, & de 12. Bataillons. Le lendemain, il fut renforcé par le Régiment du Prince Eugène, Dragons. Le Général Comte de Neuperg revint le 4. de Belgrade, où il étoit allé assister à un Conseil de Guerre qu'on tint chez le Velt-Maréchal Comte de Königsegg. On a depuis appris qu'il a été résolu d'assembler la plus grande partie de l'Armée dans ce Camp, où le Comte de Königsegg est attendu dans peu afin de donner ses ordres pour la subsistance des Troupes, &c. Le Fourage est un peu rare, à cause que l'Herbe est encore fort courte, & que nos Troupes n'ont trop s'éloigner pour aller au Fourage, de crainte de tomber dans quelque Parti des Turcs, qui rodent en grand

nombre aux environs d'ici. Le 4., on reçut avis qu'une Troupe d'environ 4000. Païsans, Valaques ou Vagabonds, avoit fait une irruption dans le Banat, & ruiné les belles Mines de Cuivre près d'Orsova, ainsi que divers Villages voisins. Plus de 300. Ouvriers qui travailloient à ces Mines ont été massacrés par ces Vagabonds, qui ont enlevé & détruit tout ce qui servoit à ces Mines, & pris à l'un des Directeurs plus de 4000. Ducats en espèces. Les Valaques étoient soutenus par deux Bachas qui les suivoient de près avec 6000. Hommes de Troupes Régliées. On ne sauroit exprimer la consternation que cette irruption a causée dans le Pais, dont les Habitans se sauvent de tous côtés. On apprend que les Turcs assiègent actuellement dans les formes la Ville d'Orsova; mais comme la Garnison est composée de 1600. Hommes, & qu'elle est pourvue de tout le nécessaire, on se flatte que le Commandant sera en état de défendre la Place jusqu'à ce qu'on ait assemblé un Corps suffisant pour obliger les Infidèles à en lever le Siège.

POLOGNE.

De VARSOVIE le 14. Juin.

La plupart des Sénateurs & autres Personnes de distinction se retirent sur leurs Terres pour y rester jusqu'au tems de l'Assemblée de la Diète générale. Les Universaux que le Roi a signés pour la convocation de cette Diète, n'ont pas encore été rendus publics, non plus que la

St. Petersburgische Zeitung

12

No. 63.

Montags den 7. August. 1738.

Wien vom 27. July.

Wegen der durch die Kayserl. Armee wieder die Erb-Feinde erhaltenen und des am 15 July durch 6 Kayserl. Cavallerie Regimenten erfochtenen vollkommenen Siegs über eine Türkische Armee von mehr als 30000 Mann, sind etliche Tage alhier Dank-Feste angestellt worden. Briefen von Belgrad unterm 6. dieses zu Folge, höret man in selbigen Gegenden nichts weiter von etlicher Annäherung des Feinds, ausser daß die streifenden feindlichen Wartheyen sich noch immer in den ausgeleerten Dörffern blicken lassen, an unsern Postirungen aber kommen sie nicht feruer zum Vorschein. Nach eben diesen Briefen haben die Einwohner des Altmasser-Bezirks im Bannat angefangen gehabe, sich zu empören, und die Waffen zu ergreifen. Nach-

dem aber von der Armee ein Husaren-Oberster mit 700 Mann und einer Compagnie Dragoner, wieder diese Rebellen abgeschickt worden, und die in wenig Märschen sie genau eingeschlossen, sie sich auch von dem gehofften Türkischen Beystand verlassen gesehen, haben sie sich erhorben, mit dem Kayserl. Herrn Obersten zu capituliren: welcher jedoch den angetragenen Accord nicht angenommen, sondern durch einen Officier an die hohe commandirende Generalität Bericht erstattet, bey dessen Zurückunft er Befehl erhalten, diese sämtliche Rebellen ohne Gnade niederzubahen, damit solches dem übrigen übel gesinnten Land-Volcke zu einem Beispiel dienen möchte.

Belgrad vom 12. Jul.

Aus Bosnien hat man Nachricht, daß

S s

die

MERCURE HISTORIQUE ET POLITIQUE,

*Contenant l'Etat présent de l'Europe,
ce qui se passe dans toutes les Cours,
les Intérêts des Princes, & ce
qu'il y a de plus curieux pour le*

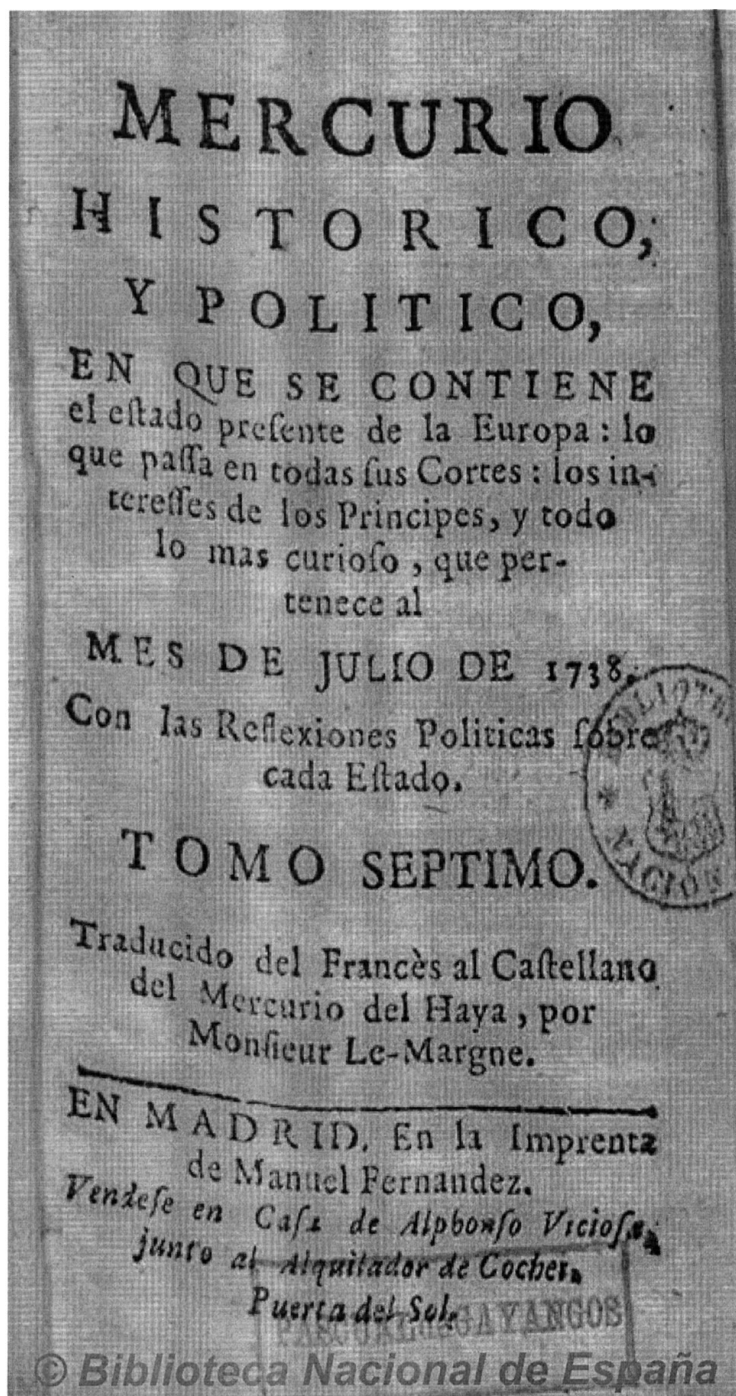
Mois d'Août 1738.

**Le tout accompagné de Réflexions
Politiques sur chaque Etat.**

**A LA HAYE,
Chez HENRI SCHEURLER,
M. DCC. XXXVIII,
Avec Privilege.**

Digitized by Google

Num. 31.

36x

GAZETA

DE LISBOA

OCCIDENTAL

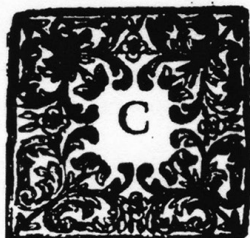
Com Privilegio

de S. Magestade

Quinta feira 31. de Julho de 1738.

TURQUIA.
Aleppo 25. de Mayo.

OM huma Caravana importantissima pertencente ao commercio desta Cidade, e chegada a semana passada de *Bagdad*, tivemos a noticia, de que os rebeldes, que se haviam ajuntado nas vizinhanças de *Babilonia*, sendo vencidos em hum combate pelo Bachá daquelle Praça, se retiraram para a montanha; e de que muitos dos seus antigos adherentes tomaram occasiam de se meterem outra vez na obediencia do Gram Senhor. Os que ficaram prizioneiros. foram conduzidos a *Babilonia*, excepto dous dos principaes; a que se deu garrote; cujas cabeças mandaram a *Constantinopla*. Aqui chegam todos os dias em grande numero as reclutas, que se tem levantado na *Siria*, e mais Provincias confinantes; as quaes ha ordem para se conduzirem a *Constantinopla*, e com ellas iram algumas bolças, que o Bachá de *Damasco* man-

Hh

man-

CĂRȚI ROMÂNEȘTI VECHI DIN SECOLUL AL XVIII-LEA ÎN COLECȚIILE BIBLIOTECII ACADEMIEI DE ȘTIINȚE A UNGARIEI

Florin Bogdan*

Cuvinte cheie: Dimitrie Cantemir, bibliotecă, iluminism, istorie, Budapesta

Keywords: Dimitrie Cantemir, library, Enlightenment, history, Budapest

O colecție interesantă de carte românească veche, și inedită în același timp, se păstrează în depozitele Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei, în care se regăsesc tipărituri românești vechi apărute în intervalul cuprins între secolul al XVII-lea și prima jumătate secolului al XIX-lea.¹ Acestea sunt distribuite atât în depozitul principal, cât și în colecția orientală sau cea de manuscrise și carte rară (mai ales cele datând din secolul al XVII-lea).

Tipăriturile românești din secolul al XVIII-lea au apărut în intervalul cronologic 1745–1788, în centre tipografice precum Blaj, Viena, Frankfurt, Leipzig, Hamburg, Cluj sau Sibiu. Numărul volumelor avute în vedere este de 12, însumând 8 titluri (unele cărți se păstrează în mai multe exemplare sau ediții). Nu lipsesc lucrările lui Dimitrie Cantemir, Ilia Andrei, Gheorghe Șincai sau Petru Pavel Aaron. Subiectele abordate sunt de natură teologică, istorică, geografică și filologică.

Vom încerca o prezentare a celor 12 volume cercetate, în ordinea cronologică a apariției acestora, insistând asupra caracteristicilor tehnice – respectiv paginație, legătură, starea de conservare și însemne de proprietate acolo unde este cazul.

Cea mai veche tipăritură românească din secolul al XVIII-lea, cercetată la biblioteca avută în vedere, este lucrarea lui Dimitrie Cantemir, *Geschichte*

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul, nr. 12–14, e-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com

¹ Cercetarea cărților românești vechi păstrate la Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei a fost posibilă prin bunăvoința domnului prof. univ. dr. Monok István – directorul instituției – și susținerea financiară a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia. Despre tipăriturile din secolul al XIX-lea vezi Florin Bogdan, “Cărți românești vechi din secolul al XIX-lea în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei,” *Apulum, Series Historia & Patrimonium* LX (2023): 175–183.

des Osmanischen Reichs (Hamburg, 1745)², care se păstrează în trei exemplare. Apărută inițial în engleză (Londra, 1734–1735) și, mai apoi, în franceză (Paris, 1743; cu două ediții în același an!), lucrarea s-a bucurat de un succes enorm în toată Europa, ceea ce a dus la apariția ediției germane, în anul 1745.³

Primul exemplar⁴ este complet, cu 64 p. + 852 p. + [1] p. + 23 de portrete (al lui Dimitrie Cantemir și 22 de sultani) + 1 hartă (planul orașului Constantinopol). Legătura volumului este realizată din carton îmbrăcat în piele. Pe cotor sunt 5 registre decorative cu ornamente florale aurite, care încadrează o etichetă cu numele autorului și titlul cărții; în partea inferioară se regăsește anul 1745. Tranșa cărții este roșie. Starea generală de conservare a cărții este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, îmbrunire a suportului papetar, paginile 565–566 sunt desprinse din legătură. Puținele mărturii documentare, păstrate pe filele cărții, atestă prezența acesteia în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei: etichetă – *Törtlm. Qu. 179* (pe coperta 1 și forțat 1); 913899 (p. 1) și ștampila *M. Academia' Könyvtára* (p. 2).

Cel de-al doilea exemplar al lucrării⁵ prezintă o anomalie, în loc de 64 de pagini, în prima numerotare sunt 70! Astfel, volumul are 64 [70!] p. + [1] f. + 852 p. + [1] p. + 22 portrete + planul Constantinopolului; lipsește portretul lui Dimitrie Cantemir. Legătura volumului este realizată din carton îmbrăcat în hârtie marmorată; pe cotor este o etichetă cu titlul cărții. Tranșa cărții este roșie. Starea generală de conservare a cărții este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag (mai ales la nivelul copertilor și a cotorului), îmbrunire a suportului papetar. Exemplarul păstrează câteva însemne de proprietate, respectiv ștampile, etichete cu o serie de cote sau ex-libris-uri etichetă: 765675. A. 49.93/25 (pe cotor); A. 49.93/25, etichetă cu rol de ex-libris cu

² *Geschichte | des | Osmanischen Reichs | nach seinem | Anwachse und Abnehmen, | beschrieben von | Demetrie Kantemir, | ehemaligem Fürsten in Moldau. | Nebst den Bildern der Tuerkischen Kaiser, | die urspruenglich | von den Gemälden in dem Serai durch des Sultans Hofmaler | sind abgenommen worden. | Aus dem Englischen Übersetzt. | Hamburg, bey Christian Herold, 1745 [colofon: Hamburg, gedruckt mit Piscators Schriften].* Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche. 1508–1830*, II (București: Edițiunea Academiei Române, 1910), nr. 1234, 455 (în continuare BRV, II); Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară. Românii în literatura ungară și ungurii în literatura română (1473–1780)*, I (București: Cartea românească, 1931), nr. 405, 211–212 (în continuare Bibliografia); Dan Râpă Bucliu, *Bibliografia Românească Veche, 1508–1830. Additamenta I* (Galați: Alma, 2000), nr. 238-II, 249–251 (în continuare Additamenta); *Bibliografia Românească Veche*, I (A-C) (București: Cimec, 2004), nr. 198, 141–142 (în continuare BRVAC).

³ Cu privire la receptarea operei lui Dimitrie Cantemir în spațiul european vezi și Grigore Ploșteanu, *Receptarea operei și a personalității lui Dimitrie Cantemir în Europa* (Târgu-Mureș: Editura Veritas, 2007).

⁴ Cota: Qu. 179.

⁵ Cota: 765675.

textul *Ezt. a Könyvet Wagner Géza ajándékozta a Fővárosi Könyvtárnak* (forzaț 1); etichetă de bibliotecă pentru vize de împrumut, cu ștampila *Keleti-Könyvtár* (foaia de gardă 1^r); cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – 765675, ștampila *Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae / Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára*, ștampila *Keleti-Könyvtár*, ștampila *M. Tud. Akadémia Könyvtára Könyvleltár 1138/2006 sz.* (p. 2, verso-ul titlului); ștampila *Keleti-Könyvtár*, ștampilă parțial lizibilă [...] *Nylvános Könyvtár Budapest* (p. 17); ștampila *Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae / Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Budapest* (verso-ul celor 22 de portrete și al planului orașului Constantinopol); ștampila *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára* (paginile 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800); ștampila *Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae / Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Budapest* (pagina nenumerotată de la final⁶).

Al treilea exemplar al ediției, păstrat în colecția bibliotecii din Budapesta⁶, este unul incomplet, așa cum reiese și din paginația volumului: 64 p. + 852 p. + [1] p. + 1 portret (Dimitrie Cantemir) + 1 hartă (planul orașului Constantinopol); lipsesc cele 22 de portrete ale sultanilor. Legătura este de factură modernă, realizată din carton îmbrăcat în pergamoid, cotorul fiind din piele; pe cotor sunt 3 ornamente florale aurite, care încadrează o etichetă cu titlul cărții, cota actuală din bibliotecă și inițialele instituției deținătoare: 704524 / MTA. Tranșa cărții este marmorată. Din punctul de vedere al stării de conservare, volumul se află într-o stare bună, sunt vizibile urme de uzură, pete de umezeală, îmbrunire a suportului papetar, completări cu benzi de hârtie. Pe filele cărții se păstrează și câteva însemne de proprietate, care atestă prezența acestuia în diverse biblioteci maghiare: *Turc.* 36 (foaia de gardă 2^r); ștampila *Kun Halasi Ref. Gymn. Könyvtára*, 275991, *Turc.* 160 (p. 1, respectiv titlul); ștampila cu numărul de inventar/cota 704524, ștampila *Keleti-Könyvtár*, ștampila *Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae / Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Budapest*, ștampila *Allami Sziládi Aron Gimnázium Kiskunhalas, III., Kossuth utca 16. Tel: 92. – Csekk számla: KK470–100, 40* (p. 2); ștampila *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára* (p. 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800); ștampila *Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae / Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Budapest*, ștampila *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 50548/1951 m. sz.* (verso-ul paginii albe de la final).

O lucrare interesantă este cea semnată de episcopul greco-catolic Petru

⁶ Cota: 704524.

Pavel Aron, *Epistola consolatoria*⁷, apărută la Blaj, în anul 1761.⁸ Exemplarul cercetat⁹ este unul complet, cu [3] f. + 61 p., care beneficiază de o legătură confecționată din carton, îmbrăcat în hârtie, din care se mai păstrează doar coperta 2. Starea generală de conservare a cărții este relativ bună, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag la nivelul legăturii, îmbrunire a suportului papetar, lipsește prima copertă. Ca și în cazurile precedente, pe filele cărții se păstrează câteva ștampile și note manuscrise ce indică instituția posesoare: 522409, ștampila *M. Akadémia Könyvtára*, ștampila *G. Telekiek' Alapítványa* (f. [1]^v); ștampila *M. Tud. Akadémia Könyvtára Könyvlelt. 10836/1964 sz.* (p. 61).

Tot la Blaj se tipărea, în anul 1763, și lucrarea lui Ioan Damaschin, *Opera filosofica et theologica*¹⁰, în colecția avută în vedere regăsindu-se un exemplar¹¹ din volumul al II-lea.¹² Cartea conține [8] f. + 445 p. (pagina de titlu este în dublu exemplar), cu erori de numerotare a paginilor: 89 este numerotată 99, 102 este numerotată 11 și continuă până la 16 care este urmată de 107, 119 este numerotată 120, 121 este de două ori și apoi continuă cu 122, 175–176 sunt numerotate 145–146, 187 este numerotată 189 și continuă, 212 este numerotată 222, 287 este numerotată 187, 289 este numerotată 189, 292 este de două ori și continuă cu 293 și 384, 388 este numerotată 386, 421 este numerotată 422 și continuă. Legătura este realizată din carton îmbrăcat în piele, coper-

⁷ *Epistola consolatoria* | ex | divinitus inspiratis scripturis, | opera Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini | Petri Pauli Aaron | de Bisztra, | episcopi Fagarasiensis | ad tempus tribulationum pro sui gre|gis utilitate collecta, & adaptata, | cumque ejusdem | benedictione | Valachico nuper vulgata, nunc rur|sus Latino idiomate typis edita | Balasfalvae, anno MDCCLXI, | per Joannicum Endredi diaconum.

⁸ BRV, II, nr. 325, 155–156; Ion Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche. 1508–1830*, IV (București: Edițiunea Academiei Române, 1944), nr. 325, 249 (în continuare BRV, IV); BRVAC, nr. 1, 9; Petrik Géza, *Magyarország bibliográphiája 1712–1860*, I (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1888) (în continuare Petrik, I), 1; Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, I (1473–1780) (București: Cartea românească, 1931) (în continuare Veress, I), nr. 476, 242; Gabriela Mircea, *Tipografia din Blaj în anii 1747–1830* (Alba Iulia: Altip, 2008), 188–189; Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, *Cartea românească veche din Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități culturale* (Cluj-Napoca: Mega, 2016) (în continuare CRVHI), 200–201.

⁹ Cota: 522409.

¹⁰ BRV, II, nr. 333, 160–161; BRV, IV, nr. 333, 322; Additamenta: nr. 333-II, IV, 271–272; Mircea, *Tipografia din Blaj*, 204; CRVIH, 208–212.

¹¹ Cota: Theol. (C). O.1052.

¹² *Sancti patris nostri* | Joannis Dama|sceni, | monachi et presbyteri | Hierosolimitani, | opera philosophica et theologica | quae eius nomine circumferuntur. | Ex editione Veneta et Parisiensi. | Pars secunda complectens | quatuor de fide orthodoxa libros, | cum | Illustrissimi ac Reverendissimi | Domini | Petri Pauli Aaron | de Bisztra, | Episcopi Fogarasiensis benedictione, | nunc primum hoc ordine typis edita. | Balasfalvae, anno Domini MDCCLXIII.

țile sunt decorate cu o serie de chenare din linii; pe cotor, între nervuri, sunt 4 registre decorative cu ornamente florale; tranșa cărții este roșie. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, desprinderi minore ale învelitorii cotorului, pete de umezeală, ușoare desprinderi ale copertilor de corpul cărții. Din categoria însemnelor de proprietate și a notelor manuscrise amintim: etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Theol. (C). O. 1052* (coperta 1); etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Theol. (C). O. 1052* (forțaț 1); *Ex Bibliotheca Excellentissimi quondam [?] Domini Comitiss Adami Teleki de Szék primis Mensis 7 bris diebus in Anno 1793 in tres partes divisa cessa [?] in partem Ill. Dominae Comissae Mariae Teleki de Szék. 486* (foaia de gardă 1^v); 872441 (foaia de gardă 1^v); ștampilă *M. Academia' Könyvtára* (f. [1]-[2], respectiv titlul).

În două exemplare se păstrează și cea de-a doua ediție a lucrării lui Andrei Ilia, *Ortus et progressus variarum in Dacia Gentium*¹³, tipărită la Cluj, în anul 1764.¹⁴ Primul exemplar identificat¹⁵ este unul complet, cu [2] f. + 188 p. Legătura volumului este realizată din carton îmbrăcat în hârtie marmorată, iar tranșa cărții este stropită în roșu. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, îmbrunire a suportului papetar. Ștampilele păstrate pe filele cărții oferă informații minime referitoare la circulația acesteia: ștampila *HI. 34* (coperta 1); *L. 1336, 2385* (forțaț 1); *H1184, 1484*, ștampila *Accademia d' Ungheria Roma* (foaia de gardă 1^v); 1039532 (foaia de gardă 1^v); 2468, ștampila *A Romai Magyar Intezet, ștampila Romai Magyar Történeti Intezet / Instituto Ungherese* (f. [1]^r); ștampila *R 1977*, ștampilă estompată cu text ilizibil, ștampila *Bibliotheca Academia Scientiarum Hungaricae / Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Budapest* (f. [1]^v); ștampila *Romai Magyar Történeti Intezet / Instituto Ungherese* (p. 1); ștampila *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára* (p. 100); ștampila *Romai Magyar Történeti Intezet / Instituto Ungherese* (p. 117); ștampila *Romai Magyar Történeti Intezet / Instituto Ungherese*, ștampila *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 5729/1952 sz.* (p. 188).

Cel de-al doilea exemplar cercetat¹⁶ este, de asemenea, complet, cu [2] f. + 188 p. Legătura este realizată din carton îmbrăcat în hârtie marmorată, colțurile

¹³ *Ortus | et | progressus | variarum | in | Dacia | Gentium ac Religionum | cum | Principibus | ejusdem. | Primum | in Liceum datus | Anno Millesimo septingen|tesimo trigesimo. | Nunc denuo recusus. | Claudiopoli | Typis Academicis Societatis Jesu. | Anno MDCCLXIV.*

¹⁴ Petrik Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, V, Miklósné Komjáthy ed. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1971) (în continuare Petrik, V): 215; Veress, I, nr. 491, 250; CRVIH, 611–612.

¹⁵ Cota: 150050.

¹⁶ Cota: M. Tört. O. 565.

coperților și cotorul sunt din piele; coperțile sunt decorate cu un chenar din linii. Pe cotor se regăsesc 5 registre decorative cu ornamente florale aurite și o etichetă cu titlul cărții; tranșa cărții este stropită în roșu. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, îmbrunire a suportului papetar. Ștampilele și etichetele păstrate pe filele cărții atestă prezența acesteia în Biblioteca Academiei de Științe a Ungariei: etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *M. Tört. O. 565* (coperta 1); etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *M. Tört. O. 565* (forțat 1); 948103 (foaia de gardă 1^v); ștampila *M. Academia' Könyvtára*, ștampila *G. Telekies' Alapítványa* (f. [1]^v).

Tot în două exemplare regăsim și lucrarea *Poemation de secunda legione valachica*¹⁷, imprimată, probabil, la Sibiu, în 1768.¹⁸

Exemplarul I¹⁹ conține [20] f., iar din acest punct de vedere, al paginatiei, acesta diferă de cele descrise în bibliografia de specialitate, având – pe lângă cele [14] file – și alte [6] file. Legătura volumului este realizată din carton îmbrăcat în hârtie marmorată, cotorul este din pânză. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, foxing. Însemnele de proprietate păstrate aparțin exclusiv Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei: etichetă cu cota veche a Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Uj. lat. ir. Qu. 34* (coperta 1); etichetă cu cota veche a Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Uj. lat. ir. Qu. 34* (forțat 1); 524492, ștampila *M. Academia' Könyvtára* (f. [1]^v).

Cel de-al doilea exemplar²⁰ pare să aparțină tirajului secundar, cu [12] f., într-o legătură din carton, cotorul fiind din pânză. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, foxing. Ca și în cazul primului exemplar, lucrarea păstrează etichete și o ștampilă ce atestă prezența broșurii doar în biblioteca în care a fost cercetată: etichetă cu cota veche a Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Uj. lat. ir. Qu. 24* (coperta 1); etichetă cu cota veche a Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Uj. lat. ir. Qu. 24* (forțat 1); 524283, ștampila *M. Academia' Könyvtára* (f. [1]^v).

¹⁷ *Poemation | de | Secunda Legione | Valachica | sub | Carolo | barone | Enzenbergio. | Cibinii Transilvaniae | excudebat Samuel Sárdi. Anno MDCCLXVIII.*

¹⁸ Petrik Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, III (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1891) (în continuare Petrik, III), 115; Veress, I, nr. 523, 264; CRVIH, 684–685, cu mențiunea a două tiraje distincte în același an, 1768. Având în vedere diferențele, atât ca număr de file, cât și a numărului de rânduri (30 în cazul exemplarului nostru), considerăm că avem de-a face cu un alt tiraj/ediție, posibil din 1767! De altfel, în biblioteca maghiară se păstrează și un exemplar – necercetat *de visu* în stagiul efectuat în anul 2022 – din prima ediție clujeană a lucrării, vezi CRVIH, 613, unde se consideră că exemplarul păstrat la Biblioteca Centrală Universitară “Lucian Blaga” Cluj-Napoca ar fi unicat.

¹⁹ Cota: 524492.

²⁰ Cota: 52428.

Publicată inițial în periodicul german *Magazin für die neue Historie und Geographie* (1769–1770)²¹, lucrarea lui Dimitrie Cantemir, *Historisch-Geographisch-und politische Beschreibung der Moldau* (*Descrierea Moldovei*)²² a fost tipărită sub forma unui volum, în anul 1771, la Frankfurt și Leipzig.²³ Nivelul de interes arătat de intelectualii europeni pentru această lucrare a făcut ca volumele să ajungă în toate bibliotecile importante ale Europei.²⁴ Exemplarul cercetat la Budapesta²⁵ conține 1 gravură + [2] f. + 341 p. + 1 hartă. Legătura este realizată din carton îmbrăcat în piele, pe cotor sunt 5 registre decorative cu ornamente florale aurite, care încadrează o etichetă cu numele autorului și titlul cărții. Tranșa cărții a fost colorată în roșu. Starea generală de conservare a volumului este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, îmbrunire a suportului papetar. Însemnele de proprietate păstrate pe filele cărții atestă circulația sa în cel puțin două biblioteci particulare, înainte de a ajunge în colecțiile Academiei maghiare: etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Földr. O. 182* (coperta 1); ex-libris etichetă cu numele proprietarului cărții – Ieremias Adam și al autorului – *Vitu Ieremias Adam, I. E. Nilson del. 1767* (forțat 1)²⁶; 912591 (foaia de gardă 1^v); ștampila *M. Academia' Könyvtára*, ștampila *G. Telekiek' Alapítványa* (f. [1]^v); ex-libris etichetă sub forma unui blazon cu următoarele elemente: scut încoronat, completat de elemente florale, o pasăre în partea superioară și un echer în partea inferioară (forțat 2).

O lucrare foarte rară, fiind cunoscute mai puțin de 10 exemplare, este cea a lui Gheorghe Șincai, *Prima principia latinae grammatices*²⁷, tipărită la Blaj, în 1783.²⁸ Volumul avut în vedere are 184 p., ceea ce indică faptul că este complet.

²¹ Florian Dudaș, *Ediția princeps a cărții lui Dimitrie Cantemir "Descrierea Moldovei". "Beschreibung der Moldau" Hamburg, 1769–1770, studiu bibliologic și ediție anastatică* (Oradea: Lumina, 2013).

²² *Demetrii Cantemirs | ehemaligen Fuersten in der Moldau, | Historisch-Geographisch-und politische | Beschreibung | der | Moldau, | nebst | dem Leben des Verfassers | und | einer Landcharte | Frankfurt und Leipzig, | 1771.*

²³ BRV, II, nr. 375, 196–197; Veress, I, nr. 537, 269–270; Additamenta, nr. 375-II, 284–285; BRVAC, nr. 200, 143–144.

²⁴ Vezi Ploșteanu, *Receptarea operei*.

²⁵ Cota: *Földr. O. 182*.

²⁶ Autorul ex-libris-ului a fost pictorul și gravorul german Johann Esaias Nilson (1721–1788). Despre viața și activitatea sa vezi Wolfgang Augustyn, "Nilson, Johann Esaias," *Neue Deutsche Bibliographie* 19 (Berlin: Duncker & Humblot, 1999), 278.

²⁷ *Prima | principia | Latinae | grammatices | quae | ad usum | scholarum | Valachico | nationalium | propter majorem incipientium puerorum facilitatem adjecta Valachica lingua in hunc ordinem | redegit, ac typis edi curavit | Georgius Gabriel Sinkai de Eadem | AA. LL. Philosophiae & SS. theologiae doctor | ac primariae scholae nationalis Balasfalvensis | director, & catecheta. | Balasfalvae. | Typis Seminarii Dioecesanii. MDCCLXXXIII.*

²⁸ BRV, II, nr. 463, 282; Petrik, III, 389; Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară, II*

Legătura este realizată din carton îmbrăcat în hârtie marmorată, cotorul și colțurile copertilor sunt din piele; tranșa cărții este stropită în roșu. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme ale unui atac xilofag, lip-suri din învelitoarea cotorului, îmbrunire a suportului papetar. Toate etichetele și ștampilele păstrate indică un singur posesor al cărții, biblioteca în care a fost cercetat volumul: etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Nyelvt. O. 1059* (coperta 1); etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Nyelvt. O. 1059* (forzaț 1); 974270 (p. 1); ștampila *M. Academia' Könyvtára* (p. 2); ștampila *M. Academia' Könyvtára* (p. 184).

Ultimul titlu de carte românească veche, databil în secolul al XVIII-lea, care a fost cercetat este cel al lui Ioan Molnar Piuariu, *Deutsch-Walachische Sprachlehre*²⁹, Viena, 1788.³⁰ Exemplarul³¹ este complet, cu [8] f. + 445 p. + [80] p.; erori de numerotare a paginilor: 173 este numerotată 371, 291 este numerotată 216. Legătura cărții este realizată din carton îmbrăcat în piele, copertile sunt decorate cu un chenar din linii. Pe cotor sunt 5 registre decorative cu ornamente florale aurite care încadrează o etichetă cu numele autorului și titlul cărții; tranșa cărții este roșie. Starea de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, foxing. Însemnele de proprietate păstrate – etichete și ștampile – atestă o circulație restrânsă a exemplarului, redusă la instituția deținătoare și, posibil, o bibliotecă particulară: etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Nyelvt. O. 555* (coperta 1); etichetă cu cota Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei – *Nyelvt. O. 565* (forzaț 1); 940819 (f. [1]^r); ștampila *M. Academia' Könyvtára*, ștampila *G. Telekies' Alapítványa* (f. [1]^v); ștampila *M. T. Akadémia Könyvtára* (f. [3]^r); ștampila *M. T. Akadémia Könyvtára* (p. 199); ștampila *M. T. Akadémia Könyvtára* (p. [80]).

Cercetarea exemplarelor de carte românească veche păstrate în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Ungariei (Budapesta) reprezintă o contribuție la cunoașterea colecțiilor de carte românească aflate în afara granițelor, cu atât mai mult cu cât unele dintre exemplare prezintă diferențe de paginație față de cele cunoscute prin intermediul bibliografiei de specialitate. Colecția prezentată nu este unică, existând și alte biblioteci deținătoare de valori bibliofile românești, în capitala maghiară.

(1781–1838) (București: Cartea românească, 1931), nr. 631, 27; Mircea, *Tipografia din Blaj*, 272; CRVIH, 245–247.

²⁹ *Deutsch-Walachische | Sprachlehre. | Verfasset | von | Johann Molnar, | königl. Landes Augen Arzt im Grossfür- | stenthum Siebenbürgen. | Wien, | bei Joseph Edlen von Kurzbe k. k. Hofbuchdrucker, | Gross- und Buchhändler. | 1788.*

³⁰ BRV, II, nr. 521, 324–326; Petrik Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, II (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1888), 778; Additamenta, nr. 521-II, 325; CRVIH, 888–890.

³¹ Cota: 111412.

18TH CENTURY OLD ROMANIAN BOOKS IN THE COLLECTIONS OF THE LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Abstract

This article aims to evaluate the copies of 18th century old Romanian books preserved in the collections of the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest. A number of 12 volumes, printed in printing centres such as Blaj, Sibiu, Cluj, Vienna, Frankfurt, Leipzig or Hamburg, were identified. The works researched cover fields such as history, geography, theology and philology, and the authors include personalities of Romanian culture such as Dimitrie Cantemir and Gheorghe Șincai.

REFLECTAREA RĂSCOALEI DIN 1888 ÎN PRESA VREMII

Cristina Gudin*

Cuvinte cheie: răscoală, țărănime, presă, liberali, conservatori

Keywords: uprising, peasantry, press, liberals, conservatives

Alegerea unui subiect care tratează despre oglindirea în presa din perioada modernă a răscoalei din anul 1888, moment important atât prin amploarea sa, cât și prin implicațiile sociale, economice și politice profunde, a fost determinată de preocuparea de a face o imersiune în atmosfera epocii prin intermediul izvoarelor. În acest sens, s-a optat pentru cercetarea câtorva dintre publicațiile de secol al XIX-lea, între care amintim: *România*, *Viitorul*, *Lupta*, *Telegraful*, *Curierul*, *Cooperatorul*, *Voința națională*, *Unirea*, *Vocea asupriților*, *Economia națională* etc., parcurgerea acestor instrumente de informare a populației răspunzând preocupării de a surprinde raportarea contemporanilor la evenimente. După cum se va putea observa din cele ce urmează, orientarea politică a ziarelor a determinat interpretări diferite, constatare valabilă și în cazul presei internaționale. În privința acestora se impune precizarea că ziare precum *Neue Freie Presse*, *L'Indépendance Belge*, *Kölnische Zeitung*, *Novosti*, *Novoie Vremia* au fost consultate indirect, prin intermediul articolelor reproduse în presa autohtonă, ceea ce a permis, totuși, stabilirea gradului în care diferitele state europene au manifestat interes față de situația internă a României.

Primele observații care s-au desprins în urma parcurgerii publicațiilor menționate au fost acelea că răscoala a captat intens atenția jurnaliștilor de-a lungul întregii sale perioade de manifestare, dar și că a existat o vie și constantă nevoie de a identifica, înțelege și de a explica cauzele răscoalei, cele mai consistente articole fiind rezervate acestui aspect. În egală măsură, așa cum era de așteptat, gazetele au găzduit în cuprinsul lor numeroase materiale referitoare la desfășurarea zilnică a mișcării și la înăbușirea ei, în acest scop recurgându-se la trimiterea pe teren a reporterilor. Așa cum se va vedea, cele mai puține sunt paginile alocate reformelor necesare ameliorării vieții țăranilor, reforme care

* Universitatea din București, Facultatea de Istorie, b-dul Regina Elisabeta, nr. 4-12, e-mail: cristinagudin@yahoo.fr

ar fi condus la evitarea pe viitor a agitațiilor, situație ce ar îndreptăți întrucâtva afirmația că problematica rurală a suscitât clasa politică și opinia publică mai degrabă conjunctural, decât sistematic.

Pentru început se impune prezentarea eforturilor de depistare a celor responsabili de izbucnirea unei mișcări de anvergură, fiind cunoscut că 28 din cele 32 de județe ale țării au cunoscut experiența răscoalei, cu accent în județele Roman, Botoșani, Ilfov, Prahova, Ialomița, Dâmbovița și Vlaşca.¹ Despre unanimitatea părerilor în privința acestui subiect delicat nu se poate vorbi, varietaatea ipotezelor formulate fiind de-a dreptul năucitoare.

Rând pe rând, glasuri acuzatoare îi indică pe toți actorii scenei politice. Astfel, în ziarele de orientare liberală, conservatorii poartă vina răscoalei: “Ceea ce e sigur e că opoziția întreagă are răspunderea morală a faptului. Dânsa prin agitațiunile ei culpabile, prin neconținutele ei apeluri la asasinat și la revoltă, a deșteptat în toate clasele societății un spirit anarhic, a împins la nesupunere de legi, la atentate de tot felul”, aceasta după ce se constatare, în mod eronat, că așezările cele mai sărace rămăseseră liniștite, spre deosebire de acelea unde țăranii “stau mai bine”, și că “acuma tocmai, când începe lucrul câmpului, nu e natural ca țăranii să-și lase treaba și să se răscoale”. Agenții electorali și simpatizanții politicii conservatoare sunt învinuiți pentru că au promis țăranilor pământ, scutirea de impozite și desființarea recrutării, fără a se preocupa dacă exista posibilitatea reală de transpunere în fapt a acestor angajamente, căci “a promite, zic ei, e nobil, dar a ține promisiunea e burghez”.² Scopul Opoziției Unite ar fi fost acela de a forța prin ridicarea maselor căderea guvernului I.C. Brătianu, dovadă că “dezordinele s-au produs numai în districtele situate în apropiere de Capitală și au urmat de foarte aproape manifestațiunile făcute la București de opozițiune”³, iar în fruntea agitatorilor s-ar fi aflat chiar ministrul de Justiție în funcție, junimistul Al. Marghiloman.

În contrapartidă, se menționa că în lipsa unui imbold exterior sătenii nu ar fi avut de ce să se răzvrătească din moment ce în decursul celor 12 ani de guvernare liberală (1876–1888) starea lor se ameliorase simțitor, în condițiile în care: “Un mare număr din ei, aproape 50.000 de familii, au fost împroprietăriți pe moșiile statului. Dărilor au fost scăzute. Căile de comunicație de la 18 lei au fost reduse la 6 lei pe an și impozitul funciar de la 6% la 5%. În toate județele s-au întemeiat credite agricole care pun la dispoziția sătenilor capitaluri pentru o dobândă foarte mică. Ambulanțele și spitalele rurale le-au sporit zilele de muncă punându-le la îndemână mijloacele de căutare a sănătății”⁴

¹ Ioana Dumitrana, *Violența în lumea rurală* (Slatina: Editura Didactic Pres, 2007), 48.

² *Telegraphul*, XIX, 4722 (31 martie 1888): 1.

³ *România liberă*, II, 101 (14 aprilie 1888): 1.

⁴ *Voința națională*, V, 1079 (3/15 aprilie 1888): 1.

Nici liberalii nu au scăpat comentariilor incriminante, aspect care probează deteriorarea credibilității P.N.L. la nivel de percepție generală. Înlocuirea lor la putere s-ar fi produs într-o atmosferă tensionată, întreținută de “acuzatii de furturi de ceasornice, de delapidări, de împușcături pe stradă, de abuzuri nemaipomenite”.⁵ Cât despre guvernarea liberalilor, aceasta ar fi coincis cu o perioadă în care “apăsarea, arbitrariul și stoarcerea țăranului până la os au luat proporțiile cele mai uriașe”, când “au fost scoși la vânzare țăranii pentru datoriile către stat”, iar receptorii le-au vândut sătenilor “nu numai ceaunul de mămăligă de pe foc, dar chiar pământurile declarate inalienabile de Constituție”. Toate realizările liberalilor erau negate sau distorsionate în presa de orientare conservatoare, precum împrumutarea în sursele despre care se afirma nu că ar fi ameliorat situația câtorva zeci de mii de familii care nu făcuseră subiectul legii rurale din 1864, ci dimpotrivă că, “în loc să dea satisfacție marilor nevoi ale claselor rurale, a deșteptat numai în țăranii dorința de a avea pământuri, de a deveni și ei proprietari, le-a dat numai perspectiva și pe urmă le-a închis-o”.⁶

Dincolo de contribuția la starea dificilă a sătenilor, liberalii mai erau considerați răspunzători de începerea răscoalei și prin aceea că dorința nesăbuită de a reveni la guvernare îi făcuse să recurgă la un șiretlic. Astfel, prin mijlocirea autorităților locale, au căutat să-i “silească pe locuitori să semneze o telegramă către M.S. Regele spre a-l ruga să mențină pe sinistrul bătrân I.C. Brătianu la cârma afacerilor”, sătenilor comunicându-li-se că “sunt niște cereri de-a li se da pământ de către guvern”. Descoperirea falsului ar fi provocat țăranii care au primit din partea subprefecților nu explicații, ci insulte și bătaii.⁷ Aceeași strategie se aplicase și în orașe, publicațiile din epocă menționând, de pildă, că în mahalalele bucureștene preoții de la biserica Izvorul Nou, în complicitate cu subcomisarul de poliție, au încercat să obțină semnarea unei petiții identice al cărei conținut l-au prezentat, în mod voit eronat, drept o cerere adresată primarului pentru dobândirea dreptului de înhumare a decedaților în biserică.⁸

Socialiștii erau, de asemenea, suspectați că ar fi agitat spiritele prin intermediul agenților proprii și al unor ziare (*Frăția*) care vehiculau extravaganta idee a transferului de pământ de la moșieri la țăranii: “li se spusese că chiar proprietarilor mari li se vor lua moșiile și li se vor lăsa numai câte 8 fâlcii la cei care au dat porumb sătenilor, iar câte 6 la cei care n-au dat, și restul se va împărți țăranilor”⁹, teorie îmbrățișată de mai multe gazete precum: *Galați*, *Vocea Covurluiului*, *Voința națională*.

⁵ *Lupta*, V, seria II, 531 (21 aprilie 1888): 1.

⁶ *Ibid.*, 529 (18–19 aprilie 1888): 1.

⁷ *România*, V, 72 (1160) (29 martie 1888): 1; *Lupta*, V, seria II, 519 (7 aprilie 1888): 3.

⁸ *Ibid.*, 77 (1165) (3 aprilie 1888): 1.

⁹ *Voința națională*, V, 1118 (25 mai/6 iunie 1888): 3.

Prezența instigatorilor era luată în calcul și de către oficialități, în acest sens ministrul de Interne, Theodor Rosetti, transmițând o circulară prefectilor din Ilfov, Argeș, Vlaşca, Buzău, Ialomița, Prahova și Dâmbovița prin care îi avertiza că: “prin mai multe sate s-ar fi stabilit, sub pretextul exercitării meseriilor de lemnari, zidari etc., persoane suspecte care îndeamnă la răscoală”. În mod firesc, recomandarea ministrului era de a fi neutralizați intrușii prin arestare și de a fi predați către tribunalele locale, măsuri asociate cu intervenția autorităților comunale în scopul luminării sătenilor “asupra relexor intențiuni ale acelor ce-i speculează prin făgăduieli de a căpăta pământuri și ușurare de învoieli pe altă cale decât pe aceea a ordinii și a legalității”.¹⁰

În retorica epocii un loc aparte îl deține tema pericolului extern lansată de politicienii liberali. În consecință, vizată era Rusia (teorie plauzibilă întrucâtva, istoria relațiilor româno-ruse înregistrând repetate momente de imixtiune din partea imperiului), a cărei implicare în provocarea răscoalei s-ar fi realizat prin mijlocirea ministrului plenipotențiar, Hitrovo, “spirit agitator”, care “pe unde a fost nu a lăsat în urmă decât dezastre”. Acesta, dincolo de atitudinea antiliberală fățișă, s-ar fi servit de “lipoveni cu icoane, pește, turte dulci și mărunțișuri [care] cutreieră satele făcând propagandă că în Rusia pe lângă că are fiecare sătean 50 de pogoane de pământ, apoi li se dau bani pentru casă, vite și nu li se ia nici bir”.¹¹ Din articolul “Țăranii, arendașii și Rusia” tipărit în *Voința națională*, reținem câteva elemente din discursul duplicitar al agenților ruși care se adresau deopotrivă sătenilor și moșierilor, după cum urmează: “pe de o parte spun țăranilor: Chemați-ne pe noi și vă vom scăpa de Stat și de proprietar și de arendaș! Vă vom da pământ cât veți voi și vă vom scuti de bir! Pe de altă parte ei șoptesc arendașilor: vedeți cum se întinde mișcarea țăranilor care, potolită pentru un moment, poate dintr-o zi în alta să reînceapă cu o violență extraordinară. Guvernul actual nu e destul de tare pentru a o putea potoli cu desăvârșire. Dacă voți să vă scăpați viața și averile, chemați-ne pe noi care știm cum se restabilește ordinea!”.¹² Un alt articol, “Un pericol îngrozitor”, încearcă să deslușească interesul Rusiei pentru România prin referire la politica expansionistă în regiune a celei dintâi căci, România “stă ca o barieră naltă și solidă care desparte imperiul vecin de Bulgaria și de celelalte țări. Odată această barieră trântită la pământ, odată dominația rusească stabilită la noi în țară ... toată Peninsula Balcanică va trebui să fie la ordinea colosului de la Nord”.¹³ În lumina celor menționate, nu surprinde că presa autohtonă care a marșat la teoria pericolului străin solicită expulzarea lui Hitrovo ca unică modalitate de a se pune capăt agitațiilor.

¹⁰ Ibid., 1108 (12/24 mai 1888): 2.

¹¹ *Telegraphul*, XIX, 4728 (7 aprilie 1888): 1.

¹² *Voința națională*, V, 1104 (6/18 mai 1888): 1.

¹³ Ibid., 1103 (5/17 mai 1888): 1.

Interesante și revelatoare sunt și ecourile provocate de răscoală în presa din afara granițelor. Din aceasta erau preluate integral sau fragmentar materiale care demonstrează atenția străinătății față de cauzele mișcării și care au beneficiat adesea de comentariile jurnaliștilor români.

Astfel, potrivit *Neue Freie Presse*, răscoala ar fi fost provocată de încetarea, în 1886, a convenției comerciale cu Austro-Ungaria. Din acel moment, care a coincis cu “încetarea exportățiunii în Austria, o luptă foarte grea a început pentru țăranul român”. Efectele negative ale deteriorării raporturilor economice cu statul dualist s-ar fi resimțit în nivelul de trai al săteanului, din moment ce: “Porumbul adus de dânsul la târg nu afla cumpărători sau era nevoit să-l vândă la un preț de nimic. Pentru vitele sale, sârmanul țăran dobânda prețuri de răs. După buletinele oficiale ale târgurilor, se vindea în mai multe județe o vacă pentru 20 de lei și o oaie pentru 1,50 lei. Mai adeseori țăranul prefera să se întoarcă cu vitele acasă pentru a le consuma”. Mai mult, “hainele țăranului român care se aduc tot din Austro-Ungaria s-au scumpit cu 50% (sic!)”. Se adăugau recolta slabă, asprimea iernii, imposibilitatea pentru săteni de a-și asigura rezervele necesare de hrană, precum și “procedarea crudă a agenților fiscali care dezbrăcau pe țărani în mijlocul iernii și promisiunile de reforme niciodată realizate”.¹⁴ Departe de a se lăsa impresionați de prestigiul gazetelor din străinătate și de a le adopta necritic punctele de vedere, jurnaliștii români au realizat propria analiză, așa cum a fost cazul celor de la *Economia Națională* care au combătut multe dintre argumentele ziarului de limbă germană, remarcând pe marginea datelor oficiale că prețul grânelor pentru anii 1886 și 1887 a fost satisfăcător, în vreme ce valoarea vitelor a scăzut substanțial (50–60%), însă nu doar pe piața românească, ci și în alte părți ale continentului (Franța, Marea Britanie, Germania, Austro-Ungaria), ca urmare a unui context economic mai larg. În plus, sugestia încheierii unei noi convenții comerciale cu statul dualist care transpore din jurnalul vienez este demontată prin observația că accesul mărfurilor românești în imperiul vecin era restricționat de taxe vamale descurajante.¹⁵

Dacă în *Neue Freie Presse* disperarea țăranilor era explicată prioritar economic, un alt ziar, *Kölnische Zeitung* insista asupra rolului Rusiei în demararea evenimentelor de la 1888 cu scopul de a provoca “răsturnarea guvernului, desființarea ordinii, a dinastiei, ba poate chiar detronarea regelui”. Indiciile care ar fi condus la implicarea Imperiului țarist țineau de: “unitatea în cererile țăranilor răsculați care dovedește că mișcarea era preparată încă de mult timp”, dar și de invocarea de către săteni a țarului în calitate de “susținător și binefăcător” ori de menționarea fiului adoptiv al lui Al.I. Cuza, “ca acela ce cu ajutorul Rusiei

¹⁴ *Economia Națională. Revista intereselor economice române*, XII, 18 (2 mai 1888): 410.

¹⁵ *Ibid.*, 412.

este destinat a domni în Țara Românească” sau de solicitarea surprinsă în unele localități, depărtate unele de altele, de a fi înmânați țăranilor “banii lăsați pentru ei de ruși în urma ultimului război, bani ce, ziceau ei, au fost luați de guvern”. Se adăuga și declarația fiului lui Cuza conform căreia: “numai amicitia Rusiei poate să facă ca România să-și realizeze idealul său național, adică hegemonia întregului neam românesc în ambele părți ale Carpaților”.¹⁶

Ziarele austro-ungare menționate și-au primit replica în *L'Indépendance Belge* care, remarcând că acestea “au acuzat mai cu seamă Rusia de a fi provocat neorânduiri în interesul politicii sale orientale”, plasează responsabilitatea răscoalei pe seama guvernului prezidat de Ion C. Brătianu, guvern al cărui membri, “nu s-au sfiit a făgădui lucruri imposibile spre a-și crea un puternic sprijin guvernamental”. În consecință, “tot lingușind și ațâțând poftelile de întindere ale unei populații de 9/10 incultă, a trebuit neapărat, fatalmente, să ajungă la acest rezultat de necrezut, ca nu numai țăranii săraci să se fi aruncat asupra avutului proprietarilor, devastând tot în calea lor, dar încă țăranii avuți, care au primit de mult pământurile ce li s-au împărțit și care trăiesc într-o bună stare relativă, să se fi pus în capul mișcării”.¹⁷

Nici publicațiile rusești nu scapă lecturii românilor, din ele fiind reținute informații alarmante din cauză că plasau România sub spectrul unei inevitabile invazii militare. Astfel, din *Novoie Vremia* a fost reprodus un material în care se prezintă succesiunea evenimentelor, și anume: “în România la cea dintâi știre privitoare la izbucnirea războiului între Austro-Ungaria și Rusia, o răscoală este iminentă, căci această răscoală se pregătește de către opozițiune”; odată demarată mișcarea, “armatele ruse vor fi chemate de opozițiune sau se vor folosi de răscoală pentru a trece prin România”.¹⁸

Din ziarul *Novosti*, editat la Petersburg, au fost redată articole în ziarul autohton *Telegraful*, sub denumirea “Politica Rusiei în Orient”, în fapt o serie de 23 de articole. Ceea ce a captat atenția jurnaliștilor din 1888 este încrederea Rusiei în acceptarea influenței sale în sud-estul Europei, în condițiile în care se afirma că: “toți știu bine că în Serbia, Bulgaria și România există numeroase partide care visează mântuirea țărilor prin ajutorul Rusiei. Aceste partide, deși dez unite printr-un șir de împrejurări politice, inerente istoriei trecute a Turciei, totdeauna au avut ochii țintiți asupra Moscovei care, pentru ortodoxie, este și va rămâne Mecca și Medina a creștinătății”. Mai mult, interpretarea evenimentelor este originală și, în egală măsură, forțată, agitațiile țăranilor fiind văzute nu atât ca reacție la diferitele lipsuri și abuzuri, cât ca ripostă față de influența germană: “Poporul român a fost supus unui jug umilitor. Germanii au robit această

¹⁶ *Voința națională*, V, 1105 (7/19 mai 1888): 1.

¹⁷ *România*, V, 88 (1176) (15 aprilie 1888): 1.

¹⁸ *Telegraphul*, XIX, 4728 (7 aprilie 1888): 1.

țară creștină ale cărei destine, credințe și religie o leagă prin legături indisolubile de Rusia. Cu căderea guvernului Ion Brătianu, care a fost un adevărat dictator, explozia în contra tendințelor germanizatoare trebuia să se facă și ea s-a făcut”.¹⁹

În realitate, evenimentele din 1888 nu au avut o cauză unică. Traiul mizer al sătenilor nu putea fi invocat pretutindeni, căci se constatase “pe cale oficială că în multe sate țăranii aveau provizii destule de hrană”.²⁰ Insuficiența sau lipsa completă de pământ arabil și de pășunat și-au adus indubitabil aportul la tensionarea situației din lumea rurală, dar era imposibil de negat că guvernarea încercaseră să dea acestei probleme o rezolvare etapizată care a constat în împroprietărirea însușărilor ori în parcelarea unor moșii ale statului și punerea lor în vânzare. Dacă perspectiva realizării unei noi împroprietăriri era îndepărtată, rămânea totuși plauzibilă varianta cumpărării loturilor provenite din fondul funciar al statului, la care se adăuga intenția de a lărgi accesul la creditare pentru populație prin diversificarea instituțiilor bancare.

Tocmelile agricole într-atât de împovărătoare încât în unele localități “țărănul nu se alege mai cu nimic din munca sa”, figurează deopotrivă între sursele care au alimentat conflictele sociale din primăvara anului 1888.²¹ De altfel, în vederea informării publicului, prevederile exagerate cuprinse în contractele de învoială agricolă²² au fost publicate, așa cum s-a întâmplat în ziarul *Lupta* unde, sub titlul “Suferințele sătenilor”, apăreau mărturii precum cea a sătenilor din satul Crețești-Sintești (jud. Ilfov), și anume: “Noi, locuitorii comunei suferim învoielile următoare: dăm dijmă din 5 două, la 4 pogoane dăm un pogon lucrat desăvârșit, facem 3 arături, grapăm o dată și secerăm, semănăm și ducem la mașină în aria sa, iar când sunt ploi, suntem datori a întinde grânele în tot timpul cât va ploua. De asemenea, suntem datori a face 3 zile cu carul cu 2 vite și 4 zile cu mâinile. Mai trebuie să dăm 4 găini cu pinteni, 10 ouă; mai suntem îndatorați să dăm un mușchi de porc, 10 pepeni și 5 oca fasole și o trăgătoare de boabe de pogon. Pentru ierbăritul vitelor dăm de 2 boi un pogon desăvârșit, pentru o vacă dăm 12 fr., iar pentru oi dăm câte 2 fr., o litră de brânză și, la 25 de oi, un miel. Cei care n-au vite, lucrează 8 zile cu mâinile pentru un pogon,

¹⁹ Ibid., 4731 (10 aprilie): 1.

²⁰ *Economia națională*, XII, 16 (18 aprilie 1888): 363.

²¹ Pentru informații suplimentare, vezi rapoartele șefilor de trupe asupra cauzelor care au condus la răscoala din 1888 în Vasile M. Kogălniceanu, *Chestiunea țărănească* (București: Tipografia Gutenberg Joseph Göbl, 1906), 7–58.

²² Contractele de învoială agricolă se încheiau între moșier/arendăș și țăranii care, fără a poseda pământ (suficient), supraviețuiau primind condiționat în folosință un lot arabil. Această soluție s-a implementat prin legea tocmelilor agricole din 1866, ca urmare a constatării că prin legea rurală din 1864 nu au fost împroprietăriți toți țăranii, iar mulți dintre cei împroprietăriți nu primiseră pământ îndestulător. Pentru mai multe detalii, vezi Nichita Adăniloae, *Răscoala țăranilor din 1888* (București: Editura Academiei Române, 1988), 47.

ceea ce face pentru 4 pogoane 32 de zile, precum și celelalte angarale. Când locuitorul ia 8 pogoane, învoielile sunt îndoite”.²³

Nici competiția politică nu constituia în sine o cauză suficientă, fiind devansată cu mult în mentalul colectiv de abuzurile autorităților locale.

Paleta exceselor este largă, iar ziarele vremii se întrec în a o prezenta. În *România*, de pildă, sub numele de “Cinstita colectivitate. Administrația comunelor” a apărut o serie de articole din care extragem câteva mostre de ilegalități comise de funcționarii comunali, precum: “un număr de locuitori care au vite au fost trecuți în tabloul zilelor de prestațiune pentru drumuri în categoria celor numai cu brațele, iar alții au fost cu desăvârșire scutiți de lucrul șoselelor; perceptorul comunal efectuează încasări fără a libera chitanțele cuvenite; s-a liberat unora dintre consilieri chitanțe pentru plata zilelor de prestațiune fără ca de fapt să se fi achitat de această datorie; în funcția de perceptor comunal s-a numit o persoană fără știință de carte, ceea ce a înlesnit frustrarea comunei cu o sumă însemnată din veniturile sale; siguranța publică lipsește cu desăvârșire, fiind lăsate fără nici o aplicațiune măsurile de strejuire prevăzute de legea poliției rurale; în listele electorale s-au găsit înscrise cu rea-credință persoane fără a avea calitatea de cetățean român; vitele ce se declarau de pripas în comună se luau de către consilieri care, după ce se serveau cu ele, rețineau apoi în profitul lor și suma produsă din vânzarea acelor vite; primarul împreună cu consilierii au angajat locuitori la munci agricole fără consimțământul lor, însușindu-și chiar din banii ce li se încredințase lor pentru a-i împărți oamenilor angajați; unor ovrei, în contra prescripțiunilor legii, le-au permis a deschide stabilimente de băuturi spirtoase, îngăduindu-i chiar a introduce băuturi în comună fără a plăti taxele cuvenite de accis”.²⁴ Iar seria abuzurilor nu se oprește aici ...

Concluzia nu putea fi decât aceea că administrația locală era “cu totul departe de a corespunde îndatoririlor ce legea impune și că a lăsat în desăvârșită suferință interesele cele mai vitale ale comunelor”.²⁵

Multitudinea de probleme și nereguli a asigurat climatul propice manifestării frustrărilor acumulate de locuitorii săteni care, încă de la începutul agitațiilor, au încercat să-și facă cunoscut mesajul încărcat de disperare. Și de această dată, presa a reflectat opiniile țăranilor, așa cum a făcut-o de exemplu *Vocea asupriților* unde sunt punctate nemulțumirile acestora și dezamăgirea provocată de clasa politică. Astfel, deși țara parcurgea o perioadă de efervescență legislativă, beneficiile actelor normative sunt puse sub semnul întrebării, căci: prin modificarea Constituției se afirma că s-a obținut “împilarea presei”, prin schimbarea

²³ *Lupta*, V, seria II, 539 (4 mai 1888): 1.

²⁴ *România*, V, 131 (1219) (10 iunie 1888): 1; 132 (1220) (11 iunie 1888): 1; 140 (1228) (22 iunie 1888): 1.

²⁵ *Ibid.*, 89 (1177) (16 aprilie 1888): 1.

legii electorale, se “suprimă parte din drepturile cetățenești ale preoților și libera voință a alegătorilor la vot”, în vreme ce taxa aplicată băuturilor alcoolice se considera că îi “jefuiește pe țărani ziua în amiaza mare de propria avere agonisită cu multă sudoare”, taxa timbrelor devenise “o piedică din cele mai mari spre a nu mai putea a ne căuta drepturile cu înlesnire prin administrație și justiție, nici a ne căsători civil și religios”, iar monopolul chibriturilor era catalogat drept scandalos. În plus, legea din 1884 pentru constituirea Domeniilor Coroanei trecea drept un “apanagiu”, fiindcă “i-au dat regelui²⁶ 13 moșii dintr-ale statului și din cele mai însemnate și mai mari, iar bietul soldat român care le-a apărut cu sângele său, moare de foame pe drumuri argățând pe la cei bogați, căci nu i s-a făcut și lui o părticică cât de mică”. Și alte abateri de la normă sunt semnalate, ca: vânzarea moșiilor statului către evrei, naturalizarea unor străini care nu cunoșteau limba română, dar dominau comerțul sau contractarea împrumuturilor externe prin care se îndatorase țara pe “sute de ani”.²⁷

Într-un atare context, reacția sătenilor nu doar că era justificată de gazetarii epocii, dar și încurajată, în virtutea faptului că “dreptul la răscoală este dreptul la viață”.²⁸

Solicitățile țăranilor erau concrete. Ei doreau să li se modifice condițiile din contractele de învoială, așa încât să primească loturile în folosiță cu “dijmă din 10 una, ierbăritul 1 leu și porumbul cum a fi”. Mai cereau să li se dea locuri pe Domeniile Coroanei²⁹, dar și să li se asigure spitale rurale în fiecare plasă, localuri de școală în fiecare comună, reprezentanți în Parlament aleși din rândul lor.

Formele de manifestare ale răscoalei au fost cele tipice unor astfel de mișcări sociale, etapa petiționară lăsând rapid locul gesturilor agresive, pe care ziarele le relatează, în cuvintele: “țăranii, înarmați cu ciomege, fiare și puști, dau năvală asupra autorităților, bat și schingiuesc pe arendași și pe proprietari, le devastează casele, se îndreptează spre orașe și cer să li se dea ceea ce li s-a promis ... Li s-a promis pământ, ei cer să li se dea pământ!”³⁰; “pretutindeni aproape, [arendășilor, proprietarilor și cârciumarilor] li s-au devastat cu totul imobilele, li s-a scos porumbul din pătule și, pe alocurea, locurile de arătură au fost luate în silnicie”.³¹ Mai mult, acțiunile sătenilor s-au radicalizat în luna aprilie, astfel că “de unde la început răsculații se mărgineau a amenința și a bate, la urmă, în

²⁶ În realitate, moșiile respective au rămas în proprietatea statului, regele având doar drept de exploatare.

²⁷ *Vocea asupriților. Organ al țăranilor*, I, 1 (1 octombrie 1888): 1–2.

²⁸ *Lupta*, V, seria II, 511 (30 martie 1888): 1.

²⁹ *Voința națională*, V, 1079 (3/15 aprilie 1888): 1.

³⁰ *Ibid.*, 1077 (1/13 aprilie 1888): 1.

³¹ *Curierul*, XVI, 38 (3/15 aprilie 1888): 1.

furia lor, sfârâmară ce aflară înaintea lor, schilodiră primari, notari, îngrijitori de moșii, arendași și, în unele localități, chiar omorâră”.³²

Efectele unor asemenea gesturi nu s-au lăsat așteptate, căci: “această agitațiune a produs o imensă consternare între arendași și proprietari, din care unii au fost nevoiți să lase totul în părăsire și să fugă la oraș ... Nici un agricultor nu mai e sigur la țară și afacerile, munca câmpului, activitatea comercială sunt pretutindeni paralizate”.³³

Cum continuarea unei atari situații era considerată periculoasă, intervenția promptă a armatei în vederea calmării spiritelor a fost agreată de întreaga clasă politică ca etapă obligatorie înainte de implementarea reformelor menite să îmbunătățească starea locuitorilor din comunele rurale. Bilanțul de la finele represiunii indică un număr de peste 1.000 de săteni uciși sau răniți, dar și efectuarea a 3.000 de arestări. Cât despre maniera în care s-a procedat, ziarele cuprind informații lămuritoare, în sensul că: “mijlocul de represiune a fost foarte simplu: întâi, soldații trăgeau cu gloanțe în mulțime până o făceau să cadă la pământ și să se supună. După aceea, cei rămași vii erau luați unul câte unul și bătuți crunt cu nuiiele, bătuți până la sânge, bătuți în mod sălbatic. Bătaia era aplicată tuturor locuitorilor din satele pe unde trecea trupa, ea era aplicată sau ca un mijloc preventiv, pentru ca acela să nu se răscoale dacă nu erau răsculați, sau ca epilogul represiunii pe unde fusese tulburări”.³⁴ Altă relatare, mai detaliată, este realizată în cuprinsul articolului “Barbăriile noului regim” care, la întrebarea: “Cum au reprimat mișcarea noii stăpânitori?”, răspunde în maniera următoare, și anume: “Numai în apropiere de Călărași 65 de săteni au fost împușcați și lăsați mai multe zile pe câmp, fără ca să se îngrijească cineva de răniții ce se aflau printre dâșii și care, cu îngrijiri serioase, ar fi putut scăpa. La Fierbinți, aproape 200 de săteni au fost crunt bătuți cu latul sabiei primind unii din ei până la 100 de lovituri. Mulți din acești nenorociți au trebuit să fie transportați la București pentru a fi căutați mai de aproape. În genere, în toate satele, fără a se face nici o cercetere, fără a se procede la o anchetă serioasă, a fost destul ca primarul sau vreun alt funcționar să părăscă pe vreun țăran că ar fi luat parte la răscoală, pentru ca nenorocitul să fie luat pe sus, bătut și schingiuit în chipul cel mai neomenos”.

Violența era cu atât mai condamnată, cu cât a fost folosită chiar și acolo unde țăranii nu se remarcaseră prin gesturi agresive. Așa de exemplu, “la Islaz [unde] nici nu a fost măcar o umbră de revoltă, ci o simplă neînțelegere între administrație și unii țărani, un mare număr de săteni au fost luați pe sus și bătuți în chipul cel mai sălbatic ... Acum se torturează sute de oameni; în Capitală

³² *Economia națională*, XII, 16 (18 aprilie 1888): 362.

³³ *Voința națională*, V, 1077 (1/13 aprilie 1888): 1.

³⁴ *Lupta*, V, seria II, 612 (8–9 august 1888): 1.

cețățenii sunt arestați după un simplu gest al prefectului de poliție și [sunt] puși la carceră pe pâine și apă”³⁵. Altădată, țăranii (din Găești, jud. Dâmbovița) erau “înghățați de la domiciliile lor și arestați într-un șopron infect”, dezbrăcați și bătuți, iar apoi stropiți cu spirt pentru a se masca urmele loviturilor.³⁶

Cu toate acestea, nu întotdeauna oficialitățile s-au grăbit să intervină în forță, deopotrivă fiind semnalate și cazuri în care acestea par mai degrabă dispuse să ia măsuri de prevenție și decid golirea butoaielor cu vin și rachiu din cârciumile sătești, știut fiind că pe fondul consumului de alcool pot apărea tulburări.³⁷

În zilele represiunii au apărut în presă ecouri ale inițiativelor autorităților gândite să sporească eficiența intervenției militare, sens în care la redacțiile ziarelor ajungeau scrisori “foarte îngrijorătoare” referitoare la trimiterea în județele din Moldova a ostașilor munteni, din pricină că “soldații moldoveni n-ar voi să tragă în frații lor”. Fără a verifica veridicitatea informației, gazetarii protestează “împotriva acestor proceduri care aduc ura între munteni și moldoveni”, invocând percepția populară potrivit căreia, “țăranii moldoveni cred că soldații munteni sunt de vină, iar nu guvernul care le dă poruncă și se plâng că muntenii au venit să-i ucidă”³⁸.

Publicarea în paginile ziarelor a unor informații amănunțite culese de proprii corespondenți sau extrase din scrisorile adresate redacțiilor, l-a determinat pe ministrul de Interne, Theodor Rosetti, să le adreseze jurnaliștilor rugămintea “să nu înregistreze orice știre cu privire la tulburările din diferitele sate înainte de a le controla și de a renunța la intențiunea de a trimite reporteri prin diferitele sate, cari să cerceteze cauzele răscoalei”. Justificarea acestei inițiative consta în faptul că “știrile exagerate, uneori chiar false, pot aduce perturbațiuni în spirite, iar prezența reporterilor de ziare prin satele răsculate, departe de a liniști spiritele, ațăță pe locuitori, dacă nu chiar îi încurajează spre a urma cu revolta”. Cei mai predispuși la influențe erau țăranii “foarte împeștrițați” din jurul Bucureștilor, victime sigure ale agenților care “numai îmbunătățirea soartei țăranilor nu doresc”³⁹.

Consecința a fost că, la scurt timp de la ordinul ministerial, ziarele au încetat să-și mai procure din teritoriu informațiile, mulțumindu-se să preia comunicatele concise ale guvernului tipărite în *Monitorul oficial*. Tonul comunicatelor este unul liniștitor, transmițând mesajul eficienței armatei, ceea ce permite constatarea, spre jumătatea lunii aprilie, că “din toate județele unde se iviseră

³⁵ *Voința națională*, V, 1115 (20 mai/1 iunie 1888): 1; *Curierul*, XVI, 40 (8/20 aprilie 1888): 1.

³⁶ *Viitorul*, I, 12 (25 mai 1888): 3.

³⁷ *Telegraphul*, XIX, 4727 (6 aprilie 1888): 2.

³⁸ *Lupta*, V, seria II, 555 (23–24 mai 1888): 1.

³⁹ *România*, V, 79 (1167) (6 aprilie 1888): 3.

mișcări, rapoartele oficiale semnalează o liniște generală”. Reproducem o mostră de optimism conținută într-un comunicat guvernamental, și anume: “liniștea fiind deplin restabilită în comunele din județele Ilfov și Ialomița, și locuitorii începând a se ocupa de munca câmpului, luându-se în același timp și măsurile pentru restabilirea autorităților comunale, domnii proprietari și arendași se pot în toată siguranța întoarce pe moșiile lor, prezența între săteni fiind de natură a-i încuraja și mai mult la lucrările agricole”⁴⁰.

Un alt aspect asupra căruia publicațiile s-au oprit încă din timpul răscoalei este preocuparea pentru reformarea stării sătenilor, fapt certificat prin apariția în diverse publicații a programelor de măsuri.

În urma parcurgerii acestora, a fost posibilă identificarea câtorva inițiative și a scopurilor vizate. Astfel, în vederea diminuării obligațiilor și a definirii lor mai clare se aveau în vedere măsuri precum: convertirea arendei pe dijmă în arendă pe bani, cu fixarea prețului maximal al arendei pentru un pogon; fixarea maximului dijmei la 1 din 6 în cazul menținerii arendei pe baza dijmei; anularea celorlalte sarcini agricole. În privința îngrădirii abuzurilor se propuneau soluții ca: realizarea dijmuirii de către comisii comunale; stabilirea contravalorii minime a orei de muncă agricolă cu brațele sau cu carul; obligarea arendașilor și proprietarilor de a pune la dispoziția sătenilor suficient loc de pășunat; responsabilitatea arendașilor și proprietarilor de a prezenta anual guvernului copiile legalizate ale contractelor agricole și publicarea acestor învoieli. Nu în ultimul rând, în condițiile în care clasa politică considera inacceptabilă o nouă reformă agrară care să prevadă împrăștierea locuitorilor din comunele rurale, ameliorarea situației economice a sătenilor era preconizată prin procurarea pământului necesar în urma procedurii de vânzare-cumpărare.⁴¹

În privința dimensiunii locurilor arabile, erau avansate mai multe variante care oscilau între 1–10 ha, provenite din moșiile statului, ale instituțiilor de binefacere sau particularilor, dar și din Domeniile Coroanei, cu precizarea că drept de preempțiune aveau cei lipsiți cu totul de pământ sau proprietarii care dețineau mai puțin de un hectar. Dacă pentru loturile de 5 ha prețul era legiferat în funcție de zonă și calitatea solului (200–600 lei⁴²), cele de 10 ha erau licitate, valoarea fiind stabilită în funcție de raportul dintre cerere și ofertă. În plus, pentru achitarea loturilor erau imaginate diverse formule de eşalonare care variau între 20–50 de ani și de creditare în condiții avantajoase (5% dobândă anuală).⁴³ Obiectivul major era acela de a corija unele dintre imperfecțiunile legii rurale din 1864, ceea ce însemna, în egală măsură, și reducerea problemelor

⁴⁰ *Curierul*, XVI, 44 (17/29 aprilie 1888): 2.

⁴¹ *Lupta*, V, seria II, 536 (30 aprilie 1888): 1.

⁴² *România*, V, 113 (1201) (18 mai 1888): 1–2.

⁴³ *Curierul*, XVI, 100 (7/19 septembrie 1888): 1–2; 101 (11/23 septembrie 1888): 1–2.

care făcuseră ca aplicarea acestui act normativ să fie compromisă. Altfel spus, se intenționa ca locuitorii satelor să dețină, chiar dacă cu o întârziere de peste 2 decenii, “în întregime tot ce li s-a acordat de această lege”.

Nici țăranii lipsiți cu totul de mijloace nu erau uitați, acestora trebuind să li se acorde credite cu dobânzi modice, cu alte cuvinte: “să li se facă înlesniri pentru clădirea unei case model și a altor dependențe, precum și pentru 2 boi de jug, o vacă sau 10 oi și pentru alte cheltuieli de instalare”.⁴⁴ Un proiect reformativ mai amplu a apărut în *Cooperatorul*, acesta acoperind toate domeniile de interes. De pildă, capitolul “Administrație” al proiectului prevedea, între altele, “alungarea tuturor străinilor de prin comunele rurale; hotărnicia proprietăților rurale să elibereze fiecărui sătean hotărnicia proprietății sale, afară de cea totală a comunei; spitale rurale în fiecare plasă de județ; control sever al comisiunii medicale asupra consumațiunilor din orașe și mai ales din comunele rurale”; capitolul “Instrucțiunea” amintește: obligativitatea învățământului primar și necesitatea introducerii în anul terminal a unui curs de agricultură și viticultură; construirea de școli în toate comunele rurale, cu ajutorul financiar al statului și amortizare comună; asigurarea salariilor învățătorilor și sprijinirea elevilor săraci prin acordare de cărți, hrană și îmbrăcăminte; capitolul “Finanțele” indică necesitatea încheierii unor convenții comerciale internaționale “pe bază de reciprocitate de interese și cu taxe vamale proporționale cu starea noastră industrială”, așa încât să fie stimulată valorificarea produselor agricole și a vitelor; capitolul “Agricultură, industrie” menționa oportunitatea scoaterii la vânzare a unor loturi din fondul funciar al statului, pentru că așa “comunele rurale prea mult populate și lipsite de pământ vor găsi o scurgere stimulantă în comunele cele noi, iar camăta muncii va dispărea”.⁴⁵

În loc de concluzie la intențiile reformatoare amintite, redăm analiza pe care Gh. Panu a realizat-o ținând cont de orientarea politică a inițiatorilor. În acest sens, din articolul “Măsurile gândite de partide în legătură cu chesiunea țărănească” reținem că: “Afară de junimiști și de radicali, nici un alt grup sau partid nu a exprimat idei lămurite, nu a formulat reforme precise în chestia țăranilor ... Conservatorii voiesc și ei reforme, dar ceea ce înțeleg sub aceste cuvinte sunt simple paleative, îmbunătățiri anodine, schimbări de detaliu sau deziderate iluzorii precum onestitatea în administrație, aplicarea sinceră a legilor existente, cel mult vânzarea câtorva moșii ale statului în loturi mici ... Liberalii, în genere, sunt însuflețiți de dorința sinceră de a introduce reforme serioase și trainice în situația țăranului ... Ei vorbesc ca fiecare țăran să aibă pământ îndestulător și poate chiar și instrumentele necesare pentru a-l cultiva”.⁴⁶

⁴⁴ *Telegraphul*, XIX, 4849 (13 septembrie 1888): 2.

⁴⁵ *Cooperatorul*, III, 4 (20 septembrie 1888): 3.

⁴⁶ *Lupta*, V, seria II, 613 (10 august 1888): 1.

Dincolo de nuanțele sesizate de Gh. Panu în planurile diferiților politicieni, pe marginea perseverenței de a impune măsurile necesare și a eficienței acestora este inutil să insistăm date fiind mișcările care au agitat lumea satului în repetate rânduri în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, totul culminând cu răscoala din 1907... Totodată, nu trebuie uitat că Gh. Panu se număra printre membrii marcanți ai Societății *Junimea*, postură din care era firesc să evidențieze și să valorizeze propunerile venite din partea acestora.

Revenind la reflectarea răscoalei în publicațiile contemporane mișcării, se remarcă faptul că reinstaurarea calmului în țară și apropierea sfârșitului de an au stimulat tentația jurnaliștilor de a arunca o privire retrospectivă asupra evenimentelor. Acestui scop i-au servit atât articole de fond, dar și diferite producții lirice reproduse în presa autohtonă. Au fost publicate poezii precum cea intitulată „Frați țărani”, semnată de „țăranul” D.I. Mărgăritescu „Nu ajunse că astă vară mulți țărani fuseseră împușcați,/ Multe femei văduvite, mulți copii orfani lăsați;/ Dar și azi peste 500 în temniță șed băgați,/ Neîngrijii, fără mâncare, legați bieții torturați./ Culpă lor e sărăcuți pentru că au cerut mâncare,/ Mureau ca și dobitoacele, ei și copiii de foame;/ Dar și guvernul junimist,/ Foamea lor a potolit./ Numai cu gloanțe de plumb,/ Și pe câți mi i-a-mpușcat;/ În temnițe i-au băgat./ Frați țărani copiii lor azi umblă pe drumuri cer./ Nu au nici un ajutor, mor de foame, pier de ger,/ Căci părinții lor iubiți șed în temnițe trântiți;

Până acum necercetați, de nimenea judecați .../ Regele nimic n-aude, ci tirani îl înconjur./ Junimiști ce urăște clasa de jos, pe popor,/ Ei și numai ei-i spune că în țară-i bogăție;/ Că câți au cerut porumburi, au cerut din mișelie,/ Ca acuma-n țară nici nu a mai fost belșug,/ Că țăranul are toare, pământ, bani, vaci, boi de plug./ Nu-i spune că sărăcia ne-a ajuns până la os;/ Că muncim ziua și noaptea fără de-a avea folos,/ Numai ei Cuza săracu, ce din sat în sat umbla./ Întreba ce fac țărani și de au ei ce mănca .../ Să mergem cu toți la urnă, votul secret îl avem/ Să ne dăm verdictu-n pace, contra lor toți să votăm”.⁴⁷ O altă producție lirică care ne-a reținut atenția este „Blestemul anului 1888” pe care o reproducem parțial, și anume: „An de tristă suvenire,/ An de sânge întinat,/ În abisul de-ngrozire/ Intră trist și desolat./ Du-te și cu tine cară/ Fructele ce ai produs:/ Mizerie și ocară,/ Infamia jos și sus./ Căci în cursul neferice/ Al domniei ce-ai avut,/ Sfârșul aprigelor bice/ Ne-a isbit și ne-a bătut./ Glonțul fraților de arme/ Frați români a împușcat,/ Încercându-se să sfarme/ Drept, ce le era sacrat./ Cară-ți imoralitatea,/ Cară-ți grelele nevoi,/ Mișelia, lașitatea/ Și-nvrăjbirea dintre noi./ Ia-ți venitul, ia-ți averea,/ Ia-și plăcutul ciocoism,/ Prigonirea și-njungherea/ Sfântului patriotism./ Ia-ți sistema

⁴⁷ *Unirea. Ziar industrial, comercial și politic*, II, seria II, 13 (15 decembrie 1888): 3.

de favoare,/ Pofta de-a tot răfui/ Legea, când dreptatea moare/ De pușca ce-o schilodi...”.⁴⁸ Ilustrare indicăm și “Doina țăranului” din care redăm unele dintre cele mai vibrante versuri, după cum urmează: “S-a-nmulțit nevoia-n țară/ De când stăm toți adormiți/ Pâinea-n gură ne este amară/Căci noi nu suntem uniți./ Streinii înaintază/ Averea ne-o cotropesc,/ Pe țărani îi exploatează/ Și pământul strămoșesc./ Ovrei, grec, ungur și neamțul/ S-a-ncuibat aici în țară./ Ne-a luat tot, ne-a luat comerțul/ Și pe noi ne scot afară./ Ne trimit pe toți la sapă/Pământ strein să muncim,/ Sânge de-al nostru-i adapă/ Căci nimic n-agonisim .../ Plătim tot ce ni se cere,/ Copiii-n armată-i dăm/ Ne-a scurs de orice putere/ Pentru alții ne luptăm./ Pâine-n casă nu ne-ajunge/ Zi și noapte noi muncim,/ Copilul de foame plânge/ Am ajuns toți să perim .../ Albăstrimea ne-a-nșelat/ De s-au ales deputați/În Cameră și-n Senat/Cei mai mulți sunt advocați .../ La alegeri ne-ngrozesc/ Cu jandarmi de poliție/ Ne bat pân-ne schilodesc/ Ce îndrăsnire! ... Ce hoție!/ Cu vorbe de liberali/ S-a pus pe-a noastră spinare/ Ne-au făcut ai lor hamali/ Să poată sta la putere./ Am ajuns la noi în țară/ Să muncim pentru ciocoi/ Pâinea s-o mâncăm amară/ Să ne-njuge ca pe boi .../ Săriți, frați, într-o unire/ Când va fi alegeri noi/Nu mai stați în amorțire/ Să ne scăpăm de ciocoi./ Să votăm pe cei ce știe/ Traiul nostru țăranesc/Să ne dea a noastră moșie/ Din pământul strămoșesc”.⁴⁹

Aceste creații lirice, precum și altele care au fost publicate în paginile gazetelor din epocă, expun în versuri pline de dramatism suferințele sătenilor și rezumă intervenția autorităților, insistând totodată asupra consecințelor mișcării în rândul familiilor răsculaților. Câteva aspecte rețin atenția în aceste poezii, de pildă: atașamentul față de figura lui Cuza, domnitor care se bucura de o cotă ridicată a încrederii în rândul populației datorită împrumutării; dezamăgirea pricinuită de clasa politică și de elita socială; dar și convingerea în modificarea realității prin participarea la viața politică, prezentarea la vot condiționând desemnarea ca parlamentari a delegaților familiarizați cu situația din lumea rurală.

În încheiere, se poate afirma că analizarea periodicelor indicate a fost de natură a îmbogăți și a nuanța percepția asupra răscoalei, cu prioritate în ceea ce privește cauzele care au declanșat și alimentat mișcarea. Reale sau mai puțin plauzibile, explicațiile date debutului răscoalei variază, așa cum s-a putut constata, în funcție de coloratura politică a emitentului sau de interesele zonale, între explicații un loc aparte deținându-l agenții străini, actori principali în teoriile conspiraționiste care urmăreau aservirea țării unei puteri sau alteia.

⁴⁸ Ibid., II, seria II, 16 (5 ianuarie 1889): 3.

⁴⁹ *Vocea asupriților. Organ al țăranilor*, I, 12 (1 octombrie 1888): 2.

Referitor la derularea evenimentelor, rețin atenția detaliile tulburătoare legate de suferințele țăranilor împovărați de nevoi și ajunși la limita suportabilității, precum și de lipsa de adecvare a autorităților. Dincolo de amănuntele care au contribuit la conturarea unui curent de opinie favorabil cauzei țăranilor, periodicele oferă o multitudine de informații care au permis identificarea unei anumite tipologii în maniera de a acționa a sătenilor, dar și a autorităților civile și militare.

Totodată, prin prezentarea și dezbateră în gazetele vremii a soluțiilor proiectate de clasa politică în vederea ameliorării situației țăranilor, cititorul este în măsură să stabilească disponibilitatea decidenților de a acționa în vederea surmontării chestiunii rurale, o temă dificilă și din cauză că viza un larg segment populațional, țăranimea, care deținea peste 80% și care se confrunța cu lipsa sau insuficiența pământului cultivabil, singurul mijloc relevant în mediul rural pentru asigurarea existenței.

Evenimentele din anul 1888 au intensificat interesul clasei politice pentru realitățile din mediul rural, dar au pătruns și în conștiința publicului, așa cum au demonstrat-o creațiile lirice pe care răscoala le-a inspirat, și au reprezentat un moment de referință în istoria modernă a românilor prin multiplele sale semnificații.

THE UPRISING OF 1888 REFLECTED IN THE PRESS OF THE TIME

Abstract

Choosing a subject on the uprising of 1888 reflected in the modern press at that time, an important moment according both to its magnitude and deep social, economic and political results, derived from my concern on immersing in the time atmosphere through the sources, namely through the mean of some autochtone and foreign publications in this case. This scientific approach aimed to analyze every moment of the event, the different political orientation of the publications contributing to improving the researcher's perception and gradating his conclusions. In order to cover as large as possible the subject, I selected the different points of view from the papers to present the importance they gave to one or other of the subjects in the economy of the field, reflecting the ratio the contemporaries had given to them, as we might note on the elements that had contributed to tension the rural environment and to that uprising. My attention was kept by the compassion the main part of the journalists manifested with concern with the peasants'situation, and also their perseverance in trying to identify the liberal or conservative politicians to have been responsible with the situation; I did not omitted to mention the conspiracy theories which called the foreign agents for the main factors in triggering the revolt. The papers at the time payed attention also to the authorities involvement in re-normalizing the situation, their measures being an opportunity to sensibilize the readers both with detalied and moving descriptions of the excesive soldiers'gestures and the victims'pains. There were also journalists to resonate

with the politicians' reason according to which the re-establishing of previous order was indispensable to implement the reforms that would have solutionated the rural space, where a large amount of people, in a country with 80% rural inhabitants, confronted with lack or insufficiency of land, their main means of survival.

O FILĂ DIN ISTORIA EVREILOR DIN IAȘI DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA*

Petronel Zahariuc**

Cuvinte cheie: istoria evreilor, Iași, Moldova

Keywords: history of the Jews, Iași, Moldavia

Prin publicarea colecțiilor de documente: *Izvoare și mărturii referitoare la istoria evreilor*¹, *Documente statistice privitoare la orașul Iași*², *Sămile Vistieriei Moldovei*³ și *Documente privitoare la istoria orașului Iași*⁴, istoria evreilor din Iași în deceniile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea este mai bine cunoscută. Însă arhivele românești păstrează și alte documente inedite⁵, care ajută la amplificarea cunoștințelor privitoare la istoria evreilor din capitala Moldovei din această vreme. În această filă din istoria evreilor din Iași, public cinci documente⁶, dintre care două, *rectoul* filei, sunt privitoare la stabilirea impozitului (birului) plătit către Vistieria Moldovei de evreii pământeni, iar celelalte trei, *versoul* filei, privesc disputa dintre evreii

* Acest articol face parte dintre rezultatele proiectului de cercetare UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2020-1139.

** Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie, b-dul Carol I, nr. 11, e-mail: zahariuc@uaic.ro

¹ L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, II/2 (București: Editura Hasefer, 1990); Ladislau Gyémánt, Lya Benjamin (coord.), *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, III/1 (București: Editura Hasefer, 1999).

² Ioan Caproșu, Mihai-Răzvan Ungureanu *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, I (1755–1820) (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997).

³ Ioan Caproșu, *Sămile Vistieriei Moldovei*, I-III (Iași: Editura Demiurg, 2010–2011).

⁴ Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, IX (1791–1795), X (1796–1800) (Iași: Editura Dosoftei, 2007).

⁵ Vezi Shlomo Leibovici-Laiș, “Surse arhivistice pentru istoria evreilor din România,” în Liviu Rotman (coord.), Camelia Crăciun, Ana-Gabriela Vasiliu, eds., *Noi perspective în istoriografia evreilor din România* (București: Editura Hasefer, 2010), 27.

⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), Achiziții Noi, DCCCXL/1–4. Primele trei documente au pe verso o însemnare, care arată că au trecut, în primele decenii ale secolului XX, pe la “Tribunalul Botoșani”.

pământeni și evreii sudiți în jurul privilegiului deținut de cei dintâi pentru tăierea și vânzarea cărnii *kosher*.

Astfel, la 1 iulie 1796, într-un climat politic intern foarte tulbure, vecin cu răscoala⁷, Alexandru Callimachi, domnul Moldovei, a stabilit ca “brea-sla” evreilor din orașul Iași să plătească Vistieriei un bir (impozit) în valoare de 8.000 de lei, oferindu-i și o scutire pentru 17 cârciumi, unde evreii pământeni vindeau vin și unde aveau câte o “căldărușă” de făcut rachiu. De asemenea, evreii urmau să plătească vamă, pentru marfa importată sau exportată, câte trei lei dintr-o sută de lei, “goștină, desetină și vădrărit”, în măsura în care vor avea animale, albine și vii, precum și două plocioane (daruri) anuale, unul de 110 lei pentru marele cămăraș și unul de 50 de lei pentru marele agă, împreună cu “cotăritul cămărășesc” (“taxă asupra mărfurilor vândute cu cotul domnesc sau prin măsurare după sistemul cotitului”).⁸ Acest hrisov a fost întărit, la 27 noiembrie 1799, de Constantin vodă Ipsilanti, fără modificări și doar cu o precizare suplimentară (“rachiu de drojdii”). La 26 noiembrie 1799, cu o zi înaintea hrisovului pentru comunitatea evreilor din Iași, Alexandru vodă Callimachi a dat un act asemănător comunității evreiești din Botoșani, care urma să plătească la Vistierie 3.375 lei pe an.⁹

Până acum, din aceste două hrisoave, doar suma birului anual datorat de evreii ieșeni era cunoscută, dintr-un raport al consulului austriac din Iași, Johann Timoni, din 14 iulie 1796, către internunțul imperial de la Istanbul, baronul Peter Philipp Herbert-Rathkeal, unde apare următoarea informație: *La communauté juive de Jassy, pour se soustraire aux contributions individuelles, vient de s'arranger avec le prince de payer pour toute les droits usités la somme de 16 bourses¹⁰ par an.*¹¹ Informația a fost obținută de rețeaua de spionaj

⁷ Alexandru Vianu, *Introducere* la Andrei Oțetea, ed., *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki* (serie nouă), I, *Rapoarte consulare ruse (1770–1796)* (București: Editura Academiei Române, 1962), 51–54; Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775–1800)* (Iași: Editura Junimea, 1980), 158–160.

⁸ Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu (coord.), *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* (București: Editura Academiei Române, 1988), 126–127.

⁹ M. Schwarzfeld, “Excursiuni critice asupra evreilor din România, de la început până la mijlocul acestui veac,” în Lya Benjamin, ed., *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie* (București: Editura Hasefer, 2004), 256 (rezumat dezvoltat, cu nota autorului: “acest hrisov e în păstrarea mea; o copie la Soc. Istorică «I. Barasch»”, 283).

¹⁰ “pungi” (o pungă conținea 500 de lei).

¹¹ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, I (București, 1902), 75–76, nr. XXXI; Hurmuzaki – Nistor, *Documente privitoare la istoria românilor (Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriece <1782–1797>)*, XIX/1 (București, 1922), 783, nr. DCCX; N. Iorga, *Problema evreiască la Cameră. O interpelare (Note istorice privitoare la evreii din țările noastre)* (Vălenii de Munte, 1910), 43; Benjamin, Spielmann, Stanciu, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, II/2, 436, nr. 303 (traducere după Hurmuzaki – Nistor).

a Consulatului habsburgic¹², care era interesat de îmbunătățirea situației economice atât a evreilor “sudiți” (supuși austrieci sau ruși, scutiți de dări către Vistieria Moldovei), cât și a evreilor pământeni (breasla evreiască), precum și de realizarea concordiei între cele două ramuri ale comunității evreiești din Iași. Cei dintâi vor fi cunoscuți și sub numele de evrei “hrisovuliți”¹³, adică cei care își plăteau darea în temeiul hrisoavelor domnești de mai sus. Pentru evreii sudiți, Consulatul austriac a desfășurat o vie activitate diplomatică¹⁴, pe de o parte pentru a-și păstra dreptul exclusiv de jurisdicție asupra lor, iar pe de altă parte pentru a obține, atât pentru ei, cât și pentru alți negustori (armeni, spre exemplu), un tarif de vamă preferențial, 3%, egal cu acela primit de sudiții ruși.¹⁵

Hrisoavele arată și modul în care breasla evreiască urma să plătească suma anuală de 8.000 de lei: “7.111 lei, 13 bani, banii Vistieriei, și 888 lei, 107 bani răsurile lor, câte cinci parale de leu, și acești 8.000 lei să-i de(a) de doăsprezăci ori într-un an, adică pe fieștecare lună câte 666 lei, 80 bani, însă 592 lei, 70 bani, banii Vistieriei, și 74 lei, 9 bani, răsurile”. Aceste sume, exact cu aceste cifre, se regăsesc în *Condica Vistieriei Moldovei pentru anii 1795–1798*, sub titlul: “Jidovii din târgul Eșii, după așezare ce au prin hrisov a să dea câte 592 lei, 70 bani, pe lună, pe cari iarăși dau răsura câte 5 parale de leu”, plata începând chiar cu luna iulie 1796.¹⁶ De asemenea, sumele corespund, într-o oarecare măsură, cu cele oferite de E. Schwarzfeld în urma analizei “privilegiilor” domnești (din păcate fără a le preciza) din secolul al XVIII-lea: “darea varia între 15–17 lei de cap de neguțitor pe an, pe lângă 14–15 parale de lei obișnuita răsura, și se achita mai întâi în unsprezece rate, de câte 1 leu, 67 bani”¹⁷. În 11 luni, pentru ca din strângerea acestei din urmă sume să se ajungă la 8.000 de lei, rezultă că în Iași erau aproximativ 400 de familii de evrei pământeni. Această cifră nu se

¹² Pentru intensă activitate de spionaj a Consulatului austriac, dar și de Consatul rus, vezi Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (1792–1821)*, ediție îngrijită de Victor Spinei (Iași: Editura Institutul European, 2001), 118; Ciobanu, *Jurnal ieșean*, 111–112.

¹³ N. Iorga, *Istoria evreilor în țările noastre* (București, 1913), 24; Ovid Sachelarie, Nicolae Stoicescu (coord.), *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, 226.

¹⁴ Hurmuzaki – Nistor, *Documente*, XIX/1, 750–751, nr. DCLXIII (1 septembrie 1795; traducere în Benjamin, Spielmann, Stanciu, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, II/2, 429, nr. 297); Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, 513, nr. 63 (26 septembrie 1795).

¹⁵ Harald Heppner, *Austria și Principatele Dunărene (1774–1812). O contribuție la politica Sud-Est Europeană a Habsburgilor* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 2000), 104–105, 154.

¹⁶ Benjamin, Spielmann, Stanciu, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, II/2, 430, nr. 298.

¹⁷ E. Schwarzfeld, “Așezămintele evreilor din Moldova în veacul al XVIII-lea și jumătatea veacului al XIX-lea,” în Benjamin, ed., *Evreii din România în texte istoriografice*, 85.

deosebește foarte mult de numărul de familii evreiești din Iași, 367, cuprins în *Condica liuzilor* din 1803.¹⁸

Pentru că birul de 8.000 de lei, stabilit prin hrisov, era strâns de breasla evreilor din Iași din taxa ("tacsia", gabela) pe carnea kosher, hahambașa, la această vreme Naftuli ben Isac¹⁹, și mai marii comunității au ridicat prețul cărnilor la 4 parale pe oca și au încercat să-i determine și pe evreii sudiți să plătească jumătate din suma birului, amenințându-i chiar cu blestemul.²⁰ Iar toate acestea sunt cuprinse în același raport al consulului austriac, Johann Timoni, trimis ambasadorului austriac de la Istanbul: *Ce qui ayant été confirmé par un chrisovule, elle chargea la viande de toute cette somme, en haussant le prix de 4 paras par ocque; le prejudice est surtout les gens de metier, qui ont besoin de 15 à 20 ocques par semaine. Quoique nos sujets juifs ne soient pas tous d'accord, parce que, pour les boutiquiers, qui ont besoin de très peu de viande, cette difference n'est pas si sensible, ils ont cependant tenté, à mon inçu, de s'accomoder avec la communauté moldave pour la moitié de cette taxe, pour éviter l'excommunications lancée contre tous ceux qui ne s'y conforment pas. Mais, comme elle a rejeté cet accomodement, je fus requis d'y porter remède.*²¹ Ca urmare, la 18 iulie 1796, consulul austriac, Johann Timoni, și cel rus, Ivan Severin, au cerut să fie retras "blestemul pronunțat de rabin asupra tuturor evreilor ce n-ar plăti darea către

¹⁸ Dumitru Ivănescu, "Populația evreiască din orașele și târgurile Moldovei între 1774 și 1832," în Silviu Sanie, Dumitru Vitcu (coord.), *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* II (București: Editura Hasefer, 1997), 61; Dumitru Ivănescu, "Evreii din orașul Iași în perioada 1755–1860. Repere demografice," în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, eds., *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832–1918* (Iași: Editura Junimea, 2002), 78; I. Kara, *Contribuții la istoria evreilor din Iași* (București: Editura Hasefer, 1997), 18. Vezi și Ecaterina Negruți, "Imigrarea evreilor în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea," în Gabriel Bădăraș, ed., *Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonid Boicu la împlinirea a 65 de ani* (Iași: Biblioteca Fundației Academice „A. D. Xenopol”, 1996), 387–389; Mihai-Ștefan Ceașu, "Populația evreiască din Bucovina. Statut juridic, evoluție demografică și economico-socială la cumpăna de veacuri (XVIII-XIX)," în Sanie, Vitcu (coord.), *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* II, 115–124.

¹⁹ M. Șorar, "Hahambașa," *Revista Cultului Mozaic* XXXIII, nr. 639 (1988): 6; Schwarzfeld, "Așezămintele evreilor din Moldova", 76–79; Mihai-Răzvan Ungureanu, "Dispariția unei instituții: hahambașa (I)," în Sanie, Vitcu (coord.), *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* II, 68–107; Mihai-Răzvan Ungureanu, "Dispariția unei instituții: hahambașa (II)," în Sanie, Vitcu (coord.), *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* III, (București: Editura Hasefer, 1998), 94–111; Mihai-Răzvan Ungureanu, "Jewish Leadership Institutions in the Romanian Principalities in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: the «Starost» and the «Hakhan Bashi»," în Liviu Rotman, Carol Iancu, eds., *The History of the Jews in Romania, II The Nineteenth Century* (Tel Aviv University: The Golstein-Goren Diaspora Research Center, 2005), 11–63.

²⁰ Mihai-Răzvan Ungureanu, "Elite alogene la Iași (secolul XVIII). Considerații asupra dinamicii comunității evreiești," *Arhiva Genealogică* I (VI), 1–2 (1994): 119–120.

²¹ Vezi *infra*, nota 11.

cămară, fie și sudiți austrieci, ruși sau prusieni”²². Acțiunea a fost încununată de succes, iar baronul Herbert-Rathkeal²³ i-a transmis felicitări, la 12 august 1796, consulului de la Iași: *J'ai vu avec bîne de plaisir, Mr., par votre dernier rapport du 29 juillet, que, de convert avec Mr. de Severin, vous avez réussi à arranger d'une maniere satisfaisante e affaire aussi delicate que l'anathême lancé contre les Juifs étrangers, d'autant que le cas de contraindre par la conscience les sujets imperiux à payer des contributions onéreuses, n'est point prévu dans les traités.*²⁴ Totuși, discuțiile pe această temă au mai continuat, însă la 14 septembrie 1796, Timoni a fost în măsură să-i scrie internunțului că “afacerea” s-a încheiat cu bine, iar evreii sudiți au fost exonerati de participare la plata impozitului: *Je commence par remercier V. Ex. de la bonté qu'elle a eû d'approuver l'arrangement définitif de l'affaire des juifs, qui a reussi à leur satisfaction.*²⁵ Treptat însă, prin intermediul taxei pe carnea kosher, evreii sudiți vor participa la plata birului către Vistieria Moldovei.

Cealaltă față a filei din istoria evreilor ieșeni, legată aici, s-a întâmplat în 1804–1805, în domnia lui Alexandru Moruzi, și privește chestiunea controversată a dreptului de a tăia și a vinde carne *kosher*, pe care îl avea doar breasla evreilor (“jidovii raele”), iar evreii sudiți, austrieci și ruși, încercau să obțină și ei acest drept, de a avea măcelărie (“trunchi” de tăiat carne), iar dacă nu, doreau măcar să reducă prețul cărnii cumpărate de la negustorii ce țineau “scaunele de casăpie” sau să se stabilească pentru ei o “sumă de ocale de carne”. La această vreme, prețul cărnii ajunsese la șase parale pentru o oca, din care patru parale mergeau la plata birului (“tacsia”), iar cu două erau plătiți casapii creștini și evrei. Acum, evreii sudiți au cerut să plătească cu o para mai puțin pentru o oca de carne cumpărată. În urma cercetării pricinii, în prezența “sănior dragomanului a Gheneralului Consulat”, adică a cancelarului Consulatului rusesc (probabil Andrei Pisani)²⁶, marele postelnic și marele agă nu au dat dreptate evreilor sudiți, propunând domnului ca prețul să rămână același, de 6 parale

²² Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, I, 76, nr. XXXI, nota 1: “La 18 iulie, Agenția ceru a se retrage blestemul pronunțat de rabin asupra tuturor evreilor ce n-ar plăti darea către cămară, fie și sudiți austrieci, ruși sau prusieni”.

²³ Pentru activitatea internunțului imperial, baronul Peter Philipp Herbert-Rathkeal, vezi David Do Paço, “A Social History of Trans-Imperial Diplomacy in a Crisis Context: Herbert von Rathkeal's Circles of Belonging in Pera 1779–1802,” *The International History Review* 41, no. 5 (2019): 981–1002.

²⁴ Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, 522, nr. 181. În același timp, J. Timoni încerca să-l convingă pe domn să elimine darea fumăritului, pusă și peste casele sudiților austrieci.

²⁵ Ibid., I, 78, nr. XXXV.

²⁶ Andrei Oțetea, ed., *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki* (serie nouă), I, *Rapoarte consulare ruse (1797–1806)* (București: Editura Academiei Române, 1974),

pentru o oca de carne, iar dreptul a avea căsăpii să rămână neschimbat, așa cum se stabilise în vremea domnilor Alexandru Callimachi și Constantin Ipsilanti, și doar pentru împărțirea cărnii “au găsat cu cali într-acestaș chip, adică câtă carni va eși cașâr, toată ace carni să se aducă la căsăpie ci esti la școala lor, și acolo de cătră rânduiții căsapi jâdovi și alți doi-trei jâdovi să stei acolo de fați ca să se înpărțască cu bună analoghie fieștecăruia, atât jâdovilor sudiți, cât și raelilor”. Alexandru Moruzi a încuviințat anafora boierilor și a poruncit marelui vistiernic să pregătească o carte domnească de întăritură, pe care a și dat-o la 10 octombrie 1804, hotărând ca numai evreii pământeni să aibă dreptul de a avea “trunchi” de carne și ca păsările, de orice fel, să fie tăiate de hahamul lor, cerându-le evreilor sudiți să cumpere carne de aceste căsăpii și interzicându-le să aibă hahamul lor.

Și în Țara Românească, la 14 martie 1802, Mihai vodă Suțu a emis un hrisov, la cererea breslei evreilor pământeni, prin care taxa (gabela) pentru carnea *kosher*, pe care trebuiau să o plătească toți membrii breslei, a crescut de la o para la două parale, argumentând că era nevoie de bani pentru lefile hahamului²⁷ și dascălului, deoarece “s-au înmulțit și cheltuiala breslilor și nu se ajunge cu acea para a se împlini trebuințele breslii și fiindcă cu toții de obște voesc și primesc a se mai face adaos acestei gabele, care măcar că la alte țări și politii plătesc câte trei parale și mai mult”.²⁸ Având în vedere situația din Moldova, este de la sine înțeles că noul preț al cărnii a fost suportat și de evreii sudiți.

Totodată, prin acest hrisov, din 10 octombrie 1804, este schimbată prevederea din actele lui Alexandru Callimachi și Constantin Ipsilanti, prin care breasla evreilor primise scutire de darea “ajutorinței” pentru vinul vândut în 17 cârciumi din Iași, hotărându-se ca de acum înainte să fie scutite de plata acestei dări 130 de buți cu vin sau 100 de poloboace și 80 de buți. Schimbarea s-a datorat faptului că acele 17 cârciumi din hrisoavele vechi nu erau “statornice”, adică nu aveau o adresă fixă, ci o tot schimbau, iar când venea vremea plății dării “ajutorinței” Agia orașului Iași întâmpina mari dificultăți la stabilirea numărului cârciumilor scutite de plată. Acest hrisov, cel puțin partea privitoare la dreptul

672. În această vreme, la Consulatul austriac în această poziție era Leopold Schilling (Heppner, *Austria și Principatele Dunărene*, 72–75).

²⁷ Și în Moldova, încă din iulie 1791, în vremea ocupației rusești, hahambașa primise dreptul de a lua câte o para din prețul fiecărei ocale de carne *kosher* vândută în târgurile din Moldova (Benjamin, Spielmann, Stanciu, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, II/2, 358, nr. 241; Mihai-Răzvan Ungureanu, “Jewish Leadership Institutions in the Romanian Principalities,” 46–48).

²⁸ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, VIII (București, 1897), 226–227. Vezi și M. A. Halevy, “Comunitățile evreiești din Iași și București până la Zaveră (1821),” în Benjamin, ed., *Evreii din România în texte istoriografice*, p. 450; Paul Cernovodeanu, “Evreii în epoca fanariotă,” *Magazin Istoric* XXXI, nr. 3 (360) (1997): 25.

sau interdicția de a ține cășapii, a fost întărit în 1814 de Scarlat vodă Callimachi și în 1823 de domnul Ioniță Sandu Sturza.²⁹

În iulie-august 1805, evreii sudiți s-au plâns Consulatului rusesc, spunând că prețul cărnii a crescut cu două parale pe oca, iar consulul rus a cerut domnului să cerceteze pricina. În urma judecății, Alexandru Moruzi a hotărât ca prețul să crească cu câte o para la fiecare oca de carne, ajungând la un preț mai scump cu trei parale față de suma cu care cumpărau carne creștinii. Hotărârea a fost justificată de domnie, pe de o parte prin faptul că prețul cărnii a sporit în toată țara, iar pe de altă parte prin costurile mai mari și pierderile pe care le aveau cășapiile (“alegire vitilor de cușir și altele nu puțină păgubire pricinuesc cășapiilor”).

Aceasta este *fila* din Istoria evreilor din Moldova de la sfârșitul secolului al XVIII și începutul secolului al XIX-lea prin care, folosind cele cinci documente inedite și nefolosite în istoriografia românească, aduc câteva completări privitoare la relația dintre comunitatea evreiască (breasla evreilor) din Iași și stat, reflectată în impozitul (“birul”) anual pe care era obligată să-l plătească și în scutirile primite, precum și la relația dintre evreii pământeni și evreii sudiți (supuși străini, austrieci sau ruși), așa cum reiese din disputa pentru plata taxei pe carnea *kosher*.

²⁹ Theodor Codrescu, *Uricariul*, III, ediția a II-a (Iași, 1892), 278–281 (1 februarie 1823).

ANEXE

1. 1796 iulie 1, Iași

Cu mila lui Dumnezeu, noi, Alexandru Ioan Calimah voevod, domn Țerii Moldaviei. Să faci știre cu acest hrisov al domniei mele pentru briasla jidovască din târgul Iașii, carile dând jalobă au arătat că cu birul ce poartă și cu havalele ce dau nefiind întru o stare, ce mai de multe ori să încarcă piste puțința lor, au venit la scăpăciuni și la ce desăvârșit(ă) sărăcie și stricăciuni, și cu plângire s-au rugat domniei melé ca să fie pusă la o cali darea lor pre puținți cu o ruptoare de sumă hotărâtă, câți bani să dei bir pe an, și cu alti deosăbiri havaleli să nu fie supărați.

După care jalobă a lor, făcându-să cercetate de cătră însumi domnie me și cunoscându-să că chipu dărilor lor ce-au purtat păra acum le biruești puțința, domnie mea n-am voit a-i lăsa să vie la stare următore stricăciunii, ce după cum asupra tuturor ce sînt supt oblăduirea noastră privim cu milă și sîntem răvnitori a-i apăra di celi pisti dreptati și piste puțință dări și în bună statornicire a-i păzi.

Asămine și pentru dănșii, milostivindu-ne domnie me, am socotit că, ca niști oameni ce sînt de un niam, ce nici stare nici deprindirea nu-i înlesnești a da¹ la multe și deosăbiri dări și havaleli, precum alți lăcuiitori ai țării, să cade să aibă o deosăbiri cu cari să să înlesniască, adică să poarti numai un bir cuviincios spre mulțămă Vistieriei și nici la stricăciuni pricinuitoari de căderi să nu vie. Și, iată, într-acest chip s-au pus la rânduială așăzarea birului lor, cu a lor bună priimire, 8.000 lei să de într-un an toată briasla jidovască din târgu Eșii, adică 7.111 lei, 13 bani, banii Vistieriei, și 888 lei, 107 bani răsurile lor, câte cinci parale de leu, și acești 8.000 lei să-i de de doăsprezăci ori într-un an, adică pe fieștecă lună câte 666 lei, 80 bani, însă 592 lei, 70 bani, banii Vistieriei, și 74 lei, 9 bani, răsurile, și fiindcă supt această hotărâtă sumă să cuprindi atât doi agiutorinți, una de iarnă și alta de vară, și șapți ciferturi ce sînt pe an, cum și alti dări și havaleli ce urmiazi presti an și li-au săvârșit ori în bani ori în natură, domnie me îi lăsăm numai în darea acestor 8.000 lei, precum s-au arătat mai sus, iar cu altă cu nimică să nu fie supărați cât de puțin, adică la agiutorința de iarnă și de vară, nici pe capitile lor, nici pe dughenile ce vor ave cu orice fel de marfă, nici pe casă, nici pe rachierii, nimică să nu de.

Pe vinul cașir ce vor vinde pe la dughenile și casăle lor, fiind păr la număr de șaptesprezăci cas(e) cu vin² ce au acum, iarăși să nu să supere de banii agiutorinții niciodată, iar pe câte cași³ cu vin vor ave, pisti acesti șaptesprezăci ce au să scutiască, vor plăti și ei ca și alții. Câte o căldăruși ce vor ave în casă de făcut rachi, iarăși să nu fie supărată de ciferturile ce urmiază pe an i⁴ de banii menzilului i de banii carălor și a salahorilor și de unt i de zaherea și de alti orice

dări, de toate să fie în paci și nesupărați, ce numai vama domniască pe marfa ce vor aduci dintr-alti țări sau vor scoati de aicea din țară și vor duce-o piste hotar să plătiască după hotărâre de opștie cât trei lei la suta de lei ca și alții, cum și goștina i desătina și vădrăritul, iarăși vor plăti având bucate de acest feliu după cum plătesc și alții.

La strângirea banilor acestora ce sînt așezați să de pe an să nu aibă a să amesteca nici dumnealui vel agi, nici dumnealui vel cămăraș, ca să-i cei sau să-i zapciiască, ce ei cu starostii și ceașii lor după cislă ce-ș vor faci între dânșii să-i strângă și pe toată luna să-i de la Vistieria g(os)pod⁵ deplin, cu răsurile lor, luând săneturi de samă de la sameșii Vistieriei, precum și toati pricinile ce să vor întâmpla a fi între dânșii pentru madauoa birului de cătră dumi(sale) vel vist(iernicul) să să cauti și să să îndreptezi, iar alti pricini afară de ale birului ce vor ave între dânșii să să cauti de cătră dumi(sale) vel cămăraș și să să pue la cale, precum s-au urmat și până acum. Asămine și pentru pocloanile ce sînt obicinuite a da pe an, adică una sută zăci lei dumisali vel cămăraș și cincizăci lei dumi(sale) vel agă, cum și cotăritul cămărășăsc, să aibă a da ca pre un venit ci esti a boerilor dumilor sale, neadăogându-să de cum au dat pără acum. Deci dar și ei îndatoriți să fie ca pe toată luna, fără smintială sau arătare de neputință ori de rămășiți, să aibă a da Vistieriei suma de bani arătată mai sus, fără cuvânt de răspunsu, precum prin zapisu lor ci-au dat Vistieriei pre larg să arată.

Drept aceia, după mila ce-am făcut domnie mea cu această briaslă, iată li s-au dat acest al nostru domnesc hrisov, ca să fie știut chipul așazării birului lor, și de cătră nimi mai multă supărare să nu aibă. Pentru care, poruncim domnie me dumi(tale) vel agă i dumi(tale) vel cămăraș, cum și altor zapcii, de cătră nimini să nu să urmeză înpotriva hotărârii hrisovului acestuia al domnii melé.

Poftim dar domnie me și pe alți frați, luminați domni, carei din proniia dumnezăiască vor fi orânduți în urma noastră domni și oblăduitori aceștii țări, să nu strici această așzare și milă ce s-au făcut cu briasla jidovască ca pre un lucru ci esti fără păgubirea Vistieriei și spre a lor statornicie, ce mai vartos să o întăriască pentru a domniilor sale pomenire.

Scrisu-s-au hrisovul acesta la scaonul domniei meli, în orașul Eșii, la Moldavia, întru ce dintăi domnie a noastră, în anul al doilea, 1796 iulie 1.

Ηω Αλεξανδρου Καλιμαχ βωεβωδα⁶ <m. p.>.

Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), Achiziții Noi, DCCCXL/1 (**Fig. 1**). Original, hârtie, cerneală neagră, inițială, intitulăția, cuvinte și litere din text cu cerneală roșie și cu câteva miniaturi, sigiliul domnesc mijlociu, aplicat în cerneală roșie, având în câmp stema Moldovei, iar de jur-împrejur legenda în limba română.

¹ “a da”, scris deasupra rândului.

² “case cu vin”, scris de altă mână, în aceeași vreme, pe loc șters.

³ Cuvânt scris pe loc șters.

⁴ Slavonism: “și”.

⁵ “domneasca”.

⁶ “Io Alexandru Calimah voievod”.

2. 1799 noiembrie 27, Iași

Cu mila lui Dumnezeu, noi, Costandin Alexandru Ipsilant voevod, domnu Țării Moldaviei. Să faci știre cu acestu hrisov al domniei mele pentru briasla jidovască din târgul Eșii, care dându jalobă către domnie me au arătat că pentru dare birului lor au așăzare prin hrisovul domniei sale, Alexandru Ioan Calimah voevoda, în care să arată pre larg atât birul, în ce chip să-l plătiescă, cum și alte puneri la carele ce li s-au făcut spre înlesnire pitrecerii lor, cu ce rânduială să să urmeză, rugându-să ca și de către domnie mea să li să întăriască.

După care jalobă ce ni-au dat, făcându-să cercetare și adeveridu-ne domnie me din hrisovul domnii sale, Alexandru Ioan Calimah voevoda, ce ni-au arătat, că cu birul ce purta și cu havalele ce da mai înaintea, nefiind într-o stare ce mai de multe ori să încărca piste puțința lor, au venit la scăpăciune și sărăcie, domni me, după cum asupra tuturor ce sint supt oblăduire noastră privim cu milă și sintem râvnitori a-i apăra de celi piste dreptate și piste puțință dări și în bună statornicie a-i păzi, socotindu că, ca niște oameni ce sint de un niam ce nici stare nici deprindere nu-i înlesnești a da la multe și deosăbite dări și havalele, precum alți lăcuiitori ai țării, și că să cadă să aibă o deosăbire, nu li-am trecut cu vedere rugăminte, ce milostivindu-ne asupra lor iată prin acest hrisov al domnii meli le întărim așăzare de bir ce au, adică să de opt mii lei într-un an toată briasla jidovască din târgul Eșii, însă șapte mii una sută unsprizăci lei, triisprizăci bani, banii Visteriei, și opt sute optzăci și opt lei, una sută șapte bani, răsurile lor, câte cinci parale de leu, și acești opt mii lei să-i de de doăsprezăci ori într-un an, adică pe fieșticare lună câte șasă sute șasă zăci și șasă lei, optzăci bani, însă cinci sute noăzăci și doi lei șaptezăci bani, banii Visteriei, și șaptezăci și patru lei, noai bani, răsurile, și fiinducă supt această hotărâtă sumă să cuprindi atât doi agiutorință, una de iarnă și alta de vară, și șapte ciferturi ce sint pe an, cum și alte dări și havalele ce urmiazi preste an și li-au săvârșit ori în bani ori în natură, domnie me îi lăsăm numai în darea acestor opt mii lei, precum s-au arătat mai sus, iar cu altă cu nimică să nu fie supărați cât de puțin, adecă la agiutorința de iarnă și de vară, nici pe capetile lor, nici pe dughenile ce vor ave cu orice fel de marfă, nici pe casă, nici pe rachierii, nimică să nu de.

Pe vinul cașir ce vor vinde pe la dughenile și cașale lor, fiind păr la număr de șaptesprizăci cas(e) cu vin ce au acum, iarăși să nu să supere de banii

agiutorințai niciodată, iar pe câte casă cu vin vor ave, pisti acesti șaptesprizăci ce au să scutiască, vor plăti și ei ca și alțai. Câte o căldăruși ce vor ave în casă de făcut rachi de drojdii, iarăși să nu fie supărată de ciferturile ce urmiază pe an i¹ de banii menzălului i de banii carălor și a salahorilor și de unt i de zahire și de alte orice dări, de toate să fie în paci și nesupărat, ce numai vama domniască pe marfa ce vor aduci dintr-alti țări sau vor scoate de aice din țară și vor duce-o piste hotar să plătiască după hotărâre de obștie cât trei lei la suta de lei ca și alțai, cum și goștina i desătina și vădrărit, iarăși vor plăti având bucate de acest feliu după cum plătesc și alțai.

La strângirea banilor acestora ce sint așazați să de pe an să nu aibă a să amesteca nici dumnalui vel agă, nici dumnealui vel cămăraș, ca să-i cei sau să-i zapciiască, ce ei cu starostii și ceașii lor după cisla ce-ș vor faci între dânșii să-i strângă și pe toată luna să-i de la Visteriia g(os)pod² deplin, cu răsurile lor, luând sineturi de samă de la sameșul Visteriei, precum și toate pricinile ci să vor întâmpla a fi între dânșii pentru madeaoa birului de cătră dumnalui vel vist(iernicul) să să caute și să să îndreptează, iar alte pricini afară de ale birului ce vor ave între dânșii să să caute de cătră dumnalui vel cămăraș și să să pue la cale, precum s-au urmat și păra acum. Asămine și pentru pocloanile ce sînt obicinuite a da pe an, adică una sută zăci lei dumisale vel cămăraș și cincizăci lei dumi(sale) vel agă, cum și cotăritul cămărășăsc, să aibă a da ca pre un venit ci esti a boerilor dumilor sale, neadăogându-să de cum au dat păra acum. Deci dar și ei îndatoriți să fie ca pe toată luna, fără smintială sau arătare de neputință ori de rămășiță, să aibă a da Vistieriei suma de bani arătată mai sus, fără cuvânt de răspunsu, precum prin zapisu lor ci-au dat în Vistierie pre larg să arată.

Drept aceia, după mila ce-am făcut domnie mea cu această briaslă, iată li s-au dat acest al nostru domnesc hrisov, ca să fie știut chipul așazării birului lor, și de cătră nimine mai multă supărare să nu aibă. Pentru care, poruncim domnie me dumitale vel agă i dumi(tale) vel cămăraș, cum și altor zapcii, de cătră nimine să nu să urmeză împotriva hotărârei hrisovului acestue al domnii melé.

Poftim dar domnie me și pe alți fraț(i), luminaț(i) domni, carei din proniia dumnezăiască vor fi orânduie în urma noastră domni și oblăduitori aceștii țări, să nu străci această așzare și milă ce s-au făcut cu briasla jidovască din târgul Eșii ca pre un lucru ci este fără păgubire Visteriei și spre a lor statornicie, ce mai vartos să o întăriască pentru a domniilor sale veșnică pomenire.

Scrisu-s-au hrisovul acesta la scaonul domniiei meli, în orașul Eșii, la Moldaviia, întru ce dintăi domnie a noastră, în anul dintăi, la anul 1799 noem-vrie 27.

Ηω Κοστανδιν Ηπισλαντ βωεβωδα <m. p.>.

...³ vel postelnic procitoh⁴ <m. p.>.

S-au trecut la condica Visteriei, Costandin Veisa ot Vistierie <m. p.>.

Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), Achiziții Noi, DCCCXL/2 (Fig. 2). Original, hârtie, cerneală neagră, inițiala, intitulăția, cuvinte și litere din text cu cerneală roșie, sigiliul domnesc mijlociu, aplicat în cerneală roșie, având în câmp stema Moldovei și anul "1799", iar de jur-împrejur legenda în limba română.

¹ Slavonism: "și".

² "domnească".

³ Semnătură greu de descifrat.

⁴ "a citit".

3. 1804 septembrie 8 – octombrie 5, Iași

Noi, Alexandru Costandin Muruzi voevod, cu mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldaviei. S-au cetit înaintea domnii mele anaforaoa aceasta și de vreme ce rânduiala vânzării cărnii între jidovii raeli și între sudiți esti mai dinainte pusă la cali și prin carte domnească întărită, cu hotărâre că numai jidovii raeli să ție scaon de căsăpie, iar jidovii sudeți această volnicie să nu aibă, așijdire și pentru prețul cărnii sudeții jidovi neavând alte în scris învoeli, domnie me hotărâm și întărim a să urma întocmai după a anaforalii aceștie cuprindere.

Poroncim și dumitali vel vist(ienice) ca să li să facă și osăbită carte a domnii meli de întăritură.

1804 octombrie 5.

Preînălțate doamne!

După luminată poronca înălțămii tale ce ni s-au dat pentru ca să cercetăm cerire jădovilor sudiți, adică că plătesc mai mult câte o para decât jădovii raeli pe oca de carne ce cumpără și să asupresc la aceasta despre jădovii raeli, adunându-ne la Cămara gospod în doi rânduri, unde fiind de fați și sănior dragomanu a Gheneralului Consulat, s-au adus de fați și pe neguțitorii ce țin casăpiile i¹ pe căsapii jădovi ce priimăsc toată carne cașâr și o împărțasc pe la jădovi și strângu și banii și am cercetat cu mari luare aminte și mai întâi s-au întrebat pe căsapii neguțitori câte cât plătesc acum jădovii oca de carni? Și ni-au încredințat că piste ceia ce dau creștinii pe ocă, jădovii dau mai mult, 6 părăli, din cari 4 parale să dau la tacsăe lor și 2 parale eu căsapii creștini, din care să plătesc și căsapii jădovi, și această rânduială s-au făcut și s-au pus la cali încă din vreme mării sali Calimah voevod, adică ca să plătiască mai mult pentru tacsăe, care această rânduială s-au păzit și să păzăști și până acum.

Întrebându-să și pe jădovii raeli, asămine ni-au încredințat și ei, zicând că nici un spori nu s-au mai făcut acum la cumpărare cărnii cașâr, fără numai o pără ci s-au mai adaogit la toți de opștie pentru prețul cărnii după contractul ci au țiitorii casăpiilor. Au răspunsu și jădovii sudiți, cum că ei au avut învoeli cu jădovii raeli ca să plătiască mai gios cu o pără la tacsăe aceasta, dar nu s-au

văzut de cătră noi ca să aibă niscaiva scrisori de credinți la mâinile lor pentru o învoială ca aceasta cari să fie făcută cu priimire a toatei breslii, fără numai ni-au arătat niști răvași a unilor jâdovi streini și trecători pe aice, care și acele răvașă au dovedit jâdovii raeli că s-au făcut fără știința lor. Piste aceste toate au mai arătat jâdovii raeli și o jalobă ce-au dat cătră înălțame ta mai în trecuta vremi, pentru cari face rugăminte ca să li să dei și de cătră înălțame ta o carte domniască, după cum li s-au dat și în vremi mării sali, Costandin Ipsilant voevod, care carte este trecută și în condicile Visterii.

După a cărora arătari s-au adus și condica Visterii și s-au văzut că zice că între alte rândueli ce-i îndatorești pe jâdovi ca să păzască la obiceiurile legii lor, zice și pentru jâdovii sudeți ca ei să nu aibă deosăbit trunchiu, fără numai jâdovii raeli, și de acolo să ei carni, fiind îndatoriți a plăti pe oca de carni precum vor plăti jâdovii raeli. Și făcându-să după rugăminte lor și carte asămine și întocmai precum să arată prin condica Visterii să alătorești pe lângă aceasta anafora ca să se vazi și de cătră înălțame ta și de să va găsi cu cali să se întăriască și cu a înălțamii tale peceti.

Deci după toati aceste cercetări ce-am făcut la pricina aceasta nu li-au mai rămas alt cuvânt de răspunsu jâdovilor sudiți fără numai au arătat pricinuind precum că nu pot să ia îndestulă carni, fiindcă din carne ce esă cașâr nu să îndestuliază nici ei, dar nici raelile jâdovi, cerșind ca ori să li să dei voi să-(\$) i aibă deosăbit a lor trunchiu ori să li să de o hotărâtă somă de ocă carni. Cari această cerire a lor fiind cu totul înpotriva învoelilor lor ce au cu jâdovii raeli și mai vârtos că prin carte mării sali, Costandin Ipsilant voevod, ci să dă breslii să hotărăști ca jâdovii sudiți să nu aibă trunchiu deosăbit. Și iarăși, pentru a li să da somă hotărâtă de carni nici aceasta nu să poati ca după soma cărnii ci să dă de cătră țiitorii căsăpiilor într-alte zile esă mai multă carni cașâr, iar într-alte zile mai puțină, și așa nu să poati a să ști hotărâtă somă.

Pentru aceasta dar pricină nu s-au găsit cu cale cerire lor, ci de cătră noi s-au găsat cu cali într-acestaș chip, adică câtă carni va eși cașâr toată ace carni să se aducă la căsăpie ci esti la școala lor și acolo de cătră rânduiții căsapi jâdovi și alți doi-trei jâdovi să stei acolo de fați ca să se împărțască cu bună analoghie fieștecăruia, atât jâdovilor sudiți, cât și raelilor, iar ce desăvârșită hotărâre rămâne la preînalta înțălepciune a înălțimii tale.

1804 săptemvrie 28.

A înălțimii tale pe plecate slugi, ...² postelnic <m. p.>, ...² <m. p.>.

Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), Achiziții Noi, DCCCXL/3. Original, hârtie, cerneală neagră, sigiliul domnesc mic, octogonal, aplicat în cerneală roșie, având în câmp stema Moldovei și a Țării Românești și anul "1793", iar de jur-împrejur inițialele domnului.

¹ Slavonism: “și”.² Semnătură greu de descifrat.

4. 1804 octombrie 10

Noi, Alexandru Costandin Muruzi voevoda, cu mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldaviei. Fiindcă la briasla jidovască din orașul Iașii prin jaloba ce-au dat către domnie mea au arătat cum că osăbit de hrisoavile gospod ce au pentru dare birului, în ce chip să se urmeză au avut carte gospod și pentru alte rândueli ale legii lor și pentru obiceiurile și cislele ce au între dânșii poroncitoare ca la toate celi ce vor găsi cu cale și cu dreptate hahambaș și cei mai fruntași să dea cu toții ascultare, pentru că unii dintr-înșii, iubitori de tulburare fiind și nepriimitori de a urma la celi ce rânduiala îi îndatorești, stau împotriva sfaturilor celor de folos și nu numai că ei¹ în di ei își pricinuesc la multe stricăciuni dar dau împiedecare și la adunare birului Visteriei ce sint datori a-l da, cari din întâmplare răsăpindu-să ace carte o au prăpădit, și fiindcă carte iaste trecută în condica Visteriei au făcut rugămintă ca să li să dea și de la domnie mea o asămine carte gospod.

După care jalobă ce-au dat, făcându-să cercetare și adevărindu-ne domnie mea din condica Visteriei că osăbit din hrisoavele gospod ce li s-au dat mai înainte pentru așezare birului au avut și carte gospod de domnie sa Costandin Alexandru Ipsilant voevod, din let 1800 martie 6, hotărând și poruncind tuturor jidovilor de aice din orașul Iașii ca la rânduelile celi după lege lor obiceiuri și cisle ce să vor faci între dânșii, cum și la prețul cărnii ce vor tăia pentru dânșii după povățuire lui hahambșa și a celor mai aleși să aibă cu toții a urma dându-le supunere și ascultare, căci carile să va arăta împotrivor și nu va da ascultare la celi ce adunare lor va găsi cu cale, va fi supus căzutii pedepsi, cum și jidovii sudiți iarăși să nu fie volnici nici cu un chip a ține trunchiu ca să tai carni și să vândă pentru dânșii, ce numai jidovii păminteni să aibă trunchiu la cari să tai și să vândă carne, și jidovii sudiți carne ce le va trebui să o cumpere de la jidovii căsapi păminteni, cu prețul ce vor cumpăra și ceialalți jidovi din oraș, cum și pasirile ce vor avea de tăet, orice feliu, iarăși hahamul jidovilor păminteni să le taie, iar jidovii sudiți să nu fie volnici nici cu un chip a avea deosăbit haham.

Cum și pentru vinul ce au să scutiască la slujba agiutorinții să arată tot prin aceiași carte într-acest chip: că măcar că prin hrisovul ce s-au dat breslii jidovilor pentru așezare birului să hotărâști ca la vreme agiutorinții să scutiască numai șaptsprăzăci crășme, dar fiindcă ei¹ nu au crășme statornice, ce în toți anii să prifacu schimbându-să de la o crășmă la alta, din care nestatornicie la vreme agiutorinții să supăra și Agiia, și ei¹ încă trăgea supărare, pentru ca să lipsască pricinile au găsit cu cale ca să scutiască la agiutorință una sută și triizăci

buți cu vin ce vor avea prin crășmele lor, însă de nu vor avea tot vinul acesta în buți, ce va fi în poloboaci, atunci cincizăci buți să socotiască în poloboaci, câte două poloboaci drept o bute, și optzăci să fie buți, adică una sută poloboaci i optzăci buți, iar nu mai mult, și pe acești vasă cu vin să nu fie supărați cu dare de un ban măcar pentru agiutorință, iar când diînpotrivă de nu vor avea deplin soma acestor vasă cu vin prin crășme drepte a lor să nu poată a numi nici cu un chip vin strein a altora supt numile lor spre împlinire somii vasălor ca să le scutiască.

Și după jaloba ce-au dat și rugămintele ce-au făcut, socotindu-să și de cătră domnie mea că iasti cu cale a să păzi această orânduială, s-au dat și de la domnie mea această carte la mâna lui hahambaș, prin care hotărâm și poroncim voaî tuturor jidovilor din Iași ca la rânduile celi după lege voastră obiceiuri și cisle ce să vor face între voi cum și la prețul cărnii ce tăeți pentru voi după povățuire lui hahambaș și a celor mai aleși să aveți cu toții a urma, dându-le supunere și ascultare, căci carile să va arăta înpotrivitor și nu va da ascultare la celi ce adunare voastră va găsi cu cale va fi supus căzutii pedepsi.

Așijdere și jidovii sudiți să nu fie volnici nici cu un chip a ține trunchiu ca să tai carne și să vândă pentru dânșii, ce numai jidovii pămînteni să aibă trunchiu la care să tai și să vândă carne, și jidovii sudiți, carne ce le va trebui să o cumpere de la jidovii căsapi pămînteni cu prețul ce vor cumpăra și ceilalți jidovi din oraș, cum și paserile ce vor avea de tăet, orice feliu, iarăși hahamul jidovilor pămînteni să le taie, iar jidovii sudiți să nu fie volnici nici cu un chip a avea deosăbit haham, cum și la vreme agiutorinții hotărâm pentru vinul lor ca să se urmezi întocmai după cum mai sus se arată prin carte pomenitului mai sus domnu, Costandin Alexandru Ipsilant voevod, adică să scutiască una sută poloboaci și optzăci buți cu vin, iar nu mai mult, pe cari vasă cu vin să nu fie supărați cu dare de un ban măcar pentru agiutorință, iar de nu vor avea deplin soma acestor vasă cu vin prin crășme driaptă a lor să nu poată a numi nici cu un chip vin strein a altora supt numile lor spre împlinire somii vasălor ca să le scutiască, căci aflându-să că au urmat un chip de vicleșug ca acesta, atunci li să va strica cu totul așezare și mila ce au.

Drept aceia dar, poroncim domnie mea ca după cum mai sus prin carte aceasta să hotărâști, asămine și întocmai să se urmezi de cătră toți.

1804 octombrie 10.

Vel vistiernic.

S-au trecut la condica Visteriei, Costandin Veisa <m. p.>.

Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), Achiziții Noi, DCCCXL/4. Original, hârtie, cerneală neagră, sigiliul domnesc mic, octogonal, aplicat în cerneală roșie,

având în câmp stema Moldovei și a Țării Românești și anul “1793”, iar de jur-împrejur inițialele domnului.

¹ Scris: éi.

5. 1805 iulie 18-august 4

Noi, Alexandru Costandin Muruzi voevoda, cu mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldaviei. După cum toți ceialanți jidovi raeli ce să află lăcuind aice în oraș plătesc carne, așijdere și jidovii sudeți s-au socotit cu cuviință ca să o plătiască adecă tot cu acest preț.

1805 av(gust) 4.

Procit vtori logofăt².

Preaînălțate doamne!

După jaloba ce-au dat cătră cinstit dumnealui ghenereal consulul rosescu supuși rosești, jidovi de aice din Eși, cu arătare că piste prețul cu care au cumpărat mai înainte oca de carne acmu li s-ar fi mai sporit câte 2 parale mai mult, făcând rugămintă să nu fie asuprași a plăti piste cât au plătit mai înainte, adecă cu o para mai scumpu decât se vindia la creștini, am intrat în cercetare, fiind fațe și dumnealui dragomanul din parte cinstit(ului) Ghenereal Consulul rosescu, și ni-am încredințat că adivărat înainte plătia câte doi parale la toată oca mai scumpu decât creștinii (iar nu câte una după cum arată ei), dar fiindcă acum la toți de obștie s-au sporit prețurile cărnii, am socotit că cu cuviințe este a fi supuși și ei a plăti prețul ce arată că li se ceri, adecă câte una para mai mult la fieștecare oca, care se fac trii parale să plătiască mai scumpu decât creștinii, după cum plătesc cielanți, jidovii raele, fără înpotrivire, care la aceasta nici însuși ei n-au tăgăduit, mai ales că cu obiceiul legii lor și alegire vitilor de cușir și altile nu puțină păgubire pricinuesc căsăpiilor.

Și fiind că ei cu hotărâre aceasta nu se mulțănescu, înștiințăm pe înălțime ta. 1805 iulie 18.

A înălțimii tale plecati slugi, Alexandru Ianculeu vornic <m. p.>, ...¹.

Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), Achiziții Noi, DCCCXL/5 (**Fig. 3/1, 3/2**). Original, hârtie, cerneală neagră, sigiliul domnesc mic, octogonal, aplicat în cerneală roșie, având în câmp stema Moldovei și a Țării Românești și anul “1793”, iar de jur-împrejur inițialele domnului. Mulțumesc și pe această cale kolegei Loredana Dascăl prin intermediul căreia am obținut o fotografie a acestui document.

¹ “A citit al doilea logofăt”.

² Urmează două semnături în limba greacă.

THE JEWS' HISTORY IN IAȘI AT THE END OF THE 18TH – BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The history of Jews in Moldavia during the 18th century and the first two decades of the 19th one is a major researching subject in writing the general history of the country, in the absence of which we couldn't understand the Romanian society modernizing. Even if many studies were written and many tomes of papers were published, aspects less analyzed and unpublished documents still exist. The present article brings some completions regarding both the relation between the Jewish community (Jewish Guild) Iași and statal authority, as reflected in the annual tax the community had to pay and the exemption they were given, and to relation between native Jews and the Sudit Jews (Austrian or Russian foreign subjects), as revealed by the dispute concernig tax on *kosher* meat.

NOBILIMEA ROMÂNEASCĂ ARĂDEANĂ ÎN VEACURILE XIX-XX. FAMILIA PETRANU DE ILEANDA – DESTIN ȘI ISTORIE

Felicia Aneta Oarcea*

Cuvinte cheie: Arad, familia Petranu de Ileanda, nobilimea românească, istorie, patrimoniu

Keywords: Arad, Petranu de Ileanda family, Romanian nobility, history, heritage

În labirintul căutărilor despre trecutele vieți de nobili, gândurile s-au oprit asupra longevivei familii Petranu de Ileada, a cărei istorie de peste 250 de ani de nobilitate suscită noi preocupări de decriptare a unui univers, clădit cu multă trudă și perseverență, ancorat de-a lungul vremurilor în tradițiile, spiritualitatea și cultura românească. Căci se cuvine la cei 130 de ani de la nașterea istoricului de artă Coriolan Petranu, unul dintre “părinții” muzeologiei românești, să reaşezăm în panteonul generației dătătoare de noi valori un destin frânt prea devreme.

Vechile consemnări amintesc despre familia Petranu “de Ileanda”, Petrán sau Petrean de Nagy Ilonda (Ileanda, județul Sălaj), care a fost înnobilită de principele transilvănean G. Rákoczy, în anul 1650, pentru servicii militare. Însemnele le-au recăpătat peste mai bine de jumătate de veac Matei și Mihai Petranu în 1716, care s-au remarcat prin fapte de vitejie.¹

* Complexul Muzeal Arad, Piața George Enescu, nr. 1, e-mail: felly_oarcea@yahoo.com

¹ Complexul Muzeal Arad, *Colecția de Istorie, Fond Muzeu Oraș* (C.M.A., C.I., F.M.O.), nr. inv. 12158; Il. 1: Diploma de înnobilare din 1716 a familiei Petranu. O descriere a acesteia a realizat-o Augustin Mureșan, “O stemă a Petranilor, ramură din zona Aradului”, Doru Sinaci, Emil Arbonie, eds., *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana, 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII (Arad: “Vasile Goldiș” University Press, 2013), 60–65. Acesta a scris următoarele: “Apelul la descrierea într-un scut în câmp de azur, pe o terasă deluroasă, verde, se află un graure negru cu ghearele roșii și ciocul roșu, ținând în el un ciorchine de strugure de culoare naturală. Scutul timbrat de un coif de argint, cu grile, în interior roșu, este suprapus de o coroană deschisă de aur, cu trei fleuroane, din al cărui cimier iese un leu de aur,

Numele unui urmaș al acesteia, statornicit la Măsca, Petranu Kosztin, apărea consemnat în conscripția din 1746.² Împărăteasa Maria Theresia a recunoscut titlul nobiliar al acestor cavaleri, în 14 martie 1773. Trei patrifamilii au rămas pe vetrele strămoșești, fiind amintiți în comuna Tresnea din Sălaj. Cele plecate din zona Sălajului au fost menționate în părțile Aradului, la Almaș și Șiria, unde a fost pomenit preotul Florianu Petranu.³

Străbătând timpul istoriei, doi dintre membrii acesteia au marcat cultura și spiritualitatea românească. Zestrea lor au transmis-o, din generație în generație, descendenților, care au păstrat unele documente și obiecte cu valoare memorială în propriile cuferele, altele fiind adăpostite de instituțiile de cultură din Arad, Cluj ori Sibiu. Un tezaur risipit, care ar merita reconstituit!

Reputatul profesor dr. Ioan Petranu a văzut lumina zilei în 19 ianuarie 1864, în casa lui Pavel și a Anei Petranu, din Măsca. Primii pași pe calea învățaturii i-a urmat în localitatea natală (1871–1875), secundarele la Arad (1875–1880) și Beiuș (1880–1883), iar pe cele clericale la Institutul Teologic-Pedagogic Arad (1883–1886). Beneficiar al unei burse a Fundației “Emanoil Gojdu”, vreme de patru ani (1885–1889), el și-a desăvârșit cariera profesională la Facultatea de Litere și Filosofie de la Universitatea din Budapesta, încununând-o, mai târziu, printr-un doctorat în filosofie (25 mai 1901).⁴

Despre el se menționează că “și-a dovedit erudiția și știința sa în limba și literatura română ca

limbat roșu, cu coada în sus și bifurcată, terminată în formă de o frunză și o floare, ținând în laba dreaptă superioară, ridicată, o sabie cu lama lată, de argint, mânerul și garda de aur. De sub coroană ies lambrechini, aur și azur în dreapta și argint și roșu, în stînga. Dedeșubt s-a scris un text însoțitor cu litere capitale de aur în limba latină glăsuiește: ARMA PRO MATHIA ET MICHAELE PETRAN/PATENTER CONFECTA/ANNO DOMINI MDCCXVI”

² Gheorghe Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri* (Arad: Tipografia Diecezană, 1940), 169.

³ Ioan Cavalier de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobiliare române* (Cluj-Napoca: Editura Societății Culturale Pro Maramureș “Dragoș Vodă”, 2003), 87, 95, 294.

⁴ Pavel Vesa, *Clerici cărțurari arădeni de altădată* (Arad: Editura Gutenberg Univers, 2008), 233; *Biserica și Școala XXV* (1901): 223; Melentie Nica, “Dr. Ioan Petranu (1864–1904),” în *Anuarul Liceului Pedagogic pe anul școlar 1972–1973* (Arad, 1973): 207.

principal, de asemenea în Istoria literaturii maghiare și din filologia latină ca studii secundare”⁵ Mărturie a acelor timpuri, este diploma de doctor, păstrată în colecțiile muzeului arădean, care a fost preluată, în 1990, de antropologul dr. Elena Rodica Colta de la Ileana Florea, soția cunoscutului folclorist I. T. Florea, apropiată a Deliei Olariu, nepoata lui Ioan Petranu.⁶ Documentul în limba latină, timbrat, prezintă sigiliul în ceară roșie al universității și poartă semnătura doctorului în drept canonic și știința religiei, Kisfaludi Árpád Béla, și a dr. în filosofie Medveczky Frigyes.⁷

Periplul său didactic a început la Gimnaziul “Andrei Șaguna” din Brașov, în anul școlar 1888–1889. Revine pe melegurile arădene, căsătorindu-se în vara lui 1889 cu aleasa inimii lui, Aurelia (1874–1965), fiica lui Miron și a Sidoniei Onu, oameni înstăriți din Covăsânț.⁸ Rodul dragostei lor au fost cei doi copii, Coriolan și Veturia.⁹

La Șiria, în 2/11 septembrie 1889, a primit Sfintele Taine ale preoției. Harul și dăruirea sa, îl aduc în rândul cadrelor didactice de la Preparandia din Arad (1890–1904). Devenit titular definitiv la catedra de limba și literatura română (6 august 1896), împreună cu familia, s-a mutat la Arad, achiziționându-și o casă, pe strada Brancovici.¹⁰

Preotul-profesor a fost apreciat ca un continuator demn al dascălilor Preparandiei. Până în 1893–1894, a slujit la parohia din Șiria. Și-a completat veniturile predând ore de religie la Gimnaziul Regal de Stat din Arad.¹¹ A îndeplinit funcția de asesor onorar în Senatul Școlar și a predat cursuri

⁵ Nica, “Dr. Ioan Petranu,” 207.

⁶ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 12170. Diploma a fost înregistrată oficial în patrimoniul Complexului Muzeal Arad, potrivit Procesului verbal nr. 22, din 9 ianuarie 2013. Il. 2: Diploma de doctor în literatură și filosofie a lui Ioan Petranu.

⁷ Elena Rodica Colta, “Doi cărturari, foști studenți la Budapesta: Ioan și Coriolan Petranu,” în Maria Bérenyi, ed., *Simpozon. Comunicările celui de al XV-lea simpozion al cercetărilor români din Ungaria* (Giula, 2006), 19.

⁸ Vesa, *Clerici cărturari*, 233

⁹ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 12171. Il. 3: Familia Petranu și cei doi copii: Veturia și Coriolan.

¹⁰ Ibid., nr. inv. 12176. Il. 4: Casa familiei Petranu din Arad.

¹¹ Azi Colegiul Național “Moise Nicoară”.

învățătorilor necalificați. Din anul școlar 1900–1901, a deținut funcția de director la Școala Civilă de Fete, aflată sub patronajul Episcopiei Aradului. Desemnat președinte al Societății de lectură, din 30 septembrie 1902, profesorul dr. Ioan Petran a îndeplinit și slujba de asesor consistorial și membru în comisia de examinare a candidaților la preoție, ce și-a desfășurat activitatea la Consistoriul Eparhial din Arad.¹²

Susținător al fondării unei reuniuni și a unui fond preoțesc, alături de preotul Cornel Lazăr, dr. Ioan Petran a semnat Apelul “litografiat”, prin care milita pentru ca toți clericii “să pună la cale, prin protopopul tractual, convocarea unor conferințe tractuale, spre a alege unu sau doi preoți reprezentanți ai preoției, ca membrii ai comitetului inițiator”.¹³

Ca autor al unor materiale didactice, el s-a străduit să introducă operele poezilor și prozatorilor români în manuale școlare.¹⁴ Manualul de gramatică pentru clasa a III-a conținea poezia lui Vasile Alecsandri, *Către îngerul păzitor*, a lui Anton Pan, *Călătorul și stejarul*, iar de George Coșbuc, *Cântec*; iar pentru elevii de clasa a IV-a, *Lupul și momița*, *Sfârșitul iernii* de Vasile Alecsandri, *Racul, broasca și o știucă* de Alexandru Donici și *Muma lui Ștefan cel Mare* de Dimitrie Bolintineanu. A îmbogățit literatura didactică prin elaborarea *Istoriei limbii și literaturii române*¹⁵, lucrare neterminată în anul 1903 din care s-au păstrat 72 de pagini, în manuscris, care reprezintă partea introductivă ce fusese predată elevilor preparandiali.¹⁶

Setea nestăvilită de a cunoaște universul liric popular românesc l-a îndemnat să sădească în sufletele elevilor Institutului Pedagogic dragostea pentru

¹² Nica, “Dr. Ioan Petranu,” 207–208.

¹³ Vesa, *Clerici cărturari*, 234.

¹⁴ C.M.A., C.I., *Fond Petranu (F.P.)*, nr. inv. 657–662: *Gramatica română pentru învățământul secundar*, partea I, Etimologie (Arad, 1896); *Câteva cestiuni filologice și încă ceva* (Arad, 1896); *Gramatica română pentru învățământul secundar*, partea II, Sintaxa (Arad, 1897); *Gramatica română pentru școlile primare*, partea a II-a pentru clasa a IV-a (Arad, 1900); *Gramatica română pentru școlile primare*, partea I, pentru clasa a III-a (Arad, 1901); *Gramatica română pentru învățământul secundar*, Sintaxă, partea a II-a, ediția a II-a (Arad, 1902).

¹⁵ Manuscrisul cuprinde o introducere și două părți. Partea introductivă se referă la: Noțiunea istoriei literaturii, Importanța istoriei literaturii române, Formarea limbii și naționalității române, Cele mai vechi urme de limbă, Numele și numărul românilor, Dialectele limbii române și Istoria scrierii la români. Partea întâi, denumită *Literatura populară*, cuprinde: 1. Literatura populară nescrisă, 2. Literatura populară scrisă. Partea a doua are următorul conținut: I. Literatura secolului al XVI-lea, cu două subcapitole: Manuscrisele cele mai vechi și cărțile tipărite în acest veac și Literatura secolului al XVI-lea; II. Literatura secolului al XVII-lea, cu trei subcapitole: 1. Literatura bisericească în Transilvania, Muntenia, Moldova; 2. Literatura juridică; 3. Cronografia, Poezia; Epoca fanariotă (1711–1821), cu trei subcapitole: a. Literatura bisericească și b. Literatura cronicarilor și istoricilor.

¹⁶ C.M.A., C.I., *F.P.*, nr. inv. 663; Nica, “Dr. Ioan Petranu,” 213; Colta, “Doi cărturari,” 20.

folclor. El aprecia că “... aceste datini, obiceiuri și credințe sunt comori neprețuite lăsate nouă de străbunii noștri drept moștenire”. În virtutea acestui crez, el a solicitat elevilor săi să adune acest tezaur din localitățile natale, obținând 22 de caiete cu doine, cântece, strigături, colinzi din satele Pecica, Semlac, Șiria, Socodor, Cherechiu și Drauț. Un carnet plin cu cântece populare a ajuns în Arhiva de Folclor din Cluj.¹⁷

Una dintre colecțiile întocmite cu învățăceii săi s-a intitulat *Colecțiunea poeziilor populare*, publicate în ziarul *Tribuna Poporului* din Arad. Într-unul din manualele sale, eruditul profesor a pomenit de propria-i *Colecție de poezii naționale*.¹⁸

Filolog pasionat, cercetător al valorilor bibliofile din părțile arădene, a semnalat existența la Cuvin a *Cărții românești de învățătură* a lui Varlaam (1643), la Galșa a unui *Ceaslov* vechi și o *Psaltire* (Bălgrad, 1651). Rămâne cunoscut în epoca sa pentru demersurile făcute către autoritățile ecleziastice locale pentru adunarea și conservarea cărților teologice.¹⁹

Efervescența culturală românească de la finele veacului al XIX-lea și debutul următorului, îl surprind între intelectualii care au militat pentru extinderea învățării limbii și răspândirea literaturii române. I s-a încredințat, în 1901, de către episcopul Iosif Ioan Goldiș redactarea *Calendarului diecezan* împreună cu Vasile Mangra, Roman Ciorogariu și Adrian P.

Membru de seamă, bibliotecar, secretar, membru al Cabinetului de lectură, membru al direcțiunii Asociației Naționale pentru Cultura și Conservarea Poporului Român, din 1891, el s-a remarcat prin preocuparea pentru îmbogățirea patrimoniului bibliofil. A susținut diverse conferințe, fiind apreciat pentru activitatea redacțională. Alături de dr. P. Pipoș și Traian Puticiu a contribuit la apariția broșurii *Conferințe publice* (Arad, 1895). O atenție sporită a acordat situației școlilor medii confesionale românești, din Transilvania, pe care a expus-o în articole precum *Școalele noastre medii în anul școlar 1896–1897* sau *Școlile noastre secundare în anul școlar 1897–1898*.²⁰

Spirit filantropic, el a înființat Fundația “Ioan Petranu”, ale cărei venituri erau administrate de ASTRA. Și-a propus premiarea dascălilor care “se vor distinge pe terenul învățământului și îndeosebi în propunerea limbii române” și acordarea unor burse tinerilor studioși. În anul universitar 1911–1912, au fost acordate două burse a câte 300 de coroane.²¹

¹⁷ Colta, “Doi cărturari,” 19–20.

¹⁸ Nica, “Dr. Ioan Petranu,” 220.

¹⁹ Vesa, *Clerici cărturari*, 237; Nica, “Dr. Ioan Petranu,” 220.

²⁰ Nica, “Dr. Ioan Petranu,” 221.

²¹ Vesa, *Clerici cărturari*, 238.

A lăsat în urma sa numeroase caiete de culegeri, neprelucrate și nepublicate, care au fost donate de fiul său Coriolan, în 17 iulie 1941, Bibliotecii Astra din Sibiu.

Destinul său a fost frânt prematur, în urma unei pneumonii, în 4/17 ianuarie 1904, la numai 40 de ani. Moștenirea culturală, lăsată nouă a fost pusă în slujba neamului românesc, atât cât vitregia vremurilor a îngăduit-o.²²

Coriolan Petranu²³ a văzut lumina zilei, în 23 ianuarie 1893, în casa profesorului dr. Ioan Petranu și a Aureliei, unde a copilărit alături de sora sa, Veturia.²⁴ Rămânând orfani, cei doi au crescut sub îndrumarea energice a mamei.

Absolvent al prestigiosului Gimnaziu Regal de Stat²⁵, formația intelectuală și-a conturat-o în mediile cosmopolite academice budapestane, berlineze ori vieneze. Înscriș la Facultatea de Drept și Științe Politice a Universității Regale Maghiare din Budapesta (1911), încă din timpul studenției, a activat în cadrul Societății “Petru Maior”, îndeplinind funcția de notar, conform Memorialului jubiliar al sus amintitei societăți. În 10 decembrie 1911, el a susținut conferința *Pictura și direcțiile ei moderne*.²⁶ Un an mai târziu, textul conferinței *Literatura rusă înainte de Puskin*, expusă la Societatea Academică “Petru Maior” din Budapesta, a fost publicat în periodicul arădean *Românul*.²⁷

Avid de cunoaștere, în anul universitar 1912–1913, s-a transferat la Universitatea Friedrich-Wilhelm din Berlin, avându-l ca profesor pe Adolf Goldschmied (1863–1944), “personalitate prestigioasă aparținând generației lui Emil Mále, Wilhelm Vöge, Bernard Berenson, Roger Fry, Aby Warburg et Heinrich Wölfflin”, o generație care a impulsionat cercetarea în domeniul istoriei artei.²⁸ Ulterior, el s-a înscris la cursul de istoria artei al Facultății de Litere și Filosofie a Universității din Viena.

²² Colta, “Doi cărturari,” 18–20.

²³ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 12173–12174. Il. 5: Coriolan Petran (1893–1945).

²⁴ Ibid., nr. inv. 12179. Il. 6. Veturia Petranu (căs. Moldovan).

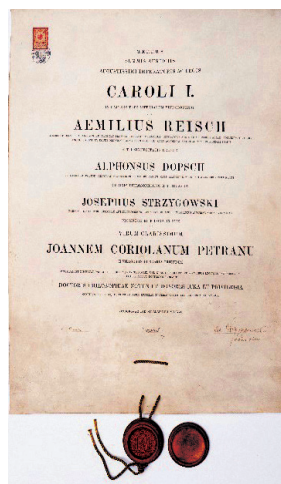
²⁵ Azi Colegiul Național “Moise Nicoară”.

²⁶ Colta, “Doi cărturari,” 21.

²⁷ *Românul* II (1912): 6, 8.

²⁸ Nicolae Sabău, Marius Porumb, “Coriolan Petranu (1893–1947) – chercheur de l’art transylvain,” *Transilvanian Review/Revue de Transylvanie* X (2001): 50.

Aici, a activat în cadrul Societății “România Jună”. Acei ani au pecetluit destinul său. A studiat istoria artelor și estetica și și-a desăvârșit cariera profesională printr-un doctorat în estetică, cu titlul *Problema conținutului și istoria artelor*, susținut la aceeași prestigioasă universitate, sub îndrumarea maeștrilor Josef Strzygowski și Max Dvořák, în 12 martie 1917.²⁹ Documentul pe pergament, cu sigiliu în ceară roșie, poartă semnătura reputaților profesori Josef Strzygowski, rectorului Aemilius Reisch și decanului Alphonsus Dopsch.³⁰ Acribia și spiritul metodic i-a îndemnat pe profesorii săi coordonatori, în 1921, să-i publice lucrarea la Universitatea din Viena. În trendul vremii, el a efectuat stagiul militar la Budapesta (1917).

Cu toate că a fost desemnat funcționar la Muzeul de Belle Arte din Budapesta (1917–1918), el a refuzat să rămână în capitala Ungariei. Și-a pus toată energia și profesionalismul la dispoziția Statului Român. Mediile politico-intelectuale ale Bucureștiului i-au fost ostile tânărului modelat de rigorile academice vieneze. La scurt timp, în 2 septembrie 1919, a fost desemnat conferențiar de istoria artelor la Universitatea “Ferdinand I” din Cluj “fiind primul specialist transilvănean de origine română al acestei discipline”.³¹ Munca asiduă la nou înființata catedră s-a concretizat în organizarea primului seminar de istoria artelor pentru studenți.³²

Istoricii de artă, reputații universitari Nicolae Sabău și Marius Porumb apreciau că activitatea lui Coriolan Petranu s-a concretizat în următoarele direcții: “1. Învățământul universitar și fondarea Seminarului de Istoria Artei la Cluj; 2. Recuperarea tezaurului transilvănean de la Budapesta și organizarea muzeelor din Transilvania; 3. Cercetarea artei transilvănene în general și a arhitecturii bisericilor de lemn în special și introducerea lor în circuitul valorilor europene”.³³

Eminentul om de cultură, considerat de specialiști unul din “părinții” muzeologiei românești, Coriolan, în calitatea sa de inspector al muzeelor din

²⁹ Colta, “Doi cărturari”: 22.

³⁰ C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 12.169. Il. 7: Diploma de doctor în istoria artelor. În 28 decembrie 1923, diploma îi va fi echivalată de Consiliul Facultății de Litere din Cluj cu cea de doctor în litere și filosofie și a fost autenticată de decanul Nicolae Drăganu.

³¹ Sabău, Porumb, “Coriolan Petranu (1893–1947),” 50.

³² George Manea, “Coriolan Petranu (1893–1945) – cercetător al artei populare din Transilvania”, *Ziridava* XI (1979): 987.

³³ Sabău, Porumb, “Coriolan Petranu (1893–1947),” 51.

Transilvania, Banat și Părțile Ungurene, dobândită la 20 ianuarie 1920, a făcut recomandări și a implementat noi directive de organizare și funcționare a acestora. Această muncă asiduă a concretizat-o în două lucrări: *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Trecutul, prezentul și administrarea lor* (București, 1922) și *Revendicările artistice ale Transilvaniei* (Arad, 1925).

Delegat al Guvernului român pe lângă Comisia de reparații de la Budapesta, el a expus într-un articol intitulat *L'occupation de Budapest par les roumains, le général H. H. Bandholz et les musées de la capitale hongroise en 1919*³⁴ tensiunile generate de cercurile politice maghiare referitoare la patrimoniul românesc depozitat temporar la Muzeul Național Maghiar din Budapesta. Intensele negocieri s-au concretizat în recuperarea lucrărilor artistice, care au fost imbarcate în șapte vagoane. Ulterior, în 1923, a participat la Conferința româno-maghiară de la București, moment care i-a adus recunoștința autorităților românești, fiind decorat cu Ordinul “Coroana României” în grad de cavalier.³⁵

Analizând situația muzeelor din Transilvania, a constatat cu tristețe că “Poate nicio activitate științifică ori socială nu este atât de rău apreciată în România întregită ca aceea a funcționarului de muzeu. ... Pe când în străinătate apar cărți și reviste științifice despre muzeologie, iar națiunile culte se întrec în dezvoltarea muzeelor existente, considerând activitatea muzeelor una dintre cele mai serioase, științifice, culturale, sociale, la noi cu excepția unui grup restrâns de intelectuali continuă sarcasmul și ironia”.

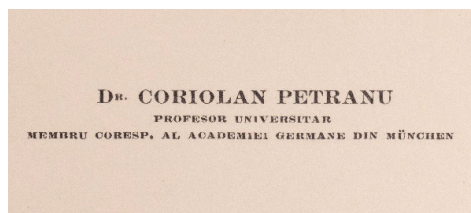
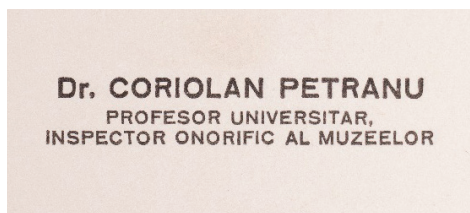
Cercetările etnografice transilvănene, precum și cele din domeniul artei le-a valorificat nu numai în studii și articole³⁶, ci a contribuit la constituirea unor colecții. Pilduitoare este cea de etnografie românească din Arad, concepută în

³⁴ Coriolan Petranu, “L'occupation de Budapest par les roumains, le général H. H. Bandholz et les musées de la capitale hongroise en 1919,” *Extrait de la Revue de Transylvanie* VI (1940): 1–13.

³⁵ Colta, “Doi cărturari”: 22–23.

³⁶ Enumerăm doar câteva dintre lucrările sale științifice publicate până în 1940: *Teatrul ca operă arhitectonică*, București, 1919; “Inhaltsproblem und Kunstgeschichte,” *Arbeiten des Kunsthistorischen Instituts der Universität Wien*, Bd. XXII (Wien, 1921); *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Les Musées de Transylvanie*. Cu 101 ilustr. (București, 1922); “Rumäniens Siebenbürgische Museen,” *Studien zur Kunst des Osten*, Josef Strzygowski zum 60. Geburtstag. (Hellerau, 1923); *Învățământul istoriei artelor la Universitatea din Cluj* (București, 1924); “L'insegnamento della Storia dell'arte presso l'Università di Cluj,” *Revista Pedagogică* XVII, 1 (Milano, Roma, Napoli, 1924); *Rolul istoricului de artă în Transilvania* (București, 1924); *Istoria generală a artelor. Renașterea*. Două volume litografiate; *Revendicările artistice ale Transilvaniei*. Cu 90 ilustr. (Arad, 1925); *Bisericile de lemn din județul Arad. Les églises de bois du département d'Arad*. Cu 55 planșe (Sibiu, 1927); “Muzeele, monumentele, învățământul artistic și viața artistică în Ardeal în ultimii zece ani,” *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul. 1918–1928* (București, 1929); “Art and Museums Activities in Transylvania,” *Parnassus* (New-York, 1929); *Originea turnului la bisericile de lemn din Ardeal*, Volum omagial închinat dlui N. Iorga. Cu 10 ilustrații (Cluj, 1931); *L'Art romanin de Transylvanie* (București,

1925³⁷, în care scop directorul Palatului Cultural, prof. dr. Lazăr Nichi³⁸ a solicitat autorităților arădene “ordonanțarea sumei de 10.000 lei prevăzută în bugetul orașului pe exercițiul anului 1925 pentru înzestrarea muzeului etnografic cu scopul de a se colecționa din această sumă obiecte etnografice spre completarea colecției vechi”.³⁹

Preluând modelul universităților la care și-a desăvârșit cariera profesională, el a dotat catedra de istoria artei din Cluj cu cărți, planșe, diapozitive și mulaje. Grație prestigiului său internațional, la inițiativa sa profesori universitari din Europa au susținut aici cursuri și conferințe. Unul dintre aceștia a fost reputatul istoric de artă francez Henri Focillon, profesor de istoria artei la Sorbona, care l-a felicitat, prin scrisoarea din 2 noiembrie 1934, pentru maniera în care a evidențiat “trăsăturile originale ale arhitecturii din lemn a românilor transilvăneni”.⁴⁰

Propria-i metodologie didactică a expus-o în broșura *Învățământul istoriei artei la Universitatea din Cluj* (1924), fiind adeptul “școlii strzygowskienne”, care avea ca direcții cercetarea de teren, observarea și investigația vizuală.⁴¹

Prestigiul său a sporit și prin numirea sa ca membru în Comitetul Permanent al Congreselor Internaționale. Intervențiile, conferințele și expunerile despre arta românească transilvăneană le-a realizat la Berna, Stockholm, Sofia, Varșovia ori Paris. Grație excepționalelor contribuții științifice, Academia din München l-a desemnat membru corespondent.⁴²

În călătoriile sale de studii prin Transilvania, acesta s-a bucurat de prezența

1938); *L'influence de l'art Populaire* (Bucarest, 1939); *Die Renaissancekunst Siebenbürgens* (Leipzig, 1939); *Necesități, îndrumări, idealuri și realizări* (București, 1940).

³⁷ Colta, “Doi cărturari”: 23.

³⁸ Detalii despre viața și activitatea prof. dr. Lazăr Nichi vezi: Felicia Aneta Oarcea, “Pe urmele generației Marii Uniri. Dr. Lazăr Nichi (1884–1953). Director al Palatului Cultural. Repere biografice,” *Banatica* 31/2 (2021): 429–444.

³⁹ Serviciu Județean al Arhivelor Naționale Arad (SJANA), *Fond Primăria Municipiului Arad*, dosar nr. 4/1923–1924, f. 25.

⁴⁰ Sabău, “Coriolan Petranu (1893–1947),” 53.

⁴¹ Colta, “Doi cărturari,” 24; Sabău, “Coriolan Petranu (1893–1947),” 54–55.

⁴² Colta, “Doi cărturari,” 24; C.M.A., C.I., F.M.O., nr. inv. 12178. Il. 8, 9: Cărți de vizită ale lui Coriolan Petranu.

unor importanți oameni de cultură, printre care îl putem aminti pe Gheorghe Ciuhandu.⁴³ În spirit monografic, a inventariat și descris bisericile din lemn și monumentele din județele Arad, Bihor, Hunedoara și Maramureș, “studiul acestora devenind piatra unghiulară a edificiului său științific”. Vastul material depus la Seminarul de Arte s-a concretizat doar în volumele *Bisericile de lemn din județul Arad* (Sibiu, 1927), *Monumente istorice din județul Bihor I* (Sibiu, 1931) și *Bisericile de lemn ale românilor ardeleni* (Sibiu, 1934).⁴⁴

După Dictatul de la Viena (30 august 1940), universitarii clujeni s-au refugiat la Sibiu. În acele vremuri tulburi, Coriolan Petranu și-a mutat acolo o parte din lucrurile personale și biblioteca. Colecția lui de artă a rămas depozitată la Muzeul Brukenthal. Câteva obiecte, fotografii, diapozitive, cărți sau scrisori fac parte din patrimoniul Institutului de Arheologie și Istoria Artei.

După moartea subită a reputatului istoric de artă, mama acestuia, Aurelia, a dorit ca biblioteca și arhiva profesorului să rămână în posesia universității clujene, cu condiția denumirii catedrei de istoria artei, Coriolan Petranu. Fiindcă această instituție a refuzat propunerea, Aurelia a trimis bunuri din colecția de artă la București, oraș în care s-a stabilit, mai târziu, Ionel Moldovan, fiul Veturiei Petranu (1891–1971).⁴⁵ Căsătorită Moldovan, ea a avut doi copii, pe Ionel și Delia, căsătorită Olariu.⁴⁶

Arhiva personală care conține acte, fotografii, manuscrise inedite, scrisori și fragmente de ziare, dar și bogata-i bibliotecă, ajunsă la Biblioteca Județeană Arad, în colecțiile unor specialiști sau rămasă în cea a familiei, descriau universul lui Coriolan Petranu, cel care a încropit o expunere a lor într-un muzeu. Risipirea colecției a dezintegrat “lumea” lui, făcând aproape imposibilă realizarea unei expoziții istorico-documentară sau de artă.⁴⁷ Salvator ar fi un document pregătit pentru conferința *Stilul interioarelor* în care își descria propria colecție de artă.⁴⁸ Specialiștii apreciază că tezaurul risipit ar fi valorat înainte de cel de-al Doilea Război Mondial 6–8 milioane lei.⁴⁹

Personalitatea complexă a lui Coriolan Petranu trădează colecționarul împătimit, care a apelat la meșteri pentru a restaura și conserva obiectele selecționate de el însuși. Atent la fiecare detaliu, a analizat starea de conservare a pieselor, de pe care el însuși “șterge praful, aspiră, lustruiește” căci nimeni nu o

⁴³ Vesa, *Clerici cărturari*, 335.

⁴⁴ Colta, “Doi cărturari,” 25.

⁴⁵ SJANA, *Colecția Registre Stare Civilă, Oficiul Parohial Ortodox Român Arad*, f. 130.

⁴⁶ Informație orală obținută prin bunăvoința dnei dr. Elena Rodica Colta.

⁴⁷ Elena Rodica Colta, “Un tezaur risipit: Colecția de artă Coriolan Petranu,” *Studii și comunicări* II (1994): 40–41.

⁴⁸ C.M.A., F.P., nr. inv. 1413.

⁴⁹ Colta, “Un tezaur risipit,” 40–41.

putea face mai bine decât proprietarul însuși. Imaginea interioarelor “învăluite în mătăsuri și catifele grele, cu mobile masive, cu argintării, porțelanuri și multă sticlă de Boemia” dezvăluie “omul sobru și elegant, format la severa școală estetică vieneză, trăgând ceasornicele sau lustruind armele din panoplii”.⁵⁰

În anii din urmă, cercetătorii s-au aplecat asupra prodigioasei sale cercetări în domeniul artei, îmbogățind istoriografia românească. Timp de două decenii, reputatul universitar Nicolae Sabău a publicat o serie de articole despre activitatea pedagogică și de cercetare a lui Petranu. Sub coordonarea sa și în colaborare cu Corina Simon și Vlad Țoca, s-a publicat volumul monografic *Istoria Artei la Universitatea din Cluj (1919–1987)*, vol. I, la Presa Universitară Clujeană, în anul 2010. O excepțională operă, desfășurată pe 618 pagini și 77 de ilustrații⁵¹, care rămâne o moștenire de neprețuit pentru generațiile de astăzi și cele viitoare.

Girat de profesionalism, acribile și spirit vizionar, patrimoniul fragmentat de vitregia vremurilor ni l-a lăsat nouă, cu speranța nemărturisită că memoria sa va fi reabilitată de istorici și cercetători.

Firul vieții sale s-a rupt în 17 iulie 1945, lăsând o moștenire greu de egalat. Unul din biografi săi nota “a dispărut nu numai unul dintre cei mai valoroși profesori pe care i-a avut universitatea clujeană, ci și un caracter fiindcă sub ținuta rezervată și elegantă Coriolan Petranu ascundea o nebănuită sensibilitate și o inimă de rară loialitate”.⁵²

Generația de la cumpăna veacurilor XIX-XX și-a ancorat propria identitate în tradițiile, cultura și spiritualitatea poporului român. Clădită cu multă trudă și perseverență, cunoscători ai limbilor maghiară, germană, franceză, italiană, ei au ținut în jurul lor o poveste demnă de urmat.

Identitarul românesc transmis intergenerațional a străbătut veacurile. Tăcerea așternută de autoritățile comuniste peste cei care au croit o lume a nobilității românești într-un spațiu multiethnic, multiconfesional și plurilingvistic a fost ruptă de unii istorici și cercetători. Pornind de la vechi scrieri, în anii din urmă, ei au reșus în galeria nobilimii din părțile arădene pe cea românească. Deloc întâmplător, sociologul David Riesman a susținut că regimurile totalitare au fost “incapabile să distrugă psihologic oamenii și să-i reeduce”, pentru că “puterea relațiilor de familie, a tradițiilor și a moravurilor” a fost liantul care a sfidat timpul.⁵³

Înscriindu-se în șirul longevivelor familii nobiliare românești care de mai bine de două veacuri a pecetluit cultura și spiritualitatea românească, Petranu

⁵⁰ Colta, “Doi cărturari,” 47–48.

⁵¹ Sabău, “Coriolan Petranu (1893–1947),” 21–50.

⁵² Colta, “Un tezaur risipit,” 39–51; Colta, “Doi cărturari,” 21–25;

⁵³ J. Scholten, *Tovarășul baron. O călătorie în lumea pe cale de dispariție a aristocrației transilvane* (București: Editura Corint, 2015), 13–14.

de Ileanda a adus obolul său pe altarul neamului. Unul dintre “părinții” muzeologiei românești, reputatul profesor de istoria artelor, Coriolan Petranu a rămas în memoria descendenților ori în cea colectivă, un erudit a cărui noblețe și patrimoniu identitar le-a transmis urmașilor. Nouă generațiilor de astăzi ne-a lăsat o moștenire de neprețuit.

THE ROMANIAN NOBILITY FROM THE ARAD AREA
IN THE 19TH AND 20TH CENTURY. PETRANU FAMILY
OF ILEANDA – DESTINY AND HISTORY

Abstract

In the labyrinth of discovering the past lives of the Romanian nobility, our thoughts have stopped on the longevous Petranu Family of Ileanda whose history of over 250 years of nobility raises new interests of deciphering a universe, anchored in traditions, spirituality, and Romanian culture throughout the ages. Old records mention that the Petranu Family of Ileanda was ennobled by the Transylvanian Prince G. Rákoczy, in 1650, for military services. Over the history, two of the members of this family marked the Romanian culture and spirituality. The renowned priest-professor Dr. Ioan Petranu (1864–1904) was an author of school textbooks, a well-known collector of folklore, a passionate philologist, and a researcher of the most important bibliophile documents from the parts of Arad. His son, Coriolan Petranu (1893–1945), a university professor at the Institute of Archeology and the History of Art from Cluj-Napoca, was considered a pioneer in the field of Romanian museology. His prodigious activity was always driven by professionalism, conscientiousness, and visionary spirit. Over the time, he remains a model for us, the generation of today. We consider it appropriate, at the celebration of 130 years since he was born, to reinstate him in the pantheon of the Romanian nation, creator of new cultural and spiritual values.

INSTITUȚII DE OCROTIRE SOCIALĂ ȘI SANITARĂ ALE SOCIETĂȚILOR DE FEMEI DIN CLUJUL INTERBELIC

Ghizela Cosma*

Cuvinte cheie: societăți de femei, Clujul interbelic, ocrotire socială, ocrotire sanitară

Keywords: women's societies, Cluj in interwar period, social protection, sanitary protection

În Clujul interbelic, mișcarea femeilor era structurată într-un număr mare de societăți, unele cu tradiție antebelică, altele constituite după Primul Război Mondial. Specificul local al structurii etnice și religioase a populației Clujului s-a reflectat la nivelul mișcării femeilor, în cadrul căreia funcționau societăți ale româncelor, dar și ale femeilor minoritare, în primul rând, ale femeilor maghiare și evreice. Panoplia societăților de femei reflecta și delimitări de ordin religios, în cadrul unor puternice grupări de femei organizate sub patronajul bisericilor, unele încă din perioada antebelică. Româncele aveau propriile societăți de femei ce activau în cadrul bisericilor ortodoxă și greco-catolică, femeile maghiare activau în societățile de femei catolice, reformate, unitariene și luterane, iar femeile izraelite aveau și ele propriile societăți.¹ Dincolo de aceste elemente definitorii pentru structura mișcării femeilor din Cluj, etnia și religia, alte societăți, în marea lor majoritate, s-au constituit în jurul unor obiective caritabile.

Pe de altă parte, demersurile cu scop caritabil nu au fost asumate doar de societățile definite exclusiv prin astfel de obiective, ci de aproape toate societățile de femei. De altfel, de la mijlocul secolului al XIX-lea, caritatea s-a manifestat în sfera socială în special prin activitatea unor societăți ale femeilor. Dincolo de acțiuni cu scop caritabil desfășurate periodic (de sărbători, iarna, în perioada crizei economice sau în urma unor calamități naturale etc.) în sprijinul unei

* Biblioteca Județeană "Octavian Goga" Cluj, Calea Dorobanților, nr. 104, e-mail: cosmaghizela@yahoo.com

¹ Ghizela Cosma, "Romanian Women's Activism in Cluj during the Interwar Years," *Territorial Identity and Development*, 2 (2022): 8–9.

anumite categorii defavorizate, aceste societăți au dat curs și unor angajamente permanente prin construirea și susținerea unor așezăminte care asigurau servicii de ocrotire socială și/sau sanitară.

Un element de noutate al demersului nostru de cercetare este încercarea de a construi printr-o succesiune de notițe monografice o imagine cuprinzătoare asupra așezămintelor și tipurilor de așezăminte născute și întreținute în perioada interbelică prin efortul societăților clujencelor. Aceasta constituie premisa atingerii obiectivului final al cercetării, și anume, decelarea elementelor specifice acestor așezăminte și ale particularităților acțiunilor prin care societățile de femei au reușit să polarizeze eforturile comunității în susținerea acestora.

Orfelinatul “Maria Valeria”

Cea mai veche instituție socială de ocrotire patronată de o societate de femei și care funcționa în Clujul interbelic a fost orfelinatul “Maria Valeria”, fondat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În 1871, în cadrul Societății de Binefacere a Femeilor din Cluj s-a lansat ideea înființării unui orfelinat pentru fete, adoptându-se ulterior decizia organizării sale sub auspiciile unei societăți constituite cu acest obiectiv. Inițiativa a fost preluată de soția baronului Bornemisza Ignác, Klára, care avea să devină președinta noii societăți.² Deschiderea și susținerea orfelinatului a fost asumată de reprezentantele aristocrației, soțiile unor exponenți ai elitei politice și economice, cu funcții administrative importante, care au putut să conteze pe sprijinul familiei, al anturajului și al consiliului local în demersul lor.³

Pentru fondurile necesare înființării orfelinatului, s-a urmărit mobilizarea comunității printr-o campanie de colecte, seria donațiilor fiind deschisă de Societatea maghiarilor din Berlin. Printre primii donatori s-a numărat și împărăteasa Elisabeta, soția împăratului Franz Joseph.⁴

Din 1876, cu acordul cuplului imperial, orfelinatul a început să poarte numele uneia dintre ficele acestuia, devenind Orfelinatul “Maria Valeria”, iar societatea sub auspiciile căreia s-a constituit, Societatea “Maria Valeria”.⁵

Orfelinatul, inaugurat la 15 decembrie 1872, cu 8 orfane, a funcționat

² Gál Edina Tünde, “«Belőlük jó cselédek, gazdasszonyok és iparosnők válhassanak». A kolozsvári Mária Valéria leányárvház alapítása, működése és társadalmi szerepe (1872–1949),” în Tötös Áron et al., eds., *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2019), 214–215.

³ Nagy Elek, “Hetven éve áll a jótékonyosság szolgálatában a Mária Valéria Egyesület. Ismét férjhezadja egyik árváját a nagymultu intézmény,” *Keleti Újság* 225 (1942): 4.

⁴ Ibid., “Hatvan éves a Mária Valéria. Érdekes epizódok a nemescélú egyelet múltjából. Mindenki siessen az árvaház támogatására,” *Keleti Újság* 278 (1932): 6.

⁵ Ibid.

până în 1875 într-o clădire închiriată de autoritățile locale, în apropierea Parcului Central, apoi în clădirea de pe colțul străzilor Külközép și Kövespad de la acea vreme (Aurel Suciu și Dorobanților de azi), cumpărată de oraș. Administrația locală a cerut în schimbul cedării dreptului de folosire al clădirii de orfelinat ca jumătate din orfanele instituționalizate să fie din Cluj. În octombrie 1879, clădirea a fost lărgită, în 1901, s-a introdus alimentarea cu apă, iar în 1912, s-a amenajat baia.⁶ Pentru susținerea orfelinatului s-au organizat în permanență colecte, se primeau donații, se organizau evenimente, funcționarea instituției fiind asigurată în cea mai mare parte de locuitorii orașului.⁷

Numărul orfanelor a crescut continuu (numărul maxim înregistrat până la Războiul Mondial fiind de 50), dar cum cererile au fost mereu peste nivelul posibilităților de primire, o comisie specială din cadrul Societății întreprindea vizite la solicitanți și realiza selecția acestora. Erau primite fete de 6–10 ani din Cluj, dar și din alte zone din Transilvania, din medii sărace, uneori fiind vorba de copii abuzați.⁸

Orfelinatul întreținea fetele, pregătindu-le pentru o existență independentă. Erau familiarizate cu muncile casnice și, la 14–16 ani, la ieșirea din orfelinat, le era căutat și un loc de muncă pe la familii, ca servitoare, fiind supravegheate încă doi ani, 1/3 din plata ce o primeau fiind îndreptată de angajator spre orfelinat, care aduna acești bani pentru a-i da fetei la majorat. În condițiile dezvoltării industriale a orașului, orfanele au început să fie pregătite și pentru alte îndeletniciri, pentru munca de fabrică. Cele mai sărguincioase și cu rezultate școlare deosebite erau orientate spre învățământ.⁹

În timpul războiului, nevoia de adăpost pentru orfane a crescut, dar în pofida ajutoarelor primite de la stat și alte societăți¹⁰, numărul orfanelor cărora li s-a putut oferi îngrijire a scăzut, un trend crescător fiind înregistrat abia din 1923, când erau instituționalizate aici 24 de orfane.¹¹ În 1932, orfelinatul găzduia 50 de orfane, dar s-a ajuns și la 52.¹²

Și după război erau primite în orfelinat în general fete de 5–6 ani, care rămâneau în orfelinat până la 18 ani. Orfanele de ambii părinți erau întreținute gratuit, pentru cele cu un părinte se plătea în 1930 în jur de 300 de lei lunar.

⁶ Gál, „Belölük jó cselédek,” 221–222.

⁷ Ibid., 222–223; Szappanyos Gabriella, „Meghalt br. Bánffy Zoltánné,” *Keleti Újság* 198 (1937): 6.

⁸ Gál, „Belölük jó cselédek,” 223–225.

⁹ Ibid., 226–229.

¹⁰ Ibid., 229.

¹¹ *Vasárnapi Újság* 2 (1923): 2.

¹² „Hatvan éves,” 6.

Ultimele se întorceau în familie la 18 ani, iar de plasarea celorlalte se îngrijea Societatea “Maria Valeria”.¹³

Până în anul 1925, președinția societății a fost exercitată de soția baronului Bánffy Zoltán¹⁴, după care conducerea a fost preluată de soția directorului de bancă Bocsánczi László, din 1933 de soția contabilului Bárán Lajos, apoi de soția directorului de bancă Hargitay Bertalan până în 1942, ultima președintă a societății fiind soția lui Török Bálint, publicist pe probleme agrare, această succesiune indicând o schimbare la nivelul leadership-ului societății, care a trecut de la reprezentantele aristocrației maghiare la lidere ce veneau dinspre lumea burgheză a urbei.¹⁵

După război, orfelinatul a încheiat o convenție cu bisericile romano-catolică, reformată evanghelică și unitariană, renunțând la personalitatea juridică și devenind o instituție confesională. În 1927, au început demersurile pentru obținerea din nou a personalității juridice, finalizate în 1932. Atunci s-a șters din denumirea societății numele de “Maria Valeria”.¹⁶

Perioada crizei economice a fost una de mari provocări pentru funcționarea orfelinatului, care s-a întreținut doar din sume adunate prin organizarea de evenimente caritabile (concert de jazz, spectacole de teatru ale orfanilor, după-amiezi de ceai, parade de modă). Donațiile în natură oferite de țăranii din Hóstát/Hoștat¹⁷ au devenit vitale. Constrângerile financiare au dus la scoaterea din alimentația orfanelor a laptelui, a gustării, la prânz se servea doar un fel de mâncare, iar în locul luminii electrice s-a revenit la lampa de petrol.¹⁸

Clădirea avea două dormitoare între care se afla baia, o sală de activități, sala profesorilor și sala de muzică. În spate, în capătul clădirii, era salonul pentru bolnave, iar de la acesta se întindea grădina de legume, îngrijită de fetele din orfelinat. Exista aici și spălătorie cu o spălătoreasă care venea odată pe lună.¹⁹

După trezire, fetele aeriseau așternuturile și se spălau cu apă rece. Apă caldă aveau doar la sfârșit de săptămână, când se îmbăiau. Se îmbrăcau, mergeau în sala de mese, spuneau rugăciunea și serveau micul dejun ce consta din lapte și pâine. Apoi mergeau la școală primind pentru gustare o felie de pâine și două mere, din donațiile țăranilor din Hóstát/Hoștat.²⁰ La școală și de la școală se

¹³ Asztalos Lajos, “Jóra neveltek, tanítottak bennünket ...,” (II) *Szabadság* 69 (2003): 10.

¹⁴ Szappanyos, “Meghalt br. Bánffy,” 6.

¹⁵ Gál, “«Belőlük jó cselédek,” 229–231.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ În secolul al XIX-lea, zona de răsărit și de nord de dincolo de zidurile cetății orașului Cluj era cunoscută ca și Hóstát. Locuitorii acesteia se ocupau cu agricultura, constituind prin mod de viață și obiceiuri o comunitate distinctă.

¹⁸ Ibid., 231–232.

¹⁹ Asztalos, “Jóra neveltek, tanítottak bennünket ...,” (I) *Szabadság* 68 (2003): 3.

²⁰ Ibid.

venea în rând. Orfanele purtau uniformă gri cu guler alb și căciuli de culoare închisă. Toată lumea avea două rânduri de haine, una de zi, alta de sărbătoare și câte două perechi de pantofi. După școală urma prânzul, apoi fetele puteau să iasă 1–2 ore în curtea orfelinatului. Activitățile continuau cu studiu, sub supravegherea unei profesoare. După cină, fetele se pregăteau de culcare.²¹

Viața orfanelor se petrecea ferită de lume, poarta orfelinatului fiind mereu închisă. Se putea ieși doar la școală și la biserică, cu însoțitor, de obicei o profesoară. Pe de altă parte, în orfelinat toată lumea trebuia să lucreze. O parte a fetelor se ocupa de curățenie, alta de grădina de zarzavaturi, cele mai îndemânătice lucrau la bucătărie.²² Fetele citeau mult, învățau cântece, în vacanțe mergeau în excursii cu directoarea orfelinatului.²³

Societatea “Maria Valeria” a continuat și în perioada interbelică organizarea de evenimente în beneficiul orfelinatului, punând în practică mereu noi și noi idei. A continuat seria balurilor anuale “Maria Valeria”, prilej cu care erau prezentate tinerele din înalta societate aflate la primul lor bal. Se organizau expoziții cu vânzare de obiecte hand-made în cadrul Bazarului de Crăciun desfășurat anual, din 1885, și a Bazarului de flori organizat la începutul primăverii.²⁴

Așezământul a funcționat până în anul 1949.²⁵ După naționalizare, în clădirea acestuia s-a deschis o brutărie. În 2002, construcția a fost demolată și, pe locul ei, a apărut o benzinărie.²⁶

Alte așezăminte de ocrotire – Leagăne și Cămine de zi pentru copii

Leagănul pentru copii al Societății “Principele Mircea”. Având ca obiectiv major ocrotirea mamelor și a copiilor, un tip de instituții în susținerea cărora și-a investit eforturile Societatea “Principele Mircea” au fost leagănele pentru copii.

Astfel, Leagănul de copii de la Fabrica de tutun al societății a fost înființat la începutul deceniului al treilea al perioadei interbelice, imediat după război. A fost o operă socială prin care s-a încercat îmbunătățirea vieții muncitoarelor și a copiilor lor. Alegerea acestei fabrici era justificată de numărul mare de femei angajate aici. În 1923, fabrica lucra cu 1.360 de muncitori, dintre care numai 250 erau bărbați, iar situația s-a menținut și în anii următori.²⁷ Se asigura

²¹ Asztalos, “Jóra neveltek,” (II) 10.

²² “Huszonhat kis árvaleány között. Hogy élnek a Mária Valéria leányárvaházban,” *Ellenzék* 101 (1923): 3.

²³ Asztalos, “Jóra neveltek,” (II) 10.

²⁴ Ibid.; *Vasárnapi Újság* 2 (1923): 2; “Hetven év az árväügy szolgálatában. A “Mária Valéria Árvaház” jubilaris éve,” *Keleti Újság* 8 (1942): 8; Gál “«Belőlük jó cselédek,” 219–221.

²⁵ Gál “«Belőlük jó cselédek,” 232.

²⁶ *Szabadság* 90 (2005): 10.

²⁷ “Clujul de ieri: Manufactura de tutun. Activitatea din anul 1923 a acestei instituții,” *Înfrățirea*

mamelor muncitoare posibilitatea de a-și lăsa copiii la leagăn în timpul în care se aflau la muncă. Deși societatea a continuat să investească în acest așezământ social și în perioada următoare, la sfârșitul anilor '20, administrarea lui fusese preluată de fabrică.²⁸

Căminul de zi al Societății de Binefacere a Femeilor Izraelite. Ideea deschiderii primului cămin de zi al perioadei interbelice, cel al Societății de Binefacere a Femeilor Izraelite, datează din 1918. Pentru implementarea ei s-a apelat la donații, care au ajuns la 105.000 de lei, dar s-a contat și pe o sumă de 100.000 de lei din bugetul societății.²⁹

Inițial, a funcționat într-o sală de curs a unei școli primare, pusă la dispoziție de comunitatea evreiască ortodoxă, apoi, în anul 1921, căminul s-a mutat într-o clădire proprie de pe Calea Victoriei (azi 21 decembrie 1989), de la numărul 85 de atunci, fiind deschis oficial în acest loc la 1 noiembrie 1921, cu 80 de copii înscriși.³⁰

Conform raportului anual al societății, în primăvara anului următor, căminul găzduia deja 120 de copii.³¹ Majoritatea erau nevoiași, copii îngrijiți pe timpul cât părinții erau la muncă sau se aflau în imposibilitatea de a-i întreține. Printre cei mici erau și orfani, unii orfani de război (4 în 1924).³² Numărul copiilor găzduiți a tot crescut spre finalul deceniului al III-lea, cu precădere pe parcursul și spre finalul deceniului al IV-lea al perioadei interbelice, până la 140 de copii în 1929³³ și 240–250 în anii 1939–1940.³⁴

Societatea se ocupa de ei până creșteau și începeau să muncească într-un domeniu meșteșugăresc sau industrial. Intrau aici copii de la 3 ani, care erau ocrotiți, hrăniți gratuit și școlarizați de la vârsta de 6 ani, iar după absolvirea școlii primare erau îndreptați spre a învăța o meserie. Instituția a fost importantă pentru comunitatea evreiască pentru că a educat copiii în spiritul evreiesc încetățenit în acest loc.³⁵

995 (1924), <https://www.clujinsider.ro/2018/01/29/clujul-de-ieri-manufactura-de-tutun-activitatea-din-anul-1923-a-acestei-institutii/>, accesat la 3 ian. 2023.

²⁸ "Adunarea generală a societății "Principele Mircea" la Cluj," *Universul* 47 (1929): 6.

²⁹ "A Zsidó Nőegylet Napközi Gyermekotthona," *Új kelet* 247 (1921): 6; "A kolozsvári izraelita játékok nyőegylet egyéves beszámolója," *Új kelet* 59 (1922): 4.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² "Nyolcvanöt otthontalan gyermek boldog otthona," *Új kelet* 74 (1924): 2.

³³ *Ellenzék* 132 (1929): 5.

³⁴ Pogány Marcell, "Még száz gyermek ingyen ebédet kér a kolozsvári zsidó napközi otthon-tól," *Új kelet* 288 (1939): 3; "A cluji Zsidó Nőegylet Ünnepi közgyűlése," *Új kelet* 47 (1940): 4; Gidó Attila, *Două decenii. Evreii din Cluj în perioada interbelică* (Cluj-Napoca: Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2014), 211.

³⁵ Ibid.

În același spațiu al Căminului de zi, s-a deschis în 1931 și Căminul de bătrâne unde, în 4 camere, erau adăpostite 12 femei.³⁶

Un moment de cumpănă pentru funcționarea celor două instituții sociale a fost decizia din 1936 a autorităților de expropriere a terenului și clădirii ce le găzduia în beneficiul Liceului “Principesa Ileana”, în schimbul unei despăgubiri de 800.000 de lei.³⁷ O soluție temporară a fost oferită de Cziment Géza, care a primit copiii și bătrânele evacuate din vechiul spațiu pe o proprietate a sa, cu titlu gratuit. Apoi, în condițiile în care cu suma primită la expropriere nu se putea obține un spațiu corespunzător, s-a organizat o acțiune dedicată, de adunare de fonduri.³⁸

Din decembrie 1936, noua casă a celor două așezăminte a devenit o clădire din strada Paris, realizată din contribuțiile și prin munca comunității, remarcându-se eforturile depuse de Balázs Endre, Klein Miksa, Spitzser József și, nu în ultimul rând, de Neuberger Ilonka, președinta Societății de Binefacere a Femeilor Izraelite.³⁹ În semn de apreciere a muncii depuse de aceasta din urmă în beneficiul Căminului de zi și al Căminului de bătrâne, din 1925, cele două așezăminte aveau să îi poarte numele.⁴⁰

Căminele de zi ale Societății Femeilor Reformate din Cluj. La scurt timp după înființare, și Societatea Femeilor Reformate din Cluj a început o activitate socială susținută și primul așezământ de ocrotire deschis sub patronajul său, în anul 1929, a fost un azil pentru bătrâne, plasat în vechea casă parohială de pe strada 21 Decembrie 1989 de azi, față în față cu Biserica Reformată cu două turnuri. Instituția, inaugurată în 1929, adăpostea 5 bătrâne, femei de peste 70 ani, fără familii. În timp, numărul femeilor instituționalizate a crescut.⁴¹

În curtea acestui așezământ, la 12 octombrie 1931, s-a deschis și Căminul de zi reformat, pentru copii. La temelia acestuia a stat donația mișcării scriitorilor secui și a familiei scriitorului Benedek Elek, care au vrut să i se immortalizeze

³⁶ Dr. Weinberger Mózes, “A Cluji Izraelita Jótékony Nőegylet (1895–1935),” în *Zsidó naptár az 5696 bibliai és az 1935–36 polgári évre* (Oradea: Franklin Könyvnyomda, 1936), 54; “Akciót indított a cluji Nőegylet a Napközi Otthon érdekében,” *Új kelet* 238 (1936): 2.

³⁷ “Nyolcszázezer lejtő sajáttították ki a Zsidó Nőegylet napközi otthonát,” *Ellenzék* 46 (1936): 10; “A napközi otthonnak nincs szerencséje,” *Ellenzék* 213 (1936): 8; Barzillay István, “Helyszíni riport a cluji Zsidó Nőegylet Napközi Otthonának kisajátításáról,” *Új kelet* 47 (1936): 3; “Még május elseje előtt kilakoltatják a Zsidó Nőegyletet a napközi otthonból,” *Új kelet* 82 (1936): 2.

³⁸ “Akciót indított,” 2; Dr. Weinberger Mózes, “Építsük ujra a Zsidó Napközi Otthont és Agmenházat,” *Új kelet* 110 (1936): 4.

³⁹ Szabó Imre, *Erdélyi Zsidói I* (Cluj: Kadima Kiadás, 1938), 149.

⁴⁰ “A nőegylet új vezetősége,” *Új kelet* 122 (118 n.n.) (1925): 4; Dr. Spitzer József, “Özv. Neuberger Zsigmondné Napközi és Aggnők othona,” *Új kelet* 281 (1939): 4.

⁴¹ “Vasárnap szentelik fel a kolozsvári ref. Aggmenházat és Napközi Gyermekeotthont,” *Ellenzék* 127 (1934): 4; Vársárhelyi János, *Emlékeim. Önéletrajz* (Kolozsvár: [s.n.], 1937), 114.

memoria, la care s-a adăugat suma de 70.000 de lei, contribuția Societății Femeilor Reformate din Cluj. Cu acești bani s-a amenajat o căsuță existentă în curtea Căminului de bătrâne, în care și-a început activitatea Căminul de zi. Apoi, în 1933, baroana Bornemissza Szilvássy Karola a făcut și ea o donație în amintirea copilului ei decedat, din care s-a mai construit o cameră ce se deschidea spre grădina ansamblului, o baie și un vestiar.⁴²

În 1931, Căminul adăpostea 14 copii dar, în numai 3 ani, până în 1934, numărul acestora a crescut la 63. Dintre aceștia, câțiva copii de școală primară frecventau căminul doar în vacanță, dar în permanență în cămin erau 30–35 de copii.⁴³

Cele două instituții puteau fi considerate model, comparabile cu așezăminte similare din vestul Europei. Copiii serveau 3 mese, aveau la dispoziție jucării oferite cadou căminului. Îngrijirea copiilor și bătrânilor era asumată de surori diaconese. Doi medici asigurau servicii medicale gratuite.⁴⁴

Aceste așezăminte au fost susținute de comunitatea reformată din donații: cei avuți donau lunar câteva sute/mii de lei, cei mai săraci 10–40 de lei, asigurându-se permanent sumele necesare funcționării celor două instituții. Țăranii din Hóstát/Hoștat ofereau produse alimentare.⁴⁵ Erau organizate și diverse colecte și evenimente caritabile.

Cele două instituții au fost inaugurate oficial în anul 1934, în cadrul unui eveniment dedicat, cu participarea unui public numeros.⁴⁶

În timpul mandatului de președintă a Societății Femeilor Reformate al baroa-nei Bornemissza Szilvássy Karola, a fost deschis un al doilea cămin de zi al societății în zona Chinteni (Külkajántó út), într-o casă de la numărul 66, cu 15–20 de copii.⁴⁷ Așezământul satisfacea nevoile locuitorilor din zonă, în mare parte lucrători în fabrici, care nu aveau în grija cui să-și încredințeze copiii pe timpul cât se aflau la muncă și care puteau fi lăsați acum sub supravegherea unei educatoare.⁴⁸ În toamna anului 1937, Căminul de zi a fost sfințit în cadrul unei ceremonii.⁴⁹ Un an mai târziu, așezământul era frecventat deja de 40 de copii.⁵⁰

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ (jb), "Felszentelték a reformátusok Aggmenházát és Benedek Elekről elnevezett napközi Otthonát," *Ellenzék* 129 (1934): 3; "Vasárnap szentelik fel a református napközi gyermek-otthonát és aggmenházát," *Keleti Újság* 127 (1934): 4; "Felszentelték a kálvinista nőszövetség gyermekotthonát," *Keleti Újság* 129 (1934): 5.

⁴⁷ (b.a), "Vásárhelyi János erdélyi püspök felszentelte a ref. Napközi Otthonát," *Ellenzék* 264 (1937): 8.

⁴⁸ "Vásárhelyi János református püspök szentelte fel vasárnap a külkajántói Napközi Otthonát," *Keleti Újság* 264 (1937): 4.

⁴⁹ Ibid.; (b.a), "Vásárhelyi János," 8.

⁵⁰ Kovács Lászlóné, "A Református Nőszövetség rendes évi közgyűlése," *Ellenzék* 13 (1938): 3, 8.

A continuat activitatea și în mai vechile instituții sociale ale reuniunii, Căminul de bătrâne și vechiul Cămin de zi. În 1936, a fost amenajată o nouă cameră la Căminul de bătrâne, care ajunsese să adăpostească 16 persoane. În 1939, numărul copiilor îngrijiți în cele două cămine de zi ale societății a ajuns la 110.⁵¹ Au continuat campaniile caritabile și organizarea de evenimente pentru susținerea financiară a acestor instituții sociale: “Zile de 100 de grame”⁵², tradiționalele “Zile pestrițe”⁵³, expoziții de lucru de mână cu vânzare în preajma Crăciunului, după-amiezi de înghețată etc.⁵⁴

Căminul de zi al Misiunii Sociale Catolice din Cluj. Mai ales din deceniul al patrulea al perioadei interbelice, accentul activității caritabile a femeilor romano-catolice a căzut pe susținerea copiilor nevoiași, pe ridicarea și întreținerea Căminului de zi al Misiunii Sociale Catolice din Cluj. La 28 ianuarie 1933, contesa Bethlen Paula, președinta Misiunii Sociale Catolice, a pus problema deschiderii căminului în zona străzii Pata.⁵⁵

Ajutorul de 10.000 de lei oferit de Casinoul din Cluj cu prilejul jubileului său de 50 de ani a deschis calea spre înfăptuirea Căminului de zi.⁵⁶ Acesta a fost deschis într-o casă închiriată, la 9 aprilie 1933, pe strada Albinei (azi Septimiu Albini), la numărul 21, cu 80 de copii, de îngrijirea cărora se ocupa o soră socială. Ulterior, numărul lor a ajuns la 200. Pe lângă hrană, copiii primeau educație și li se ofereau posibilități de distracție.⁵⁷ Dar spațiul mic, de trei camere și un

⁵¹ “Csak a szeretet tudja megvalósítani az igazságot ezen a földön – mondta a Református Nőszövetség új elnöknője,” *Ellenzék* 261 (1936): 3; “Gyönyörű eredményekről számolt be a Református Nőszövetség évi közgyűlése,” *Ellenzék* 48 (1939): 5; “Nagy érdeklődés mellett tartotta meg a kolozsvári Református Nőszövetség rendes évi közgyűlését,” *Keleti Újság* 48 (1939): 7.

⁵² În cadrul “Zilelor de 100 de grame”, membrii comunității erau chemați să doneze câte 100 g de produse diverse, pentru adunarea cărora se amenajau mai multe puncte de colectare în diferite zone ale orașului.

⁵³ “Zilele pestrițe” erau organizate anual, în prima jumătate a lunii iunie, fiind un eveniment tradițional la Cluj. Era o acțiune caritabilă desfășurată în curtea și grădina Căminului de zi și a Căminului de bătrâne de pe strada 21 decembrie 1989 de azi, pe parcursul unei zile întregi de duminică. În curtea decorată se ridicau corturi cu lucru de mână, covoare, ornamente, flori și dulciuri. Se organiza un program distractiv bogat, momente artistice cu cântece populare, balet, dansuri secuiești, spaniole, exotice, acrobații etc. Se oferea mâncare, înghețată, prăjituri, și lumea petrecea până seara târziu. Veniturile încasate erau vărsate în casieria Căminului de zi și a Casei de bătrâni.

⁵⁴ “A helybeli Református Nőszövetség nagy fagyaldélutánja,” *Keleti Újság* 174 (1938), 8; *Ellenzék* 287 (1939): 4.

⁵⁵ Szabó Csaba, “Napköziből templom. Fényben a Jobbágy utcai lelkészség,” *Szabadság* 202(201) (2003): 2.

⁵⁶ Bajkó Erzsébet, “Egy kis kenyér, egy pohár tej...,” *Keleti Újság* 105 (1933): 6.

⁵⁷ “A kolozsvári Szűz Mária Szeplőtelen Szíve Plébánia rövid története,”

<https://mariasziveplebania.wixsite.com/kolozsvar/pl%C3%A9b%C3%A1nia%C3%A1nkr%C3%B3l>, accesat la 31 aug. 2023.

birou, a impus organizarea prezenței copiilor în cămin. O zi veneau fetele, alta băieții, care la rândul lor erau împărțiți în două grupuri: de dimineată și de după amiază.

La începuturile funcționării căminului, de mâncare li se oferea doar o bucată de pâine și un pahar de lapte, puțin ținând cont de faptul că erau și copii care nu mai mâncau nimic altceva într-o zi. Cu toate că mijloacele financiare erau puține, se încerca crearea de momente deosebite pentru acești micuți, mai ales de sărbători, când li se împărțeau cadouri.⁵⁸

Copiilor li se interzicea să mintă și să cerșească, având în vedere că unii trăiau din asta înainte. Cerșitul se admitea doar dacă mama vreunuia se îmbolnăvea, dar atunci trebuia să dea socoteală acasă pentru fiecare leu. Se încerca sădirea în sufletele copiilor a încrederii și sincerității.⁵⁹

Până în august 1933, de la membrii fondatori s-a adunat suma care a permis cumpărarea unui teren pe strada Julius Caesar (azi Arieșului), la numărul 63, pentru ridicarea unui local pentru Cămin, care a fost finalizat în 2 noiembrie 1934.⁶⁰ Era o clădire pretențioasă între casele proletare din zonă, cu 4 camere, 2 săli, o sală festivă în care duminica se țineau slujbe, birou, antreu larg, baie cu cadă de porțelan, dușuri și chiuvete, bucătărie și cămară, iar la etaj două camere pentru surorile supraveghetoare și fetele care le ajutau.⁶¹ La 5 mai 1937, Misiunea a decis extinderea căminului cu o cameră mare, una mică și anexe.⁶²

În octombrie 1934, a început înscrierea copiilor în Cămin. Au fost primiți 201 copii cu vârste între 3 și 12 ani.⁶³ În anii 1935–1936, în cămin s-au aflat 124 de copii, de toate religiile, pentru 85 dintre aceștia fiind asigurată și masa.⁶⁴ Câțiva copii au fost încredințați unor orfelinate; un număr de 7 au ajuns la Orfelinatul de fete, Orfelinatul de băieți “Sf. Anton” și la cel din Sibiu.⁶⁵

Cei mici erau primiți în Cămin după o vizită la familii, fiind selectați cei mai neajutorați. Pentru aceștia, dar și pentru părinții lor, așezământul era o binecuvântare. Li se oferea micuților un cămin adevărat, rugăciune, joc, mâncare, educație. În general, mama era muncitoare în fabrică, iar pentru copil, ca

⁵⁸ Bajkó, “Egy kis kenyér,” 6; “Mikulásnap a katholikus napközi-otthonban,” *Keleti Újság* 282 (1933): 8; “Beszámoló a r. kath. női Misszió Szervezet egy évi lelkes munkájáról,” *Keleti Újság* 249 (1936): 5.

⁵⁹ Bajkó, “Egy kis kenyér,” 6.

⁶⁰ Szabó, “Napköziből templom,” 2.

⁶¹ “Felépült a kath. napközi otthon amely a külvárosok szegény gyermekeit fogadja be,” *Keleti Újság* 271 (1934): 4.

⁶² Szabó, “Napköziből templom,” 2.

⁶³ “Megnyílik az új «Napközi Otthon»,” *Keleti Újság* 231 (1934): 6; “A kolozsvári Szűz.”

⁶⁴ “Beszámoló a r. kath.,” 5.

⁶⁵ Ibid.

alternativă, exista doar strada unde ar fi crescut. Apoi, familia săracă nu-i putea oferi nici mâncarea necesară.⁶⁶

Dimineața la 8, copiii se adunau la Cămin, se jucau și făceau sport până la 9.30. Urma rugăciunea și micul dejun: lapte și pâine. Până la 11.30 cei de școală erau pregătiți de învățătoare, care se ocupa și de preșcolari. Urma prânzul, ce consta dintr-un fel de mâncare. Se oferea carne de două ori pe săptămână, duminica, și prăjitură. Cei mai mari ajutau la servirea mesei. La masa lungă stăteau deoparte băieții, de alta fetele. După prânz, urma din nou joacă și odihnă. Toți erau culcați în camera de zi. După o oră de somn, treceau din nou la joacă, apoi primeau de mâncare: ceva mezel sau carne. Urma o oră de lecții și, după ce își spuneau rugăciunea, plecau spre casă.⁶⁷

Dar Căminul de zi nu se putea susține fără sprijinul comunității. Astfel, s-au organizat numeroase “Zile de 100 de grame”, în care se primeau alimente. Apoi, s-au dat familiilor pușculițe în care acestea așezau câte 2 lei săptămânal, bani destinați tot Căminului de zi. S-au organizat colecte de stradă, concerte, sărbători populare, seri de ceai sau înghețată, conferințe, toate cu scop caritabil, pentru acest așezământ social.⁶⁸

Căminul avea să-și înceteze activitatea după război. În 1949, scăpând de naționalizare, a fost transformat într-un centru religios.

Căminul de zi al Societății “Sf. Maria” a Femeilor Greco-Catolice. O altă realizare importantă în domeniul ocrotirii sociale a fost deschiderea sub patronajul Societății Femeilor Greco-Catolice “Sfânta Maria”, în perioada mandatului de președintă a Liviei Boilă, în 1935, a unui cămin de zi pentru copii, în cartierul Iris. Prin secția de asistență socială a reuniunii, s-a decis organizarea unei instituții care să urmărească sistematic ajutorarea copiilor de școală săraci. Pe de-o parte, inițiativa era în acord cu sarcinile caritabile asumate de Societatea Femeilor Greco-Catolice, pe de altă parte, situația constatată în cartierele marginase ale Clujului, unde copii nevoiași, dezbrăcați și nemâncați, care în lipsa părinților aflați la muncă în fabrici ajungeau să se pună în situații înjositoare, ca cerșitul, a îndemnat societatea să pună bazele unui așezământ de ocrotire, menit să asigure protecție și sprijin acestor micuți.⁶⁹

Inaugurarea localului a avut loc la 8 septembrie 1935. Deschiderea primului cămin românesc de acest fel din Cluj a fost marcată printr-o ceremonie la care au participat și diverse oficialități. S-au ținut discursuri, a urmat un

⁶⁶ Dávid Iván, “Hetvennyolc gyermeket nevel a szeretet,” *Keleti Újság* 63 (1938): 5.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ “A kolozsvári Szűz”.

⁶⁹ Livia Deciu, “Darea de seamă asupra înființării și funcționării “Căminului de zi Sf. Maria” a copiilor săraci din cartierul Iris, Cluj,” *Clujul creștin* 26–29 (1936): 7–8.

program artistic susținut de copii și o expoziție de sugari, dintre care au fost premiați cei mai bine îngrijiți.⁷⁰

Așezământul era situat pe strada Chintăului, la numărul 103, într-un local închiriat de parohia greco-catolică din cartierul Iris. Dispunea de o sală încăpătoare, largă, luminoasă, încălzită iarna de o sobă de teracotă, donație a fabricii Iris. Aceasta era mobilată cu mese, scaune, dulapuri și cuiere. O altă cameră servea drept birou și atelier unde se recondiționau hainele copiilor. Așezământul mai avea și bucătărie, dotată cu veselă.⁷¹

Erau adăpostiți aici 30 de copii, băieți și fete, cu vârste între 7 și 12 ani, proveniți din familii nevoiașе. Până în 1939, numărul copiilor a crescut la 48.⁷²

Căminul era deschis de la 8 dimineața la 6 seara. Micuților li se serveau trei mese pe zi. Conform meniului săptămânal de iarnă din anul 1935, dimineața se oferea lapte și pâine, iar prânzul era o supă cu pâine sau o tocană ori mâncare de linte sau fasole. Trei zile pe săptămână, mâncarea conținea și carne. Seara, în meniu era mămăligă cu brânză sau lapte, tăieței cu brânză, cu gris sau magiun ori supă de chimen cu pâine.⁷³

Copiii erau supravegheați de o absolventă a școlii de menaj din Cluj.⁷⁴ Din partea reuniunii a fost desemnat un comitet de femei însărcinat cu controlul și supravegherea bunului mers al căminului.⁷⁵

Numeroase donații ale unor persoane fizice dar și firme, în bani sau natură, alături de contribuția municipiului, Camerei de Muncă etc., au făcut posibilă constituirea și funcționarea căminului. Se organizau, de asemenea, și acțiuni diverse menite să asigure cele necesare așezământului. Astfel, de două ori pe săptămână, luna și joia, membrele reuniunii vizitau magazine diverse și piața agroalimentară și adunau donații în natură pentru cămin.⁷⁶ Apoi, în 1937 de exemplu, s-a organizat o loterie în folosul Căminului de zi.⁷⁷

Căminul de zi al Societății Femeilor Unitariene. Cea mai importantă realizare a Societății Femeilor Unitariene a fost înființarea Căminul de zi al societății de femei, proiectat încă din 1931. Acesta s-a deschis în toamna anului 1935, în strada Brassai, la numărul 13–15. În 1936, în loc de 25 de copii așteptați aici, au fost primiți 27, dintre care 19 erau de clasă primară, iar 8 mai mici. Căminul îi

⁷⁰ “Pentru copiii săraci,” *Unirea. Foaie bisericească-politică* 37 (1935): 3; *Clujul creștin* 25 (1935): 4; *Clujul creștin* 26 (1935): 4.

⁷¹ Deciu, “Darea de seamă,” 9–10; “Căminul de zi «Sf. Maria»,” *Clujul creștin* 22–25 (1936): 12.

⁷² Ibid.; “Activitate pilduitoare,” *Unirea. Foaie bisericească-politică* 24 (1939): 4.

⁷³ Petre Vlad, *Probleme demografice clujene și raport de activitate pe anul 1935* (Cluj: Institut de Arte Grafice “Universala,” [1935]), 121.

⁷⁴ Deciu, “Darea de seamă,” 9–10.

⁷⁵ Ibid., 10.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ *Unirea. Foaie bisericească-politică* 8 (1937): 7.

primea pe copii dimineața de la ora 7.30, iar seara, la ora 19.00, aceștia părăseau așezământul. Dimineața își îmbrăcau uniforma, cei mai mari îndreptându-se spre școală, în timp ce micuții învățau poezii, cântece, făceau sport. La ora 10.00 reveneau școlarii și se servea cana de lapte, după care cei mici se jucau, desenau, în timp ce fetele mai mari ajutau la spălatul cănilor. Până se aerisea spațiul, copiii se distrau în curte. După pauză, învățau povești, jocuri și cântece. Urma prânzul și, după acesta, din nou joacă. Fetele care erau de serviciu spălau vasele. Apoi, școlarii își făceau temele, celor mici li se găseau preocupări, în liniște. După o nouă pauză, școlarii erau verificați din teme și ajutați la rezolvarea acestora de membre ale societății de femei, care veneau pentru aceasta la cămin, fiecare o după amiază pe săptămână. Cei care erau evaluați se jucau în continuare cu cei mici în liniște sau făceau lucru de mână. La ora 18.00 se servea cina. La cămin, de sănătatea fizică a copiilor se ocupau doi medici, iar de cea sufletească profesorul de religie. De la țară se primeau legume, iar de gătit se ocupa o femeie săracă, care primea în schimb prânzul pentru ea și soțul ei.⁷⁸

În 1936, a apărut ideea unei noi construcții pe terenul Căminului, care a fost demolat în 1937. Așezământul avea să se redeschidă însă abia în 1940, în Iris, în noua Casă a Misiunii Unitariene.⁷⁹

Cămine pentru eleve și studente

Căminul de fete unitarian. O preocupare aparte au manifestat femeile unitariene clujene pentru Căminul de fete. Ideea înființării acestuia s-a născut în cadrul Societății “Dávid Ferenc” în anul 1903, când s-a ajuns la concluzia că distanța instituțiilor de învățământ de locul de baștină și scumpetea vieții de la oraș ridicau multe piedici în educația fetelor din provincie. S-a trecut atunci la realizarea unei situații privind numărul de fete care ar fi trebuit ajutate. Problema a revenit în atenție în anii 1911–1912, când s-au căutat în continuare soluții și, în anii următori, au început să se adune diferite sume pentru un fond care să susțină inițiativa înființării unui Cămin de fete la Cluj. Acesta s-a deschis la 2 octombrie 1919, când a primit primele rezidente, 11 fete, a căror număr a crescut până în 1925 la 57 și, până în 1930, la 60, dintre care 4 orfane susținute de societatea de femei. Conducerea căminului a fost asigurată inițial de Colegiul unitarian, în anul 1929 aceasta fiind preluată de o comisie de 12 membri, bărbați și femei.⁸⁰

⁷⁸ “A cluji D. F. Unitárius Nőszövetség közgyűlése,” *Unitárius Közlöny* 4 (1937): 77; Zsakó Erzsebet, *Hinni és tenni. Az unitárius Nőszövetség története* (Kolozsvar: Kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, 2003), 69.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Törökné Borbely Lenke, “Az unitárius leánynevelés története,” (I) *Unitárius Közlöny* 5–8 (1995): 4; Zsakó, *Hinni és tenni*, 174–176.

Căminul a fost găzduit inițial în clădirile Colegiului Unitarian, într-un spațiu cu intrare separată și oarecum izolat total de celelalte. Erau permise fete de gimnaziu unitariene și, dacă rămâneau locuri, și de alte religii. Se achita o sumă lunară de 200 de coroane la Colegiul Unitarian, unde se înaintau și cererile de găzduire. Fetele aduceau de acasă alimente (untură, 100 kg de făină de grâu), lenjeria de pat, prosoape, veselă.⁸¹

În anul 1922, Societatea “Dávid Ferenc” a constituit un fond de 4.000 de lei pentru Căminul de fete și s-au făcut invitații pentru noi contribuții. Societatea femeilor a sprijinit continuu instituția. În anii 1930–1931, dotarea căminului s-a îmbogățit ca urmare a donațiilor venite dinspre unitarienii din SUA și Anglia. De asemenea, în 1934, fostele eleve ale Channing House School (Londra) au pus bazele unei fundații în beneficiul Căminului de fete, care asigura școlarizarea rezidentelor căminului la Channing House School, anual fiind înscrisă o fată.⁸²

Membrele Societății Femeilor Unitariene vizitau și sprijineau constant căminul. În 1926, și la nivelul Uniunii Femeilor Unitariene s-a înființat o comisie pentru cămin. Membrele din Cluj organizau lunar la cămin după-amieze de ceai, în cadrul cărora fetele primeau vizita a câte 30 de membre ale societății, susținând programe pentru oaspeți.⁸³

Spațiul căminului s-a extins continuu. În anul 1922, a mai primit o sală, în anul 1925, s-a amenajat baia, iar anul următor, în spațiul dintre Colegiu și biserică un loc de relaxare. Lăcașul s-a extins apoi cu un dormitor și o cameră de pian. În 1928, Căminul s-a mutat din sediul colegiului și i s-a alocat un întreg etaj în clădirea vechiului colegiu (lângă Sora). Pentru amenajare s-au primit o serie de donații, inclusiv din străinătate. Societatea Femeilor Unitariene a dăruit patru paturi pentru infirmeria căminului, a dotat-o cu lenjerie, prosoape și a donat și o sumă de bani. Anul următor, s-a solicitat ajutorul societăților femeilor unitariene din provincie, a părinților și bisericii, pentru amenajarea dormitorului. Ca urmare a acestor demersuri, în 1938, spațiul căminului era organizat astfel: la etajul 2 erau dormitoare, la primul etaj două săli de lectură, sufrageria și un dormitor pentru fetele mai mari, bucătăria și baia. Pe culoar erau dulapurile, fiecare fiind împărțit de câte două fete. În anul 1939, căminul s-a extins din nou cu 4 săli la etajul al doilea. Totuși, în anul 1940, spațiul se dovedea tot insuficient și s-a propus ridicarea unui nou cămin.⁸⁴

⁸¹ Törökné Borbely, “Az unitárius leánynevelés,” (I), 4–5.

⁸² Törökné Borbely Lenke, “Az unitárius leánynevelés története,” (II) *Unitárius Közlöny* 1–2 (1996): 5.

⁸³ Törökné Borbely, “Az unitárius leánynevelés,” (I), 5; Zsákó, *Hinni és tenni*, 174–175.

⁸⁴ Törökné Borbely, “Az unitárius leánynevelés,” (I), 5; Törökné Borbely, “Az unitárius leánynevelés,” (II), 5.

Viața în cămin se desfășura conform regulamentului intern. Programul rezidentelor era sever, fetele fiind trezite la ora 6.00. Mergeau la baie, unde se spălau cu apă rece până la brâu, indiferent de anotimp. Se îmbrăcau și aeriseau până se servea micul dejun. În cămin se ofereau trei mese, mereu două feluri, în fiecare zi carne, uneori și la cină. După micul dejun, fetele reveneau în dormitoare unde se pregăteau pentru școală. Se mergea în grup, iar abaterile de la traseu nu erau admise. După prânz, fetele se înșiruiau în rând și mergeau la plimbare în Grădina Botanică sau în Cimitirul Central. Dacă nu erau duse la plimbare, erau libere până la ora 16.00. Cântau, citeau, povesteau. *Silentium*-ul începea la ora 16.00 și dura până la 19.00 când se servea cina. Se pregăteau lecțiile sub supraveghere. Înainte de culcare fetele erau verificate aleatoriu și cine nu știa lecția, trebuia să o învețe stând la colț. În pauza de cină, se discutau lecțiile, se clarificau lucruri, alteori se cânta. De la ora 20.00 la 21.00 se recapitulau lecțiile, iar la ora 21.00 se intra în dormitoare.⁸⁵

Fetele puteau părăsi căminul doar în uniformă, care consta în fustă plisată, cămașă albă, ciorapi negri și pălărie. Era obligatorie purtarea numărului pe braț. Așa cum arătam deja, ieșeau aproape zilnic la plimbare, în două grupuri. Duminica mergeau la slujbe și la școala de duminică. De ziua morților depuneau flori la mormintele personalităților bisericii unitariene. În anii 1923–1924, la Cămin se desfășura săptămânal și câte o oră de religie. Rezidente ale căminului au participat și la lecturile Societății Literare Unitariene, la serbările colegiului, la spectacole pentru tineret susținute pe scena teatrului din localitate și mai multe fete erau membre ale corului femeilor unitariene.⁸⁶

Căminul "Grințescu". În Cluj, primul cămin românesc pentru studente a fost rodul inițiativei particulare, în grupul susținătorilor afirmându-se Alice Grințescu, inițiatore și lideră a Societății pentru căminul studentelor, apoi a Asociației pentru ocrotirea studentelor și Asociației Femeilor Universitare din Cluj. Impresionate de lipsa de locuințe și imposibilitatea de cazare a studentelor venite din toate părțile Ardealului la noua Universitate, Alice Grințescu împreună cu câteva doamne, soții de profesori universitari și câteva profesoare de la Liceul de fete din Cluj, au trecut la adunarea de fonduri prin subscripții, pentru început, improvizând rapid un cămin într-un local pus la dispoziție pentru un timp limitat de Resortul regional al învățământului pentru Ardeal. Apoi, pentru a ieși din situația de provizorat, Comitetul de conducere în frunte cu Alice Grințescu și-a pus problema achiziționării unui local propriu pentru căminul studentelor, pe care să-l amenajeze.⁸⁷

Au început să se caute și să se adune bani în acest scop. Pe lângă sprijinul

⁸⁵ Törökné Borbely, "Az unitárius leánynevelés," (II), 5–6.

⁸⁶ Ibid, 5; Törökné Borbely, "Az unitárius leánynevelés," (I), 5.

⁸⁷ [Necrologul scris de Ioan Grințescu în anul 1960], pe blogul

financiar oferit de Banca “Albina” din Sibiu, membrele din comitet au avansat și ele sume de bani cu titlu de împrumut, realizându-se tranzacția de cumpărare a localului necesar pentru cămin. Din sumele adunate ulterior prin subscripții, s-au restituit banii avansați de membrii comitetului, s-au acoperit toate amenajările și s-a mai clădit un etaj la localul cumpărat, mărindu-se astfel numărul de locuri.⁸⁸

Pentru anul universitar 1921–1922, Căminul punea la dispoziție 32 de locuri de cazare, oferind locuință, lumină, încălzire și servicii în schimbul a 40 de lei lunar, iar micul dejun la prețul de 2 lei pe zi. La intrarea în cămin se plăteau 50 de lei pentru folosirea materialelor, iar lenjeria de pat și saltele se aduceau de acasă de către locatari. Cererile de înscriere în cămin trebuiau însoțite de documente menite să certifice calitatea de studentă a solicitantei, certificat medical și o declarație prin care se comunica administrației situația familială și posibilitățile materiale ale studentei.⁸⁹ În cămin erau primite în primul rând studentele din ultimul an de studii, apoi cele ale căror părinți erau împovărați, cu mulți copii în școală, studentele cu cele mai bune rezultate școlare.⁹⁰

Capacitatea de cazare a rămas neschimbată și în 1923, însă în internat erau primite numai studente de la medicină și științe. Între timp, s-a deschis și cantina așezământului, cu 100 de locuri. De cantină beneficiau studentele de la orice facultate, dacă erau înscrise regulamentar. Cele din internat erau obligate să servească masa la cantină.⁹¹

Locatările căminului se obligau să urmeze cursurile universitare, să respecte regulamentul intern, să plătească taxele, căminul fiind susținut exclusiv din taxe.⁹² În anul universitar 1923–1924, au fost cazate în acest cămin 37 de studente, fiindu-le asigurat adăpost și masă pentru suma de 600 de lei lunar. Alte 17 studente au beneficiat de cantină.⁹³

Căminul și-a îndeplinit în mod onorabil scopul până în anul 1925 când, după greva studenților când s-au închis căminele, acesta nu s-a mai redeschis odată cu celelalte. Căminul “Grințescu”, cum mai era cunoscut, a fost desființat, iar localul scos la vânzare.⁹⁴

personal Ana Glavce [strănepoata lui Alice Grințescu], <https://www.facebook.com/Glavce/photos/a.726824214183478/1278532475679313/>, accesat la 20 iulie 2022.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ “Căminul studentelor din Cluj. Locurile libere – Condițiunile de admitere,” *Patria* 184 (1921): 2.

⁹⁰ “Căminul studentelor,” *Patria* 163 (1924): 2.

⁹¹ “Înscrierea la Căminul studentelor din Cluj,” *Viitorul* 4650 (1923): 4.

⁹² Ibid.

⁹³ *Anuarul Universității din Cluj pe anul școlar 1923–24*, N. Bănescu, Ștefan Jarda, eds. (Cluj: Institutul de Arte Grafice “Ardealul”, 1925), 37.

⁹⁴ “30 studente rămase pe drumuri – Ce fac autoritățile universitare?,” *Patria* 55 (1925): 2.

Ocrotirea tinerelor – misiunea de gară și biroul de plasare al Asociației Femeilor Universitare din Cluj

În anul 1927, sub patronajul Asociației Femeilor Universitare Române din Cluj, au demarat două inițiative importante de ocrotire a tinerelor fete. Prima a constat în înființarea unui birou pentru protecția tinerelor fete, sub direcția lui Alice Grințescu, la activitatea căruia conlucrau însă și reprezentante ale altor societăți ale femeilor române și minoritare. Biroul care funcționa la gară, oferea tinerelor ce călătoreau la Cluj pentru diferite interese sau în căutarea unui loc de muncă ospitalitate, îndrumări și, la nevoie, ajutor bănesc pentru cumpărarea biletelor de drum. În anul 1929, acest birou asistase un număr de 1.400 de tinere fără deosebire de situație socială, de religie și naționalitate.⁹⁵ În anul 1930, a adăpostit 337 de fete, dintre care 270 românce, restul de alte naționalități. 114 au fost eleve și studente.⁹⁶

Majoritatea fetelor asistate era formată din fete de la țară venite la Cluj în primul rând în căutare de serviciu, tinere lipsite de sprijin moral sau material. Cele care nu cunoșteau pe nimeni în oraș aveau la dispoziție adăpostul de la gară pentru câteva ore sau pentru o noapte, două. Asociația Femeilor Universitare Române apela la public pentru a îndruma tinerele venite de la țară să se prezinte cu încredere la camera ospitalieră, de pe peronul gării Cluj.⁹⁷

Tot în anul 1927, Asociația Femeilor Universitare Române din Cluj a înființat un birou de plasare gratuită pentru tinerele fete, recunoscut de Inspectoratul Muncii. Situat inițial pe strada Memorandumului, la numărul 23 de atunci, biroul era deschis în zilele lucrătoare de la orele 15,00 la 17,00.⁹⁸ În anul 1929, a fost mutat la gară, unde conducerea C.F.R. i-a pus la dispoziție o cameră, gratuit.⁹⁹ Până în februarie 1929, au fost depuse la acest birou 121 de cereri, cea mai mare parte a lor fiind rezolvate favorabil.¹⁰⁰

Servicii instituționalizate sanitare de ocrotire a mamei și sugarului

Servicii patronate de Asociația de Ocrotire a Mamei și Sugarului (“Ștefania”) [Anyas- és Csecsemővédő Szövetség]. Ideea ocrotirii mamei și a copilului a apărut în Europa de la sfârșitul secolului al XIX-lea pe fondul unei mortalități

⁹⁵ “Opera de asistență pentru fetele tinere,” *Patria* 279 (1929): 5.

⁹⁶ “De la Asociația femeilor universitare, secția Cluj,” *Universul* 67 (1931): 6.

⁹⁷ “Opera de asistență,” 5

⁹⁸ “Biroul de plasare gratuit pentru fete tinere,” *Patria* 92 (1927): 4.

⁹⁹ “De la asociația femeilor universitare,” *Patria* 10 (1929): 9.

¹⁰⁰ “Adunarea generală a Asociației femeilor universitare române. Cele dintâi femei ale orașului nostru își înțeleg datoria,” *Universul* 48 (1929): 6.

infantile îngrijorătoare, care atinge cote maxime în statele est europene și care a rămas ridicată și pe parcursul perioadei interbelice. Ungaria figura în statistici, între anii 1911–1913, cu un procent al mortalității infantile de 19,8%, fiind depășită doar de România cu procentul de 20,2%. Foarte rapid, s-a dovedit că activitatea de combatere a mortalității infantile trebuia să urmărească atât mama cât și copilul și, în majoritatea statelor europene, s-a trecut la dezvoltarea sistemului de apărare al mamei și copilului¹⁰¹.

În Ungaria, un moment important l-a marcat constituirea la Budapesta, la 13 iunie 1915, a Asociației Naționale “*Štefania*” [Országos “*Stefánia*” Szövetség], sub patronajul principesei regale belgiene Lónyai Štefania și sub conducerea contelui Appony Albert. Aceasta și-a asumat construirea unui sistem complex de protecție a sănătății mamei și copilului, de protecție socială și educație în colaborare cu statul, care trebuia să îi asigure baza financiară și juridică¹⁰². În 1917, printr-un ordin al ministerului de Interne, s-a prevăzut instituționalizarea activității de apărare a mamei și sugarilor în toate localitățile cu o populație de peste 10.000 de locuitori, prin colaborarea Asociației Naționale “*Štefania*” cu statul și administrația locală.¹⁰³

Printre primele filiale ale acestei asociații s-a numărat și cea de la Cluj, înființată la 13 august 1916, care a început să activeze pentru protecția mamelor și sugarilor, organizând vizite la domiciliu, acordând consultații gratuite și ajutoare în bani. În primii ani de activitate, filiala a solicitat sprijinul administrației locale, a beneficiat de ajutor de la stat, a avut o bucătărie de lapte și o clinică proprie. În ce privește rezultatele, acestea arată că, dacă între 1917–1918 mortalitatea sugarilor era de 25%, aceasta a scăzut la 12%, iar a copiilor de la 18% la 13% în zona de acțiune a acestei societăți.¹⁰⁴

Din 1919, pentru primii ani postbelici nu s-au mai consemnat date, situația fiind marcată de schimbarea politico-statală, care a dus și la ruperea legăturilor filialei clujene cu societatea mamă de la Budapesta. Aceasta a continuat însă să activeze la nivel local, chiar dacă nu a mai beneficiat de susținerea autorităților la nivelul celei de dinainte de război. Nu mai exista cabinetul care fusese pus la dispoziția societății de profesorul Genersich. Consiliul Dirigent a sprijinit o vreme

¹⁰¹ Simonik Péter, “A csecsemőhalandóság elleni védelem megszervezése Magyarországon. Az Országos Stefánia Szövetség tevékenysége 1915–1940 között,” *Szociálpolitikai Szemle* 2–3 (2015): 1–2.

¹⁰² Ibid.; Kiss László, *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügy gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig* (Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Doktori (PhD) értekezés, 2015), 45–46; Kiss László, “Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében”: 109–110 <https://efolyoirat.oszk.hu/00400/00414/00012/pdf/05kisslaszlo.pdf>, accesat la 14 april. 2022.

¹⁰³ Simonik, “A csecsemőhalandóság,” 8–10.

¹⁰⁴ “A kolozsvári Anya- és Csecsemővédő Egyesület közgyűlése,” *Ellenzék* 90 (1925): 3.

societatea cu suma de 2.000 de lei lunar, iar Inspectoratul general a oferit o dată suma de 80.000 de lei, după care sprijinul a încetat. Dar, societatea s-a remobilizat, desfășurându-și în continuare activitatea prin surorile de ocrotire, din 1922 până în 1925, fiind înregistrate anual câte 6.000 de vizite la sugarii din oraș.¹⁰⁵

Un moment important în activitatea societății l-a constituit deschiderea la 16 februarie 1931 a cabinetului propriu de consultații gratuite din strada Ion I.C. Brătianu, la numărul 16 de atunci, cu un program de 2–3 ore zilnic. Inițiativa i-a aparținut medicului Feszt György. Alături de acesta, la cabinet au acordat consultații mai mulți medici maghiari și evrei, iar farmaciștii clujeni Hintz, Lukács, Biró, Halász și Nagy au sprijinit societatea cu medicamente gratuite, la fel și fabricile *Knoll*, *Sächsische Serum Werke* și *Wander*. În numai câteva luni, în acest cabinet s-au realizat 397 consultații.¹⁰⁶ În raportul pe anul 1932 al societății s-a consemnat consultarea a 660 de bolnavi.¹⁰⁷ În anul 1932, au acordat consultații gratuite medicii: Imrey Károly, Dorencz Béla, Feszt György, Koronka István, Jancsó Ödön, Markos György, Szövérdffy György. În afară de aceștia, oftalmologul Fugulyán Kata, orelistul Gyergyay Árpád și psihiatrul Porsche Ferenc au oferit la propriul domiciliu consultații gratuite pentru pacienții nevoiași trimiși la ei. În iunie 1932, cabinetul s-a închis în lipsa sumelor necesare pentru întreținere¹⁰⁸, însă activitatea de consultații medicale gratuite oferite nevoiașilor a fost reluată ulterior la cabinetul medicului Lórencz Béla, unde au activat și ceilalți medici colaboratori.¹⁰⁹

O activitate impresionantă au desfășurat sub egida societății și cele trei surori de ocrotire ale acesteia. Din rapoartele anuale publicate între 1931 și 1935, se poate observa că pe parcursul a cinci ani, numărul copiilor vizitați a atins anual cifra de peste 1.000, iar numărul vizitelor se situa, în medie, în jurul cifrei de 5.000.¹¹⁰ Pe lângă tratamente și monitorizarea sugarilor și mamelor, în unele situații s-au făcut demersuri pentru asigurarea accesului la doici, facilitarea adopțiilor și instituționalizarea unor copii.¹¹¹

¹⁰⁵ “A kolozsvári Anya,” 3; *Ellenzék* 86 (1925), 4.

¹⁰⁶ “Az Anya – és Csecsemővédő Szövetség egy évi szociális munkája,” *Keleti Újság* 180 (1931): 6.

¹⁰⁷ “A Kolozsvári Anya- és Csecsemővédő Szövetség a kolozsvári orvosok és kereskedők áldozatkészségéből kifogástalanul teljesítette az elmúlt évben is emberbaráti feladatait,” *Keleti Újság* 151 (1932): 5.

¹⁰⁸ “A kolozsvári csecsemővédő szövetség egy évi munkája,” *Keleti Újság* 140 (1933): 2.

¹⁰⁹ “Egy év alatt 1115 gyermeket vett pártfogása alá a kolozsvári Anya- és Csecsemővédő Szövetség,” *Ellenzék* 107 (1934): 2.

¹¹⁰ “Az Anya – és Csecsemővédő Szövetség egy évi szociális,” 6; “A Kolozsvári Anya- és Csecsemővédő Szövetség a kolozsvári,” 5; “A kolozsvári csecsemővédő,” 2; “Egy év alatt,” 2; “Áldásos tevékenységet folytatott ebben az évben is az Anya- és Csecsemővédő Szövetség,” *Ellenzék* 153 (1935): 8.

¹¹¹ “Áldásos tevékenységet,” 8; “Egy év alatt,” 2.

Cum ajutoarele din partea orașului nu au fost consistente și nici continue¹¹², practic veniturile societății proveneau în special din donații obținute pe diverse căi, din colectele și activitățile caritabile organizate.

Dispensarul Societății “Principele Mircea” pentru Protecția Copiilor în România, filiala Cluj. Mortalitatea infantilă a rămas un fenomen de proporții îngrijorătoare în România și în perioada interbelică și, chiar dacă situația Clujului era mai bună în comparație cu cea din alte orașe, procentele erau îngrijorătoare între copiii nelegitimi și etnicii români, la periferia urbei, unde mulți locuitori erau stabiliți de curând la oraș, săraci și încă neadaptați condițiilor vieții urbane.¹¹³ O astfel de zonă era și cartierul Mănăstur unde, chiar dacă o mamă năștea în medie patru copii, mortalitatea infantilă atingea procentul îngrijorător de 21%.¹¹⁴

În acest context, filiala clujeană a Societății “Principele Mircea” a înființat Dispensarul purtând același nume, în Mănăstur, unde spre deosebire de alte cartiere ale orașului, nu exista un dispensar dedicat luptei împotriva mortalității infantile. Acesta a fost inaugurat, la 10 iunie 1923, într-un local aflat în proprietatea societății, așezământul bucurându-se de sprijinul Direcțiunii I Regionale a Ocrotirilor Sociale, care a oferit medicamente și instrumentarul necesar de la Depozitul Sanitar.¹¹⁵

Instituția s-a concentrat pe asistența infantilă asigurând, inițial, o singură zi apoi, din 1924, patru zile de consultații săptămânal. Zilnic au fost examinați între 20 și 40 de copii, iar din iunie 1923 până în mai 1924, au fost prezentați la dispensar 301 sugari și copii de peste 2 ani și s-au efectuat 877 de consultații.¹¹⁶

Cauzele mortalității infantile în cartier erau tulburările digestive și debilitatea congenitală, uneori asociată sifilisului, generate de contextul social-economic și nivelul educației sanitare a locuitorilor. Majoritatea mamelor, muncitoare în diferite fabrici, nu-și alăptau copiii decât două luni, îi treceau devreme pe alimentație mixtă sau îi înțărcau. Puține familii aveau o vacă și acces la lapte bun, majoritatea obținându-l din comerț, iar sterilizarea acestuia se realiza în condiții precare.¹¹⁷

Ca urmare, s-a trecut la adoptarea de măsuri de urgență: în cazul copiilor suferinzi de o boală mai serioasă, s-a cerut fabricilor să ofere concedii mamelor pentru a-i îngriji și alăpta; în caz de debilitate a sugarului, s-au eliberat certificate medicale pentru ca mamele să-și poată prelungi concediul de alăptare.¹¹⁸

¹¹² Ibid.

¹¹³ Vlad, *Probleme demografice*, 64–74.

¹¹⁴ Cornel Radu, “În cartierul Mănăstur din Cluj,” *Societatea de mâine* 13 (1925): 225.

¹¹⁵ Axente Iancu, “Ocrotirea infantilă în Cluj-Mănăstur,” *Societatea de mâine* 10 (1924): 226.

¹¹⁶ Ibid., 226–227.

¹¹⁷ Radu, “În cartierul,” 224.

¹¹⁸ Ibid.

Apoi, nevoia unei bucătării de lapte sterilizat în cadrul dispensarului era stringentă,¹¹⁹ ca și a unei mici infirmerii pentru îngrijirea copiilor bolnavi care nu necesitau spitalizare, dar care s-ar fi refăcut mai bine scoși din mediul familial precar. Însă, realizarea acestora presupunea organizarea de noi spații.¹²⁰ Ca urmare, de la o locație cu două camere, dispensarul a fost extins treptat, dispunând în 1937 de o terasă, 6 săli de consultații, o bucătărie de lapte și o baie,¹²¹ funcțională deja în anii '30¹²² unde, numai în 1931 s-au oferit gratuit săracilor 1.562 de băi.¹²³ În anul 1925, s-a înființat bucătăria de lapte, menită să asigure lapte sterilizat sugarilor ai căror mame erau obligate să-și părăsească domiciliul pentru a merge la muncă. Zilnic se pregăteau aici 25 de litri de lapte sub diverse forme.¹²⁴

Alături de mortalitatea infantilă ridicată, o problemă a fost și cea a bolilor sociale (tuberculoză, sifilis, alcoolism) care afectau populația cartierului și copiii ce purtau stigmatul sifilisului ereditar (în 1924, 17,5% din copiii aduși la dispensar). Ca urmare, una din cele 4 zile de consultații ale dispensarului a fost rezervată tratării exclusiv a sifilisului, tratamentele vizând întreaga familie.¹²⁵

Deși inițial dispensarul a fost destinat oferirii de consultații pentru copii, alături de aceștia se bucurau de atenție și mamele, femeile în general. În 1932, s-a deschis o secție dedicată adulților, în primul rând femeilor pe cale de a deveni mame, asigurându-se consultații ginecologice și prenatale, inițial o dată, apoi de trei ori pe săptămână.¹²⁶

Din 10 martie 1930, s-au extins serviciile dispensarului și cu cele de stomatologie, oferite gratuit o dată pe săptămână, în primul rând pentru femeile sărace și copii.¹²⁷ Numai în anul 1934, au beneficiat de tratamente peste 100 de copii.¹²⁸

În anul 1935, în cadrul dispensarului își desfășurau activitatea doi medici, o soră de ocrotire, eleve surori de ocrotire al căror număr era variabil în funcție de împărțirea lor la stagiul practic. Apoi, în cadrul dispensarului era deja

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid., 225.

¹²¹ "Activitatea dispensarului de copii al soc. "Principele Mircea" din Mănăștur," *Universul* 240 (1937): 10.

¹²² "Societatea Principele Mircea în Mănăștur," *Societatea de mâine* 36–37 (1925): 641.

¹²³ "Activitatea soc. "Principele Mircea" din Cluj," *Universul* 74 (1931): 8.

¹²⁴ "Activitatea dispensarului," 10.

¹²⁵ Radu, "În cartierul," 224–225; Cornel Radu, "Rolul social al dispensariilor pentru copii sugari," *Societatea de Mâine* 34–35 (1925), 624; Iancu, "Ocrotirea infantilă," 227.

¹²⁶ "Adunarea generală a societății "Principele Mircea" la Cluj," *Universul* 47 (1929): 6; "Săptămâna copiilor la Cluj," *Universul* 122 (1930): 4.

¹²⁷ Ibid.; "Activitatea soc.," 8.

¹²⁸ "Adunarea generală a filialei din Cluj a soc. «Principele Mircea»," *Universul* 92 (1935): 4.

funcțională infirmeria, unde infirmiera dispensarului aplica tratamente în zilele când nu se țineau consultații.¹²⁹

Numărul de consultații efectuate a crescut din 1924, de la 877 la 2.828 în 1925 și 2.999 în 1929.¹³⁰ Tendința crescătoare nu a fost însă constantă, dar dincolo de fluctuații, numărul de consultații acordate în acest dispensar s-a menținut la un nivel ridicat,¹³¹ reușindu-se dislocarea unor mentalități și practici înapoiate cu efecte sanitare devastatoare.¹³² Mortalitatea infantilă a scăzut simțitor și, deja în 1924, dacă mortalitatea în rândul copiilor din Mănăstur se ridica la 21%, în rândul celor prezentați la dispensar era de 14%.¹³³ În timp, s-a observat o reducere constantă a mortalității infantile în cartier, în 1937, la 9,5%.¹³⁴

Cum sprijinul autorităților locale și centrale nu a fost unul constant,¹³⁵ Societatea “Principele Mircea” a depus o activitate susținută pentru a aduna fondurile necesare funcționării și chiar extinderii activității dispensarului. Pe lângă tratamente și sfaturi medicale pentru îngrijirea sugarilor, mamele plecau de la dispensar și cu medicamente, ceai, zahăr, orez, pe care le primeau gratuit.¹³⁶ O parte a veniturilor societății proveneau din cotizații, la care se adăugau sume transferate de la societatea mamă, dar și de la diferite autorități centrale și locale, care însă nu au avut un caracter constant¹³⁷. Importante sume aduceau chetele, organizate periodic¹³⁸, sau cu prilejul unor evenimente ce purtau marca societății, precum “Săptămâna copiilor”¹³⁹, patronată de Societatea “Principele

¹²⁹ Vlad, *Probleme demografice*, 122–124.

¹³⁰ “Soc. «Principele Mircea»,” *Societatea de Măine* 11 (1926): 205; “Soc. “Principele Mircea” din Cluj a împlinit 10 ani de activitate,” *Dreptatea* 741 (1930): 2.

¹³¹ “Adunarea Societății “Principele Mircea” filiala Cluj,” *Universul* 140 (1932): 10; Petre Vlad, *Probleme demografice*, 122.

¹³² “Activitatea dispensarului,” 10.

¹³³ Radu, “În cartierul,” 224.

¹³⁴ “Activitatea dispensarului,” 10; “Activitatea dispensarului de copii al soc. “Principele Mircea” din Mănăstur,” (b) *Patria* 195 (1937): 3.

¹³⁵ “Adunarea Soc. Principele Mircea,” (b) *Patria* 18 (1927): 3.

¹³⁶ Leonard, “Adunarea Soc. Princip. Mircea, Secția Cluj,” *Patria* 82 (1928): 2.

¹³⁷ “Activitatea soc.,” 8; Leonard, “Adunarea Soc.,” 2.

¹³⁸ “De la Societatea Principele Mircea,” *Patria* 107 (1921): 2; “Soc. “Principele Mircea” – Cheta de la 14 Iunie 1925,” *Patria* 133 (1925): 2; “Mulțumiri,” *Patria* 102 (1928): 6; “De la Societatea “Principele Mircea”. Dare de seamă,” *Patria* 95 (1929): 6.

¹³⁹ “Săptămâna copiilor” a fost un eveniment patronat de Societatea “Principele Mircea”. La fel ca toate centrele mai mari ale țării și Clujul a sărbătorit această “Săptămână a copilului”, care s-a desfășurat în 1930, între zilele de 25 mai – 1 iunie. Programul manifestărilor ocazionate era bogat, cu întruniri cu participarea autorităților, conferințe pe teme sanitare, petreceri, spectacole ale copiilor și expoziții de sugari cu decernare de premii, defilări ale școlarilor și organizarea de chete în folosul copiilor săraci, predici în biserici în legătură cu asistența infantilă. În această săptămână, toate cinematografele încasau o suprataxă de un leu de bilet, în folosul copiilor săraci; se vindeau timbrele speciale ale societății. Cor., “«Săptămâna Copilului» la Cluj,” *Dreptatea* 789

Mircea”¹⁴⁰. Apoi, adunarea de fonduri în favoarea societății s-a realizat și cu susținerea conducerii instituțiilor locale de spectacol prin diverse reprezentații caritabile¹⁴¹. Au fost organizate serate dansante, balurile anuale ale societății, tot pentru colectarea de fonduri¹⁴². Aceleași scopuri caritabile le-a servit organizarea de bazaruri¹⁴³.

Organizarea și susținerea de colonii de vară și sanatorii pentru copii și tinerii defavorizați și cu probleme de sănătate

Colonia de la Zlatna a Fondului Operelor de binefacere ale A.S.R. “Principesa Elena”, filiala Cluj. Ocrotirea socială și sanitară a copiilor și tinerilor nevoiași ori suferinzi s-a realizat și prin trimiterea acestora în vacanțe în colonii, la munte sau mare. Asumându-și ca o direcție primordială asistența infantilă, filiala clujeană a Fondului Operelor de binefacere ale A.S.R. “Principesa Elena” s-a mobilizat de la începuturile ființării sale pentru a trimite copii în coloniile centrale de la Mangalia și Agigea, fiind selectați în primul rând cei mai nevoiași și suferinzi (în special de tuberculoză). În urma avizului medical și al anchetei derulate de societate, se stabilea lista copiilor care aveau să beneficieze de aceste sejururi.¹⁴⁴

Coloniile de la Mangalia și Agigea au fost ridicate de centrala de la București a Societății, fiind funcționale din 1926, prima cu capacitatea de a asigura sejururi lunare pentru 900 de copii în serii de câte 300, în intervalul 20 iunie–20 septembrie, a doua cu o capacitate de 50 de locuri de cazare, între 15 iunie și 15 septembrie, găzduind câte trei serii mixte de câte 500 de copii din întreaga țară.¹⁴⁵ De la Cluj, primul grup trimis la Mangalia a fost unul de fete, urmat de altul de băieți. Cheltuielile de întreținere a copiilor în colonie și transportul acestora au fost asigurate din fondurile filialei clujene.¹⁴⁶ Alți 48 de copii au fost trimiși în colonia de la Agigea.¹⁴⁷

(1930): 10; “Săptămâna copiilor la Cluj,” *Universul*, 122 (1930): 4; “«Săptămâna copiilor» la Cluj,” (b) *Universul*, 116 (1930): 8.

¹⁴⁰ Cor., “«Săptămâna Copilului,” 10; “Activitatea soc.,” 8.

¹⁴¹ “Adunarea Soc.,” (b) 3; “Activitatea soc.,” 8; “De la societatea “Principele Mircea” din Cluj,” *Universul* 61 (1932): 9; *Patria* 62 (1933): 3.

¹⁴² “Serata dansantă,” *Patria* 260 (1929): 6; “Balul Societății “Principele Mircea” din Cluj,” *Patria* 6 (1929): 8.

¹⁴³ “Bazarul Soc. «Principele Mircea,” *Patria* 77–99 (1935): 3; “Adunarea Soc.,” (b) 3.

¹⁴⁴ Marioara Șerban, “O noua inițiativă, asistență socială,” *Patria* 129 (1928): 4.

¹⁴⁵ Petru Râmneanțu, “Importanța educației fizice în școlile primare. Coloniile școlare,” *Buletin eugenic și biopolitic* III (1929): 313–314; At. Motogna, “«Fondul operelor de binefacere ale A.S.R. Principesa Elena», secția Cluj,” *Înfrățirea Românească* 6 (1929): 73.

¹⁴⁶ Motogna, “Fondul operelor,” 73.

¹⁴⁷ Ibid.; Petru Râmneanțu, “Importanța educației,” 314.

Conform unui raport al filialei clujene, în 1928, 25 de copii au fost trimiși câte o lună la Mangalia, iar în 1929, 85 de copii, o parte la mare, o parte în Apuseni, la Zlatna.¹⁴⁸ Destinația de la Zlatna era rezultatul inițiativei filialei clujene în acest domeniu.

Cei 37 de copii trimiși pentru o perioadă de patru săptămâni la Zlatna au fost cazați la Internatul Școlii de Arte și Meserii, desfășurând sub supravegherea unei surori de ocrotire un program stabilit de membrele societății de la Cluj. Întreținerea acestei destinații de vacanță s-a realizat prin efortul financiar al filialei clujene a Fondului Operelor de binefacere ale A.S.R. “Principesa Elena”, care a investit în acest sens 88.950 lei.¹⁴⁹

În aceste destinații de vacanță, copiii beneficiau de hrană din abundență, 4–5 mese pe zi, băi de soare, desfășurau jocuri și sporturi diverse sub supraveghere, inclusiv medicală.¹⁵⁰

Sanatoriul Societății “Caritatea”. O altă inițiativă în domeniul ocrotirii și asistenței sanitare a tinerilor a fost sanatoriul înființat și susținut de Societatea “Caritatea”, inițiată și condusă de la începuturi de Olivia Deleu. Obiectivul societății era “lupta pentru salvarea tineretului atins de boala nemiloasă a tuberculozei”. În 1926, Olivia Deleu rememora: “[...] am început înainte cu 4 ani activitatea noastră, muncind aproape exclusiv la realizarea programului nostru care este: susținerea și dezvoltarea micului nostru sanator de la Colibița, unde trimitem an de an, copii, elevi, eleve a școalelor secundare, studenții ca să-și refacă sănătatea lor zdruncinată după greutățile anului școlar”.¹⁵¹

Demersurile pentru ridicarea complexului au început în 1923, prin cumpărarea terenului și ale unor case de la localnicii din Colibița și, apoi, construcția mai multor pavilioane destinate unui sanatoriu. Finanțarea a fost asigurată din donații private, sume de la Ministerul Sănătății și Liga Națională Antituberculoasă, colecte la balurile mascate și spectacolele de binefacere organizate de societatea “Caritatea”.¹⁵² În 1931, Universitatea, care urmărea construirea unui sanatoriu pentru propriii studenți, a decis să poarte tratative cu Societatea “Caritatea”, la al cărei sanatoriu trimitea deja de câțiva ani studenți cu probleme pulmonare pentru recuperare, suportând costurile întreținerii lor. În urma acestor tratative, s-a încheiat o convenție pentru construirea unui pavilion de 40 de paturi, exclusiv pentru studenții Universității, gospodărirea

¹⁴⁸ Serviciul județean Cluj al Arhivelor Naționale, *Fondul familial Șerban*, dosar 9, f. 16.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid., f. 17.

¹⁵¹ Sanitarus, “Opera «Carității»”, *Înfrățirea Românească. Organ al Ligii Apărării Național Creștine* 10 (1926): 13–14.

¹⁵² Ana-Maria Stan, “Colibița”, *Dilema Veche* 338 (2010), <https://dilemaveche.ro/sectiune/bordeie-si-obiceie/articol/colibita>, accesat la 20 aug. 2019.

acestua cazănd în sarcina Societății “Caritatea”. Universitatea a contribuit cu 200.000 de lei, Ministerul Sănătății cu 250.000 de lei, iar “Caritatea” cu teren și material de construcție. În acest pavilion urmau să primească tratament cel puțin 80–100 de studenți.¹⁵³

Complexul studențesc a fost inaugurat cu mare fast în vara anului 1932.¹⁵⁴ Cu pavilioane separate pentru băieți și fete, unitatea era iluminată cu gaz Schell. La “Caritatea” au fost captate mai multe izvoare, formându-se un bazin de la care plecau țevi spre bucătăria care funcționa în pavilionul “Otilia”. Pe un platou, mai sus de pavilion, era un teren unde studenții jucau fotbal. La stânga pavilionului “Otilia”, între brazi, era pavilionul băieților. Într-un hol mare a fost amenajată o popicărie. Sezonul începea la Colibița în mai și se încheia în septembrie. Atmosfera unui sejur studențesc la Colibița era animată, se organizau tombole, spectacole de divertisment, excursii prin împrejurimi, turnee sportive.¹⁵⁵ În anul 1944, pavilionul 1 s-a aprins, locatarii fiind mutați în pavilionul 2. Apoi, în condițiile celui de-al Doilea Război Mondial, activitatea Societății “Caritatea” s-a stins treptat, iar pavilionul 2 și celelalte construcții aferente s-au ruinat.¹⁵⁶

*
* *

La mijlocul deceniului al treilea, o statistică întocmită în România cu prilejul reînscrierii asociațiilor conform noii legislații, indica un total de 125 de societăți de binefacere, cu un număr de 383 de filiale. Un deceniu mai târziu, în 1936, numărul lor a atins cifra de 1.101. Atât inițierea cât și realizarea activităților voluntare specifice acestor societăți erau asumate de femei¹⁵⁷, multe fiind societăți ale acestora. În Clujul interbelic au funcționat peste 15 de societăți de femei, marea lor majoritate remarcându-se prin activități din sfera asistenței sociale și sanitare. Așa acum reiese și din paginile precedente, ele au ctitorit un număr mare de așezăminte de ocrotire socială și sanitară.

Profilul acestora indică câteva direcții de acțiune asumate de aceste societăți în domeniul asistenței instituționalizate. Acestea au avut ca subiect femeia nevoiașă, în ipostaze diverse: muncitoare, mamă; fetele nevoiașе: orfane, cele venite de la țară pentru a fi ferite de provocările vieții urbane și degradare, cele

¹⁵³ *Anuarul Universității Regele Ferdinand I Cluj pe anul școlar 1930–1931* (Cluj: Institutul de Arte Grafice Ardealul, 1931), 17, 305.

¹⁵⁴ Ioan Băca, Ioan Șteff, *Poveștile Colibiței* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2014), 97.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 98, 100, 104.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 112–113.

¹⁵⁷ Livia Popescu, *Structură socială și societate civilă în România interbelică* (Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 1998), 116.

stabilite la oraș în perioade diferite ale parcursului lor educațional; copiii defavorizați, începând cu perioada de sugar.

În perioada interbelică, cea mai veche instituție de ocrotire funcțională, cu începuturi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fost Orfelinatul “Maria Valeria”, patronat de societatea constituită în scopul înființării și susținerii acestuia.

Cele mai multe așezăminte de ocrotire au fost cele menite să asigure supravegherea, îngrijirea și educația copiilor nevoiași pe perioada cât părinții se aflau la muncă. Necesitatea acestor instituții deriva din noile realități social-economice ale Clujului, urbanizarea și industrializarea stimulând afluența feminină spre urban și, aici, spre diferite ramuri industriale.

Femeia muncitoare devenise o realitate a timpului, marea majoritate fiind lucrătoare necalificate și servitoare. Această ipostază a femeii era legată în majoritatea situațiilor de lipsuri, nevoia completării veniturilor insuficiente ale bărbatului, dar care, fără o pregătire tehnică sau profesională, nu permitea de cele mai multe ori depășirea statutului de muncitor necalificat. Pe de altă parte, așa cum au arătat anchetele sociologice realizate la acea vreme, munca femeii, ce presupunea “ieșirea” acesteia din cămin, avea un impact negativ asupra casei și familiei muncitoarei și, în primul rând, asupra copiilor. Munca femeii, grefată pe o situație materială și o educație precară, afecta copiii care ajungeau să fie prost alimentați, neîngrijiți, lăsați nesupravegheați și needucați.¹⁵⁸ Leagănul de la Fabrica de Tutun, ca și căminele de copii ale societăților de femei, întindeau o mână de ajutor mamelor și implicit familiilor nevoiașe, asigurând supraveghere și ocrotire instituționalizată copiilor.

Apoi, în unele situații, așa cum arătam, alături de Căminele de zi funcționau Cămine pentru femei vârstnice, unde primeau adăpost și îngrijire femei fără familii și cu venituri foarte mici sau fără venit.

O atenție specială a fost acordată de societățile de femei tinerelor fete de condiție modestă. Acestea puteau să fie eleve sau studente venite din alte localități ori fete ajunse la oraș în căutarea unui loc de muncă. Pentru eleve și studente fără posibilități și oportunități de cazare s-au gândit și susținut cămine, iar fetele nevoiașe ajunse la oraș erau sprijinite prin misiunea de gară și servicii de plasare organizate.

De asemenea, femeile provenite din medii defavorizate erau sprijinite și în ipostaza de mame, alături de micuții lor, apărarea mamei și a copilului fiind unanim asumată de societățile de femei. Unele dintre acestea s-au concentrat precumpănitor pe dimensiunea sanitară a problemei. Din punct de vedere sanitar, apărarea mamei presupunea asigurarea evoluției naturale a sarcinii,

¹⁵⁸ Ghizela Cosma, “Statutul profesional al femeii în România interbelică. Rolul său în schimbarea dimensiunilor tradiționale ale existenței femeii,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia* 1–2 (1992): 190, 192, 194–197.

îndepărtarea eventualelor pericole apărute în această perioadă, prevenirea avorturilor, dar și tratarea și împiedicarea răspândirii bolilor sociale. În ipostaza de mame, femeile din mediile sărace aveau nevoie de cunoștințe de îngrijire a copiilor și, în primul rând, de conștientizarea avantajelor hrănirii copiilor la sân. În ce privește apărarea copilului, din punct de vedere sanitar, cea mai importantă problemă era asigurarea alăptării la sân a sugarilor, prin care putea fi salvată viața a sute de suflete. Se adăugau la aceasta probleme legate de impactul altor patologii asupra stării de sănătate a celor mici, ca de exemplu tuberculoza ori sifilisul. Atât Societatea pentru Ocrotirea Mamei și a Copilului cât și Societatea “Principele Mircea” au urmărit în activitatea lor aceste aspecte. Prin unele demersuri au intervenit și în sfera socială (cu acordarea de ajutoare materiale, prin implicarea în relațiile de muncă ale mamelor, obținând în beneficiul lor și al copiilor zile suplimentare de concediu pentru alăptarea și îngrijirea celor bolnavi sau subdezvoltați), dar și în educația maternală pentru asigurarea stării de bine a mamei și copilului. Prin această activitate, instituțiile de ocrotire susținute de societățile de femei din Cluj au contribuit la scăderea mortalității infantile și dislocarea unor mentalități înapoiate în zonele lor de acțiune.

O altă formă de ocrotire a copiilor s-a realizat prin scoaterea copiilor nevoiași pe perioada vacanțelor din mediul pauper de viață și trimiterea lor pentru sejururi scurte în colonii, sanatorii înființate de aceste societăți și pe cheltuiala lor. S-a acordat atenție copiilor și tinerilor săraci, cu patologii diverse, în special tuberculoză, o boală răspândită în mediul de proveniență al acestora. În perioada acestor sejururi copiii aveau program de vacanță, cu hrană îndestulătoare și supraveghere medicală.

În concluzie, majoritatea inițiativelor societăților clujencelor de înființare de instituții de ocrotire socială și sanitară au urmărit îmbunătățirea situației femeilor și copiilor. Clujencele angrenate în societățile de femei își dedicau prioritar munca semenelor lor defavorizate de soartă și copiilor acestora. Societățile de femei au creat pentru aceste categorii așezăminte exemplare de ocrotire care, formal, au purtat amprenta unei comunități etnice sau religioase ce-și îndrepta atenția prioritar spre membrii acelei comunități, dar ele nu au avut neapărat un caracter exclusiv, de multe ori, caritatea fiind extinsă și dincolo de granițe religioase sau etnice.

Apoi, clujencele active în cadrul acestor societăți, chiar dacă nu aveau o profesie, munciau în afara căminului pentru comunitate. Responsabilitatea socială era asumată, înțeleasă ca angajament, obligație și datorie a elitelor feminine de a contribui voluntar la o societate mai bună, mai dreaptă. Acest tip de activism era integrat firesc modului de viață al elitelor sociale, transpunând grija femeii pentru propria familie și cămin, la nivel comunitar.

Nu în ultimul rând, așezămintele prezentate în paginile anterioare sunt

exemplare și prin continuitatea activității lor, care a fost asigurată în timp. Aceasta a presupus acces neîntrerupt la fonduri necesare întreținerii și funcționării lor, societăților de femei revenindu-le sarcina asigurării unei finanțări ritmice și continue. Ele au venit mereu cu noi și noi idei, au creat evenimente, au derulat diverse campanii, colecte etc., care au permis o redistribuire voluntară din bunăstarea cetățenilor mai avuți și chiar și a celor de condiție mai modestă spre cei defavorizați.

Așezămintele de ocrotire socială/sanitară înființate și susținute evidențiază contribuția clujencelor la manifestările societății civile interbelice în domeniu, într-o perioadă marcată de trecerea de la caritate la asistența socială modernă.¹⁵⁹

SOCIAL AND SANITARY PROTECTION INSTITUTIONS BELONGING TO THE WOMEN'S SOCIETIES IN CLUJ IN THE INTERWAR PERIOD

Abstract

Using a succession of monographic notes, the present study reconstitutes the image of the social/ sanitary protection institutions in Cluj, during the interwar period, founded and supported by the women's societies. The oldest such an institution, dating from the second half of the 19th century, was "Maria Valeria" Orphanage under the patronage of the homonymous society. The most numerous were the day nurseries supported by the Israelite, Reformed, Roman Catholic, Greek-Catholic, and Unitarian women's societies. These provided care and education for needy children for the time their parents were at work. Besides these, the Israelite and Reformed nursing homes for old ladies also worked. The Unitarian establishment and "Grințescu" House worked for needy young schoolgirls and students; the needy young girls who came in the town were assisted by the station mission and the employment office of the Romanian University Women's Association from Cluj. The establishments for sanitary protection were supported by the Association for the Protection of Mother and Infant from Cluj and the "Principele Mircea" society, Cluj branch. The Charity Fund of "Principesa Elena", Cluj branch, and "Caritatea" Society used to send the needy children and young men to spend their holidays in sanatoriums/ camps organized under their patronage.

There are results which reveal the fact that the women in Cluj mainly dedicated their work, through their societies, to needy women and their children, as they understood the social responsibility as their own duty to voluntarily contribute to a better society. There were founded exemplary establishments to protect ethnic and religious communities, but charity frequently ignored such limits. To continuously support those establishments, the women organized events, campaigns, and collections, generating a voluntary redistribution of welfare to the deprived persons. On the whole, the study spotlights the women's contribution to the actions of the civil society in the interwar period, related to the social/ sanitary assistance.

¹⁵⁹ Ghizela Cosma, "Tendințe de instituționalizare a asistenței sociale moderne în România," *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica* 1 (2001): 139–155.

RELAȚIILE ROMÂNNO-FRANCEZE ÎN LUNA MAI 1932, REFLECTATE ÎN PAGINILE COTIDIANULUI BĂNĂȚEAN VESTUL

Eusebiu Narai*

Cuvinte cheie: diplomatie, România, Franța, Banat, Vestul

Keywords: diplomacy, Romania, France, Banat, The West

I. Politica externă a României în luna mai 1932

În cadrul *Conferinței Miciei Înțelegeri*, desfășurată în capitala iugoslavă, în mai 1932, Franța a fost aspru criticată, deoarece, în repetate rânduri, favorizase, din punct de vedere economic, mai mult fostele state inamice din Primul Război Mondial și țările neutre, însă, în pofida acestui fapt, reprezentanții acestei alianțe considerau că era necesară implementarea unei forme revizuite a planului Tardieu, singurul capabil de a stopa expansiunea germană spre zona central-europeană și de a asigura larga cooperare a statelor din regiune.¹

Ministrul român de Externe, Dimitrie Ghika, dezvăluia presei, în ziua de 21 mai 1932, faptul că statele Miciei Antante erau de acord cu o confederație danubiană cu un caracter pur economic, fără niciun fel de implicații politice, solicitând un aport financiar substanțial al Marilor Puteri la acest proiect foarte ambițios.²

În contextul impunerii, la Paris, a cabinetului Herriot, în iunie 1932, planul Tardieu fusese abandonat de cercurile politice franceze, dar reprezentanții Miciei Înțelegeri “continuau să facă demersuri la Viena, la Budapesta, ca și pe lângă Marile Puteri, pentru a ajunge, totuși, la o cooperare pe baza tarifelor preferențiale, în regiunea central-europeană”. Așadar, după Conferința de la Londra, Mica Antantă “a preluat, sub forme proprii, ideile de cooperare în cadrul unei Uniuni economice danubiene”. Din păcate, eforturile Miciei Înțelegeri au fost zadarnice, datorită disputelor dintre Marile Puteri, pe de o parte, și a respingerii

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@e-uvt.ro

¹ Eliza Campus, *State mici și mijlocii din centrul și sud-estul Europei în relațiile internaționale. Prima jumătate a secolului al XX-lea* (București: Editura Politică, 1988), 190–191.

² Ibid., 191–192.

proiectului unei cooperări economice între statele dunărene, de către cercurile conducătoare de la Viena și Budapesta.³

Nu trebuie omis faptul că, la *Conferința pentru Uniunea Federală Europeană*, desfășurată în intervalul 15–22 mai 1931, în capitala Franței, a fost aprobată, cu unanimitate de voturi, propunerea lansată de Nicolae Titulescu (21 mai 1931), privind înființarea *Creditului Agricol Internațional*.⁴

În mai 1932, secretarul de stat (von Bülow) a cerut oamenilor de afaceri germani să investească în România, Iugoslavia și Bulgaria.⁵

II. Percepția cotidianului bănățean asupra relațiilor româno-franceze în cursul lunii mai 1932

Numărul din 21 mai 1932 al ziarului *Vestul* făcea un nou bilanț al turneului *Ripensiei* în Franța:

“*Ripensia* a deschis larg porțile, până acum întredeschise, ale Occidentului ... Astăzi, footballul românesc este o marcă în Franța. O echipă română poate constitui capul oricărui afiș și fiecare oraș din Franța primește, bucuros, formațiile noastre ...

... *Ripensia* a debutat cu o victorie asupra uneia din echipele mari ale Franței, a învins pe S.O. *Montpellier*. Aceasta, după 4 zile de călătorie, contra unui adversar care a învins pe un *Bocskai*, *Admira* și *Sparta*. Nu că S.O.M. este o echipă mai bună ca cele din Europa Centrală, dar luptă cu mijloace mai greu de combătut.

A doua zi după *Montpellier*, timișorenii au dispus de *Olympique Arles* cu 4:1. Cum să se prețuiască această izbândă, când, la noi, nici nu se știe că *Arles* este un important centru footballist, că echipa locală e destinată să facă parte din marea divizie profesională și că *Olympique Marseille* a pierdut cu 4:0, în fața victimelor *Ripensiei* ...

...Cele 4 luni de șomaj, plus oboseala călătoriei și greutatea primelor jocuri, au început să-și arate colții.

³ Ibid., 192.

⁴ Nicolae Titulescu, *Politica externă a României*, George G. Potra, Constantin I. Turcu, Ion M. Oprea, eds. (București: Editura Enciclopedică, 1994), 350.

⁵ Constantin Buchet, *România și Republica de la Weimar, 1919–1933. Economie, diplomatie și geopolitică* (București: Editura All Educational, 2001), 91. Alte informații despre politica externă românească la finalul guvernării Iorga-Argetoianu (mai 1932) regăsim și în lucrările: Eliza Campus, *Din politica externă a României, 1913–1947* (București: Editura Politică, 1980); Frederic C. Nanu, *Politica externă a României, 1919–1933*, trad. Liliana Roșca, Emanuela Ungureanu (Iași: Editura Institutului European, 1993); Nicolae Ciachir, *Marile Puteri și România (1856–1947)* (București: Albatros, 1996); Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ediția a 2-a (București: Editura Academiei Române, 1997); Viorica Moisuc, *Premisele izolării politice a României, 1919–1940* (București: Humanitas, 1991).

Încă în revanșa cu *S.O Montpellier*, în care *Ripensia* conducea cu 2:1, proastele condiții fizice au jucat un rol hotărâtor, căci, până la urmă, a pierdut cu 4:3”.⁶

Urmează descrierea meciurilor de la Marsilia, Hyères, Nissa, Paris, Rouen, Brest.⁷

Articolul se încheie cu următoarele comentarii:

“În 7 zile, *Ripensia* a călătorit 2.500 km și a dispus de 5 adversari penibili.

Sâmbătă, *Ripensia* a jucat la *Lorient* și a câștigat cu 5:2. Cu o săptămână înainte, *Lorient* a învins pe *Kispest*. După o noapte de călătorie, *Ripensia* ajunge, duminică, la ora 2, la Havre și învinge pe *H.A.C.* cu 3:1. Oricine urmărește fotbalul francez, știe că *H.A.C.* este una din echipele mari ale Franței.

Luni – odihnă, marți – călătorie (600 km) și *Ripensia* dispune, joi, cu 3:1, de selecțiunea pe care, trei zile mai târziu, *Admira* o învinge cu 2:1 (0:1). Vineri – călătorie și sâmbătă – profesioniștii români primesc replica celei mai bune echipe, *Stade Français*.

După ce, cu *Waker* din Viena, parizienii au obținut ușor un draw, în fața *Ripensiei* s-au înclinat cu 3:1.

Duminică dimineața, alți 500 km de tren și o ispravă senzațională dă un final strălucit turneului.

La Mulhouse, echipa care n-a înregistrat nicio înfrângere, care a făcut match-uri nule cu *Rapid Viena* și *First Viena*, se înclină – cu 4:1 – în fața *Ripensiei* ... *F.C. Mulhouse* înseamnă cel mai bun football francez ...”⁸

Era o analiză, “la sânge” și “la rece”, a prestației echipei profesioniste timișorene în Franța, redactorii ziarului *Vestul* reconfirmându-și aptitudinile jurnalistice.

La începutul lunii mai 1932, ziarul *Vestul* prezenta, în paginile sale, atribuțiile experților financiari:

“Problema datoriei publice, în ansamblul ei, va fi studiată personal de d. Charles Rist, care va fi ajutat de d-nii.: prof. Tutuc (administrator delegat permanent al Casei de Amortizare) și Em. Giuan (directorul datoriei publice). Studiul acestei probleme se va face concomitent cu studierea problemei contribuțiilor directe și indirecte.

D. M. Brailley, controlor general de armată, a fost atașat pe lângă Ministerul Armatei, urmând ca, împreună cu secretarul general al Ministerului Armatei și cu consilierul-controlor al acestui departament, să studieze, cu de-amănuntul, structura bugetului Ministerului Armatei, în special modul cum se face, în prezent, aprovizionarea armatei cu diferite produse de care are nevoie, precum și modul cum se face angajarea cheltuielilor la acest departament.

⁶ *Vestul* III, 532 (Timișoara, 21 mai 1932): 3.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

D-nii. André Poisson (inspector general de finanțe) și Eugène Marquais (administrator financiar) au fost detașați pe lângă Direcția Generală a Contabilității Statului și pe lângă Direcția Mișcării Fondurilor, urmând a lucra cu d-nii. directori I. Banciu, I. Filipescu și D. Popa.

D. Julien Goutier (inspector de contribuții directe) a fost atașat pe lângă Direcția Contribuțiunilor Directe, urmând a lucra cu d. director Iordan Ștefănescu.

D. Jules Picharles (inspector de contribuții indirecte) a fost atașat pe lângă Direcția de Contribuțiuni Indirecte, urmând a lucra cu d-nii. directori Șt. Bogdănescu și I. Duțulescu”⁹

Din cele expuse mai sus deducem faptul că experții financiari francezi considerau că trebuie coroborată reducerea datoriei publice cu creșterea contribuțiilor directe și indirecte la bugetul statului.

În același număr, cotidianul bănățean reda comentariile ziarului bucureștean *Curentul*, care exprima punctul de vedere al cercurilor politice de dreapta din țara noastră. Ziarul amintit critica intenția experților francezi de a consolida bugetul statului prin introducerea de noi impozite, considerând că “această nouă impunere nu ar fi o soluție salutară pentru economia generală a țării, căci, înainte de toate, e absolut necesar să se reducă cheltuielile”. În egală măsură, *Curentul* prezenta opinia mareșalului Alexandru Averescu privind caracterul neconstituțional al implicării experților străini în reducerea bugetului general al statului român.¹⁰

Citind, printre rânduri, acest articol, putem sesiza o solidarizare, cel puțin parțială, a redacției cotidianului *Vestul* cu optica generală a ziarului *Curentul* și cu părerea exprimată, fără menajamente, de către Averescu, liderul Partidului Poporului, intrat, din nou, în conflict cu liberalii ce susțineau cabinetul de așa-zisă uniune națională.

În numărul din 6 mai 1932, cotidianul *Vestul* dezvăluia adevăratul scop al prezenței, în țară, a Comisiei de Experți Financiari:

“În decursul zilei de ieri (5 mai 1932 – n.n.), Comisia Experților Financiari, în frunte cu dnii. Rist și Auboin, au lucrat – în permanență – cu unii funcționari superiori ai Ministerului de Finanțe, discutând, îndeosebi, următoarele probleme: 1. reorganizarea sistemului de încasări; 2. nivelarea impunerilor, în concordanță cu încasările; 3. asigurarea stabilizării; 4. răscumpărarea cupoanelor externe; 5. achitarea datoriilor statului, contractate atât în țară, cât și în străinătate.

Datoriile interne, neachitate de la 1910, se ridică la suma de 11 miliarde lei.

⁹ *Vestul* III, 518 (Timișoara, 1 mai 1932): 12.

¹⁰ Ibid.

La aceasta se mai adaugă suma de 1,2 miliarde lei, reprezentând datoria statului față de pensionarii și funcționarii neplătiți și avem imaginea fidelă a situației noastre financiare și a adevăratului scop al prezenței, în țară, a comisiei de experți financiari”.¹¹

Exprimând punctul de vedere al național-țărăniștilor bănățeni, și, implicit, al conducerii centrale a PNT, ziarul *Vestul* se număra printre puținele publicații care încercau să dezlege “misterul” venirii urgente, în România, a experților financiari străini. “Secretomania” din jurul discuțiilor purtate la sediul Ministerului de Finanțe era dublată, în mod surprinzător, de informarea tardivă a președintelui Consiliului de Miniștri, Nicolae Iorga, asupra acestei vizite inopinate. De altfel, de nenumărate ori, mass-media locală și centrală semnalase disfuncționalități grave în funcționarea guvernului “de uniune națională”.

În numărul din 7 mai 1932, cotidianul timișorean expunea, succint, soluțiile avansate de experții financiari francezi, prezentând și atitudinea Partidului Poporului față de comisia internațională amintită:

“În cercurile financiare din Capitală se susține faptul că situația financiară și economică a României, în comparație cu cea internațională, ar fi fost satisfăcătoare dacă nu s-ar fi comis o serie de greșeli grosolane sub regimul actualului guvern de tehnicieni. Criza actuală din țara noastră e consecința unei administrații rău organizate, pe de o parte, iar, pe de altă parte, este urmarea firească a plăților unor datorii externe, care puteau fi amânate fără nicio dificultate.

Totuși, experții străini au speranțe și cred că, în restul anului curent (1932 – n.n.), vor putea reduce deficitul amenințator ce s-a înregistrat, până acum, în buget, prin:

1. Raționalizarea încasărilor și plăților, și
2. Economii generale și crescânde.

Dacă se vor accepta și preconiza metodele propuse de dâșii, atunci deficitul bugetului – la 31 decembrie 1932 – nu va întreci suma de 1,5 miliarde lei ...

Generalul Brailley (expertul financiar al armatei franceze) a făcut constatarea că prețul fânului și al cărnii a scăzut simțitor, deci și bugetul Ministerului Apărării Naționale va trebui redus la capitolele respective.

În timp ce experții francezi continuă, cu asiduitate, studiul financiar, oficioasele dlui. Goga și ale dlui. mareșal Averescu îi atacă cu o violență neobișnuită. Este curios faptul că cele două fracțiuni ostile ale aceluiași partid sunt de acord în această chestiune”.¹²

Merită menționate raporturile foarte reci dintre Sever Bocu și Octavian Goga, foarte apropiati înainte de Marea Unire, liderul țărănist bănățean fiind extrem

¹¹ *Vestul* III, 520 (Timișoara, 6 mai 1932): 1.

¹² *Ibid.*, 521 (Timișoara, 7 mai 1932): 4.

de dezamăgit față de reacția “palidă” a “poetului pătimirii noastre” la împărțirea Banatului, cu precădere între România și Regatul Sârbo-Croato-Sloven. Nemulțumit de atitudinea, tot mai critică, a bătrânului mareșal Averescu față de liberali și față de guvernul de concentrare, regele Carol al II-lea a reușit, destul de rapid, să-l determine pe Goga să se desprindă din Partidul Poporului și să înființeze o nouă formațiune politică, având o orientare de dreapta și unele puncte programatice cu nuanțe extremiste.

Într-un articol al ziarului *Vestul* din 8 mai 1932 se anunța faptul că experții străini au hotărât achitarea salariilor și pensiilor pe luna mai 1932, inclusiv în provinciile alipite, precum și intenția comisiei Rist de a da publicității, la 20 mai 1932, “rezultatul constatărilor, împreună cu propunerile sale în vederea ameliorării situației financiare”.¹³

Deci, problemele discutate de Comisia Experților Financieri din străinătate nu mai puteau fi ascunse, mult timp, opiniei publice românești, iar achitarea salariilor și pensiilor restante trebuia realizată cu prioritate.

Din numărul ziarului *Vestul*, apărut în ziua de 12 mai 1932 aflăm că, după 15 mai, urma să înceapă redactarea definitivă a raportului general asupra situației economice și financiare a țării, însă, până la sistematizarea datelor necesare pentru acest raport, Charles Rist pleca într-o excursie pe Dunăre, timp de trei zile, pe un yacht regal, în calitate de oaspete al lui Carol al II-lea. Aceasta era o oportunitate, pentru Rist, de “a face o dare de seamă amănunțită Suveranului, asupra constatărilor sale privitor la situația generală a țării din punct de vedere financiar”.¹⁴

Așadar, suveranul României era extrem de îngrijorat față de situația financiară a țării, având încredere deplină în analiza obiectivă realizată de comisia de experți străini, condusă de către Ch. Rist.

În numărul din 13 mai 1932 se relatea despre plecarea lui Charles Rist în Franța și despre prima ședință a Consiliului Național Economic:

“Consiliul Național Economic a ținut, ieri după-masă (10 mai 1932 – n.n.), prima ședință. Cu această ocazie, s-a manifestat un viu interes în ceea ce privește constatările experților francezi. Înainte de ședință, d. Argetoianu a avut o lungă întrevedere cu d. Rist. În urma acestei prime ședințe a Consiliului Național Economic, se va vedea rezultatul activității delegației franceze. Experții au făcut, deja, o dare de seamă d-lui. Rist despre lucrările efectuate în prima perioadă a activității lor.

Pe baza acestei dări de seamă, d. Rist va da publicității concluziile sale relativ la situația financiară și economică a României. După aceasta, d. Rist va pleca

¹³ Ibid., 522 (Timișoara, 8 mai 1932): 4.

¹⁴ Ibid., 524 (Timișoara, 12 mai 1932): 4.

la Paris, spre a pune la curent cercurile interesate cu rezultatul activității sale, pe de o parte; pe de altă parte, spre a se orienta asupra noii situații politice din Franța, create prin moartea președintelui Doumer. În timpul șederii sale în Paris, d. Rist va începe anumite tratative în vederea asanării financiare (a României – n.n.). În acest timp, ceilalți experți vor continua activitatea lor, spre a termina și a doua parte a lucrărilor financiare. Cu această ocazie, d. Rist va face expertiza sa definitivă, care va conține și soluțiile necesare pentru restabilirea vieții noastre economice și financiare. Evident, toate acestea vor depinde, în mare măsură, și de politica externă a cabinetului ce va urma după Tardieu.

Membrii acestui Consiliu sunt în număr de 25, dar, până acum, au fost numiți numai 21. De asemenea, nici președintele n-a fost, încă, numit. La ședința de ieri n-au participat următorii membri, din cauză că nu erau în Capitală: d. Cantacuzino, d. Mihalache (fost ministru de Interne), d. Madgearu, d. Garoflid, d. Cămărășescu, d. Const. Brătianu și d. Antonescu. N-a participat nici d. Vasilescu-Carpen, ministru demisionat, deși era în București. Ședința a fost prezidată de d. Argetoianu. Consiliul Economic a luat în discuție normele și formalitățile după care va funcționa și s-a ocupat cu studiul consiliilor similare existente în alte țări. În regulamentul de funcționare se vor adopta multe dispozițiuni din regulamentul aceluiași consiliu din Germania”¹⁵

În concluzie, în raportul definitiv al Comisiei de Experți Financieri se regăseau atât datele reale ale situației economico-financiare a României, cât și soluțiile prevăzute pentru redresarea sa, totul depinzând și de politica externă a noului guvern de la Paris. Ambivalența măsurilor economice adoptate de cabinetul Iorga-Argetoianu rezultă, pe de o parte, din acceptarea expertizei înaintată de comisia franceză, iar, pe de altă parte, din întocmirea regulamentului de funcționare a Consiliului Național Economic, ce avea – drept scop – salvarea economiei românești, după model german.

În această perioadă, controlul străin asupra economiei românești se intensifica, aplicându-se și la nivel local. Astfel, în ziua de 13 mai 1932, Ch. Rist, președintele delegației franceze, însoțit de câțiva experți, a plecat la Sibiu, pentru a monitoriza, cu mare atenție, situația încasărilor la Administrația Financiară din orașul respectiv.¹⁶ O asemenea implicare, chiar dacă era bine intenționată, nu putea genera decât ostilitatea opiniei publice și chiar a organelor administrative, atât locale, cât și centrale.

Numărul ziarului *Vestul* din 20 mai 1932 ne informează asupra plecării consilierilor tehnici ai B.N.R., Bolgert și Guitard (auxiliarii lui Roger Auboin), la Paris, cu *Orient-Expressul*, cu o zi în urmă fiind primiți de către Zamfir

¹⁵ Ibid., 525 (Timișoara, 13 mai 1932): 4.

¹⁶ Ibid., 526 (Timișoara, 14 mai 1932): 4.

Brătescu (subsecretar de stat la Ministerul de Finanțe), care, vorbind în numele lui Constantin Argetoianu, “le-a mulțumit pentru munca depusă și serviciile ce ne-au adus cât timp au lucrat aici”.¹⁷ Rezultă faptul că raportul comisiei de experți financiari străini se finalizase, fiind necesară prezentarea acestuia noului cabinet francez.

De asemenea, în numărul său din 24 mai 1932, cotidianul bănățean prezenta părerea experților francezi de pe lângă Ministerul de Finanțe privind salarizarea funcționarilor ce urmau a fi concediați:

“Experții francezi, împreună cu organele Ministerului de Finanțe, au studiat, mai multe săptămâni de-a rândul, modalitățile de reducere a cheltuielilor statului. În urma acestor cercetări s-a ajuns la o înțelegere comună, în urma căreia s-a stabilit că bugetul țării este prea încărcat cu salariile funcționarilor publici. În această privință, ziarul Lupta publică, cu rezerva cuvenită, următoarele:

Părerea experților francezi și a organelor Ministerului de Finanțe este că funcționarii de stat sunt cu 50 000 mai mulți decât ar putea fi suportați de buget. După părerea experților francezi, acest surplus de funcționari se găsește în corpul funcționarilor administrativi sau în corpul profesorilor, învățătorilor și în magistratură. Această chestiune nu s-ar putea rezolva altfel decât prin cererea unui concediu de 1 an, din partea funcționarilor respectivi. În acest sens, statul va face un apel către dâșii. În timpul concediului, statul le va achita, lunar, câte jumătate din salariu. În schimb, acești funcționari vor avea facultatea de a se ocupa cu ce voiesc, în timpul concediului”.¹⁸

Aceasta era, de fapt, o soluție “de avarie” pentru restrângerea cheltuielilor bugetare ale statului român, prefigurând noi curbe de sacrificiu.

La finele lunii mai 1932, situația financiară, de altfel foarte gravă, a țărilor dunărene a intrat, din nou, în atenția Ligii Națiunilor, fiind desemnați o serie de experți pentru examinarea acesteia, după cum rezultă din paginile ziarului *Vestul*:

“În sesiunea actuală, Consiliul Societății Națiunilor, în ședința de la 21 mai a adoptat o rezoluție cu privire la situația financiară a țărilor dunărene, invitând Comitetul Financiar să desemneze o delegație care să examineze imediat, împreună cu experții guvernelor și cu orice alți experți financiari, ce va crede necesar, problemele ridicate de raportul Comitetului Financiar...”

Dând urmare acestei rezoluții, dl. Matos (președintele, în exercițiu, al Consiliului S.N.) a desemnat, după consultarea guvernelor, experții următori: dl. Musy (consilier federal la Departamentul de Finanțe al Elveției), dl. Frère (Belgia) și dl. Trip (Olanda).

¹⁷ Ibid., 531 (Timișoara, 20 mai 1932): 4.

¹⁸ Ibid., 533 (Timișoara, 24 mai 1932): 4.

Din partea sa, Comitetul Financiar a desemnat pe următorii 5 membri ai săi: președintele – Suvich (Italia); membrii – Norman Davies (Statele Unite), Sir Otto Niemeyer (Anglia), Dayres (Franța), dr. Paul Kaempfner (Germania) și Popsisil (Cehoslovacia).

Ca experți guvernamentali vor funcționa: Sir Leith Ross (Anglia), prof. Beneduce (Italia) și Peizof (Franța).¹⁹

Datele cuprinse în raportul semnat de către Rist trăgeau un semnal de alarmă asupra situației economice a tuturor statelor danubiene, majoritatea având un profil agricol. Nu trebuie să ne surprindă faptul că experții desemnați, pentru examinarea sa, de Societatea Națiunilor reprezentau state occidentale și central-europene, cu o industrie puternică și care își dovediseră, cel puțin până atunci, capacitatea de a remedia efectele crizei de supraproducție.

În numărul său din 28 mai 1932, *Vestul* își anunța cititorii despre demisia lui Roger Auboin, consilierul tehnic al Băncii Naționale a României, demisie determinată – după toate probabilitățile – de fricțiunile apărute între Charles Rist și Constantin Argetoianu. În opinia redactorilor ziarului bănățean, era vorba despre o solidarizare a lui Auboin cu ceilalți experți francezi, ofenșați de afirmațiile guvernului român.²⁰

Așadar, cabinetul de la București încălca norme de conduită elementare, determinând, prin reacțiile sale exagerate față de publicarea raportului Rist, o nouă deteriorare a raporturilor româno-franceze.

Potrivit redacției cotidianului timișorean, demisia lui Roger Auboin ar fi pus guvernul român într-o situație ingrată, la aceasta adăugându-se comunicatul, aparent liniștitor, al Băncii Naționale și vestea audiențelor, “pe bandă rulantă”, de la Palatul Regal:

“Raportul financiar al dlui. Ch. Rist, pe de o parte, iar, pe de altă parte, știrile despre demisia dlui. Auboin, expertul financiar pe lângă Banca Națională, preocupă opinia publică din Capitală și din întreaga țară.

În legătură cu acest raport, s-au răspândit unele știri alarmante, între care este și confirmarea demisiei dlui. Auboin.

În privința aceasta, cercurile competente au declarat următoarele:

Toate știrile care s-au răspândit în legătură cu raportul dlui. Rist nu pot să fie decât dăunătoare economiei naționale și, în general, situației interne, căci aceste știri au fost interpretate greșit și, în forma în care au apărut, nu pot decât să înrăutățească situația financiară.

Ieri (26 mai 1932 – n.n.) a circulat, cu insistență, zvonul că ar exista un viu conflict între guvern și Ministerul de Finanțe, respectiv Banca Națională.

¹⁹ Ibid., 536 (Timișoara, 27 mai 1932): 4.

²⁰ Ibid., 537 (Timișoara, 28 mai 1932): 4.

În urma acestei versiuni, direcțiunea Băncii Naționale a găsit de cuviință să dea următorul

COMUNICAT:

1. Direcțiunea Băncii Naționale nu are cunoștință despre demisia dlui. Auboin.
2. Raportul dlui. Rist a fost terminat și înaintat Băncii Naționale, însă direcțiunea ei nu l-a discutat încă; în consecință, această instituție nu a putut lua, până în prezent, nicio atitudine.

3. În urma dispozițiilor financiare luate în ultimul timp, nu s-a ivit niciun conflict între guvern, Banca Națională și Ministerul de Finanțe.

Acest comunicat semioficios ar fi suficient numai în cazul când nu s-ar fi răspândit anumite știri care au, la bază, un mare procent de adevăr.

Tot trebuie să fi fost ceva la mijloc, căci, imediat după apariția comunicatului, a avut loc o lungă consfătuire între dl. Argetoianu (ministru de Finanțe) și dl. Angelescu (guvernatorul Băncii Naționale). La sfârșitul acestei consfătuiri – ora 12 a.m. – dl. Argetoianu s-a prezentat în audiență la Suveran.

Audiența n-a durat mai mult de jumătate de oră, căci la ora 1 jumătate a fost primit – la Palat – dl. Iorga (prim-ministru), iar, după dânsul, Suveranul a primit pe dl. Angelescu (guvernatorul Băncii Naționale).

În legătură cu aceste audiențe, reprezentanții presei din Capitală n-au putut afla mai mult decât atât, că audiențele au fost în legătură cu situația financiară.

Ziarul *Lupta*, ocupându-se de obiectul discuției cu ocazia audiențelor, constată că mai mulți membri ai Corpului diplomatic au făcut importante declarații în legătură cu chestiunile financiare de actualitate, și că aceste declarațiuni ar fi fost cauza audiențelor”.²¹

Gravitatea informațiilor despre situația economico-financiară a României, incluse în raportul Rist, a dus la o derută generală a autorităților, care nu mai erau capabile nici măcar să cenzureze declarațiile diplomaților români. Mai mult, regele Carol al II-lea se implica, din nou, în rezolvarea dificilei situații economice interne, depășindu-și, cu mult, atribuțiile constituționale. Chiar și ordinea audiențelor la Palat demonstrează preferința suveranului pentru ministrul de Finanțe, Constantin Argetoianu, omul său de încredere.

În numărul său din 31 mai 1932, *Vestul* relua informațiile ziarului britanic *Daily Herald*, privind organizarea, la Lausanne (Elveția), a unei *Conferințe internaționale a reparațiilor și a valutei*, destinată refacerii economiei europene, în general, “căci, în ultimul timp, valuta fiecărei țări s-a dezechilibrat așa de mult încât ar duce la un dezastru sigur, dacă nu se va pune capăt acestui proces de descompunere a vieții financiare din întreaga Europă”.²²

²¹ Ibid., 538 (Timișoara, 29 mai 1932): 4.

²² Ibid., 539 (Timișoara, 31 mai 1932): 1.

Deci, la nivel european, se căutau soluțiile cele mai adecvate pentru reface-re economiilor naționale și pentru reechilibrarea bugetelor, profund afectate de criză.

Redacția ziarului *Vestul* urmărea, îndeaproape, și situația politică din Franța, manifestându-și indignarea și regretul profund față de asasinarea președintelui francez (Doumer) și față de moartea subită a directorului Biroului Internațional al Muncii (Albert Thomas), organism creat în cadrul Conferinței de Pace de la Paris (1919–1920).

Astfel, în numărul din 8 mai 1932, redacția cotidianului bănățean deplângea dispariția, în condiții tragice, a președintelui francez, pedagog “de școală veche” și veritabil model moral, demn de urmat pentru întreaga națiune franceză:

“Medicul rus Pavel Gargulow (antibolșevic, fostul șef al fasciștilor ruși) descarcă două gloanțe de revolver în capul președintelui Republicii Franceze, dl. Doumer, prezent la deschiderea unei expoziții a operelor scriitorilor francezi care au participat la Primul Război Mondial, în după-amiaza zilei de 6 mai 1932. Au fost răniți ușor celebrul scriitor francez Claude Farrère și Gaston Guihard (șeful Siguranței Generale a Republicii Franceze).

Supus unei intervenții chirurgicale craniene, bătrânul președinte (78 ani) a primit o transfuzie de sânge, dar a încetat din viață în cursul nopții de 6/7 mai 1932. Prins imediat de autorități, atentatorul a motivat actul său prin faptul că Franța nu face nimic pentru înfrângerea bolșevismului rusesc, fiind foarte aproape de a fi linșat de mulțime.

Decesul violent al președintelui Franței a impresionat adânc opinia publică a tuturor țărilor”.²³

Deși scena politică franceză era împărțită, aproape egal, între forțele de dreapta și cele de stânga, se afirmau, tot mai mult, în ultima vreme, formațiunile extremiste, adepte ale asasinatului politic. O asemenea formațiune, cu profunde ramificații externe, a preferat să-l asasineze pe președintele francez, pentru a atrage atenția asupra pericolului reprezentat de regimul comunist de la Moscova. Practica asasinatului politic va cuprinde, rând pe rând, aproape toate țările de pe continentul european.

La câteva zile distanță survenea și moartea lui Albert Thomas, semnalată, în egală măsură, de redacția ziarului *Vestul*:

“La Paris, într-un restaurant din apropierea gării Saint-Lazare, în urma unei crize diabetice, în seara zilei de 9 mai 1932, dl. Albert Thomas (directorul Biroului Internațional al Muncii) a leșinat, încetând din viață la spitalul Beaujou, la ora 23⁴⁵”.

²³ Ibid., 522 (Timișoara, 8 mai 1932): 4.

După această scurtă descriere a cauzei decesului, cititorilor bănățeni le erau oferite și câteva date biografice:

“...născut în 1878, la Champigny sur Marne; lider al socialismului francez; în Primul Război Mondial a dat dovadă de un puternic naționalism în rolul ce i s-a dat, de a organiza producția munițiilor de luptă; tot în Primul Război Mondial, a ținut o serie de cuvântări înșuflețitoare, la Iași; în 1920 este numit directorul Biroului Internațional al Muncii, de pe lângă Liga Națiunilor”.²⁴

Organ de presă al Partidului Național-Țărănesc, care încheiase un cartel electoral cu Partidul Social-Democrat în anul 1928, *Vestul* își exprima, deloc întâmplător, simpatia față de un ilustru reprezentant al mișcării socialiste franceze și internaționale.

În numărul din 12 mai 1932, redacția cotidianului timișorean relatează despre rezultatul alegerilor din Franța, constatând succesul partidelor de stânga, pentru locurile unde fusese declarat *balotaj*. Se considera, pe bună dreptate, că demisia guvernului Tardieu era iminentă și că E. Herriot va fi însărcinat cu formarea unui nou cabinet. Rezultatele, însumate, ale ambelor scrutinuri erau următoarele: conservatorii – 5 mandate; republicanii – 130 mandate; republicanii de stânga – 63 mandate; republicanii radicali – 61 mandate; radicalii și radical-socialiștii – 150 mandate; republicanii socialiști – 50 mandate; socialiștii – 130 mandate; comuniștii disidenți – 11 mandate; comuniștii – 10 mandate. Totuși, mai lipseau rezultatele pentru 5 mandate, “recoltate” din coloniile Guyana, Guadelupa, Indiile franceze și Réunion.²⁵

Se reconfirma, în acest mod, o ușoară ascensiune a forțelor de stânga, pe fondul emoțional provocat de moartea violentă a președintelui Republicii Franceze, Doumer.

În urma unei ședințe a Adunării Naționale, desfășurată în ziua de 12 mai 1932, între orele 14⁰⁰–16⁴⁵, Lebrun a fost ales președinte al Republicii Franceze. Din cele 828 de voturi exprimate, Lebrun a obținut 633 (adică 76,45%), în timp ce contracandidații săi au înregistrat procentaje mult mai mici: Fauré – 114 voturi (~13,77%); Painlevé – 12 voturi (0,14%); Cachin – 8 voturi (0,09%). Trebuie amintit faptul că 49 liste de vot au rămas albe.²⁶

Acest veritabil reviriment al stângii franceze s-a evidențiat și prin alegerea lui Lebrun, în calitate de președinte al Republicii Franceze, cu o largă majoritate de voturi, până la proclamarea celei de-a V-a Republici, în timpul lui Charles de Gaulle, Franța fiind o republică parlamentară.

Într-un articol apărut în ziua de 14 mai 1932, *Vestul* își anunța cititorii

²⁴ Ibid., 524 (Timișoara, 12 mai 1932): 4.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., 525 (Timișoara, 13 mai 1932): 4.

despre parastasul ținut la Patriarhia Română, la 11 mai, “pentru odihna sufletului președintelui Doumer”, solemnitate la care a participat și regele Carol al II-lea.²⁷

Era reafirmat, astfel, atașamentul României față de Franța, manifestat la cel mai înalt nivel (Casa Regală), în pofida atitudinii ambivalente a unor cercuri guvernamentale de la București, care subminaseră, în acest mod, excelențele relații bilaterale și chiar alianțele inițiate de Franța, din care făcea parte și România, alianțe ce pledau pentru menținerea statu-quo-ului teritorial stabilit la sfârșitul Primului Război Mondial.

După ce preciza că gazetarul francez Géo London, colaboratorul ziarului *Le Journal*, a sosit în Capitală, cu avionul, în ziua de 14 mai 1932, acesta vizitând România, cu câteva săptămâni în urmă, și traversând, cu acest prilej, Basarabia, redacția cotidianului bănățean se arăta intrigată de scopul vizitei sale.²⁸ Misterul din jurul vizitei gazetarului francez determina apariția mai multor zvonuri, cele mai credibile fiind legate de plecarea consilierilor tehnici ai B.N.R., Bolgert și Guitard, respectiv de tratativele pentru semnarea convenției comerciale româno-germane.

Numărul ziarului *Vestul* din 26 mai 1932 cuprindea, chiar pe prima pagină, un interviu acordat de către Herriot, posibil viitor prim-ministru al Franței:

“D. Herriot a acordat ziarului *Paris Midi* un interview, în care a făcut însemnate declarațiuni politice (la 24 mai 1932 – n.n.).

D. Herriot a lăsat să se înțeleagă că va accepta să formeze guvernul, îndată după constituirea noii Camere (Camera Deputaților, care avea dreptul de a desemna, prin vot, președintele Republicii Franceze – n.n.) și a adăugat că va încerca să realizeze, dacă va fi cu putință, o largă uniune republicană.

În privința politicii externe, d. Herriot a accentuat că rămâne devotat apărării drepturilor imprescriptibile pe care Franța le deține pe baza tratatelor și a acordurilor liber semnate, făcând, astfel, aluzie la planul Young.

Chestiunea securității, a declarat d. Herriot, rămâne pe primul plan, până când se vor fi obținut garanții solide internaționale.

Față de Germania va trebui să se facă o politică foarte prudentă – a încheiat d. Herriot – căci orice exces ar risca să favorizeze extremismul lui Hitler.”²⁹

Așadar, Herriot lansa ideea unei largi coaliții guvernamentale, hotărâtă să aplice deciziile economice adoptate de conferințele internaționale, inclusiv pe cele mai puțin convenabile Franței, continuând să pledeze, pe de o parte, pentru o barieră de securitate în jurul statului francez și a aliaților săi mai mici din centrul și răsăritul Europei, iar, pe de altă parte, pentru o detensionare a

²⁷ Ibid., 526 (Timișoara, 14 mai 1932): 4.

²⁸ Ibid., 527 (Timișoara, 15 mai 1932): 4.

²⁹ Ibid., 535 (Timișoara, 26 mai 1932): 1.

raporturilor franco-germane, care să limiteze ascensiunea extraordinară a național-socialiștilor conduși de Adolf Hitler.

În numărul din 27 mai 1932, cotidianul timișorean își informa cititorii despre întrevederea dintre Tardieu, Herriot și Flandin, la Palatul Elysée, în prezența președintelui Republicii Franceze, Lebrun, desfășurată, timp de două ore, în ziua de 25 mai, cu caracter semi-secret. Redactorii ziarului *Vestul* presupuneau că Tardieu i-ar fi expus, cu această ocazie, lui Herriot poziția adoptată de cabinetul de la Paris față de principalele probleme externe (Conferința Dezarmării, Conferința de la Lausanne – privind reparațiile de război, situația gravă a statelor dunărene etc.), fiind certă desemnarea lui Herriot în funcția de prim-ministru.³⁰

O astfel de întrevedere avea o importanță deosebită, dovedind acceptul noului premier francez de a continua politica externă promovată de predecesorul său, cu acest prilej stabilindu-se și liniile unei bune colaborări între președintele Republicii și președintele Consiliului de Miniștri, indispensabilă în contextul în care criza economică începuse să-și arate “colții” și pe teritoriul Franței.

Numărul ziarului *Vestul* din 2 iunie 1932 era dominat, pe prima pagină, de un articol al cărui conținut nu mai surprindea pe nimeni, intitulat *Prăbușirea dictaturii!! Demiterea guvernului*:

“Astăzi (31 mai 1932 – n.n.) după amiază, la ora 5, s-a întrunit – la Palatul Regal din Calea Victoriei – Consiliul de Miniștri, sub președinția Regelui. Au fost prezenți toți miniștrii, iar, dintre subsecretarii de stat, numai d. Zamfir Brătescu de la Finanțe.

Din cuvântarea Regelui spicuim: Consiliul de Miniștri de astăzi este unul dintre cele care își are obârșia în vechile obiceiuri ale țării ... Aveți, în față, o problemă arzătoare și dureroasă. Un contract pe care Statul îl are cu slujitorii lui și care trebuie respectat cu orice străduințe. Ca rege al României, am jurat că voi fi părtaș la toate bucuriile și durerile neamului românesc.

După ce M. Sa Regele a terminat cuvântarea, au început discuțiunile în consiliu asupra diferitelor propuneri și soluții în ceea ce privește plata salariilor funcționarilor publici și soldele armatei. Regele a aprobat toate soluțiile, însă sublinia, mereu, că e nevoie de soluții imediate.

Ședința consiliului a durat 3 ore. La sfârșit, d. C. Argetoianu, însoțit de d-nii. Ghica și Cantacuzino, a plecat. Dl. Iorga, rămânând singur, a cerut audiență particulară M.S. Regelui. În această audiență, d. N. Iorga a declarat Suveranului că e necesară o nouă reducere a salariilor și că, pentru aceasta, guvernul are nevoie de un puternic sprijin din partea Coroanei.

³⁰ Ibid., 536 (Timișoara, 27 mai 1932): 4.

Regele a respins, în mod hotărât, ideea reducerii salariilor.

În aceste condiții, N. Iorga s-a așezat la o masă, redactând scrisoarea de demisie a guvernului ... M.S. Regele a primit demisia, exprimând mulțumiri guvernului pentru munca și spiritul de sacrificiu de care a dat dovadă în așa de grele timpuri. Dl. N. Iorga a dat presei un comunicat în care spune că guvernul, neputând achita salariile curente, cât și restante, care se ridică la o sumă considerabilă, și, mai ales, fiind în imposibilitate de a recurge la soluții radicale fără a fi sprijinit de un partid puternic, a găsit potrivit să-și înainteze demisia, care a fost primită.

De la Palat, d. Iorga a refuzat de a mai merge cu mașina Preșidenției Consiliului de Miniștri, plecând acasă pe jos, iar apoi, îndată, la Văleni (Vălenii de Munte, unde înființase o Universitate Populară–n.n.).

Național-țărăniștii nu erau surprinși de cele întâmplate: Mihai Popovici se afla în Capitală; Iuliu Maniu era așteptat să sosească în București, în dimineața zilei de 1 iunie 1932; Mihalache a fost chemat telegrafic în țară; Madgearu urma să sosească în seara de 31 mai 1932; consfăturile frunțașilor PNȚ se țineau la G.G. Mironescu.

Într-o consfătuire prezidată de d. Duca, liberalii duciști au declarat că sunt contra unui guvern de concentrare, fiind gata să-și asume întreaga răspundere.

Titulescu a fost chemat telegrafic în țară, de către Regele Carol al II-lea, în vederea unui guvern de concentrare națională.

Al. Vaida-Voevod avea șanse foarte mari să devină prim-ministru, numele său figurând în cadrul discuțiilor Suveranului cu dr. C. Angelescu (guvernatorul B.N.R.).³¹

Din acest articol deducem faptul că regele Carol al II-lea își depășea, din nou, atribuțiile constituționale (oricum, destul de largi), forțând guvernul să adopte unele măsuri economice urgente. De altfel, cu un an în urmă, suveranul României impusese un guvern de așa-zisă uniune națională, condus de Nicolae Iorga, profesorul său, secondat de Constantin Argetoianu, adeptul unor soluții autoritare, colaborator intim al regelui. Acum, savantul de talie internațională, care acceptase să conducă un guvern fără susținerea fermă a unui partid politic, era sacrificat “pe altarul” ambițiilor personale ale lui Carol al II-lea. Se prefigura, deja, un nou guvern de concentrare națională, prezidat de marele diplomat Nicolae Titulescu, altă posibilă “marionetă” în mâinile “păpușarului” de la Palatul Regal, însă nici liberalii și nici național-țărăniștii nu erau dispuși să sprijine o astfel de soluție “de avarie”, pronunțându-se în favoarea unui cabinet cu o largă susținere parlamentară reală, din partea unui partid politic reprezentativ. Se vehicula, tot mai insistent, numele național-țărănistului Alexandru

³¹ Ibid., 541 (Timișoara, 2 iunie 1932): 1.

Vaida-Voevod, foarte apropiat de liderul partidului (Iuliu Maniu), cel puțin până în momentul respectiv, însă conta, destul de mult, și opinia guvernatorului Băncii Naționale în această privință.

Concluzii

Despăgubirile de război afectau profund relațiile internaționale, încercându-se soluționarea acestei probleme spinoase de către cercurile economico-financiare și politice americane, prin lansarea a două planuri (*Planul Dawes* – 1929 și *Planul Young* – 1930) și prin instituirea unui moratoriu general privind plata reparațiilor și a datoriilor de război (*Moratoriul Hoover* – 1931).

Din păcate, sfârșitul primei conflagrații mondiale nu aducea pacea, mult dorită, în Europa, sistemul versaillez dovedindu-și, destul de curând, ineficiența și lipsa de viziune. Pe ruinele fostelor imperii central și est-europene (Al Doilea Reich german, Austro-Ungaria – derivată din Imperiul Habsburgic, Imperiul Otoman și Imperiul Țarist) au apărut state naționale ori și-au întregit teritoriul state deja existente, care-și câștigaseră independența de ceva vreme și porniseră pe drumul modernizării. Unele state europene au adoptat, relativ devreme, modele autoritare sau totalitare de guvernare (Uniunea Sovietică, Italia, Turcia, Bulgaria, Polonia, Ungaria, Germania – devenită Republica de la Weimar, Portugalia etc.).

Marea criză economică mondială a determinat deteriorarea progresivă a relațiilor internaționale. Pe plan european s-au conturat mai multe probleme stringente și dificil de soluționat: reparațiile de război; Uniunea vamală austro-germană sau Proiectul Curtius-Schober; dezarmarea; proiectul uniunii europene ș.a.m.d. O îngrijorare deosebită au stârnit relațiile privilegiate sovieto-germane și tentativa reușită a Republicii weimariene de a obține egalitatea în drepturi cu celelalte state, în privința înarmării.

Formată pe baza principiului naționalităților, la sfârșitul primei conflagrații mondiale, România Mare va pleda, în permanență, pentru menținerea statu-quo-ului teritorial și pentru securitatea colectivă, respectând – cu strictețe – Pactul Societății Națiunilor și constituind o rețea de acorduri și tratate, menită să apere interesele fundamentale ale statelor mici și mijlocii din centrul și răsăritul Europei. Dominată de patru diplomați de renume mondial (Take Ionescu, Ionel Brătianu, Nicolae Titulescu și I.G. Duca), politica externă românească interbelică a fost definită prin: rolul determinant jucat în cadrul Micii Antante; deteriorarea raporturilor româno-sovietice, generată de disputa asupra Basarabiei; aderarea la Pactul Briand-Kellogg, completat cu doctrina Hoover-Stimson; strângerea relațiilor cu Polonia; inițiativa convocării unor conferințe balcanice, pentru realizarea unei noi alianțe regionale defensive;

reacția ostilă față de proiectul uniunii vamale austro-germane; atitudinea favorabilă față de planul Confederației Danubiene, lansat de Franța; confruntarea româno-maghiară în procesul optanților unguri din Transilvania; implicarea activă în lucrările Conferinței Dezarmării; relațiile privilegiate dintre România și Franța; acordurile comerciale și raporturile culturale româno-germane, etc.

Cotidianul bănățean *Vestul* a abordat, cu maximă seriozitate și obiectivitate, relațiile româno-franceze în timpul guvernării Iorga-Argetoianu (aprilie 1931-mai 1932), pe toate palierele (economic, politico-diplomatic, militar, cultural, științific, sportiv), inclusiv la nivel regional, de un interes aparte pentru cititori bucurându-se articolele de fond sau editorialele tipărite pe prima pagină a fiecărui număr, semnate cu numele propriu-zis al gazetarului respectiv sau sub un pseudonim relevant pentru gravitatea faptelor ori evenimentelor analizate.

În concluzie, în timpul cabinetului Iorga-Argetoianu (aprilie 1931-mai 1932), în pofida situației economice destul de dificile, a ascensiunii rapide a unor mișcări naționalist-extremiste, precum Garda de Fier, a erodării regimului parlamentar și a primelor tentative ale regelui Carol al II-lea de a-și impune un regim personal, politica externă românească a militat pentru menținerea păcii și securității la nivel european și mondial, pentru relații de bună vecinătate și, respectiv, de amicitie în cadrul alianțelor existente sau în curs de constituire (Mica Înțelegere și Antanta Balcanică), pentru păstrarea statu-quo-ului teritorial în Europa Centrală și de Sud-Est, respingerea – cu fermitate – a tuturor tentativelor de revizuire a frontierelor stabilite la sfârșitul Primului Război Mondial, reluarea negocierilor cu Uniunea Sovietică în vederea încheierii unui pact de neagresiune, strângerea legăturilor cu aliații tradiționali ai României (Franța și Marea Britanie) etc.

ROMANIAN-FRENCH RELATIONS IN APRIL 1932, REFLECTED IN THE PAGES OF THE BANAT DAILY “THE WEST”

Abstract

War reparations deeply affected international relations, and attempts were made by American economic, financial and political circles to solve this thorny problem by launching two plans (the Dawes Plan – 1929 and the Young Plan – 1930) and by establishing a general moratorium on the payment of war reparations and debts (the Hoover Moratorium – 1931).

Unfortunately, the end of the First World War did not bring the much-desired peace to Europe, as the Versailles system soon proved ineffective and short-sighted. On the ruins of the former Central and Eastern European empires (the German Second Reich, Austro-Hungary – derived from the Habsburg Empire, the Ottoman Empire and the Tsarist Empire), nation states emerged or existing states, which had gained their independence

some time ago and had embarked on the road to modernisation, joined their territories. Some European states adopted authoritarian or totalitarian models of government relatively early on (the Soviet Union, Italy, Turkey, Bulgaria, Poland, Hungary, Germany – now the Weimar Republic, Portugal, etc.).

The great global economic crisis has led to a progressive deterioration in international relations. On the European level, a number of pressing and difficult issues have emerged: war reparations; the Austro-German customs union or the Curtius-Schober project: disarmament; the European Union project, etc. Of particular concern were the privileged Soviet-German relations and the successful attempt by the Weimar Republic to achieve equal rights with other states in the field of armaments.

Formed on the basis of the principle of nationalities at the end of the First World War, Greater Romania will always advocate the maintenance of the territorial status quo and collective security, strictly respecting the Covenant of the League of Nations and building a network of agreements and treaties to defend the fundamental interests of the small and medium-sized states of Central and Eastern Europe. Dominated by four world-renowned diplomats (Take Ionescu, Ionel Brătianu, Nicolae Titulescu and I.G. Duca), Romania's foreign policy between the wars was defined by: the decisive role played within the framework of the Little Entente; the deterioration of Romanian-Soviet relations, generated by the dispute over Bessarabia; adherence to the Briand-Kellogg Pact, supplemented by the Hoover-Stimson doctrine; the strengthening of relations with Poland; the initiative to convene Balkan conferences, in order to achieve a new regional defensive alliance; the hostile reaction to the Austro-German customs union project; the favourable attitude towards the Danube Confederation plan launched by France; the Romanian-Hungarian confrontation in the trial of the Hungarian opthionists in Transylvania; the active involvement in the work of the Disarmament Conference; the privileged relations between Romania and France; the trade agreements and the Romanian-German cultural relations, etc.

The daily newspaper *The West from Banat* dealt with Romanian-French relations during the Iorga-Argetoianu government (April 1931-May 1932) with the utmost seriousness and objectivity, on all levels (economic, political-diplomatic, military, cultural, scientific, sports), including regional level, with a special interest for readers enjoying the feature articles or editorials printed on the front page of each issue, signed with the actual name of the journalist concerned or under a pseudonym relevant to the seriousness of the facts or events analyzed.

In conclusion, during the Iorga-Argetoianu cabinet (April 1931-May 1932), despite the rather difficult economic situation, the rapid rise of nationalist-extremist movements such as the Iron Guard, the erosion of the parliamentary regime and the first attempts of King Charles II to impose a personal regime, Romanian foreign policy advocated the maintenance of peace and security at European and world level, good neighbourly relations and, respectively, friendship within the existing alliances or those in the process of being formed (the Little Entente and the Balkan Alliance), the preservation of the territorial status quo in Central and South-Eastern Europe, the firm rejection of all attempts to revise the borders established at the end of the First World War, the resumption of negotiations with the Soviet Union with a view to concluding a non-aggression pact, the strengthening of ties with Romania's traditional allies (France and Great Britain), etc.

COMERCIANȚI AI REȘITEI INTERBELICE

*Minodora Damian**

Cuvinte cheie: comercianți, județul Caraș, perioada interbelică

Keywords: traders, Caraș county, inter-war period

“Nimic nu crește la umbra marilor copaci”, spunea odinioară marele nostru sculptor Constantin Brâncuși. Această afirmație își diluează semnificația de postulat în realitatea interbelică reșițeană, al cărei areal economic era dominat de activitățile comerciale ale UDR-ului (Uzinele de Fier și Domeniile Reșița). Pe de altă parte, componentele industrializării reșițene au creat oportunități de care întreprinzătorii au reușit să profite pentru a-și demara, dezvolta și susține ideile antreprenoriale, menținând dinamica microeconomică urbană.

Faza de remediere a distrugerilor provocate de acțiunile armate ale primei conflagrații mondiale trebuia să fie depășită, astfel că toate eforturile necesitau a fi impulsionate spre o direcție de dezvoltare economică în care să primeze performanța în fața unei eventuale concurențe pe piețele externe. Acest dezi-derat trebuia realizat pe principiul valorificării propriilor avuții și a gestionării eficiente a forței de muncă.

Urmare a înfăptuirii Marii Uniri din iarna anului 1918, în România s-a ivit posibilitatea de industrializare a anumitor zone în jurul arealelor urbane, urmărindu-se totodată și renunțarea treptată la etichetarea României drept țară cu “economie eminentemente agrară”.

Viziunea implementării, în spațiul reșițean, a unei regiuni industriale bazate, în special, pe ramura metalurgică, datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, perioadă în care întreg Banatul era parte a Imperiului Austro-Ungar. Încă din acea perioadă, în sfera antreprenorială au fost sesizate mici afaceri de tip familial. Inițierea și menținerea acțiunilor comerciale de acest tip nu a întâmpinat sincope determinate de dezvoltarea economică a zonei, coagulată în jurul unei singure entități. Acest considerent conduce spre ipoteza acumulării unei experiențe dobândite în perioada interbelică, adăugată de întreprinzători la propriile cunoștințe, utile în viitoarele experiențe tranzacționale.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

În accepțiunea definiției clasice, afacerea de familie constituie o investiție financiară gestionată de parteneri, relaționați printr-o legătură de sânge (tată-fiu, asociere între frați) sau înrudire prin alianță (socru-ginere, asociere între cumnați), transmisă pe bază ereditară din generație în generație. Având în vedere faptul că resursa financiară provine din sânul familiei, riscurile asumate ar trebui să fie mai reduse, iar cei care gestionează afacerea vor fi răspunzători atât în fața familiilor fondatoare, cât și a generațiilor viitoare, acest fapt generând o anumită precauție în luarea deciziilor.

Caracteristicile acestui tip de afacere erau: anduranța de-a lungul timpului și nu profitul imediat; modalitatea de susținere a afacerii, în cele mai dese cazuri fiind preferată autofinanțarea în detrimentul împrumutului; și, nu în ultimul rând, transmisibilitatea ereditară, care putea fi considerată pentru tinerii moștenitori atât un avantaj, în cazul unor companii stabile și bine articulate financiar, dar și un dezavantaj dacă avem în vedere conflictul dintre generații și divergențele de opinii.

Atenția aproape exclusivă acordată, pe drept, în istoriografia românească și nu numai, activității aferente Uzinelor și Domeniilor de Fier Reșița, a generat provocarea de a dezavua aspecte din viața economică aferentă sferei antreprenoriatului, a acelor care au decis să-și investească resursele în propriile afaceri, menținând dinamica financiară în urbea de pe malurile Bârzavei.

Analizând situația comerțului românesc din perioada imediat următoare încheierii primei conflagrații mondiale, constatăm faptul că întreprinderile comerciale reprezentau 43,9% din totalul entităților economice, însă personalul ce activa în sectorul comercial era doar de 28,9% din totalul angajaților. Mai mult, catalogarea firmelor în funcție de forma juridică, indică faptul că firmele individuale reprezentau 94,4% din totalul întreprinderilor comerciale.¹ Prin urmare, micile afaceri dominau covârșitor arealul comercial din România interbelică.

Proiectând evaluarea economico-comercială în interbelicul reșițean, constatăm că mediul de afaceri era ghidat, fără doar și poate, de acțiunile UDR-ului, care aidoma concernului german *Krupp*, și-a orientat angajații spre propriile puncte de aprovizionare. Astfel, în Reșița au existat două entități comerciale de acest gen, cunoscute și sub numele de *ECONOMATELE UDR*, unde remunerația primită de muncitori se încadra într-un proces economic circular închis, contribuindu-se auxiliar la creșterea profitului aferent UDR.²

Este vorba aici de ascensiunea metalurgiei bănățene de la faza de dezvoltare incipientă către sfera instituțiilor structurate sistematic, precum și de evoluția

¹ Filip Pațac, *Istoria comerțului și turismului* (Timișoara: Eurostampa, 2009), 42.

² *Reșița istorie și contemporaneitate*, coord. I. Zahiu, D. Mareș, T. Cocirlă (Reșița, 1971), 257.

ireversibilă, ce a modificat esențial destinul unei simple așezări din Banatul Montan, transformând-o într-unul dintre cele mai renumite conglomerate industriale europene. Toate acestea constituie premisele unei creșteri esențiale a configurației demografice din arealul interbelic reșițean, astfel că din datele statistice sesizăm un trend ascendent, de la 17.159 de locuitori în 1920, la 20.085 în 1930, culminând cu valoarea de 24.540 persoane în 1940.³

Această dezvoltare exponențială a indicelui demografic, care a condus implicit și la creșterea numărului de clienți, a generat o serie de întrebări: “cine avea să deservească nevoile uzuale ale unui oraș industrial cu spor demografic?”, “aveau să profite micii comercianți reșițeni pentru a-și dezvolta propriile afaceri?” Prin urmare, înclinăm să credem că este interesantă o abordare obiectivă a unei tematici ce are ca obiect evidențierea activităților desfășurate de comercianții din Reșița interbelică, punând accent în special pe componenta afacerilor de familie. Sursele de informare provin, în cele mai multe cazuri, din documentele de arhivă extrase din fondurile Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin, coroborate cu o analiză a spoturilor publicitare existente în publicațiile locale.

Afaceri de familie

În componenta familială, asociată sferei comerciale din orașul de pe malurile Bârzavei, s-au identificat societăți economice care au manifestat un interes deosebit în diversificarea spectrului de activitate, caracteristică determinantă în strategiile sustenabile ale afacerilor de succes.

Un prim exemplu edificator din sfera afacerilor interbelice reșițene le-au constituit activitățile comerciale ce intrau sub incidența numelui *Deutsch*, o familie numeroasă, de religie mozaică. Iacob și Iulia Deutsch aveau 6 copii, dintre care 5 băieți (Samoil, Wiliam, Iosif, Filip și Izidor) și o fată pe nume Regina. Wiliam, Iosif, Filip și Regina nu au părăsit țara, pe când ceilalți doi iau calea străinătății, Samoil stabilindu-se în Brod na Sava, localitate din Jugoslavia (Brod na Savi, actualmente pe teritoriu Croației), iar Izidor fiind domiciliat peste ocean în New York, Statele Unite ale Americii.⁴

În primă instanță Deutsch Wiliam, de naționalitate română, născut la data de 16 februarie 1873, în localitatea Becicherecul Mare (Zrenjanin, aflată acum pe teritoriu Serbiei), domiciliat pe bulevardul Regele Ferdinand, nr. 6, a înființat în 21 iunie 1909 o societate comercială ce-i va purta numele. Firma, al cărei

³ Nicolae Magiar, Eduard Magiar, *Monografia Municipiului Reșița* (Cluj Napoca: Napoca Star, 2016), 76.

⁴ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Caraș-Severin (în continuare SJANCS), *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 235/1939, f. 22.

obiect de activitate îl reprezenta comerțul cu mărfuri mixte, era autorizată prin certificatul nr. 4313 D27 din 1909 și își avea sediul pe strada Principesa Elisabeta, nr.1–2.⁵ Pe lângă aceste activități, de luni până sâmbătă, nu mai târziu de orele 21 și duminica de la 17 la 21, în această locație se puteau servi coloniale și delicatese, printre care și “micul de Sibiu”, preparat pe loc, la prețul de 5 lei porția, la care se adăuga și o felie de pâine, precum și cafea proaspăt prăjită.⁶

Datorită redistribuirilor teritoriale asociate tribunalelor județene, Tribunalul Lugoj constata faptul că firma individuală *Wiliam Deutsch* din Reșița Montană nu se mai afla în raza proprie de jurisdicție, aceasta fiind inclusă automat sub competența Tribunalului Oravița. Prin urmare, în 20 iulie 1929, Tribunalul Lugoj decidea ștergerea firmei din propriile evidențe și comunica spre știință Tribunalului Caraș dosarul referitor la societatea comercială în cauză.⁷

Urmare a sesizării emise de Tribunalul Lugoj, Tribunalul Caraș, cu sediul în Oravița, preia actele firmei și, în consecință, la 29 august 1929 purcede la efectuarea tuturor procedurilor de înscriere în propriile evidențe, lansând totodată invitația către proprietarii societății de a achita în termen de 10 zile taxele de publicare.⁸

În 14 mai 1939, Wiliam Deutsch a decedat la Sanatoriul Dr. Kakuk⁹ din Timișoara¹⁰, fapt pentru care frații săi: Regina Blayer, fostă Deutsch (căsătorită cu Iuliu Blayer)¹¹, Filip Deutsch și Iosif Deutsch (împuternicit al lui Samoil și Izidor Deutsch) cedează, la data de 12 decembrie 1939, dreptul de proprietate al societății *Wiliam Deutsch* domnișoarei Blayer Elisabeta, născută în Timișoara la data de 9 februarie 1915, domiciliată în Reșița, strada Regele Ferdinand, nr. 6, fiica Reginei Blayer. Acest demers s-a realizat pentru a facilita căsătoria Elisabetei Blayer cu Carol Prinz¹², aceasta fiind oficiată în data de 30 decembrie 1939.

Carol Prinz, născut la 23 iulie 1906 în comuna Brebu, de asemenea descendent dintr-o familie de religie mozaică, tatăl fiind Izidor Prinz, comerciant și

⁵ Ibid., dosar nr. 315/1931–1947, f. 140.

⁶ Reclama se află în ziarul *Națiunea* II, 29 (Reșița, 20 iulie 1935): 4; 30 (27 iulie 1935): 4; 31 (4 august 1935): 4; Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* II, 1 (Reșița, 1 decembrie 1932): 4; 2 (10 decembrie 1932): 6.

⁷ SJANCS, *Tribunalul Județului Caraș – Firme sociale și individuale 1871–1945*, nr. inv. 105, dosar nr. 2/1909–1931, f. 1.

⁸ Ibid., 3.

⁹ Sanatoriul Dr. Kakuk se afla pe b-dul Diaconovici Loga, patronat și manageriat de doctorul Ioan Kakuk (*Mare carte de adrese și indicator al domiciliilor Timișoara* (Timișoara, 1938), 53).

¹⁰ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 235/1939, f. 22.

¹¹ Ibid., f. 25.

¹² Ibid., f. 24.

mama Cătălina Prinz (născută Kosz)¹³, a deprins tainele comerțului prin ucenicia practică de la vârsta de 14 ani. Aceasta s-a realizat prin contractul de ucenic 83/1921 dintre Izidor Prinz, în calitate de tutore și Arthur Phillip, care se obliga a-l iniția la propria firmă Arthur Phillipp's Nachfolger, în perioada 1 mai 1921–30 aprilie 1923.¹⁴ Ulterior, în perioada 1 mai 1923–1 ianuarie 1928, Carol Prinz a fost angajat la aceeași firmă prestand meseria de calfă.¹⁵ Începând cu 1 ianuarie 1928¹⁶, timp de aproximativ 11 ani¹⁷ pentru a acumula cunoștințe din domeniul comercial, Carol Prinz începea colaborarea cu tatăl său, Izidor Prinz, în gestionarea afacerilor din familie, adică a cârciumii și prăvăliei cu mărfuri mixte din localitatea Brebu.¹⁸

Conform Deciziei emise de Comisia Specială pentru Autorizarea Înregistrării Firmelor Comerciale și Industriale a Ținutului Timiș nr. 283, din ședința publică din 23 august 1940, în urma căsătoriei dintre Carol Prinz și Elisabeta Blayer, societatea comercială *Wiliam Deutsch* era dată în proprietate lui Carol Prinz, aceasta fiind înscrisă în Registrul Comerțului în data 7 octombrie 1940, având ca obiect de activitate: comerț mixt, ape minerale, chimicale grele, textile, manufactură, tricotaje, galantarie și mărunțișuri, comerț en-detail pe cont propriu.¹⁹ Conform deciziei nr. 8 din 2 mai 1941, obiectul de activitate va rămâne doar comerțul mixt, apele minerale, chimicalele grele și comerțul en-detail pe cont propriu.²⁰

În arealul afacerilor familiei Deutsch apare în Reșița Montană la 1 iulie 1909 societatea comercială cu numele colectiv de *Deutsch&Mano*, aceasta fiind o asocierie între Iosif Deutsch și Avram Goldstein.²¹ La 27 august 1929 Tribunalului Caraș a demarat procedurile de înscriere a firmei *Deutsch&Mano*, fiind implicit emise înștiințările de plată aferente taxelor de înregistrare.²² După cercetările efectuate de organele de ordine s-a constatat, din informațiile obținute de Oscar Goldstein, că firma a fost mutată în Timișoara, strada Ștefan, nr. 16.²³

Cea mai cunoscută colaborare familială ce purta numele Deutsch a fost între frații Iosif și Filip Deutsch. Iosif Deutsch s-a născut la 25 septembrie 1885,

¹³ Ibid., f. 25.

¹⁴ Ibid., f. 20.

¹⁵ Ibid., f. 19.

¹⁶ Ibid., f. 17.

¹⁷ Ibid., f. 12.

¹⁸ Ibid., f. 17.

¹⁹ Ibid., f. 6.

²⁰ Ibid., dosar nr. 323/1938–1944, f. 145.

²¹ SJANCS, *Tribunalul Județului Caraș-Firme sociale și individuale 1871–1945*, nr. inv. 105, dosar nr. 1/1900–1931, f. 2.

²² Ibid., f. 15.

²³ Ibid., f. 10.

fiind domiciliat în Reșița pe strada Unirii, nr. 2, iar Filip Deutsch s-a născut pe 23 martie 1892, având domiciliu în Reșița Principesa Elisabeta, nr. 1, ambii avându-și localitatea natală în comuna Ciacova, județul Timiș-Torontal.²⁴

În perioada premergătoare Marii Unirii, Iosif și Filip Deutsch au locuit în comuna Ciacova unde au obținut dreptul de indigenat (termen juridic folosit în trecut pentru apartenența la o naționalitate), chiar dacă aceștia aveau origini iudaice. Acest fapt a fost folosit în special pentru a demonstra juridic naționalitatea română, aspect esențial în vederea legalizării oricărei afaceri.²⁵

Pe 19 ianuarie 1921 a fost înființată de către Iosif și Filip Deutsch tipografia și librăria *Frații Deutsch*, societate în nume colectiv, conform permisului industrial nr. 262/1921 emis de Primăria plasei Reșița²⁶ (vezi Anexa IV), cu un capital primar de 500.000 de lei, având ca obiect de activitate tipografie, compactorie, papetărie și librărie. Sediul firmei era pe strada Unirii, nr. 2²⁷, vizavi de Biserica Romano-Catolică, la parterul clădirii Ortmyer, având intrarea pe colț.²⁸

La început existau două mașini tipografice, una de dimensiuni mari, iar cealaltă de dimensiuni reduse, acționată cu pedală²⁹, iar mai târziu în perioada anilor 1926–1927 infrastructura tehnologică crește la 3 mașini tipografice.³⁰ Din punct de vedere al resursei umane, în 1926 la tipografie erau angajate 3 persoane cu funcții tehnice (1 zețar, 1 mașinist și 1 ucenic zețar) și 3 persoane cu funcții auxiliare³¹, iar în 1927 erau angajate 6 persoane cu funcții tehnice (3 zețari, 1 mașinist și 2 ucenici zețari) și 4 persoane cu funcții auxiliare.³² Comparativ, în orașele de provincie din România anului 1926, situația resursei umane reparțizată în tipografii se prezenta astfel: în 351 de tipografii, erau instalate 1193 de mașini de tipar (24 mașini rotative, 549 mașini plane, 76 mașini *Victoria* sau *Pheonix*, 364 mașini cu picior de tip Tiegel și 168 bostoane), care erau mânuite de 3370 de lucrători (1464 zețari, 358 mașiniști, 469 ucenici-zețari, 652 puitoare și 220 de rotari). În cadrul tipografiei *Frații Deutsch* au fost printate cele mai multe ilustrate reprezentând locuri și clădiri din Reșița de odinioară³³, tot aici

²⁴ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 345/1931–1950, f. 1, 9–10.

²⁵ Ibid., f. 9–11.

²⁶ Ibid., f. 5.

²⁷ Ibid., dosar nr. 345/1931–1950, f. 1; dosar nr. 311/1931, f. 81.

²⁸ Helmuth Kulhanek, *Cartofilie reșițeană. Ilustrate istorice din patru decenii 1898–1938* (Timișoara: Ed. Cosmopolitan Art, 2013), 369.

²⁹ Ibid., 51.

³⁰ *Almanahul tipografilor* (Cluj: Coloman Krizsó, 1926), 47; *Almanahul tipografilor* (Cluj: Tipografia Lumina, 1927), 167.

³¹ *Almanahul tipografilor* (Cluj: Coloman Krizsó, 1926), 47.

³² *Almanahul tipografilor* (Cluj: Tipografia Lumina, 1927), 167.

³³ Kulhanek, *Cartofilie reșițeană*, 51.

fiind adus la lumina tiparului și periodicul local *Deșteptarea*. Mai târziu, pe la mijlocul secolului al XX-lea, pe acest amplasament a fost amenajată o clădire în care se desfășurau activități pionierești, iar ulterior, din cauza faptului că amprenta la sol a clădirii se suprapunea peste amplasamentul blumingului și a pasajului, s-a hotărât demolarea acesteia.³⁴

În ceea ce privește librăria, aceasta era considerată una dintre cele mai importante papetării din oraș, unde se comercializau diferite rechizite școlare precum: caiete, gumă de șters, creioane, ghiozdane și valize pentru acte.³⁵ Pe lângă acestea, în librărie mai erau expuse spre vânzare violine, viori, chitare, accesorii pentru instrumente muzicale³⁶ și, nu în ultimul rând, aparate fotografice de diferite mărci cu renume precum *Imperial*, *Mimosa*, *Wellington* și *Agfa*.³⁷

Deși conform încheierii Camerei de Comerț și de Industrie Lugoj, nr. 1060/27.11.1943 societatea *Frații Deutsch* a fost radiată, înclinăm să credem că activitatea firmei nu a fost pe deplin sistată, doar volumul de lucru fiind substanțial restrâns, începând cu anul 1941.³⁸ Mai mult, s-a sesizat că între anii 1945–1950 impozitul datorat statului român a fost plătit integral.³⁹

În perioada imediat următoare de după încetarea celui de-al doilea război mondial, tipografia a fost supusă procesului de naționalizare. Conform deciziei Ministerului Industriei nr. 7.995 din 29 aprilie 1948, domnul Weisz Ștefan era numit ca unic administrator al societății⁴⁰, aceasta trecând sub controlul integral al statului român.⁴¹ În derularea diligențelor a fost întocmit inventarul asupra resurselor firmei, în urma căruia s-a constatat că personalul era format doar dintr-o singură persoană, Zabrosky Emilia, mașinistă-zețară⁴², iar în infrastructura de bază firma deținea două mașini de tipar (plană Worner și tighel Anghel) și alte trei mașini pentru operațiuni auxiliare (vezi Anexa I). În data de 27 iunie 1949, Filip Deutsch a donat tipografia către Republica Populară Română, împreună cu tot fondul aferent acesteia⁴³, iar prin decizia Ministerului Artelor nr. 47.613/29 din decembrie 1949, donația a fost acceptată

³⁴ Ibid., 13.

³⁵ Reclama se află în ziarul *Deșteptarea* I, 25 (Reșița, 27 septembrie 1930): 4; 28 (18 octombrie 1930): 4.

³⁶ Ibid., 28 (18 octombrie 1930): 4.

³⁷ Ibid., I, 34 (15 noiembrie 1930): 4; II, 38 (1 ianuarie 1931): 4; 39 (10 ianuarie 1931): 4; 7 (Reșița, 7 martie 1931): 4; 49 (Reșița, 21 martie 1931): 6.

³⁸ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 345/1931–1950, f. 12.

³⁹ Ibid., 21.

⁴⁰ Ibid., 19.

⁴¹ Ibid., 23.

⁴² Ibid., 17.

⁴³ Ibid., 19.

de către statul român.⁴⁴ Prin urmare, începând cu 24 mai 1950, prin hotărârea 11391/1950 s-a radiat definitiv firma *Frații Deutsch* din evidențele comerciale ale statului român.⁴⁵

În sfera societăților economice din Reșița interbelică s-au mai regăsit și alte entități ce au avut în componența denumirii lor numele Deutsch.

Fără a identifica o legătură exactă de rudenie, presupunem că Deutsch Fani, soția lui Ludovic Deutsch, născută la 11 decembrie 1883 în localitatea Monor din Ungaria, făcea parte din aceeași familie. În 9 decembrie 1920 aceasta a înființat o firmă care-i purta numele, ce avea ca obiect de activitate comerțul cu pălării, haine, articole de modă, articole de toaletă și cosmetice, având Permisul Industrial nr. 6878 D24/1914. Sediul se afla pe bulevardul Regele Ferdinand, nr. 1, iar din 2 mai 1941 acesta s-a relocat pe strada Principesa Elisabeta, nr. 27. Activitatea comercială este sistată în baza încheierii de radiere nr. 1071 din 27 noiembrie 1943.⁴⁶ Interesant de precizat este faptul că Fani Deutsch deținea titlul de membră în Reuniunea Comercianților din Reșița.⁴⁷

În plus, sfera de activitate a familiei Deutsch a depășit arealul Reșiței interbelice. Numele Deutsch era cunoscut și în Timișoara, prin magazine dedicate în special produselor vestimentare, cum ar fi: *Casa Centrală de Modă Frații Deutsch*, aflată în Piața Unirii, nr. 1, locație unde se afla un magazin de dimensiuni mari, în care clienții putea achiziționa stofă de cea mai bună calitate la prețuri avantajoase⁴⁸, precum și prin magazinul de stoffe și haine de modă de pe strada Vasile Alecsandri (Domplatz), nr. 1.⁴⁹ De asemenea, mai regăsim și firma lui Deutsch Leo, gestionată de Kiss Ludovic din Oravița, având ca obiect de activitate comerțul cu făină și cereale, aceasta luând ființă la 15 septembrie 1932, avându-și sediul central în Timișoara, strada Romulus, nr. 13, cu sucursala în Oravița, pe strada Principală. Totuși firma era radiată destul de devreme, în 7 martie 1933, prin încheierea nr. 431/1933.⁵⁰

În același concept de afacere familială s-a încadrat și numele *Markovsky*, comercianți români de etnie poloneză, tatăl Alexandru și fiii acestuia fiind implicați în afaceri din sfera construcțiilor.

Pe 27 martie 1929, Ștefan Markovsky, originar din Reșița (n. 26 noiembrie 1900), înființa la vârsta de 28 de ani și 4 luni firma *Mercantil*, aflată pe strada

⁴⁴ Ibid., 20.

⁴⁵ Ibid., 24.

⁴⁶ Ibid., dosar nr. 315/1931–1947, f. 152.

⁴⁷ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 30.

⁴⁸ Reclama se află în ziarul *Voința Banatului* IV, 52 (Timișoara, 28 decembrie 1924): 9.

⁴⁹ Ibid., III, 20 (27 mai 1923): 4.

⁵⁰ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 319/1932–1935, nefilat.

Carmen Sylva, nr. 40, al cărei obiect de activitate îl reprezenta comerțul cu articole tehnice și de construcție, intrând în legalitate prin brevetul industrial 1083 D.11/1929 emis de Primăria Reșița.⁵¹ În locație erau puse spre vânzare aparate radiofonice de proveniență atât americană cât și europeană, tuburi radio-röhren, becuri, candelabre, sobe de teracotă Zephyr, sobe cu combustie permanentă, sobe din fier turnat, mașini de gătit din tinichea și email, de asemenea prestându-se și servicii de reparații la aparatele radiofonice și la receptoarele de tip Vollnetzempfänger.⁵² Din 12 mai 1941, aceasta devine firmă socială sub numele de *Frații Markovsky*.⁵³

Puțin mai târziu, pe 4 septembrie 1929, Alexandru Markovsky senior, originar din Timișoara (n. 6 martie 1873), înființa pe strada Carmen Sylva, nr. 38, în apropiere de firma *Mercantil*, o societate comercială ce-i va purta numele având un capital de 500.000 de lei. Intrarea în legalitate a firmei s-a realizat într-o primă fază prin decizia nr. 122/1929 a Tribunalului Oravița, ca mai apoi aceasta să funcționeze în baza Brevetului Industrial nr. 20/1932. Activitatea de comerț cu lemn și materiale de construcții a fost prestată timp de aproape 9 ani, până în 1 martie 1948, moment în care entitatea comercială era radiată din Registrul Comerțului.⁵⁴

Din punctul de vedere al asocierii familiale, la 1 aprilie 1937 Ștefan Markovsky l-a cooptat în firma sa pe fratele său, Alexandru Markovsky, firmă care desfășura comerț cu marfă mixtă, modă, manufactură și textile en-detail. În urma asocierii ia naștere societatea cu numele colectiv *Frații Markovsky*, pe strada Carmen Sylva, nr. 4, cu un capital de 800.000 de lei, aceasta fiind creată prin participarea în mod echiunitar a celor doi frați. Ulterior societatea a fost radiată pe 27 noiembrie 1945, iar fondul comercial a fost achiziționat de firma Iosif Weinberger.⁵⁵

O interesantă afacere de familie, atât din punct de vedere financiar cât din punct de vedere social, a reprezentat-o asocierea fraților *Bayer*. Francisc Bayer⁵⁶ (n. la Reșița în 6 mai 1896) și Carol Bayer (n. la Reșița în 29 ianuarie 1898), ambii românii de etnie germană, de religie romano-catolică, avându-i ca părinți

⁵¹ Ibid.

⁵² Reclama se află în ziarul *Valea Berzavei* II, 1 (Reșița, 1 decembrie 1932): 4; 2 (10 decembrie 1932): 6; 4 (24 decembrie 1932): 4; 5 (31 decembrie 1932): 4.

⁵³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoș. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 319/1932–1935, nefilat.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid., dosar nr. 312/1931, f. 25.

⁵⁶ Francisc Bayer a fost căsătorit cu Maria, născută în Reșița la 2 februarie 1892. Din căsătoria lor a rezultat un copil pe nume Margit, născută în Reșița la 14 februarie 1920. (Ibid., dosar nr. 35/1938, f. 104.)

pe Francisc și Ecaterina Bayer, fostă Mlazovszky⁵⁷, au reușit să se plaseze printre cei mai importanți investitori particulari ai Reșiței interbelice. Au absolvit Gimnaziul de Băieți din Reșița, unde au studiat limbile română, germană și maghiară⁵⁸, apoi și-au satisfăcut stagiul militar ca soldați de infanterie⁵⁹, iar mai apoi au fost acceptați ca membri ai Reuniunii Comercianților din Reșița.⁶⁰

În primă instanță, cei doi frați adoptă calea comerțului individual. La 4 noiembrie 1924, Carol Bayer deschidea pe strada Regina Maria, nr. 6 un magazin ce avea ca obiect de activitate comerțul cu mărfuri mixte, alimente și băuturi spirtoase, intrat în legalitate prin permisul industrial nr. 2702 D39 /1924, emis de Prim Pretura Plasei Reșița⁶¹, iar Francisc Bayer presta încă din anul 1928 servicii de panificație la propriul domiciliu din strada Regina Maria, nr. 4, deși a obținut Brevetul nr. 1050 în meseria de brutar doar din 31 iulie 1941.⁶²

Asocierea celor doi frați va fi consemnată la 10 ianuarie 1937 în locația din strada Regina Maria, nr. 6, concretizată prin societatea comercială *Frații Bayer*, ce avea un capital de 1.110.058 lei, având ca obiect de activitate comerțul cu marfă mixtă, alimente, coloniale, semințe, textile, mărunțișuri, băuturi spirtoase, brutărie, cereale și tutungerie. Din 30 martie 1940 la domeniul de activitate se mai adăuga și comerțul cu făină și cereale cu ridicata.⁶³

Gestionarea optimă a afacerii a condus implicit la majorări succesive de capital. Între anii 1940–1947 indicatorii economici se încadrau pe un trend al căror valori creșteau exponențial. Totuși în 1948 firma înregistrează un declin esențial, capitalul ajungând la suma de doar 665.548 lei.

Din 30 martie 1946 firma își schimbă numele în *Frații Baescu*, acest fapt survenind ca urmare a modificării numelui de familie din Bayer în Baescu, conform deciziilor 5/1829 din 1945, pentru Francisc și, respectiv 5/1833 din 1945, pentru Carol.⁶⁴ Totodată, la 18 iunie 1948 s-a modificat adresa firmei, societatea realocându-și activitatea pe strada 6 Martie, nr. 6.⁶⁵

În ceea ce privește situația personalul din cadrul firmei s-a sesizat o dinamică activă a resursei umane, atât din punctul de vedere al remunerației, cât și al numărului de angajați.

⁵⁷ Ibid., f. 80.

⁵⁸ Ibid., f. 77–78.

⁵⁹ Ibid., f. 99.

⁶⁰ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 33.

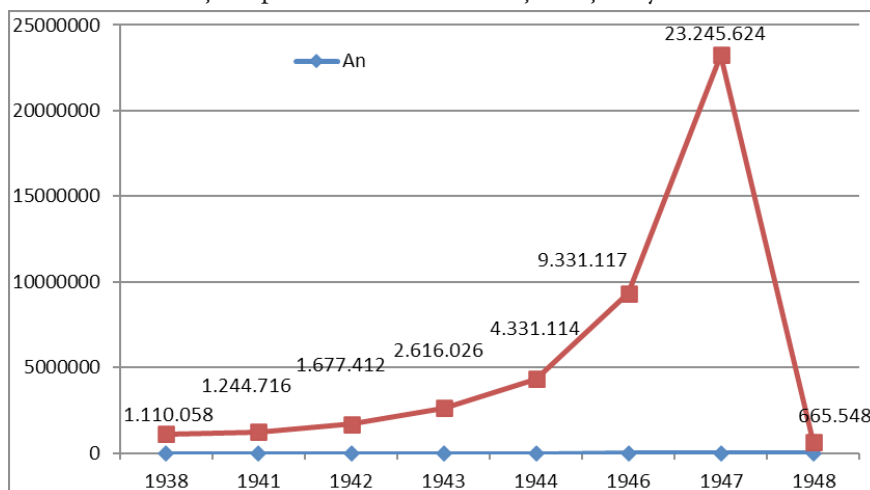
⁶¹ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 35/1938, f. 84.

⁶² SJANCS, *Camera de muncă Timișoara. Oficiul Oravița*, nr. inv. 1019, dosar nr. 2, f. 16.

⁶³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 35/1938, f. 27.

⁶⁴ Ibid., f. 50, 54–55.

⁶⁵ Ibid., f. 36.

Statistică cu evoluția capitalului aferent societății Frații Bayer între 1938–1948⁶⁶

Referitor la totalul de angajați, în 1944 au fost înregistrate cele mai mari valori, în cadrul firmei activând 19 salariați, dintre care 6 au fost concediați. Cele mai mici valori au fost înregistrate în 1946, atunci când societatea deținea 10 salariați, dintre care 5 au fost concediați.

În ceea ce privește valorile înregistrate în statele de plată ale salariaților, putem afirma că au fost sesizate diferențe substanțiale determinate de statutul și de importanța muncii prestate. Angajatul cu cea mai lungă activitate din cadrul firmei a fost chiar administratoarea Schwartz Rosa, care ajungea de la un salariu anual de 49.150 lei în 1942, la un salariu de 446.800 lei în 1946. La polul opus îl regăsim pe Dârdă Vasile, în vârstă de 25 de ani, de meserie brutar, care în 1 ianuarie 1945 era angajat pe o perioadă de doar 7 zile, primind în schimb suma de 4000 lei.

Totuși, comparativ cu salariul unui muncitor din cadrul UDR-ului, ce oscila între 1000 și 1500 de lei lunar⁶⁷, retribuțiile salariaților din cadrul societății *Frații Bayer (Baescu)* se încadrează în valori ce porneau de la suma de 2880 lei lunar, sumă primită de către Baiaș Frida, vânzătoare cu 5 clase primare (vezi Anexele IIa, IIb, IIc)

În urma acțiunilor de control întreprinse de autoritățile locale asupra firmei *Frații Baescu*, s-a constatat încălcarea dispozițiilor articolului 15 din Decretul de Lege nr. 315/1945 privind activarea producției, regimului prețurilor, reprimarea speculei ilicite și a sabotajului economic. Prin urmare, deși cifra de afaceri

⁶⁶ Ibid., 48.

⁶⁷ Ecaterina Cimponeriu, *Reșița Luptătoare: din istoria mișcării muncitorești reșitene în perioada dintre cele două războaie mondiale* (București: Editura Științifică, 1965), 187.

era în 1949 de 912.086 lei și impozitul era achitat integral, la data de 1 aprilie 1949 stocul de marfă din cadrul societății a fost preluat de către *Cooperativa Progresul Meseriașilor* din Reșița, iar personalul a fost plasat la *Magazinul de Stat Bega* din Reșița. Din cauza acestor evenimente, precum și a faptului că proprietarii societății *Frații Băescu* au fost evacuați din Reșița de către Miliția locală, Francisc și Carol Baescu au demarat acțiunile de radierea a firmei, care se finalizează în data de 14 decembrie 1949.⁶⁸

Antreprenori din sfera administrativă – Petru Iacob

Prezenta analiză din cadrul ariei antreprenoriale asociată Reșiței interbelice continuă cu *Petru Iacob*, om de afaceri și personalitate prezentă în forurile decizionale locale. Născut în comuna Doman la 4 august 1896, acesta a fost căsătorit cu Elena Iacob, născută la 15 noiembrie 1900, căsnicie din care a rezultat o fiică, pe nume Octavia, născută la 9 iunie 1922.⁶⁹ La 17 iunie 1925 obține permisul industrial nr. 1609/1925 pentru exercitarea activității de comerț cu mărfuri mixte en-gros și en-detail⁷⁰ (vezi Anexa V), în baza căruia Tribunalul Lugoj introducea firma *Petru Iacob* în registru comerțului, în volumul II, pagina 203, nr. 869 din 25 iulie 1925⁷¹, aici fiind comercializate vinuri de Drăgășani la prețul de 20 lei/litru.⁷² Tot în aceeași locație se realiza și comerț cu produse de export și produse alcoolice.⁷³ De altfel, numele Petru Iacob mai era vehiculat și în activitățile comerciale de băcănie, manufactură și comerț cu cereale și făină.⁷⁴ Investirea resurselor financiare în diferite domenii de activitate conduce la o probabilitate ridicată în ceea ce privește succesul în afaceri. Astfel, Petru Iacob mai deținea și un restaurant care-i purta numele, aflat pe strada Libertății, nr. 52⁷⁵, catalogat clasa II în 1935⁷⁶, iar un an mai târziu acesta devenea restaurant de clasa I.⁷⁷ Referitor la resursa umana aferentă restaurantului, un fapt inedit constă în existența unui contingent feminin format din 4 persoane, toate

⁶⁸ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 35/1938, f. 3, 12–14.

⁶⁹ SJANCS, *Tribunalul Județului Caraș-Firme sociale și individuale 1871–1945*, nr. inv. 105, dosar nr. 8/1925–1930, f. 24.

⁷⁰ Ibid., f. 10.

⁷¹ SJANCS, *Tribunalul Județului Caraș-Firme sociale și individuale 1871–1945*, nr. inv. 105, dosar nr. 8/1925–1930, f. 2, 13.

⁷² Reclama se află în ziarul *Națiunea* I, 30 (Reșița, 17 noiembrie 1934): 4.

⁷³ Reclama se află în ziarul *Banatul* I, 1 (Timișoara, ianuarie 1926): 58; 2 (2 februarie 1926): 63.

⁷⁴ Reclama se află în ziarul *Fruncea* III, 18 (Timișoara, 3 mai 1936): 2.

⁷⁵ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 43/1935, f. 39; dosar nr. 42/1935, f. 74–45, 89.

⁷⁶ Ibid., dosar nr. 42/1935, f. 71.

⁷⁷ Ibid., dosar nr. 57/1936, f. 23.

fără copii, dintre care Buza Maria și Schmitzer Maria erau văduve, remunerate cu salariu lunar de 500 lei, iar Toplovici Ecaterina, văduvă, și Mezei Elena, necăsătorită, aveau calitatea de fată de local⁷⁸, adică prostituată, acestea fiind în alt mod retribuite.

Adiacent comerțului individual, la 14 decembrie 1935 Petru Iacob era cooptat ca asociat în firma *Philipp*⁷⁹, societate în nume colectiv, cu sediul în Reșița, strada Libertății, nr. 10, având un capital de 1.500.000 lei, compus din contribuțiile acționarilor: Petru Iacob – 525.000 lei (35% din acțiuni); Gheorghe Vida – 525.000 (35% din acțiuni); Ladislau Philipp – 225.000 (15% din acțiuni); Iuliana Philipp, născută Prinz – 225.000 lei (15% din acțiuni). Din 2 iulie 1941, Petru Iacob s-a retras din firmă, astfel, acționar majoritar cu 70 de procente (1.050.000 lei) devenea Gheorghe Vida, proporția menținându-se constantă la ceilalți acționari.⁸⁰

Reușita lui Petru Iacob dobândită în mediul de afaceri îi facilitează accesul și implicarea dinamică în viața social-administrativă, dobândind calitatea de membru în Comisia Interimară a orașului Reșița⁸¹, vicepreședinte al Comisiunii de Apel pentru Impunerea Taxelor Comunale din Reșița⁸², totodată fiind ales în 1930 ca delegat al Camerei de Comerț și Industrie Reșița.⁸³

Colaborări cu UDR-ul

Totuși, în areale dominate socio-economic de coloși industriali era imposibil ca mediul de afaceri să nu interfereze cu aceste entități. Prin urmare, și în interbelicul reșițean au existat antreprenori care au realizat diverse colaborări cu societățile comerciale din cadrul UDR-ului, printre care îl regăsim pe *Francisc Crăciun*, una dintre cele mai controversate figuri ale mediului de afaceri. Născut la data de 1 octombrie 1899 în localitatea Nădrag, de religie romano-catolică, descendent al lui Francisc Engelbert (de religie romano-catolică) și al Rozaliei

⁷⁸ Ibid., f. 391–394.

⁷⁹ Firmă înființată în 1919 de către văd. Philipp, de etnie iudaică, cu un capital de 10.000 lei având ca obiect comerțul cu mărfuri mixte, din 2 iulie 1941 firma își schimbă numele în *Gheorghe Vida & CO*, societate în nume colectiv, precum și obiectul comerțului cu textile, produse manufacturate, mărunțișuri, tricotaje, coloniale, en-gros și en-detail pe cont propriu. Firma era radiată din registrul comerțului în 1948. (SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 312/1931, f. 20.)

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ SJANCS, *Primăria orașului Reșița 1916–1950*, nr. inv. 48, dosar nr. 2/1935, f. 20, 22, 25–27, 30–31, 33, 41, 47, 49, 53; *Prefectura Județului Caraș 1926–1949*, 115, 17/1935, f. 9, 13.

⁸² SJANCS, *Primăria orașului Reșița 1916–1950*, nr. inv. 48, dosar nr. 2/1935, f. 39; dosar nr. 5/1936, f. 7–8.

⁸³ “Publicațiune,” în *Reschitzaer Zeitung* 44, 10 (Reșița, 8 martie 1930): 3.

Papp (de religie greco-catolică)⁸⁴, acesta a absolvit cu brio cele patru clase primare la Școala Primară de Stat nr. 1 Reșița, fiind evaluat cu foarte bine⁸⁵, calificându-se ulterior în profesia de tehnician în construcții de poduri⁸⁶, iar la 17 octombrie 1931 la Timișoara își unea destinele cu Maria Ana Bohn.⁸⁷

Sfera acțiunilor comerciale desfășurate de către Francisc Crăciun s-a încadrat într-o largă paletă de activități, dintre care predominante s-au dovedit a fi divertismentul cinematografic și industria ospitalieră, îmbinate obscur cu aria moravurilor ușoare și, nu în ultimul rând, cu mineritul.

Încă din 1927 Francisc Crăciun era abilitat pentru a-și exercita dreptul de a profesa în cadrul cinematografelor, astfel că la nivelul anului 1929 avea sub concesiune două importante săli de cinematograf: *Astra* și *Oltenia*.

Proprietate a Societății Culturale Astra, cinematograful *Astra*, situat pe strada Principesa Elisabeta, nr. 20⁸⁸, dispunea de o grădină de vară cu 450 locuri și de o sală cu 380 de locuri, diferențiate în funcție de preț: 160 de locuri la prețul de 30 lei, 140 cu prețul de 20 lei locul și 80 cu 15 lei locul. Sala avea o lungime de 18 m, o lățime de 10 m și o înălțime 9 m. Localul era construit din lemn de calitate superioară, cu fețele laterale din pereți zidiți, îndeplinind întru totul specificațiile prevăzute în normele de funcționare, asigurându-se astfel protecția și siguranța audienței.⁸⁹

Nerespectarea timp de un an a sarcinilor pecuniare ce trebuiau virate de către Francisc Crăciun în conturile Societății Astra, a generat încetarea colaborării dintre cele două părți și, implicit, la retragerea dreptului de administrare dobândit de acesta asupra cinematografului *Astra*.⁹⁰ În consecință, la 19 august 1934, activitatea cinematografului a fost sistată, prin aplicarea sigiliului la intrarea în clădire.⁹¹ Totuși, din 6 octombrie 1934 în locație se reiau, sub numele de cinema *Corso*, activitățile de proiecție cinematografică⁹², iar din 17 octombrie 1934 acesta preia numele de *Apollo*⁹³, fapt sesizat și în spoturile publicitare

⁸⁴ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 362/1942, f. 12.

⁸⁵ Ibid., f. 8, 30, 36.

⁸⁶ Ibid., f. 5.

⁸⁷ Ibid., f. 12.

⁸⁸ Ibid., f. 2.

⁸⁹ SJANCS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 82, 92.

⁹⁰ “Retragerea permisului de funcționare a cinematografului Astra,” în *Națiunea* I, 13 (Reșița, 21 iulie 1934): 4.

⁹¹ “Închiderea cinematografului Astra,” în *Glasul Muncitorului Român* II, 6 (Reșița, 19 august 1934): 3.

⁹² “Cinematografe,” în *Glasul Muncitorului Român* II, 13 (Reșița, 7 octombrie 1934): 4; Reclama se află în ziarul *Națiunea* I, 23 (Reșița, 23 septembrie 1934): 4.

⁹³ Reclama se află în ziarul *Națiunea* I, 30 (Reșița, 17 noiembrie 1934): 4.

din ziarele vremii. În 12 ianuarie 1938 cinematograful *Apollo* era certificat de către Primăria Reșița, declarându-l în proprietatea lui Francisc Crăciun⁹⁴, iar prin autorizația nr. 2560 din 26 noiembrie 1942 acesta a fost înscris în Registrul Camerei de Comerț și Industrie.⁹⁵ Pentru a ține pasul cu noile tehnologii, Francisc Crăciun investea suma de 2.000.000 lei în 1943⁹⁶ și de 500.000 lei în 1945, capital financiar dedicat exclusiv modernizării cinematografului.⁹⁷

În ceea ce privește cinematograful *Oltenia* (aflat pe strada Mihai Viteazul, nr. 47), acesta a fost închiriat de la societatea UDR cu suma de 12.000 lei lunar. Chiar dacă au existat anumite sincope, Francisc Crăciun nerespectându-și clauzele contractuale referitoare la închirierea cinematografului⁹⁸, totuși afacerea se menținea în aceleași coordonate Crăciun – UDR.

Astfel, Ana Crăciun, sora lui Francisc Crăciun, prin contractul de închiriere nr. 5917 din 28 martie 1930 lua în gestiune sala de spectacole *Oltenia* pentru perioada 1 mai–31 decembrie 1930, exclusiv pentru reprezentații cinematografice. Plata chiriei, în valoare de 1500 lei, se făcea pentru fiecare zi în care erau rulate filme, iar tranzacția trebuia efectuată în ziua imediat următoare. În situația în care societatea UDR solicita utilizarea sălii de spectacole pentru propriile evenimente, aceasta se obliga să plătească Anei Crăciun contravaloarea unei zile de închiriere. În caz de condiții meteorologice prielnice, filmele rula în grădina aflată în incinta căminului *Oltenia*. Toate taxele impuse de către instituțiile statului trebuiau achitate de către concesionar, toate aspectele legate de întreținerea în condiții optime a sălii de spectacole trebuiau susținute de către Ana Crăciun. O condiție esențială a contractului de închiriere a constituit-o obligația concesionarei de a gestiona situația filmelor contractate anterior de către domnul Fabian, responsabilul din partea UDR-ului cu gestionarea cinematografului *Oltenia*.⁹⁹

O altă activitate economică încadrată în categoria industriei ospitalității prestată de Francisc și Roza Crăciun s-a desfășurat în locația aflată pe strada Aurel Popovici (fostă Împăratul Traian), nr. 10.¹⁰⁰ Spațiul comercial deținea atât rol de cazare, dar și de restaurant, acesta fiind catalogat în 1935 de categoria III¹⁰¹, iar un an mai târziu era promovat la o treaptă superioară, în categoria II.¹⁰²

⁹⁴ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 362/1942, f. 39.

⁹⁵ Ibid., f. 26.

⁹⁶ Ibid., f. 21.

⁹⁷ Ibid., f. 3.

⁹⁸ SJANCS, *Prefectura județului Caraș*, nr. inv. 115, dosar nr. 108/1926–1930, f. 82, 92.

⁹⁹ SJANCS, *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 32/1929–1931, f. 43.

¹⁰⁰ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 124/1940, f. 51, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 57/1936, f. 253.

¹⁰¹ Ibid., dosar nr. 42/1935, f. 71.

¹⁰² Ibid., dosar nr. 57/1936, f. 23.

În componenta feminină a resursei umane ce-și desfășura activitatea în cadrul restaurantului existau 6 persoane, dintre care doar 2 persoane erau remunerate și anume, Brandarburg Anghela, văduvă cu copii, ce primea un salariu lunar de 500 lei și Töröch Ana, necăsătorită cu copii, având o retribuție lunară de 300 lei. Pe de altă parte, Butean Elisabeta, căsătorită fără copii; Camelia Cohan, văduvă cu copii; Gaboș Ana și Cost Susana, ambele necăsătorite fără copii, erau încadrate în funcția de fată de local, ceea ce conduce implicit la concluzia prestării prostituției în locație.¹⁰³

În acest sens, Poliția de Reședință Oravița a județului Caraș, prin adresa 7565 din 12 mai 1940, solicita Comisariatului de Poliție Reșița o verificare temeinică a acestei locații cu privire la eventualele acțiuni încadrate în sfera moravurilor ușoare, efectuate voalat sub paravanul ocupației de chelneriță, cameristă sau servitoare.¹⁰⁴ Ca urmare a controalelor efectuate de către Comisariatul de Poliție Reșița și a medicilor de circumscripție, Dimitrie Hohoiu și Iuliu Ignea, s-a hotărât ca în localul deținut de Roza și Francisc Crăciun să fie acceptate prostituate, cu condiția efectuării săptămânale a controlului medical și a restricției de frecventare a centrului orașului.¹⁰⁵

În vederea aplicării întocmai a ordinului Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale, numărul 85.165 din 30 octombrie 1940, coroborat cu sesizarea Comisariatului de Poliție Reșița, activitatea locației este sistată de către Serviciu Sanitar Reșița în virtutea prevederilor legale din articolul 297 din Legea Sanitară și de Ocrotire, publicată în Monitorul Oficial nr. 140 din 22 iunie 1935, și din articolul 30 din Legea pentru Controlul Stabilimentelor Publice.¹⁰⁶

Abordând o altă ramură comercială, în 5 octombrie 1945 Francisc Crăciun parafa un angajament pe o perioadă de trei ani cu posibilitate de prelungire, privind efectuarea unor lucrări de exploatare minieră asupra unor imobile formate din trei parcele a câte 100 ha, aflate între comunele Băuțarul de Sus și Bucova, județul Hunedoara, acestea fiind proprietatea comună a lui Zaharia Barbu, Barbu Nicolae și Avram Groșan, toți domiciliați în Ciuta, județul Severin. Conform înțelegerii, Francisc Crăciun beneficia în întregime de materialul extras din exploatarea minieră de mică și micănit, iar în schimb acesta se obliga să achite o redevență în valoarea de 500.000 lei, plus orice cheltuieli referitoare la extracția și transportul minereului, precum și alte taxe impuse de legile miniere în vigoare.¹⁰⁷

¹⁰³ Ibid., f. 391–394.

¹⁰⁴ Ibid., dosar nr. 124/1940, f. 29.

¹⁰⁵ Ibid., dosar nr. 60/1936, f. 30.

¹⁰⁶ Ibid., dosar nr. 60/1936, f. 91.

¹⁰⁷ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 362/1942, f. 14.

În aceeași tendință de colaborare cu UDR-ul s-a situat și *Petru Gârlișteanu*, fiul lui Ioan și Magdalena (fostă Burlea) Gârlișteanu¹⁰⁸, născut în Reșița, la 2 decembrie 1900, având pregătirea profesională de comerciant, fiind licențiat din 1922 al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București, secția Industrială.¹⁰⁹

Conducerea UDR-ului decide, prin adresa Direcțiunii Exploatărilor UDR nr. 71.366 din 22.09.1936, demararea tratativelor cu Petru Gârlișteanu pentru concesiunea Măcelăriei UDR. Discuțiile purtate între Petru Gârlișteanu și reprezentanții UDR, Nicolae Zgaverdea și Emil Eftimie, s-au materializat prin semnarea contractului de concesiune nr. 74.579/ 30.10.1936, pe o perioadă de 3 ani, cu o garanție de 100.000 de lei și o chirie lunară de 1000 lei.¹¹⁰

Amendamentele însoșite de ambele părți stipulau aspecte referitoare la gestionarea integrală a Măcelăriei UDR, precum: interzicerea subcontractării către terți, aceasta doar cu acordul UDR; interzicerea intervențiilor de orice fel asupra clădirilor aferente măcelăriei fără acordul în prealabil al UDR-ului; remedierea reparațiilor accidentale cădeau în sarcina concesiionarului, doar în cazul în care costurile nu depășesc 15.000 lei; întreținerea curentă a clădirii din punct de vedere al igienei și salubrității revenea în totalitate concesiionarului; obligativitatea privind controlul efectuat asupra animalelor de către un medic veterinar; stabilirea prețurilor de vânzare a produselor din carne trebuia aprobată lunar de către Comisia de Control din cadrul UDR-ului.¹¹¹

Pe linia conceptului mercantil al asocierii comerciale, Petru Gârlișteanu începea o colaborare cu Schimmerling Iosif¹¹², proprietarul societății comerciale *GOLDSTEIN & CO*, situată în Reșița, strada Principesa Elisabeta, nr. 4, al cărei obiect de activitate îl constituia comerțul cu articole de sticlă și porțelan,

¹⁰⁸ Ibid., dosar nr. 37/1941, f. 10.

¹⁰⁹ Ibid., dosar nr. 37/1941, f. 4, 13.

¹¹⁰ SJANCS, *Uzinele și Domeniile Reșița*, nr. inv. 1605, dosar nr. 15/1936, f. 38, 39, 42.

¹¹¹ Ibid., f. 42–46.

¹¹² Iosif Schimmerling descendent dintr-o familie de evrei, cu tatăl Arpad Schimmerling și mama Sidonia Schimmerling, fostă Neumann, născut la 2 mai 1898, în comuna Dragoești, județul Timiș-Torontal (SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 37/1941, f. 17), domiciliat pe strada Principesa Elisabeta, nr. 4 Reșița (Ibid., f. 14), absolvent de patru clase al Școlii Primare Confesionale Evreiești, cu calificativul bine (Ibid., f. 16). În 1931 deschide firma *GOLDSTEIN & CO*, înregistrată la Camera de Comerț din Lugoj sub numărul 1090.Fi.32, cu sediu pe strada Principesa Elisabeta nr. 4 (Ibid., dosar nr. 37/1941, f. 9). Din cauza originii iudaice, acesta solicită recunoașterea cetățeniei române, pe care o primește conform hotărârii Comisiunii de Apel pentru constatarea naționalității române, Timișoara nr. 2166/3/1924, datorită faptului că în perioada 1907–1918, minor fiind, acesta a locuit cu părinții săi în localitatea Sacoșul-Mare, județul Timiș-Torontal, unde anual au plătit taxele administrative către stat și comunitate, dobândind astfel *indigenatul* adică dreptul la cetățenia română (Ibid., f. 19).

articole de menaj, diferite articole de bucătărie și mobilă de fier en-detail în cont propriu.¹¹³ Parteneriatul a fost concretizat prin contractul de asociere semnat de cei doi parteneri la 3 iunie 1941, iar denumirea firmei devenea SC GÂRLIȘTEANU & CO.¹¹⁴

Capitalul noii societăți era de 1.500.000 lei, dintre care 450.000 lei era susținut de Schimmerling Iosif, iar restul de 1.050.000 lei era virat de Petru Gârlișteanu, 750.000 lei la semnarea contractului, iar restul de 300.000 lei a fost plătit în 24 de rate fără dobândă, începând cu 1 ianuarie 1942. Prin urmare, proporția activelor în cadrul societății era 30% Schimmerling Iosif și 70% Petru Gârlișteanu, valoare aplicată atât asupra balanței profiturilor cât și a cheltuielilor. De asemenea, preluarea vechiului stoc de marfă s-a realizat doar în anumite condiții, astfel, la articolele de lux, adică la articolele din cristal și porțelan, s-a redus prețul de vânzare cu 30%, iar la produsele uzuale prețul de vânzare a fost micșorat cu 20%.¹¹⁵

Chiar dacă din punctul de vedere al resursei financiare investite Schimmerling Iosif deținea partea minoritară, totuși acestuia i se oferă gestionarea efectivă a magazinului, specificându-se condiția introducerii vânzării în sistem bloche.¹¹⁶

Încetarea colaborării se putea produce la cererea părților, cu o înștiințare în scris înaintată cu 3 luni în avans de la data încetării asocierii. Dacă una dintre părți dorea să-și vândă parte sa de afacere, celeilalte părți i se oferea în mod exclusiv dreptul de preempțiune.¹¹⁷

Pe lângă afacerile de tip parteneriat, Petru Gârlișteanu mai deținea pe cont propriu și alte entități comerciale. Pe strada Libertății, nr. 42 începea să funcționeze din 1930 o cârciumă¹¹⁸, drept obținut prin brevetul de băuturi spirtoase nr. 40031/1934, emis de Administrația Financiară Oravița.¹¹⁹ Treptat, locația avea să ajungă restaurant de clasa II în 1935¹²⁰, iar un an mai târziu aceasta devenea de clasa I¹²¹, treaptă superioară în clasificarea restaurantelor. La nivelul anului 1936 în cadrul restaurantului era angajată Buriman Luiza, singura persoană de gen feminin cu o remunerație lunară de 300 lei.¹²²

Totuși, începând din 1940 restaurantul își schimbă atât locația pe strada

¹¹³ Ibid., f. 1.

¹¹⁴ Ibid., f. 4, 9.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 87.

¹¹⁹ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 319//1932–1935, nefilat.

¹²⁰ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 42/1935, f. 71.

¹²¹ Ibid., dosar nr. 57/1936, f. 23.

¹²² Ibid., dosar nr. 57/1936, f. 391–394.

I. G. Duca, nr. 2, cât și obiectul de activitate în comerț cu băuturi spirtoase cu ridicata, iar în 1946 firma își încheie activitatea.¹²³

O altă ramură comercială abordată de către Petru Gârlișteanu era cea a confecțiilor. La 1 iulie 1937 ia ființă firma comercială *Petru I. Gârlișteanu*, cu sediul pe strada Mihai Viteazul, nr. 3, având ca obiect de activitate vânzarea de mărfuri textile, manufactură, ghete, confecții de dame și domni, tricotaje, parfumerie, săpunuri și alte articole de îmbrăcăminte, en-detail, pe cont propriu. Activitatea firmei s-a sistat în 24 mai 1943, fiind radiată din Registrul comerțului în baza deciziei nr. 28227.¹²⁴

Afaceri bazate pe capital sustenabil

Pe altă parte, pe lângă societățile comerciale rezultate din asocieri au existat și firme individuale, în care cifra de afaceri se ridica la sume ce depășeau valoarea de 1.000.000 lei.

Ioan Negru, născut la 8 mai 1894 în comuna Gârliște județ Caraș¹²⁵, absolvent a șase clase la Școala Confesională greco-ortodoxă română din Gârliște cu calificativul foarte bine¹²⁶, a deținut din 20 decembrie 1930 o societate comercială pe strada Călnicului, nr. 2 al cărei obiect de activitate era aceea de agent comisionar, fiind și întreprindere de lucrări publice. În urma preluării la data de 4 decembrie 1941 a fondului de comerț în sumă de 1.110.000 lei aferent lui Ștefan Hirsch, comerciant de origine ebraică, Ioan Negru își completa activitatea cu comerțul de textile și modă bărbătească en-gros și en-detail pe cont propriu, schimbând și sediul firmei pe strada Mihai Viteazul, nr. 27, în proximitatea domiciliului său, aflat pe strada Mihai Viteazul, nr. 7.¹²⁷ De asemenea, fiind descendent dintr-o familie de agricultori, tatăl Ioan și mama Ana¹²⁸, acesta obține acordul pentru completarea obiectului de activitate și cu comerț de cereale și derivate.¹²⁹ Însă, prin încheierea Camerei de Comerț și Industrie Lugoj nr. 1156/1944 obiectul de activitate i se restrânge, rămânând doar cu aceea de agent comisionar și cu întreprinderea de lucrări publice, din cauza faptului că nu deținea autorizația pentru exercitarea dreptului de a practica comerț cu cereale și textile.¹³⁰

¹²³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 319//1932–1935, nefilat.

¹²⁴ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 321//1937–1946, f. 83.

¹²⁵ Ibid., dosar nr. 143//1931, f. 13.

¹²⁶ Ibid., f. 17.

¹²⁷ Ibid., f. 21.

¹²⁸ Ibid., f. 13.

¹²⁹ Ibid., f. 12.

¹³⁰ Ibid., f. 1.

Mai mult, Ioan Negru prelua în 1938 de la Ion Gahler restaurantul de pe strada Mihai Viteazul, nr. 28 (lângă Spitalul Vechi), acesta fiind manageriat de către Iosif Kutil.¹³¹ Locația propunea clienților meniuri din bucătăria bănațeană, vinuri alese la preț convenabil, funcționarilor publici li se aplicau reduceri consistente, iar provincialilor li se ofereau grajduri iluminate electric pentru animalele folosite la tracțiune.¹³²

Alt exemplu de afacere cu capital consistent îl regăsim în acțiunile comerciale ale lui *Petru Lina*, originar din Sculea (n. 6 decembrie 1897), de meserie tâmplar. Încă din 17 octombrie 1921 acesta presta această meserie în atelierul său din strada Călnicului, nr. 11, avizată prin certificatul industrial emis de Pretura Plasei Reșița nr. 2848 D.46/1921, firmă ce urma a fi radiată în 23 decembrie 1943.¹³³ Pe de altă parte, la 1 octombrie 1938 ia naștere societatea comercială *Lina Petru*, aflată pe strada Gherguța, firmă de comerț cu lemne și materiale de construcție, care în 1943, conform autorizației Camerei de Comerț nr. 791, și-a adăugat la obiectul de activitate fierărie și articole de menaj en-detail pe cont propriu, cu un capital de 1.500.000 lei. Deși fierăria și depozitul cu materiale de construcții se aflau în aceeași clădire, totuși intrările erau diferite, în fierărie accesul fiind prin strada Libertății, nr. 44, iar la depozit se ajungea de pe strada Călnicului, nr. 2.¹³⁴

Cea mai concludentă dovadă că în Reșița interbelică au existat firme individuale cu un fond financiar considerabil, erau afacerile lui *Miloia Ioan*, originar din Fizeș (n. 29 octombrie 1898). Acesta a înființat la 21 februarie 1927 pe strada Principesa Elisabeta, nr. 1 o societate comercială ce se ocupa cu vânzarea și repararea de ceasornice, bijuterii și dispozitive optice, având permisul industrial emis de Prim Pretura plasei Reșița, nr. 317 D4/1927. În mai 1941 firma își schimba sediul pe strada Carmen Silva, nr. 8, iar în 1944 își extindea activitatea cu cristale și figurine, moment în care rulajul monetar s-a ridicat la suma de 2.000.000 lei. Activitatea societății se sistează în 17 februarie 1949, fapt pentru care aceasta a fost radiată din Registrul Comerțului.¹³⁵

Realocări de afaceri în Reșița interbelică

Pe lângă comercianții autohtoni, au mai existat persoane care au hotărât să-și realoce afacerile în Reșița, anterior deschise în alte localități.

¹³¹ Reclama se află în ziarul *Reșița* IV, 45 (Reșița, 25decembrie 1938): 7.

¹³² Reclama se află în *Calendarul Lumina Poporului pe anul 1934* (Bocșa Montană: Ed. Minerva, 1934): 119.

¹³³ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 315/1931–1947, f. 180.

¹³⁴ Ibid., dosar nr. 323/1938–1944, f. 6.

¹³⁵ Ibid., dosar nr. 315/1931–1947, f. 173.

Ca prim exemplu în acest sens, îl regăsim pe *Iosif Berger*¹³⁶ (n. Steierdorf Anina, județul Caraș, la 9 martie 1898), român de etnie germană și de religie romano-catolică, fiul lui Matei și Iosefina Berger.¹³⁷ În 1935 fiind domiciliat în Timișoara pe strada Romulus, nr. 31¹³⁸ și datorită profesiei de bucătar, acesta deschidea în 19 iunie același an firma *Iosif Berger*, aflată pe strada I. C. Brătianu, nr. 37, Timișoara, având ca obiect de activitate gătitura și servirea de mâncăruri calde și reci.¹³⁹ Pentru promovarea afacerii, la începutul anului 1936 Iosif Berger a dat spre publicare reclame postate în rubrica de anunțuri dedicate Noului An, în care îndemna cititorii să-i viziteze localul, unde se puteau servi zilnic preparate culinare calde sau reci și băuturi alese la prețuri avantajoase.¹⁴⁰

Urmare a mutării domiciliului în 1940 la Reșița, pe strada Broșteanu, nr. 5, Iosif Berger solicita Camerei de Comerț și de Industrie Lugoj modificarea sediului firmei în noul domiciliu, prin adresa nr. 1159 din 17 ianuarie 1940.¹⁴¹ Firma *Iosif Berger* era înmatriculată în Registrul comerțului cu nr. 2551 din 3 iulie 1942, având ca obiect de activitate restaurant (bucătărie publică), cu un capital investit de 5000 lei¹⁴², sporind în 1946 la valoarea 10.000 lei.¹⁴³ La nivelul anului 1948 societatea dispunea de un singur angajat cu salariu lunar de 800 lei, locația firmei fiind închiriată, iar valoarea stocului de mărfuri ridicându-se la valoarea de 2000 lei.¹⁴⁴

La fel ca și Iosif Berger, *Adalbert Weiser*, de profesie ceasornicar (n. la Moldova Nouă în 14 ianuarie 1912), român de etnie germană, își mută afacerea dintr-o reședință de județ către Reșița. Firma *Adalbert Weiser* își începea, la 1 ianuarie 1937, activitatea de comerț cu ceasuri și bijuterii, articole optice foto și sport en-detail în cont propriu la Oravița, cu sediul pe strada Regele Carol II, nr. 57, având un capital de pornire în valoare de 150.000 lei. După aproximativ un an și jumătate, mai precis în 5 august 1938, societatea comercială își realocă sediul în Reșița pe strada Mihai Viteazul, nr. 35.¹⁴⁵

¹³⁶ Căsătorit cu Schmidt Laura Adel, născută la 28 aprilie 1901 la Steierdorf-Anina (Ibid., dosar nr. 361/1942, f. 23).

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Ibid., f. 35.

¹³⁹ Ibid., f. 33.

¹⁴⁰ Reclama se află în ziarul *Zbiciul* III, 1 (Timișoara, 1 ianuarie 1936): 9.

¹⁴¹ SJANCS, *Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950*, nr. inv. 181, dosar nr. 361/1942, f. 48.

¹⁴² Ibid., f. 15–16.

¹⁴³ Ibid., f. 13.

¹⁴⁴ Ibid., f. 1–2.

¹⁴⁵ Ibid., dosar nr. 320/1935–1944, f. 191.

Abateri legislative în sfera comercială a Reșiței interbelice

Cea mai des întâlnită problemă cu care s-au confruntat societățile comerciale reșițene a fost ora de închidere a localurilor, precum și comercializarea băuturilor alcoolice.

Pentru a amenda contravențional localurile ce depășesc orarul de lucru impus de organele economice din cadrul Poliției, se invoca Ordinul Ministerului de Interne, Direcțiunea Administrației Generale, Contenciosului și Statistice nr. 7542 din 26 august 1929.¹⁴⁶

De altfel, prin circulara Ministerului de Interne, Direcțiunea Administrației de Stat, nr. 7693/1934, au fost aduse la cunoștință Comisariatelor de Poliție reglementări utilizate în combaterea infracțiunilor ce făceau referire la comercializarea băuturilor alcoolice. Prin urmare, se interzicea comercializarea băuturilor spirtoase înainte de orele 7 dimineața și după orele 22. În zilele de duminică și în zilele de sărbători legale, consumul de băuturi alcoolice era interzis înainte de ora 12. În mediul urban, stabilimentele ce doreau comercializarea în orice debite a băuturilor alcoolice după ora 1, trebuiau să obțină în prealabil o autorizație de la organele locale.

Excepții de la aceste reguli erau aplicate doar restaurantelor din gări sau din apropierea acestora, unde se puteau oferi spre vânzare băuturi spirtoase, doar dacă acestea erau servite împreună cu un preparat culinar. Nerespectarea acestor prevederi se pedepsea la prima abatere cu amendă între 1.000 – 5.000 de lei, iar în caz de recidivă amenda se ridica în la 10.000 – 20.000 lei.¹⁴⁷

De asemenea, Ministerul Muncii a emis ordinul 21.190 din iunie 1935, prin care solicită punerea în aplicare a articolului nr. 7 din legea repausului duminical din 1925.¹⁴⁸ Conform prevederilor specificate la aliniatele c și d ale articolului 7, din legea mai sus amintită, restaurantele, hotelurile, cofetăriile și cafenelele puteau fi deschise chiar și în ziua de duminică, respectându-se condițiile stipulate la articolul 9, prin care se preciza că angajatorul era obligat să ofere personalului salariat o zi de repaus în timpul săptămânii. Totuși, în articolul 22 era consemnată restricționarea orei de închidere în mediul urban la ora 19, iar pentru zilele din preajma sărbătorilor, închiderea nu putea depăși ora 20. Mai mult, Direcțiunea Generală a Alcoolului emitea ordinul 43141 din 31 august 1935, în care s-a invocat respectarea prevederilor articolului 203 din legea monopolului asupra alcoolului din august 1935, unde se preciza că localurile pot fi deschise, fără o plată suplimentară, până la ora 1.¹⁴⁹

¹⁴⁶ SJAN CS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 43/1935, f. 511.

¹⁴⁷ Ibid., dosar nr. 19/1934, f. 82.

¹⁴⁸ “Orele de închidere pentru debitele dela oraș,” în *Gazeta Restauratorilor* II, 46 (Timișoara, 24 noiembrie 1935): 2.

¹⁴⁹ “Orele de închidere pentru debitele dela oraș,” în *Gazeta Restauratorilor* II, 46 (Timișoara, 24 noiembrie 1935): 2.

Cu scopul de a clarifica situația referitoare la ora de închidere a localurilor, Ministerul de Interne a emis Decizia nr. 7446/1936 prin care s-au modificat prevederile Deciziei Ministerului de Interne nr. 1841/1929, privind prețurile ce trebuiau onorate de către stabilimentele de divertisment ce doreau prelungirea programului de închidere. Aceste valori erau catalogate în funcție de clasa și de tipul localului. Valoarea cea mai mare era cea aferentă cafenelelor de clasa I, iar acestea erau obligate de a achita suma de 300 lei pentru prelungirea orei de închidere în intervalul orar 1⁰⁰–3⁰⁰.¹⁵⁰ (vezi Anexa III)

Reglementări aparte erau aplicate stabilimentelor de categorii inferioare, prin urmare, orarul de deschidere a bodegilor începea după ora 12, iar cel al cârciumilor era cuprins în intervalul orar 12–19. Nerespectarea acestor prevederi era sancționată în funcție de numărul personalului implicat în activitate. Pentru un număr mai mic de 10 angajați, amenzile erau cuprinse între 500 și 5000 de lei, iar pentru cele care depășeau 10 angajați valoarea amenzii era cuprinsă între 1000 și 10.000 de lei.¹⁵¹

Ca o excepție, în anul 1935 Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale a emis decizia 92.288 din 19 decembrie 1935, prin care s-a stabilit faptul că pentru societățile care decid să-și desfășoare activitatea în zilele de 22–24 decembrie 1935, programul de lucru să se desfășoare maxim până la orele 21, iar compensatoriu, salariații au beneficiat, prin rotație, de repausul corespunzător orelor prestate. Aceeași decizie prevedea și faptul că activitatea societăților comerciale care hotărâu să-și desfășoare activitatea în ziua de 22 decembrie 1935, aceasta trebuia să fie sistată pentru data de 27 decembrie 1935.¹⁵² Mai mult, societățile comerciale erau înștiințate expres de respectarea normelor legislative aferente repausului, deoarece autoritățile locale au constatat în acest sens dese abateri de la litera legii.¹⁵³

În mod special, pentru personalul tipografiilor s-a emis ordinul Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale nr. 204100/1932, bazat pe prevederile Ordinului Ministerului de Interne, Direcția Administrației de Stat nr. 14332/A./1932. Conform amendamentelor acestui act administrativ, personalul tipografiilor beneficia de un repaus neîntrerupt de 24 de ore, în fiecare zi de duminică, precum și la fiecare sărbătoare legală. Sistarea activității se putea

¹⁵⁰ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 57/1936, f. 362, 398.

¹⁵¹ “Legea nr. 99 (Decret nr. 2038 din 17 iunie 1925, Monitorul Oficial nr. 131 din 18 iunie 1925), Reglementarea repausului duminical și al sărbătorilor legale, p. 324–326, 328–329,” în Consiliul Legislativ – Colecțiuni de legi și regulamente (1 ianuarie 1925–31 decembrie 1925) Tomul III, București, 1925.

¹⁵² SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 43/1935, f. 572.

¹⁵³ Ibid., dosar nr. 57/1936, f. 149.

efectua pe categorii de angajați, în funcției de necesitățile fiecărei tipografii. De asemenea, în zilele de repaus stabilite prin lege, fluxul de lucru trebuia oprit cel târziu la orele 10, la aceleași date calendaristice de repaus accesul în cadrul locațiilor de lucru al angajaților erau strict interzis.¹⁵⁴

Pe de altă parte, reporterii și ziariștii care participau la expunerea evenimentelor petrecute în zilele de repaus legal, făceau excepție de la cele stipulate în ordin, iar numărul celor prezenți la muncă nu trebuia să depășească un sfert din totalul de angajați. Compensatoriu, pentru acest segment de angajați se ofereau zilele libere în cursul săptămânii, acordate pe principiul rotației, calendar stabilit expres de conducerea tipografiei.¹⁵⁵

Din felurite motive, comercianții reșițeni, în special cei care dețineau afaceri în domeniul ospitalității, cu predilecție patronii de restaurante, au avut dese reclamații în ceea ce privește depășirea orei de închidere. În cele mai multe cazuri, aceștia facilitau accesul persoanelor în stare de ebrietate în incinta restaurantului sau intenționat acceptau tacit prezența clienților în afara orelor de program, cu scopul voalat de a-și spori profitul.

În cauză, restaurantul deținut de Petru Iacob și gestionat de Maria Andrei a funcționat în zilele de 23, respectiv 31 august 1935 până la orele 1²⁰, depășind ora legală de închidere.¹⁵⁶ În consecință, Comisariatul Poliției Reșița prin adresa 2651/05.11.1935, a dat în judecată pe Maria Andrei pentru contravenție la Legea Repausului Duminical.¹⁵⁷

Aidoma lui Petru Iacob, și Francisc Crăciun a fost pasibil de nerespectarea prevederilor legale referitoare la durata de activitate, acesta solicitând autorităților locale prelungirea orei de închidere, fără a avea în prealabil achitată taxa aferentă acestui serviciu.¹⁵⁸ Totodată, spre finalul interbelicului, mai precis la nivelul anului 1938, locația din strada Împăratul Traian, nr. 10, deținută de Francisc Crăciun, a funcționat fără a deține brevetul industrial de băuturi spirtoase, fapt ce contravenea legislației în vigoare.¹⁵⁹

Prin urmare, din analiza activității tranzacționale a comercianților reșițeni, se poate concluziona că într-un spațiu socio-economic dominat, fără dubii, de colosul industrial UDR, anumiți comercianți, pe lângă propriile afaceri, au

¹⁵⁴ SJANCS, *Primăria orașului Reșița 1916–1950*, nr. inv. 48, dosar nr. 6/1932, f. 12.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 43/1935, f. 38–39.

¹⁵⁷ Ibid., f. 5.

¹⁵⁸ Ibid., f. 254.

¹⁵⁹ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 99/1938, f. 160.

îmbrățișat și ideea unor colaborări în special cu acesta. Proprietăți conexe ale UDR, precum cinematograful *Oltenia*, gestionat la început de Francisc Crăciun și apoi de Ana Crăciun, sora acestuia, și măcelăria UDR, concesionată de Petru Gârliștenu, constituie exemple concrete ale implicării concernului metalurgic reșițean în aria business-ului local.

Aria comercială, prin diferiți antreprenori, a reușit să satisfacă necesitățile uzuale ale unei societăți în plin avânt demografic, iar în ceea ce privește domeniile de activitate, majoritatea entităților economice, în procent de 20%, erau încadrate ca magazine cu mărfuri mixte.

Totuși, actul comercial prestat de anumiți investitori particulari, în special de deținătorii de restaurante, era situat uneori în afara legii, un exemplu fiind patronii care involuntar sau nu, prelungeau orele de program peste limita legală, din dorința de sporire a propriului profit.

Pe lângă propriile acțiuni comerciale, antreprenorii reșițeni au îmbrățișat în interbelic și ideea diferitelor tipuri de colaborări, precum concesiunea, asocierea sau afacerile de tip familial. Datorită infuziilor consistente de capital, care s-a observat în cadrul tranzacțiilor de asociere, se poate avansa ipoteza că anumite persoane dețineau un fond monetar cu mult peste posibilitățile acelor vremuri.

De altfel, unele persoane au considerat să-și îndrepte afacerile către areale importante, chiar și cele deschise în reședințele de județ, spre orașul de pe malurile Bârzavei, acest fapt datorându-se în mare parte unui mediu propice de afaceri, caracterizat de creșterea constantă a forței de muncă. În concluzie, comercianții din Reșița interbelică au reușit să profite de climatul creat de industrializarea zonei și de creșterea exponențială a populației, dezvoltând uneori anevoios, alte ori cu succes, propriile afaceri, susținând astfel funcția motrice a economiei locale.

TRADERS IN REȘIȚA DURING THE INTERWAR PERIOD

Abstract

The large demographic expansion in Reșița during the interwar period, a result of UDR [The Iron Works and Domains Resita] development, implicitly generated the clients number improving and, related to, a favorable climate in the overall economy progress.

The palette of entrepreneurship in Reșița at that time registered both companies with a unique activity, mainly retail trade with mixed goods, and varios types of co-operation: leasing, association and especially familial businesses.

The familial businesses were mainly fraternal, the most significant samples being the companies of *Frații/ Deutsch Brothers*, *Frații/ Markovsky Brothers*, and *Frații/ Bayer Brothers*. None of them belonged to families of a Romanian origin, and it was another feature of the

trade business in Reșița then (*Deutsch Brothers* – of a Mosaic origin; *Markovsky Brothers* – of a Polish origin; *Bayer Brothers* – of a German origin).

Given the UDR economic boom and the image that the concern created, some of the traders found an opportunity in leasing businesses, with different connexed properties of UDR. So, Francisc Crăciun and, after, his sister Ana Crăciun managed “Oltenia” Cinema and Petru Gârlișteanu dealt with the UDR butcher’s.

Some of the persons involved in the local administrative decisional fora were also identified as involving in such businesses. One of them, Petru Iacob, member of the Ad-Interim Commission of Reșița and vice-president of Reșița Board Appeal for Local Communal Duties, had a class A restaurant and also was a co-owner (35% of shares) of *Philipp* company.

More than this, some sole proprietorships with over 1,000,000 lei capital are also to be noted down. Ioan Negru, Petru Lina, and Miloia Ioan were the ones who invested sustainable funds in their own businesses.

In conclusion, the entrepreneurs in Reșița during the interwar period fructified the opportunity of a business environment based on the trade decisions of UDR. They succeeded, more or less successfully, to fulfil the usual needs in an industrialized town with a high demographic progress.

ANEXA I

Inventarul infrastructurii tehnice din cadrul Tipografiei Frații Deutsch în 1948¹⁶⁰

- 1 mașini de tipar plană Worner Sf. Impr. 630/950 Cap/H 700
- 1 mașini de tipar tichel Anghel Sf. Impr. 300/400 Cap/H 800
- 1 motor electric HP. 2
- 1 motor electric HP. 1
- 1 mașină de tăiat acționată de mână
- 2 mașini de broșat cu sârmă / bobine
- 1 mașină de perforat
- 1 mașină de tăiat mucava / Pappschere / Krause
- 1 presă de corecturi / roll – boy
- 4 prese de clegătorie
- 1 instalație de ștanțat din 19 ștanțe
- 5 Vingalacuri
- 5 luntre
- 3 aparate de paginat / manuale
- 1 compas
- 2 foarfeci
- 30 casete cu caractere Norm. / capacitatea Cca 45 kgr
- 11 casete cu caractere mici
- 19 casete cu caractere mici accidentă
- 1 casete cu linii de alamă
- 1 casete cu albitură
- 1 Regală cu ștegui pentru mașină
- 10 garnituri caractere de lemn
- 7 buc. Regale pentru casete
- 2 mese de atelier
- 1 masă de birou
- 1 casă de fier
- diferite rafturi
- 1 serie scânduri pentru presat
- 2 matrițe pentru turnat valuri
- 6 lămpi electrice cu abajur
- 6 becuri în stare de funcționare
- 1 căldare pentru clei
- 1 reschoud electric cu conector

¹⁶⁰ Ibid., dosar nr. 347/1931–1950, f. 15.

ANEXA IIa
Tabel cu personalul din cadrul societății comerciale *Frații Bayer*
în perioada 01.01.1942–31.12.1942¹⁶¹

Nume	Anul nașterii	Etnie	Studii	Data angajării	Funcția	Salariu și perioada pentru care a fost remunerat	Data concedierii
Personal administrativ inferior							
Schwartz Rosa	1914	Germană	Absolventă de liceu	15.09.1936	funcționară	49.150 (01.01.1942–31.12.1942)	-
Andros-tik Irma / divorțată Kransz	1912	Germană	4 clase primare și 2 clase de liceu	02.01.1942	casieră	35.900 (01.01.1942–31.12.1942)	-
Personal asimilat cu lucrători calificați							
Wild Iosif	1922	germană	3 ani ucenicie	02.01.1942	funcționar comercial	52.250 (02.01.1942–31.12.1942)	-
Schrittwieser Herman	1912	germană	3 ani ucenicie	25.06.1942	calfa	33.130 (25.06.1942–31.12.1942)	-
Lalici Aladar	1910	română	3 ani ucenicie	01.11.1939	funcționar comercial	39.385 (01.01.1942–21.11.1942)	21.11.1942
Clartinetz Carol	1915	germană	3 ani ucenicie	02.07.1940	funcționar comercial	39.070 (01.01.1942–07.11.1942)	07.11.1942
Draghici Svetozar	1919	română	3 ani ucenicie	03.11.1941	funcționar comercial	35.060 (01.01.1942–08.08.1942)	08.08.1942

¹⁶¹ Ibid., dosar nr. 35/1938, f. 94.

Personal asimilat cu lucrători						
		germană	3 ani ucenicie	02.01.1942	funcționar comercial	52.250 (02.01.1942–31.12.1942)
Wild Iosif	1922					-
Apostolescu Irma	1922	română	7 clase primare	01.03.1938	vânzătoare	32.250 (01.01.1942–31.12.1942)
Gido Angela	1923	germană	absolventă de liceu	15.11.1940	vânzătoare	27.715 (01.01.1942–31.12.1942)
Krachtus Iosif	1902	germană	3 ani ucenicie	2.12.1940	brutar	6.420 (01.01.1942–31.12.1942)
Knapp Rosalia	1927	germană	6 clase primare	04.05.1942	vânzătoare	17.500 (04.05.1942–31.12.1942)
Pungilă Nicolae	1898	română	4 clase primare	05.07.1942	birjar	28.119 (04.05.1942–31.12.1942)
Rak Maria	1921	maghiară	7 clase primare	30.11.1942	vânzătoare	3.450 (30.11.1942–31.12.1942)
Varga Mihai	1911	slovac	4 clase primare	01.12.1939	birjar	7.361 (01.01.1942–03.05.1942)
Maralescu Gheorghe	1919	română	3 ani ucenicie	15.09.1942	brutar	7.830 (15.09.1942–07.11.1942)
						03.05.1942
						07.11.1942

ANEXĂ IIb

Tabel cu personalul din cadrul societății comerciale *Frații Bayer*
în perioada 01.01.1943–31.03.1944¹⁶²

Nume	Anul nașterii	Etnie	Studii	Data angajării	Funcția	Salariu și perioada pentru care a fost remunerat	Data concedierii
Personal administrativ inferior							
Schwartz Rosa	1914	Germană	Absolventă de liceu	15.09.1936	funcționară	84.000 (01.01.1943–31.03.1944)	-
Androstik Irma / divorțată Kransz	1912	Germană	4 clase primare și 2 clase de liceu	02.01.1942	casieră	58.800 (01.01.1943–31.03.1944)	-
Personal asimilat cu lucrători calificați							
Todorici Valeriu	1922	română	3 ani ucenicie	26.06.1943	calfă	44.900 (26.06.1943–15.03.1944)	15.03.1944
Goldberger Adalbert	1899	evreu	3 ani ucenicie	01.06.1943	calfă	61.200 (01.06.1943–31.03.1944)	-
Personal asimilat cu lucrători							
Apostolescu Irma	1922	română	7 clase primare	01.03.1938	vânzătoare	51.000 (01.01.1943–31.03.1944)	-
Gido Angela	1923	germană	absolventă de liceu	15.11.1940	vânzătoare	51.000 (01.01.1943–31.03.1944)	-
Krachtus Iosif	1902	germană	3 ani ucenicie	2.12.1940	brutar	40.560 (01.01.1943–31.03.1944)	-

¹⁶² Ibid., f. 99.

Rak Maria	1921	maghiară	7 clase primare	30.11.1942	vânzătoare	3.450 (01.01.1943– 31.03.1944)	-
Farner Ana	1921	germană	6 clase primare	11.01.1942	vânzătoare	46.050 (01.01.1943– 31.03.1944)	-
Brodmann Elena	1925	germană	4 clase liceu	05.04.1943	vânzătoare	46.050 (05.04.1943– 31.03.1944)	-
Mikete Elisabeta	1924	germană	6 clase primare	12.07.1943	vânzătoare	34.320 (12.07.1943– 31.03.1944)	-
Baias Frida	1927	română	5 clase primare	28.02.1944	vânzătoare	3.222 (28.02.1944 –31.03.1944)	-
Suhajda Ion	1926	maghiară	3 ani ucenicie	10.03.1941	vânzător	8.910 (01.01.1943– 30.03.1944)	30.03.1944
Knapp Rosalia	1927	germană	6 clase primare	04.05.1942	vânzătoare	5.800 (04.05.1942– 30.05.1943)	30.05.1943
Pungilă Nicolae	1898	română	4 clase primare	05.07.1942	birjar	38.437 (01.01.1943– 20.11.1943)	20.11.1943
Schrittwieser Herman	1912	germană	3 ani ucenicie	25.06.1942	calfă	20.800 (01.01.1943– 10.07.1943)	10.07.1943
Blocău Petru	1918	română	3 ani ucenicie	01.06.1943	brutar	28.520 (01.06.1943– 04.12.1943)	04.12.1943
Floarea Dumitru	1912	română	3 ani ucenicie	01.09.1943	brutar	5.901 (01.09.1943– 02.10.1943)	02.10.1943
Plefka Rosa	1926	germană	5 clase primare	12.07.1943	vânzătoare	12.420 (12.07.1943– 30.10.1943)	30.10.1943

ANEXA IIc

Tabel cu personalul din cadrul societății comerciale *Frații Bayer*
în perioada 01.04.1944–31.03.1945¹⁶³

Nume	Anul nașterii	Etnie	Studii	Data angajării	Funcția	Salariu și perioada pentru care a fost remunerat	Data concedierii
Personal administrativ inferior							
Schwartz Rosa	1914	Germană	Absolventă de liceu	15.09.1936	funcționară	181.100 (01.04.1944–31.03.1945)	-
Androstik Irma / divorțată Kransz	1912	Germană	4 clase primare și 2 clase de liceu	02.01.1942	casieră	132.800 (01.04.1944–31.03.1945)	-
Personal asimilat cu lucrători calificați							
Stepan Gheorghe	1910	română	3 ani ucenicie	06.11.1944	calfă	118.830 (06.11.1944–31.03.1945)	-
Goldberger Adalbert	1899	evreu	3 ani ucenicie	01.06.1943	calfă	169.200 (01.04.1944–31.03.1945)	-
Personal asimilat cu lucrători							
Apostolescu Irma,	1922	română	7 clase primare	01.03.1938	vânzătoare	41.900 (01.04.1944–31.10.1944)	31.10.1944
Gido Angela	1923	germană	absolventă de liceu	15.11.1940	vânzătoare	25.000 (01.01.1944–03.09.1944)	03.09.1944
Krachtus Iosif	1902	germană	3 ani ucenicie	2.12.1940	brutar	61.263 (01.01.1944–10.12.1944)	10.12.1944
Kratochwill Hilda	1924	slovacă	6 clase primare	01.01.1945	vânzătoare	35.500 (01.01.1945–31.03.1944)	-
Farner Ana	1921	germană	6 clase primare	11.01.1942	vânzătoare	101.900 (01.04.1944–31.03.1945)	

¹⁶³ Ibid., f. 96.

Brodmann Elena	1925	ger- mană	4 clase liceu	05.04.1943	vânzătoare	71.100 (01.04.1944- 05.01.1945)	05.01.1945
Mikete Elisabeta	1924	ger- mană	6 clase primare	12.07.1943	vânzătoare	20.000 (01.04.1944-31.07.1944)	31.07.1944
Baias Frida	1927	română	5 clase primare	28.02.1944	vânzătoare	2800 (01.04.1944-25.04.1944)	25.04.1944
Popeți Gheorghe	1910	română	3 ani ucenicie	05.02.1945	brutar	32.000 (05.02.1945-31.03.1945)	
Toc Todor	1929	română	6 clase primare	15.04.1944	ucenic	10.250 (15.04.1944-31.03.1945)	
Balint Gavril	1919	maghi- ară	6 clase primare	05.03.1945	ucenic	2.500 (05.03.1945-31.03.1945)	
Köstner Ana	1919	ger- mană	5 clase primare	06.11.1944	vânzătoare	24.300 (06.11.1944-15.01.1945)	15.01.1945
Dărdă Vasile	1920	română	3 ani ucenicie	01.01.1945	brutar	4.000 (01.01.1945-07.01.1945)	07.01.1945
Sanger Carol	1930	ger- mană	3 clase primare	01.08.1944	ucenic	3.380 (01.08.1944-10.12.1944)	10.12.1944

Tabel cu personalul din cadrul societății comerciale
Frații Bayer în perioada 01.04.1945-31.03.1946¹⁶⁴

Nume	Anul nașterii	Etnie	Studii	Data angajării	Funcția	Salariu și perioada pen- tru care a fost remunerat	Data concedierii
Personal administrativ inferior							
Schwartz Rosa	1914	Germană	Absolventă de liceu	15.09.1936	funcționară	446.800 (01.04.1945-31.03.1946)	-

¹⁶⁴ Ibid., f. 31.

Nume	Anul nașterii	Etnie	Studii	Data angajării	Funcția	Salariu și perioada pentru care a fost remunerat	Data concedierii
Androstik Irma / divorțată Kransz	1912	Germană	4 clase primare și 2 clase de liceu	02.01.1942	casteră	277.800 (01.04.1945–30.11.1945)	30.11.1945
Personal asimilat cu lucrători calificați							
Stegan Gheorghe	1910	română	3 ani ucenicie	06.11.1944	calfă	493.550 (01.04.1945–31.01.1946)	31.01.1946
Goldberger Adalbert	1899	evreu	3 ani ucenicie	01.06.1943	calfă	446.800 (01.04.1945–31.03.1946)	-
Personal asimilat cu lucrători							
Krachtus Maria	1907	română	6 clase primare	02.07.1945	vânzătoare	110.384 (02.07.1945–31.10.1945)	31.10.1945
Kratochwill Hilda	1924	slovacă	6 clase primare	01.01.1945	vânzătoare	276.000 (01.01.1945–31.03.1946)	-
Popeți Gheorghe	1910	română	3 ani ucenicie	05.02.1945	brutar	24.400 (01.04.1945–30.06.1945)	30.06.1945
Toc Todor	1929	română	6 clase primare	15.04.1944	ucenic	32.000 (01.04.1945–24.07.1945)	24.07.1945
Balint Gavril	1919	maghiară	6 clase primare	05.03.1945	ucenic	127.500 (01.04.1945–31.03.1946)	-
Radosav Ana	1921	română	6 clase primare	06.11.1944	vânzătoare	24.300 (06.11.1944–15.01.1945)	15.01.1945

ANEXA III

Tarifele percepute localurilor în vedere prelungirii orei de închidere în 1936¹⁶⁵

Nr. crt.	Tipul localurilor	Clasa	Ora de închidere	Interval orar / preț
1.	cafenele	I	1	1–3 / 300 lei
				3–5 / 250 lei
		II	00	00–2 / 200 lei
				2–5 / 200 lei
2.	restaurante	I	1	1–3 / 200 lei
				3–5 / 150 lei
		II	00	00–2 / 150 lei
				2–5 / 150 lei
		III	23	23–1 / 150 lei
				1–5 / 150 lei
3.	bodegi	I	00	00–2 / 150 lei
		II	23	Fără prelungire

¹⁶⁵ SJANCS, *Comisariatul de Poliție Reșița 1928–1948*, nr. inv. 103, dosar nr. 57/1936, f. 362, 398.

ANEXA IV
Permisul industrial al firmei Frații Deutsch¹⁶⁶

Primpretorul plasei *Recița* ca for industrial de prima instanță.

No. *262* 192 /
 adm.

Permis industrial.

Firma „*Frații Deutsch*” din comuna *Recița*
 înștiințând că voeste să exercite industrie de *tipografia*
ocupatorie, papetarie și librărie
 pe teritoriul comunei *Recița* și documentând că a satisfăcut
 pe deplin recerînțelor stipulate în Art. de lege XVII 1884 și că este
 îndreptățit a exercita această industrie, am estrădat pe seama lui acest
 permis industrial notându-l în registrul industrial *Re.* sub
 poziția *1* 192 /.

Recița, la *19 Ianuarie* 192 /.

Primpretor:
Milutinosci, rep.
 ca for ind. de prima instanță.

1005/97.
 Pentru conformitate:
Recița, 17 august 1931
 Primpretor:
[Signature]

¹⁶⁶ SJANCS, Camera de comerț și industrie Lugoj. Oficiul Oravița 1930–1950, nr. inv. 181, dosar nr. 345/1931–1950, f. 5.

ANEXA V
Permis industrial¹⁶⁷

Primpretorul plasei *Reșita* ca for industrial de prima instanță.

No. *1609* / *1192*
 adm.

Permis industrial.

Petru Iacob din comuna *Reșita*
 înștiințând că voește să eșercite industrie de *comerț cu*
mărfuri miște en gros și en detail
 pe teritoriul comunei *Reșita* și documentând că a satisfăcut
 pe deplin recerințelor stipulate în Art. de lege XVII. 1884 și că este
 îndreptățit a eșercita această industrie, am eștrădat pe seama lui acest
 permis industrial notându-l în registrul industrial *2* sub
 poziția *31* / *1925*
Reșita, la *17 Iunie* 1925.

Primpretor:
Milutiuovici mps.
 ca for ind. de prima instanță.

Pentru confirmare:

Reșita la *17 Iunie 1925*
Primpretor

¹⁶⁷ SJANCS, Tribunalul Județului Caraș – Firme sociale și individuale 1871–1945, nr. inv. 105, dosar nr. 8/1925–1930, f. 10.

Casa Markovsky (colecția foto MBM, nr. inv. 18957)

IOSIF JIVAN DIN SELEUȘ ȘI AUREL COSMA JR. PAGINI DE CORESPONDENȚĂ

Carmen Albert*

Cuvinte cheie: istorie culturală, arhivă, memorialistică, corespondență

Keywords: cultural history, archive, memorial, correspondence

Există o anumită categorie de intelectuali care fără să fi avut o contribuție remarcabilă, totuși și-au înscris numele în istoria locurilor de origine sau acolo unde destinul le-a mânat pașii. Un asemenea nume este Iosif Jivan născut în Banatul sârbesc. Depart de a fi fost o personalitate distinctă, totuși s-a impus prin abordările sale într-o oarecare măsură în cercetarea istorică din România, iar relațiile cu personalități de seamă spre exemplu Aurel Cosma jr., îl poziționează în rândul elitei bănățene interbelice.

Un manuscris dactilografiat de publicistul, avocatul și omul politic Victor I. Șuiagă¹ personalitate cunoscută a regiunii hunedorene, a fost dăruit muzeului de istorie din Reșița, ceea ce ne-a prilejuit întâlnirea cu Iosif Jivan, cu viața și activitatea lui.² Corespondența cu Aurel Cosma jr. de la arhivele timișene, ne-a facilitat surprinderea altei dimensiuni, cea a omului, nu doar a istoricului de arhivă căutând neobosit mărturii ale trecutului.³

Cunoscându-l ca pe un contributor serios prin abordările științifice la istoria națională, avocatul Șuiagă i-a schițat un portret detaliat, precum și lista lucrărilor publicate sau rămase în manuscris, șansă extraordinară pentru noi de a evalua personalitatea lui Iosif Jivan și de a-l situa alături de alți reprezentanți ai elitei din Banat.

La 17 iulie 1897 în satul Seleuș din Banatul sârbesc, pe atunci comitatul Torontal, se naște într-o familie modestă Iosif Jivan. Erau în total patru copii, un băiat și trei fete, prea mulți pentru posibilitățile familiei care a decis mutarea

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: albertcarmen89@gmail.com

¹ Victor I. Șuiagă a fost avocat, doctor în științele juridice, delegat la Adunarea Națională de la Alba-Iulia, date biografice la Ioachim Lazăr, Ionaș Vasile, "Victor I. Șuiagă (1894–1996)," *Sargeția* XXVI/2 (1995–1996): 793.

² Arhiva Muzeului Banatului Montan, Colecția Documente, nr. 60611, 1–7.

³ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale ale României (SJTANR), *Fond Aurel Cosma jr.*, dos. nr. 43.

în orașul Timișoara, convinși că în acest important oraș bănățean perspectivele vor fi altele. Tatăl său Mihai, deși tâmplar, datorită cunoștințelor de limba germană a reușit să se angajeze ca agent de asigurări, pentru scurtă vreme însă, deoarece bolnav fiind, a decedat destul de tânăr. Familia rămasă fără susținere materială s-a descurcat destul de greu, Angia rămasă văduvă a trebuit să crească cum putea cei patru copii. Iosif Jivan a terminat școala elementară în limba română și liceul maghiar la Timișoara. În timpul ultimilor ani ai liceului s-a angajat la primărie pentru a-și putea ajuta familia. A absolvit facultatea de drept de la Cluj, a urmat apoi doctoratul în Științe juridice în anul 1925, în tot acest răstimp lucrând la primăria Timișoarei.

A debutat ca avocat la Timișoara, dar constrâns de problemele financiare a plecat la Miercurea Ciuc, apoi a intrat în magistratură ca ajutor de judecător la Ocland în jud. Orhei. După examenul de magistrat de la Cluj în anul 1926, s-a definitivat ca judecător. În perioada 1929–1939 a activat ca șef al judecătoriei din Gherla, iar între 1939–1948 la Tribunalul Hunedoara, devenind șeful judecătoriei mixte din Deva până la pensionare în anul 1948.

În timpul vieții s-a implicat în iureșul evenimentelor de la 1918 la Timișoara alături de Aurel Cosma senior, a fost martor al unor momente excepționale care au conturat debutul istoriei interbelice în Banatul de pustă. Astfel ar fi revoluția bănățeană și încercarea antiunionistă a social-democratului Otto Roth, pătrunderea armatei sârbe în Timișoara și comportamentul de ocupație, intrarea armatei franceze și în final a celei românești la începutul lui august 1919, eveniment care a consfințit desăvârșirea statului național unitar român.

A participat la activități sociale făcând parte din echipele Institutului Social Român din București conduse de Dimitrie Gusti, publicând mai multe articole legate de constatările de pe teren, așa cum rezultă și din lista bibliografică redactată de avocatul Șuiagă, publicată în anexă. În anul 1935 a fost delegat de către Ministerul de Justiție să studieze în cadrul echipelor monografice de la Institutul Social Banat-Crișana din Timișoara problema reformei agrare în cadrul campaniei de la Pojejena-de-jos. Prezența sa a fost remarcată de șeful echipei care scria într-o scrisoare: “a depus o muncă minuțioasă și conștiincioasă deslușind după multe cercetări, situația adevărată”.⁴ Raportul său ilustra situația “ocupațiilor” explicând și găsind soluții unei probleme care nedreptătea locuitorii zonei, urmași ai foștilor grăniceri din Regimentul iliro-bănățean, nedreptate existentă de la desființarea regimentelor până la nașterea Comunității de Avere.⁵

Cercetarea s-a concretizat în două studii privitoare la exploatarea

⁴ Carmen Albert, *Correspondență II* (Timișoara: Ed. Mirton, 2009), 142.

⁵ Carmen Albert, *Cercetarea monografică în Banat (1859–1948)* (Reșița: Ed. Modus Ph, 2002), 101–102.

terenurilor în vecinătatea graniței româno-sârbe și a compozesoratorilor de pădure.⁶ Preocupările legate de compozesoratele de pădure s-au extins, constatându-se și în alte campanii cum a fost cea de la Drăguș organizată de ISR în anul 1929 necesitatea unor reglementări legislative.

După pensionare a mai lucrat la Sfatul popular Hunedoara ca arhivist, descoperindu-și vocația de cercetător în istorie, până în anul 1963, iar după acest an a rămas colaborator și cercetător la Arhivele Statului Hunedoara și al Muzeului de istorie din Deva. Cunoașterea limbilor latină, germană și maghiară i-a înlesnit cercetarea documentelor vechi pe teme integrate spațiului bănățean și transilvan, unele studii fiind publicate sau rămase în manuscris așa cum se poate vedea în anexă.

Aurel Cosma jr. a fost o personalitate politică și culturală marcantă a Banatului interbelic nu numai prin descendența familială, nepot al primului prefect român, ci și prin traseul sinuos al vieții, prin preocupările multiple care l-au ținut vreme îndelungată în atenția publică. S-a concentrat mult pe genealogii, biografii, jurnalism și nu în ultimul rând pe memorialistică pentru care a simțit o adevărată atracție încă din anii adolescenței. A publicat în multe reviste, a contribuit la înființarea unora dintre ele, parcursul său fiind întrerupt de detenția care i-a răpit ani de viață. Chiar și după eliberare a continuat activitatea literar-publicistică, deși spațiul între timp începuse să fie dominat de altă generație. Micile sale “medalioane” prin ziarele vremii erau inofensive, nu aveau cum să deranjeze autoritățile, dar nici nu reprezentau contribuții notabile. Excepția o constituie volumele despre orașul Timișoara și mai ales paginile sale memorialistice⁷. Personalități mai mult sau mai puțin cunoscute, dar cu care s-a intersectat în drumurile vieții lui, și-au găsit locul în memoriile de care s-a îngrijit să ajungă unde trebuie, adică la arhive. Ele există în instituții importante menite să teaurizeze documentele, astăzi sursă importantă de informații despre evenimente și persoane implicate. Din perspectiva *istoriei mari* Aurel Cosma jr. a înțeles că nicio biografie, oricât de insignifiantă ar fi, nu trebuie ignorată.

Aurel Cosma jr. neîndoielnic avea vocația corespondenței. Frazele clare, limpezi, forma de adresare ilustrează această abilitate, vizibilă în nenumăratele scrisori trimise condeierilor țărani de exemplu.⁸ Are o adevărată plăcere a cititului și scrisului prin scrisori, a stimulării partenerului de dialog scris. Era

⁶ Iosif Jivan, “Situația din Clisură și litigiul româno-sârb,” *Revista Institutului Social Banat-Crișana* VIII (1940): 653–662; Iosif Jivan, “Compozessoratele de pădure (1940),” *Revista Institutului Social Banat-Crișana* X (1942): 182–183.

⁷ Carmen Albert, ed., Aurel Cosma jr., *Memorii* (Timișoara: Ed. Mirton, 2009).

⁸ Valeriu Leu, *Studii și documente bănățene*, vol. 2, Carmen Albert, ed. (Timișoara: Ed. Mirton, 2011).

foarte atent cu mărturiile, cu consemnarea istorică în special, existând în arhiva sa câteva sute, poate chiar mii de pagini. În cazul de față este vorba de aproape o sută de pagini de scrisori de la Iosif Jivan către Aurel Cosma jr. păstrate în speranța că odată vor fi citite, analizate de către cei care vor să cunoască vremurile și oamenii de altădată.

Între Iosif Jivan și Aurel Cosma jr. legătura se stabilise demult, de când se cunoscuseră la Timișoara, colegi fiind înainte de primul război mondial la gimnaziul de stat maghiar. Fuseseră chiar vecini pe splaiul Griviței unde Iosif Jivan a locuit vreo 25 de ani. Drumurile s-au despărțit apoi, fiecare urmându-și destinul.

Subiectele abordate de Iosif Jivan cu predilecție sunt cele legate de activitatea profesională curentă. Teme sau comentarii care puteau atrage atenția autorităților au fost constant evitate. Trebuie specificat faptul că Iosif Jivan și-a depășit condiția de arhivist, cercetând teme istorice cu deschidere spre evenimente importante care au marcat istoria națională. În corespondență face referire la un document în limba germană descoperit în arhiva fostului district militar Alba-Iulia din 1850, despre misiunea lui Eftimie Murgu de a duce legea naționalităților lui Avram Iancu. Studiul a fost verificat și la sugestia Corneliiei Bodea, viitor academician, atunci cercetător științific la Institutul de istorie Nicolae Iorga, s-a modificat titlul și a apărut în prestigioasa revistă "Studii și articole de istorie" vol. XV. Deși Iosif Jivan ar fi dorit în volumul XIV, volum omagial dedicat lui Eftimie Murgu, el totuși a apărut în numărul următor. De altfel era impresionat de atenția dată de Ungaria comemorării centenarului lui Eftimie Murgu, împărtășind prietenului Aurel Cosma jr. opinia lui: "Consiliul Național al Frontului Popular patriotic și Institutul de Istorie al Academiei de Științe a RP Ungare au organizat la Budapesta o adunare consacrată comemorării a 100 de ani de la moartea lui Eftimie Murgu. Oare Societatea de Științe istorice București, filiala Timișoara și Uniunea Scriitorilor din Banat, nu au comemorat acest eveniment?"⁹

Editarea studiilor a continuat cu mișcările țărănești din comitatul Hunedoara, sec. XV-XVI, apoi câțiva ani mai târziu a publicat despre mișcările țărănești din Țara Hațegului. A urmat un studiu privind cauzele răzvrătirii țăranilor din Dobra, toate publicate în periodicul muzeului de istorie din Deva, "Sargeția".

Din lecturarea studiilor se observă exercițiul scrisului, logica construirii argumentației, câștigate încă din perioada interbelică în care Iosif Jivan a elaborat o serie de studii abordând problema spinoasă a compozesoratelor, chestiune care cerea atât îndemânare stilistică cât și slalom legislativ.

Participarea la viața științifică s-a concretizat și în înscrierea la

⁹ SJTANR, 16.

manifestările cultural-artistice organizate de Comitetul pentru cultură și educație socialistă Hunedoara cu diferite ocazii. Ele includeau și sesiuni de comunicări științifice unde se prezentau referate pe teme de istorie, cum a fost cea intitulată “Precursorii” din cadrul serbărilor *Sarmis septembrie '71* unde a prezentat un referat despre Silviu Moldovan, cel mai tânăr apărător în procesul Memorandului, sau la *Deva-trecut și contemporaneitate* unde a prezentat împreună cu directorul Arhivelor Statului Ion Frățilă “Sigiliul orașului Deva la 1618”.¹⁰

În timp relația între cei doi funcționa aproape ca un parteneriat. Aurel Cosma jr. creator de scrieri istorice avea nevoie de documentație pe măsură, așadar l-a rugat pe Iosif Jivan să culegă informații din registrul botezaților din Bretea Românilui despre Pop Aron, după cum Iosif Jivan a cerut informații despre Valeriu Bărbosu și Petru Corneanu. Aurel Cosma a publicat în “Orizont”¹¹ o recenzie favorabilă studiului despre Eftimie Murgu și chiar i-a trimis extrasul *Amintiri și mărturii de la Unirea din Alba-Iulia*.¹²

Din sfera imaginarului de reținut sunt întâlnirile cu diferite personalități evocate în cuprinsul scrisorilor și impresia pe care acestea le-au lăsat. Din acest punct de vedere Iosif Jivan se dovedește un atent observator care a consemnat cu rigurozitate detaliile, sensibil la frumos, tradiție, memorie. Reprezentarea desigur este una secvențială, dar împreună cu altele similare s-ar putea (re)constitui o imagine totală care să permită înțelegerea omului dincolo de complexitatea specialistului. Una dintre personalitățile evocate în cuprinsul scrisorilor a fost Constantin Daicoviciu. Întâlnirea cu marele istoric, deja celebru prin cercetările sale, nu i-a dat prea multe satisfacții așa cum se vede din fragment: “să-ți descriu acum convorbirea mea cu prof. Daicoviciu. În ziua de 12 iunie 1971 pe la amiezi, am întrerupt cercetările mele la Biblioteca Universitară din Cluj și m-am dus la Muzeul de istorie. Am așteptat cam ½ oră, până ce m-a primit. Era cam nervos. I-am spus d-le Profesor înainte cu 4–5 ani am fost la Costești și distinsul fiu al d-voastră Hadrian a ținut acolo la cetățile dacice o conferință și între altele a spus că <eu sunt bănățean>. Mi-a plăcut nespuse de mult aceste vorbe ale lui. Pentru aceasta eu doresc din toată inima ca Hadrian să aibă meritul și să descopere localitatea Ranisstorum. Și i-am amintit că într-o comună către Valea Jiului se află denumirea toponimică <la cetățuie la Troian în Dumbravă> el mi-a răspuns că numirea lui Troian este slavizată. I-am mai amintit că încă pe la 1844 fostul prim medic al comitatului Hunedoara Fodor András (Lugosi

¹⁰ SJTANR, 61.

¹¹ Aurel Cosma jr., “Contribuții la cunoașterea misiunii lui Eftimie Murgu în Transilvania, însemnări pe marginea lucrării lui Iosif Jivan,” *Orizont XXII* (1971): 22.

¹² O parte din manuscris a fost publicat de I. Munteanu, V.M. Zaberca, M. Sârbu, *Banatul și Marea Unire. 1918*, (Timișoara: Ed. Mitropoliei Banatului, 1992), 395–398.

Fodor András despre care eu cred că a fost român) amintea (la 1856 sașii de la Sibiu au reluat aceasta și Xenopol în Istoria sa la 1888 amintea și el medalia) că are o medalie comemorativă în care pe o latură se arată Traian cum trece peste podul de la Dunăre și cealaltă poate arăta pe Decebal îngenunchind se sinucide cu sabia, iar lângă el un ostaș roman cu lancea în mână, cu altă mână ține în frâu calul său. El mi-a spus că cunoaște lucrările lui Fodor întrucât arhiva aceluia se află la Muzeul de istorie, a chemat apoi pe o cercetătoare d-na Winkler, eu i-am repetat și acelea povestea cu medalia, dar aceia este o falsificație după părerea unor experți. La care prof. Daicoviciu mi-a spus: Măi Jivane lasă-te de lucruri d-astea mai bine cetește romane și bea câte un pahar cu vin că nu se știe cât vei mai trăi??? Am plecat total dezamăgit”.¹³

Ion Clopoțel nu era de origine din Banat. Se născuse în părțile Brașovului, dar licențiat în litere a fost angajat la Caransebeș în anul 1917 ca profesor. Fondatorul “Societății de Măine”, cu o bogată activitate politică, sociologică, jurnalistică și educațională¹⁴ apare în corespondență ocupând întreg conținutul unei scrisori. Clopoțel, prin căsătoria cu fiica preotului Băițan din Margina (jud. Timiș), s-a stabilit în respectiva localitate, a refăcut casa socrilor care a devenit o adevărată vilă înconjurată de un parc dendrologic, mândria localității.

Iosif Jivan, împreună cu inginerul Haida, fost director al Școlii de arte și meserii din Deva, și Victor Șuiagă, avocat descendent a șase generații de preoți, s-au deplasat la Margina pentru a-l vizita pe Ion Clopoțel. Scopul este descris în paginile scrisorii din 6 octombrie 1973 ca fiind acela de a afla informații despre biserica din Gurasada unde se dorea amenajarea casei memoriale a lui Silviu Dragomir. Ion Clopoțel se afla cu soția în minunata vilă înconjurată de un parc cu verdețură care oferea privitorului o imagine minunată. Discuțiile s-au animat pe teme de istorie locală, au admirat biblioteca și colecțiile de obiecte cu semnificație istorică și etnografică adunate cu dăruire de soții Clopoțel, perdele țesute în fir de aur de către localnici la dorința doamnei. De altfel atenția se concentrează mult asupra amfitrioniei, relevând imaginea de gazdă primitoare pasionată de trecut și tradiție, de valori familiale și comunitare, sensibilă în ceea ce privește patriotismul local, oferind chiar sugestii pentru amenajarea casei memoriale Silviu Dragomir din Gurasada. Portretul evocă fragilitate și forță în același timp.

La un moment dat: “În față cu marea masă de servit ne-a atras atenția un pian enorm ridicat și fixat în perete. La un moment dat doamna a deschis pianul și în interior se afla aranjată o masă de scris și diferite despărțituri cu corespondența domniei sale. Da sigur am fost cu toții impresionați de acest simț practic

¹³ SJTANR, 25.

¹⁴ Andrei Negru, *Ion Clopoțel, studiu monografic* (Cluj-Napoca: Ed. Argonaut, 2003), 13–15.

pătrunzător pentru aranjarea lucrurilor ei. Aceasta s-a putut face întrucât toate coardele pianului au fost scoase. Acest fapt a făcut ca să am convingerea pe care am împărtășit-o și prietenilor cu care am fost că dacă Clopoțel cu verva-i încântătoare și cunoștințele sale istorice și sociale a făcut din „Societatea de mâine” o revistă sociologică de prim rang în Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș cu mult înainte de înființarea Școlii sociologice de către profesorul Gusti – în schimb însă pasiunea și dirijarea acestei pasiuni de a colecta atâtea materiale folclorice și etnografice a plecat de la distinsa doamnă, fiica preotului Băițan din Marginea. Ideea atât de scumpă s-a transformat în muzeul soților Clopoțel”.¹⁵

Lectura corespondenței după cum se vede oferă o altă imagine realităților din anii '70, decât cea oficială, una văzută prin ochii și preocupările a doi cărturari, pasionați de scris, istorie, de viață culturală, dincolo de alte realizări ale “socialismului biruitor”. Nu se face vreo referire la regimul politic, sunt evitate subiecte sensibile care ar fi deranjat, altfel întreaga corespondență ar fi avut o soartă nefericită. Vremurile grele trecuseră, lucrurile păreau că s-au așezat, fiecare dintre ei încerca să-și afle locul într-o nouă lume, mult diferită de cea în care se născuseră. De la sine înțeles refugiul se afla în muncă, în activitățile cotidiene, în cultura scrisă, în cultură în general. Într-un fel erau conștienți că existența și activitatea lor nu este decât o punte de legătură între un trecut încărcat de evenimente la care nu au fost doar martori, ci chiar protagoniști și un viitor necunoscut, iar ei au datoria să asigure continuitatea în noua unitate culturală bănățeană, chiar să se regăsească în ea.

¹⁵ SJTANR, 55.

ANEXA

Lista lucrărilor

1. *Eftimie Murgu, luptător al țărănimii bănățene pentru pământ*, Deva, 1948, p. 56
2. *Ostașii pușcași ai cetății Deva în sec. XVI-XVII*, în „Studii și articole de istorie”, X, București, 1967, p. 61–80.
3. *Deva în preajma răscoalei de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan* (colaborator cu I. Frățilă), „Sargeția”, VI, Deva, 1969.
4. *Contribuții la misiunea lui Eftimie Murgu în Transilvania*, în „Studii și articole de istorie”, IV, București, 1970.
5. *Mișcările țărănești în Domeniul Râu de Mori (Țara Hațegului) în sec. XV-XVI*, „Sargeția”, VII, Deva, 1971, p. 77–87.
6. *Considerații asupra cauzelor răzvrătirii țăranilor din Dobra comitatul Hunedoara la 1721*, „Sargeția”, IX, Deva, 1972, p. 89–97.
7. *Sigiliul orașului Deva la 1618*, „Sargeția”, XII, Deva, 1974–1975, p. 411–413.

Din perioada interbelică

8. *Rectificarea drepturilor la Composesoratele de pădure din Ardeal*, „Ardealul juridic”, Cluj, 1942, nr.4.
9. *Stabilirea averilor românești în Composesoratele de pădure*, „Telegraful român”, Sibiu, 1932, nr. 25–32.
10. *Administrarea composesoratelor de pădure*, „Patria”, Cluj, 18 octombrie 1932.
11. *Composesoratele de pădure în Transilvania și controlul statului*, Gherla, 1936, p. 72.
12. *Situația din Clisură și litigiul româno-sârb*, „Sociologie Românească”, București, 1937, nr. 7–8, p. 341.
13. *Regimul proprietăților din Căianul Mic*, „Sociologie românească”, București, 1937, nr. 9–10.
14. *Evoluția proprietăților în comuna Șanț*, „Sociologie Românească”, București, 1938, nr. 7–9.
15. *Litigiul dintre satul grăniceresc Șanț și Fondul de Burse Năsăud pentru muntele Stănișoara*, Dej, 1938, p. 16.
16. *Dreptul de vot la Composesoratele de pădure*, „Viața forestieră”, București, 1938, nr. 7–8.
17. *Problema pădurilor composesorale din Transilvania și Banat*, „Sociologie Românească”, București, 1936, nr. 4–6.
18. *Composesoratele de pădure, îndrumător*, Deva, 1940, p. 32.

Manuscrise

1. *Chestiunea apei în satul Drăguș*, Dej, 1930, p. 10.
2. *Cercetări sociale în Pojejena-de-Jos, Banat, făcute în 1936*, referat Deva, 1969, p. 5
3. *Pământul în satul Drăguș*, Gherla, 1939, lucrare monografică pentru Institutul Social din București.
4. *Ecoul răscoalei din România în presa maghiară din Deva*, 1957, p. 7.

5. *Contribuții la istoricul districtelor autonome române din Banat și Comitatul Hunedoara*, Deva, 1970, p. 28.
6. *Contribuții privitoare la călătoria revoluționarului Eftimie Murgu în Transilvania*, Deva, 1971, p. 30.
7. *Dr. Silviu Moldovan (1862–1957) din Băița, viață și activitate*, citită la sesiunea științifică din 22 septembrie 1971 la Deva organizată de Comitetul de cultură și artă a jud. Hunedoara.
8. *O așezare dacică în Țara Hațegului*, Deva, 1976 citită la sesiunea științifică și de comunicări din 16–17 octombrie 1976 organizată de Comitetul pentru cultură și educație socialistă a jud. Hunedoara.
9. *Unele date privitor la istoricul localității Ocna Sibiului*, Deva, 1974, p. 7.
10. *Drumul roman în Țara Hațegului*, Deva, 1975.

IOSIF JIVAN FROM SELEUȘ AND AUREL COSMA JR. PAGES OF CORRESPONDENCE

Abstract

Aurel Cosma jr. was undeniably a great personality of Banat, author of various writings, a diarist, journalist, genealogist but most especially a voluminous presence in the archive files. The huge number of manuscripts, the thousands of pages he left behind can always constitute a rich research laboratory for anyone interested in the cultural history of Banat. Of great importance are the files with hundreds of pages of correspondence, some of them published, others still unedited, such as the correspondence with Iosif Jivan from Seleş (in Serbian Banat). More than one hundred pages of letters between the two men familiarise the reader with the realities of their lives, their daily lives and their concerns in the 8th decade of the 20th century, with their hopes and achievements in the fields of science, research, and the history of Romania. Of real interest are the accounts of meetings with important personalities of the Romanian cultural space, some of whom were at the beginning of their careers, such as Cornelia Bodea, a researcher at the Institute of History in Bucharest, or the already prominent archaeologist Constantin Daicoviciu, a native of Banat, or even the social scientist and journalist Ioan Clopoțel. The descriptions of the meetings belong to Iosif Jivan and were sent to Aurel Cosma jr. with abundant details, impressions left by those concerned that Iosif Jivan reveals, sensing the importance of those moments, which he shares with his childhood friend, Aurel Cosma jr.

ÎNVĂȚĂMÂNTUL DE PARTID ȘI ȘCOLILE DE CADRE ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ. CAZUL ȘCOLII INTERJUDEȚENE DE PARTID DIN TIMIȘOARA

Felician Velimirovici*

Cuvinte cheie: Partidul Comunist Român, învățământ, școli, cadre, ideologie

Keywords: Romanian Communist Party, education, schools, cadres, ideology

Deși în literatura de specialitate a existat mereu tendința de a subestima semnificația sau importanța școlilor de cadre și a învățământului de partid în general, care a fost perceput mai curând drept un element al domeniului îndoctrinării membrilor partidului comunist cu o propagandă prefabricată și organizat “nu pentru a crea noi valori, ci pentru a transfera doctrina de la un cerc relativ limitat care o poseda către o populație mai numeroasă care nu o cunoștea”¹, acest sistem educațional paralel, de sine-stătător, a fost gândit dintru început sub forma unei rețele instituționale menite să alfabetizeze politic² și să socializeze, într-un timp pe cât de scurt pe atât de marcat de o amplă și radicală revoluție socială și politică, o nouă elită capabilă să administreze partidul și să edifice noua societate socialistă.³

Școlile de partid nu au reprezentat așadar numai niște simple instrumente de diseminare a valorilor politice sau a dogmelor ideologiei marxist-leniniste într-o masă populară indiferentă ori chiar ostilă, ci un veritabil set de instituții de instruire politică a adulților și de forjare a unui ethos nou și a unei noi conștiințe revoluționare⁴, în absența cărora proiectul radical de transformare a societății era sortit eșecului. În cele din urmă, asumând concepția marxist-leninistă despre lume și viață, întregul sistem al învățământului de partid a format și transmis

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: felix.velimirovici@gmail.com

¹ Christopher Read, *Culture and Power in Revolutionary Russia. The Intelligentsia and the Transition from Tsarism to Communism* (London: Palgrave Macmillan, 1990), 139.

² David Brandenberger, *Propaganda State in Crisis. Soviet Ideology, Indoctrination and Terror under Stalin, 1927–1941* (New Haven and London: Yale University Press, 2011), 13.

³ Michael David-Fox, *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks, 1918–1929* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1997), 19.

⁴ Ellen Propper Mickiewicz, *Soviet Political Schools. The Communist Party Adult Instruction System* (New Haven and London: Yale University Press, 1967), 2.

un nou mod de a gândi și de a înțelege lumea, un mod de a gândi care pleca de la premisa că orice întrebare are un singur răspuns corect, derivat din aplicarea adecvată a singurei teorii “adevărate”, în măsură să interpreteze corect și să schimbe din temelii lumea.⁵ Nu în ultimul rând, pe parcursul depășirii etapei de “străpungere revoluționară”⁶ a societății de către PMR la începuturile anilor 1950, respectiv al procesului de “academizare” al școlilor de partid în urma echivalării capitalului politic cu cel cultural⁷ pe parcursul anilor 1960, ele s-au transformat treptat din instituții destinate pregătirii și/sau perfecționării politico-ideologice a cadrelor atât de necesare aparatului de comandă și execuție al partidului în acei primi ani, în veritabile entități de formare, promovare, gestionare și reproducere a unei noi “nobilimi de stat” privilegiate care a fost nomenclatura comunistă.

Ideea organizării unui sistem de învățământ de partid care să se suprapună sau să dubleze sistemul de învățământ tradițional a ridicat dintru început o serie de probleme de natură teoretică și practică deosebit de complexe. Din punct de vedere teoretic, în logica marxist-leninistă, politica înființării unor instituții speciale destinate să modeleze o nouă elită politică de origine proletară prin intermediul unui proces de selectare și mobilizare socială ascendentă, proces încurajat și finanțat de către partidul-stat, nu a putut fi justificată întrucât teoreticienii leniniști au respins din start însăși ideea necesității unei *elite*: în optica lui Lenin, toate instituțiile de partid și de stat urmau să devină “școli de comunism”⁸ în care poporul, în masă, va învăța să administreze economia, societatea și politica. În accepțiunea leninistă, “dictatura proletariatului” era percepută drept o etapă istorică necesară pe drumul construirii societății fără clase, menirea proletariatului în această fază fiind aceea de a exercita conducerea în mod direct, nemijlocit, *ca și clasă* în sine, în scopul abolirii claselor exploatatoare și a instaurării comunismului⁹, iar nu cea de a înlocui dominația vechii elite sau birocrății burgheze cu a uneia nou-create, proletare. Către mijlocul secolului trecut însă era deja limpede că exact așa se petrecuseră lucrurile, foarte “logic”¹⁰ după aprecierea lui Moshe Lewin, pe parcursul anilor 1930 în

⁵ Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 122–133.

⁶ Kenneth Jowitt, *Revolutionary Breakthroughs and National Development. The Case of Romania, 1944–1965* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971), 210–221.

⁷ Mihai Dinu Gheorghiu, *Intelectualii în câmpul puterii. Morfologii și traiectorii sociale* (Iași: Polirom, 2007), 15.

⁸ Robert C. Tucker, *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941* (New York: W.W. Norton & Co., 1990), 30–31.

⁹ David Priestland, *Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia* (New York: Oxford University Press, 2007), 18–20.

¹⁰ Lewis H. Siegelbaum, Ronald Grigor Suny, eds., *Making Workers Soviet. Power, Class and Identity* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1994), 382.

URSS (fenomenul degenerării birocratice a fost analizat și criticat vehement de către Lev Troțki¹¹ mai ales în scrierile sale de după 1935), și așa aveau să se petreacă și în democrațiile populare proaspăt instaurate în Europa Centrală și Răsăriteană, însă mult mai rapid și aproape simultan. Drept urmare, problema a fost pur și simplu ignorată sau camuflată sub retorica necesității “întăririi” necontenite a rândurilor partidului din punct de vedere ideologic și politic, respectiv a “ridicării” de noi cadre loiale regimului.

Pe de altă parte, din punct de vedere practic, discriminarea socială care a acordat acces prioritar la învățăământul de partid cetățenilor de extracție proletară, muncitorească și țărănească¹², a generat automat nu doar scăderea standardelor educaționale – dat fiind nivelul de pregătire intelectuală extrem de precar al cursanților – ci și dificultăți concrete de ordin logistic în ceea ce privește organizarea școlilor de partid la nivel local: spațiile de desfășurare a cursurilor erau adesea improprii, lectorii chemați să țină cursuri erau în covârșitoarea lor majoritate doar vag pregătiți din punct de vedere politic, materialele de studiu ori lipseau, ori nu erau înțelese de către cursanți astfel încât lecția de învățăământ politic se rezuma la “prelucrarea” unor articole din presa de partid, spațiile de cazare erau insuficiente, etc. Toate aceste “lipsuri”, după limbajul epocii, deși aparent au constituit tot atâtea frâne în calea formării rapide a unei noi elite politice devotate regimului, în mod paradoxal, au ajutat partidul să creeze oportunități¹³ pentru o largă categorie de cetățeni și să înfăptuiască o promovare socială și politică accelerată a celor mai loiali muncitori și țărani, beneficiari direcți ai sistemului.¹⁴ După cum a subliniat Peter Kenez, această realitate a reprezentat deopotrivă atât o sursă de tărie pentru sistem¹⁵, permițându-i perpetuarea și asigurându-i reproducerea, cât și – în durată lungă – una de slăbiciune, întrucât ciocnirea dintre realitatea emergenței unei birocratii corupte și idealurile egalitariste inițiale ale Revoluției Bolșevice au ajuns să-i bântuie pentru mult timp pe succesorii lui Stalin nu doar în URSS, cât și în celelalte state care au emulat modelul sovietic.¹⁶

În istoriografia românească post-socialistă, au beneficiat de o atenție deosebită și de o tratare amănunțită “învinșii” regimului comunist instituționalizat

¹¹ Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth and Dissolution, Volume III, The Breakdown*, (Clarendon Press: Oxford, 1978), 191–194.

¹² Gheorghiu, *Intellectualii în câmpul puterii*, 84.

¹³ Vadim Volkov, “The concept of *kul'turnost'*. Notes on the Stalinist civilizing process,” Sheila Fitzpatrick, ed., *Stalinism. New directions* (London and New York: Routledge, 2000), 216–217.

¹⁴ Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1992), 150.

¹⁵ Kenez, *The Birth of the Propaganda State*, 128.

¹⁶ George W. Breslauer, *The Rise and Demise of World Communism* (New York: Oxford University Press, 2021), 90.

în 1948, adică vechile elite intelectuale, politice și economice destructurate și ulterior distruse în închisori; pe scurt, victimele terorii și ale represiunii. Pe de altă parte, noua elită comunistă, birocrăția administrativă, “noua clasă conducătoare” (pentru a cita titlul cărții lui Milovan Djilas) sau *nomenklatura* de partid a fost descrisă în linii foarte generale, *in corpore*, de regulă cu accente depreciative, mai degrabă ca o categorie sociologică unitară distinctă, fixă, și nu drept un corp social fluid, mobil atât pe orizontală cât și pe verticală, generat și reprodus în permanență de către sistemul învățământului de partid prin intermediul socializării politice desfășurată în școlile de cadre.

Indiferent dacă la data de 23 august 1944 Partidul Comunist din România a numărat mai mult sau mai puțin de 1000 de membri (unele documente interne ale partidului avansează chiar cifra de “circa 700”¹⁷, evidențele Siguranței Statului¹⁸ sugerează un număr cuprins între 796 și 918, iar cercetări mai recente sugerează că în mod cert “au fost mai mulți de o mie”)¹⁹ indiscutabil este faptul că, pe tot parcursul perioadei interbelice, PCdR a fost lipsit nu doar de o bază socială concretă și de suport popular autentic, ci a absentat cu desăvârșire, cu excepția unor idei socialiste pe care le-a propagat în anii 1930 în unele cercuri intelectuale antifasciste, din marile dezbateri de idei care au animat viața politică și culturală a timpului.

Această slăbiciune și lipsă de influență reală a partidului în politica românească în perioada cuprinsă între cele două războaie mondiale, precum și dificultățile aproape insurmontabile pe care le-a întâmpinat instituționalizarea puterii sale în anii consecutivi momentului 23 august 1944, derivă dintr-o triplă marginalitate care a caracterizat activitatea din ilegalitate a partidului: după interzicerea lui în 1924, în urma tulburărilor de la Tatar-Bunar, dar și din cauză că, acceptând cele 21 de condiții ale lui Lenin, alesese de la bun început “nu integrarea în sistem, ci distrugerea acestuia”²⁰, PCdR s-a situat nu doar la periferia mișcării comuniste internaționale (1) și la periferia sistemului politic românesc (2), ci și – lucru extrem de grav pentru un partid care se pretindea exponentul intereselor celor mai largi mase populare – la periferia stângii politice active în România Mare (3), el neavând aproape niciun impact politic în

¹⁷ Robert Levy, *Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist* (University of California Press: Berkeley, 2001), 74.

¹⁸ Dinu C. Giurescu, “Partidul Comunist Român,” *Istoria Românilor*, vol. X (București: Ed. Enciclopedică, 2013), 505.

¹⁹ Adrian Cioroianu, “Au fost mai mult de o mie, sau despre ce înseamnă a privi și cealaltă parte a baricadei,” Adrian Cioroianu, ed., *A fost odată ca niciodată. Partidul Comunist Român, 1921–2021. Pentru o istorie dezinhăbată a „viitorului luminos”* (Iași: Polirom, 2021), 15–30.

²⁰ Stelian Tănase, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948–1965* (București: Humanitas, 1998), 26.

rândul clasei muncitoare – ea însăși o cvasi-minoritate²¹ în ansamblul populației țării: “pretinzând că vorbește în numele clasei muncitoare, PCR era doar un purtător de cuvânt pentru teze și directive formulate în afara României și aflate, de cele mai multe ori, în contrast flagrant cu bunul-simț politic și cu interesele evidente ale partidului”.²²

În complementaritate, elita acestui partid radical aproape insignifiant, profund bolșevizat și sovietizat²³, incoerent, insularizat în raport cu societatea-gazdă²⁴ și izolat față de celălalt partid socialist, a fost una dezarticulată, măcinată de rivalități interne²⁵ și de interminabile lupte fracționiste, o elită scindată între “autohtoni”, “moscoviți” și cei aflați în închisori. Complet vasalizată Kremlinului, ea s-a asemănat cu celelalte elite ale “tuturor partidelor instalate la putere de către pârghia sovietică”.²⁶ Această elită a subteranei, care a trăit și care s-a format în clandestinitate, exil, închisori sau, după 1943, în lagăre, într-un “provizorat continuu”²⁷, a fost cea care a asumat întreaga putere în stat odată cu proclamarea Republicii Populare Române la 30 decembrie 1947.

Pe de altă parte, membrii de rând ai partidului, simpatizanții, conspiratorii și așa-numiții “tovarăși de drum” ai PCdR au constituit ceea ce politologul Vladimir Tismăneanu a identificat drept o “sectă mesianică” în peisajul politic românesc interbelic. Disciplina de partid, centralismul, dogmatismul, sectarismul, clandestinitatea, obsesia stalinistă a „calului troian”, a dușmanului strecurat înăuntru și a “mașinațiunilor clandestine”²⁸ întreprinse de către acesta, dublate de mistuitoare sentimente de insecuritate, neîncredere și suspiciune reciprocă – ceea ce Alain Besançon a numit cândva “sentimentul asediului permanent” – au constituit matricea formativă pentru masa membrilor partidului care a preluat puterea politică în România după încheierea celei de-a doua

²¹ Lucian Boia, *Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe)* (București: Humanitas, 2016), 14.

²² Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc* (Iași: Polirom, 2005), 118.

²³ Stephen White, John Gardner, George Schöpflin, *Communist Political Systems* (New York: Macmillan, 1987), 56.

²⁴ Jowitt, *Revolutionary Breakthroughs*, 131–148.

²⁵ Ana Pauker, 70–74; vezi și propria mărturie a lui Gheorghe Gheorghiu-Dej în “Stenograma ședinței Biroului Politic al CC al PMR din ziua de 29 noiembrie 1961,” Liviu Pleșa, Elis Neagoe-Pleșa, *Dosarul Ana Pauker*, vol. 1 (București: Nemira, 2006), 92.

²⁶ Joseph Rothschild, Nancy M. Wingfield, *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II* (New York: Oxford, Oxford University Press, 2000), 132.

²⁷ Corina Doboș, “Abordări prosopografice ale ilegalității comuniste. Rezultate parțiale și chestiuni metodologice,” *Studii și articole de istorie* LXXXII (2015): 211.

²⁸ Gábor Tamás Rittersporn, “The Omnipresent Conspiracy: On the Soviet Imagery of Politics and Social Relations in the 1930s,” J. Arch Getty, Roberta T. Manning, eds., *Stalinist Terror. New Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 108.

conflagrații mondiale grație conjuncturii internaționale, iar nu datorită unui proces revoluționar intern autentic.²⁹

După 1945, acești oameni complet nefamiliarizați cu funcționarea instituțiilor unui stat democratic, cărora le lipsea atât viziunea cât și competențele ori cunoștințele necesare asigurării funcționării administrației centrale și locale, au demarat cel mai ambițios și radical proiect revoluționar (transformist) de modernizare și reconstrucție economică, socială și politică din istoria României postbelice, schimbând din temelii atât “orînduirea socială” cât și “orînduirea de stat”³⁰. Observațiile lui Belu Zilber sunt revelatoare din acest punct de vedere:

“ce puteau face câțiva oameni, a căror unică meserie fusese să țină o ședință conspirativă, să învețe pe de rost broșuri, odată ajunși în capul unui stat european, când mii de probleme se înghesuiau spre rezolvare? Mai întâi au umplut țara cu ședințe, apoi au procedat la construirea partidului monolitic. Atâta știau, atâta au făcut. Restul a mers după formula: «facem ca și tovarășii noștri sovietici»”.³¹

Fiind probabil conștient de precaritatea culturii politice a membrilor partidului pe care îl conducea – mulți dintre ei fiind comuniști doar cu numele³², în condițiile în care din august 1944 și până în ianuarie 1948 numărul membrilor PCR a crescut de la 1000 la aproape 800.000³³ –, precum și de faptul că pentru a putea exercita controlul societății partidul avea în primul rând nevoie de cadre care să exercite acest control, Gheorghe Gheorghiu-Dej a subliniat încă din 1945, în cadrul primei conferințe naționale a PCR, necesitatea imperioasă în ceea ce privește “ridicarea nivelului politic al cadrelor și al întregului partid”³⁴, în acest scop fiind necesare atât “1. Reorganizarea întregului învățământ

²⁹ Pentru a-l cita pe faimosul ilegalist comunist și fost deținut politic Belu Zilber în acest sens, “cei de la București existau numai fiindcă Stalin hotărâse așa”; socialismul românesc a reprezentat, în viziunea lui Zilber, nimic mai mult decât consecința “descălecatului” sovietic; v. Belu Zilber, *Actor în procesul Pătrășcanu: Prima versiune a memoriilor lui Belu Zilber* (București: Humanitas, 1997), 33.

³⁰ Formulele sunt menționate ca atare în Constituția Republicii Populare Române din 1952.

³¹ Zilber, *Actor în procesul Pătrășcanu*, 34.

³² În cuprinsul memoriilor sale redactate în anul 1974, veteranul comunist Gheorghe Vasilichi aprecia, referitor la acest aspect, că “aceste sute de mii de noi membri de partid nu erau încă și nici nu puteau fi comuniști, căci un comunist nu se face dela o zi la alta sau peste noapte. Deabea în partid fiind și studiind timp îndelungat teoria marxist-leninistă și căpătând și o mare experiență în muncă poate fi numit comunist”; v. Gheorghe Vasilichi, *Memorii*, volumul II (manuscris) – Arhivele Naționale ale României – Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale (în continuare ANR-SANIC), Fond Institutul de Studii Istorice și Social-Politice – XVII, dosar nr. 60, 4.

³³ Mihnea Berindei, Dorin Dobrințu, Armand Goșu, eds., *Istoria comunismului din România. Documente. Perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej (1945–1965)* (București: Humanitas, 2009), 565.

³⁴ Gheorghe Gheorghiu-Dej, “Raportul politic al Comitetului Central la Conferința Națională

de partid [...] pe baza studiului temeinic al marxism-leninismului” cât și “2. Reorganizarea universității partidului pe termen de 6 luni, cu un auditoriu permanent”, respectiv “3. Organizarea școlilor de cadre pe lângă regionale, tot cu un auditoriu permanent.”

În fapt, între anii 1945–1947 organizarea și funcționarea învățământului de partid la nivel local a avut un caracter mai curând fluid, improvizat și neunitar decât organizat și sistematic, asemănător în fapt cu însăși organizarea structurilor instituționale ale unui PCR aflat pe atunci în plin proces de agregare (în epocă, acest proces s-a numit „construcția de partid”).³⁵ La congresul de constituire al PMR din 21–23 februarie 1948, același Gheorghe Gheorghiu-Dej a accentuat din nou importanța învățământului politic și ideologic pentru formarea cadrelor de bază ale partidului: “trebuie acordată atenția cuvenită învățământului de partid în vederea ridicării de cadre cinstite și verificate, totodată solid pregătite din punct de vedere ideologic”.³⁶ După cum vom vedea, formarea cadrelor s-a dovedit a fi mai complexă și mai anevoioasă decât speranțele și așteptările liderilor, fapt recunoscut în mod oficial.³⁷

În același timp, la nivel central, în condițiile în care influența politică a elitei PCR depășea cu mult capacitatea sa organizatorică³⁸, la data de 21 martie 1945 a fost înființată, după modelul sovietic al Universității Comuniste “Sverdlov”, Universitatea Muncitorească a Partidului Comunist Român³⁹ (ulterior redenumită după numele unuia dintre fondatorii Partidului Social-Democrat Român

a Partidului Comunist Român,” Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări* (București: Ed. Partidului Muncitoresc Român, 1951), 71–72.

³⁵ Cu privire la această problemă, același Gheorghe Vasilichi remarca faptul că, după 1945, “moștenisem o țară slab dezvoltată, distrusă de război și izolată pe scară internațională, cu un număr mic de comuniști în stare să conducă, fără experiență în arta de conducere a statului, sau chiar a unui partid comunist, crescut enorm într-un timp scurt, cu dușmani puternici [...] Comuniștii și în general fii clasei muncitoare, fiind clasa săracă, n-au avut posibilitatea în timpul regimului burghez să învețe să conducă întreprinderi industriale și comerciale, instituții bancare sau în general statul, așa cum făceau fii capitaliștilor și moșierilor – și cu toate astea ei au luat puterea și au început să conducă învățând și au învățat conducând. Ei au și învățat pe alții, dar au și învățat de la alții și în asta constă tăria lor. Ei au învățat – cum s-ar spune – în focul luptei, din mers.” – ANR-SANIC, Fond Institutul de Studii Istorice și Social-Politice – XVII, Dosar nr. 60, ff. 7–8.

³⁶ *Congresul PMR, 21–23 februarie 1948* (București: Editura P.M.R., 1951), 95.

³⁷ *Rezoluții și hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român volumul II 1951–1953* (București: Ed. pentru Literatură politică, 1954), 437–438.

³⁸ Gabriel Asandului, “Școlile de cadre ale PCR din teritoriu în primii ani postbelici (1945–1948),” în Sorin Radu, ed., *Învățământul de partid și școlile de cadre în România comunistă. Context național și regional* (Iași: Ed. Universității “A.I. Cuza”, 2014), 48.

³⁹ Gabriel Asandului, “Învățământul de partid în România comunistă. De la Universitatea Muncitorească la Școala Superioară de Partid “Ștefan Gheorghiu” (1945–1966),” *Anuarul Institutului de Istorie “A.D. Xenopol” Iași* 49, (2012): 189–204.

care a apărat cauza țăranilor răsculați la 1907 – Școala Superioară de Partid “Ștefan Gheorghiu”), ca instituție de învățământ superior. În 1950 durata studiilor era de un an; până în 1956 admiterea cursanților se făcea strict pe baza recomandărilor elaborate la nivelul comitetelor regionale de partid și a evaluării dosarului de cadre.⁴⁰

În paralel, în baza unei hotărâri a CC al PMR a fost înființată în luna octombrie a anului 1948 Școala Centrală de Lectori “A.A. Jdanov”⁴¹ (redenumită în iulie 1949 Școala Superioară de Științe Sociale “A.A. Jdanov”), “cu scopul de a pregăti cadre necesare partidului pentru lupta pe frontul ideologic”.⁴² Conform dispozițiilor hotărârii sus-menționate, “recrutarea studenților pentru Școala superioară de științe sociale «A.A. Jdanov»” urma să se efectueze din “rândurile activiștilor de partid cu pregătire ideologică și culturală, de preferință absolvenți ai școlilor de partid.”⁴³ Cu ocazia transformării în Școală Superioară de Științe Sociale din 1949, durata studiilor a crescut de la 6 luni la 2 ani, urmând ca din 1954 aceasta să fie extinsă la 4 ani. Tot din 1954, atât absolvenții școlii superioare de partid “A.A. Jdanov” cât și cei ai școlii “Ștefan Gheorghiu” au primit titlul de candidat în științe (echivalentul sovietic al titlului științific de doctor), fiind asimilați cu absolvenții instituțiilor de învățământ superior tradiționale.

Conform politologului Vladimir Tismăneanu, diferența dintre cele două instituții de învățământ era una structurală: dacă școala “Ștefan Gheorghiu” fusese creată cu scopul de a educa și pregăti o nouă generație de tineri comuniști capabili să administreze partidul și statul, reprezentând o veritabilă “pepinieră” de cadre pentru partid, obiectivul principal al școlii “A.A. Jdanov” era de a pregăti activiștii și propagandiștii din aparatul ideologic al partidului, instituția reprezentând un instrument al formării și înregimentării ideologice pentru cei care nu experimentaseră nici războiul, și nici viața de partid în clandestinitate.⁴⁴

În vara anului 1958, în baza deciziei nr. 558 din 26 august a Secretariatului CC al PMR, cele două instituții de învățământ superior de partid au fost

⁴⁰ Nicoleta Ionescu-Gură, “Reorganizarea P.M.R.-ului după modelul P.C.(b.) al U.R.S.S. și crearea nomenclaturii C.C. al P.M.R. în Republica Populară Română (1949–1954),” Gheorghe Onișoru, ed., *Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă* (București: Ed. C.N.S.A.S., 2001), 247.

⁴¹ Gabriel Asandului, “Party Studies in Communist Romania. The Superior School of Social Sciences «Andrei Aleksandrovici Zhdanov» 1948–1958,” *Anuarul Institutului de Istorie “George Barițiu” din Cluj-Napoca, Series Historica* LII (2013): 145–163.

⁴² “Hotărârea Biroului Politic al C.C. al P.M.R. privind transformarea școlii de lectori «A.A. Jdanov» într-o școală superioară de științe sociale cu durata de 2 ani (Iulie 1949),” *Rezoluții și hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, 1948–1950* (București: Ed. Partidului Muncitoresc Român, 1951), 124.

⁴³ Ibid., 125.

⁴⁴ Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, 148.

comasate, la nivel central rămânând să funcționeze, până în 1989, numai Școala de Partid (din 1966 Academia) “Ștefan Gheorghiu”, care a organizat cursuri de trei ani (nivel licență), de patru ani (*aspirantură*, ulterior doctorat), dar și cursuri de doi ani pentru jurnaliști, sau de un an pentru agitatori și propagandiști.

Aceste două școli superioare de partid unificate în 1958 au reprezentat, încă de la începutul existenței lor, treapta superioară a învățământului de partid organizat în România comunistă. În complementaritatea lor, cu ocazia celei de-a doua aniversări a proclamării Republicii Populare, la 30 decembrie 1949 au fost inaugurate cursurile universităților serale de marxism-leninism. Având o durată a studiilor de un an și jumătate, aceste universități au fost plasate în subordinea CC al PMR, fiind organizate pe lângă comitetele de partid în orașele București, Cluj, Iași, Timișoara și Târgu-Mureș, scopul lor fiind ridicarea “nivelului politic și ideologic al cadrelor de bază din aparatul de partid, al cadrelor de conducere din aparatul de stat, al vîrfurilor administrative ale întreprinderilor de stat, ale organizațiilor de masă”⁴⁵, fără așa-numita “scoatere din producție”.

Pe o treaptă ierarhică inferioară acestor instituții de învățământ superior de partid s-au plasat școlile medii de partid, cu o durată de 3 sau 6 luni, care au funcționat pe lângă comitetele județene (ulterior) regionale de partid în principalele orașe ale României: București, Cluj, Timișoara, Iași, Craiova, Galați, Constanța, Brașov, Ploiești și Târgu-Mureș (în limba maghiară). Învățământul mijlociu de partid mai cuprindea, în afara acestor 11 școlii medii, cursurile de partid de 3 luni care funcționau pe lângă 28 de comitete județene, respectiv cercurile de studiere a istoriei Partidului Comunist (bolșevic) al Uniunii Sovietice, eșalonate pe doi ani și deschise atât celor care absolviseră deja școli de partid și doreau să își completeze pregătirea politico-ideologică, cât și celor care, dimpotrivă, se pregăteau pentru a fi admiși.

Prima treaptă, cea elementară, a învățământului de partid era destinată simplilor membri PMR și urmărea însușirea de către aceștia a “liniei partidului”, adică alfabetizarea lor politică sub îndrumarea unui propagandist, pe baza citirii și discutării unor teme publicate în ziarul “Scînteia”, în cadrul unor cercuri de politică curentă sau cursuri de partid serale (la sate), respectiv cursuri de partid serale în întreprinderi.

Începând cu anul 1950–1951, cele două școli superioare de partid “Ștefan Gheorghiu” și “A.A. Jdanov”, cele 5 universități serale de marxism-leninism, precum și cele 11 școli medii de partid și-au început cursurile la 15 septembrie, odată cu începerea anului școlar, cuprinzând, la toate nivelurile, de la elementar la superior, un număr de 249.125 de membri de partid înscriși.⁴⁶

⁴⁵ Ionescu-Gură, *Reorganizarea P.M.R.-ului*, 247.

⁴⁶ Ibid.

În stadiul actual al cercetării, este relativ dificil de apreciat câți absolvenți a produs sistemul școlilor de partid pe parcursul întregii durate a regimului comunist în România. Cine au fost ei, care a fost traiectoria lor profesională și politică după absolvire, cum și-au schimbat cariera după 1989 sunt întrebări deschise până în prezent. Ceea ce știm cu siguranță este faptul că, de exemplu, în primii 25 de ani de existență, Școala Interjudețeană de Partid din Timișoara a format un număr de 6941 de “cadre cu funcții responsabile în organe și organizații de partid, organizații de masă și obștești, din unitățile economice, industriale și agricole, tovarăși care lucrează cu entuziasm, dăruire și abnegație pentru implementarea politicii de partid”.⁴⁷

Analizând cazul acestei școli, a cărei arhivă a devenit accesibilă pentru studiu, se pot trage concluzii relevante nu numai cu privire la întregul sistem național de educație de partid și la rețeaua lui de școli de cadre, ci, mai important, la modalitățile în care puterea a fost exercitată de către elitele politice pe tot parcursul perioadei comuniste. Cu siguranță, procesul de elaborare a politicilor a cunoscut un foarte înalt grad de personalizare, mai ales la sfârșitul epocii Gheorghiu-Dej, și astfel elita de partid (sau nomenclatura) nu a fost implicată în procesul decizional, dar adevărul este că această elită fusese însărcinată să aplice și să controleze modalitățile în care erau implementate politicile formulate “de sus”: din această perspectivă, așa cum a remarcat Florin Abraham, elita de partid pare să fi fost deținătoarea *de facto* a puterii atât în partid, cât și în societate.⁴⁸

În al doilea rând, studiind documentele interne create de școlile de partid pe parcursul existenței lor, devine din ce în ce mai limpede faptul că principala funcție a Partidului Comunist față de țărani și muncitori, odată așezați la putere, și mai ales în acei primi ani, “a fost de a oferi oportunitatea unei mobilități sociale ascendente (proces nerecunoscut în teoria marxistă)”⁴⁹. Într-adevăr, într-o perioadă foarte scurtă de timp, școlile de partid au reușit să creeze un partid loial și o birocrăție de stat, care datorau totul Partidului Comunist. Mulți dintre ei proveneau din categorii sociale sau etnice excluse anterior complet din viața publică și de la participarea politică.

“Ceea ce înainte a fost o penurie de surse a devenit acum o bogăție”⁵⁰, a scris odată istoricul J. Arch Getty referitor la sursele arhivistice. Într-adevăr,

⁴⁷ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale ale României, Fond Școala Interjudețeană de Partid Timișoara, dosar nr. 149/1973, f. 12.

⁴⁸ Florin Abraham, “Învățământul de partid și elitele regimului comunist din România. Pentru o agendă a cercetării,” în Sorin Radu, ed., *Învățământul de partid*, 18.

⁴⁹ Sheila Fitzpatrick, *The Shortest History of the Soviet Union* (New York: Columbia University Press, 2022), 6.

⁵⁰ J. Arch Getty, Oleg. V Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939* (New Haven and London: Yale University Press, 1999), xi.

arhiva Școlii Interjudețene de Partid din Timișoara conține o multitudine de documente extrem de diverse, indispensabile nu numai pentru analiza istoriei și activității sale și pentru mulțimea de beneficiari ai partidului, ci și pentru înțelegerea modului în care noua elită a fost creată: de cea mai mare importanță, din acest punct de vedere, sunt fișele personale ale studenților, autobiografiile, caracterizările, recomandările, programele de curs, listele detaliate atât ale studenților, cât și ale lectorilor (inclusiv vârsta, sexul, originea socială, nivelul acestora de pregătire etc.), diverse rapoarte și relatări scrise de conducerea școlilor cu privire la activitățile de zi cu zi, ș.a.m.d. Aceste documente oferă baza necesară pentru înțelegerea dinamicii personalului, a traiectoriilor politice urmate de absolvenții școlilor (cel puțin trei dintre aceștia au devenit miniștri la începutul anilor 1980) și a modalităților în care relațiile personale dintre ei au modelat mediul local/regional al rețelelor de putere din interiorul Partidului Comunist Român.

Nu în ultimul rând, evaluarea cursurilor predate la Școala Interjudețeană de Partid din Timișoara poate oferi indicii importante cu privire la tipul de cunoștințe și aptitudini pe care liderii de partid le-au considerat necesare pentru ca absolvenții să le dobândească și să le dezvolte. La un nivel mai profund, se pot decifra chiar și valorile politice de bază însușite de absolvenții școlii și măsura în care partidul a reușit să creeze o masă de activiști fideli și obedienți.

PARTY EDUCATION AND CADRE SCHOOLS IN COMMUNIST ROMANIA. THE CASE OF TIMIȘOARA INTERCOUNTY PARTY SCHOOL

Abstract

The present article raises the question of the necessity of a thorough study of a largely ignored chapter in the history of Romanian communism, namely the system of party education and cadre schools. If in a first phase, in Romanian post-socialist historiography, the orientation towards the research of the extremes of the system, of terror and repression has prevailed, nowadays it is at least as necessary to understand the mechanisms by which the communist system was perpetuated and regenerated. Party schools were more than mere instruments of indoctrination, manipulation and propaganda, they represented key institutions that fully contributed to the construction and perpetuation of the system itself. The studying the archives of this school, which between 1948 and 1973 has produced almost 7,000 graduates, could yield relevant conclusions not only about the entire national system of party education and its network of cadre schools but, more importantly, about the ways into which power has been exercised by political elites throughout the communist period.

INSTITUȚIILE CULTURALE ȘI ARTISTICE TIMIȘORENE ÎN “EPOCA” AUTOFINANȚĂRII (1984–1989)

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: Timișoara, instituții culturale, artistice, autofinanțare, criză

Keywords: Timișoara, cultural and artistic institutions, self-financing, crisis

La începutul deceniului al noulea al secolului al XX-lea, economia românească a intrat în recesiune care, coroborată cu hotărârea lui Nicolae Ceaușescu de a plăti integral datoria externă, a determinat o scădere drastică a nivelului de trai al populației.¹

Măsurile de austeritate luate de către regimul comunist de la București pentru a face față situației economice complicate au afectat din plin și instituțiile culturale românești. Astfel, prin Decretul nr. 476/1983 erau reduse drastic fondurile alocate din bugetul central teatrelor, filarmonicilor, operelor, muzeelor etc., acestea pentru a-și putea continua activitatea fiind obligate să se autofinanțeze. Decizia de la finalul anului 1983 a provocat puternice nemulțumiri în rândul actorilor și artiștilor timișoreni.

Concomitent, factorii decizionali județeni care au analizat situația creată în urma aberantei măsuri au avut în vedere o serie de soluții, precum concedieri de personal, creșterea numărului de spectacole, ce urmau să fie puse în scenă și în întreprinderi, școli, localități rurale etc.²

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ Aurel Iancu, Florin Marius Pavelescu, *Creștere economică, acumulare și dezechilibre în România perioadei comuniste* (București: Academia Română, Institutul Național de Cercetări Economice. Studii economice, 2018) 9–16, în <http://www.studii-economice.ro>, accesat la 30 iulie 2023; Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu. 1965–1989. Geniul Carpaților* (Iași: Editura Polirom, 2011), 237–249; 271–277; Mioara Anton, “Cultura penuriei în anii 80. Programul de alimentație științifică a populației,” *Revista Istorică* XXVI, nr. 3–4 (2015): 345–352.

² Vasile Rămneanțu, “Alcuni aspetti riguardanti lo stato d’animo della popolazione del distretto di Timiș nel 1983,” *Qvaestiones Romanicae* X, Tom 3 (2023): 115–119. Potrivit Decretului 476/1983, activitatea “instituțiilor de spectacole și concerte” a fost organizată pentru realizarea autofinanțării în proporție de 70%, vezi Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (SJTAN), fond *Comitetul județean PCR Timiș*, d. 353/1984, f. 18.

În privința situației din cursul anului 1984, în documentul intitulat “Informare cu privire la realizarea programului de autofinanțare în sistemul culturii pe anul 1984. Măsuri pentru îmbunătățirea activității de autofinanțare pe anul 1985” se arată că în cele 11 luni ale anului au fost organizate de către instituțiile artistice timișorene numeroase spectacole.

Astfel, numărul premierelor planificate și realizate s-a ridicat la 30, specificându-se că Teatrul de păpuși și cel maghiar au depășit cu trei piese planul prevăzut, în timp ce Opera Română, Teatrul Național și cel german aveau câte o restanță. În schimb, situația era dificilă la Secția de estradă, unde nu a fost pusă în scenă niciuna din cele trei premiere prevăzute.

De asemenea, în vederea autofinanțării, au avut loc o serie de serbări câmpenești, spectacole de divertisment, “Salonul artelor” etc., în urma cărora au fost obținute importante venituri suplimentare (3.699.917 lei).

La realizarea acestei sume au contribuit, într-o mai mare măsură, colectivele de artiști ale Teatrului Național, Estrada, Ansamblul “Timișul”, precum și formațiile artistice din cadrul Întreprinderii de Comerț și Alimentație Publică și Oficiului Județean de Turism.

Venituri suplimentare au provenit și din vânzarea suplimentului revistei culturale “Orizontul” (226.644 lei, din care au beneficiat Opera, Estrada, Filarmonica orchestră și Filarmonica cor, Teatrul Național, Teatrul German de Stat, Teatrul Maghiar de Stat și Atelierele de producție), precum și din programele de videotecă organizate (1.730.000 de lei).³ O adevărată binefacere din punct de vedere financiar pentru instituțiile culturale timișorene (dar și pentru echipa de fotbal Politehnica Timișoara – n.a.) a constituit concertul de pe stadionul “1 Mai” susținut de către binecunoscuta cântăreață iugoslavă Lepa Brena din vara anului 1984 (acestea au primit suma de 981.975 de lei).⁴

Cu toate aceste eforturi, în document se sublinia că situația financiară nu era bună, cu excepția Teatrului de păpuși nefiind îndepliniți indicatorii financiari de autofinanțare prevăzuți. Astfel, planul anual de venituri proprii din activitatea curentă de 23.415 de milioane de lei a fost realizat în proporție de doar 70% (16.312 milioane de lei), nerealizările cele mai mari înregistrând teatrele maghiar și german, Filarmonica și Opera Română.

Se arată că instituțiile culturale menționate mai sus, cu excepția Operei, înregistrau și cele mai mari depășiri de cheltuieli, care în totalitate la sfârșitul anului se cifrau la suma de circa 4.799 de milioane de lei.

Datorită acestei situații financiare dificile, autoritățile competente au blocat contul bancar, măsură care s-a repercutat negativ asupra activității din

³ SJTAN, fond *Comitetul județean PCR Timiș*, d. 353/1984, f. 6–8.

⁴ Ibid., d. 265/1985, f. 78.

decembrie 1984 a instituțiilor artistice profesioniste timișorene, fiind afectate în primul rând retribuțiile, premiile acordate pe anii 1983–1984, plata colaboratorilor, dar și celelalte activități. Drept urmare, “în majoritatea colectivelor se manifestă o stare de expectativă”.⁵

În “Planul de măsuri având în vedere creșterea gradului de autofinanțare în anul 1985” se aveau în vedere următoarele activități: organizarea Tombolei Revelionului, a unor spectacole de divertisment în lunile ianuarie-mai și octombrie-decembrie în sala “Olimpia”, precum și pe stadionul “1 Mai” (actualul Dan Păltinișanu) în deschiderea meciurilor de fotbal.

Totodată, în sezonul estival urmau să aibă loc serbări câmpenești în locurile de agrement din județul Timiș. Se prevedea și atragerea de donații din partea unor întreprinderi timișorene, ca și colectarea de deșeuri metalice, tipărirea de calendare pentru anul 1986, de felicitări ocazionale, organizarea de videoteci.

În proiect se arăta necesitatea preluării de către fiecare “instituție de spectacole” a unor comenzi de reclame (scrise sau vorbite) pentru întreprinderile din oraș și județ, precum și susținerea unor programe artistice în Consiliile Unice Agroindustriale de Stat și Cooperatiste (CUASC) din Timiș.

În anul 1985 urmau să fie continuate inițiativele din anul precedent dintre care amintim “Salonul artelor”, “Balul instituției”, spectacole în cadrul unor stagii permanente în județ pe marile platforme industriale sau în sala “Olimpia”.⁶

Dar situația a devenit și mai dificilă în anul respectiv (1985) datorită faptului că gradul de autofinanțare a instituțiilor culturale și artistice a crescut, astfel încât indicii de autofinanțare a ajuns la 100% la Secția de estradă, Ansamblul “Banatul”, la 75% la celelalte instituții de concerte și spectacole și la 50% la Muzeul Banatului.⁷

În urma acestor noi decizii, care loveau și mai mult activitatea instituțiilor artistice și culturale, se avea în vedere unificarea Centrului de îndrumare a mișcării artistice de amatori (care trecea pe autofinanțare totală) cu Filiala “Aria”.

În același timp, din cauza reducerii subvenției acordată Muzeului Banatului (de la 6,2 milioane de lei la 3,8 milioane) urmau să fie stabilite, până la sfârșitul anului, măsurile necesare în vederea desfășurării normale a activității acestei importante instituții culturale bănățene.⁸

Având în vedere situația autofinanțării după 11 luni de activitate, se sublinia

⁵ Ibid., d.353/1984, f. 6–8. La realizări, se arăta că Întreprinderea cinematografică județeană, Centrul de librării, Muzeul Banatului, Biblioteca județeană, Teatrul național și cel de păpuși, Ansamblul Banatului și-au realizat și depășit planul la toți indicatorii, vezi d. 267/1986, f.13.

⁶ Ibid., f. 16–17.

⁷ Ibid., d. 267/1986, f. 14.

⁸ Ibid., d. 353/1984, f. 16–17.

că Întreprinderea cinematografică județeană, Muzeul Banatului, Biblioteca județeană, Centrul de librării, Teatrul de păpuși, Școala populară de artă, precum și Casele de cultură din Timișoara, Lugoj, Jimbolia, Deta, Sânnicolau Mare și Buziaș vor realiza și depăși chiar planul anual la toți indicatorii prevăzuți.⁹

“Raportul cu privire la activitatea Comitetului Județean al Culturii și Educației Socialiste Timiș (CJCES) și a așezămintelor culturale pentru îndeplinirea planului de autofinanțare din perioada 1 ianuarie–30 septembrie 1985” evidențiază că indicele de autofinanțare a fost îndeplinit în proporție de 58% față de 67% cât se prevedea în planul pe anul 1985.

O situație bună în acest sens o aveau Teatrul Național și Muzeul Banatului. În privința celorlalți indicatori, planul de spectacole era realizat în proporție de 93%, cel de venituri se situa la 70%, iar la alte venituri suma era de 88%. Se atrăgea însă atenția că veniturile obținute din spectacole (considerate ca fiind cele mai importante) erau mici, neavând astfel un rol hotărâtor în realizarea programului de autofinanțare.¹⁰

În document se sublinia că neîndeplinirea planului de autofinanțare se datora și unor cauze obiective, precum condițiile dificile din iarna respectivă, în urma cărora o serie de spectacole nu au mai avut loc sau desființarea videotecilor.

De asemenea, nu au fost adoptate măsurile necesare pentru o popularizare mai mare a spectacolelor. Se mai preciza că din totalul cheltuielilor, suma cea mai mare era alocată retribuțiilor (84%), toate instituțiile culturale încădrându-se la acest capitol în limitele prevăzute pentru întregul an.

Planul din venituri nu a fost îndeplinit de șase din cele opt instituții profesionale, respectiv de Estrada, Filarmonică (unde numărul spectatorilor a înregistrat o scădere evidentă), teatrele german, de păpuși, național, Operă.

Pe de altă parte, marile spectacole organizate și în anul 1985 nu au mai avut eficiența din anul precedent și datorită faptului că acestea nu au mai fost realizate în colaborare cu PECO.

În același timp și alte acțiuni precum publicitatea pentru întreprinderilor timișorene cuprinsă în programele de spectacol, colectarea materialelor refolosibile, tipărirea de pliante, fluturași etc., nu au fost bine organizate.

La toate acestea se adăugau suspendarea unor spectacole, precum și faptul că nu au mai fost întreprinse în Timișoara turnee a unor mari actori din străinătate.

Potrivit documentului, situația financiară dificilă a instituțiilor culturale timișorene se datora și menținerii în continuare a 100 de “oameni ai muncii” peste recomandările Administrației Financiare a Consiliului Popular județean.

⁹ Ibid., f. 18.

¹⁰ Ibid., d. 265/1985, f. 46.

În aceste condiții, sumele alocate premierelor, colaboratorilor, realizării de spectacole și administrării spațiilor erau mici (de doar 15%), fapt ce se repercuta negativ asupra calității spectacolelor.¹¹

Pentru a face față situației, factorii de răspundere din domeniul cultural propuneau ca unele întreprinderi și combinate mari din Timișoară să prevadă, în planul lor de cheltuieli, sumele necesare pentru întreținerea clădirii Operei, montării unor spectacole de operă și teatru, plata onorariilor pentru artiștii și actorii din țară care colaborau cu instituțiile culturale timișorene.¹²

Instituțiile de cultură și cele artistice timișorene au continuat să se confrunte cu o serie de probleme complexe și în cursul anului 1986. La această stare a contribuit și decretul nr. 420/1985, în urma căruia “activitatea instituțiilor profesioniste de concerte și spectacole a fost concepută, organizată și s-a desfășurat în așa fel încât să se realizeze un plan de autofinanțare de 65% față de 55% în 1985.”

În privința anului 1986, “Informarea cu privire la realizarea planului de autofinanțare în sistemul culturii pe perioada 1 ianuarie–30 septembrie 1986”, evidențiază că Întreprinderea Cinematografică județeană și Centru de Librării au îndeplinit și chiar depășit indicatorii de plan pentru primele trei trimestre.

O situație bună o avea Muzeul Banatului, unde a fost realizat Muzeul de Artă precum și proiectul pentru Muzeul de Științe ale Naturii. Totodată, planul de venituri a fost îndeplinit și chiar depășit prin organizări de expoziții, de cabinete tematice într-o serie de școli și localități din județ. În același timp, instituția muzeală și-a redus strict cheltuielile.

În aceste condiții complicate, în primele 10 luni ale anului 1986 în instituțiile artistice au avut loc 17 premiere, remarcându-se Opera Română, Teatrul German de Stat și cel de păpuși.

În altă ordine de idei, Teatrul Național era singura instituție care a îndeplinit și chiar depășit, în cele 9 luni ale anului, planul de venituri, nivelul de autofinanțare ridicându-se la 65,9%. Se menționează că rezultate mai bune ca în anii anteriori la acest capitol au înregistrat Teatrul Maghiar de Stat și Opera Română.

În privința capitolului “Alte venituri”, fondurile au fost realizate din copierea de casete muzicale, dintr-o tombolă, discotecă și spectacole “în afara repertoriului”.

Dar instituțiile culturale timișorene se confruntau cu o serie de neajunsuri,

¹¹ Ibid., f. 47. Sumele din capitolul “Alte venituri” proveneau din încasările realizate și din vizitarea “Expoziției americane”, care s-a bucurat de un real succes, de la Patinoar, Audiotim, discotecă, vezi f. 78.

¹² Ibid., f. 48.

nefiind realizați indicatori importanți de plan, fapt ce se repercuta negativ asupra îndeplinirii integrale a sarcinilor de autofinanțare.

Astfel, nu au avut loc trei premiere, indicele de folosire a sălilor de spectacol era încă scăzut, fiind amintite în acest sens Filarmonica de Stat “Banatul”, Teatrul German de Stat și cel maghiar. La capitolul “Venituri”, cu excepția Teatrului Național, celelalte instituții nu reușeau să-și realizeze indicatorii prevăzuți, Filarmonica având un deficit de 1.549.960 de lei. În privința capitolului “Cheltuieli”, Opera și Administrația Comună (există o singură administrație pentru toate instituțiile artistice profesioniste timișorene) se mențineau sub nivelul planificat, în schimb la Teatrul German de Stat, cel Național și cel de păpuși “nu se manifestă suficiente preocupări pentru reducerea acestora”.

Existau și factori obiectivi care au contribuit la nerealizările respective, precum iarna grea, coroborată cu efectele crizei energetice, reducerea unor posibilități de a obține fonduri la capitolul “Alte venituri”.

Se mai sublinia faptul că, exceptând Teatrul Național, Opera și Teatrul de păpuși, celelalte instituții nu s-au preocupat de stabilirea și menținerea unei legături permanente cu publicul larg și cu marile întreprinderi economice timișene, cu organizațiile de masă și obștești.¹³

În consecință, semnatarea documentului, Alexandrina Corneanu, preciza că pe viitor trebuia realizată o colaborare strânsă cu unitățile industriale și agricole din județ, cu organizațiile de masă și obștești, precum și cu școlile și facultățile timișorene pentru susținerea unor reprezentații, concomitent cu organizarea de spectacole mari, de rezonanță. O atenție mare – conchidea președinta Comitetului de Cultură și Educației Socialiste din Timiș – trebuia acordată participării acestor instituții culturale profesioniste la Festivalul “Cântarea României”.¹⁴

Un material intitulat “Informare privind posibilitățile de sprijinire a planului de autofinanțare a instituțiilor artistice din Timișoara și care depășesc competența conducerilor acestora” întocmit de către Secția de Propagandă a Comitetului județean PCR Timiș, stabilea modalitățile de realizare a acestor obiective. Urmau ca prin intermediul comitetelor de partid și sindicate din fabrici să fie statornicite relații bilaterale întreprindere – instituție artistică, pentru a se asigura vizionarea săptămânală a câte unuia sau două spectacole de către colectivul respectivei unități economice. Totodată, pentru ca la reprezentațiile respective să asiste un public numeros, trebuia “să se alcătuiască și să se respecte o periodicitate în cumpărarea de bilete de către instituții și întreprinderi”.

În același timp, urma ca fiecare instituție artistică să fie patronată de două mari

¹³ Ibid., d. 267/1986, f. 1–2.

¹⁴ Ibid., f. 3.

întreprinderi timișorene, ce trebuiau să acorde sprijin în rezolvarea problemelor care apăreau în “activitatea de producție artistică”, precum reparații auto, întreținerea clădirii, realizarea decorurilor, plata unor cheltuieli (curentul electric) etc.

La rândul lor, instituțiile artistice aveau obligația să participe “la viața internă a colectivelor de oameni ai muncii cu diferite ocazii, oferind momente artistice după simpozioane pe anumite teme, întâlniri CAER, aniversări, pensionări etc.”.

De asemenea, și Centrul Universitar avea datoria să organizeze spectacole pentru studenți, iar Oficiul județean de turism să îndrume grupurile de turiști spre sălile de spectacole și să includă în reclamele sale informații privitoare la activitatea instituțiilor artistice.

Se mai avea în vedere ca la finalul manifestărilor de amploare organizate la Timișoara să aibă loc reprezentații artistice, iar spectacolele festive realizate de către Comitetul municipal PCR să fie plătite întrucât cu asemenea ocazii, reprezentațiile prevăzute a avea loc în clădirea Teatrului erau suspendate. Era lansată și propunerea ca gimnastica la locul de muncă din întreprinderi și instituții să fie realizată de către balerini, avându-se în vedere experiența reușită a Operei din București.

În altă ordine de idei, era abordată problema complicată a locuințelor pentru tinerii artiști repartizați la Timișoara, sugerându-se ideea distribuirii unui spațiu locativ temporar, având caracter de locuință de serviciu (eventual la un cămin de nefamiliști).¹⁵

În nota privitoare la “Situația realizării indicatorilor culturali și al planului financiar la 31 octombrie 1986. Probleme și propuneri ale Teatrului German de Stat Timișoara” erau menționate problemele cu care se confrunta instituția respectivă.

Astfel, nu putea crește numărul de reprezentații deoarece din 280 de zile lucrătoare pe an deja 253 erau ocupate cu spectacole, iar colectivul era redus, neputându-se lucra la punerea în scenă a două piese de teatru în paralel. Totodată și numărul spectatorilor era mic (fiind puțini vorbitori de limbă germană), iar din această cauză nu puteau avea loc două spectacole în aceeași zi.

Existau, de asemenea, foarte mari dificultăți în realizarea sumelor cuprinse la capitolul “Alte venituri” deoarece cele provenite din discoteci, videoteci, înregistrări TV “au dispărut datorită unor motive obiective”, în timp ce sprijinul acordat de întreprinderile timișorene instituțiilor de artă depindea de bunele relații care existau între directorii respectivi, iar în aceste condiții câștig de cauză avea cel “care se descurcă”. În consecință, se propunea ca ajutorul să fie realizat centralizat, în mod echitabil și supravegheat de către CJCES.

¹⁵ Ibid., f. 12.

În același timp se preciza că un director care era și actor sau realiza montări de piese nu avea timpul fizic necesar, pe lângă îndatoririle administrative, să stabilească astfel de colaborări.

Teatrul se confrunta și cu alte probleme, precum cele legate de transportul în deplasările stabilite, autobuzele fiind defecte, lipsa combustibilului, toate aceste cauze ducând la anularea unor spectacole. Acestea nu s-au putut desfășura în anumite localități rurale și datorită campaniei agricole, când populația satelor era mobilizată la strânsul recoltelor.

În aceste condiții, forurile tutelare erau rugate să regândească gradul de autofinanțare a Teatrului German de Stat pe anul 1987 deoarece în joc se afla însăși existența acestuia.

În document se mai preciza că alte instituții de artă care înregistrau o audiență la public mai mare aveau un grad de autofinanțare de îndeplinit mai mic, fiind date ca exemple Filarmonica, Opera.¹⁶

În fața neîndeplinirii planului de autofinanțare, colectivul Teatrului German de Stat avea probleme cu salarizarea personalului, de cinci luni de zile acordându-se o retribuție diminuată, în jur de 50–52%, penalizarea reprezentând 6–8%, iar reținerile 40–42%. Drept urmare, Comitetul județean PCR era rugat să-i sprijine pentru a fi recuperate reținerile de 40%, iar în cazul în care conducerea județeană de partid era de acord ca instituțiile de artă să fie susținute de către întreprinderile timișorene, aceste ajutoare să fie realizate echitabil, în funcție de nevoile reale ale acestora.¹⁷

În “Informarea” întocmită de conducerea Operei Române, se arăta că planul de spectacole pe anul 1986 era realizabil. Se preciza însă că sala de spectacole era la dispoziția instituției din două în două seri, iar turneele nu erau rentabile deoarece cheltuielile depășeau cu mult veniturile.

Opera Română din Timișoara avea o singură stagiune permanentă la Arad, pe bază de reciprocitate cu Teatrul din orașul de pe Mureș.

Și această instituție avea dificultăți din ce în ce mai mari în realizarea capitalului “Alte venituri”. Dacă la început, videotecile aduceau venituri mari, din anul 1985 acestea au scăzut substanțial. Se preciza că eforturile pentru a fi obținuți bani în plus erau sortite eșecului deoarece nimeni nu mai era dispus să acorde sprijin, iar în acest sens era dat exemplul unui secretar de partid de la o mare întreprindere timișoreană care a declarat că “îi jecmănim”.

În această situație, la 1 octombrie 1986, Opera a cheltuit întreaga alocație acordată de la bugetul de stat, fiind în situația de a se autofinanța în întregime în ultimul trimestru al anului, ceea ce era imposibil.

¹⁶ Ibid., f. 85–86.

¹⁷ Ibid., f. 87–88.

Pentru o bună funcționare a instituției se preconiza realizarea unor reprezentații care să atragă publicul, diversificarea genurilor de spectacole, organizarea de baluri ale Operei și ale studenților, spectacole de divertisment cu participarea unor actori valoroși precum Dem Rădulescu, Marin Moraru, Mihai Fotino, Tamara Buciuceanu, Draga Olteanu etc., concerte extraordinare de muzică de operă cu invitați speciali sau spectacole de muzică și poezie.

Totodată, au fost date reprezentații speciale și recitaluri în diverse întreprinderi (COMTIM, Întreprinderea Mecanică Timișoara, PECO), au fost realizate spectacole speciale pentru copii, a fost organizat colocviul artelor. De asemenea, a luat ființă școala de balet de pe lângă Opera Română, a avut loc colectarea fierului vechi, au fost întocmite reclame pentru diverse întreprinderi care au fost cuprinse în caietele-program de sală, a fost ajutat Comitetul Culturii și Educației Socialiste în organizarea sălilor de jocuri mecanice, o cotă parte din încasările respective revenind instituției.

Pentru obținerea de fonduri au fost închiriate costume, banii venind și din activitatea “Audiotimului”, din discotecile organizate, acțiune ce întâmpina însă o serie de dificultăți în acel moment din lipsa unei săli adecvate.¹⁸

În privința colaborării cu celelalte instituții artistice, aceasta era bună, în special cu Teatrul Maghiar de Stat, cu care realiza spectacole comune. Se mai preciza că puteau fi organizate reprezentații comune și cu Filarmonica de Stat “Banatul”, de exemplu concertul de Anul Nou, un spectacol muzical cu Teatrul German de Stat sau de muzică și poezie cu Teatrul Național. Concomitent, puteau fi încheiate contracte de colaborări cu instituțiile similare din țară, pe bază de reciprocitate, în care cheltuielile și veniturile să fie împărțite.¹⁹

Se sublinia totodată că, beneficiind de sprijinul organelor superioare de partid și de stat, se puteau organiza acțiuni culturale mari sub egida Comitetului de Cultură și Educație Socialistă, punându-se capăt astfel “fărâmițării activității”, deoarece “concurența dintre instituții, furarea căciulii și principiul să moară și capra vecinului nu sunt de bun augur”.

În memoriu se mai recomanda ca nicio instituție artistică sau amatoare din țară să nu poată susține spectacole în județ decât în condițiile în care o parte din sumele încasate să revină instituțiilor culturale autohtone.

În privința stării de spirit a personalului artistic al Operei, datorită situației dificile din acel moment, a reținerilor salariale de până atunci, se resimțea “o delăsare, o abandonare”, în special în rândul soliștilor.

Pentru îndeplinirea planului de autofinanțare, se propunea realizarea de “prestări de serviciu în întreprinderi și instituții”, balerinii să conducă exercițiile

¹⁸ Ibid., f. 89–92.

¹⁹ Ibid., f. 92–93.

de gimnastică la locul de muncă, îndrumarea formațiilor de dans, instrumentale, de coruri, reluarea publicării de reclame comerciale în caietele-program, colectarea de fier vechi, dar având sprijinul întreprinderilor de unde acesta se ridica (de exemplu acestea nu ofereau mijloacele de transport necesare).

Se arăta că Opera avea capacitatea de a susține zilnic sau aproape zilnic un recital într-o întreprindere sau instituție, însă conducerile acestora aprobau o astfel de acțiune cel mult odată pe trimestru și în consecință trebuiau sensibilizate în acest sens.

În astfel de spectacole puteau fi susținute concerte de divertisment, la solicitarea unităților economice respective, deci nu numai lucrări de operă și operetă. Există posibilitatea organizării de baluri în întreprinderi, iar periodic, pe stadioane, săli de sport, a unor manifestări mari pentru copii. De asemenea, și în Centrul Universitar din Timișoara trebuiau să se desfășoare numeroase spectacole pentru studenți.

Casele de cultură din județul Timiș puteau sprijini, de asemenea, activitatea Operei, solicitându-se din nou, ca toate spectacolele festive să fie plătite. În acest sens se preciza că în 1986 Opera a primit, retroactiv, sume de bani pentru spectacolele dedicate zilelor de 26 ianuarie și 23 august.

Consiliul Popular municipal trebuia să sprijine mai activ instituțiile artistice timișorene, în special în problema încălzirii sălii de spectacole, sublinindu-se că datorită frigului numărul spectatorilor era foarte mic. În această privință se solicita ca hotelul "Timișoara" (aflat în vecinătatea clădirii Teatrului – n.a.) să nu mai aibă posibilitatea să dirijeze căldura după bunul plac.

Existau și alte nemulțumiri, printre care folosirea sălii de spectacole pentru alte evenimente, banii încasați intrând la capitolul "Alte venituri" și nu la cel privind încasările din spectacole, în condițiile în care, dacă cifra respectivă nu era realizată, se impuneau penalizări.

Pe de altă parte, se sublinia că începând cu anul 1985 Consiliul Culturii și Educației Socialiste a elaborat o serie de dispoziții cu caracter restrictiv, precum desființarea videotecilor, instituirea de criterii speciale de îndeplinit pentru funcționarea discotecilor, obținerea aprobării acestui for pentru organizare de spectacole mari cu colaboratori externi, reducerea prețurilor билетelor etc.

Totodată se preciza că decizia luată ca doar Opera din București să rămână de categoria I era nejustificată.

În ultima parte a documentului se sublinia că prin introducerea sistemului de autofinanțare au fost încurajate spectacolele de prost gust. Se arăta că existau mari probleme cu costumele uzate, cu decorurile vechi, încât dacă acestea nu erau reînnoite unele reprezentații trebuiau scoase de pe afiș.

Opera timișoreană se confrunta și cu lipsa unui regizor (cu consecințe negative asupra calității spectacolelor), cu absența unor voci (de exemplu a

tenorilor), ceea ce făcea incertă programarea spectacolelor, conchizându-se: “Înșiruirea ar putea continua, dar nu are rost. Totul pornește de la lipsa banilor”.²⁰

Teatrului Maghiar de Stat înregistra la capitolul “Alte venituri” un minus de circa 478.368 de lei datorat faptului că nu a primit sprijinul întreprinderilor în privința reclamelor comerciale sau a altor comenzi, dar se preciza că în ciuda greutăților existente nu vor fi depășite fondurile alocate.²¹

Teatrul Național solicita reorganizarea întregii activități a instituției, arătând că sistemul birocratic existent era unul greoi, lucru cerut și de Filarmonică, ce propunea separarea de administrația comună din cauza aceleiași birocratii.

În privința acțiunilor viitoare pentru realizarea planului de autofinanțare, conducera Filarmonicii de Stat “Banatul” avea în vedere susținerea, în continuare, de concerte-lecții în grădinițe, școli, organizarea unor cicluri de concerte-lecție duminică la sala “Capitol”, cu caracter permanent, a unor acțiuni ca “Dialogul artelor”, “Cine știe câștigă”, a unui festival de jazz anual, reînființarea abonamentelor. Se mai propunea organizarea unui salon cu jocuri mecanice, precum și concerte corale și instrumentale în toate unitățile militare din Timișoara.²²

Decretul Consiliului de Stat din 6 februarie 1987²³ a avut alte consecințe negative asupra activității normale din instituțiile culturale timișorene. Astfel, în documentul intitulat “Măsuri preconizate în vederea economisirii de energie electrică” se prevedea ca programul de muncă în birouri să se desfășoare la lumina zilei, în sălile de repetiție să fie sigilate prizele și să fie desființate câte două tuburi de neon.

În același timp, la Opera Română, în sala de spectacole la candelabru central din cele 300 de becuri urmau să funcționeze doar 40, având loc și aici siglări de prize etc.²⁴

În anul 1987, Filarmonica a întreprins, în vederea realizării planului de autofinanțare, o serie de acțiuni ca: “Dialogul artelor” în colaborare cu Întreprinderea Cinematografică a județului Timiș, spectacole de muzică și poezie, concerte în Centrul Universitar Timișoara, spectacole folclorice în colaborare cu Casa de Cultură a municipiului Timișoara, cu Ansamblul de cântece și dansuri “Banatul”, cu clubul întreprinderii “Electrotimiș”, fiind editat și un supliment la caietul program (“Dorebus”).²⁵

²⁰ Ibid., f. 94–100.

²¹ Ibid., f. 101.

²² Ibid., f. 101–103.

²³ *Scânteia* (7 februarie 1987): 1. Se prevedea obligația instituțiilor de artă, de cultură să adopte măsurile necesare pentru a se încadra strict în limita cotelor de gaze naturale și energie electrică alocate, care urmau să fie “cu cel puțin 30% mai mici decât cele actuale”.

²⁴ SJTAN, fond Comitetul județean PCR Timiș, d. 216/1987, f. 1–2.

²⁵ Ibid., d. 266/1985–1987, f. 39.

“Sinteza activității pe 1987” a Operei Române, întocmită de către directorul artistic Ion Iancu, evidențiază că au avut loc 345 de spectacole (față de cele 316 planificate), subliniindu-se că datorită aprovizionării dificile cu materialele necesare realizării decorului și costumelor nu s-a putut pune în scenă o premieră. Se preciza că uneori aprovizionarea era împiedicată din cauza neachitării facturilor către furnizori, mulți dintre aceștia refuzând să livreze materialele necesare.

Pentru îndeplinirea indicatorilor de autofinanțare au fost organizate jocuri mecanice, petreceri cu diferite ocazii, gala varietăților de 8 martie, intrând în bugetul instituției și o parte din veniturile încasate cu prilejul “Expoziției filmului american”, din cele obținute de “Audiotim” sau din spectacolele festive desfășurate.²⁶

Pentru anul 1988 se propunea organizarea stagiunii permanente pentru copii și tineret în sala “Operei”, a unor cursuri de balet în grădinițele timișorene, a unor spectacole mari pe stadionul CFR, la care să participe toate instituțiile artistice profesioniste, a unui carnaval al elevilor pe stadionul “1 Mai” cu ocazia încheierii anului școlar (din nou cu colaborarea tuturor instituțiilor profesioniste de artă).

Se propunea, de asemenea, ca toate tipăriturile de orice gen (felicitări, orare școlare etc.) distribuite în rețeaua de învățământ să se realizeze sub egida Comitetului de Cultură și Educație Socialistă, care apoi să repartizeze veniturile obținute proporțional tuturor instituțiilor artistice timișorene.²⁷

În privința Teatrului Național, materialul întocmit de către directorul instituției, Lucia Nicoară, evidențiază că în anul 1987 a existat o fluctuație de personal, printre cei plecați numărându-se regizorul Ștefan Iordănescu. Se amintea, de asemenea, că trupa de teatru a întreprins (după mulți ani) în luna iulie un important turneu în capitală.

Pentru anul 1988 se prevedeau spectacole proprii, în colaborare cu Angela Similea, Corina Chiriac, Irina Loghin, precum și cu alte teatre din țară, acțiuni ce s-au desfășurat și în cursul anului 1987.

Planul mai includea și evenimente precum “Dialogul artelor”, un spectacol extraordinar dedicat zilei copilului intitulat “Copiii țin pe umeri universul”, o serie de microspectacole care urmau să se desfășoare pe platforme industriale, facultăți, școli, la care se adăugau veniturile provenite din tombolă, închirierea sălii de spectacole, prestări servicii, “Audiotim”.²⁸

Teatrul German de Stat a înregistrat în 1987, în comparație cu anii precedenți, un “real progres” în privința autofinanțării. Se preciza că spectacolele

²⁶ Ibid., f. 42–45.

²⁷ Ibid., f. 47.

²⁸ Ibid., f. 51–53.

care s-au bucurat de audiența cea mai mare la public au fost cele muzicale și cele pentru copii. Pe de altă parte, veniturile obținute din vânzarea biletelor au reprezentat un procentaj de 66% din plan, dar cele mai mari dificultăți erau întâmpinate la capitolul “Alte venituri”, unde din suma de 763.000 de lei au fost realizați doar 480.722 de lei. În același timp, la cheltuieli au fost înregistrate economii substanțiale, fiind montate cinci premiere fără cheltuieli. La rândul său și Teatrul german a înregistrat pierderi de personal, confruntându-se și cu scăderea continuă a publicului spectator.²⁹

În ceea ce privea activitatea Teatrului Maghiar de Stat, proiectele legate de organizarea unor mari spectacole care urmau să se desfășoare în sala “Olimpia” sau în alte locații similare din Timișoara nu s-au realizat din cauza neobținerii sălii sau datorită “pretențiilor financiare ale capilor de afiș” ce nu puteau fi onorate de instituție. Totdată, teatrul avea un sigur scenograf, se confrunta cu lipsa fondurilor, iar datorită acestei situații nu se putea “vorbi despre o artă scenografică pe scena noastră în 1987”.

Turneele aveau loc în condiții dificile, din cauza defecțiunilor apărute la autobuzele instituției, a greutăților legate de cazare și aprovizionare. În ciuda acestei situații, se arăta în documentul semnat de Koczka György, o parte importantă din planul de spectacole se realiza datorită acestor turnee.

Teatru maghiar timișorean se confrunta cu greutate și în privința mijloacelor de reclamă pentru spectacolele sale, fiind prea puține locuri de afișaj în Timișoara, întreprinderile care realizau acest afișaj dădeau dovadă de superficialitate în activitatea lor, dar și cu indiferența și chiar ostilitatea unor factori de răspundere din unele uzine care trebuiau să ofere sprijin instituției. Și acest teatru avea probleme serioase legate de personalul artistic, neavând regizor, în timp ce alte “cadre artistice valoroase” părăseau instituția.³⁰

În materialul privind activitatea Teatrului de păpuși pe anul 1987, se remarcă faptul că “în ansamblu premierele au fost deja amortizate datorită a două mari turnee”. Dar, deoarece teatrul nu dispunea de un autobuz propriu, au fost anulate 43 de spectacole, fapt ce a contribuit și el la neîndeplinirea indicatorilor planului privind numărul spectatorilor cât și a încasărilor.

Aceași situație în privința personalului artistic exista și aici, instituția confruntându-se cu lipsa actorilor datorată îmbolnăvirilor acestora sau a demisiilor unora dintre ei și, drept urmare, a fost pus în scenă doar 30% din repertoriu, și acesta în deplasare.

Teatrul nu a realizat planul de încasări din vânzarea biletelor din cauza numărului relativ mic de spectacole la care au participat adulții alături de copii.

²⁹ Ibid., f. 54.

³⁰ Ibid., f. 55.

În consecință, urmau a fi luate măsurile necesare pentru punerea în scenă a unui număr mai mare de spectacole la care să participe spectatorii adulți pentru a putea fi vândute astfel un număr sporit de bilete la prețul maxim aprobat.

Nici la venituri planul nu a fost realizat, precizându-se că în anii trecuți la capitolul “Realizări” era cuprins și un important sold din care însă în anul 1987 Administrația Comună a repartizat fonduri și altor instituții culturale.

Cele mai importante nerealizări au fost înregistrate la capitolul “Alte venituri”, principalul motiv datorându-se faptului că Întreprinderea poligrafică “Banatul” nu a executat decât o parte (și aceasta cu întârziere) din “fișele matematice” (supliment program) pentru grădinițe.

În privința cheltuielilor pe anul analizat, cele mai mari depășiri priveau retribuțiile, reușindu-se să se realizeze economii la montările de spectacole, la deplasări, reparații etc.

În proiectul pe anul 1988 se avea în vedere organizare unui număr mai mare de spectacole care să se desfășoare în săli mari, renunțarea la turneele prea lungi și costisitoare, în locul lor urmând a avea loc deplasări lunare în județ, o eficiență mai mare a reclamelor, “diversificarea gamei de prestări servicii artistice, asigurarea cu contracte de servicii pentru terți a atelierelor”.³¹

În anul 1988, în “Darea de seamă privind activitatea Teatrului German de Stat în perioada 1 ianuarie–31 decembrie 1988” se preciza că, din cele 8 premiere prevăzute în plan, s-au realizat 7, depășindu-se numărul spectacolelor planificate precum și cel al spectatorilor, dar nerealizându-se veniturile din vânzarea билетelor.³² În același timp, datorită lipsei autobuzului, a stației de amplificare, au fost suspendate un număr de 8 spectacole, existând și o fluctuație de cadre, 10 componenți ai colectivului artistic părăsind instituția. Drept urmare, actorii Teatrului German de Stat au fost nevoiți să depășească normele anuale prevăzute, care erau de 100 de spectacole și 120 de repetiții.³³ În document se menționa că în ciuda tuturor eforturilor depuse, nu a fost realizat planul de autofinanțare, fapt ce s-a repercutat asupra salariilor angajaților, care au fost diminuate cu 50% pe mai multe luni ale anului 1988.

Pentru ca situația financiară a teatrului să fie mai clară se propunea separarea conturilor financiare ale instituțiilor culturale, aflate în acel moment sub gestiunea Administrației Centrale.³⁴

În “Informare privind activitatea artistică și economico-financiară de la Teatrul maghiar de stat din Timișoara în perioada 1 ianuarie–30 septembrie 1988” se sublinia faptul că montarea pieselor de teatru se realiza cu dificultate

³¹ Ibid., f. 58–59, f. 2.

³² Ibid., d. 267/1985–1989.

³³ Ibid., f. 9.

³⁴ Ibid., f. 14–15.

datorită lipsei banilor. În același timp, garderobele erau vechi, iar piesele de mobilier (și așa puține) erau utilizate la maxim.³⁵ Continuau să existe probleme legate de personalul de specialitate, printre care lipsa regizorului, iar datorită faptului că teatrul avea datorii mari față de Întreprinderea poligrafică “Banatul” existau probleme legate de tipărirea afișelor și programelor.³⁶

Pe de altă parte, era pusă în discuție problema acordării retribuției pe luna ianuarie 1988, care nu a fost distribuită din lipsa fondurilor, deși în fiecare lună teatru a depășit planul prevăzut la capitolul “Încasări”, existând semne de întrebare legate și de întârzierile permanente de acordare a salariilor. În aceste condiții se sublinia că o serie de actori și-au exprimat dorința de a se transfera la alte instituții teatrale din țară.

Mai era evidențiat faptul că prevederile planului la capitolul “Alte venituri” erau foarte mari, de neîndeplinit, iar în anotimpul rece în vestiare era frig.³⁷

Într-o adresă semnată la 30 septembrie 1988 de către directorul Teatrului Maghiar de Stat, Sinka Karoly către secretarul cu propaganda al Comitetului județean PCR Timiș, Vasile Bolog, se sublinia că încălzirea sălii de spectacole ca și a tuturor celorlalte încăperi, iluminarea și starea oglinzilor în cabinele de machiaj erau total necorespunzătoare.

În același timp, se solicita un spațiu în care să fie depozitate costumele valoroase, care în condițiile improprii în care se aflau în acel moment se degradau, precizându-se și faptul că holurile și intrarea din strada Alba Iulia în clădirea teatrului erau necorespunzătoare, fără izolare termică, inestetice și neigienice.³⁸

“Darea de seamă a Consiliului oamenilor muncii asupra activității desfășurate și rezultatele obținute în îndeplinirea sarcinilor de plan și a hotărârilor oamenilor muncii pe perioada 1 ianuarie–30 septembrie 1988” a Teatrului de păpuși evidențiază că din 345 de spectacole prevăzute, s-au jucat 324, majoritatea având loc în deplasare, în timp ce la capitolul “Alte venituri” au fost înregistrate ajutoare din partea unor întreprinderi și instituții timișene. Totodată, teatrul a îndeplinit și depășit indicatorii de plan la numărul spectatorilor. Pe de altă parte se arăta că mobilierul din sala de spectacole era vechi și nu mai corespundea cerințelor, impunându-se deci înlocuirea acestuia.³⁹

“Darea de seamă privitoare la activitatea Teatrului German de Stat din perioada 1 ianuarie–31 octombrie 1988” preciza că, deși s-a depășit numărul spectacolelor planificate, multe dintre spectacolele proiectate nu au mai avut loc din cauza inexistenței mijloacelor de transport dar și a stației de amplificare. În

³⁵ Ibid., f. 49, 53.

³⁶ Ibid., f. 55–59.

³⁷ Ibid., f. 61–62.

³⁸ Ibid., f. 64–65.

³⁹ Ibid., f. 80–83.

document se menționează că nu a fost îndeplinit planul de autofinanțare datorită prevederilor care erau peste posibilitățile instituției, situația financiară critică având repercursiuni asupra retribuțiilor personalului teatrului, reduse luni de zile la jumătate în condițiile în care majoritatea actorilor aveau salarii mici deoarece erau tineri, neavând o vechime mare în câmpul muncii. Drept urmare, se solicita autorităților superioare acordarea unui ajutor pentru plata sumelor reținute din salarii, precizându-se că acestea nu reprezentau penalizări aplicate pe retribuții, ci rețineri din lipsă de fonduri. Se mai arăta că teatrul german se confrunta și cu o altă problemă majoră, care influența direct actul artistic, respectiv lipsa completă a căldurii în perioada anotimpului rece.⁴⁰

Într-un material emis în anul 1988 de către Comitetul de Cultură și Educație Socialistă Timiș, având ca subtitlu “Concluzii ce se desprind pe perioada celor 9 luni de activitate” se sublinia că a existat o preocupare deosebită din partea tuturor instituțiilor culturale și artistice pentru realizarea fondurilor necesare plății retribuțiilor personalului.

În privința îndeplinirii indicatorilor prevăzuți în plan, Teatrul Maghiar de Stat, cel de păpuși, Filarmonica de Stat “Banatul” au realizat veniturile din spectacole, în timp ce Teatrul Național, Opera Română, Teatrul German de Stat au “găsit izvoare permanente pentru realizarea capitolului “Alte venituri”. Totodată, toate instituțiile nu au depășit cheltuielile planificate.

Dar în activitatea instituțiilor artistice timișoarene existau și aspecte negative. Astfel, în special în trimestrul III, acestea nu au urmărit obținerea unor venituri din susținerea unor spectacole, numărul celor care au avut loc în Timișoara sau în locurile de agrement din județ în lunile august-septembrie fiind foarte mic.

Se preciza că această situație se datora obținerii sumelor pentru retribuții din reclame și astfel instituțiile respective nu au mai susținut spectacole, fapt ce a dus la nerealizarea indicatorului privind numărul de spectatori, iar veniturile din “activitatea specifică” s-au situat sub plan. Erau date ca exemple în acest sens Teatrul Național, cel german și Opera.

În același timp se arăta că se realizau turnee lungi, costisitoare, în loc ca acestea să aibă loc în județ, în județele limitrofe sau pe platforma muncitorească din Valea Jiului, fiind dat ca exemplu negativ Teatrul de păpuși care a întreprins un turneu la Botoșani.

Se mai atrăgea atenția că repertoriile aprobate de către Secretariatul Comitetului județean PCR Timiș pentru stagiunea în curs și cea viitoare erau modificate, Secția de propagandă a Comitetului județean PCR Timiș nefiind informată asupra acestor schimbări (exemplul dat fiind Teatrul Național).

⁴⁰ Ibid., f. 87–95.

Se propunea pentru viitor realizarea de abonamente pentru oamenii muncii din întreprinderile timișorene, pentru elevi și studenți.⁴¹

Situația instituțiilor de cultură și de artă din Timișoara a fost analizată în cursul anului 1988 de către o comisie care a întocmit o “Notă asupra modului de realizare a autofinanțării instituțiilor profesioniste de spectacole și concerte din municipiul Timișoara în perioada 1 ianuarie–31 august 1988”, în care se preciza că potrivit Decretului 330/1987 instituțiile teatrale și muzicale se autofinanțau în proporție de 85%.

Situația în privința autofinanțării era acceptabilă la Teatrul Național, la cel de păpuși, maghiar și respectiv la Filarmonică, în schimb Opera și Teatrul German de Stat se aflau într-o stare economico-financiară dificilă.

În primele opt luni ale anului, planul de venituri a fost îndeplinit în proporție de 90% (calculat la nivelul tuturor instituțiilor), nerealizarea în întregime a acestuia datorându-se Teatrului German de Stat și Operei Române.

Era precizat și faptul că deși Teatrul Național, cel de păpuși, maghiar și Filarmonica nu și-au realizat în întregime planul de venituri, “s-au încadrat totuși cu cheltuielile efectuate sub nivelul veniturilor realizate, înregistrând excedente”.

Principalele cauze care au determinat neîndeplinirea planului de autofinanțare au fost: “realizare sub media planificată a prețului mediu la bilete; nefundamentarea concretă a acțiunilor și surselor de realizare a veniturilor planificate la capitolul “Alte venituri” de către cele două instituții cu probleme; genurile de spectacole prezentate nu au fost suficient diversificate; nefolosirea eficientă a artiștilor în spectacole a permis ca unii să colaboreze pe cont propriu cu unități ICSAP; OJT și să contracteze organizarea unor petreceri ocazionale”, fapt ce încălca dispozițiile Consiliului Culturii și Educației Socialiste.

De asemenea, s-a constatat o stare de indisciplină în rândul artiștilor, care nu participau la repetiții sau refuzau unele sarcini, invocând motivul “deprofesionalizării”, ca și tendința unor conduceri de instituții de a-și asigura existența din veniturile obținute din acțiunile întreprinse de către Comitetului județean al Culturii și Educației Socialiste.

În acest context, cheltuielile înregistrate la Operă și Teatrul german au depășit veniturile obținute. Se menționa că, pe total, instituțiile au realizat economii, dar că se mențineau la un nivel ridicat cheltuielile alocate retribuțiilor, acestea fiind de 93% din totalul cheltuielilor planificate pe cele 8 luni ale anului.

Situația se datora necorelării retribuțiilor acordate cu “veniturile rezultate din activitatea personalului exprimată în sarcini artistice”. Se preciza astfel, că în timp ce unii artiști jucau în 12–14 reprezentații, alții apăreau doar în 1–3

⁴¹ Ibid., d. 218/1987, f. 41–42.

spectacole, numărul minim de sarcini fiind realizat de către unii artiști doar prin participarea la repetiții, acestea nefiind finalizate în spectacole sau alte activități aducătoare de profit. În schimb, retribuțiile tuturor erau aceleași.

Nu exista nici o corelare a activității secretariatelor muzicale și literare cu compartimentele plan-retribuire și financiar-contabil din cadrul Administrației Comune. Pe acest fond, au fost acumulate datorii față de furnizori sau la bugetul statului, nefiind virate impozitul pe retribuiții și CAS-ul pe lunile iulie-august.

Retribuțiile acordate personalului artistic al Operei și Teatrului german au provenit din excedentele celorlalte instituții, acest lucru realizându-se în detrimentul achitării furnizorilor, fapt ce a dus la acumularea de datorii de către celelalte instituții (care au înregistrat venituri în proporție mai mare decât cheltuielile efectuate), lucru ce era posibil datorită contului comun.

Pentru îndreptarea situației se propuneau următoarele soluții: separarea conturilor curente deschise la BNR, filiala Timișoara, pe fiecare instituție culturală în parte; introducerea sistemului de retribuție în acord global, cu stabilirea de sarcini individuale, corelate cu participarea la realizarea de venituri, retribuția acordându-se în funcție de realizarea veniturilor și încadrarea în cheltuieli la nivelul veniturilor.

Se mai avea în vedere diversificarea acțiunilor la capitolul “Alte venituri”, realizarea unor spectacole adecvate în “localurile de alimentație publică din rețeaua ICSAP și OJT”, organizarea de spectacole de varietăți pe stadionul “1 Mai” și sala “Olimpia” la care să participe și invitați din străinătate.⁴²

Pentru ieșirea din criză, conducerea Operei Române a întocmit un “Plan de redresare economică pe trimestrul IV, 1988” care prevedea stabilirea de legături cu toate școlile din Timișoara, pentru ca, prin intermediul Inspectoratului școlar județean, elevii să se aboneze la concertele care aveau loc; diversificarea activității artistice, spectacolele urmând a fi completate cu recitaluri de acompaniament de pian, cu cele de balet, cu spectacole-lecție.

Se mai prevedeau contactarea marilor unități economice din Timișoara și județ pentru a fi amenajate, din punct de vedere estetic, unele spații cu ajutorul pictorilor scenografi, o popularizare mai intensă prin intermediul presei și a afișelor a cursurilor de balet și aerobic, organizarea, în colaborare cu Comitetul municipal UTC, cu UASCR și cu Inspectoratul școlar, de petreceri pentru tineret, precum “Joia tineretului”, Balul bobocilor, “Chermeze”.⁴³

La rândul său, Comitetul municipal Timișoara al PCR a elaborat o analiză privitoare la activitatea instituțiilor de artă timișorene pe anul 1988 (“Informare privind preocuparea conducerilor instituțiilor profesioniste de spectacole

⁴² Ibid., d. 343/1988, f. 1–4.

⁴³ Ibid., f. 16–18.

și concerte pentru pregătirea stagiunii 1988–1989 și realizarea sarcinilor de autofinanțare”). În document se reamintea că cea mai mare pondere în cadrul nerealizărilor de la capitolul “Venituri planificate” era întâlnită la articolul “Alte venituri”, iar cheltuielile planificate “au fost realizate pe ansamblul instituțiilor în proporție de 90,7%, dar economia de 2,04 milioane lei a fost obținută în cea mai mare parte din neonorarea retribuițiilor în unele luni din lipsă de fonduri”.

În privința celor două instituții cu probleme, se preciza că Opera, deși a realizat veniturile planificate în proporție de 76%, a acordat retribuițiile în procent de 89,7%, în timp ce Teatrul german a realizat veniturile în proporție de 63,7% și a achitat retribuițiile în procent de 85,3%.

Se propunea ca pe viitor o premieră să fie pregătită în cel mult 35 de repetiții, iar fiecare actor să fie cuprins anual în cel puțin 100 de spectacole.⁴⁴

În “Darea de seamă privind activitatea artistică și economică-financiară de la Opera Română în perioada 1 ianuarie–31 decembrie 1988” se preciza că din planul artistic nu a fost realizat un obiectiv, respectiv baletul “Esmeralda” de C. Pugni deoarece montarea piesei ar fi necesitat cheltuieli mari.⁴⁵ În document se mai menționa că fără sprijinul direct al Comitetului de Cultură și Educație Socialistă nu s-ar fi putut asigura retribuițiile salariaților, existând “o defectuoasă eșalonare a premierelor instituțiilor profesioniste de artă”.⁴⁶

În privința situației financiare, gradul de autofinanțare a Operei Române din Timișoara pe anul 1988 a fost de 79,4%, reușind să aibă un număr mai mare de spectacole și de spectatori față de prevederile planului. De asemenea, și veniturile obținute din vânzările de bilete se situau peste plan.

Dar toate aceste împliniri nu au putut acoperi nerealizările înregistrate la capitolul “Alte venituri”, unde indicele de realizare a planului era de 79%, iar această situație a determinat ca veniturile din activitatea curentă să fie îndeplinite în proporție de 88% (se preciza că acest capitol avea o pondere de peste 70% din totalul veniturilor proprii).

În privința cheltuielilor efective, acestea au depășit cu 9% prevederile planificate, fiind legate de retribuiții, cheltuieli gospodărești etc. Datorită acestei situații, la sfârșitul anului 1988, Opera Română avea înregistrat un deficit de 2.457.789 de lei.⁴⁷

Într-un alt document emis de către forurile tutelare și care analiza situația financiară pe anul 1988 a instituțiilor culturale timișorene se preciza că planul de autofinanțare a fost realizat în proporție de 75%, Teatrul Național, Filarmonica, Teatrul de păpuși depășind indicatorii de plan la capitolul “Venituri proprii

⁴⁴ Ibid., f. 21–22.

⁴⁵ Ibid., d. 213/1989, f. 3.

⁴⁶ Ibid., f. 7–9.

⁴⁷ Ibid., f. 18–19.

din activitate curentă”, deficite înregistrând Opera (așa cum am văzut mai sus), Teatrul German de Stat și Teatrul Maghiar de Stat. La capitolul “Cheltuieli”, toate instituțiile au înregistrat depășiri mai mari sau mai mici.⁴⁸

Și în ultimul an al regimului comunist, indicele de autofinanțare a fost mare, el fiind în total de 83,26%, în timp ce suma subvențiilor reprezenta, pentru toate instituțiilor de cultură timișorene, 16,74%.⁴⁹

În stadiul actual al cercetărilor am descoperit foarte puține documente referitoare la situația autofinanțării instituțiilor de cultură și de artă din Timișoara din ultimul an al regimului comunist, poate și datorită faptului că evenimentele din decembrie 1989 au împiedicat autoritățile de resort să întocmească analizele în această privință.

Într-o “Notă explicativă” din 5 iunie 1989 se sublinia că pentru obținerea de venituri suplimentare în vederea îndeplinirii planului de autofinanțare, personalul artistic era abilitat să realizeze activități aducătoare de venituri precum predarea de cursuri de canto, balet, pian, organizarea de discoteci, de cluburi ale iubitorilor de teatru și operă etc., care puteau fi organizate atât în instituțiile culturale respective cât și în alte “unități”.⁵⁰

Concluzionând, măsurile de autofinanțare impuse la sfârșitul anului 1983 au afectat serios activitatea instituțiilor culturale și artistice din Timișoara. Pe fondul creșterii, an de an, a gradului de autofinanțare, acestea au fost nevoite să facă mari eforturi pentru a-și asigura existența.

În vederea realizării planului de autofinanțare instituțiile artistice au fost obligate să crească numărul spectacolelor, care au avut loc și pe stadioane, săli de sport, în întreprinderi, școli, în localitățile rurale, au fost organizate tombale, baluri, discoteci, jocuri de noroc, colectări de fier vechi etc. Trebuie însă să subliniem că unele dintre aceste activități erau umiltoare pentru actorii și artiștii instituțiilor artistice timișorene.

Totodată s-a decis ca marile întreprinderi timișorene să sprijine financiar aceste instituții, însă acest demers nu a dat întotdeauna rezultatul scontat deoarece a contat, în primul rând, relația personală existentă între directorul întreprinderii respective și cel al instituției culturale.

⁴⁸ Ibid., d. 343/1988, f. 48. “Gradul de autofinanțare din activitatea pe an curent” a fost de 64% la Operă, de 75% la Filarmonică, de 94% la Teatrul Național, de 46% la Teatrul german, de 73% la Teatrul maghiar și de 90% la Teatrul de păpuși.

⁴⁹ Ibid., d. 180/1989, f. 1. Defalcăt, Opera Română avea gradul de autofinanțare de 80,41%, subvenția fiind de 19,5%; Teatrul Național gradul de autofinanțare de 87,42%, subvenția fiind de 12,58%; Teatrul Maghiar de Stat gradul de autofinanțare de 83,95%, subvenția de 16,05%; Teatrul German de Stat avea gradul de autofinanțare de 78,53%, subvenția de 21,47%; Teatrul de păpuși, gradul de autofinanțare de 84,02%, subvenția de 15,98%; Filarmonica gradul de autofinanțare de 80,51%, în timp ce subvenția era de 19,49%. Atelierele aveau un grad de autofinanțare de 100%.

⁵⁰ Ibid., f. 8.

În ciuda strădaniilor depuse, planurile de autofinanțare nu au fost realizate integral în anii 1984–1989 (o situație mai bună a avut-o Muzeul Banatului), aceasta din cauza indicatorilor tot mai mari, nerealiști, în special la capitoul “Alte venituri”. Nerealizarea planului a atras diminuarea salariilor actorilor și artiștilor timișoreni (neacordarea lor la timp, cei mai afectați fiind cei tineri care aveau retribuții mici). Datorită acestei situații, asistăm și la plecări ale unor actori și artiști, cele trei teatre, opera, filarmonica din orașul de pe Bega confruntându-se cu lipsă de personal artistic.

Dar situația financiară dificilă a dus și la reducerea sumelor alocate pentru montarea pieselor, cu urmări asupra calității actului artistic, a anulării unor contracte cu actori și artiști de prestigiu din țară și străinătate, precum și a celor destinate întreținerii garderobei teatrelor și operei, ca și a clădirii.

La toate aceste greutăți s-au adăugat măsurile de reducere a consumului de gaze naturale și energie electrică, care au influențat direct activitatea instituțiilor culturale și artistice din Timișoara, sălile reci de spectacole ducând la scăderea numărului spectatorilor sau chiar la suspendarea unor spectacole.

În aceste condiții, instituțiile culturale și artistice din Timișoara au traversat în perioada 1984–1989 o perioadă extrem de dificilă, dar în ciuda nemulțumirilor evidente ale actorilor și artiștilor față de condițiile în care erau obligați să-și desfășoare activitatea, aceștia au realizat spectacole de calitate, dând dovadă de profesionalism.

CULTURAL AND ARTISTIC INSTITUTIONS IN TIMIȘOARA, DURING THE SELF-FINANCING “EPOCH” (1984–1989)

Abstract

The economic crisis in Romania, in 1984–1989, deeply touched the Romanian culture too, the Communist authorities requiring the cultural and artistic institutions a policy of austerity, once with the Decree 476/ 1983. Given the continuous reducing of the statal allocations, the theatres, philharmonic orchestras, opera houses, museums, etc. needed to find outliving solutions.

In Timișoara, The National Theatre, German Public Theatre, Magyar Public Theatre, Puppet Theatre, and Romanian Opera House, or the Philharmonic Public Orchestra “Banatul” went over a difficult period while the Banat Museum had a better financial situation.

Those above were obliged to increase the number of their shows, to present them in industrial units, rural localities, schools, faculties or stadiums and sports halls, as well as to organize gambles, to collect scrap iron, etc., some of those works being degrading for the actors and artists in Timișoara.

In spite of all their efforts, they couldn’t materialize such unrealistic plans, and so the artistic staff were diminished or delayed payed. The financial crisis also touched the

quality of performances, the amounts to staging having been reduced. The three theaters and the Opera House also had not enough money for wardrobe or, in the case of the National Theatre, to set the necessary reparations of the building.

The gas or electricity using restrictions made some shows being adjourned and the audience decreasing.

Despite all those great straitened circumstances, the actors and artists in Timișoara, with their professional devotion, succeeded to offer shows of a high quality and keep so the prestige of their institutions.

VARIA

PROPAGANDA ISTORICĂ ȘI CULTURALĂ REFLECTATĂ ÎN COLECȚII GRAFICE MUZEALE

*Claudia M. Bonța**

Cuvinte cheie: grafică, portret, secolul XIX

Keywords: graphics, portrait, 19th century

Cercetarea colecțiilor grafice ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca¹ dezvăluie modul în care a fost realizată ilustrarea istoriei Transilvaniei și cea a regatului maghiar prin intermediul unor serii de portrete individuale sau colective ale personalităților istorice relevante. În spațiul transilvănean a fost dezvoltat un adevărat program educativ bazat pe istoria glorioasă a înaintașilor, pe fondul amplificării sentimentului național în întreaga Europă. În acest scop erau folosite o serie de mijloace de popularizare precum conferințele publice, expozițiile sau muzeele. Presa vremii s-a aliniat entuziasmului național general și a promovat trecutul istoric care era considerat nu doar un mijloc de educație cât mai ales un exemplu pentru societatea secolului al XIX-lea, chemată să se ridice la nivelul înaintașilor. Interesul pentru istorie a generat serii de reprezentări dedicate unor momente cheie din trecut iar accentul a căzut atât asupra figurilor istorice cât și asupra personajelor despre care se considera că scriu istoria la acel moment. Un element esențial în programul educativ transilvănean a constat în promovarea cultului marilor personalități istorice și culturale, prin publicarea de biografii, portrete și povestiri istorice. Imaginile apărute în spațiul public au constituit un factor major de interes, asigurând un impact sporit asupra publicului și succesul publicațiilor. Acest fenomen este reflectat îndeosebi în artele grafice unde în secolul al XIX-lea se impune litografia, o tehnică grafică nouă care oferea posibilitatea multiplicării planșelor la costuri accesibile. Frenezia cu care o întreagă generație căuta repere morale și modele comportamentale, precum și accentul pus pe istoria națională se va concretiza prin apariția a numeroase printuri litografice, devenite o formă proeminentă de instrucție în epocă. În acest sens proliferază portretistica grafică. Regi, prin-

* Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu, nr. 2, e-mail: claudiamol@mnit.ro

¹ Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, numit în continuare MNIT.

cipi, guvernatori, comandanți militari și oameni politici erau redați în portrete mai mult sau mai puțin realiste; acestora li se adăugau portretele personajelor din sfera culturală, scriitori, muzicieni, actori, actrițe și balerine, categorii care completau preocupările naționale și culturale ale momentului.

Muzeul Ardelean din Cluj, precursorul muzeului de astăzi, a luat naștere în anul 1859, într-un moment de apogeu în ceea ce privește interesul pentru istoria națională. Muzeul era privit ca un mijloc eficient pentru educarea populației atât în ceea ce privește problematica națională cât și cea culturală. Alcătuirea colecțiilor nu a fost lăsată la întâmplare, s-a apelat la generozitatea donatorilor, însă s-a încercat atragerea și achiziționarea unor anume categorii de piese, care să ilustreze cât mai elocvent valorile spațiului transilvănean. Astfel, remarcăm numărul important de portrete care predomină în colecțiile grafice muzeale analizate aici. Sunt zeci de portrete, unele grupate tematic, altele din surse disipate, însă colecționate cu scopul limpede de a crea o bază grafică menită să ilustreze istoria glorioasă a spațiului transilvănean și a regatului maghiar. Portretele nu aparțin unor serii unice, exclusive, de autor, ci sunt piese dispartate, de proveniență diversă, cu aspect neuniform, însă ceea ce au în comun este ideea de valoare națională și culturală.

Cronologia istorică începe cu câteva portrete individuale care se remarcă în cadrul colecțiilor, înfățișându-i pe cei mai străluciți reprezentanți ai Huniazilor. Portretul lui Iancu de Hunedoara este inspirat din portretul gravat de Blasius Höfel² (1792–1863), după desenul lui Sigmund Ferdinand von Perger³, datat în intervalul 1833–1863.⁴ Gravura din colecțiile MNIT (Fig. 1)⁵ *Hunyady János* a apărut în *Kis-Követ*, 26 szám (numărul 26) și este semnată de pictorul și litograful Magyari (Lajos).⁶ Imaginea este în oglindă și detaliile sunt mai

² Blasius Höfel (1792–1863), gravor austriac, v. Österreichisches Biographisches Lexicon 1815–1950 (ÖBL), Vol. 2, Austrian Academy of Sciences (Viena, 1959), 349–350; http://www.biographien.ac.at/oeb1_2/349.pdf/ 18.03.2021.

³ Sigmund Ferdinand von Perger (1778–1841), pictor, gravor și litograf activ la Viena, autor al *Die Kaiserliche Königliche Bildgalerie im Belvedere zu Wien*, 4 vol., 1821–1828; a realizat 240 de copii în acuarelă după picturile vechilor maeștri care apoi au fost gravate de diverși artiști, Hans Vollmer, ed., *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker. Band 26: Olivier–Pieris*. E. A. Seemann (Leipzig, 1932), 412; <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG158258/> 18.03.2021.

⁴ <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/3172?locale-attribute=en/> 18.03.2021.

⁵ Colecțiile MNIT, nr. inv. F 8383, dimensiuni 21 × 15 cm.

⁶ Magyari Lajos, Szentháromsági Magyari Lajos (17 aprilie 1813, Tâmpa/ Székelytompán – 19 decembrie 1859, Cluj), a fost un pictor, litograf și editor activ la Cluj la mijlocul sec. al XIX-lea. Între inițiativele sale publicistice se numără și revista *Kiskövet* în care Magyari a publicat între 2 ianuarie 1846 și începutul anului 1848 peste 70 de litografii, v. Éber László, Gombosi György, *Művészeti Lexikon*, v. 2, L-Z (Budapesta, 1935), 73; Szabó M. Attila, Szabó M. Erzsébet, *Erdélyi Helységnevszótár. Dictionar de localități din Transilvania. Ortsnamenverzeichnis für Siebenbürgen*

estompate față de original; îmbrăcămintea, haina cu broderie bogată și mantia din blană de hermină sunt doar vag schițate, iar ridurile de pe frunte și cele din jurul ochilor nu sunt accentuate. Este păstrată însă întocmai aceeași expresie marțială a personajului și atitudinea poruncitoare a marelui conducător, precum și fizionomia cu mustăți lungi și plete până la umeri.

Cele două planșe care îl prezintă pe regele Matia Corvin au drept sursă comună de inspirație lucrarea apărută prin grija contelui Ferenc Nádasdy (1623–1671), *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum*, tipărită de editura Endter din Nuremberg (Nürnberg) în anul 1664⁷, care la pagina 316 redă portretul regelui Matia Corvin. Imaginea originală îl prezintă pe rege încoronat, în armură, purtând cizme cu piteni în picioare, cu o mână pe sabie și cealaltă cu sceptrul. Regele este redat pe un platou caroiat, având la picioare scutul Ungariei și în fundal o tabără militară. Ambele imagini din colecție sunt tributare acestei surse⁸ însă abordarea este diferită. În prima imagine, *Regele Matia* (Fig. 2)⁹, portretul regelui este păstrat întocmai ca în volumul din 1664, însă fundalul este modificat: regele se află pe o terasă delimitată de o balustradă joasă, are un peisaj în fundal și este încadrat de o coloană și o draperie decorativă. Imaginea nu are nici o semnătură și poartă titlul simplu *Mátyás király*. În cea de-a doua imagine înfățișându-l pe *Regele Matia* (Fig. 3)¹⁰, semnată de Marastoni József¹¹ și publicată la Pesta în anul 1855, focalizarea pe silueta regelui este accentuată, statura sa domină planșa, iar ca fundal are o cetate fortificată. Fizionomia asemănătoare și postura aproape identică fac trimitere directă la sursa citată. Litografia are precizate sub imagine editura/ imprimeria și anul NYOMT WALZEL A.F. PESTEN 1855., semnătura Marastoni József/ 1855., titlul MÁTYÁS

(Cluj, 2003), 439; Murádin Jenő, *En bolygó szél vagyok – Egy székely litográfus a reformkorban*, în *Hargita Kiadó* (Július 2017), <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MzMwMg/> 16.04.2020.

⁷ Lucrarea *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum* conținea povestea regilor și conducătorilor Ungariei de la Keve, *I Dux Ungarorum*, la împăratul Habsburg *Ferdinandus IV, XLIV Rex Ungariae*; adăugarea portretelor conducătorilor a condus, se pare, la deosebita popularitate a lucrării, v. <https://archive.org/stream/mausoleumpotentii00nori/ref=ol#page/n6/mode/2up/> 24.04.2020.

⁸ În acest sens, vezi și Balogh Jolán, *Mátyás Király Ikonográfiája* (Budapest: Franklin-Társulat, 1900), 533–536, <https://ia600304.us.archive.org/2/items/matyaskiralyikon00balo/matyaskiralyikon00balo.pdf> 19.03.2021.

⁹ Colecțiile MNIT, nr. inv. F 8419, dimensiuni 25 × 16,5 cm.

¹⁰ Colecțiile MNIT, nr. inv. F 8221, dimensiuni 45 × 35 cm.

¹¹ Giuseppe (József) Marastoni (1834–1895), pictor, gravor, litograf italian, născut la Veneția, fiul pictorului și gravorului Jacopo Marastoni; cu studii la Academia de Arte din Veneția, unde s-a specializat în portretistică; a fost activ la Pesta, Székesfehérvár și Viena, http://www.biographien.ac.at/oeb1_6/67.pdf 23.03.2021.

KIRÁLY./ sursa directă *Pensz György eredeti olajfestvénye után* (după o pictură în ulei de Pensz György)/ publicația *Műmelléklet a Divatcsarnok 1855 April 5 dikei számához* (anexă la *Divatcsarnok*, numărul din 5.05.1855).

Urmează, cronologic, miniseria dedicată principilor Transilvaniei; alcătuită din 16 acuarele, 15 înfățișând portrete ale principilor și una dedicată împăratului Carol VI. Imaginile fac parte din volumul *Trachten-Kabinett von Siebenbürgens* apărut în anul 1729, realizate după o serie de acuarele din 1692 ale unui artist din Gratz. Seria portretelor¹² începe cu primul lider al Transilvaniei de după bătălia de la Mohács, dinainte de epoca principatului, Ioan Zápolya (1538–1540), continuă cronologic cu principii Ștefan Báthory (1571–1576), Cristofor Báthory (1576–1581), Andrei Báthory (domnia lui s-a desfășurat pe parcursul câtorva luni, din primăvara până în toamna anului 1599), generalul Gheorghe Basta, guvernator imperial al Transilvaniei (între 1603–1605), principii Ștefan Bocskai (1605–1606), Sigismund Rákóczi (1607–1608), Gabriel Báthory (1608–1613), Gabriel Bethlen (1613–1629), Gheorghe Rákóczi I (1630–1648), Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648–1660), Francisc Rhédey (principele care s-a aflat pe tronul principatului Transilvaniei pentru o perioadă foarte scurtă de timp, în toiul luptelor pentru înlocuirea lui Gheorghe Rákóczi II din 1658), Ioan Kemeny (1660–1661), Mihai Apafi I (1661–1690) și Mihai Apafi al II-lea (1676–1713).

În completarea seriei principilor sunt colecționate alte două portrete, dedicate lui Sigismund Báthory și lui Mihai Viteazul. Principele Sigismund Báthory (1588–1593, 1593–1596, 1598–1599, 1601–1602) este înfățișat într-un portret colecționat în mai multe exemplare (Fig. 4)¹³, o copie de secol XVIII (conform registrelor de inventar), după gravura realizată de Aegidius Sadeler II¹⁴, *Allegorical portrait of Sigismund Báthory* din 1607, care redă portretul principe-lui într-un medalion surmontat de vulturul imperial și înconjurat de personaje alegorice. Imaginea din colecțiile MNIT nu prezintă nici unul dintre detaliile suplimentare, focalizată fiind pe chipul principelui redat cu pletele în vânt, întocmai ca în gravura originală. Sunt transcrise cele două inscripții în latină de la baza gravurii originale, una aflată în registrul inferior al gravurii care marchează titulatura, cealaltă un *laudatio* redat în cartușul de sub portret. Deasupra

¹² Despre seria acuarelelor dedicate principilor Transilvaniei, vezi Claudia M. Bonța “Watercolour portraits of the Transylvania’s Princes,” *Acta Musei Napocensis*, Seria *Historica* 55/ II (2019): 21–44.

¹³ Colecțiile MNIT, nr. inv. F 8370, F 8415, F 8416, F 8418, dimensiuni 40 × 25,4 cm.

¹⁴ Aegidius Sadeler II (1570/75–1629), gravor flamand născut la Antwerp, activ la München, Roma și Praga; a fost gravorul oficial al Curții imperiale de la Praga, unde a realizat o serie de peisaje, scene istorice și portrete binecunoscute, v. Bryan Michael, *Bryan’s Dictionary of Painters and Engravers*, vol. 5, S-Z (Londra: George Bell&Sons, 1903–1905), 3–4.

portretului este transcris cu grafie cursivă titlul *Serenissimi principis et (Domino D.) SIGISMVNDI/ BATHOREI (Dei gratia) Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae/ Transalpinae et S.R. Imperij principis, partium/ Regni Vngariae Dno, Siculorum Comiti, Aurei/ Velleris Equiti (etc.)/ Scio cui credidi*. Transcrierea este continuată sub portret: *Magnus es, ingenti cum Marte tot agmina fundis/ Barbara et aequata est hanc tua fama Polo/ At major dum te superas, tuaq omnia tecum/ Sacрати subdis Caesaris Imperio;/ Maximus & uere surges virtutibus olim/ Et tua perpetuus facta loquetur honos./* 1597. În josul paginii este adăugată o explicație *Ezen rajzanak eredetje egy 1597 ben Prágában költ* (sursa acestui portret este un desen din Praga datat 1597). Deviza *Scio cui credidi* (Cartea a II-a a lui Timotei, 1.12) care pe gravura originală se găsește în cartușul în care apare ancora (simbol al speranței) cu trei brațe și trei cununi de laur pe tijă, este văzută drept o aluzie la momentul 1595 care l-a adus pe Sigismund în fruntea celor trei Principate, o amintire nostalgică a planului dacic de unire a celor trei țări.

Mihai Viteazul figurează în colecțiile MNIT în două portrete diferite. Primul portret (Fig. 5)¹⁵, bine cunoscut, redă portretul voievodului Mihai Viteazul într-un cartuș oval, cu inscripția în registrul inferior: *MICHAEL WAIVODA WALACHLÆ/ TRANSALPINÆ, VTRAQ, FORTVNA/ INSIGNIS: ET IN UTRAQ EADEM/ VIRTUTE. ÆTAT: XLIII*. Dedesubt, cu cursive, semănătura *Isaac Major sculp.*¹⁶ Domnitorul poartă o mantie cu guler împlănit și cușma (cuca domnească) cu penajul arcuit prins de broșa cu pietre prețioase. Portretul clasic prezintă figura cu ochii vii, nas acvilin, barba și mustața îngrijite, o fizionomie impozantă, încărcată de prestanță, a unui personaj care impresiona. Portretul pare a fi inspirat de celebrul portret executat în anul 1601 de Aegidius Sadeler II cu ocazia vizitei domnitorului la Praga, portret care a fost apoi răspândit prin numeroase copii.¹⁷ Cel de-al doilea portret al lui Mihai Viteazul (Fig. 6)¹⁸ este unul postum al voievodului, purtând căciulă și man-

¹⁵ Colecțiile MNIT, nr. inv. F 181, dimensiuni: 15,1 × 10,5 cm.

¹⁶ Isaac Major (1576/78- cca 1630/42), pictor și gravor de origine flamandă, născut la Frankfurt; și-a făcut ucenicia la Praga, sub îndrumarea gravorului Aegidius Sadeler și a pictorului Roelandt Savery; a activat la Praga, Viena, Poznań, v. Bryan Michael, *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers*, vol. 3, H-M (Londra: George Bell & Sons, 1903–1905), 270; <https://www.getty.edu/art/collection/artists/350/isaac-major-flemish-german-1588-after-1642/> 26.03.2021.

¹⁷ Portretul realizat de Aegidius Sadeler II are aceeași inscripție, *Michael Waivoda Walachiae Transalpinae, utraque fortuna insignis et in utraque eadem virtute, aet. XLIII*, dispusă însă în interiorul medalionului oval ce înrămează portretul, sub care apare menționarea privilegiului imperial, *cum priu S. Cæ M^{tes}*; sub portret este trecută o dedicație în versuri în limba latină *Tanti facit nomen Christi, Maiestatem Caesaris,/ Rempubliam christianam et Ecclesiae sub Pontifice Maximo concordiam sue ...*, v. <https://www.rct.uk/collection/611597/michael-waivoda-walachiae/> 26.03.2021.

¹⁸ Colecțiile MNIT nr. inv. F 26807, dimensiuni: 26 × 19 cm.

tie de blană. În josul imaginii apare titlul *MICHAEL WEYWODT/ AUS DER WALACHEY*. Cuprins într-un cartuș oval, portretul are menționat sub medalion *OCCUBUIT XVIII. AUG./ A.M.D.C.I*. De data aceasta ne confruntăm cu un portret deloc asemănător cu fizionomia voievodului, așa cum se prezintă ea în portretele știute. Chipul șters, mult îmbătrânit, nu are nimic din prestanța caracteristică voievodului, descris laudativ în epocă. Nici din punct de vedere vestimentar imaginea nu corespunde, probabil autorul s-a inspirat din alte surse asupra felului cum ar fi trebuit să arate un asemenea “prinț oriental”. Gravura este desprinsă din lucrarea publicată în anul 1665 la Nürnberg de Paul Fürsten și Martin Meyer *ORTELIUS Hieronymus-Martin Meyer: Ortelius Redivivus et Continuatus, oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen. Historische Beschreibung, darinnen enthalten alles, was sich bey vorgenommenen Beläger- und Eroberungen der Stäte, Vestungen und Schlösser, dessgleichen in veranlassten Schlachten und vorgelauffenen Scharmützel...*¹⁹

¹⁹ ORTELIUS Hieronymus – Martin Meyer, *Ortelius Redivivus et Continuatus, oder Der Ungarischen Kriegs-Empörungen. Historische Beschreibung, darinnen enthalten alles, was sich bey vorgenommenen Beläger- und Eroberungen der Stäte, Vestungen und Schlösser, dessgleichen in veranlassten Schlachten und vorgelauffenen Scharmützel, zwischen theils Christlichen Ungarischen Königen dem hochlöbl. Erz Haus Oesterreich...und dem Türcken und dessen Anhang, auff der andern Seiten in Ober- und Nider-Ungarn wie auch Siebenbürgen von dem 1395. biss in das 1607. Jahr ... zugetragen ... verbessert, auch mit einer neuen Beschreibung ... von dem 1607. biss an das 1665. Jahr vermehret durch Martin Meyer, Paul Fürsten (Nürnberg, 1665)/ Ortelius Redivivus et Continuatus, sau Revoltete și războaiele maghiare. Descriere istorică a asediilor și cuceririlor orașelor, fortificațiilor și castelelor în bătăliile și luptele incitante dintre regii maghiari creștini, mărta și apreciați Casa de Austria și, de cealaltă parte, turcii cu aliații lor, în Ungaria Superioară și cea de Jos, precum și în Transilvania, din anii 1395–1607, cu adăugiri, îmbunătățiri și o nouă descriere din anul 1607 până în anul 1665, de Martin Meyer. Lucrarea este o monumentală descriere a războaielor ungaro-turce, ilustrată de peste 100 de gravuri în cupru, înfățișând vederi panoramice ale orașelor, castelelor și fortificațiilor din Ungaria istorică precum și o serie de portrete ale liderilor acestor războaie, din ambele tabere, creștină și otomană, v. <https://books.google.ro/books?id=AenxRur61cC&pg=PA26&lpq=PA26&dq=ORTELIUS+Hieronymus+-+Martin+Meyer:+Ortelius+Redivivus+et+Continuatus,+oder+Der+Ungarischen+KriegsEmp%C3%B6rungen.+Historische+Beschreibung,+darinnen+enthalten+alles,+was+sich+bey+vorgenommenen+Bel%C3%A4ger+und+Eroberungen+der+St%C3%A4te,+Vestungen+und+Schl%C3%B6sser,+dessgleichen+in+veranlassten+Schlachten+und+vorgelauffenen+Scharm%C3%Bctzeln&source=bl&ots=EHJ3S8tjae&sig=ACfU3U1fv6ZBnIM-TH07h3LwPl5IyiTRwTg&hl=ro&sa=X&ved=2ahUKEwis67ocrvAhUACWMBHUPvC-K0Q6AEwAHoECAEQAw#v=onepage&q=ORTELIUS%20Hieronymus%20%20Martin%20Meyer%3A%20Ortelius%20Redivivus%20et%20Continuatus%2C%20oder%20Der%20Ungarischen%20KriegsEmp%C3%B6rungen.%20Historische%20Beschreibung%2C%20darinnen%20enthalten%20alles%2C%20was%20sich%20bey%20vorgenommenen%20Bel%C3%A4ger%20und%20Eroberungen%20der%20St%C3%A4te%2C%20Vestungen%20und%20Schl%C3%B6sser%2C%20dessgleichen%20in%20veranlassten%20Schlachten%20und%20vorgelauffenen%20Scharm%C3%Bctzeln&f=false/> 25.03.2021.*

Pentru o abordare cât mai exhaustivă a subiectului principilor, în colecție au fost adăugate două planșe cu portrete de grup ale principilor, intitulate *PRINCIPII NAȚIONALI ARDELENI (ERDÉLY NEMZETI FEJEDELMEK)*²⁰ semnate de pictorul și litograful Magyari Lajos. Prima planșă realizată în anul 1843, redă portretele a nouă personaje, fără anii aferenți fiecăruia: *Sigismund Zápolya, Gheorghe Rákoczi I, Gheorghe Rákoczi II, Francisc Rákoczi, Francisc Rhédei, Acațiu Barcsai, Ioan Kemény, Mihail Apafi I, Mihail Apafi II*. Cea de-a doua ediție a acestei planșe, mai complexă, are un număr dublu de personaje și explicații detaliate, cu anul de început și durata fiecărei guvernări a celor portretizați. În plus față de prima planșă apar portretele înfățișându-i pe *Ștefan Báthori, Cristofor Báthori, Sigismund Báthori, Andrei Báthori, Ștefan Bocskai, Sigismund Rákoczi, Gabriel Báthori, Gabriel Bethlen, Ecaterina de Brandenburg și Ștefan Bethlen*.

Nu lipsesc din colecții nici o parte a portretelor împăraților din Casa de Habsburg, Leopold I (1658–1705), Carol al VI-lea (1711–1740)²¹ sau Franz Josef (1848–1916) care are mai multe portrete în colecția²² în care apare și portretul fiului său, prințul moștenitor Rudolf. Portretul lui Leopold I (Fig. 7)²³ apare într-o gravură realistă, în care frapează disproporția dintre cap și trunchi, disproporție existentă și în realitate, conform descrierilor vremii care se referă la Leopold I ca având o constituție firavă și bolnăvicioasă.²⁴ Într-un cartuș oval decorativ este cuprins portretul de tinerețe al împăratului, cu plete, mustață și barbișon, ochii exoftalmici, nas prelung și maxilarul ieșit în afară, cu buza inferioară petrecută nefiresc peste buza superioară. Prognatismul specific familiei de Habsburg, care în cazul lui Leopold I era extrem de pronunțat, apare aici destul de estompat. Dedesubt figurează inscripția cu titlul împăratului *SERENISS. POTENTISS. INVICTISS. PRINCEPS ACD:D:/ LEOPOLDVS.I. ROM. IMP. SEMP. AVG. GERM: HUNGAR. BOHEM etc/ REX ARCHAVSTRI. DUX. BURG. STYR. CARIN. CRAN. WIRT./*

²⁰ În acest sens vezi Claudia M. Bonța “Militant Portraits. The promotion of Hungarian National History through nineteenth century graphics,” *Acta Mvsei Napocensis, Seria Historica* 56/ II (2019): 73–89.

²¹ Portretul lui Carol al VI-lea face parte din seria *Trachten-Kabinett von Siebenbürgens* întrucât Carol al VI-lea purta titlul de principe al Transilvaniei la momentul apariției lucrării, vezi Claudia M. Bonța, “Watercolour portraits,” 21–44.

²² În acest sens vezi Claudia M. Bonța, “Ipostaze portretistice. Studiu de caz: împăratul Francisc Iosif I,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia Artium* 1/ LXV (2020): 95–106.

²³ Colecțiile MNIT, nr. inv. F 8153, dimensiuni 20,4 × 13,7 cm.

²⁴ Carl Eduard Vehse, *Memoirs of the Court Aristocracy and Diplomacy of Austria*, vol. I (Londra, 1856), 13; Andrew Wheatcroft, *Habsburgii. Personificarea unui imperiu* (București, 2003), 312.

COM. HABS. FLAND. TIROL. Gravura este desprinsă (pe cartuș este trecută pagina, p. 36) din lucrarea ORTELIUS *Hieronymus-Martin Meyer*...²⁵

În remarcabilul efort depus pentru ilustrarea trecutului glorios se încadrează și planșele dedicate regilor și conducătorilor Ungariei. Prima, *Regii Ungariei* (Fig. 8)²⁶, redă într-un medalion oval o pleiadă de suverani dispuși circular, pe două șiruri groase, începând cu Sfântul Ștefan și până la Francisc I. În prim-plan sunt portretele suveranilor Habsburgi descriși detaliat iar pe fundal, mai estompate, portretele vechilor regi. Sub imagine este trecut autorul *Faust Herr. inv. et lith.* și tipografia, *Verlag und Eigenthum von L.T. Neumann in Wien*, respectiv *Gedr. bei Joh. Höferlich in Wien*. Titlul bilingv KÖNIGE VON UNGARN. REGES HUNGARIAE, este delimitat de stema regatului maghiar surmontată de coroana Ungariei. Personajele sunt minuțios portretizate iar în partea de jos a planșei apare lungă listă a regilor cu numele și anii: 1. *Stephanus der Heilige regierte von 1000 bis 1038*, 2. *Petrus 1038–1041*, 3. *Aba 1041–1044*, 4. *Andreas I 1046–1060*, 5. *Bela I 1060–1063*, 6. *Solomon 1063–1074*, 7. *Geisa I 1074–1077*, 8. *Ladislau 1077–1095*, 9. *Colomanus 1095–1114*, 10. *Stephanus II 1114–1131*, 11. *Bela II 1131–1141*, 12. *Geisa II 1141–1161*, 13. *Stephanus III 1161–1162*, 14. *Ladislau II 1162–1162*, 15. *Stephanus III 1162–1172*, 16. *Bela III 1173–1196*, 17. *Emericus 1196–1204*, 18. *Ladislau III 1204–1205*, 19. *Andreas II 1205–1235*, 20. *Bela III 1235–1270*, 21. *Stephanus V 1270–1272*, 22. *Ladislau IV 1272–1290*, 23. *Andreas III 1290–1301*, 24. *Wenceslaus 1301–1304*, 25. *Otto 1305–1307*, 26. *Carolus I 1310–1342*, 27. *Ludwig I 1342–1382*, 28. *Maria I 1382–1384*, 29. *Sigmundis 1387–1437*, 30. *Albertus 1438–1439*, 31. *Elisabeth 1440–1442*, 32. *Wladislav I 1443–1444*, 33. *Ladislau V 1445–1457*, 34. *Matias I 1458–1490*, 35. *Wladislav II 1490–1515*, 36. *Ludovicus II 1515–1526*, 37. *Johannes 1526–1527*, 38. *Ferdinandus I 1527–1564*, 39. *Maximilianus 1564–1576*, 40. *Rudolphus 1576–1608*, 41. *Mathias II 1608–1619*, 42. *Ferdinandus II 1619–1637*, 43. *Ferdinandus III 1637–1650*, 44. *Ferdinandus III 1657–1657*, 45. *Leopoldus 1657–1705*, 46. *Josephus I 1705–1711*, 47. *Carolus II 1711–1740*, 48. *Maria Theresia 1740–1780*, 49. *Josephus II 1780–1790*, 50. *Leopoldus II 1790–1792*, 51. *Franciscus I 1792–1835*. O altă planșă adoptă o perspectivă selectivă sub titlul de *Creatorii de epoci istorice ai istoriei noastre [naționale]*, TÖRTÉNELMÜNK KORSZAKALKOTÓI²⁷ de Barabás Miklós și redă 24 de portrete în medalioane ovale de mari dimensiuni, cuprinse într-un chenar din frunze de laur: *Attila, Árpád, Sfântul Ștefan, / Sfântul Ladislau, Kálmán [Könyves], Béla al IV -lea, Ludovic cel Mare, Iancu de Hunedoara, Mátiá Corvin, Joan Zapolya/ gr. Zrínyi Miklós (szigetvári), Ștefan Báthory, Ștefan Bocskay, Gabriel Bethlen, Gheorghe*

²⁵ V. nota 19.

²⁶ Colecțiile MNIT, nr. inv. F 8285, dimensiuni 62 × 88 cm.

²⁷ V. Claudia M. Bonța, "Militant Portraits," 73–89.

Rákóczy I, gr. Zrínyi Miklós [poet și general], Emerik Tököly/ Francisc Rákóczy II. și membri guvernului maghiar de la 1848, gr. Bercsényi Miklós, József Nádor, gr. Szécsényi István, gr. Batthyányi Lajos, Kossuth Lajos, Deák Ferencz. Remarcăm absența împăraților habsburgi, contrabalansată de prezența luptătorilor pentru libertatea Ungariei, precum și a unora dintre cei mai reprezentativi principii ai Transilvaniei.

Pentru zona Transilvaniei s-au avut în vedere și portretele individuale ale unor guvernatori precum Gheorghe Bánffy (guvernator al Transilvaniei între 1787–1822) dar și portretul de grup intitulat *Guvernatorii Transilvaniei, ERDÉLYI FŐKORMÁNYZÓK*²⁸, de Magyari Lajos care prezintă un portret central, tip bust, al guvernatorului Iosif Teleki (1842–1848) înconjurat de capetele a șase dintre predecesorii săi, guvernatorii Sigismund Kornis (1713–1731), Ioan Haller (1734–1755), Ladislau Kemény (1758–1762), Samuel Bruckenthal (1774–1787), Gheorghe Bánffy al II-lea (1787–1822), Ioan Kornis (1838–1840). În colecții mai există serii de portrete care prezintă individual sau colectiv oameni de stat din secolul al XIX-lea, precum portretul de grup înfățișând primul guvern independent maghiar²⁹ dar și portrete individuale ale unor politicieni și revoluționari maghiari între care nu putea să lipsească portretul lui Lajos Kossuth, în mai multe variante, una din 1880 cu mențiunea *A legnagyobb magyar* (cel mai mare maghiar), ba mai mult decât atât, s-a colecționat și o planșă cu arborele genealogic al lui Lajos Kossuth.

Efervescența culturală a epocii a marcat constituirea colecției prin portretele oamenilor proeminenți din domeniul cultural și artistic. Colecțiile adăpostesc un adevărat *Panteon* al literaturii, unde o serie de scriitori, poeți, lingviști, oameni de cultură care și-au pus decisiv amprenta asupra limbii, literaturii, foneticii și gramaticii maghiare sunt redați individual, în serii grafice diverse. Avem astfel portretele cărturarilor maghiari iluminați și a cărturarilor care au realizat mișcarea de reînnoire a limbii maghiare, reforma lingvistică, *nyelvújítás*, din secolul al XIX-lea. Pleiada de scriitori începe cu portretele poezilor Miklós VII Zrínyi (1620–1664), István Gyöngyösi (1620–1704), Gedeon Ráday (1713–1792), Kohári István (1649–1741), ale scriitorilor Dániel Berzsenyi (1776–1836), József Gvadány (1725–1801), Sándor Kisfaludy (1772–1844), Mihály Csokonai Vitéz (1773–1805), Farkas Bölöni Sandor (1795–1842). Acestora li se adaugă figuri emblematice precum Révai Miklós (1750–1801), fondatorul lingvisticii istorice maghiare; Ludwig Schedius (1768–1847), mediator între culturile germană și maghiară; poetul István Kultsár (1760–1828), scriitorul Cserey Farkas (1773–1842), poetul, scriitorul și lingvistul Baróti Szabó Dávid (1739–1819),

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

pionier al formei poetice a limbii maghiare; seria continuă cu Virág Benedek (1752/1754–1830) profesor, poet, translator, istoric; Kazinczy Francisc (1759–1831) poet, translator, scriitor, cel mai mare militant al regenerării limbii maghiare în secolul al XIX-lea; poetul János Batsányi (1763–1845) precum și mulți alții între care, desigur, marele poet, Sándor Petőfi (1823–1849). În galeria de portrete au loc o serie de alte personalități ale lumii literare europene precum poetul și prozatorul german Christian Gellert (1715–1769), poetul scoțian Robert Burns (1759–1796), poetul englez John Milton (1608–1674), filosoful și scriitorul german Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) ori Johann Wolfgang Goethe (1749–1832), redat pe o planșă ce înfățișează o imagine a statuii poetului.

Lumea artistică a epocii este reprezentată în colecții prin portretele unor muzicieni și artiști. Între muzicieni³⁰ sunt francezul Félicien César David (1810–1876), lăutarul maghiar, Dávid (datat 1837, semnat *Agotha*), violoncelistul francez P. Seligmann (semnat *M. Adolphe, France Litteraire*). În ceea ce privește teatrul³¹, colecțiile conțin o serie de portrete de actrițe și actori care au evoluat și pe scenele transilvănene, portretizați de marele artist Miklós Barabás³²: Kornélia Prielle (1826–1906), Flóra Munkácsy (1836–1906), Lina Bodenburg-Hegedűs (1837–1859), Kálmán Szerdahelyi (1829–1872). Aceștia li se adaugă portretul doamnei Déry, Róza Széppataky (1793–1872) de Carol Popp de Szathmári³³ și cel al celei mai celebre actrițe franceze a epocii sale, Élisabeth Félix, supranumită Mademoiselle Rachel (1821–1858), portret realizat după pictorul francez Auguste Charpentier³⁴ și publicat în *France Litteraire*. Colecția consemnează și portretele balerinelor care și-au pus amprenta asupra istoriei dansului, austriaca

³⁰ Portretul lui Franz Liszt nu putea lipsi din colecții și este prezent în forma unei fotografii înrămate și a unei tăvi din porțelan impregnată cu un portret fotoceramic, piese care nu fac obiectul studiului de față.

³¹ În acest sens vezi Claudia M. Bonța, Melinda Mitu, “Female portraits from Long Ago. Graphic Artworks in the Collections of the National Museum of Transylvanian History,” *Acta Musei Napocensis*, Seria *Historica* 58/ II (2021): 113–146.

³² Miklós Barabás (1810 Mărcușa, Transilvania –1898 Budapesta), pictor transilvănean activ la Budapesta și București, portretist reputat, considerat cel mai de seamă exponent al stilului biedermeier în spațiul maghiar, precum și cel mai de seamă reprezentant al genului litografiei maghiare, v. *Österreichisches Biographisches Lexicon 1815–1950*, vol. I (Viena: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957), 48.

³³ Carol Popp de Szathmári (1812–1887), pictor, litograf și fotograf născut la Cluj, activ la București. A urmat studii la Cluj, Viena și în Italia; a realizat acuarele, vedute, peisaje, portrete, a fost primul fotograf de război (în timpul războiului Crimeei din 1853–1856), v. *Művészeti lexikon*, vol. IV, R-Z (Budapesta, 1968), 410; <https://www.oxfordartonline.com/groveart/view/10.1093/gao/9781884446054.001.0001/oao-9781884446054-e-7000082859/29.03.2021>; http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Carol_Popp_de_Szathm%C3%A1ri/ 29.03.2021.

³⁴ Auguste Charpentier (1813/15–1880), <https://www.mahj.org/en/decouvrir-collections-bet-salel/mille-rachel-par-auguste-charpentier-58752/> 26.03.2021.

Fanny Elssler (1810–1884) într-o litografie realizată după pictorul C. Agricola sau prima prim-balerină și coregrafă maghiară, Emilia Aranyvári (n. în jurul anului 1830–d. după 1868) de Canzi Ákos³⁵ și Tóth Kálmán.

Studiul colecțiilor de portrete grafice, al fondurilor vechi, consultarea registrelor de inventar și al studiilor de istorie dedicate Muzeului Ardelean³⁶, impun concluzia conform căreia în alcătuirea colecțiilor au fost urmate direcții precise, bine gândite, care să conducă la formarea unor fonduri valoroase, a unei baze istorice ilustrative pentru cultura și societatea transilvăneană a epocii. Baza colecțiilor au constituit-o donațiile, care au survenit însă frecvent în urma muncii de persuasiune dusă cu pasiune de fondatori, completată și de exemplul personal al donatorilor, cum a fost cazul unuia dintre întemeietorii Societății Muzeului Ardelean, contele Mikó Imre (1805–1876), însă trebuie subliniat faptul că aceste colecții au fost dezvoltate și prin intense campanii de achiziții pentru care s-au alocat fonduri de stat. Modul în care au fost alcătuite colecțiile Muzeului Ardelean constituie un exemplu de militantism angajat, de propagandă pozitivă care poate servi drept model pentru generațiile contemporane.

HISTORICAL AND CULTURAL PROPAGANDA REFLECTED IN MUSEUM GRAPHIC COLLECTIONS

Abstract

The Erdélyi Museum in Cluj, the forerunner of the National Museum of History of Transylvania in Cluj-Napoca, was established in 1859, at a peak moment in terms of interest in national history. Graphic portraits are an important sample of collections and motivation is given by the desire to draw educational directions in the knowledge of the general public. Researching the old museum collections we note that an essential element in the Transylvanian educational program was the promotion of the cult of the great historical and cultural personalities of Europe. This trend is particularly visible in the graphic arts where in the 19th century lithography was required, which offered the possibility of multiplying the prints at affordable costs. Characters belonging to Transylvanian space, culture and history were preferred, but the graphic collections also enjoy important European personalities.

³⁵ Canzi Ákos (1808–1866), v. <https://sammlung.wienmuseum.at/en/object/235031-aranyvari-emilia/26.03.2021>.

³⁶ Sipos Gábor, ed., *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei* (Cluj-Napoca: Societatea Muzeului Ardelean, 2009); Vincze Zoltán, *A kolozsvári régészeti iskola A Pósta Béla-korszakban (1899–1919)* (Cluj-Napoca: Societatea Muzeului Ardelean, 2014), 804–807.

Serenissimi principis et Dñi Dñi Sigismundi
 BATHORII, Transylvanica, Moldaviae, Valachiae
 Transilpinae et S. R. Imperij Principi, partium
 Regni Vagariae Dñi, Siculorum Comiti, Aurei
 Velleris Equiti.
 Scio cui credidi.

Magnus es, ingenti cum Marte tot agmina fundis
 Barbara, et aequata est, tunc tua fama Polo;
 At major dum te superas, tuas omnia tecum
 Sacratæ subitis Caesaris Imperio;
 Maximus de Verè surgens Virtutibus olim
 Et tua perpetuus facta loquetur homos.

Æ 57.

Enon rasinak eredetge egy 1597 ben Prágában kelt

CONCEPT ȘI IDENTITATE ÎN REINTERPRETAREA UNUI MONUMENT DE SCULPTURĂ BAROCĂ DIN TIMIȘOARA

Mihaela Vlăsceanu*

Cuvinte cheie: coloana Ciumei, Sfânta Treime, G.R.Donner, Banat

Keywords: Plague column, Saint Trinity, G.R.Donner, the Banat

Studiul inițiat în urmă cu peste două decenii asupra sculpturii baroce din Banat¹ a fost continuu augmentat de date și interpretări noi asupra fenomenului artistic definit ca baroc și manifestat în arta de for public, cel mai adesea date noi oferind posibilitatea reinterpretării unor analize, analogii stilistice, paternități ale execuției, sincronii formale și contextualizări ale apariției monumentelor dedicate Sfintei Treimi în spațiul Banatului imperial și în provinciile vecine (Principatul Transilvaniei și Ungaria). În cercetările întreprinse în domeniul artei baroce din Banat, analiza monumentelor de sculptură monumentală și de altar a evidențiat din punct de vedere iconografic o preferință pentru sfinții martiri ai bisericii catolice, fiind realizate interpretări și comparații, analogii formale și iconografice ale ipostazierilor preferate de artiști în perioada de referință pentru debutul evului modernității. Studiul nu se dorește a fi o sinteză a iconografiei Sfintei Treimi din cuprinsul imperiului habsburgic nici un conspect al literaturii de specialitate asupra temei ci mai degrabă introduce concepte cheie ale evoluției în plan vizual ale formulelor promovate de artiști presupuși pe baza analizei stilistico-formale pornind de la schița monumentului pentru a demonstra paternitatea execuției coloanei Sfintei Treimi din Timișoara.

Pentru cercetătorul contextului în care arta barocă pătrunde în Banat, ca fază tardivă a unui stil ce-și conturează valențele încă din formulările dinamice

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: mihaela.vlasceanu@e-uvv.ro

¹ Incursiune ce a vizat repertorierea și analiza patrimoniului artistic format din sculptura barocă din Banat, tematică foarte puțin abordată la acel moment de către cercetarea științifică națională și internațională prin studii de analiză formală și stilistică, finalizată în 2005 cu publicarea unui volum de sinteză, pentru detalii vezi, Mihaela Vlăsceanu, *Sculptura barocă din Banat* (Timișoara: Ed. Excelsior Art, 2005).

ale renașterii timpurii, episodul oficial promovat de ordinele catolice devine un subiect ce trebuie reconsiderat din perspective ale teoriei artei pentru instrumentele structurale esențiale furnizate ce implică o cunoaștere a contextului și o interpretare a istoriei locale. O componentă inedită a cercetării este subliniată de reinterpretarea barocului provincial ca fiind o fază a barocului iezuit, în cazul studiului de față, a formulelor de diseminare a dogmei catolice, de globalizare a modelelor promovate de ordinul catolic în toată lumea.

Literatura de specialitate foarte bogată face trimitere la fenomenul ce a conturat barocul, în cadrul stilului experiența vizuală a artei umaniste fiind componenta esențială care reorientează către valori tactile, trăite, simțite prin experiențele senzoriale și extrasenzoriale ale sfinților martiri promovați ca repere de credință. Preferința pentru scene cu impact emoțional profund fiind una din caracteristicile stilului proliferat de ordinul iezuit încă din perioada renașterii târzii, când Jacopo Vignola rezonază formal cu concepția spațială a întemeietorului ordinului, Ignățiu de Loyola în momentul construirii bisericii *Il Gesu* din Roma.

În abordarea de față propunem o reinterpretare a iconografiei și iconologiei monumentului dedicat Sfintei Treimi, primul de acest tip realizat pentru decorarea spațiului urban din interiorul zidurilor cetății Vauban a Timișoarei în sec. XVIII, legând ideatic formulările de prezența ordinului iezuit în configurarea capitalei provinciei habsburgice. Considerații privind contextul istoric al definirii politice, administrative, religioase, culturale și artistice vor fi reiterate pentru conexiunile ce caracterizează această perioadă definită de catolicismul iluminat, deschis unei adaptări a idealurilor Contrareforme religioase, profund instituționalizată și materializată în urma hotărârilor luate la conciliul de la Trento (1553–1556). În discuția despre repertoriul sfinților reprezentați, o componentă importantă a formulărilor iconografice a fost paradigma simplificării și a întoarcerii la adevărurile centrale ale credinței, cele propagate de Sf. Augustin.

O analiză contextuală reface traseul ideatic al realizării monumentului Sfânta Treime, integrat prin repertoriul de sfinți reprezentați în conceptul de coloană a cumei.² Discuția pornește de la interogația firească ce se naște în timpul cercetării, și anume în lipsa documentației scrise, ce rol are vizualul (monumentul) în argumentarea unor concepte specifice perioadei investigate, și de ce

² Studii recente au încercat să evidențieze diferite aspecte ale analizei formale, orientând discuțiile către contextul istoric al realizării acestui monument, paternitatea și proveniența (atelierul), coordonatele sociale ale promovării sfinților martiri protectori împotriva cumei, abordare făcută din perspectiva inaugurată de Erwin Panofsky în 1939, ce propunea ca în lipsa documentației despre un monument de artă, analiza structurală să se facă printr-o înțelegere a celor trei nivele de exprimare: naturală/primară, convențională/secundară și intrinsecă/terțiară.

au fost folosite aceste monumente ca o proiecție a propagandei catolice în spații de diseminare a principiilor unei biserici care a ajutat puterea politică?³

Planul statuii publicat de Hans Diplich⁴ în 1970 rămâne sursa principală pentru analiza tipologiei și iconografiei monumentului Sfintei Treimi. Repertoriul iconografic este variat și vom încerca să subliniem conexiunea dintre sfinți, aceștia fiind intermediari culturali pentru perioada în cauză. Repertoriul sfinților de la baza coloanei este format din Johannes de Deo, fondatorul ordinului Misericordienilor *Ordino Sancti Joannes de Deo*. Anton de Padova, sfânt al ordinului franciscan- *Doctor evangelicus* și Franciscus Xaverius (care împreună cu Peter Faber și Ignatiu de Loyola au întemeiat ordinul religios al Societății lui Isus/ iezuiții, acesta fiind primul misionar în Japonia. Este singurul care nu apare în schiță, dar apare menționat în legendă. Cei trei nu apar în realizarea finală a monumentului, repertoriul fiind simplificat. Grupul statuar este încununat de reprezentarea Sfintei Treimi, simbol politic al Contrareforme, propaganda prin

³ Din exegeza bogată a subiectului amintim: Tóth Ferenc, *A Temesvár-belvárosi Mária szobor története. Egy temesvári történelmi műemlék* (Temesvár, 1914); Juhász Kálmán, Adam Schicht, "Der Hl. Johannes Nepomuk als Schutzpatron des Banates," *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* NS XVIII (1964): 89–90; Adriana Buzilă, "Un ensemble de monuments baroques à Timisoara," *Baroque, Revue internationale* 11 (1984): 1–8, <https://doi.org/10.4000/baroque.563>; Agnieszka Adamczewska, "Die Dreifaltigkeit Säulen in Schlesien." *Studien zur europäischer Barock und Rokokoskulptur* (Poznan: Universitat A. Mickiewicz, 1985); Hans Diplich, "Die Dreifaltigkeitssäule," în *Die Dreifaltigkeits-oder Pestsäule in Temeswar. Stationen einer Wiederentdeckung* (München: Ed. Landsmannschaft der Banater Schwaben, 1996); H. Diplich, *Die Domkirche in Temeswar* (München: Südostdt Kulturwerk, 1970); Adriana Buzilă, "Tre monumente timișorene de sculptură barocă," *Tibiscus Arta* (1974): 47–52; Adriana Buzilă, Rodica Vărtaciu, *Barocul în Banat*, Catalog de expoziție (Timișoara, 1992); Nicolae Sabău, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, I, *Sculptura* (Cluj-Napoca: Mega, 2002): 193–194; Mihaela Vlăsceanu, "Aspecte din reprezentarea Sfintei Treimi în plastica figurativă barocă din Banat," *Studii de Istorie a Banatului* XXI (2000): 279–292; M. Vlăsceanu, "Aspects concerning the themes of the Baroque monumental sculpture from Timișoara," *Studii de Istorie a Banatului* XXVI-XXVII (2002–2003): 111–124. Pentru o abordare comparativă a monumentelor dedicate Sf. Treimi vezi, Mihaela Vlăsceanu, "The Iconography of Saints as represented in the Baroque monumental sculpture of Banat," *Transylvanian Review*, vol. XXI, Supplement no. 1 (2012): 227–232; M. Vlăsceanu, "Considerations on the iconography of Mary in the Baroque sculpture from Timișoara," *Banatica* 28 (2018): 849–855; M. Vlăsceanu, "Considerații teoretice privind barocul în artă- scop sau mijloc al persuasiunii?" *Banatica* 29 (2019): 477–485. Pentru cele mai recente interpretări ale temei din perspective ce țin de cercetarea istorico-documentară și analitico- descriptivă, vezi Mihaela Vlăsceanu, "Plague Columns of Timișoara- An Episode of Eighteenth-century Faith, Devotion and Imagery," *Brukenthal. Acta Musei* XV/5 – *Brukenthalia* no. 10, Imago Mortis. Natural Disasters, Epidemics, Masacres, Genocide, the Holocaust, the Gulag, (2020): 81–96; M. Vlăsceanu, "Illusion and Allegory in the Baroque Art of the Banat: An Introduction," *Eikon/Imago* 11 (2022): 381–391, <https://dx.doi.org/10.5209/eiko.80906>

⁴ Hoffkammer Archiv Band r. Nr.50 fol. 380–383/11.08.1755, publicat de Diplich, *Die Domkirche*, 239.

imagini promovează idea de monarhie unificată, cu valențe egale între cele trei componente: regatul Ungariei, al Boemiei și ducatul Austriei, concept promovat în țările din centrul imperiului ca o modalitate de a promova și patriotismul local, idea apartenenței la conglomeratul de națiuni din cadrul imperiului, formule explicite ale acestuia fiind ilustrate în opinia lui M. Scheutz de statuile dedicate Treimii din Jaromeř, Linz, Tulln și Timișoara.⁵

Noi perspective asupra iconografiei acestui monument au apărut odată cu studiul cultului sfinților dintr-o perspectivă globală⁶ și a relației pe care aceștia ca și intermediari culturali au avut-o după formulările conciliului tridentin.⁷ Biserica catolică nu a canonizat funcțiile artei ci a continuat perspectiva Sf. Augustin de a iniția dialogul cu societatea în care *Dei Verbum* este ascultat. Pentru că subiectul este mult prea amplu și a mai fost dezbătut din diverse perspective pe care le-am pomenit în parcursul istoriografic al temei, prezentul articol încearcă să lămurească perspectivele conceptuale precum și cele de patronaj artistic adesea evocate de literatura de specialitate.⁸ Codurile stabilite pentru formulările dogmatice în repertoriul acestui tip de monument⁹ serveau ca suport vizual în îndeplinirea unei funcții sociale a monumentului, piața Prinz Eugen (Piața Unirii din 1918) fiind sediul religios al Timișoarei prin amplasarea catedralei romano-catolice (1731–1774), și a celei sârbești din 1754, monumentul făcând parte din recuzita programului de recatolicizare prin procesiunile de *Corpus Christi* organizate cu ocazia marilor sărbători. Conceptul *Ecclesia triumphans* este sesizat prin retorica și hermeneutica reprezentărilor,

⁵ M. Scheutz, "Säulentauch im Stadtzentrum. Vom Pranger als Inszenierung Gerichtsbarkeit zur Dreifaltigkeit als Ausdruck katholischer Frömmigkeit," în Martina Stercken, Christian Hesse, eds., *Kommunale Selbstinszenierung Städtische Konstellationen zwischen Mittelalter und Neuzeit* (Zürich: Chronos Verlag, 2018), 337.

⁶ Despre simbolismul și funcția unui monument baroc de sculptură de for public în Ungaria vezi, Mártha Aggházy, *A barokk szobrászat Magyarországon*, I–III (Budapest: Akadémia Kiadó, 1959).

⁷ Peter Brown, *Cultul sfinților. Apariția și rolul său în creștinismul latin*. (București: Ed. Amarcord, 1995). În direcția analizei unor concepte noi apărute în reforma liturgică vezi, Joris Geldhof, "Did the Council of Trent produce a liturgical reform? The case of the Roman Missal," *Quaestiones Liturgicae* 93 (2012): 171–195, <http://dx.doi.org/10.2143/QL.93.3.2961372>

⁸ Investigarea repertoriului iconografic a mai făcut obiectul studiului, perspectiva nouă propusă de actualul studiu fiind introdusă odată cu analiza repertoriului sfinților martiri reprezentați, a conceptul ideatic ce stă la baza formulărilor post tridentine și iluministe, pentru că discuția pornește de la un catolicism iluminat, al iezuiților care au promovat o artă cu un profund substrat misionar, ca parte a programului de *Propaganda fide*.

⁹ Pentru o topografie regională a coloanelor sfintei Treimi vezi, Karl Borromäus Frank, "Die St. Pölten Dreifaltigkeits und Mariensäule in Kultur und Kunstgeschichtlicher Beleuchtung," în Karl Gutkas, ed., *Beiträge zur Stadtgeschichtsforschung* (St. Pölten: Fs der Stadtgemeinde, 1959), 112–155.

programul iconografic fiind parte a misionarismului catolic. Abilitatea de a dispune într-o viziune teatrală se observă în gruparea personajelor, scopul final al compoziției fiind unul cu tentă didactică și moralizatoare, retorica gesturilor și martiriul sfinților, dar și o participare intenționată a privitorului în spațiul dinamic sugerat. Spațiul întâlnirii cu divinitatea este tot o inovație iezuită, sugerată în picturile parietale iluzionistice sau în cazul piețelor publice în care lumea divină era pusă în scenă prin grupuri statuare, într-un *theatrum mundi*¹⁰ dinamic și elocvent.

În această explorare voi sugera câteva ipoteze noi privind rolul iezuiților în configurarea orașului Timișoara, bazându-mi analiza pe câteva monumente asupra cărora și-au pus amprenta printr-o riguroasă organizare, la fel ca și în celelalte domenii pe care Compania lui Isus, fondată de Ignățiu de Loyola le-a patronat. Pe lângă participarea alături de armata habsburgică la lucrările de edificare a cetății Vauban, iezuiții au înființat după modelul congregațiilor din imperiu unele noi în Banat: “Congregația Imaculatei concepții” și “Congregația suferințelor amare ale Domnului”. În această direcție relația dintre centru și periferie este de asemenea explorată, într-un context mai apropiat de centrul imperiului decât de misionarismul promovat de iezuiți în Orient.¹¹

Monumentul Sfintei Treimi din Timișoara, în forma propusă de autorul anonim prezintă prin iconografia sfinților un adevărat recurs la recuzita iezuită cu ajutorul imaginilor¹² în spațiul public (Fig. 1).

Din panorama artistică a reprezentărilor doctrinei unității¹³ de esență între cele trei laturi ale divinității- Sfânta Treime ocupă un rol important prin ideea ilustrată, subiect de dispute între catolici și protestanți. Experiența senzorială a jucat un rol semnificativ în abordarea unor concepte precum credința și devoțiunea, iezuiții transformându-l pe Nepomuc în co-patron al ordinului în 1731. Înainte de acest moment Franciscanii au promovat prin congregații religioase¹⁴ ideea unui patronaj al provinciei Banat, o reconfirmare a prezenței și o recatolicizare. Până în 1773 când ordinul iezuit a fost dizolvat, aceștia au jucat un

¹⁰ Andrew Horn, “Andreea Pozzo and the Jesuit “Theatres” of the Seventeenth Century,” *Journal of Jesuit Studies*, 6 2, (2019): 213–248, accesat la 28 iulie 2023, <https://doi.org/10.1163/22141332-00602003>

¹¹ Cu toate că putem observa o formă de misionarism și în acest spațiu al provinciei imperiale Banat, cu un statut particular (provincie imperială fără nobilime în sec. XVIII) ce a condus la manifestări similare cu centrul imperiului de unde se puteau disemina ideile unui cler catolic învățat susținător al creștinismului reformat.

¹² B. D. Schildgen, “Defense of Images: Christian Church and religious Art,” *Heritage and Heresy* (2008): 57–78, https://doi.org/10.1057/9780230613157_4

¹³ Unitate ce poate fi observată și prin legătura dintre stat și biserică.

¹⁴ Pavel Stepanek, “San Huan Nepomuceno en el arte Espanol y novo Hyspano,” *Cuadernos de Arte e Iconografía* III, 6 (1990): 12, <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=1328487>

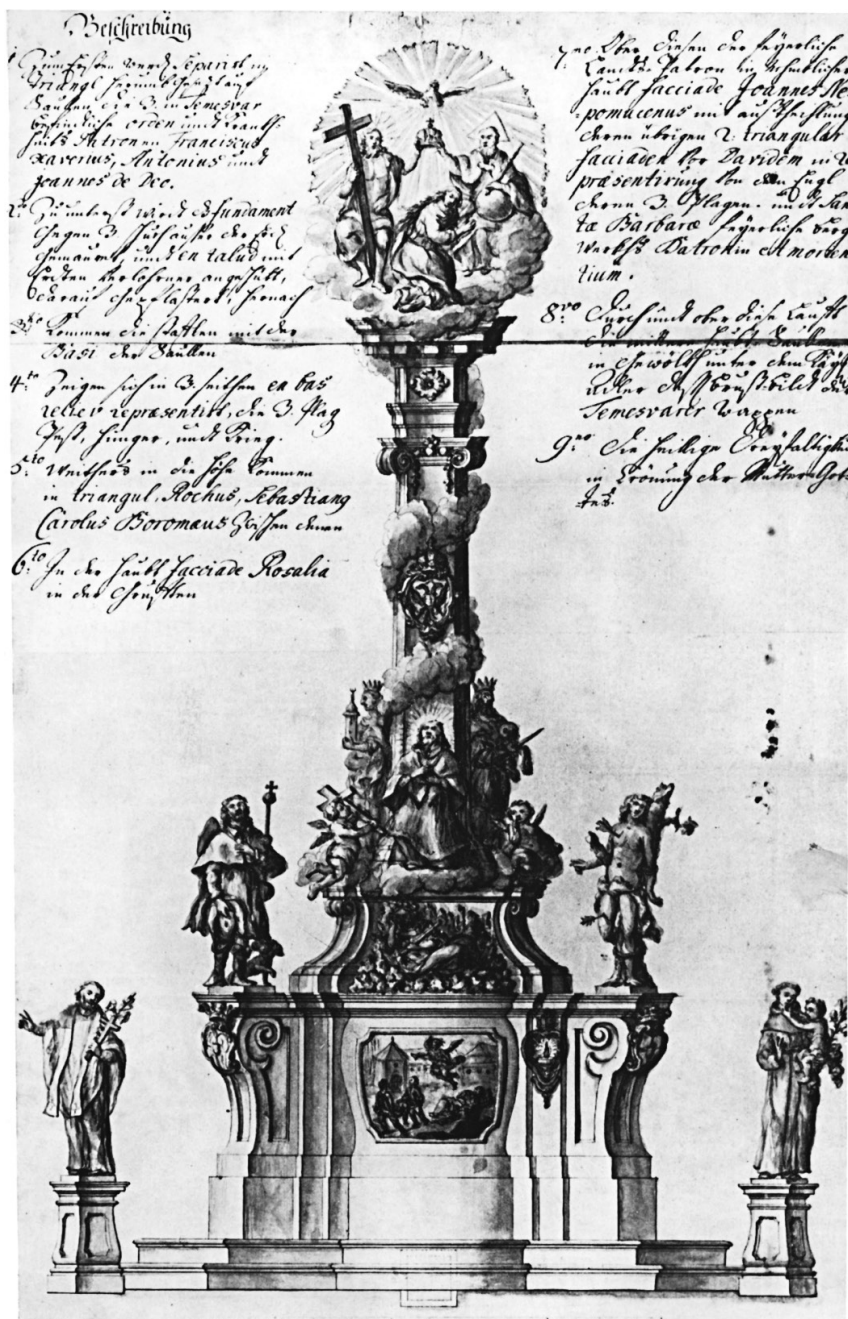

Fig. 1. Schița anonimă a monumentului Sfintei Treimi din Timișoara (desen în tuș și acuarelă pe hârtie), datat 1740, Arhivele imperiale Viena, 79 × 35 cm, apud Diplich, Die Domkirche:108.

rol important în modelarea Banatului prin arhitectură și consemnăm câteva dintre aceste înnoiri și înrâuriri, în primul rând participarea unor călugări la edificarea cetății Vauban, dar și mobilarea edificiilor cu opere de artă de înaltă ținută artistică comandată la Viena (mobilier liturgic, tablouri votive, sculptură monumentală de for public). Lipot Kollonich¹⁵ episcopul de Estergom ridică la 1686 coloana Mariei la Gyor, din același impuls al marcării spațiului public cu un reper vizual al credinței.

Un simbolism polivalent exprimat de formulele vizuale preferate, o iconologie ce contribuie la depășirea percepției convenționale asupra monumentelor ciumei și o discuție mai nuanțată a fenomenului ce a declanșat această formă de exprimare vizuală a credinței, de apartenență la imperiu prin conceptul de *Regnum Marianum* este ilustrat de prezența Mariei în ipostaza *Regina coeli*, victorioasă în vârful obeliscului între grupul trinitar. La picioarele sfântului Nepomuc devenit patron al Banatului în 1729, în schiță apare o alegorie (personaj feminin ce poartă o cruce, alegorie a credinței, înlocuită de sfânta martiră Rosalia ce apare în realizarea finală a cărei sursă de inspirație este evidentă, bozetto-ul realizat de Donner ce surprinde personajul culcat pe o parte cu capul sprijinit pe antebraț (Fig. 2).

Fig. 2. Bozetto, alegorie, G.R.Donner. Sursa imaginii; https://www.europeana.eu/en/item/199/item_C62EAIVLKDF5MPYY6USMIUJDC54TFC22

Rețelele artistice trans-regionale funcționau dovadă schițele și planurile unor monumente elaborate în spațiul central-european care se impun ca și modele solicitate de comanditari din spațiul populat al provinciei, unde inflexiunile locale /regionale europene devin modele pentru noua construcție ca parte a globalizării din epoca menționată, Viena (Fig. 3), Linz/ 1723 (Fig. 4) și Buda/1730 (Fig. 5).

¹⁵ Brian A. Hodson, "The development of Habsburg policy in Hungary and the Einrichtungswerk of Cardinal Kollonich, 1683–90," *Austrian History Yearbook*, 38 (2007): 92. Gale Academic OneFile, link.gale.com/apps/doc/A165935929/AONE?u=anon~a64c1087&sid=googleScholar&xid=60dfd3af, accesat 18 iulie 2023.

Fig. 3. Monumentul Sfintei Treimi, 1767, Viena (Graben).

Sursa imaginii: https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/eifaltigkeitss%C3%A4ule_%281%29

Fig. 3. Monumentul Sfintei Treimi din Linz, 1723, Clemens Kohl (1754–1807) și Johann Schütz. Sursa imaginii: <https://www.museum-joanneum.at/alte-galerie/ausstellungen/ausstellungen/kupferstichkabinett/zur-abwendung-der-pest/pestsaule-in-linz>

Piața Unirii din Timișoara/Prinz Eugen în sec. XVIII, de formă eliptică conține în acest reper formal¹⁶ sugestia dinamicii spațiale preferată de arhitecți în compunerea arhitecturii religioase a stilului baroc, este al doilea sit în care a fost mutat monumentul după ce terenul din fața bisericii iezuite a fost achiziționat de baroneasa Rosina von Metzrad.

În ceea ce privește paternitatea acestui monument, numele lui Georg Rafael Donner este menționat de majoritatea surselor, fără a se încerca o analiză stilistică a creației acestui artist. Cea mai corectă atribuire ar fi o trimitere în registrul școlii lui Donner, și nu a școlii academice pentru că nu a predat în cadrul Academiei de sculptură și pictură de la Viena ci lucrările sale au fost

¹⁶ Esther Gordon Dotson, J.B. Fischer von Erlach: *Architecture as Theater in the Baroque Era* (New Haven and London: Yale University Press, 2012), 133–151.

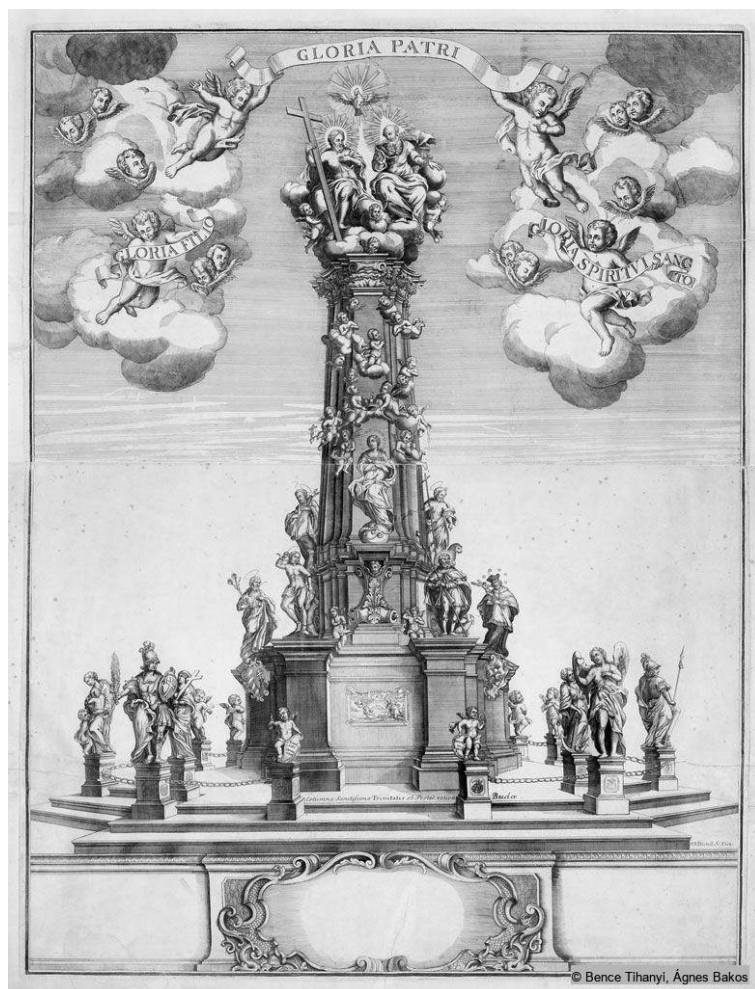

Fig. 3. Monumentul Sfintei Treimi din Buda, Franz Ambros Dietell, 1730, Vienna. Sursa imaginii: https://baroqueart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;BAR;hu;Mus11_A;49;en&cp

copiate și adaptate de discipoli ce gravitau în atelierul său în jurul operelor realizate, participând la elaborare în maniera donneriană.

Un scurt recurs asupra operei lui G. R. Donner este necesar pentru a plasa în timp și spațiu prezența sa în momentul 1740–1741 când e posibil să fi realizat monumentul Sfintei Treimi din Timișoara. Formația ca bijutier și medalist în atelierul lui Prenner la Viena i-a conturat lui Donner un parcurs definit de atenția pentru detalii ce se va observa în inovarea tehnicii sculpturale mai târziu în cariera sa când introduce tehnica turnării sculpturilor în plumb. Din perioada

de ucenicie se cunosc colaborări cu sculptorul venețian Giovanni Giuliani care locuia la Viena. Primii ani de ucenicie la Viena nu sunt documentați, abia după mutarea la Salzburg în 1725 apar consemnate lucrările realizate pentru comanditari de seamă ai zonei: statuile castelului Mirabell, statuia Sf. Nepomuc din Linz, fântâna Providenzia din Mehlmarkt pe care o toarnă la Viena în 1739. În 1740 realizează altarul Sfintei Cruci pentru catedrala din Gurk și între 1740–1741 fântâna din piața primăriei din Viena. În 1739 părăsește Bratislava (Pozsony) unde realizase o serie de 28 de busturi amplasate în interiorul bisericii Sf. Martin la comanda lui Imre Esterházy, prințul episcop al Ungariei, montate în interiorul bisericii pentru a înlocui stranele gotice din 1497. Dintre discipolii lui Donner, câteva nume ne rețin atenția: Jacob Schletterer, Franz Kohl, Gottfried Fritsch și Ludwig Gode, ultimii doi fiind considerați de Martha Aggházy, cea care a realizat o sinteză a creației și încercări de atribuire ale operei ne desemnate ca fiind mai apropiați de stilul său *alla antica*. Având în vedere că Donner a murit în februarie 1741¹⁷, este evident că nu ar fi putut realiza cele două monumente din Timișoara, putând emite ipoteza că ar fi furnizat schițe după care au lucrat discipoli talentați, obișnuiți cu stilul său.

Tipul complex de coloane ale ciumei cu un repertoriu în care sfinții Sebastian, Rocus, Carol Boromeus, Treimea și Maria, este comandat de iezuți pentru Klausenburg/ Cluj, tot o formulă a pietății habsburgice, mulțumind providenței pentru că a încheiat epidemia de ciumă (din timpul lui Carol VI). Acest tip se răspândește și-n Banat, monumentul fiind comandat de Jean Anton Deschan von Hannsen (1676–1760), funcționar cameral originar din Montcassel (Lotharingia) pentru a mulțumi împăratului că a invins otomanii.¹⁸ Cele trei scene realizate în tehnica basoreliefului poziționate la baza monumentului sunt un memento al acelor vremuri de incertitudine (războiul, foametea și ciuma). Aceste monumente simbolizează formula de *pietas Austriaca*, încă din evul mediu, cu o apariție după conciliul tridentin ce evocă accente politice pe lângă cele dogmatice ce trebuiau formulate ca răspuns la disputele religioase în jurul doctrinei Trinității și a manierei în care catolicismul avea să se impună în zonele cucerite printr-o propagandă vizuală ce devine *demonstratio catholica*¹⁹

¹⁷ Vezi, Kurt Blauensteiner, *Georg Raphael Donner* (Viena: Anton Schroll Verlag, 1947); Michael Schwarz, *G. R. Donner. Kategorien der Plastik* (München: Wilhelm Fink Verlag, 1968). În privința cercetărilor regionale ale creației sculptorului, din zonele de maximă proliferare a formelor specifice, precum și a școlii dezvoltate în jurul creației sale, vezi în această direcție Soňa Greplová, *Žáci a následovníci Georga Raphaela Donnera na Moravě*, mss. Magisterská diploma práce, Olomouc, Universzita Palackého v Olomouci, Filozofická Fakulta, Katedra Dějin Umění (2010); Hámori Katalin, *Georg Raphael Donner. Hatása a Magyar Szobrászatra*, mss. Ph.D thesis, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudomány Kar Budapest (2014).

¹⁸ Scheutz, "Säulentausch im Stadtzentrum," 332.

¹⁹ Ibid.

servind mai multor scopuri-politice, religioase, sociale cu iconografia aferentă. A doua ipoteză, cea mai citată de majoritatea surselor este cea conform căreia monumentul ar fi fost realizat după moartea soției acestui funcționar în urma epidemiei de ciumă din 1738–1739. Faptul că aceste monumente ajung să servească unor interese politice ale elitei locale este demonstrat de istoria monumentului Sfintei Treimi din Timișoara, personajul ce a comandat monumentul fiind implicat în administrația imperială și conform surselor citate din istoriografia locală și națională devine un oficial care comandă lucrări de înaltă ținută artistică unui centru din centrul imperiului. Rolul comemorativ, propagandistic al bisericii catolice și al puterii imperiale este sugerat de simboluri ce fac aluzie la calitățile universale: scutul heraldic cu coroana imperială, pajura din vârful (ce apare doar în schiță). Reinterpretate ca și “monumente ale puterii”²⁰, coloanele cumei reflectă acel *Reichstil*²¹ al împăratului Carol VI într-o provincie în care nobilimea nu a contribuit la coagularea unei puteri absolute pentru că aceasta a părăsit zona în perioada războaielor cu turcii. Subiectul a fost interpretat în publicații recente și conferințe²², în care studiul capacității retorice a artei, tacit transmițând semne și simboluri folosindu-se de funcțiuni diferite pentru a convinge, informa și delecta, a fost dezbătut din perspectiva istoricului de artă. Obeliscul cu trei laturi reiterează aceeași formulă trinitară²³, iar simbolul consacrat Sfintei Barbara (patroana minerilor din Banatul imperial) turnul cu trei ferestre, reiterează același concept, al unității dintre cele trei laturi ale Treimii (Fig. 6).

Inedită este și noțiunea vehiculată de Martin Scheutz care face referire la “managementul crizei”²⁴ prin vizualizarea pericolelor (război, foametea ce urmează după încheierea acestuia și ciuma) ca formă a pietății catolice. Printre numeroasele formule ale acesteia, ridicarea de statui cu un mesaj propagandistic

²⁰ Concept exploatat din diverse perspective, vezi Mark Hengerer, “Embodiments of Power?,” in Gary B. Cohen, *Building Baroque cities in Europe* (New York, Berghahn, 2018), 9. https://epub.ub.uni-muenchen.de/17507/1/Hengerer_embodiments_of_power.pdf, accesat 10 mai 2023.

²¹ Friedrich Polleross, “Repräsentation und Reproduktion: der ‘Kaiserstil’ in den zeitgenössischen ‘Massenmedien,’” in Werner Telesko, ed., *Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur 1618–1918* (Böhlau, Vienna, 2017), 38–61.

²² Una dintre cele mai recente comunicări cu titlul *Martyrdom as visual propaganda in the art of Eighteenth Century. A case study on the Banat* fiind prezentată în cadrul conferinței “From Europe to Overseas. Saints, Martyrs, Heroes models and soft power in an early Modern Global Perspective,” Torino, 20–22 iunie 2023, introducând conceptul de sfânt martir al Contrareforme și maniera de exploatare a imaginii în pedagogia iezuită.

²³ Jana Vojtišková, Petr Polehla, “Marian Plague Columns in Jaroměř and Polička: A Comparative Study on Baroque Sculptural Decorations of the Bohemian Urban Public Space in the First Half of the Eighteenth Century,” *The City and History* 10 (2021): 111. <http://doi.org/10.33542/CAH2021-1-04>

²⁴ Scheutz, “Säulentausch im Stadtzentrum,” 353.

Fig. 6. Monumentul Sfintei Treimi, Timișoara, G.R.Donner/ școala lui Donner, detaliu, Sfânta Rosalia (centru), Nepomuc, Sebastian și Rocus (dreapta), Barbara și profetul David. Sursa imaginii: foto personală.

Fig. 7. Sfânta Treime, modelul în stilul lui G.R. Donner, 1741, Timișoara. Sursa imaginii: Colecția de artă religioasă a Episcopiei Romano-Catolice din Timișoara.

constituie un adevărat fenomen în întregul imperiu habsburgic. Politică și religie prin artă ca cel mai acreditat concept, cu numeroase formulări²⁵, cele mai evidente analogii le identificăm în maniera configurării spațiului virtual mobilat cu aceste statui (Fig. 7).

Câteva dintre lucrările lui Donner ilustrează stilul inconfundabil al artistului baroc, cu o formație academică ce poate fi sesizată în formele clasice ale statuiilor interpretate *alla antica*, de exemplu *Apostol/ Profet* (Fig. 8), *Providența* (Fig. 9) și *Mercur* (Fig. 10).

Fig. 8. Apostol/ Profet, atelierul?/ G.R. Donner, provine de la catedrala din Bratislava (Pozsony), 69 × 59.5 × 33 cm, 1736. Sursa imaginii: Colecția Szépművészeti Múzeum ©Muzeul Național de Artă, Galeria Națională Budapesta, apud https://www.wga.hu/html_m/d/donner/apostle.html

Sfântul Nepomuc flancat de doi putti purtători de simboluri (în schiță) fac aluzie la calitățile sfântului (crucea-credința și taina confesiunii, doctrina asupra căreia au existat dispute între catolici și protestanți. Schița monumentului

²⁵ Vezi, Kerstin Schmal, "Die Pietas Maria Theresis von Barock und Aufklärung. Religiöse Praxis und Sendungsbewußtsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie," *Mainzer Studien zur neuen Geschichte* 7, (Frankfurt am Main/Berlin/Bern, 2001): 197–231.

Fig. 9. Providența, G.R. Donner.
Sursa imaginii: Erwin Karl
Meyer, 1970, Viena. [https://
magazin.wienmuseum.
at/wasserkunst](https://magazin.wienmuseum.at/wasserkunst)

Fig. 10. Mercur, G.R. Donner. Sursa
imaginii: [https://sammlung.belvedere.at/
people/372/georg-raphael-donner/objects](https://sammlung.belvedere.at/people/372/georg-raphael-donner/objects)

Sfintei Treimi a fost replicată în partea centrală a monumentului Mariei/ coloana amplasată astăzi în Piața Libertății/ Paraden Platz în sec. XVIII, o adaptare în cadrul aceluiași atelier vienez a modelului (nici acesta nefiind semnat de G.R. Donner), schița propusă pentru studiul unei femei în genunchi și doi îngeri relevând o semnătură olografă distinctă cu o caligrafie specială a literelor D, G ce nu se regăsesc în legenda schiței premergătoare publicate de Diplich care ar fi putut aparține sculptorului (Fig. 11). Prezumția că Donner ar fi fost autorul monumentului Sf. Treime din Timișoara, apare la toți cercetătorii artei baroce din Banat, aceștia preluând informația fără o interpretare sau analiză stilistică comparativă asupra operei artistului. În această etapă a cercetării, surse bibliografice care să cuprindă schițe executate de G.R. Donner pentru compozițiile elaborate ar putea aduce informații noi care să contribuie la elucidarea

unor aspecte ipotetice. De asemenea, rolul pe care iezuiții l-au avut în diseminarea artei baroce, deschizând ateliere la nivel global este un subiect ce necesită investigare pentru a evidenția caracteristicile fenomenului, la nivel regional și global prin studii comparative.

Fig. 11. G.R. Donner, Femeie îngenunchiind și studiu pentru îngeri, desen în tuș pe hârtie), primul sfert al sec. XVIII. Sursa imaginii: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/334804>

O schiță și două monumente emulate din formulările plastice sugerate, realizate cu certitudine în centrul artistic vienez din calcar organogen de Leitha²⁶, specific arealului Vienei, certificând proveniența celor două monumente din zona centrului imperiului (atelier vienez), dar nu și paternitatea atribuită lui G.R. Donner. O trăsătură distinctivă a manierei sculptorului fiind observată în

²⁶ Marcela și Ion Oprescu, "Restaurarea și conservarea monumentului Sfânta Treime," *Analele Banatului*, Serie nouă, Artă III (1998): 453–464.

cazul tratării fizionomiei personajelor Dumnezeu Tatăl și Christos (sprâncene groase, ușor arcuite, barbă cu volume mișcate, falduri fluide la nivelul drapajului veșmintelor), maniera putând fi copiată după numeroasele sculpturi realizate și păstrate la Academia de artă din Viena după moartea sculptorului care a survenit la 15 februarie 1741 când fratele său Matthias Donner face o donație consistentă.²⁷

Comanditarul statuii Sfintei Treimi s-a remarcat prin funcții administrative și imperiale în Banatul secolului XVIII, fiind înnobilit cu titlul “de Hansen” în 1729. Schița monumentului Sfintei Treimi din Timișoara este datată 1740, în timp ce surse oficiale pomenesc anul 1741 de realizare efectivă și aducere a statuii comandate la Viena²⁸, detaliu ce face imposibilă realizarea de către G.R. Donner. Într-o scrisoare adresată Consiliului aulic de război (K.A Hofkriegsrat Expedit Nr.272, Fol. 1–3 din 17.08.1740), Jean Deschan von Hansen²⁹ solicita permisiunea împăratului Carol VI pentru a comanda la Viena un memorial dedicat victimelor cumei pe care urma să-l achite integral și solicita un termen de execuție de numai 6 luni.³⁰ Acest detaliu face posibilă implicarea lui Donner în perioada scurtă menționată scursă până la data morții sale. Aceleași surse menționează că monumentul a fost adus pe Dunăre și canalul Bega care era navigabil la acea vreme datorită lucrărilor de îndiguire realizate de Maximilian Emmanuel de Fremaut, fiind montat în piața din fața bisericii iezuiților unde se găsea casa comanditarului Jean Anton Deschan, fiind recepționată de autorități cu festivități la 21 noiembrie 1741. Acest teren a devenit proprietatea baronesei Rosina von Metzrad, monumentul fiind mutat în clădirea Domului catolic, ocazie cu care obeliscul s-a rupt în două bucăți. Monumentul Sfintei Treimi de la Kecskemet³¹ (1742) realizat de Conti Lipot Antal după schița din 1741 (Fig 12.), prezintă analogii stilistice și formale ce indică prezența unor artiști formați în centrele imperiului. Ideea că în Banat s-ar fi apelat la artiști cunoscuți, activi și într-o

²⁷ O informație nedocumentată sugerează că la moartea sculptorului, fratele său Matthias Donner ar fi donat multe dintre lucrările sale de mici dimensiuni academiei de artă din Viena, alcătuiind o colecție de modele ce au fost copiate de discipoli.

²⁸ H. Diplich, *Domkirche*, 24, 108–109, 178–179, 316, 317; Rodica Vărtaciu, *Valori de artă barocă din Banat* (Timișoara: Interart Triade, 2015), 197–198.

²⁹ Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums* (Marquastein: Th. Brei Druck Verlag, 1992), 311.

³⁰ Suma menționată de documente este de 1189 de guldeni, apud H. Diplich, *Die Domkirche*, 24, 108, 316, 321.

³¹ Pentru considerații comparative asupra tipologiei monumentelor dedicate Sfintei Treimi și repertoriului sfinților antipestilențiali vezi, Mihaela Vlăsceanu, “The iconography of Saints as represented in the Baroque monumental sculpture of Banat,” *Transsylvania Review* XXI, Supplement no. 1 (2012): 229, il. 8, 9.

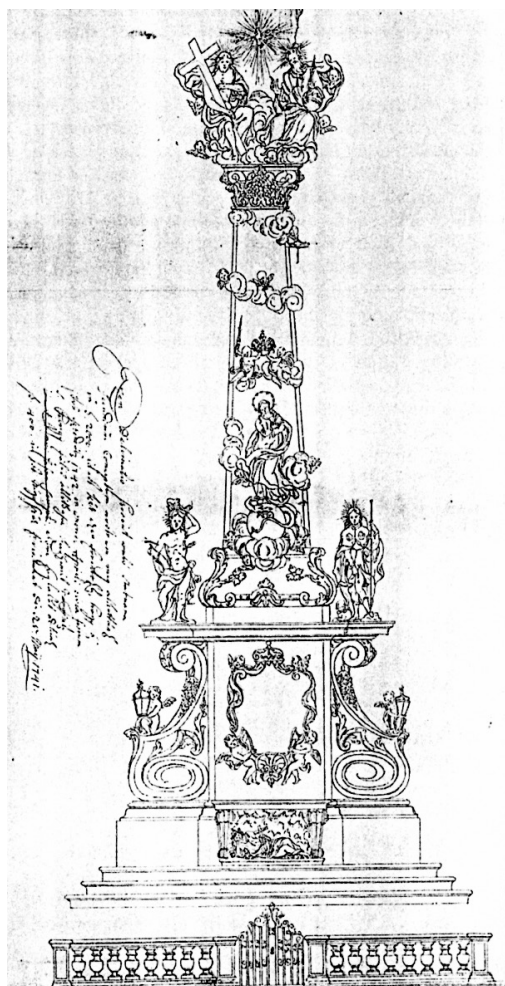

Fig. 12. Monumentul Sfintei Treimi, Kecskemet, 1741. Sursă imagine: Colecția de artă religioasă a Episcopiei romano-catolice din Timișoara.

Fig. 13. Monumentul Mariei, 1756, E. Wasserburger și F. Blim, Timișoara, Piața Libertății. Sursa imaginii: foto personală.

mobilitate perpetuă în căutare de comenzi, este prezentă la majoritatea cercetătorilor ce s-au aplecat asupra subiectului, de aici și constanta referire la autori celebri care au fost implicați în configurarea fenomenului artistic în secolul XVIII. Reprezentările figurative ale coloanei Mariei (Fig. 13) conțin aceleași formule, cei doi artiști pomeniți ca autori (E. Wasserburger și F. Blim) nefiind identificați în listele de artiști formați în mediul academic vienez și nici nu sunt consemnați ca autori ai numeroaselor statui edificate în Ungaria

sau centrul imperiului.³² Asemănarea iconografică din registrul sfinților anti-pestilențiali este un alt indiciu al provenienței din mediul artistic vienez unde se găseau desene ce puteau fi reformulate. Monumentele dedicate Sfintei Treimi în prima jumătate a secolului XVIII conțin aceste tipare iconografice cu variațiuni ale reprezentării doctrinei Trinitare sau mariologice, mai ales că imperiul a fost pus sub protecția Mariei încă din 8 mai 1647, când Ferdinand III l-a dedicat Fecioarei ca *regnum Marianum*.³³

CONCEPT AND IDENTITY IN THE REINTERPRETATION OF A BAROQUE PUBLIC SPACE STATUE IN TIMIȘOARA

Abstract

This article attempts to give new impetus to the research on writing history from monuments as primary sources, especially when written sources are missing or lacking completely as an exercise of documenting a historical period. The case study we are conducting our investigation on is the monument to Trinity (the only one that has a sketch and was often considered a work of G.R. Donner) in Timișoara which is analysed through historical-documentary sources and the interpretative frameworks of the iconography and iconology as parts of the *Pietas austriaca* phenomenon. Reflecting various identity concepts, the visual propaganda of these types of monuments stands as highly symbolic and having a function of social coagulation through an Enlightened Catholicism. An analysis of the stylistic traits in the manner of shape, interpretation and content, highlight the idea that G.R. Donner could have authored sketches, and the monument to trinity of Timișoara, but it was a disciple of his academic circle in Vienna, that could have authored the monument raised after the plague episode of 1738–1739 in Timișoara. The article answers to why were these monuments used as a projection of Catholic propaganda in public spaces in disseminating the principles of a church that helped political power. Moreover, the discourse becomes productive framework for future exploration situating the monument within a global art historical context and a survey of *doctrina imaginis* advocated. A stylistic analysis of several certified works of the author highlighted a classicizing late baroque formula as the style of the Banat in the century of the Enlightenment.

³² Până în acest moment al cercetării, sursele documentare lipsesc cu desăvârșire și numai o analiză stilistică comparativă poate evidenția prezența acestora în spațiul supus analizei. R. Vârtaciu menționează posibilitatea ca noi date să apară în urma consultării documentației inedite elaborate de cel care s-a ocupat direct de aducerea statuii la Timișoara, Clemens Rossi.

³³ M. Scheutz: 331. Autorul menționează tipul vechi al statuilor prezentând personajul călcând pe un șarpe (simbol iconografic al ereziei) cu această ipostază fiind realizate statuile din Wells (1660), Wiener Neustadt (1679), Horn (1680) și Linz (1706). Aceasta este și ipostaza sub care apare Maria în repertoriul iconografic al statuii /coloana Ciumei din Timișoara, azi în Piața Libertății/ Paraden Platz) realizată de E. Wasserburger și F. Blim în 1756 la comanda adresată de congregația Sf. Nepomuc a franciscanilor bosniaci.

ASPECTE PRIVIND EVOLUȚIA ARTEI OFICIALE ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ ÎN PERIOADA 1965–1974

Adrian Deheleanu*

Cuvinte cheie: comunism, arta oficială, propagandă, ideologie, România

Keywords: communism, official art, propaganda, ideology, Romania

Între harta geopolitică și harta culturală a lumii a existat întotdeauna o relație de determinare. Centrele de putere politică, voluntar sau involuntar, au contribuit la formarea modelelor de urmat pentru mediul artistic. Pentru cultura europeană un rol major l-a avut împărțirea de după al II-lea Război Mondial, moment în care statele din Centrul și din Estul Europei au intrat sub influența URSS.¹ După instaurarea regimului comunist în România, evoluția artelor plastice românești a început să difere semnificativ de cea a artelor plastice din țările rămase în afara blocului totalitar. Pornind de la premisa că această evoluție a fost determinată de reguli socioculturale specifice este interesantă analiza raportului dintre sfera puterii și sfera artistică de-a lungul perioadei ceaușiste a regimului comunist, urmărind o viziune sintetică, în care istoria artei se îmbină cu politologia și sociologia.²

Filosofia marxist-leninistă atingea la începutul perioadei comuniste probabil pe foarte puțini, apelul la componenta afectivă oferea însă eficiență maximă. În realitate, tot ceea ce s-a petrecut în acești ani, în toate domeniile atinse de propagandă, a fost rafinarea mijloacelor pentru obținerea metodei perfecte de manipulare, iar arta în general și arta oficială a regimului comunist în special a fost un element indispensabil pentru funcționarea acestui mecanism.³

Ultimele două decenii și jumătate ale regimului comunist din România au devenit în ultimii ani o parte esențială a istoriei noastre recente, iar cercetarea producției artistice vizuale realizate în acest interval cronologic contribuie decisiv la înțelegerea epocii. Analiza atentă a lucrărilor de pictură, grafică și

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: adideheleanu@yahoo.com

¹ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România* (București: Humanitas, 1990), 19.

² Magda Cârneci, *Artele plastice în România 1945–1989. Cu o addenda 1990–2010* (Iași: Polirom, 2013), 27.

³ Ibid., 33.

sculptură se conjuga cu interpretarea faptelor istorice care le-au generat. În cele din urmă, mesajul ce ni se transmite dezvăluie rolul privilegiat al imaginii ca martor al istoriei.⁴

Dinamica stilistico-tematică extraordinară a plasticii acestui segment temporal se află într-o relație de interdependență cu aceea a politicii de stat. O premiză rezonabilă este aceea că parcursul de la comunismul internaționalist la cel naționalist, instaurat gradual, dar devenit manifest prin Declarația PMR din aprilie 1964, a avut efecte evidente și pe teritoriul artelor vizuale.⁵

Istoriografia românească împarte perioada comunistă prin care a trecut România în trei perioade distincte. O primă perioadă ar fi cea de instaurare prin forță a noului regim după Al Doilea Război Mondial (1939–1945), perioadă care are ca scop “construirea fundamentelor societății socialiste”⁶ și durează aproximativ din momentul ocupării țării de către Uniunea Sovietică, după 1945, până la finele anilor ’50 și începutul anilor ’60 ai secolului al XX-lea, când efectele pozitive ale scurtei perioade hrușcioviene deschid calea unor forme diverse. Ar urma apoi o a doua perioadă, de așa-numită normalizare, când regimurile comuniste urmăresc consolidarea societății socialiste și care ar acoperi variabil anii ’60 și prima jumătate a anilor ’70 ai secolului al XX-lea în cazul României. Ar mai exista o a treia perioadă, de stagnare și decadență, începând din 1980 când natura nonreformistă a sistemului comunist din România devine din ce în ce mai evidentă și mai constrângătoare; această perioadă se încheie cu colapsul comunismului românesc din anul 1989.⁷

Procesul de emancipare graduală de sub tutela Uniunii Sovietice continuă după ce Nicolae Ceaușescu preia puterea în 1965 și are un moment important în 1968, când trupele Armatei române nu participă la invadarea Cehoslovaciei de către forțe ale unor state membre ale Tratatului de la Varșovia, iar Ceaușescu își creează o puternică platformă de simpatie atât pe plan intern cât și internațional în urma cuvântării de la mitingul ținut la București în 21 august 1968.⁸

Raporturile cu străinătatea vor avea la bază și vor dezvolta principii conforme cu cele enunțate în Declarația din 1964. În această primă etapă a “epocii de aur” (aproximativ 1965–1971) discursul ideologic se mai relaxează dar se înăsprește din nou în 1974, industria are prioritate și o serie de succese, inclusiv

⁴ Ibid., 42.

⁵ Ibid., 54.

⁶ Michael Shafir, *Romania: Politics, Economy and Society* (Miami: Ed. Lynne Rienner, 1985), 88.

⁷ Monica Oana Enache, *Arta și metamorfozele politicului. Tematica istorică în arta oficială românească între 1944–1965 (pictura, sculptura, grafica)* (Târgoviște: Ed. Cetatea de Scaun, 2018), 12.

⁸ Ibid., 23.

prin colaborarea cu mari firme din Occident, consumul crește, proces care se constată și în zona confortului casnic, a nivelului de trai, înfloresc stațiunile de pe litoralul românesc al Mării Negre care primesc mulți turiști români și străini, relațiile comerciale cu Vestul se amplifică.⁹

La începutul intervalului de timp menționat, de fapt în 1964, sunt eliberați o mare parte din deținuții politici. Politica externă a României devine spectaculoasă, inclusiv prin asumarea de către țara noastră a rolului de mediator în zone și situații dificile. Generalul Charles de Gaulle (1968) și președintele Richard Nixon (1969) vizitează Bucureștiul, confirmând simpatia și aprecierea puterilor occidentale pentru poziția lui Nicolae Ceaușescu, a țării noastre, față de criza din Cehoslovacia și pentru distanțarea de Moscova.¹⁰

În ceea ce privește cea de a doua perioadă din istoria comunismului românesc, cea a “normalizării” societăților socialiste (1965–1971), apare o nouă situație artistică determinată de “destinderea” regimurilor totalitare. Paralel cu “dezghețul” sociopolitic, cu creșterea exigențelor naționale și cu deschiderea către Occident, are loc o diversificare spectaculoasă a producției artistice, care tinde să regăsească tradițiile vizuale locale și să reînnoade firul cu arta modernă occidentală, în acest context, arta totalitară poate continua să definească producția de *artă oficială*, creată pentru nevoile propagandistice ale aparatului de partid, dar alături de ea ia avânt o *artă alternativă*. Această artă tinde să asimileze foarte repede cursul artistic internațional, deschizându-se rapid către neoavangardele occidentale postbelice, dar continuând să evolueze în interiorul câmpului de forță al *culturii totalitare*, ce nu se schimbă în natura sa profundă. Este perioada cea mai “liberală” a regimului comunist românesc, o perioadă mai apropiată și mai puțin supusă cenzurilor exterioare și interioare, politice și psihologice.¹¹

Așadar relaxarea ideologică parțială, progresul economic și liberalizarea culturală relativă ce se înfiripaseră și dezvoltaseră începând cu prima treime a anilor '60 ai secolului al XX-lea, ating apogeul și încep să descrească după 1968–1971 și sunt frânate tot mai accentuat până spre mijlocul anilor '70. Vizita din 1971 în China, Coreea de Nord, Vietnamul de Nord și Mongolia, a lui Nicolae Ceaușescu l-a stimulat pe acesta să declanșeze o linie ideologică mult mai severă, făcută publică întâi prin așa-numitele *Teze din iulie 1971*, și care pune bazele unei “microrevoluții culturale”, ale unei conduite neostaliniste.¹²

Se poate observa că revoluția culturală a fost continuată și de regimul lui

⁹ Ibid., 26.

¹⁰ Ibid., 31.

¹¹ Ibid., 39.

¹² Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc* (București: Ed. Curtea Veche, 2005), 18.

Nicolae Ceaușescu, în proiectul de formare a *omului nou*. Venirea la putere a lui Nicolae Ceaușescu s-a instaurat pe fondul unei tendințe de destalinizare inițiată încă din timpul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. Din punct de vedere al evoluției culturii, dar nu numai a acesteia, a însemnat o deschidere față de Occident, concomitent cu exacerbară naționalismului. Până la mijlocul anilor '70 are loc o relaxare a mediului artistic, deoarece regimul dă iluzia că ingerințele politice în artă vor fi din ce în ce mai limitate. Gestionarea discursului artistic nu s-a mai realizat forțat, prin impunerea de la centru, ci s-a dirijat din interior. Perioada de deschidere nu s-a dovedit a fi de foarte lungă durată. Momentul de glorie al regimului ceaușist a venit odată cu condamnarea intervenției armate a Pactului de la Varșovia, cu excepția României, în Cehoslovacia din 1968. Această delimitare față de Moscova a determinat imaginea pozitivă a lui Nicolae Ceaușescu în rândul Occidentului, dar, în același timp, a coincis cu deschiderea drumului de la *erou* către *idol*.¹³

Așadar la începutul anilor '70 ai secolului al XX-lea, contactul destul de scurt, dar fertil al mediului artistic românesc cu contextul cultural european occidental a dat naștere rapid unor semne promițătoare în arta momentului, când o producție de nivel internațional își face apariția, confirmată de altfel și de expoziții organizate în străinătate, și de câteva premii internaționale obținute de artiștii români la Paris, Edinburgh, Berlin etc. Dar această inflorescență nu va avea timp să se împlinească complet în cei câțiva ani de "liberalism socialist", autorizat de regim din rațiuni politice pe care intelectualii aceluși timp nu pot nici să le înțeleagă în adevărata lor motivație, nici să le influențeze. Între 1971 și 1974, se observă tot mai multe semne ale reapariției cultului personalității, ca și cele ale orientării clasei conducătoare românești către un regim prezidențial, întronat *de facto* în 1974, odată cu alegerea lui Nicolae Ceaușescu ca primul președinte al Republicii Socialiste România. Începând cu acest moment, edificarea conștientă a "mitului Conducătorului" este pusă în lucru de ideologii regimului prin mijloacele unei culturi oficiale din nou ofensive. Propaganda prin mass-media, expozițiile colective de artă, volumele colective de literatură "omagială" și albumele colective de artă în omagiul Conducătorului se multiplică.¹⁴

În dirijarea către naționalism și către cultul personalității un rol semnificativ au avut-o două discursuri importante ale lui Nicolae Ceaușescu: Tezele din iulie de la Neptun (1971) și Tezele de la Mangalia (1983). În 1971 Ceaușescu cere creșterea "continuă a rolului conducător al partidului" în toate domeniile culturii, respectiv în rândul "factorilor de culturalizare", precum

¹³ Ibid., 21.

¹⁴ Liliana Corobca, *Panorama comunismului în România* (Iași: Polirom, 2020), 678.

și sporirea rolului Academiei de Științe în dezbaterile problemelor ideologice a creației artistice și activităților culturale.¹⁵

Evoluția politică fiind cea care decide destinul domeniului artistic într-un sistem totalitar, semne premergătoare ale unei noi închideri culturale se anunță odată cu aceste “teze din iulie” 1971, moment în care Nicolae Ceaușescu, decide să impună o “revoluție culturală” de tip chinezesc și în România. Cum arată istoricul Vlad Georgescu, aceste Teze din iulie împing cultura română înapoi cu zece ani, pentru că reiau formule ideologice dure care păreau uitate de multă vreme.¹⁶

“Tezele” critică astfel “ideologia burgheză și mentalitățile retrograde, străine principiilor eticii comuniste și spiritului de partid”, atacă “comoditatea călduță, mic-burgheză” a intelectualilor și concepțiile lor “liberalist anarhice, supunându-se la tot ce provine din străinătate și în special din Occident”, afirmând, în același timp, “dreptul clasei muncitoare de a interveni atât în literatură cât și în artele plastice și în muzică”, ca și dreptul acesteia “de a admite numai ceea ce corespunde socialismului, intereselor patriei noastre socialiste”... Sigur că prin “clasa muncitoare” se înțelege întotdeauna, într-un regim comunist, de fapt aparatul activiștilor de partid. Tot în Tezele din iulie 1971 se spune în mod clar: “Țara are nevoie de activiști și munca intelectualilor nu se justifică decât ca activism în slujba Partidului”.¹⁷

În acest context arta oficială, arta cu “temă angajată” rămâne o prestație obligatorie a mediului artistic, în perioada 1965–1974, iar participarea la expozițiile “tematice” și la cele “aniversare” constituie un atu social, în schimb artiștii devin mai liberi în tratarea acestor comenzi sociale pe care le pot executa acum de o manieră mult mai personală. S-ar putea spune că, în vreme ce *conținutul* operei “cu temă” rămâne încă sub controlul cenzurii ideologice, *forma* îi revine de acum artistului. Rigiditatea stilistică erijată în dogmă face loc acum unei varietăți mult mai mari de demersuri individuale.¹⁸

Plutonul destul de constant al artiștilor mai mult sau mai puțin oficiali, prezenți aproape obligatoriu la toate expozițiile tematice sau festive, este alcătuit acum din cei rămași în viață din generația mai vârstnică, precum Gheorghe Șaru, Brăduț Covaliu, Traian Brădean, Petre Achițenie, Sabin Bălașa, Viorel Mărginean, Dan Hatmanu, Eugen Popa, Gheorghe Pătrașcu, Georgeta Mermeze, Vitalie Nereuță, Doru Bucur, Viorel Grimalschi, Dimitrie Grigoraș, Elena Greculesi, Viorel Toma, Eugen Palade, Gabriela Manole-Adoc etc.¹⁹

¹⁵ Ibid., 680.

¹⁶ Ibid., 686.

¹⁷ Ibid., 692.

¹⁸ Ibid., 701.

¹⁹ Răzvan Theodorescu, Marius Porumb, *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol. II (București, Cluj-Napoca: Ed. Academiei Române, Ed. Mega, 2018), 591.

Temele din istoria veche se răresc considerabil în această perioadă cuprinsă între 1965–1974, cele mai multe dintre acestea reluând aceleași episoade sau figuri istorice asumate ideologic în anii anteriori: Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș, Gheorghe Doja și răscoalele țărănești din Transilvania etc. Merită însă subliniat că viziunea istoriografică se nuanțase sensibil față de perioada precedentă.

Unii dintre artiștii care nu alegeau calea artei de comandă socială și aveau venituri insuficiente, optau să lucreze pentru galeriile Fondului Plastic al U.A.P. – piesele vestimentare, accesoriile, lucrările de artă decorativă potrivite pentru cadouri care se vindeau aici, chiar felicitările, erau la mare căutare pentru o clientelă cel puțin cu venituri medii. Să mai spunem, în legătură cu Uniunea Artiștilor Plastici, că în perioada 1968–1978 președintele acesteia a fost pictorul Brăduț Covaliu, iar din 1978 până în 1989 sculptorul Ion Irimescu.²⁰

Precizăm că una din condițiile puse artiștilor pentru primirea ca membri în Uniunea Artiștilor Plastici era participarea la un număr dat de expoziții oficiale, care să se adauge celor de grup și personale pe lista integrată dosarului de concurs. Iată câteva exemple de asemenea expoziții tematice/de propagandă, organizate în anii '60 și în prima parte a deceniului următor: mai multe omagiale dedicate, în diverse orașe ale țării, aniversării a 40 de ani de la înființarea Partidului Comunist Român, 1961; expoziția dedicată celui de al IV-lea Congres al PMR, 1965; expoziția de arte plastice dedicată împlinirii a 50 de ani de la înființarea PCR, 1971; expoziția celebrând împlinirea a 125 de ani de la Revoluția de la 1848 în România, 1973; manifestarea colectivă *“Tânăra generație, factor activ în construcția societății socialiste multilateral dezvoltate”*, 1974.²¹

Pe de altă parte, în contextul politicii de reduceri/comasări de instituții, Institutul de Istoria Artei al Academiei Române a fost integrat în 1977 Institutului “Nicolae Grigorescu” și comasat cu Secția de Istoria și Teoria Artei a acestuia, în timp ce Direcția Monumentelor Istorice a fost desființată, o parte din specializările și dotările sale au fost salvate prin preluarea lor tot de către Institutul “Nicolae Grigorescu”, al cărui rector devenise în 1976 istoricul de artă Vasile Drăguț, ce l-a condus până în 1984, când funcția a fost încredințată artistei textile Ecaterina Teodorescu, ce a deținut-o până în 1989.²²

În 1974, istoricul și criticul literar Edgar Papu, respectat specialist în literatură comparată, a publicat în revista *Secolul 20* studiul *Protocronismul românesc*. Autorul făcea o pledoarie pentru o mai bună cunoaștere a culturii române și a reperelor ei pe plan internațional, pentru un protocronism ponderat. Ideologia oficială a preluat și amplificat agresiv aceste idei, coroborându-le cu ascensiunea cultului personalității. Adepții protocronismului considerau că, datorită

²⁰ Ibid., 595.

²¹ Ibid., 599.

²² Ibid., 613.

istoriei noastre, diferită de a altor popoare, îndeosebi prin vitregia ei, românii au o creativitate și un spirit anticipativ de excepție. Protocronismul este un termen care combină cuvintele grecești *protos*, însemnând “primul”, “originar”, și *khronos*, semnificând “timp”, pentru a aprecia caracterul creator al unei culturi prin anticipările denumite protocronii.²³

Manifestat mai ales în literatură, sociologie și istorie, protocronismul își găsește un pandant vizual în grupul artiștilor *neotraditionaliști* sau *neofolclorizanți* – o formă de manifestare s-ar putea spune reflexă, la nivel cultural, a “societății neotraditionaliste” de care vorbesc anumiți politologi în legătură cu România acelei perioade. Apreciați tot atât cât și protocroniștii de autorități, acești artiști practică un amestec de elemente de extracție folclorică și de trăsături stilistice vag moderniste, în compoziții naive, la limita amatorismului și kitsch-ului.²⁴

Una dintre formele/consecințele la nivelul culturii de masă ale acestei politici manipulatorii a fost Festivalul Național “Cântarea României” (1976–1989), care, sub aparența încurajării creației culturale de expresie larg democratică, a dezvoltat, prin artizanii lui din zona aparatului ideologic al Partidului Comunist Român, o strategie de nivelare a valorilor, de suprapunere/confuzie între creația profesionistă și cea de amatori.²⁵

Între 1971 și 1974, se observă tot mai multe semne ale reapariției cultului personalității, ca și cele ale orientării clasei conducătoare către un regim prezidențial, întronat *de facto* în 1974, odată cu alegerea lui Nicolae Ceaușescu ca primul președinte al Republicii Socialiste România. Începând cu această dată, edificarea conștientă a mitului Conducătorului este pusă în lucru de ideologii regimului, prin mijloacele unei culturi oficiale din nou ofensive. Propaganda prin mass-media, expozițiile colective de artă, volumele colective de literatură “omagială” și albumele colective de artă în omagiul Conducătorului se multiplică spre finele anilor ’70 ai secolului al XX-lea. Această situație va închide din nou domeniul cultural în chingile constrângătoare, deși mai puțin brutale decât înainte, ale unei mentalități staliniste regăsite.²⁶

Altfel spus, în fața unei culturi independente din ce în ce mai influente în raport cu cultura oficială, partidul tinde să micșoreze drastic spațiul de libertate acordat oamenilor de cultură și să asedieze instituțiile culturale deja existente. Astfel, declanșează din nou lupta pentru controlul simbolic-ideologic al producției artistice, în timp ce oamenii de litere și de artă vor fi obligați să facă

²³ Ibid., 622.

²⁴ Ibid., 622.

²⁵ Ibid., 628.

²⁶ Manuela Marin, *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989* (Alba-Iulia: Altip, 2008), 170.

eforturi disperate pentru a-și pune spațiul profesional la adăpost de asalturile neîncetate ale intelectualilor ideologici, de partid.²⁷

Cu toate acestea, de-a lungul anilor '70 ai secolului al XX-lea, grație acestor eforturi din ce în ce mai dificile, premisele unei producții artistice independente și diversificate, înrădăcinate în această scurtă perioadă de deschidere liberală, continuă să dea naștere la acțiuni, opere și expoziții destul de spectaculoase, ținând cont de structurile culturale oficiale din ce în ce mai orientate către naționalism. Aceste manifestări artistice de calitate vor da iluzia, pentru o vreme, că raportul mai flexibil dintre puterea totalitară și câmpul artistic nu s-a schimbat. Dar către finele anilor '70 ai secolului al XX-lea atacurile ideologilor oficiali se întăresc. După campania “împotriva experimentului”, declanșată în 1974 și amintind vremea realismului socialist, vine rândul campaniei “pentru umanismul socialist” în 1978 și apoi al “protocronismului” către 1980. Cu toate acestea, rezultatele de bună calitate și câștigurile estetice de la începutul deceniului opt vor fi păstrate și vor reuși să influențeze pozitiv existența unei producții artistice independente, paralelă cu cea oficială, și de-a lungul anilor '80.²⁸

Așadar, după turneul asiatic al lui Nicolae Ceaușescu și momentul *Tezelor din iulie 1971* și al *Revoluției culturale*, parte a revoluției socialiste, comunismul românesc intră într-o nouă fază. Desigur, artiștii au făcut parte din delegațiile oficiale ale acestor turnee asiatice, unde au luat contact direct cu modelul cultural pe care-l vor replica la întoarcerea în țară.²⁹ Ei au răspuns prompt și au introdus, atât prin programul artistic al UAP sau al celorlalte instituții, al publicațiilor artistice și culturale, cât și prin adeziuni personale individuale, noile direcții ale comunismului cu caracter național. Cultul personalității capătă (mai ales începând cu 1974) o iconografie proprie în reprezentarea omagiilor artiștilor. Cu acest prilej, se ascute atât caracterul duplicitar al discursului artistic, cât și poziționarea privilegiată a “elitelor din Pangrați”.³⁰

Expoziția Artă din Republica Populară Democrată Coreeană este deschisă în decembrie 1972 la București, iar Horia Horșia remarcă “picturile din categoria scenelor evocând momente de luptă, eroism, construcție, activitate socială etc., ori din categoria tablouri de «gen»” (să amintim câteva titluri: Dis de dimineată conducătorul stimat Kim Ir Sen a sosit la șantierul naval, Conducătorul stimat și iubit Kim Ir Sen conduce lucrările hidrocentralei, Pionierii din Maanșania în brațele Generalului Kim Ir Sen, Vom trăi până la sfârșit sub conducerea conducătorului iubit ș.a.m.d.).³¹

²⁷ Ibid., 173.

²⁸ Ibid., 175.

²⁹ Ibid., 177.

³⁰ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989* (Iași: Polirom, 2011), 49.

³¹ Ibid., 51.

În perioada august 1973 – ianuarie 1974 o *expoziție de pictură românească contemporană* organizată de Consiliul Culturii și Educației Socialiste a fost deschisă la Ulan-Bator în RP Mongolă (17 august – 3 septembrie) la Tientzian (noiembrie) și (decembrie) în RP Chineză, apoi la Phenian în RPD Coreeană. Expoziția cuprinde 66 de picturi semnate de Virgil Almășanu, Andrasy Zoltan, Gheorghe I. Anghel, Corneliu Baba, Mihai Bandac, Sabin Bălașa, Aurelia Belicincu, Ion Bitzan, Maria Mihalache Blendea, Catul Bogdan, Nicolae Brana, Henri Catargi, Spiru Chintilă, Alexandru Ciucurencu, Ștefan Constantinescu, Brăduț Covaliu, Mircea Dumitrescu, Micaela Eleutheriade, Șerban Epure, Vintilă Făcăianu, Ion Gheorghiu, Elena Greculesi, Ion Grifore, Vasile Grigore, Petre Hirtopeanu, Gheorghe Ionescu, Iacob Lazăr, Rodica Lazăr, Ligia Macovei, Viorel Mărginean, Virgil Miu, Ion Muscelanu, Georgeta Năpăruș-Grigorescu, Aurel Nedel, Ion Pacea, Constantin Piliuță, Ion Popescu Negreni, Teodor Răducanu, Ion Sălișteanu, Gheorghe Spiridon, Gheorghe Șaru, Sanda Popescu Șărămăt, Vladimir Șetran, Benone Șuvăială, Gheorghe Vinătoru.³²

În 1973 are loc ciclul “*Coordonate ale artei plastice contemporane românești reflectate în creația tinerilor artiști*” la Galeria Orizont din București (galerie a “Cenacului pentru tineret al UAP Atelier 35”), “*Clasicul ca atitudine*”, “*Expresionismul ca atitudine*” și “*Fantasticul ca atitudine*”. Cenacul “Atelier 35” devine un fel de anticameră a UAP, cu rolul de a-i grupa pe tinerii artiști într-un colectiv care să poată fi mai ușor de gestionat ca program și de controlat ca activitate: activitatea Cenacurilor Tineretului se desfășoară pe baza unui plan de muncă anual, întocmit de Biroul Cenacurilor folosind și sugestiile tinerilor creatori, aprobate de Conducerea UAP.

În același timp, se creează o ierarhizare între generațiile ajunse la maturitate, dar totodată și la privilegii, și generația tânără, care tindea spre aceleași privilegii precum: ateliere de creație, locuințe cu ateliere, comenzi și comisioane de lucrări, acces la spații de expunere, acces la publicații de tip catalog sau album, materiale de creație sau acces la realizarea de prototipuri destinate multiplicării prin Combinatul Fondului Plastic etc. Între aceste privilegii se număra și pașaportul special la purtător, care permitea oricând călătoriile internaționale: era una din acele favoruri pe care le acorda Ceaușescu intelectualilor pe care ținea să-i câștige de partea lui.³³

După încercarea de a se despărți de realismul socialist din urmă cu aproape un deceniu, artiștii din generația tânără se reapropie de realism din perspectiva foto-realismului, sau a unei *pop arte* deformată. Preocupările unor artiști precum Matei Lăzărescu, Ion Grigorescu și Cornel Brudașcu (ultimii doi, supraestimați

³² Cristian Vasile, *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu. 1965–1974* (București: Humanitas, 2011), 38.

³³ Ibid., 41.

azi datorită suprainterpretărilor fie ale sincronicității cu pop arta occidentală, fie cu disidența prin artă), pot fi asimilate cu ușurință tipului de panouri de fotomontaje atât de răspândite în epocă. Lucrări precum *“Înfăptuirea planului stă în puterea colectivului”*, *“Munca în uzină”* – *munca intelectuală* ale lui Ion Grigorescu pot fi înțelese chiar prin explicația din epocă a artistului de “pictură reportaj”: “Aș vrea să fac anchete, aș picta răspunsurile și desigur aș folosi elemente de kitsch, conform cuvintelor”. În cazul lui Brudașcu, pictatul după fotografie era în fapt o practică a pictorilor realist-socialiști cu modificarea prin îmbunătățirea realității.³⁴

În 1974, ancheta revistei *“Arta”* chestiona înțelegerea formulării “artă angajată”: “Ce înseamnă, cum se manifestă în etapa actuală a construcției socialiste «arta angajată»?” Se pregătește *“Expoziția omagială organizată cu prilejul celei de-a 25-a aniversări a întemeierii Republicii”*, organizată de criticii Dan Hăulică și Theodor Enescu, având concursul Muzeului de Artă al Republicii Socialiste România. În același an are loc *“Expoziția omagială de artă plastică închinată celei de-a XXX aniversări a Eliberării țării de sub dominația fascistă”*, “un bilanț moral al activității artistice depuse de către plasticienii noștri din UAP” care “scoate în evidență râvna cu care această categorie de cetățeni a lucrat, alături de ceilalți oameni ai muncii, pentru realizarea programului partidului, pentru promovarea concepției sale novatoare, revoluționare”.³⁵

Mari evenimente expoziționale reunesc toată producția artistică în manifestări precum: expoziția republicană de artă plastică, “Tineretul – factor activ în construirea societății socialiste multilateral dezvoltate”, “Expoziție omagială de artă plastică, a XXX-a aniversare a eliberării României de sub dominația fascistă”, 1974; “Expoziția de artă plastică românească dedicată conferinței mondiale a populației”, 1974; expozițiile dedicate independenței în arta plastică românească, 1977; expoziția “Tineretul, factor activ în îndeplinirea programului partidului”, 1978; expozițiile dedicate aniversării a 2050 de ani de la crearea primului stat dac centralizat și independent, 1980; expoziții dedicate celei de-a 40-a aniversări a victoriei asupra fascismului și zilei independenței de stat a României, 1985.³⁶

“Arta contemporană românească, factor activ în procesul de formare și dezvoltare a conștiinței socialiste a maselor” este titlul referatului prezentat de vicepreședintele UAP Ion Frunzetti la Plenara din 6 mai 1976 în care putem vedea cum “cultura românească și-a asumat sarcini și responsabilități multiple legate de toate domeniile existenței sociale”. Frunzetti pregătise terenul pentru

³⁴ Radu Popica, Anca Maria Zamfir, *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945–1989)* (Brașov: Ed. Muzeului de Artă Brașov, 2011), 10.

³⁵ Ibid., 12.

³⁶ Ibid., 14.

“Programul de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al Partidului și ale Congresului Educației Politice și al Culturii Socialiste, în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative”. Pornind de la aceste hotărâri una dintre problemele importante privind procesul de democratizare a culturii, de intensificare a educației politice, apare festivalul național al educației și culturii socialiste “Cântarea României”.³⁷

Mișcarea artistică de amatori capătă amploare națională: “Asociația Artiștilor Plastici Amatori nu a survenit în urma unui program prestabilit; rezultat, pe plan organizatoric, al dezvoltării culturii de masă, ea s-a constituit la cererea artiștilor amatori, s-a legalizat și a devenit o realitate considerabilă, un potențial creator dovedit”. În acest efort colectiv național au fost angrenate și Uniunea Centrală a Cooperăției Meșteșugărești, Asociația Creatorilor de Artă Populară și UAP: “Aproximativ 350 de membri UAP, dintre care 120 în Capitală, iau parte la sprijinirea artiștilor amatori, fără a mai număra pe cei ce sunt profesori la școlile de artă popular”.³⁸

Numărul 1 al revistei “*Arta*” din 1974 se deschide, pe prima pagină, cu fotografia *full page* și un citat din telegrama de felicitare adresată de UAP primului președinte al republicii, Nicolae Ceaușescu, iar pe coperta numărului 2 din același an este reprodusă lucrarea omagială “*Vizită de lucru*” a lui Cornel Brudașcu.³⁹

Principalele spații de expunere din București în intervalul de timp menționat, în care se organizau cele mai ample expoziții oficiale, tematice ori de bilanț periodic al artei contemporane românești, erau Sala Dalles și unele săli ale Muzeului de Artă al Republicii Socialiste România – în aceste spații puteau fi văzute manifestări internaționale, de artă străină, expoziții mari de grup fără o tematică politizată.⁴⁰

Principalele spații-interfață între arta contemporană românească și public, în afară de Sala Dalles, erau galeriile Uniunii Artiștilor Plastici din București și din țară, iar U.A.P. reprezenta interesele de breaslă ale artiștilor, administra ateliere de creație, o rețea națională de galerii, spații de odihnă la munte și la mare, avea un Oficiu de Expoziții prin care se organizau expoziții pe plan intern și care se implica în activitatea pe plan extern a artiștilor români. Același departament al U.A.P. exercita și o funcție de cenzor al expozițiilor.⁴¹

³⁷ Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu* (București: Humanitas, 1994), 311.

³⁸ Ibid., 314.

³⁹ Petre Oprea, *Două perioade din istoriografia artei românești moderne și contemporane* (București: Ed. Maiko, 2001), 67.

⁴⁰ Ibid., 70.

⁴¹ Alexandra Titu, *Experimentul în arta românească după 1960* (București: Meridiane, 2003), 110.

Uniunea era subordonată ideologic structurilor de partid care supravegheau și coordonau politic instituțiile culturale ale țării, colabora cu ministerul culturii (numit Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă până în 1971, iar după tezele din iulie 1971 și până în 1989 Consiliul Culturii și Educației Socialiste) și intermedia pentru membrii săi comanda socială, comenzile de artă oficială venite din partea organismelor de conducere ale țării. Periodic se făceau și achiziții din expoziții. În segmentul de timp al anilor '60 și până la jumătatea anilor '70 ai secolului al XX-lea, președinți ai U.A.P. au fost sculptorul Ion Jalea (1957–1968) și pictorul Brăduț Covaliu (1968–1978).⁴²

În București, în afară de galeriile deja existente, s-au deschis și au fost active în scurtă perioadă a liberalizării culturale, ca semn al acesteia, am spune, trei noi galerii ale U.A.P. Prima, în ordine cronologică, a fost “Amfora” (1968–1975) – pentru puțin timp, în 1972–1974, spațiul a fost oferit inițiativelor expoziționale ale revistei “*Arta*”, iar programul aferent a fost conceput, în mod inovator, de către unii membri ai redacției și anume Anatol Mândrescu, Anca Arghir, Mihai Drișcu, Iulian Mereuță. Au expus, între alții, Horia Bernea, Paul Neagu, Roman Cotoșman, Constantin Flondor, Ștefan Bertalan, Diet Sayler, Ion Bitzan.⁴³

Am spune că la Galeria “Amfora” s-a inițiat ceea ce vom numi mai târziu un program, o strategie curatorială, tip de inițiativă care va apărea și la “Galeria Nouă” (1973–1977), al cărei profil a fost încredințat pentru scurtă vreme secției de critică a U.A.P. iar expozițiile de idei, cu temă, puse în operă aici de către membri ai biroului secției de critică, în anii 1974–1976, vor fi primite cele mai reprezentative pentru întregul deceniu (de exemplu “*Artă și energie*”, 1974, organizată de Dan Hăulică, “*Arta și orașul*”, 1975, semnată de Mihai Drișcu și Anca Arghir, “*Imagini ale istoriei. De la document la opera*”, realizată de Anca Arghir tot în 1975).⁴⁴

A treia galerie de inclus în acest grup, una dotată cu amenajări de specialitate moderne, a fost “Apollo” (1969–1974), coordonată de Oficiul de Expoziții al U.A.P., contribuția cea mai semnificativă având-o Samuil Rosei – aici s-a stabilit de la început să fie vorba numai de expoziții de grup. Să adăugăm, în aceeași ordine de idei care privește reperele de mai sus, faptul că tot în București, la “Galeria Orizont” (subsol), sub egida Cenaclului Tineretului-Atelier 35 al U.A.P., în 1973 aveau să se organizeze câteva expoziții tematice care aveau să se concentreze pe idei precum “clasicul”, “fantasticul” ori “expresionismul” ca atitudine. Nu doar activitatea expozițională, artistică era organizată, ci și concediile, excursiile și călătoriile de documentare ale artiștilor, excursiile “prin Fondul Plastic, de 20 de zile, în centrele muncitorești pentru ca artiștii să se familiarizeze

⁴² Ibid., 120.

⁴³ Ibid., 116.

⁴⁴ Radu Ionescu, *Uniunea Artiștilor Plastici din România* (București: Ed. U.A.P., 2003), 79.

cu temele muncitorești din fabrici”, în același plan sunt organizate brigăzi de tineri artiști, care să se documenteze și să lucreze pe șantierele din țară, pentru a înțelege și reprezenta mai bine realizările socialismului: “Menționăm că multe din aceste brigăzi au organizat expoziții locale cu lucrările realizate în regiune sau în uzina respectivă, pentru a strânge legătura cu oamenii muncii din șantierele cercetate”. Pentru cei mai mulți dintre artiștii români, activi după 1970, UAP din perioada comunistă a însemnat un sprijin, și pentru ei, și pentru arta lor, sprijin pe care cei mai mulți consideră că l-au pierdut după 1989, instituția și regimul postdecembrist nemaifiind interesate de artă și artiști.⁴⁵

În aceeași ordine de idei se remarcă pictura lui Țuculescu care a marcat începuturile din anii '60 ai secolului al XX-lea, ale așa-numitei “Școli de la Poiana Mărului”. Aceasta nu a fost o instituție de pedagogie artistică, statutul ei se apropie de al “Școlii de la Barbizon” ori al “Școlii de la Pont-Aven”, adică a reprezentat o comunitate artistică sezonieră, un grup de artiști care au lucrat timp de mai mulți ani, verile, în locurile de o frumusețe tulburătoare, ce parcă întrupează modelul blagian (deal/vale), de la Poiana Mărului. Tânărul Bernea este atras de peisajul de la Poiana Mărului și începe să îl picteze încă din 1956 și o va face până în 1977.⁴⁶

În perioada liberalizării culturale încep să se deschidă la București expoziții aduse din străinătate, dedicate unor repere majore ale artei internaționale. Sala Dalles găzduiește în 1966 o consistentă expoziție Henry Moore, care a fost percepută ca un real eveniment în lumea artistică românească. Faptul se petrecea cam în același timp cu “redescoperirea” lui Brâncuși – pe care Moore îl prețuia în mod deosebit – în propria-i țară, cu valorificarea surselor formale și simbolice conținute de artefactele culturii populare, cu tentația traducerii în sintaxă modernă a unui primitivism hrănit în general de surse arhaice. Confruntarea directă cu opera lui Moore i-a influențat în epocă pe unii dintre sculptorii noștri tineri, mai ales.⁴⁷

În 1967 a fost organizat la București “Colocviul Internațional Constantin Brâncuși” prin care ne reintegram circuitului mondial de conștientizare și prețuire a poziției lui Brâncuși printre întemeietorii artei moderne, iar ansamblul de la Târgu-Jiu a fost ținta pelerinajului brâncușiologilor de frunte ai lumii și al altor istorici de artă de renume, participanți la acel colocviu alături de colegi ai lor români. Îi amintim pe Jacques Lassaigue, pe atunci președintele Asociației Internaționale a Criticilor de Artă, V.G. Paleolog, Petru Comarnescu, Carola

⁴⁵ Ibid., 83.

⁴⁶ Ibid., 90.

⁴⁷ Călin Dan, Kiraly Iosif, Anca Oroveanu, Magda Radu (coord.), *Arta în România între anii 1945–2000. O analiză din perspectiva prezentului* (București: Fundația Noua Europă/ Colegiul Noua Europă, Ed. UNArte, M.N.A.C., 2016), 33.

Giedion Welcker, Giulio Carlo Argan, Palma Bucarelli, Giuseppe Marchiori, Ion Frunzetti, Dan Hăulică. În contextul aceluia colocviu, s-au pus în operă la București mai multe expoziții de artă contemporană românească. În 1970 s-a deschis prima expoziție retrospectivă Constantin Brâncuși la Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România. Retrospectiva prezenta aproximativ 50 de opere ale sculptorului, atât din patrimoniul românesc, cât și împrumutate de la muzee din Statele Unite ale Americii și Franța, prezente anterior în cadrul unor expoziții mai ample la Muzeul Guggenheim din New York în 1969, la Philadelphia Museum of Art în 1969 sau la Art Institute of Chicago în 1970.⁴⁸

Galeristul scoțian Richard Demarco a sprijinit în anii 1969–1971 organizarea unei serii de expoziții de artă contemporană românească în Europa de Vest (mai ales la Edinburgh), într-un gest mai amplu de a promova arta Europei de Est. Printre artiștii selectați de el s-au numărat Paul Neagu, Horia Bernea, Pavel Ilie, Ion Bitzan, Peter și Ritzi Jacobi, Ovidiu Maitec. Demarco a facilitat și întâlniri ale artiștilor români cu Joseph Beuys, Blinky Palermo, Gerhard Richter sau Daniel Spoerri (acesta din urmă fiind la rândul său un artist de origine română, membru al grupării franceze “*Nouveau Réalisme*”). În 1970, același galerist a fost curatorul expoziției “*New Directions*”, alcătuită din lucrări ale unor artiști scoțieni și ale românilor Horia Bernea, Paul Neagu și Pavel Ilie. Magda Radu lansează ipoteza interesantă că este posibil ca acțiunile lui Beuys să-l fi stimulat pe Paul Neagu în realizarea propriilor *performances* rituale. Richard Demarco Gallery a pus în operă în 1971, în cadrul celui de al 25-lea Festival de la Edinburgh, expoziția “*Romanian Art Today*”, importantă pentru vizibilitatea în Occident a artei contemporane românești. Multe dintre “discursurile” plastice prezente în expozițiile românești din, să-i spunem “campania Demarco”, aparțin artei alternative la nivelul limbajului.⁴⁹

Liberalizarea culturală din această perioadă s-a concretizat din plin prin participarea artiștilor noștri contemporani la mult mai multe manifestări internaționale decât era posibil în intervalul de timp dominat de realismul socialist. O strategie interesantă era aplicată de autorități în cazul expozițiilor de artă românească pentru Occident: erau aprobate selecții care nu includeau lucrări de artă oficială, cu tematică politizată, ce puteau fi văzute la Dalles ori în alte locuri din țară în momente festive. La ediția din 1964 a Bienalei de la Veneția, pavilionul României prezintă lucrările unui sculptor consacrat, Boris Caragea, ce valorifica “linia” Bourdelle însă era și un reper al realismului socialist, și a trei pictori tineri: Ion Bitzan, Ion Gheorghiu și Ion Pacea, exploratori ai unor noi direcții în limbajul plastic. La ediția din 1972, pavilionul României a atras

⁴⁸ Ibid., 39.

⁴⁹ Ibid., 44.

atenția datorită expoziției “*Gravura în spațiul contemporan*”, cu un concept și o punere în spațiu ingenioase: era vorba de o instalație cu colaje de gravuri nesemnate, interferențe și realizate în diverse tehnici, iar ideea pornise de la artiștii participanți înșiși, în număr de douăzeci.⁵⁰

Atelierul de gravură al Uniunii Artiștilor Plastici și Galeria Podul din clădirea de pe strada Speranței nr. 15, București, au fost active începând cu prima parte a anilor '70 ai secolului al XX-lea și până în 2004. Atelierul reprezintă un capitol major din istoria gravurii românești în a doua jumătate a secolului al XX-lea și în prima jumătate de deceniu al celui următor. Mai multe generații de graficieni și artiști cu alte formații academice au lucrat acolo, unii începând chiar din primii ani după terminarea studiilor la Institutul de Arte Plastice “Nicolae Grigorescu”. În timp, s-a format la “Atelierul de gravură” o remarcabilă comunitate profesională, dublată de o exemplară comuniune umană. “Atelierul” și “Galeria Podul” au constituit unul din centrele de interes notabile ale vieții artistice bucureștene decenii de-a rândul. Printre artiștii care au realizat lucrări (gravură în metal, litografie, xilogravură, linogravură, tehnici mixte și experimente) la “Atelierul de gravură” încă din anii '70, să-i amintim pe Ileana Micodin, Dan Erceanu, Cornelia Daneț Demetrescu, George Leolea, Benedict Gănescu, Marcel Chirnoagă, Imre Drocsay, Ion Panaitescu, Elena Bronițki, Tiberiu Nicorescu, Ala Jalea Popa, Teodor Hrib, Ethel Lucaci Băiaș, Silviu Băiaș, Geta Brătescu, Ștefan Iacobescu, Doina Simionescu, Nistor Coita, Anamaria Smigelschi, Ion Grigorescu, Aurel Bulacu, Ibrahima Keita, Violeta Bulgac, Romeo Liberis, Traian Alexandru Filip, Ion Drăghici, Marieta Besu, Anca Boeriu, Carmen Paraschivescu, Rodica Lomnășan, Mihaela Șchiopu, Cristian Țârdel, Ecaterina Orbulescu, Mircea Nechita.⁵¹

În aceeași ordine de idei menționăm că revista Uniunii Artiștilor Plastici se numea încă, la mijlocul anilor '60 ai secolului al XX-lea, “*Arta plastică*” (până în 1968) și era condusă atunci de sculptorul, pictorul și scriitorul Ion Vlasiu. Apoi, titlul ei devine “*Arta*”. În perioada dintre finalul anilor 60 și jumătatea deceniului următor, una din cele mai faste din existența publicației, redactor șef a fost istoricul și criticul de artă Anatol Mândrescu, secondat de Anca Arghir.⁵² Cronică plastică se făcea și în alte periodice culturale, în presa cotidiană, însă “*Arta*” era platforma majoră de reprezentare pentru toate generațiile de artiști și de critici, de la debut până la consacrare și în continuare, pe termen lung. Editorialul numărului 9/1966, semnat de Anatol Mândrescu, îi este dedicat, pe prima pagină, lui Pallady, de la a cărei dispariție se împlinea un deceniu. Politicul nu ocupa așadar deschiderea revistei, cum avea să se întâmple mai

⁵⁰ Adrian Guță, *Revista Arta. O scurtă istorie* (Cluj-Napoca: Echinox, 2015), 77.

⁵¹ Ibid., 82.

⁵² Ibid., 86.

târziu, după tezele din iulie 1971. Prezența câtorva pagini rezervate politicii culturale oficiale, unor aniversări politice – texte însoțite de fotografii și eventual de reproduceri după lucrări de artă oficială, de propagandă – a reprezentat compromisul inevitabil pe care a trebuit să îl facă revista pentru a putea să apară, până la finalul dictaturii comuniste.⁵³

În intervalul de timp dintre începutul anilor '60 ai secolului al XX-lea și jumătatea decadei următoare au apărut înnoiri, schimbări benefice și în învățământul artistic superior, pe care le putem constata, de pildă, în existența Institutului de Arte Plastice “Nicolae Grigorescu” din București.⁵⁴ S-au creat noi secții, s-au introdus noi cursuri, ceea ce a apropiat pregătirea academică din zona “artelor plastice și decorative” (conform titulaturii instituției și celor două mari direcții de studii) de realitățile culturii vizuale și ale vieții artistice românești și internaționale și a pus învățământul artistic “în undă” cu alte ipostaze ale liberalizării culturale. Începând cu 1972, durata studiilor în Institut⁵⁵ s-a redus la patru ani. În ce privește conducerea Institutului “Nicolae Grigorescu”, s-au succedat în perioade de care ne ocupăm acum rectorii: pictorul Petre Dumitrescu-senior (1958–1965), pictorul Costin Ioanid⁵⁶ (1965–1968), pictorul Alexandru Ciucurencu (1968–1970) și esteticianul Gheorghe Achiței (1970–1976).

Un reper deosebit, marcând o deschidere remarcabilă la nivelul învățământului artistic mediu, l-a reprezentat programul experimental propus, implementat și desfășurat la Liceul de Arte Plastice din Timișoara în perioada 1970–1974. Încă din prima parte a anilor '60 ai secolului al XX-lea au ajuns în acest liceu, ca profesori, tineri printre care Constantin Flondor, Ștefan Bertalan, Bela Szakats, iar ceva mai târziu Viorel Toma, Elena și Doru Tulcan. Bertalan, Flondor și Roman Cotoșman⁵⁷ au întemeiat grupul *III* – cercetările grupului și ale membrilor săi erau pe direcții active atunci și în arta internațională: constructivism, cinetism, pop art, estetica spațiului urban. Tinerii profesori au dezvoltat un interes susținut pentru “gramatica formelor plastice” și pentru relația acestora cu formele naturale. După ce grupul *III* s-a destrămat, în urma rămânerii lui Cotoșman în străinătate, Bertalan și Flondor s-au asociat cu profesori și mai tineri, respectiv Doru Tulcan, Elisei Rusu, Ion Gaița și astfel s-a format un nou grup, “Sigma”.⁵⁸

⁵³ Ibid., 91.

⁵⁴ Ruxandra Garofeanu, Dan Hăulică, Paul Gherasim, *Artistul și puterea. Ipoteze ale picturii românești în perioada 1950–1990*, catalog expoziție (București: Ed. Art Society, 2012), 11.

⁵⁵ Ibid., 19.

⁵⁶ Octavian Barbosa, *Dicționarul artiștilor români contemporani* (București: Meridiane, 1976), 37.

⁵⁷ Ibid., 40.

⁵⁸ Ibid., 42.

Deși România traversa benefica, însă parțială și temporară liberalizare culturală, unii dintre artiști au ales să părăsească țara, chiar și în această etapă, cei mai mulți din nevoia unei libertăți de expresie cu totul necenzurate, pe orice plan – spiritual, politic, al limbajului plastic. Ne gândim la Paul Neagu, Andrei Cădere, Aurel Coian, Roman Cotoșman, Ion Vlad, Jules Perahim, Peter Jacobi și Ritzi Jacobi, Diet Savler, Adina Țuculescu.⁵⁹ Fenomenul se va amplifica după jumătatea anilor '70 ai secolului al XX-lea. Cu toate acestea arta oficială e dominată treptat de cultul personalității. Magda Cârneci vorbește despre “un stil care poate fi numit kitsch de stat (s.a.) – rezultat al festivismului de nuanță monarhică ce înconjoară persoana și actele lui Ceaușescu [...] – [și care] se întrupează într-o artă «de aparat» care întoarce hotărât spatele chiar și modernismului academizant anterior, pentru a regăsi un fel de neorealism socialist. Mimetic sau schematic, dar întotdeauna stângaci, acesta se aplică unei viziuni alegorice și fals hieratice, de o artificialitate și o încărcătură ornamentală ce ar putea fi puse pe seama unui inedit (și uneori grotesc) pseudobaroc comunist”.⁶⁰ Ar putea ilustra măcar în parte aceste judecăți critice unele tablouri ale lui Sabin Bălașa, de pildă, în care elementul compozițional esențial îl constituie cuplul conducător, iar iconografia se traduce stilistic, am spune, printr-o sinteză sui-generis de simbolism cu realism fantastic, definind o viziune apoteotică și totodată ușor hilară pentru o percepție lucidă și educată.⁶¹

În perioada realismului socialist, România se prezenta la expozițiile internaționale cu lucrările de artă apreciate și considerate de succes în expozițiile din țară. După 1944, prima participare la Bienala de Artă de la Veneția⁶² a fost în 1954, avându-l comisar pe Jules Perahim și expozanți pe Lidia Agricola, Paul Atanasiu, Alexandru Ciucurencu, Lucian Grigorescu, Iosif Iser, Ion Irimescu, Ion Jalea, Gh. Labin, M.H. Maxy, Jules Perahim, Mimi Șaraga, Gh. Șaru, Marius Butunoiu, Boris Caragea, I. Fekete, Octav Iliescu, Emest Kaznovschi, Ligia Macovei, Gavril Miklossy, Walter Widman. În 1956, comisar a fost Paraschiva Glauber Pojar, angajată la CC, iar artiștii desemnați au fost din conducerea UAP⁶³: Ion Jalea, Ion Irimescu, Al. Ciucurencu, Comeliu Baba, Jules Perahim, Ligia Macovei, Cornel Medrea. Apoi în următoarele expoziții la Bienalele⁶⁴ din 1958, 1960, 1962 comisar *en titre* a fost de fiecare dată Jules Perahim.⁶⁵

⁵⁹ Dan Drăghia, Dumitru Lăcătușu, Alina Popescu, Caterina Preda, Cristina Stoenescu, *Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă* (București: Ed. Universității din București, 2016), 67.

⁶⁰ Ibid., 73.

⁶¹ Ibid., 77.

⁶² Boris Groys, *Post-scriptumul comunist* (Cluj- Napoca: Idea Design&Print, 2009), 62.

⁶³ Caterina Preda, ed., *The State Artist in Romania and Eastern Europe: The Role of the Creative Unions* (București: Ed. Universității din București, 2017), 19.

⁶⁴ Mircea Deac, *Fără rame, fără soclu* (București: Medro, 2004), 66.

⁶⁵ Ibid., 80.

Odată cu Bienala din 1964⁶⁶ (comisarul pavilionului românesc este Mircea Deac) se creează deja un tip de artă pentru export, uneori utilizând influențele occidentale cele mai în vogă (vezi influențele lui Bitzan din Duchamp și mai apoi din Rauschenberg), pentru a “face vitrina” libertății de expresie din țară.⁶⁷ Această nouă stare a artei impune și un scurt bilanț. Din 1947 până în 1964 se organizaseră 1.344 de expoziții cunoscând o creștere de la an la an, 21 în 1947, 49 în 1949, 130 în 1959, 200 în 1963. România organizase 176 expoziții în 80 de orașe din 42 de țări și participase la bienale internaționale de la Veneția, São Paulo, Paris, Belgrad, Liubliana, Tokio, Milano.

Reprezentările României la Sao Paulo sunt: Ion Bitzan și Virgil Almășanu, comisar Dan Hăulică în 1967; Ion Nicodim, Ion Pacea, Ion Bitzan, George Apostu în 1969, comisar Dan Hăulică; Lucian Ioan, Georgeta Năpăruș, Comeliu Petrescu, comisar Ion Frunzetti, în 1971.⁶⁸

Revenind la Bienala de la Veneția, în 1970 sunt expuși George Apostu, Marcel Chimoagă, Henry Mavrodin, Ion Sălișteanu, Ritzi și Peter Jacobi. Artistul Peter Jacobi va emigra în Germania și va solicita până la sfârșitul bienalei lucrările sale și sumele obținute din vânzarea a două dintre lucrări și apoi relocarea lui Ritzi Jacobi și a familiei sale.⁶⁹ În 1972 pavilionul românesc cuprinde un ansamblu de lucrări în tehnici grafice ale artiștilor Ana Maria Andronescu, Marcel Chimoagă, Dumitra Cionca, Ion Donca, Adrian Dumitrache, Mircea Dumitrescu, Dan Erceanu, Sergiu Grigorescu, Harry Guttman, Valentin Ionescu, George Leolea, Wanda Mihuleac și alții, precum și sculpturi de Gheorghe Iliescu-Călinești și Mircea Ștefanescu.⁷⁰ De asemenea, arta românească este reprezentată la secțiunea internațională de sculptură a Bienalei prin lucrarea lui Ovidiu Maitec, intitulată “Victorie”, precum și la secțiunea internațională de grafică prin trei xilografuri de Ethel Lucaci Băiaș din seria “Migrație”, și trei gravuri în tehnici mixte – “Studiu de relație”, “Studiu progresiv” și “Studiu comparativ” de Radu Stoica.⁷¹

Pavilionul românesc la Bienala de la Veneția din 1976, comisar Ion Frunzetti, prezintă fenomenul sculpturii monumentale într-o expoziție cu

⁶⁶ Vasile Dobrian, *Gestul mâinii și al memoriei (memorii)* (București: Vitruviu, 1995), 41.

⁶⁷ Vasile Drăguț, Vasile Florea, Dan Grigorescu, Marin Mihalache, *Pictura Românească în imagini. 1111 reproduceri* (București: Meridiane, 1970), 67.

⁶⁸ Arhivele Naționale ale României, *PCR și intelectualii în primii ani ai regimului Ceaușescu (1965–1972)* (București, 2007), VI–VII.

⁶⁹ Cristina Anisescu, Daniela Apostol, Florin Dumitrescu, Călin Hentea, Cosmin Năsui, Oana Năsui, Cristian Vasile, *Cultura de masă în „Epoca de Aur”: Cântarea României & Cenaclul Flacăra* (București: Ed. Post Modernism Museum, 2019), 87.

⁷⁰ Ion Frunzetti, “Expozițiile regionale 1970. București, pictura,” în *Arta Plastică* (București, 1971): 12.

⁷¹ Ibid., 14.

caracter documentar, plecând de la pretextul centenarului nașterii lui Constantin Brâncuși.⁷² Trebuie să remarcăm calitatea dublă a lui Ion Frunzetti, de curator al expoziției și de șef al comisiei de artă monumentală din România, perspectivă din care prezintă faptul că “România a cunoscut un ritm nemaîntâlnit de edificare urbană”, având “noi orașe răsărite pe hartă”. Atât sculpturi, cât și panouri fotografice documentare prezintă lucrările artiștilor Vida Geza, Ion Vlasiu, Constantin Lucaci, Constantin Popovici, Grigore Minea, George Apostu, Petre Bălănică etc.⁷³

ASPECTS REGARDING THE EVOLUTION OF OFFICIAL ART IN COMMUNIST ROMANIA BETWEEN 1965 AND 1974

Abstract

A definite relationship of determination between the geopolitical map and the cultural map of the world always existed. The centers of political power, voluntary or involuntary, have contributed to the development of models to be followed for the artistic milieu. For the European culture a major role was played by the division after WW II, when the states of Central and Eastern Europe came under the influence of the USSR. Following the establishment of the communist regime in Romania, the evolution of the Romanian fine arts began to differ significantly from that of the fine arts in the countries left outside the totalitarian bloc. Starting from the premise that this evolution was determined by specific sociocultural rules, the article analyzes the relationship between the sphere of power and the artistic sphere throughout the Ceaușescu period of the communist regime. It proposes a synthetic vision combining art history with political science and sociology. The cultural revolution was also continued by the regime of Nicolae Ceausescu, within the project of training the new man. The rise to power of Nicolae Ceausescu was established on the background of a trend of de-Stalinization initiated since the time of Gheorghe Gheorghiu-Dej. From the evolution of culture standpoint, but not only of it, this meant an openness to the West, simultaneously with the exacerbation of nationalism. Until the mid-1970s, there was a relaxation of the artistic milieu, inasmuch as the regime gave the illusion that political interference in art would be increasingly limited. The management of the artistic discourse was no longer done by force, by constraining from the center, but was directed from within. Even so, the opening period did not turn out to be very long. The moment of glory of the Ceausescu regime came with the condemnation of the 1968 armed intervention of the Warsaw Pact in Czechoslovakia, except Romania. This demarcation toward Moscow established a positive image of Nicolae Ceausescu among the Western countries, but, at the same time, it coincided with the opening of the path from hero to idol. Hence, at the beginning of the 70's of the 20th century, the rather short but fertile contact of the Romanian artistic milieu

⁷² Adrian Cioroianu, *Ce Ceaucescu qui hante les Roumains. Le mythe, les représentations et le culte du Dirigeant dans la Roumanie communiste (deuxième édition révisée)* (Bucharest: Curtea Veche, 2005), 211.

⁷³ Ibid., 229.

with the European cultural context quickly gave birth to some promising signals within the art of the moment. An international level production emerges, confirmed also by exhibitions organized abroad and several international awards obtained by Romanian artists in Paris, Edinburgh, Berlin, etc. But this inflorescence will not have time to be fully fulfilled in those few years of “socialist liberalism” authorized by the regime for political reasons which the intellectuals of the time can neither understand nor influence in their true motivation. One can notice, for the period between 1971 and 1974, more and more signs of the reappearance of the “cult of personality”, as well as those of the orientation of the Romanian ruling class towards a presidential regime, de facto enthroned in 1974, along with the election of Nicolae Ceausescu as the first president of the Socialist Republic of Romania. From this point on, the conscious edification of the “myth of the Leader” is put into action by the regime’s ideologues by means of an offensive against official culture. Propaganda through the media, collective art exhibitions, collective volumes of “homage” literature and collective art albums “in homage to the Leader” are multiplying. Two important speeches by Nicolae Ceausescu had a significant role in leading toward nationalism and the cult of personality: the Theses of July from Neptune (1971) and the Theses from Mangalia (1983). In 1971, Ceausescu called for the “continued growth of the party’s leading role” in all areas of culture, including “cultural factors”, as well as for an increasing role of the Academy of Sciences in debating the ideological issues of artistic creation and cultural activities. Especially manifested in literature, sociology and history, the so-called proto-chronism finds a visual pendant in the group of neo-traditionalist or neo-folklorizing artists – a form of manifestation that could be said to be a cultural reflection of the “neo-traditionalist society” of which some political scientists speak. In connection with Romania of that period. Appreciated by the authorities as much as the proto-chronists were, these artists practice a mixture of elements of folk extraction and vaguely modernist stylistic features, in naive compositions, on the verge of amateurism and kitsch.

GENERAL OPINIONS AND BELIEFS ABOUT THE ROMANIAN ROMA PEOPLE'S RELIGIOUS CONFESSIONS DURING THE 1920S AND 1930S*

Daniela Popescu**

Keywords: Roma, perceptions, religion, interwar, nomad, myths

Cuvinte cheie: Romi, percepții, religie, interbelic, nomad, mituri

The Roma, a complex ethnic group dispersed across Europe and beyond, have long captivated scholars, historians, and anthropologists with their unique cultural heritage. Beyond their distinctive language, customs, and history, the Roma possess a multifaceted religious tradition that was a subject to uncounted misconceptions. The contemporary Romanian historiography dedicated a generous attention to Romanian Roma history, culture, interaction with public institutions, social policies, perceptions, and misperceptions. Among the rigorous research in this field, we mention the contributions of Viorel Achim¹, Petre Matei², Manuela Marin³, Marian Zăloagă⁴, Lucian Nastasă⁵, Petre

* The research has received funding from the NO Grants 2014–2021 under Project contract UEFISCDI no. 38/2021.

** Faculty of History, University of Bucharest, Bdv. Regina Elisabeta, no. 4, and University of „Lucian Blaga”, Sibiu, e-mail: daniela.popescu@istorie.unibuc.ro

¹ Viorel Achim, ed., *Documente privind deportarea ȝiganilor în Transnistria*, vol. I (București: Ed. Enciclopedică, 2004) and *The Roma in Romanian History* (Budapest: CEU Press, 2004).

² Petre Matei, “Romii în perioada interbelică. Percepții naționaliste,” Stéfania Toma, László Foszto, eds., *Spectrum. Cercetări sociale despre romi* (Cluj-Napoca: Ed. Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Ed. Kriterion, 2011) and his latest book *Mișcarea romă din România în presa interbelică: 1933–1941* (Cluj-Napoca: ISPMN&INSHR-EW, 2022).

³ Manuela Marin, ed., *Romii și regimul comunist din România. Marginalizare, integrare și opoziție* (Cluj-Napoca: Mega, 2017).

⁴ Marian Zăloagă, “The Religious Affiliations of the Romanies from Post-Socialist Romania. Considerations Concerning the In-Group Academic Productions,” *Review of Ecumenical Studies* 14/3 (2022): 431–461.

⁵ István Horváth and Lucian Nastasă, eds., *Rom sau țigan. Dilemele unui etnonim în spațiul românesc* (Cluj-Napoca: Ed. Institutului Pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2012).

Petcu⁶, Adrian-Nicolae Furtună⁷, Julieta Rotaru⁸ and several other scholars that focused on the modern and contemporary aspects of Roma history. Nevertheless, numerous facets pertaining to the religious dimensions within diverse Roma communities in Romania remain to be studied. In the realms of Romanian folklore, literature, press, and archival records, a profusion of misconceptions, stereotypes, and ambiguities regarding their beliefs prevails, particularly notable during the 19th and 20th centuries. Their Indian roots created for the general Romanian public the image of an exotic culture, or an image associated with witchcraft. The long period of their nomad life generated the perception of instability, paganism, and mystery. In reality, either if they travelled or if they settled, the general tendency was to adopt the religion and customs of the community, village, or town on the outskirts of which they established themselves.

After the Romanian unitary state was created in 1918, the Roma (Gypsies) of the three provinces have become citizens of Romania, but their distribution around the country was disbalanced. According to Viorel Achim, 84.5 per cent of them lived in villages, while 15.5 per cent lived in cities. In terms of their distribution between various parts of Romania, 2.3 per cent lived in Transylvania⁹, 1.8 per cent in Muntenia, 1.5 per cent in Oltenia, 1.3 per cent in Moldavia, 1.4 per cent in Dobruja and 0.3 per cent in Bessarabia.¹⁰ Although they lived mostly at the periphery and in concentrated groups, the general tendency was to gradually give up at the previous way of living and to adopt Romanian language or the dominant languages and customs in the area they settled. Yet, what was still common was “their marginal social status and their isolation as Gypsies by the population among whom they lived”.¹¹ Nonetheless, for the predominant populace within each community, the identity, culture, traditions, or religious convictions of the Romani population remained enigmatic. On the other hand, for the 19th and 20th century intellectuals who were preoccupied by the study of history, linguistic or anthropology, Gypsies’ origins has drawn their attention.

The purpose of this article is to highlight the main concerns and information

⁶ Petre Petcu, *Rromii. Sclavie și libertate. Constituirea și emanciparea unei categorii etnice și sociale la nord de Dunăre 1370–1914* (București: Centrul Național de Cultură a Romilor, 2016).

⁷ Adrian-Nicolae Furtună, “Social Representation of the Roma Deportations to Transnistria,” *Holocaust. Studii și cercetări*, IV (2012): 115–139.

⁸ Julieta Rotaru, “Barbu Constantinescu, the first Romanian scholar of Romani studies,” *Romani Studies* 28, 1 (2018): 41–78.

⁹ See Dan-Victor Trușă, “Roma (Gypsies) looking for a Religion. Study of the Hunedoara District 1918–1989,” *Journal of Romanian Literary Studies* 19 (2019): 680–689.

¹⁰ Achim, *The Roma*, 145.

¹¹ *Ibid.*, 148.

that circulated in the first half of the 20th century regarding the religious beliefs of the Roma in Romania. The focus will be particularly on the sources published during 1920s and 1930s as the articles about the Roma communities were mostly dedicated to their culture, religion, and origins. The 1940s represent a particular case as the eugenic messages or radical articles took the first cover in the veiled attempt to inform or to support the deportations to Transnistria.¹²

The other aim is to identify the primary pieces of information disseminated to the public about the Roma's religion and to explore the most common beliefs, narratives and perceptions held by the majority population regarding the faith, customs, and beliefs of the Roma. At the end of the 19th century there were already several studies approaching the origins of the Gypsies in Europe and some of their cultural traits. Similar studies, but more detailed, were published during the 1920s and 1930s. For instance, Barbu Constantinescu¹³, Mihail Kogălniceanu¹⁴, Ion Chelcea,¹⁵ Sabin Manuilă¹⁶, C. Diaconovich¹⁷ published academic papers or lectured on their origins, language, or occupations. Several academic journals even dedicated detailed articles on study cases analysing various Roma groups or villages all around Romania. Such cases were *Revista Sociologie Românească* (*The Romanian Sociology Review*) which was founded in 1936 by the Romanian sociologist Dimitrie Gusti, or *Ardealul Medical*, a medical journal based in Sibiu.

For instance, in a 1938 article dedicated to an anthropological study about the Roma from the Transylvanian village Șanț-Năsăud, the journal *Revista Sociologie Românească* was describing in great details the transformations this Roma community suffered in the past decades:

“The Roma, living in contact with the Romanians, sought to integrate into their community... We can observe from the research on this map¹⁸ that in 1903, the

¹² Viorel Achim, ed., *Documente privind deportarea Țiganilor în Transnistria*, vol I (București: Ed. Enciclopedică, 2004) and *The Roma in Romanian History* (Budapest: CEU Press, 2004) and Viorel Achim, Constantin Iordachi eds., *România și Transnistria: problema Holocaustului* (București: Ed. Curtea Veche, 2004). Also, see Radu Ioanid, Michelle Keloso, Luminița Cioabă, *Tragedia romilor deportați în Transnistria 1942–1945* (Iași: Polirom, 2009).

¹³ *Probe de limba și literatura Țiganilor din România* (București: Tipografia Societății Academice Române, 1878).

¹⁴ *Schiță despre Țigani* (Iași: Tipografia “Dacia”, P. Iliescu & D. Grossu, 1900).

¹⁵ *Țiganii din România. Monografie etnografică* (București: Editura Institutului Central de Statistică, 1944).

¹⁶ *Evoluția demografică a orașelor și minorităților etnice din Transilvania* (București: Cultura Națională, 1938).

¹⁷ *Enciclopedia română* (București: Editura și Tiparul W. Kraft, 1898).

¹⁸ The map was included in the annex of the quoted article, Aurel Boia, “Țiganii din

Roma, for the most part, occupied the centre of the village near the church. Today, on the contrary, their houses are located on the outskirts, with only a few here and there attempting to get closer to the centre”.¹⁹

For that particular research, several interviews were conducted, during which a Roma woman argued that the local authorities believed that their poor socio-economic status, reflected in their small, insalubrious clay houses, negatively affected the image of the area where the church was situated:

“Well, there were houses close to the church, and they thought about moving us because the houses were bad looking.’ (Maria T. Luca, a 27-year-old Romani)”²⁰

The same study included a brief part of the research referring to the religious beliefs of Roma inhabitants. Most of the locals in the village of Şanţ-Năsăud were of the Greek Catholic faith, and the study showed that the Roma also adopted the majority’s belief system:

“We also believe in the Cross, in God, in the church, we get married, we baptize, we celebrate Easter and Christmas. (Maria T. Luca, a 27-year-old Romani)”²¹

Based on interviews with the Roma inhabitants, the study concluded that in Şanţ-Năsăud village, there is no significant religious difference between Roma and Romanians, except in terms of church attendance and the frequency of celebrating various customs, which can be attributed to the lack of economic means:

“However, they attend church less frequently, which is due not only to the lack of tradition in this regard but also to economic reasons. Attending church requires decent, festive clothing. Some of the Gypsies do not have such clothing. With what they have, they cannot enter the church:

‘I would go to church all Sundays, but how can I go? I used to go, but now I don’t have anything. We don’t have clothes. I am barefoot. I don’t have, clearly, that’s how it is now, said a Gypsy woman”²²

These types of studies and research were frequently published in academic journals or literate circles. However, this was a narrowed spectrum as

Şanţ-Năsăud,” *Sociologie Românească* 3 (1938): 360.

¹⁹ Boia, “Țigani din Şanţ-Năsăud,” 355.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid., 358.

a significant proportion of the interwar population was characterized by illiteracy, predominantly resided in rural areas under impoverished conditions, and lacked extensive access to educational opportunities.²³ So, which were other sources of information and dissemination? The main tool was the press. Newspapers such as *Universul*, *Adevărul* or *Dimineața* were among independent newspapers, with the largest circulations and the widest distribution.²⁴ Yet, these focused more on daily news from Romania or news from abroad and the mentions about Roma were just referring to minor events, crimes, and common news. During the end of 1930s and mid 1940s these newspapers have become carriers of eugenic messages, and numerous articles presented defamatory cases against various Romani communities from different neighbourhoods or villages and argued for their deportation.²⁵

Yet, various articles, pieces of folklore tales, jokes or comics portraying Roma were published by humorous newspapers such as *Veselia*²⁶, or supplements and magazines of major media conglomerates, such as *Dimineața Copiilor*²⁷ which was a magazine for children, published under the aegis of *Adevărul* newspaper. Also, informative short articles were published by various local papers such as *Foaia Poporului* from Sibiu county.²⁸

Throughout the decades, there have been numerous myths, legends, and some partial research about the religion of the Roma communities in Romania. Such extended topic is not the purpose of this study. However, we emphasize that during the interwar period, the Roma were the subject of religious discussions, capturing the interest of diverse religious missionary endeavours. The general tendency was for Romani groups or communities, typically situated on the outskirts of towns or villages, to adopt the religion and religious rituals of the majority. During the period we focus our attention on, the predominant cult was Orthodox Christianity, while in Transylvania, it was Greek-Catholicism.

For this reason, there were various articles in the interwar press about Orthodox or Greek-Catholic representants trying to persuade as many individuals as possible who did not belong to any religious denomination to baptize.

²³ Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2000), 19.

²⁴ See Ion Hangiu, *Dicționarul presei literare românești. 1790–1990* (București: Ed. Fundației Culturale Române, 1996).

²⁵ See Daniela Popescu, "Perceptions and Misperceptions on Roma People during the First Half of the 20th Century. A Glimpse into the Romanian Press," *Review of Ecumenical Studies* 14/3 (2022): 388–405.

²⁶ Published for the first time in 1892.

²⁷ Published for the first time in 1924.

²⁸ Published for the first time in 1898.

The Romanian Orthodox Church was the dominant church so, many actions in this respect were initiated by Orthodox priests.²⁹

During the 1930s, many theological and public figures argued that, since the Russian Orthodox Church had lost its influence abroad due to the communist uprising, the Romanian Orthodox Church should seize this opportunity to replace the Russian Orthodox missionary efforts and use them as a geopolitical chance to expand its influence outside Romanian borders.³⁰ There were missionary campaigns and during the important Orthodox celebrations or holidays the main newspapers published generous articles describing how large groups of Roma men and women were baptized during major Orthodox celebrations.³¹

One case that garnered public attention in the 1930s was the initiative of the Orthodox Archimandrite Calinic I. Popp Șerboianu, who aimed to establish *The General Association of Gypsies* in Romania in April 1933.³² He was a correspondent member of the Gypsy Lore Society, published a paper on the Romani history, language and culture and aimed at organising the Roma in Romania.³³ Yet, his attempt was not very successful. It is worth mentioning here that other associations and Roma movements co-existed at that time (for instance, The General Union of Roma in Romania or The Association of the General Union of Roma in Romania).³⁴

One widespread perception was that Roma people have no religion or any religious representation because of their nomad habits, their lack of trust and the absence of their moral values. One frequently used Romanian folkloric saying was referring to “the Gypsies’ church” as non-existent because they “ate their faith”, suggesting that Gypsies betrayed their faith and moral values for food and material goods. This tale was often published in the press in the columns dedicated to culture or literature. For example, in a 1912 article entitled “The Gypsies’ church” in *Foaia Poporului* the story was published as follows:

“We, Romanians, know that Gypsies once had a church, but since it was made of cheese, bacon, and other goodies, they ate it.

²⁹ See: Mirel Banică, *Biserica Ortodoxă Română, stat și societate în anii '30* (Iași: Polirom, 2007).

³⁰ Banică, *Biserica Ortodoxă Română*, 124.

³¹ “Botezul țiganilor,” *Universul*, no. 7 (January 8, 1936): 6.

³² Achim, *The Roma in Romanian History*, 154–159.

³³ Chapter 6 dedicated to Romanian case in Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Roma Voices in History* (Schöningh: Brill, 2021), 324–326.

³⁴ For a detailed perspective on this topic see Petre Matei’s research Petre Matei, “Between Nationalism and Pragmatism: The Roma Movement in Interwar Romania,” *Social Inclusion* 8, no. 2 (2020): 305–315 and Petre Matei, “Raporturile dintre organizațiile țigănești interbelice și Biserica Ortodoxă Română,” in Vasile Ciobanu, Sorin Radu, eds., *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX* (Sibiu: Ed. Techno Media, 2010), 160–173.

Here's how a Gypsy cobbler tells the story:

'Once upon a time, the Gypsies built their church from bricks, but we Romanians took it from them and turned it into a cheese church, for we had many sheep. When the Gypsies saw the cheese church of the Romanians, they traded with them, thinking it was good, and they ate it. That's why they don't have a church of their own. But when they traded with the Romanians, the Romanians still owed them sixty coins, and that's why the Gypsies have the right to go to the Romanian church, always demanding their debt, which is why they beg every time they meet a Romanian'.³⁵

Another aspect that intrigued researchers and press at that time was the polytheistic roots that generated the exotic perception upon Roma communities. For example, in a 1926 article, *Dimineața copiilor*, a journal for children, published an article explaining the origins of Gypsies' language and religion as follows:

"When they left India, the Roma were polytheistic, meaning they believed in multiple gods, although they didn't worship them extensively because the Roma have never been a people deeply devoted to religion. Their religion consisted more of superstitions, spells, and incantations. Later on, some of them converted to the Islamic faith (particularly the Roma in Turkey and Bulgaria), while others converted to Christianity".³⁶

When it comes to how narratives are formed, often, groups and communities do not express their opinions or messages directly. Instead, these narratives are encoded in various communication forms. These messages can be identified not only in direct communication, but also in the press, tales, or other written literature.³⁷ On multiple occasions, the religious side of the Gypsies was discussed in press most of the times connected with a person or a group of people, either the figure of a Romanian neighbour, or the figure of an Orthodox priest who acted as beacons on the Orthodox path.

For instance, an article published in January 1925, on Saint John the Baptist celebration day, recounted the story of a Gypsy man who pondered the idea that Romanians had numerous religious celebrations and Gypsies not. Impressed by the fact that the entire Romanian community was enjoying these moments

³⁵ "Biserica țiganilor," *Foaia Poporului* (June 23, 1912): 6.

³⁶ "Religia și limba țigănească," *Dimineața copiilor*, no. 137 (1926): 2.

³⁷ See: H. Porter Abbott, ed., *The Cambridge Introduction to Narrative: Cambridge Introductions to Literature* (New York: Cambridge University Press, 2020) and Donald P. Spence, *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis* (New York: W W Norton & Co, 1982).

together, the man asked the Orthodox local priest to include his family in these communal social activities as well:

- “One day a Gypsie man wakes up his wife and tells her:
- ‘– All the Romanians have a celebration for their souls. We don’t have. Let’s have one for us as well!
 - ‘– Well, good! said his Gypsie wife. Go to the priest and ask him to invent one for us as well.
 - ‘– Father, all the Romanians have a feast day, but I don’t have one. Father, I discussed with my wife and I’m asking you to give me one.’
 - ‘– If that’s the case, I’ll give you one too.’
 - ‘– May God bless you, Father, when will you give it to me?’
 - ‘– What’s your name, Gypsy?’
 - ‘– They call me Budu, but my given name from my godfather is Ion.’
 - ‘– Alright, then, your feast day will be on Saint John’s Day’”³⁸

Furthermore, the cultural motif of celestial and infernal realms, as well as the transitional journey between them, permeates the public sphere. The literature and press abounded in narratives depicting both Gypsies and Romanians engaged in a pursuit to attain heaven or engaging in diverse moral dialogues with the divine realms. Frequently, these images were interspersed with cultural symbols and even stereotypes. To illustrate this idea, the humoristic magazine *Veselia* published a tale entitled “The Gypsy’ dream”. In this tale, a Romanian and a Gypsy man steal a plump pig from a wealthy landowner, and both ate half of it. They agreed to go to sleep and the person with the most beautiful dream will get the remaining portion of the pig. Both went to sleep, and the Gypsy described a dream of ascending to heaven on a path with golden stairs, encountering a heavenly realm with golden streets, gardens, and a grand golden house where God dined. They ate together, and the Gypsy returned to Earth after filling his belly.³⁹ Anecdotes like these invoking the cultural reference to gold or

³⁸ “Praznic de Sfântu Ion,” *Glasul Bucovinei* (January 24, 1925): 2.

³⁹ “Once upon a time, a Romanian and a Gypsy stole a plump pig from a wealthy landowner. At the dinner table, famished as they were, they ate about half of the pig. What remained would go to the one who had a more beautiful dream. That was the agreement they made. Both went to bed to dream. After not a very long sleep, the Romanian woke up and asked:

– What did you dream, Gypsy? You go first.

– Oh, what a dream! It was a path from the ground to the heavens, up to God, with golden stairs. I climbed those stairs, holding onto the banisters so as not to fall, all the way up to Heaven where God sits. There, golden streets, and golden gardens with golden trees awaited me; golden forests with golden birds; golden fields with golden flowers. In a tall house, entirely made of gold and precious stones, adorned with saints like a church was God. He sat at a golden table, on a golden chair, and with a golden fork, He ate from a golden plate a delicious and expensive dish.

other Roma cultural traits such as clothing or language were frequently used. Complementary to this narrative, there is also the image of a deeper connexion with the divine realm as several stories portrayed Gypsies traveling to hell to save their relatives or praying to God during desperate moments.⁴⁰

For example, one educative tale published in told the story of one Gypsie and two Romanians who were working together and made several wishes that came true. The Gypsie man jokingly wished his wife will give birth to twelve babies. Since he was superstitious, instead of him being the 13th man of his home he wished to have been sent to hell. This wish also came true. After his boys grew up, the youngest one decided to go to heaven and to hell to bring his father back. He tricked Saint Peter and was allowed to heaven, but he was cast out of paradise because he tried to administer justice by punishing a few thefts on his own. He also managed to trick everyone in hell threatening to build a church:

“– What are you doing there, Gypsy?’ asked the demons, feeling a bit uneasy.
 ‘– I want to build a church, so that you can’t move from hell until you give me back my father.’
 When they heard about the church, the demons were terribly frightened and brought the old Gypsy”.⁴¹

This long anecdote follows the same structures as other folkloric tales invoking the leitmotifs of heaven and hell, of an initiatory journey, fights again evil. Although this is one of the less frequent tales where the hero is a Gypsy man, some stereotypes were not elided.

Another common theme found in tales and humorous anecdotes portrays Roma, especially men, who were persuaded to go to church by their Romanian neighbours whom they work for. However, this type of narrative described their presence at the church futile as they lacked knowledge, both about the religious meaning and about the customs and practices.⁴² Often, while depicted as novice or pagan, this image of the Roma was associated with several stereotypes such

God called me to His table, and I also ate from the delicious dish until I nearly burst. After I filled my belly like a sack, I bid farewell and descended back to Earth”, “Visul țiganului,” *Veselia* XXXXVI, no. 24 (June 12, 1930):15.

⁴⁰ For instance: “Once, a heavy rainstorm with thunders and lightnings caught a Gypsy man in the field. Since he was completely naked, he ran in all directions, seeking shelter. During this time, upon finding a haystack, he exclaimed:

“Dear God! At least let me put my head under cover and let the lower part of my body get struck by you, God!”

“Din gura poporului,” *Veselia*, XXXXVI, no. 24 (June 12, 1930):15.

⁴¹ “Țiganul în raiu și în iad,” *Dimineața copiilor* no. 174 (LIV, 1927): 15.

⁴² *Veselia* (June 13, 1935): 12.

as “the thief”⁴³ or “the uneducated”, “the ignorant”, “the sinner”, “the alcoholic”, “the diseases carrier” and others.

Their presence inside the church or during various religious ceremonies was a common narrative invoked by the press. The perception of Roma as a novice or pagan was accompanied by the image of the sinner. Many anecdotes are set in the church and involve the act of confession in front of an Orthodox priest and frame the narrative that Gypsies are sinners and seldomly they go to confess their sins and weaknesses:

“During confession in the Lent, a Gypsy once came,
Who hadn’t confessed all year, it was quite a shame...
‘– Tell me’, the priest said with due concern,
‘Do you enjoy alcohol, and do you yearn to have a drink from time to time?’
‘– Of course’, the Gypsy said, I don’t decline, I do enjoy it, it’s true, I must concede,
Even my children know, indeed,
They are a gift from God’, he said.
‘– Well’, the priest replied, with furrowed brow,
‘– That’s not a good thing, I must avow,
For even the Almighty, above us all,
May get quite angry, I recall.
But fear not, dear Gypsy, do not fret,
Our Father, the Holy One, you can bet,
Is forgiving and kind, it is said,
If on this Earth, you mend your tread.’
‘– If He is kind’, the Gypsy grinned wide,
‘– Here’s what I’ll do, no need to hide,
I’ll keep on drinking, that’s my plan,
For next year, with Him, I’ll make amends’”⁴⁴

There is worth mentioning the fact that these anecdotes and narratives were many times intended as humoristic narratives, but the layers of these messages were in fact pejorative and placed on the register of negative examples that were offered to the public.

The Roma community’s religious identity and its portrayal in narratives were subjects of various tales, anecdotes, myths, and articles present in the 1920s and 1930s public space. While stereotypes or perceptions often depicted

⁴³ For instance, a short tale described a Roma man going to church during the Easter day at the Resurrection service for seven years in a row and still was not able to understand why Jesus was caught and crucified. His conclusion was that Jesus made the mistake to steal seven years from the same place. *Veselia* (June 26, 1924): 7.

⁴⁴ “Țiganul la spovedit,” *Veselia* XXXVI (June 12, 1930): 5.

Roma as lacking in religious representation due to their nomadic lifestyle and perceived moral values, these narratives were challenged by studies and articles proving to public opinion the opposite. Yet, the hidden connotations of these narratives remained depreciatory, structured on inferiority-superiority reports, and revealing the 'us versus them' distinctions.

The narratives surrounding the Roma often intersected with cultural motifs related to celestial and infernal realms, as well as the transitional journeys between them. The press and literature frequently depicted both Roma and Romanians engaging in pursuits to attain heaven or engaging in moral dialogues with the divine. Yet, this pursuit was depicted as a competition or a domination of the Romanian majority. These narratives sometimes utilized cultural symbols and stereotypes. For example, the story of a Gypsy man's dream of ascending to heaven contrasted with the earthlier concerns of acquiring food. Other stories depicted Roma individuals traveling to hell to save their relatives or praying to God during desperate moments, reinforcing the spiritual aspects of Roma religious identity.

To sum up, the Romanian interwar years were marked by a dynamic interplay between religious, cultural, and political influences on the Roma community. During the 1930s, there was a significant discourse among theological and public figures regarding the potential to replace the Russian Orthodox Church's waning influence abroad due to the communist uprising. The Romanian Orthodox Church considered this an opportunity to expand its influence beyond Romanian borders. Consequently, missionary campaigns targeting Roma communities were launched and newspapers regularly reported on the baptism of large groups of Roma during major Orthodox celebrations.

OPINII GENERALE ȘI PERCEPȚII REFERITOARE LA CONFESIUNILE RELIGIOASE ALE MINORITĂȚII ROME DIN ROMÂNIA ÎNTRE ANII 1920-1930

Rezumat

Există o multitudine de mituri, legende, stereotipuri și percepții eronate despre cultura, originea și religia minorității rome din România. Unele publicații și ziare editate în special în anii 1920 și 1930, cum ar fi *Revista de Sociologie Românească*, *Ilustrațiunea Română*, *Ziarul Călătoriilor*, au publicat unele articole încercând să descrie și să analizeze originile și practicile religioase ale romilor. Studiul de față își propune să aducă în atenție diferitele percepții și convingeri despre viața religioasă a comunității rome, identificate cu precădere în presa națională. Plecând de la istoriografia subiectului și sursele primare ale epocii, articolul își propune să exploreze cum practicile și politicile societale au influențat viața și confesiunile religioase ale comunității rome.

A FI ȚIGAN SUB CEAUȘESCU

Sînziana Preda*

Cuvinte cheie: romi, țigani, minoritate, Ceaușescu

Keywords: gypsies, minority, Ceaușescu

Sărăcia, infracționalitatea, accesul redus la diferite resurse sunt reperele prin care continuăm astăzi să caracterizăm populația romă. În Europa centrală și răsăriteană, această perspectivă asupra romilor este generală și foarte veche. Doar pentru perioada comunistă imaginea lor pare să fi fost mai bună. Parte dintre romi consideră că în timpul comuniștilor au fost mai puțin discriminați. Adesea socotiți o minoritate inferioară celorlalte, țiganii au cunoscut în deceniile socialiste un nivel de integrare nemaîntâlnit anterior. În cele ce urmează, vom examina fenomenul autoidentificării etnice pentru două comunități de romi bănățeni, pe fondul rememorării regimului lui Ceaușescu, o perioadă în care colectivitățile respective s-au ridicat din punct de vedere economic și social.

Pentru mai mulți bătrâni și persoane de vârstă mijlocie cu care am purtat discuții (în cadrul unei ample cercetări dedicate istoriei etniei)¹, deceniile de după dispariția comunismului sunt evaluate ca un regres, în special economic și îndeosebi pentru grupul etnic de care aparțin. În narațiunile lor, intervievații recurg constant la compararea ultimilor 30 de ani cu epoca dictaturii, zugrăvită cu un ton nostalgic. Câteva explicații pot fi avansate: faptul că o slujbă și un cămin erau bunuri accesibile pentru toți cetățenii; de asemenea, o viață relativ decentă era posibilă pe baza unui salariu, fără ca oamenii să fie împinși la a emigra (evident, era imposibil, dar migrația în căutarea unui trai mai bun nu constituia atunci o necesitate). Este cunoscut că atare opinii regăsim în rândul vârstnicilor, indiferent de apartenență etnică, iar romii nu fac excepție.² Ceea

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Sociologie și Psihologie, b-dul Vasile Pîrvan, nr. 4, e-mail: sinziana.preda@e-uvt.ro

¹ Cercetările care au condus la aceste rezultate au primit finanțare din partea Mecanismului Financiar al Spațiului Economic European 2009–2014 prin contractul nr. 14SEE/30.06.2014. În cadrul proiectului “The Untold Story. An Oral History of the Roma People in Romania”, au fost realizate câteva sute de interviuri cu membri din comunități rome din varii zone geografice ale țării.

² “nostalgia pentru acele vremuri manifestată de mulți foști lucrători industriali, agricoli și

ce le particularizează poveștile ține de condiția etnică, mai precis de percepția locului lor într-o societate menită să asimileze, să niveleze diferența.

Începând cu a doua jumătate a secolului trecut, sub aspect economic, cât și social, romii din din (jud. Timiș) și din Căpîlnaș (jud. Arad) au traversat o evoluție graduală. Urmași ai unor neamuri de muzicanți (lăutari), respectiv, căldărari, ei s-au integrat treptat în masa majoritarilor. Într-o primă etapă, apropierea de comunitatea românească s-a produs prin relocalizare, având în vedere că romii trăiau în proximitatea românilor, la periferia localității. Dinspre margini (sau din afara localității), cei dintâi au început să se mute (ori să cumpere terenuri și/sau case) înspre centrul satului, dar, pentru o vreme, o locuire compactă (de pildă, pe străzi alăturate) s-a păstrat. Pe mai departe, includerea romilor a însemnat urmarea acelorași modele de viață domestică precum ale majoritarilor, iar în plan social, adoptarea regulilor sistemului totalitar, munca în colectiv, angajarea și naveta în centrele urbane din vecinătate. În general, instalarea comunismului a marcat creșterea în intensitate a procesului de aculturare a romilor (cu unele excepții, precum neamurile gaborilor sau ale cortorarilor). Unii dintre romi – și parte dintre intervievații cercetării noastre – denumesc preluarea de tipare culturale altele decât cele proprii “romanizare”. Asumarea modelelor este văzută ca o racordare la felul celorlalți de a fi, de a avea un rost, o așezare precum ceilalți, cu ceilalți:

“(Bătrânii dumneavoastră aveau un port specific? Purtau fuste femeile? Își împleteau părul în cozi?) – Nu, nu, nu. Simplu, ca și-acuma. Tot moda asta am prins-o. (Așa deci a fost din moși-strămoși) – Da. Am o vârstă de 57 de ani, eu așa-i știu, la fel cum sunt și-acuma. Portul nu era diferit. Și bănuți din ăia cum poartă ăia (căldărarii, n.n.), nu: noi eram mai romanizați, cum s-ar spune. (De fapt, ce înseamnă pentru romii de aici rom romanizat? Ce înseamnă cuvântul romanizat³?) – Noi eram și muncitori, doamnă. Romanizați înseamnă că mergeam la școli: fiecare, dacă-i întrebi, 8, 10 clase au. Eram în rând cu lumea, cum ar fi. D-aia noi ne declarăm că suntem mai romanizați. Avem meserii, mecanici, șoferi, cam asta o fost meseria romilor din zonă. (Tatăl dumneavoastră a fost angajat undeva?) – Da, o lucrat la Nădragu aici undeva, la Lugoj acolo e o comună, o fabrică de se face tablă acolo. Și el acolo o lucrat vreo 20 de ani. Era muncitor necalificat, dar având 3 copii, nu se prea descurca cu căldările

angajați ai serviciilor publice – cu amintirile lor privind existența din plin a locurilor de muncă și a locuințelor sociale accesibile.” – Nicolae Gheorghe, în Nicolae Gheorghe, Gergő Pulay, “Alegeri de făcut și prețuri de plătit: roluri potențiale și consecințe privind activismul rom și elaborarea politicilor pentru romi,” în *Nicolae Gheorghe - O Viață Dedicată Romilor*, N. Bițu, ed., (București: Ed. Centrului Național de Cultură a Romilor, 2016), 29.

³ Uneori, prin “romanizat” este desemnat un țigan de oraș (discuție de teren, 7 august 2015, jud Dolj).

și cu asta. O fost și-o glumă, că no, tot căldărari am fost...Deja nu mai eram. Am început să muncim. Aveam grădinile noastre, ne puneam grădinile, țineam porci, animale. D-aia zicem că am fost în rândul lumii, cum ar fi. Dar numele purtam de țigani.” (A.C., Căpîlînaș, 2015).

Deși termenul “romanizare” (uneori cu forma “românizare”⁴) nu a fost un cuvânt decât arareori întâlnit în narațiunile persoanelor intervievate în proiectul amintit⁵, el descrie o veche realitate, aceea a dorinței de a atinge un status similar cu al majoritarilor (deși românii nu au reprezentat în mod exclusiv etalonul, ci și populația germană, maghiară sau sârbă – referindu-ne la Banat și Transilvania). Romanizarea este interpretată drept un cumul de atuuri, de achiziții (ex., absolvirea unei școli, obținerea unei slujbe) ce conferă deținătorului un ascendent, față de strămoșii săi și/sau în raport cu comunități rome/romi ce nu au propășit. Actorii romanizării au înțeles tendințele vremii, orientându-se spre a-și construi mai multe avantaje, care să îi situeze pe poziții relativ egale cu alte etnii. Totuși, etnonimul binecunoscut “țigani” a continuat să fie calea de identificare folosită de majoritari, o etichetă clar separatorie.

Cadrul care a favorizat progresul comunităților analizate este cel al debutului fenomenului complex în care industrializarea, modernizarea și urbanizarea s-au suprapus.⁶ Fiind lipsiți de pământ (sau cu loturi insignifiante) și fără a mai practica îndeletniciri tradiționale (sau în mică măsură), romii s-au orientat către orașe, cele mai căutate fiind desigur cele mari, din proximitate (Arad, Lugoj), datorită oportunitățile oferite, în primul rând pentru locurile de muncă. Precum celelalte grupuri etnice, ei au trecut prin “politica de omogenizare socială”⁷ desfășurată de regim, însă, după cum remarcă tot Viorel Achim, devenirea le-a fost marcată de specificul socio-profesional cu care au intrat în comunism,

⁴ “Eu pot să vă spun că deja majoritatea au intrat în procesul de românizare. (Care înseamnă ce anume?) – Aceleași obiceiuri ca la români, aceleași tradiții. Nu mai văd la ora actuală lucruri atât de deosebite și de diferite ca ale majoritarilor. Deci, spre exemplu, la noi, în ursărima noastră [neamul ursarilor, n.n.]. Pentru că v-am spus, aicea trăiesc mai multe categorii de țigani, dar vă dau exemplu: la noi nu se vând fete, nu se ia bani pe fete [precum se întâmplă în alte neamuri, n.n.]” (R. D., Dudașu, Mehedinți, 2016). “Deci noi nu sîntem...Cum să zăc io?, aicea nu-i un cartier de țigani, dee cortorari, cum să zăce, mai să zăce. Cum să zăc...[Aici e] Un cartier dee băieși! Țigani mai romanizat, nu, nu țigan (adevărat, n.n)! (Da, da, da.) – Țigani is ăialalți, cu rochii lungi, de știe țigănește. Noi abia știm să vorbim românește, dară cum să mai știm alte limbi?” (Z. M., Sebeșel, Alba, 2015).

⁵ Cuvântul a fost pomenit spontan de către romi, nefiind un concept introdus în ghidul de interviu și nici chestionat în mod particular în convorbirile de teren.

⁶ Un factor favorizant pentru nivelul de trai mai ridicat (comparativ cu al romilor din alte regiuni ale țării) a fost cel al rezidenței în Banat.

⁷ Viorel Achim, *The Roma in Romanian History (Chapter VI. The gypsies during the communist regime. A few points of reference, 189–202)* (Budapest: Central European University Press, 1998).

cât și de profilul psihologic al neamurilor țigănești⁸, de întreaga lor istorie multiseculară în teritoriile românești.

Fabricile comuniste din regiune au absorbit mâna de lucru reprezentată de țigani, o forță de muncă deloc sau slab pregătită, însă dornică să își câștige traiul. Nu numai în întreprinderi, ci și în alte slujbe, ei au dovedit “capacitatea de a fi lucrători flexibili”, activând ca “muncitori agricoli sau industriali și nu doar furnizori de servicii”.⁹ Aceste noi ipostaze erau întrucâtva inedite, departe de imaginea tradițională a nomadului, a țiganilor în corturi și căruțe. În cazul comunităților de care ne ocupăm, chiar și mai îndepărtate, având în vedere că memoria intervievaților nu reține tradiții caracteristice neamurilor de proveniență.¹⁰ Pentru măgureni și cei din Căpîlnaș, dorința de a se realiza, precum majoritarii, era de la sine înțeleasă și, destul de probabil, a fost stimulată de competiția interetnică. La fel de probabilă a fost influența modelului bănățean, de a fi un bun gospodar, muncitor sânguincios și, cu o expresie populară, de a avea de toate.

“După ce au crescut copiii mai mari, s-au angajat. La noi [în sat], din fiecare familie! S-au angajat la ITL [Întreprinderea Textilă Lugoj], la faianță, la...la toate întreprinderile din oraș. Majoritatea erau la ITL – lucrau, trei-patru din casă” (Ș. I., Măguri, 2015) sau la “IGOL [Întreprinderea de gospodărie orășenească Lugoj]” (C. G., Măguri, 2015). De asemenea, la “Mondial – așa să zăcea, Mondial, unde să făcea cărămidă și țâglă” (C. A., Măguri, 2015) ori la fabrica de vagoane din Arad. “Oamenii...își făceau CAR-u’ [Casă de Ajutor Reciproc], scoteau bani din bancă...Până și-o făcut cășile, s-au aranjat bine, bine. Noi (romii din Măguri, n.n) nu sîntem recalcitranți, nu sîntem traficanți, nu sîntem interlopi. Noi sîntem oameni de rînd. Noi n-avem nici un fel de altfel de obicei. Singuru’ obicei care-l avem, care se țâne...avem ruga copiilor. Țsta este festival, în ultima săptămână din mai. Țsta s-o înființat acuma...după Revoluție. Deci alte obiceiuri (specifice romilor, n.n.) nu avem.” (Ș. I.)

Asemenea mărturii arată că mulți dintre țiganii bănățeni s-au “romanizat” destul de ușor, fără să suporte persecuții din partea autorităților, care, după modelul sovietic¹¹, au dispus interzicerea felului de viață nomad. De fapt, pentru comunitățile examinate, nu mai avem o memorie a celui “mod anacronic de viață”¹² (la care se adaugă și dispariția obiceiurilor specifice etniei – sau, cel

⁸ Ibid.

⁹ Gheorghe, Pulay, “Alegeri de făcut,” 46.

¹⁰ “Aici la noi nu sunt tradiții (E. R., Măguri, 2015) – La noi nu-s oamenii bogați cum îs în părțile ălelalte, în Strehaia, în Timișoara, în părțile ălealalt. Nu. (C. M., Măguri, 2015) – Noi am știut să lucrăm (E.R.)

¹¹ Gheorghe, Pulay, “Alegeri de făcut,” 44, nota 21.

¹² Ibid.

puțin, absența memoriei lor), ceea ce denotă că aculturarea debutase (cu mult) înainte de mijlocul secolului trecut. În cazul acestor comunități, omul nou al orânduirii socialiste a putut fi mai ușor “construit”, comparativ cu romii aparținând neamurilor tradițional-conservatoare, a căror “proletarizare” s-a produs în termenii unei constrângeri [radicale]. Față de viața pe care au avut-o înaintașii lor, intervievații consideră că au progresat, chiar în condiția de modești lucrători ai industriei socialiste sau în slujbe puțin prestigioase.

Angajarea în orașe și naveta au extins cadrul relațiilor romilor cu alte etnii, ceea ce, în mod inevitabil, a sporit gradul de expunere la etichetarea etnică. Romii din Căpîlnaș și cei din Măguri au ieșit din micile lor colectivități, spre a munci în cadre mai mari, în spații urbane, unde raporturile cu *celălaltul* etnic s-au nuanțat, uneori chiar acutizat. În mod interesant, memoria reactivată la distanță de decenii nu insistă asupra unor episoade particulare de întâlnire sau conflict cu *celălaltul* etnic; ea construiește un discurs centrat pe autoidentificare etnică, însă la nivel de grup, nu individual. Oamenii nu povestesc în mod neapărat despre cum reacționau (dacă reacționau) atunci când erau apelați “țigani”, ci, mai degrabă, filosofează asupra condiției neamului romilor. Unii dintre interlocutorii noștri, interiorizând perspectiva condiției de țigan ca pe una de inferioritate, o proiectează și ca heteroidentificare:

“(Dacă vrea careva să ia fată sau băiat de soț sau soție, e în regulă?) – Român? (Da.) – Da! Nu ne ferim. Nu, nu-i nici o problemă. Nu-i. Nu. Dacă le place, noi sîntem mai jos decât românii și dacă le place la români de țigani...(Nu mi se pare că sînteți mai jos, asta e...) – Zăcem cu numile. Zăcem cu numele. Că un nume urât, un nume urât, deajbaba avem noi satu’ frumos și cum v-am spus, că am făcut tot din muncă ce am făcut, da’ îs unii țigani care...îs la pămînt. Care strică tot... Cum să spun, ă, ă, numele...(Bun, dar...) – Da! Da, da. Când aud [de] țigani. (Prin ce strică? Ce fac?) – Unii fură, unii omoară, unii fac minuni...(Dar români nu fac din astea?) – Cum să nu facă? Cum să nu? (Păi și-atuncea de ce credeți că numai unii sînt mai...?) – Da, da, da. Păi numele ăsta înjosat, cum s-ar zăce. Numele de țigan îi mai jos...(Vi s-a întîmplat în viață așa, să aveți de suferit din cauza asta?) – Nu, nu, nu. Nu, nu s-o întîmplat. Auzăm și noi așa de la unu’, de la altu’: ,O, cine o făcut scandal?’ – ,Țăganii.” (Da) – Auzim așa numa’, da’ nu, la noi în sat încă nu s-o întîmplat.” (C. A.)

Mărturia relevă că vorbitorul se simte afectat de compromiterea etnonimului (în aceeași măsură, endonim, având în vedere că mulți etnici continuă, după “renașterea romă”¹³, să se revendice drept “țigani”, nu “romi”), prin acțiu-

¹³ Prin această sintagmă identificăm procesul de recuperare și reconstruire a identității rome, derulat, începând cu anii ’90, prin intermediul activiștilor romi și a organizațiilor reprezentative (precum Partida Romilor).

nile reprobabile săvârșite de către unii congeneri. Multe dintre acestea au ținut paginile ziarelor interne și internaționale, dar mai ales au proiectat o lumină nefavorabilă asupra întregi lumi rome. Renumerele negativ alterează imaginea de ansamblu pe care o au parte dintre romi asupra întregii lor etnii, chiar dacă nu au fost direct prejudiciați. Totodată, mărește sentimentul de inegalitate și/sau inferioritate resimțit de romi, un sentiment al dezavantajului [social] în raport cu *celălaltul* etnic.

O altă narațiune se concentrează însă asupra experienței interetnice din propria colectivitate. Apelativul „țigancă” generează simțăminte ambigue asupra unei povestitoare. Deși nu a întâmpinat conflicte cu majoritarii din cauza apartenenței etnice, ea nu a uitat nuanța derogatorie a etnonimului. „(Ați avut vreodată probleme să se ia de dumneavoastră, să zică că...) – La fabrică! (M. C., Măguri, 2015) – Daaa! (E. R.) – Când îmi spuneau țăgancă, atunci îmi era ciudă! Îmi era ciudă că îmi spuneau țăgancă! – (Dar vă ziceau?...) – Nu, în glumă așa, nu... N-am avut probleme (Așa, ,rom’, vi s-a spus?... Adică cum vi se pare ,rom’, are vreun sens sau...? Pentru dumneavoastră...) – Ori rom, ori țagan [țigan], tot egal îi (M. C.) – De ce să ne fie rușine cu nația noastră!? Pântru că noi n-am făcut rău și nu facem rău la nime’ și nu...(E. R.) – Nu sîntem oameni de ăia, să ne batem sau să ne certăm! (M. C.) – Nu sîntem... Nouă ne-o plăcut să muncim!¹⁴ Copiii noștri, și noi, și toți, cum ne-am ridicat, cum am știut să lucrăm! Ne-am terminat opt clasă și după aia mergeam să lucrăm.” (E. R.). În același dialog, altă vorbitoare consideră că oprobriul adesea asociat romilor nu trebuie să se răsfrângă asupra tuturor. Drept exemplu, se referă la mica sa comunitate de proveniență, pe care o asociază cu valori pozitive, precum corectitudinea, integritatea, hărnicia. În diverse campanii ale cercetării de teren ne-am confruntat de mai multe ori cu nemulțumirea membrilor diverselor comunități rome, vizavi de blamul proiectat asupra lor, din cauza infracțiunilor săvârșite de unii romi (sau grupuri rome), în țară sau în străinătate. Transferul de imagine lezează stima de sine a intervievaților, al căror discurs este unul de delimitare.

Mai multe mărturii au evidențiat munca și școala ca fiind piloni în evoluția personală. „(Dumneavoastră nu ați făcut nici o profesională?) – Nu, tot opt clase. Păi, nu era posibilități, ca să mergem mai... Că părinții noștri lucrau și tot din munca asta de la ITL și-o făcut case, și-o mai făcut în case ce-o trăbuit, ne-or mai ținut pă noi la școală și... Na... asta e! După aia ne-am măritat, ne-am băgat la lucru și...ne-am văzut de treabă!” (E.R.) Școala (una dintre

¹⁴ *Either because they were ,not incorporated into work’ or because they practised their occupation without authorisation, the Gypsies suffered the strictures of the laws in force at the time, being considered ,social parasites’ and sent to work on construction sites or on the Danube – Black Sea Canal. Achim, The Roma.*

marile vulnerabilități ale romilor după 1989), deși nu mai mult de ciclul gimnazial¹⁵, este indicată ca secvență fundamentală în parcursul povestitorilor. În această privință, romii, îndeosebi în lumea rurală din anii comunismului, traversau etape și modalități de formare similare cu cele ale altor etnii. De aici și viziunea de sine a interlocutorilor: ei nu se percep diferiți de oamenii epocii, de vreme ce s-au format și au trăit precum toți ceilalți. Unii rememorează chiar perioada școlii, când copiii păreau a fi egali, indiferent de culoarea pielii sau limba vorbită.

“Opt clasă, m-am angajat la fabrica textilă... (Cum a fost la școală? Vă amintiți?) – Forte bine. (Aveați colegi țigani...români...?) – Daaa, da. (Nemți erau?) – Nu. Numa’ români și țigani?) – Da. Numa’ români, că îi satu’ românesc lângă noi și noi aicea, na, țigani, cum s-ar zăce. Și am avut profesori de la Lugoj. (Cum se purtau cu dumneavoastră?) – Frumoos, frumoos, foarte frumos. (Nu au fost situații în care îi disprețuiau pe romi?) – Nu, nu, nu, nu. Și în zăua de azi is unii care ne mai întâlnim și...(Colegi?) – Și colegi, și profesori.” (C. A.)

Rememorarea copilăriei scoate la iveală și mărturii despre relații pozitive între etnii, probabil explicabile printr-o distanță socială redusă, între majoritari și romi. “La noi nu e diferență între români și țigani. Cum ni-s cu românii, așa ni-s cu țiganii. Toți frați, mai bine mă înțăleg cu românii, ca cu țăganii. (De ce?) – Nu știu, io am fost mai...așa cu românii, io am umblat mai mult cu români. Cu țăgani, prea puțin. Aicea mai umblu cu țăgani, că îs țăgani aici, dar acolo la mine în sat, tot cu români am fost. – (Necunoscut) Mergeai la școală între ei... – Mergeam la școală, megeam, cântam pentru ei, le plăcea de mine, eram, lucram cu ei, tot. Am avut...profesoară, care o fost prietena mea, româncă. Români! N-am fost crescut cu țăgani! Prea puțin. – (Necunoscut) Tu erai și un pic mai albuț. Ce mai, român.” (A. C.) Remarca privind culoarea pielii este un criteriu subiectiv; de observat că naratorul amintește că majoritatea elevilor din clasa sa erau romi, care în spațiul public vorbeau românește. “(În clasă vorbeai țigănește cu colegii?) – Nu, nu. (Numai acasă?) – Numai acasă.” (A. C.)

Discriminarea verbală practică de către non-romi stârnește reacții diferite, în funcție de experiențele interetnice ale fiecărui interlocutor și de modul în care își evaluează identitatea etnică. După cum vom vedea mai jos, reacțiile diferă chiar în cazul uneia și aceleiași persoane, în funcție de contextul în care este apelat, de ton, de cei care îl apelează. Comunicarea este un cadru vast,

¹⁵ “Țiganii erau reprezentați doar în școlile profesionale, medii, tehnice și liceale.” (trad. noastră) Gilberg, 448, în Helsinki Watch, *Destroying Ethnic Identity. The Persecution of the Gypsies in Romania. A Helsinki Watch Report* (New York: Human Rights Watch, 1991), 24 <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/ROMANIA919.PDF>.

complex, în care sensibilitățile etnice se pot activa divers și, uneori, imprevizibil. Majoritatea interlocutorilor tineri sau aflați la maturitate în perioada comunistă au internalizat etnonimul “țigăan” ca endonim și integrează cu dificultate termenul “rom”, un cuvânt venit din afara comunității și mentalității lor.

“(Cum vă considerați, român, țigăan, rom?) – Țăgan. Nu mi’ rușine de religia mea, de etnia mea. Îs țăgan, țăgan. Pă, rom, român orice oi fi, da’ țăgan! (Rom ce înseamnă pentru dumneavoastră, cuvântul ăsta?) – Păi...nici țăgan, nici români. La mijloc, ceva mai special, să nu ne... – (Necunoscut) Mai domnește așa, rom. – Ceva mai...Rom. – (Necunoscut) Rom. (Știți de unde vinde cuvântul ,rom’?) – Păi io nu știu! Rom...habar n-am. – (Necunoscut) Ceva mai... – Ceva, no, mai pă domnește. – (Necunoscut) Să nu fie jignire. – Să nu fie de jignire, da. Pentru că... Asta, să nu fie de jignire. Că o zâs în parlament, că să nu mai zăcă țăgan, să fie rom. Pentru că o făcut Bănescu, pă una, ,țăgană împuțită’. (Vă simțiți mai special când vi se spune ,rom’?) – [râde] Nu, să spun ceva. Dacă îmi spune cineva pă un ton, mai așa: ,Mă țăgane...! , Da, mă enervez. Să înjure, știi? Da’ dacă zăce acum, ca acum, îs țăgan, pă țăgan mi-s, ce să...Și francezii: ,Mă, ce ești? ,Țăgan. Păi, țăgan mi-s!” (A. C.)

În mod paradoxal, după 1989, libertatea de afirmare etnică a adâncit discriminarea între romi și majoritari, punctul culminant fiind atins odată cu instalarea, în discursul auto-identificator al organizațiilor reprezentative, a cuvântului “rom”. Descoperit și promovat de activiștii romi, termenul este dificil a fi asumat de mulți membri ai etniei, auto-declarați “țigani”; cel din urmă este un termen care le-a fost transmis intergenerațional, cu care s-au obișnuit și pe care îl înțeleg, cu toate fațetele sale. În România comunistă, unde erau priviți ca o “clasă socială”¹⁶ și ignorați cultural, parte dintre țigani nu au avut de înfruntat atitudini rasiale la dimensiunea cu care s-au întâlnit după anii ‘90.

“Atunci (sub Ceaușescu, n.n.), atunci nu, nu eram discriminați! Nu aveam probleme cu discriminarea, mai mult acum!” (Ș. I.) “A fost mai bine sub Ceaușescu. Am fost lăsați în pace. Nimeni nu ne-a deranjat. Nimeni nu a încercat să ne atace. Nimeni nu ne-a spus ‘țigăan’. Acum oamenii ne insultă, spun tot felul de lucruri insultătoare. Încearcă să ne forțeze să ieșim din casele noastre, din sate, din România”.¹⁷ “Țigani suferau mereu, dar sub Ceaușescu era mai bine. Măcar toată lumea era unită împotriva lui...”. Unii romi consideră că grupul lor etnic a cunoscut sub Ceaușescu o situație mai bună, nu datorită unui tratament deosebit, ci pentru că sub conducerea acestuia țigani nu au înfruntat actele de

¹⁶ László Fosztó, ed., *Colecție de studii despre romii din România* (Cluj-Napoca: ISPMN, Kriterion, 2009), 23.

¹⁷ Helsinki Watch, *Destroying Ethnic Identity*, 1.

violență survenite după decembrie 1989. În acest sens, afirmația din anii '90 a lui Ion Onoriu, președintele UDR (Uniunea Democrată a romilor, n.n.): „Decenii de ani am fost priviți cu dispreț și fără respect, am fost insultați și batjocoriți. Dar violența a lipsit”¹⁸. Există și un discurs al activiștilor romi, ce accentuează statutul lipsit de prestigiu al etnicilor în aceeași perioadă istorică. „Înainte de revoluție, a fi rom era să fii considerat inferior și lipsit de valoare. De parcă nu ar fi fost suficient de rău, noua ‘democrație’ a transformat această asociere ‘pătată’ în cel mai rău stigmat social din România: a fi țigan”¹⁹.

Între cele două discursuri remarcăm câteva diferențe: pe de-o parte, recepțăm perspectiva oamenilor obișnuiți, pe de alta, pe cea a elitei activiste. Cea din urmă are în vedere lumea romă în ansamblul ei, în vreme ce interlocutorii noștri se referă la experiențele comunității lor. Am putut observa că în zonele unde romii au fost mai puternic aculturalizați sau au căutat să se romanizeze, distanța socială a fost semnificativ scăzută. Ambele perspective vorbesc despre realitățile uneia și aceleiași epoci, diferența provenind din condiția particulară a fiecărei colectivități romă și a raporturilor construite cu alte etnii. În consecință, evaluările privind (in)toleranța etnică a romilor în a doua jumătate a secolului trecut ar trebui realizate luând în considerare existența diferitelor neamuri și comunități romă și a relațiilor diferite dezvoltate cu etniile vecine.

Parte dintre “romii de succes și bine integrați încearcă să-și ascundă identitatea”, cel mai probabil ca “rezultat al unui număr de secole de condiționare într-o societate în care valoarea unui rom era adesea considerată mai mică decât cea a unei vaci”²⁰. Romii cu care am discutat nu sunt oameni de succes, însă se consideră integrați și nu au o problemă în recunoaște propria apartenență etnică, chiar cu mândrie. Dacă acum un secol, diferențele între strămoșii lor și vecinii acelora erau (mai) evidente, în epoca comunistă s-au estompat, atât prin dorința de romanizare (până la un anumit punct), cât și prin inevitabilul proces de aculturare traversat în România de către toate minoritățile etnice. Pentru comunitățile examinate este evidentă o similaritate – din punct de vedere al valorilor, al stilului de viață, al comportamentului – cu grupurile etnice din proximitate, ceea ce explică firescul comunităților respective, cât și faptul că nu au cauzat probleme și nu s-au lovit de conflicte rasiale.

Normalitatea nu este explicată exclusiv de integrare / asimilare / aculturare. Factorul socio-economic a jucat un rol cheie: anume, faptul că actorii cercetării noastre au căutat să se plaseze în ordinea socială, “în rând cu lumea”, să aibă gospodăria la fel de bune cu ale celor din jur, să se educe, să devină salariați.

¹⁸ Ibid., 33.

¹⁹ Ibid., 32.

²⁰ Ibid.

Putem vorbi, aşadar, de un spirit competiţional, ce transpare într-o serie de mărturii orale. Defăimarea cu adresă etnică nu a lipsit, însă a fost trecută cu vederea. Cei dispreţuiţi nu au dispus de pârghiile necesare pentru a amenda comportamente rasiale, dar, mai cu seamă, nici nu au ştiut că astfel de atitudini pot fi / trebuie taxate.

Ideea de a le riposta nu exista (sau, cel puţin, nu la nivel de grup). Unele surse vorbesc despre conştientizarea intoleranţei la adresa etniei: “Beck a raportat în 1984 că, deşi ţiganii credeau că viaţa lor s-a îmbunătăţit de la al Doilea Război Mondial, ei au simţit că prejudecăţile împotriva lor au crescut dramatic de la mijlocul anilor 1970”.²¹ În comunităţile analizate, nu am găsit mărturii despre o asemenea intensificare. În schimb, interlocutorii au subliniat că în raport cu înaintaşii lor, în anii comunismului, au dus un trai mult mai bun, iar naraţiunile lor compară mereu prezentul²² cu perioada când viaţa avea un curs stabil şi se găsea de lucru.

BEING GYPSY DURING THE CEAUŞESCU ERA

Abstract

This article analyzes the Roma ethnic group image during the communist period, as it emerges from several stories narrated by Roma people living in two villages in Banat. Recollection process focuses both on the survival strategies of those years and on relationships with the majority. The latter acquired new dimensions, as the Gypsies began to engage in communist enterprises and part of them experienced an acculturation phenomenon.

²¹ Helsinki Watch, *Destroying Ethnic Identity*, 32.

²² “(După 1989, n.n.), pentru marea majoritate a ţiganilor, puţine s-au schimbat. Sărăcia, analfabetismul şi şomajul continuă să reprezinte obstacole serioase în calea progresului pentru majoritatea ţiganilor. În plus, aceste condiţii, care sunt rezultatul secolelor de politici guvernamentale discriminatorii, nu vor fi eradicate uşor sau rapid.” Ibid., 33.

POARTA – ELEMENT AL ARHITECTURII VERNACULARE BĂNĂȚENE

*Mariana Balaci, Simona Ileana Dabu**

Cuvinte cheie: poartă, simbolică, gard, spațiu privat, spațiu public

Keywords: gate, symbolism, fence, private space, public space

Arhitectura tradițională din mediul rural prezintă o serie de caracteristici specifice, dar nouă însă ne-au atras atenția porțile și părțile conexe ale acestora. De altfel, porțile la origini au apărut din motive de siguranță și din dorința de a induce acest sentiment de siguranță, ca apoi să primească și motivația de a delimita spațiul privat de cel public sau comun, adică utilizat de toți membrii comunității. Discuțiile cu vecinii se purtau peste gard, ori în linia porții, căci doar cei foarte apropiați familiei puteau pătrunde în ogradă, în gospodărie. De altfel, comunicarea cu membrii comunității avea loc tot aici, la poartă, de aici și nevoia unei bănci care să fie așezată la poartă. Poarta se constituie într-un element al spațiului privat, dar care facilitează comunicarea și interacțiunea cu restul comunității. Iată că poarta și gardul nu delimitează doar două lumi, două tipuri de proprietate, cea privată și cea publică, dar și face ca cele două să găsească un spațiu destul de restrâns (căci lățimea porții sau a gardului este de doar câțiva zeci de centimetri) unde ele se intersectează.

În lumea arhaică a satului, porțile au și încărcătură simbolică și ritualică, căci au devenit locuri de trecere între lumi, nu doar loc de trecere dintre spații cu o definire clară a acestora. Poarta s-a impus în mentalitatea sătească românească ca fiind un element foarte important legat de o serie de evenimente care însoțesc omul încă de la naștere și până la finalul vieții.¹

Poate cel mai bine a surprins acest aspect Mircea Eliade care spunea: “Poarta îndeplinește în viața poporului român rolul unei făpturi magice, care veghează la toate actele capitale din viața insului. Prima trecere pe sub poartă înseamnă aproape o intrare în viață, în viața reală de afară. Poata veghează la

* Universitatea de Vest din Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: mariana.balaci@e-uvv.ro; ileana.dabu@e-uvv.ro.

¹ Romulus Antonescu, *Dicționar de simboluri și credințe tradiționale românești* (Iași: Ed. Tipo Moldova, 2016), s.v. poarta.

căsătorie și sub poartă mortul este dus, solemn, spre lăcașul de veci”.² De asemenea, pragul casei este și el încărcat de o serie de simboluri, chiar sacralizat.³

De asemenea, unii specialiști în hermeneutică și simbolistică sunt de părere că poarta sau ușa sunt cele care permit o serie de “interpretări ezoterice”.⁴

În decursul mai multor campanii de cercetare de teren alături de colegii de la Muzeul Satului Bănățean, în diferitele zone ale satului bănățean, atenția ne-a fost atrasă de porțile și gardurile unora dintre gospodării. Unele dintre ele sunt adevărate pagini de simbolistică împletită cu elemente de decor. În studiul de față ne vom opri asupra porților ca și mijloc de pătrundere în spațiul intim al familiei din localitatea Becicherecul Mic (jud. Timiș).

Localitatea Becichecul Mic se află la aproximativ 17 km NE de Timișoara. Este un exemplu de sat bănățean de câmpie unde, de-alungul existenței lui, aici au conlocuit alături de români, o serie de etnii precum șvabi, maghiari, sârbi și rromi. Această localitate este un exemplu clar de conviețuire inter-etnică de mai bine de o sută de ani.

În Banatul de câmpie majoritatea porților și gardurilor sunt realizate din tablă, ori fier, însă mai ales în cartierele din satele cu populație șvăbească mai putem întâlni garduri realizate din zidărie și la fel și stâlpii porții. Aceștia sunt frumos ornamentați și împodobiți cu elemente de simbolistică, în general cu pomul vieții și derivate ale acestuia, ori alte motive vegetale sau animale (Fig. 1–4). Alături de aceste reprezentări pot fi sesizate și elemente geometrice care împodobesc și porțile, gardurile, dar și locuințele. Rare sunt porțile și gardurile realizate din scânduri de lemn.

Accesul în curte este condiționat de evenimente majore, invitații speciale sau relații de rudenie foarte strânse. La nunți, nuntașii sunt întâmpinați cu lăutarii, la poartă.

În graiul bănățean porții i se mai spune și *vraniță*, aceste termen desemnând poarta mică de la intrarea în pridvor sau în curte, dar și poarta mică care face trecerea dintre curte și grădină. Rădăcinile acestui cuvânt le aflăm în limba sârbă, căci în sârbă termenii de *vratnice*, *dveri*, *portal* sau *porta* fac referire la deschidere cu sensul de trecere din exterior în interior.⁵

O tipologie a porților și gardurilor din Banatul de câmpie pleacă de la două caracteristici:

² Mircea Eliade, *Insula lui Euthanasius* (București: Humanitas, 2004), 335.

³ Delia, Ioana Ilie, *Socio-antropologia spațiului* (Timișoara: Ed. Eurostampa, 2004), 148.

⁴ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. 3 (București: Ed. Artemis, 1995), s.v. *poarta*.

⁵ Branco Turnšek, Isidora Đorđević, “Traditional gates in the Pirot area villages. Relationship to the Architectonic Heritage,” *Facta universitatis, Serie Architecture and Civil Engineering*, 16, nr. 3 (2018): 532.

1. După dispunerea porților:

– Porți (uși) aflate pe latura îngustă a casei, spre stradă, care permite accesul în pridvorul casei, asemeni unui gang (Fig. 5a, 5b);

– Porți aflate pe aceeași linie cu gardul și independent de locuință (Fig. 6)

2. După materialul din care sunt realizate poarta și gardul:

– porți realizate din zidărie

– porți realizate din tablă

– porți realizate din lemn

– porți realizate prin îmbinarea a două dintre materiale (tablă cu zidărie sau lemn).

Porțile sunt pentru membrii unei gospodării cele care asigură protecție, securitate și mijloc de a avea o existență sigură, chiar și în timp de instabilitate socială.⁶

Porțile din zidărie, așa cum le-am identificat și în cercetarea noastră pătrund în lumea satului încă din primii ani ai secolului al XX-lea, acest tip de poartă având batanții porții și ai porțiței realizați din lemn (majoritatea au acest ansamblu al porții compus din porțița destinată intrării pe jos, iar poarta mare permitea accesul în gospodărie a carului și a animalelor).⁷

De obicei, acele porți-uși care permit accesul din stradă direct în prispă casei sunt realizate din lemn și au și elemente din sticlă ca să permită pătrunderea luminii în prispă, mai ales dacă aceasta a fost închisă de către proprietar. Este o necesitate cu care proprietarul s-a confruntat și aceasta a fost cea mai la îndemână soluție. Destul de rare sunt aceste tipuri de intrări unde se folosește și sticla colorată, nu doar cea transparentă (Fig. 1a, 1b). De asemenea, nișa aceasta care permite pătrunderea în spațiul privat și unde este dispusă ușa poate fi semicirculară sau chiar trilobată, așa cum am întâlnit-o noi în cercetarea de teren realizată în localitatea Becicherecul Mic (jud. Timiș). Introducerea acestui gen de ușă cu sticlă, mai ales colorată se realizează după anul 1930 în Banat.⁸

Îmbinarea acestor elemente practice, dar și decorative ori simbolice, contribuie la construirea unei identități culturale și sociale, mergând chiar până la exprimarea unei expresii personale a proprietarului.

Porțile și gardurile care delimitează și protejează familia și proprietatea din localitatea Becicherecul Mic au o vechime apropiată cu locuința, majoritatea provin din prima jumătate a secolului al XX-lea și unii dintre proprietari s-au îngrijit de ele și le-au reparat și păstrat cât mai aproape de forma lor inițială. În alte situații însă, cu părere de rău, acolo unde proprietarii nu sunt cei care

⁶ Ibid., 532.

⁷ Nicolae Săcară, *Valori ale arhitecturii populare românești* (Timișoara: Facla, 1987), 139.

⁸ Walther Konschitzky, *Arhitectura populară din Banat: stil și ornamentală* (Timișoara: Ed. Fundația Interart Triade, 2006), 170.

au ridicat casa, sau nu sunt descendenți ai acestora, nu au înțeles semnificația elementelor vegetale, animale sau geometrice prezente pe garduri și pe porți și au renunțat la acestea. De asemenea, unele dintre intrările direct în prispa casei au fost zidite și s-a realizat pentru accesul în gospodărie o poartă mică, pentru accesul pietonilor, alături de poarta mare care permite accesul în curte cu un mijloc auto.

Porțile sunt părți importante ale patrimoniului arhitectural, cu rol bine definit, de protejare, dar care au primit și o încărcătură simbolică deloc de neglijat. Sunt loc de discuție cu vecinii, sunt loc de apropiere și despărțire de persoane dragi în momente inevitabile din viața omului. Sunt cele care fac uneori parte comună cu locuința. De la simplele forme din cele mai la îndemână materiale, până la acele exemplare de porți frumos ornamentate, solide, viu colorate, în armonie cu spațiul de locuit, ele sunt elemente care ajută la definirea culturală, dar și socială a unei familii și chiar a unei comunități. Astfel de porți complexe, cu gardurile din zidărie, frumos ornamentate, așa cum reiese și din imaginile care susțin cele spuse de noi am întâlnit atât în zona șvăbească a localității, cât și în cea maghiară, românească sau sârbească, însă în mai mică măsură. Becicherecul Mic (jud. Timiș) rămâne pentru noi un exemplu de sat bănățean de câmpie, multietnic, care mai păstrează elemente de patrimoniu cultural vernacular, cu specific aparte.

THE GATE – AN ELEMENT OF THE VERNACULAR ARCHITECTURE IN BANAT

Abstract

Gates are an important part of the architectural heritage, with a well-defined role of protection, but which has also been invested with a symbolic charge that should not be neglected. They are a place for discussions with neighbours, a place to meet and part with loved ones at inevitable moments in human life. They are the ones that are sometimes shared with the home. From simple shapes, made from the most accessible materials, to beautifully ornamented ones, solid, brightly colored doors, in harmony with the living space, the gates are elements that contribute to the cultural and social definition of a family and even a community. The gate is an element of private space, but one that facilitates communication and interaction with the rest of the community. The gate and the fence not only delimit two worlds, two types of property, the private and the public, but makes it possible to find a fairly small space (the width of the gate or fence is only a few tens of centimeters) in which the two interact. In the plain villages of Banat, most of the gates and fences are made of tin or iron, but especially in the parts of the villages with a German population we can also find fences and gateposts made of masonry. These are beautifully ornamented and adorned with symbolic elements, generally the tree of life and its derivatives, or other vegetal or animal motifs alongside the geometric ones.

The gates and fences that delimit and protect the property and the family in Becicherecul Mic are as old as the house, most of them date from the first half of the 20th century, and some of the owners have taken care of them and repaired them and preserved as close as possible to their original form.

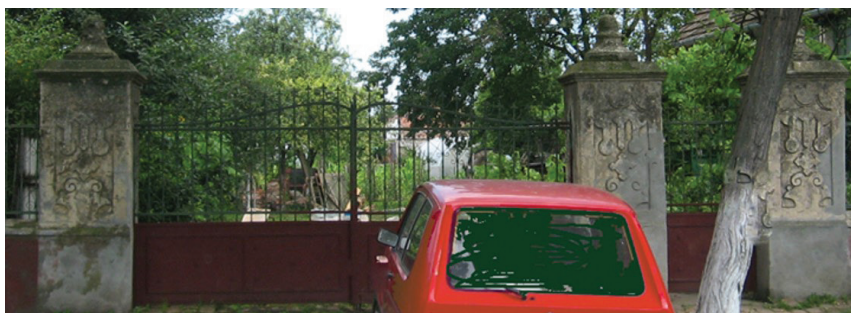

Fig. 1-4. Garduri din zidărie cu elemente ornamentale. / Masonry fencing with ornamental elements (foto Mariana Balaci).

Fig. 5a-5b. Intrare din stradă direct în pridvor. / Entrance from the street directly into the porch (foto Mariana Balaci).

Fig. 6. Poartă care permite accesul din stradă. / Gate allowing access from the street (foto Mariana Balaci).

RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE

Cătălin Pavel, *Animalele care ne fac oameni. Blană, cozi și pene în arheologie*, Editura Humanitas, București, 2021, 392 p.

Cătălin Pavel este deja un autor cunoscut pentru popularizarea arheologiei prin articole în “Dilema veche”, cât și pentru volumele sale de poezii. “Arheologia iubirii”, volumul publicat înaintea celui de față la editura Humanitas, a devenit bestseller având parte și de câteva lansări internaționale și traduceri.

“Animalele care ne fac oameni. Blană, cozi și pene în arheologie” poate fi privită din mai multe unghiuri: lucrare științifică, lucrare de popularizare sau o frumoasă poveste a fiecărui animal în parte ușor de accesat și înțeles pentru oricine.

Animalul nu este privit aici ca hrană sau ca resturi faunistice, așa cum este el în general văzut în articolele de arheozoologie. În schimb îl vedem contribuind la evoluția omului, influențându-i gândirea, arta, religiozitatea, mitologia și simbolismul.

După o introducere care ne anunță caracterul diferit al acestei lucrări, în primul capitol denumit inspirat “Grădina zoologică de buzunar” se face un scurt istoric al cercetărilor arheozoologice și nu numai împreună cu o precizare a metodologiei de cercetare.

Capitolul 2 este un *aquarium* literar vorbindu-ne despre balene, delfini și alți pești văzuți pe mozaicuri și ceramică, dar și în literatura antică.

Dacă în capitolul 2 autorul a navigat cu noi în ape și oceane, pentru capitolul 3 intrăm în gospodărie unde ni se dezvoltă pisica. Cu toate că este o carte de popularizare, nu ezită să pună întrebări dificile, cum ar fi domesticirea pisicii și când am ști din punct de vedere arheozoologic, decoperind un os că acel animal a fost domesticit. Un subcapitol consistent aici este cel legat de deja foarte cunoscutele pisici din Egiptul antic (mumii, statuete, mitologie).

Cu toate că ne-am aștepta să rămânem în gospodărie și să vorbim despre câine, în capitolul 4 facem un mic detour în sălbăcie și ne întâlnim cu ursul. Bineînțeles mai întâi cu *ursus spaeleus* în peșterile paleoliticului românesc și nu numai, pentru ca mai apoi să ajungem până la urșii din evul mediu, păstrându-se câteva pagini și pentru ursul polar. Cel mai frumos lucru ni se pare aici observația autorului privind conviețuirea celor două specii, omul și ursul, până în zilele noastre, deși ambele ar fi avut mijloacele de a se extermina reciproc.

Revenim în gospodăria oamenilor și în capitolul 5 ne delectăm cu cel mai bun prieten al omului, câinele. Și aici avem câteva discuții legate de domesticire și de rase, dar și despre un paradox: abundența informațiilor și prezența patru-pedului atât fizic în foarte multe locuri, cât și spiritual face ca rolul său să fie greu de deslușit.

Cea mai drăgălașă prezență din această carte se află în capitolul 6. Ariciul poate fi o descoperire surprinzătoare pe șantierele arheologice, dar pare a fi întâlnit destul de des. Îl putem vedea chiar în situri ale culturii Gumelnița, nu ca resturi osteologice, ci ca vase ceramice. Pe lângă ceramică, vase sau artă există și câteva interpretări antropologice ale prezenței ariciului în perioada romană și medievală.

Capitolul 7 ne prezintă calul. Autorul ne prezintă armăsarii din operele lui Homer sau statuile ecvestre cum ar fi cea a lui Marcus Aurelius, pe lângă resturi osteologice. Și aici avem parte de un paradox: cu toate că sunt foarte des reprezentați în artă, apar rar în siturile arheologice din diferite perioade istorice.

Din apă și de pe pământ, ajungem în capitolul 8 în aer pentru a zbura împreună cu păsări precum: cocorul, lebăda, vulturul, cioara, corbul, bufnița, struțul, papagalul precum și alte păsări mai puțin cunoscute ca gaița sau capântortura. Aflăm din acest capitol că suntem încă în urmă în ceea ce privește cercetarea păsărilor în arheologie, fiind departe față de celelalte animale “terestre”.

În încheiere, Cătălin Pavel încearcă să ne aducă mai aproape de lumea animalelor, explicând cum plecând de la concret (de la oase mai exact) putem transforma animalele în categorii culturale alcătuind “un prim alfabet socio-simbolic al gândirii umane” (p. 367). La fel cum spuneam la început, cartea reprezintă atât un manual de arheologie, arheozoologie alternativă, cât și o poveste, o “fabulă îmbogățită cu o întreagă antropologie” (p. 368), fapt ce face și mai potrivită încheierea cu o descriere a unui mozaic reprezentând *Arca lui Noe*. Tot în încheiere ni se arată imponderabilitatea metodelor folosite, autorul lucrând aici cu un mental istoric individual și colectiv, greu de cuantificat și verificat.

Bibliografia organizată pe capitole este un mare plus al acestei lucrări, reușind să constituie o bază foarte bună în cazul în care se va vrea pe viitor aprofundarea măcar al unui a dintre subiecte. De fapt, la fel ca Maria Magdalena Ștefan, considerăm că această carte ar putea constitui începutul unei cercetări arheozoologice dintr-o altă perspectivă întregind ceea ce deja se știe prin studiile cercetătorilor cunoscuți precum Al. Bălășoiu, Georgeta El Susi și alții prezenți și ei în bibliografie.

Am putea spune că ilustrația este săracă pentru toate subiectele (mai bine spus animalele) aduse în discuție, dar este totuși sugestivă reușind să redea ideile principale ale fiecărui capitol. Am putea chiar, prin ilustrațiile din această carte, să ne creăm o mică listă cu locuri sau artefacte de văzut cel puțin o dată în viață.

Autorul are fără îndoială har, umor și erudiție. Nu doar că cercetătorul se îmbină aici cu scriitorul și poetul, dar și cu un fin cunoscător al realităților actuale, nu de puține ori existând pasaje cu analogii la viața de zi cu zi sau

la showbiz, folosite pentru a aduce cititorul nevizat mai aproape de ceea ce cunoaște. De aici credem că vine și ușurința cu care se poate citi această carte. Nu plictisește și rămâne fascinantă cu lucruri noi de descoperit pe parcursul tuturor celor aproape 400 de pagini.

La fel ca “Arheologia iubirii”, și “Animalele care ne fac oameni” aduce un nou mod de a privi arheozoologia, dându-ne șansa să observăm analogii mai puțin evidente între viața omului și animalele care puteau fi în mediul lui apropiat sau puteau exista doar în mentalul colectiv, fiind evidențiate de comportamentul lui simbolic și mai puțin de cel în care își asigura hrana de zi cu zi.

Având în vedere informațiile și ușurința cu care se poate citi, credem că nu doar arheologii și arheozoologii ar trebui să fie interesați în a-și însuși informațiile din această carte, ci oricine, dar mai ales iubitorii de animale, fie ei posesori ai unuia sau admiratori ai acestora în fotografii și documentare. Ceea ce ne învață “Animalele care ne fac oameni” este că animalele sunt mult mai mult decât ceea ce vedem. Nu sunt doar oase, blană, cozi sau pene, ci un întreg glosar de experiențe, “vetereani multimilenari ai supraviețuirii și interacțiunii” (p. 373).

Sergiu Enache

Thomas Jordan, *A járványokról* [Thomas Jordan, *Despre epidemii*], traducere și note Magyar László András, ed. Robert Offner, Budapest: Gondolat, 2022, 405 p.

Tratatul despre epidemii a medicului de origine clujeană Thomas Jordan se află într-o serie de lucrări editate de Robert Offner, medic și profesor la Universitatea din Regensburg, dedicate istoriei medicinei dar și a științelor în general din Transilvania. Tratatul lui Thomas Jordan despre epidemii este a doua lucrare de istoria medicinei dedicată acestei problematici apărute în contextul pandemiei COVID-19 (2020–2022). Prima a apărut deja în 2020: Robert Offner, Thomas Șindilariu (ed.), *Schwarzer Tod und Pestabwehr im frühneuzeitlichen Hermannstadt. Pestordnungen der Stadtärzte Johann Salzmann (1510, 1521), Sebastian Pauschner (1530) und Johann Stubing (1561)* (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt, 6) Hermannstadt Bonn: Schiller, 2020.

Cartea de 383 de pagini conține o prefață numită *Gânduri introductive* (Robert Offner), urmată de *O scurtă biografie a medicului și savantului de origine clujeană Thomas Jordan* (Robert Offner), apoi de o prezentare a *Tratatului despre epidemii* (Magyar László András), o analiză a utilizării surselor antice de către Thomas Jordan, *Thomas Jordan și sursele antice* (Fazekas Sándor) și textul

tratatului *Despre epidemii* al lui Thomas Jordan. Volumul se încheie cu prezentarea colaboratorilor și, în buna tradiție a cărților editate de Robert Offner, rezumate în patru limbi (germană, maghiară, cehă și română), o listă bibliografică și un indice al numelor. Deși observațiile critice sunt lăsate spre sfârșitul recenziilor, trebuie totuși să atrag atenția asupra slabei calități a versiunii în limba română a rezumatului, efectuată, spre deosebire de anii anteriori, de o firmă de traducere din Berlin, fiind cu mare probabilitate realizată cu program de traducere al cărui text nu a mai fost verificat.

Prefața cărții, *Gânduri introductive*, conține și reflecții despre utilitatea editărilor de texte istorice. Ca și cartea despre Ciuma neagră la Sibiu, editarea tratatului *Despre epidemii* ar fi putut rămâne o solidă lucrare de istoria medicinei și a științelor în general, dacă nu ar fi apărut în timpul pandemiei, pe care încercăm s-o uităm. Ideea unei ediții moderne a lucrării lui Thomas Jordan datează din 2004, când László András Magyar a recomandat ca opera lui Jordan să fie făcută accesibilă unui public mai larg “spre folosul cercetătorilor și delectarea cititorilor” (p. 9). László András Magyar a desăvârșit traducerea în 2021 și, împreună cu cei trei co-autori ai cărții, a realizat un aparat critic vast, necesar pentru înțelegerea textului. Publicarea cărții în 2022, în schimb, nu a mai trăit-o (p. 10).

Publicarea propriu-zisă se datorează pandemiei care a conferit unui text din secolul al XVI-lea o actualitate macabră. Thomas Jordan von Klausenburg sau Kolozsvári Jordán Tamás sau Tomaš Jordán z Klauznburku (autorul tratatului a trăit și activat ca medic mai ales în Moravia) a devenit contemporanul nostru datorită pandemiei, dar și a problemelor pe care medicul transilvano-morav le ridică. Tratatul despre epidemii (este vorba de tifosul exantematic) a devenit de interes și dincolo de cercurile medicale și, în primul rând, al cercului restrâns de specialiști în istoria medicinei premoderne, cunoscători ai limbii latine.

De ce și pentru cine a fost publicat acest volum? De fapt, această întrebare nu ar trebui nici măcar ridicată, dacă în vremurile noastre cunoașterea în sine, fără a putea fi pusă nemijlocit în practică, ar avea valoare. Cartea este actuală prin tematica ei – datorită pandemiei a devenit necesară cunoașterea în detaliu, discutarea și reevaluarea critică a epidemiilor/ pandemiilor din trecut (p. 10). Medicul fiind din Transilvania, cartea este de interes și pentru istoricii Transilvaniei (p. 10) și a Europei Central-Răsăritene în general, ar trebui adăugat.

Biografia lui Thomas Jordan (p. 11–21), realizată de Robert Offner, îl prezintă pe cel mai renumit medic din Transilvania datorită prestigiului profesional, a carierei strălucite și a activității științifice. Autorul preferă varianta germană a numelui, deoarece Jordan o folosea alături de varianta latinizată Jordanus (p. 11). Thomas Jordanus era de origine germană, dar a învățat limba maghiară la Cluj, orașul său natal. Ca identitate se considera un “panno-dacicus” (p. 11).

Cele mai vechi adnotări autobiografice ale lui Thomas Jordan se află

în dedicația cărții sale *Lues novae in Moravia exortae descriptio* către Giulio Alessandrini, protomedicul imperial. Scrisă în 1580, dedicația este marcată de contextul politico-religios, respectiv de expulzarea elitei intelectuale și politice protestante din Moravia. În această situație în care Jordan pierde doi prieteni, nu amintește decât universitățile catolice la care a studiat, preferând să treacă sub tăcere universitățile protestante. Astfel, chiar primele informații biografice despre Thomas Jordan sunt incomplete.

Thomas Jordan s-a născut în 11 iulie 1540 la Cluj, într-o familie de patricieni originară din Germania Superioară. Părinții săi s-au stabilit în 1520 la Cluj unde Hans Jordan, tatăl lui Thomas Jordan, a cunoscut o ascensiune socială rapidă ca antreprenor în minerit. A fost ales în 1535 în centumvirat, iar în 1545 în Senat din partea națiunii săsești. Familia a adoptat devreme Reforma și a cultivat relații de prietenie cu Kaspar Helth/ Heltai Gáspár care îi dedică lui Hans Jordan traducerea cărții lui Cyriakus Spangenberg, *Trostbüchlein* (p. 12).

Thomas Jordan a urmat școla la Cluj, avându-i ca dascăli pe Francisc Dávid și Gergely Vízaknai, apoi s-a înscris, la vârsta de 15 ani, la universitatea din Wittenberg. De la universitatea Reformei a pornit într-un circuit academic la Paris, Montpellier, Valence, Basel, Padova, Pisa, Florența, Roma, Viena. Pe parcursul călătoriei a cunoscut numele mari ale medicinei dar și a vieții intelectuale a secolului al XVI-lea (Rondelet, Joubert, Gessner), a obținut titlul de doctor la Valence, a susținut disputația medicală la Viena (precondiția recunoașterii titlului de medic, obținut în străinătate). La Padova a studiat împreună cu ardeleni Paul Kertzius și Petrus Apus Bogner, personaje importante ale vieții ecleziastice brașovene și ardeleni în din deceniile opt și nouă ale secolului al XVI-lea.

Studiile la diferitele universități de prestigiu precum și rețeaua de cunoștințe și prieteni aflați în poziții sociale și politice importante au înlesnit cariera strălucită a medicului. Astfel, decanul facultății de medicină a Universității din Viena, Benjamin Lobschütz, l-a recomandat pe Thomas Jordan lui Maximilian al II-lea, iar acesta l-a numit ca unul dintre protomedicii lui Ludwig Ungnad von Weissenwolff zu Sonnegg, mareșalul curții și general al armatei imperiale. Prin funcția de medic al armatei imperiale începe ascensiunea lui Thomas Jordan în lumea științifică. Este vorba de experiența din lazaret în timpul epidemiei de tifos care a făcut ravagii printre soldații imperiali în 1566 care, fiind lăsați la vatră, au răspândit tifosul prin Europa.

Thomas Jordan a lucrat la spitalul militar din Viena, dar a avut și propriul cabinet de medic curant, predând și la Universitatea vieneză, unde oferea cursuri gratuite (p. 14). Activitatea medicală în cadrul sau în proximitatea armatei nu oferea însă doar avantaje: astfel, Jordan a refuzat o funcție importantă în Austria Inferioară pentru că munca de inspector epidemiologic i-ar fi distrus cariera ca medic curant, deoarece nimeni nu voia să intre în contact cu un medic

epidemiolog (p. 15). În urma acestui refuz, situația lui Jordan s-a deteriorat. Salvarea a venit din Moravia în persoana lui Jan Blahoslav, directorul școlii protestante din Eibenschütz (Ivančiče), aflat în contact cu nobilimea calvină maghiară, deschizându-i astfel drumul spre elita Fraților cehi (Jednota Bratská, Unitas Fratrum), fiind chemat în 1569 de Ján Žerotín (Johannes von Zierotin) și orașul Brünn (Brno) ca medic (p. 15).

Aceste legături confesionale sau mai degrabă supraconfesionale, Thomas Jordan nefiind membru al comunității Fraților Cehi, i-au facilitat continuarea ascensiunii profesionale și sociale. Astfel, relațiile lui Jordan cu Crato von Hoffenheim, medicul protestant la curții de la Praga, i-au înlesnit intrarea în cercul medicilor praghezi. Intrarea în lumea intelectuală și politică a Pragăi a deschis și calea spre publicații medicale și filosofice (p. 16).

În vara lui 1570, Thomas Jordan a fost ales de stările morave protomedic al Moraviei (*primus medicus publicus Moraviae*). Activitatea științifică începută odată cu experiența ca medic militar – descrierea tifosului – a fost continuată și în funcția de protomedic. Astfel, Jordan publică atât lucrări medicale (în 1576 îi apare cartea *Pestis phenomena* la Frankfurt am Main), dar și de istorie (de exemplu, publicarea scrierii lui Jan Dubravius, *Historia Bohemica*). Cartea *Pestis phenomena* îl face cunoscut în toată Europa. În 1580 publică o carte despre sifilis, în care afirmă că boala nu se transmite doar pe cale sexuală. Această descoperire făcută în baia publică din Brünn, unde boala a fost transmisă prin uneltele folosite pentru venesecție, a dus la închiderea acestei instituții publice (p. 18). Jordan numește sifilisul *morbus brunogallicus* și consideră, la sugestia lui Andreas Dudith (Andrija Dudič, Dudít András), că este o boală nouă, ceea ce era greșit (p. 18). Dar Jordan a cercetat și apele balneare ale Moraviei. Traducerea cehă a cărții sale a cunoscut o popularitate foarte mare, fiind publicată și în secolul al XVIII-lea. Deși nu a trăit într-o metropolă, Thomas Jordan a participat datorită cercului său de prieteni (printre care s-au numărat, pe lângă Crato von Hoffenheim și Andreas Dudith, și Charles L'écluse, Joachim II. Camerarius, Hubert Languet, Conrad Gessner, Laurent Joubert, Ulysse Aldrovandi, Philipp Sydney, Ludwig Camerarius etc.).

Thomas Jordan a murit în 1585 de apoplexie. În ultimii doi ani de viață a făcut experimente medicale pe propriul corp pentru a-și alina suferința (p. 20). A lăsat în urmă cinci copii, crescuți de cel de-al doilea soț al văduvei sale. Fiii săi au urmat cariere strălucite, făcând parte din elita ceho-moravă.

Capitolul dedicat tratatului despre epidemii (p. 21–31) a fost scris de László András Magyari, traducătorul din latină în maghiară a lucrării lui Jordan. Cartea apărută în 1576 la Frankfurt am Main și are 744 de pagini, dintre care 620 conțin tratatul propriu-zis, restul de 124 de pagini fiind ocupate de patru scrieri, dintre care doar primul este al lui Thomas Jordan.

Cartea *Pestis phenomena* este scrisă din propria experiență ca medic militar în timpul campaniei antiotomane din 1566, când colegiul medicilor din Viena l-a trimis la Komárom ca să investigheze tifosul exantematic (numit *Lues Pannonica* sau *Morbus Hungaricus*) care a izbucnit în tabără și să propună măsuri pentru oprirea răspândirii epidemiei (p. 21). Potrivit lui Tibor Györy, calitățile lucrării sunt exactitatea, sublinierea experienței, cunoașterea teoriilor existente și spiritul critic. Dezavanatajele sunt accentuarea preconcepțiilor bazate pe autorități și conformismul spiritual. Însă, atrage atenția Magyar, tratatul lui Jordan nu suferă de aceste trăsături negative, ci este mai degrabă inovator, ascunzând inovațiile după referințele la autoritățile consacrate (p. 21–22).

Lucrarea lui Jordan este formată din trei tratate: despre tipologia bolilor, despre febrele infecțioase (*febres pestilenciales*) și terapie, precum și prevenția acestor febre. Modelul urmat de Thomas Jordan a fost cel stabilit de Girolamo Fracastoro în *De contagione et contagiosis morbis* (1546), deci o bibliografie recentă după standardele epocii. Jordan urmează teoria medicului italian potrivit căreia bolile sunt cauzate de agenți patogeni (*fomes*) transportați pe calea aerului (p. 22). Pentru a-și susține afirmațiile, Thomas Jordan citează 100 de autori (istorici, medici, naturaliști). Dintre surse, aproximativ jumătate au fost medici, dintre care 27 contemporani, majoritatea francezi sau italieni. Teoria pe care a stabilit-o o dovedește prin metoda acceptată în epocă: *auctoritas*, *ratio* și *empiria*, ultima jucând rolul fundamental (p. 23).

Teoria epidemiologică a lui Thomas Jordan poate fi rezumată astfel: febra epidemiei (*febris pestilentialis*) este parte a bolilor infecțioase, iar în cadrul acestora, parte a bolilor epidemice. Cauza imediată (declanșatoare) este alterarea calității aerului, respectiv a compoziției acestuia datorită agenților patogeni (*semina*, *fomes*, *virus*), astfel că aerul devine mediatorul bolii. Aerul infectat ajunge pe mai multe căi în organism, în primul rând prin căile respiratorii. Dacă aerul infestat ajunge la inimă, atunci se produce inflamația care strică diferitele energii spirituale, numite *spiritus*. Astfel apare boala. Dacă forța inflamatorie a bolii elimină din organism propria forță interioară (*innatus calor*), atunci funcțiile vitale (*animalis*, *vitalis* și *naturalis*) sunt vătămate. Cauza epidemiilor este deci putrefacția ajunsă în organism care pune stăpânire pe el, iar organismul luptă cu agentul patogen extern și intern pentru căldură (p. 23; p. 47–165, 171–250).

În concepția lui Jordan, agenții patogeni pot fi alungați, dacă în starea lor naturală nu se alterează definitiv, ceea ce amintește de ideile moderne (p. 24). Jordan găsește și un compromis între cele două teorii concurente ale epocii, teoria miasmatică și cea umorală și anume, patologia umorală este urmarea și nu cauza bolii, ceea ce îl apropie de ideile medicinei moderne. Terapia bolii, dietală, chirurgicală și farmaceutică se bazează pe teoria umorală. Astfel,

terapia încearcă să restabilească echilibrul dintre umori sau să oprească intoxicația (p. 24; p. 251–382).

Textul lui Thomas Jordan abundă de metafore militare, cu toate că a fost un om pașnic. Acest limbaj ne este cunoscut din timpul pandemiei, când toată societatea, mai mult, întreaga umanitate a fost chemată la un război împotriva pandemiei COVID-19 (p. 24).

Lucrarea lui Thomas Jordan este una dintre cele mai moderne din Europa secolului al XVI-lea. László Magyar atrage atenția asupra faptului că tratatul nu prezintă caracteristici confesionale, Jordan aderând la o viziune diferită față de viziunea mai deterministă a protestantismului calvin, prin faptul că boala este curabilă sau preventibilă (p. 24). Trebuie însă subliniat că în secolele XVI-XVII existau domenii “neconfesionalizabile”, unde comunicarea dintre savanți a funcționat în ciuda barierelor confesionale.

Modernitatea lui Jordan reiese, potrivit autorului, și din faptul că respinge astrologia, medicina pur teoretică, fără utilitate practică, adoptă o perspectivă rațională și pragmatică, precum și teoriile psihosomatice. Din perspectiva traducătorului, textul lui Jordan este dificil deoarece folosește vechea terminologie provenită din filosofie, respectiv Galenus, pe care o adaptează însă noii realități, drept care vechea terminologie nu mai poate fi tradusă în sensul vechi, ci trebuie determinată de context (p. 25).

De ce a considerat traducătorul că trebuie tradusă această carte? Există multiple cauze: este vorba despre un medic din Transilvania care se afla la cel mai avansat nivel al științei medicale din epocă; necesitatea de a cunoaște teoriile epidemiologice din secolul al XVI-lea, precum și procedeele de diagnostic și terapie din epocă; oferă o imagine a vieții cotidiene în Europa secolului al XVI-lea; și, nu în ultimul rând, prezintă procesul nașterii științelor naturii moderne (p. 26).

Contribuția lui Sándor Fazekas, *Thomas Jordan și sursele antice* (p. 27–30), este mai mult decât un simplu studiu istorico-filologic. Desigur, este importantă reconstituirea travaliului intelectual al lui Thomas Jordan, însă ceea ce relevă Fazekas trece dincolo de domeniul filologiei clasice. Gândirea medicală a Antichității a jucat un rol important în modernizarea medicinei. Exemplul ales de autor este descrierea foarte precisă a ciumei de către Tucidide, prin care istoricul grec dorea să fie de folos generațiilor viitoare (p. 27; p. 165–171). Folosindu-se de această descriere, boala putea fi recunoscută cu ușurință și tratată sau măcar stăvilită răspândirea ei. Pandemia COVID-19 a dovedit, dacă mai era necesar, cât de prețioase sunt informațiile din istoria medicinei (ca de exemplu, comparația cu gripa spaniolă sau cu măsurile de carantină din alte epoci). Dar și exemplul lucrării lui Lucretius, *De rerum natura*, care a jucat un rol fundamental în geneza Renașterii, este cât se poate de actual în contextul

crizei de conștiință prin care trecem. Referința la surse din alte epoci poate oferi impulsuri pentru soluții de ieșire din criză.

Dacă tot am amintit de criza de conștiință prin care trecem, poate a sosit timpul pentru ca Thomas Jordan să fie cunoscut publicului românesc și altfel decât printr-o traducere mecanică a unui rezumat (de altfel foarte bun).

Edit Szegedi

OBITUARIA

IN MEMORIAM
SILVIA MARINESCU-BÎLCU
(1935–2023)

Silvia Marinescu-Bîlcu a fost o personalitate puternică a arheologiei preistorice românești specializată în studierea neoliticului. S-a aplecat, mai ales, pe cunoașterea aprofundată a Moldovei și Munteniei, fiind elevă și membră a echipelor de cercetare a Profesorului Vladimir Dumitrescu (1902–1991) și a regretatei sale soții, Hortensia Dumitrescu (1901–1983).

Lucrarea fundamentală pentru știința românească a regretatei Silvia Marinescu-Bîlcu este *Cultura Precucuteni pe teritoriul României* (1974). Spre deosebire de mulți alți arheologi contemporani, nu a publicat un număr foarte mare de articole științifice, mărginindu-se la valorificarea, în principal, a propriilor descoperiri.

Am avut ocazia să o cunosc personal încă de la începutul carierei de arheolog la Muzeul Județean Reșița (actualul Muzeu al Banatului Montan din Reșița) și aceasta deoarece un alt regretat arheolog neolitician din București, Eugen Comșa (1923–2008), organiza destul de des, la Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” al Academiei Române din București, întâlniri specializate pe epoca neolitică din România. Astfel că, foarte repede, am organizat la Reșița întâlniri pe tema neoliticului, pentru cunoașterea cât mai bună a acestei epoci în Banat. Aceste conferințe și dezbateri au făcut să avem discuții, normale pentru rotunjirea ideilor științifice, asupra propriilor descoperiri din siturile cercetate în acea

perioadă. Mai mult, regretata Silvia Marinescu-Bîlcu m-a invitat la București, în depozitele Institutului, pentru a vedea rezultatele cercetării domniei sale și materialele arheologice ale sitului de la Deva-*Tăualaș*. Discuțiile au fost lungi ca timp și în diverse tonalități. După câteva astfel de întâlniri, am fost invitat acasă la domnia sa unde am făcut cunoștință și cu Profesorul Vladimir Dumitrescu. Au venit, prin îndesirea acestor vizite, câțiva ani de schimburi de idei științifice și de diverse discuții destul de greu de egalat astăzi și într-o atmosferă care m-a educat într-un mod neașteptat în ceea ce privește cunoașterea și rotunjirea ideilor istorico-arheologice. Ca să pot avea aceste discuții, plecam din Reșița la ora 22, ajungeam în București dimineața și în locuința din Drumul Taberei, pe la ora 10, discutam, luam masa de prânz și mai apoi făceam drumul pentru digestie împreună cu domnia sa, în diverse locuri ale Bucureștiului, ajungeam din nou la locuință și mergeam către Gara de Nord de unde luam un tren de seară către Banat. Obositor, dar mult mai educativ, de multe ori, decât cursurile universitare sau discuțiile de la simpozioanele de specialitate!

O altă întâlnire deosebită am avut-o pe șantierul arheologic de la Tărtăria-*Gura Luncii*, unde alt regretat profesor, Iuliu Adrian Paul (1930–2009) a făcut în 1989 o săpătură la care am avut plăcerea de a participa alături de alți colegi. Și acolo, Profesorul Vladimir Dumitrescu a spus câteva cuvinte clare și concise, la fel ca Silvia Marinescu-Bîlcu.

În sfârșit, trebuie să recunosc faptul că regretata doamnă de care ne amintim acum cu plăcere și respect m-a sprijinit să public articole foarte timpuriu în cariera mea în serioasele reviste ale Academiei Române, *Dacia Nouvelle Serie* (1989) și *SCIVA* (1990, 1; 1994, 4).

După Revoluție relațiile cu regretata doamnă au devenit mai rare. Noile obligații ale mele au devenit, pe lângă arheologice și academice, mai apoi și muzeologice/ muzeografice. Acest lucru nu m-a făcut să-mi pierd respectul față de domnia sa!

Să-i fie țărâna ușoară!

IN MEMORIAM
SILVIA MARINESCU-BÎLCU
(1935–2023)

Silvia Marinescu-Bîlcu was a strong personality of romanian prehistoric archaeology specialized in the neolithic period. She was focused, above all, on the knowledge of Moldova and Muntenia, being student and member of the research teams of Professor Vladimir Dumitrescu (1902–1991) and his late wife Hortensia Dumitrescu (1901–1983).

The fundamental work for romanian science made by the late Silvia Marinescu-Bîlcu is *Cultura Precucuteni pe teritoriul României* (1974). Unlike many other contemporary archaeologists, she did not publish a very large number of scientific articles, limiting himself, mainly, on his own discoveries.

I had the opportunity to know her personally since the beginning of my carrer as an archaeologist at the Reșița County Museum (current Museum of the Highland Banat), and this because of another neolithic archaeologist from Bucharest, Eugen Comșa (1923–2008) that organized quite often, at the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology of the Romanian Academy from Bucharest, specialized meetings on the neolithic age in Romania. So, very quickly, we organized meetings in Reșița on the topic of the Neolithic for a good knowledge of this era in Banat.

These conferences and debates led us to have discussions, normal for the scientific ideas, on our own discoveries from the sites researched in that period. Furthermore, the late Silvia Marinescu-Bîlcu invited me to Bucharest, in the Institute’s warehouses, to see the results of her researches and the archaeological materials of the Deva-Tăualaș site.

The discussions were long and varied in tone. After several such meetings, I was invited to his house where I also met Professor Vladimir Dumitrescu. Then came several years of exchanges of scientific ideas and various discussions quite difficult to match today and in an atmosphere that educated me in an unexpected way in terms of knowledge and rounding of historical-archaeological ideas. In order to be able to have these discussions, I would lave Reșița at 22, arrive in Bucharest in the morning and in the apartment on Drumul Taberei, around 10, we would talk, have lunch and then make the journey for digestion together, in various places of Bucharest, I would get home again and go to the Gara de Nord from where I would take an train to Banat. Tiring, but much more educational, many times, than university courses or discscussions at some symposia!

Another special encounter we had at the archaeological site at Tărtăria-Gura Luncii where another late professor, Iuliu Adrian Paul (1930–2009) did an

excavation in 1989 in which I had the pleasure of participating with other colleagues. And there, Professor Vladimir Dumitrescu said a few words, just like Silvia Marinescu-Bîlcu.

Finally, I must admit that the personality whom we now remember with pleasure and respect supported me to publish articles very early in my career in the serious journals of the Romanian Academy, *Dacia Nouvelle Serie* (1989) and *SCIVA* (1990, 1; 1994, 4).

After the Revolution, relations with this late personality became rarer. My new obligations became, in addition to archaeological and academic – later – also museological/ museographic. This did not make me lose my respect for his personality!

Rest in peace!

Prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca
Universitatea “Lucian Blaga” Sibiu
Translated by Florentin Perianu

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ActaArchHung	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolensis, Zalău
ActaMT	– Acta Musei Tutovens, Bârlad
ActaTF	– Acta Terrae Fogarasiensis, Făgăraș
ActaTS	– Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
AÉ	– Archaeologia Értesítő, Budapest
AJA	– American Journal of Archaeology, Ann Arbor
AnB (S.N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
Angustia	– Angustia, Sfântu Gheorghe
Apulum	– Apulum, Alba Iulia
ArchBulg	– Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchHung	– Archaeologia Hungarica, Budapest
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași-București
Arheovest	– Arheovest, Timișoara
ASF	– Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
AUVT	– Annales de l'Université Valahia Targoviste, Târgoviște
Banatica	– Banatica, Reșița
BCH	– Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena
BHAB	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara
Bibl.Helv.Rom	– Bibliotheca Helvetica Romana, Roma
BMA	– Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia
BMJTSA	– Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie, Alexandria
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
BpRég	– Budapest Régiségei, Budapest
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CerArh (CA)	– Cercetări Arheologice, București
CIL	– <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , 1863–
Codrul Cosminului	– Codrul Cosminului Analele Științifice ale Universității „Ștefan cel Mare”, Suceava
Corviniana	– Corviniana, Acta Musei Corvinensis, Hunedoara
Cumania	– Cumania, Kecskemét
Cumidava	– Cumidava, Brașov
Dacia (N.S.)	– Dacia. Revue d'Archeologie et d'Histoire Ancienne, București

EJA	– European Journal of Archaeology
ERAS	– European Review of Applied Sociology, Varşovia
Hesperia	– Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Atena
HOMÉ	– A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
IDR	– <i>Inscriptiones Daciae Romanae</i> , 1975–
IGB	– <i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae</i> , Sofia
IJO	– International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA)
JGS	– Journal of Glass Studies, Corning
Limes	– Buletin Limes, Cluj-Napoca
Marisia	– Marisia, Târgu Mureş
MCA	– Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MFME – StudEthn	– A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Ethnographicae, Szeged
PB	– Patrimonium Banaticum, Timişoara
Peuce	– Peuce, Tulcea
RA	– Revista Arhivelor, Bucureşti
RÉG	– Revue des Études Grecques, Sorbonne, Paris
RMM	– Revista Muzeelor şi Monumentelor. Seria Monumentelor
SAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
Sargeția	– Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice şi Romane, Deva
SCIV(A)	– Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SCN	– Studii şi cercetări de numismatică, Bucureşti
SLArch	– Slovenská Archéologia, Bratislava
StAA	– Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi
Starohrvatska prosvjeta	– Starohrvatska prosvjeta, Zagreb
Studii de Istorie	– Studii de Istorie. Universitatea de Vest „Vasile Goldiş” Arad,
Suceava	– Suceava. Anuarul Complexului Muzeal Bucovina, Suceava
Terra Sebus	– Terra Sebus, Acta Musei Sabesiensis, Sebeş
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, Bucureşti
Tibiscum	– Tibiscum. Studii şi Comunicări de Etnografie şi Istorie, Caransebeş
Tibiscus	– Tibiscus, Timişoara
TRÉT	– Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timişoara)
VAMZ	– Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
Ziridava	– Ziridava, Arad
ZFA	– Zeitschrift für Archäologie, Berlin

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, paragraph – first line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For Archaeology, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiș de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. *Books:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articles and studies in periodical journals:*

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. *Chapter or other part in books:*

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

